Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл январь 3 четверг

№ 2 (14501)

Садар өртээ 10 көп. (Чагыдар өртээ 6 көп).

Бөгүнгү номерде

● ТЫВА АССР-ГЕ УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ (2-ги арында).
● КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ТӨӨГҮНҮҢ ТУРАСКААЛДАРЫ (3-кү арында).
● БИЖИК ДУГАЙЫНДА ЭРТЕМДЕННИҢ БОДАЛЫ (4-кү арында).
● ТЫВА ТЕАТРНЫҢ ХООЧУНУ КЫМЫЛ? (4-кү арында).

ШУУЛГАНГА ЧОРДУМ

РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелиниң тоску съездизинге делегат болуп, оон ажылынта киржир, уставын, программазын бадылажыр аас-кежиктиг болган мен. Тыва республикадан «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы К. Д. Будук-оол, Бии-Хем районнуң «Билиг» ниитилелиниң даргазы Н. И. Белков — үш кижи чордувус. Аңаа 1000 ажыг кижи чыылган.

Съездиге РСФСР-ниң «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы И. Ф. Образцов ук ниитилелдиң ажылының моон соңгаар кол угланыышкынының дугайында база оон уставының төлевилелиниң дугайында илеткелди кылган. Илеткелге хамаарыштыр 17 кижи санал берген.

Бо съездиге лекция пропагандазының ажылын күштелдирер, ниитилел-политиктиг темага, эртем-техниктиг, угаан-бодал, уран чүүл, күш-культура база көдээ ажыл-агыйның темаларынга лекция пропагандазын эде тургузарының талазы-биле Калининградтың, Пермьниң, Оренбургтуң, Ленинградтың, Тываның, Татарияның «Билиг» ниитилелдери түңнелдиг ажылдарны кылганын демдеглээн. Ынчалза-даа бөгүн биске чүү шаптыктап турарыл деп айтырыгны оюп эртпээн. Ол дээрге хоойлу дээш дайын, анархия, шынар, шын дээш сайгартынмас оожум контрреволюция болур. Ону эдип албас болзувусса, «чартыктаар» аарыгдан уштунуп ап шыдавас бис. Ынчангаш чамдык делегаттар чугула саналдарны бергеннер. Чижээ, Бурят ССР-ниң Джидинский районундан келген төлээ Наталья Ивановна Токарева сөөлгү үеде лекторларның харыысалгазының улгатканын, амыдыралдың чугула айтырыгларын, маргылдааларын, чөрүлдээлерин көдүрүптер лекторлар эвээш болуп турарын, лекцияже чоннуң келбезин, эде тургустунуп шыдавайн турарывысты, лекцияны каас сөстер-биле эвес, чонну хаара тудуптар кандыг-бир солун чүүл-биле «согажалаар» болза эки дээрзин саналынга онзалап айыткан.

Мурманскиден келген төлээ Виктор Алексеевич Королёв: «Сөөлгү үеде бистиң лекторларывыс лекция номчуурундан ойталап турар, оларның саны хөй, лекцияларының шынары куду, чон аразынче кирбейн турар. Ындыг ат азынган кижилерни ниитилелдиң шугумундан үндүрер болза эки. Хөй-ниитичи лектор кижи мен, шажын дугайында лекция номчупкаш, хемчег алдырып турган үем база турган. Шажын дугайын сөөлгү үеде чон сонуургап турар, чамдык республикалар эрттир революсчуй бергеш, хүрээ-хиидин узуткап алган болгай» — деп чөптүг саналды берген.

Ийе, ол биске база хамаарыжыр. Хүрээлеривисти өрттедиңкеш, ам хүрээ тудар дээш чадажып турар болгай бис. Ол ышкаш чер-черде «Билиг» ниитилелдериниң ажылының дугайында солун, сеткүүлдерге чырытпайн турар, талантылыг кижилер солун лекцияларны эрттирип турар, оларның үлегер-дуржулгазын чырыдып таратпайн турар дээрзин илеткелчи-даа, санал бергеннер-даа чидии-биле шүгүмчүлээн.

Мээң программамда — лекция-концерт. Улустуң ыры-шоорун хөгжүм херекселдеринге ойнап күүсетпишаан тайылбырлап бээрге, чоннуң сонуургалын чаалап аптар. Культура бажыңнарынга, барган черлеримге-даа дыңнакчылар, көрүкчүлер хөй болур чылдагааны ында боор. Бо чылын бо улуг шуулганга мени төлээге соңгаан чылдагааны база ында деп бодаар мен. Ынчангаш бис лекторлар эде тургустунгаш, солун темалыг лекцияларны эки белетээш, чон мурнунга араан болдурар ужурлуг бис.

Саая БЮРБЕ.

Кыш—шылгалда

БЕРГЕ ҮЕЛЕР АМ КЕЛИР

«Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая салбырының девискээринде хар амдызында чуга. Одар-белчиирлер ажык. Соок шоолуг эвес. Төп суг-бараан фермазынга 1053 инек, 23 коданга 8302 баш хой кыштаар. Мурнуку чылдарның частырыгларын катаптавас дээш кыштаглаашкынче багай эвес белеткелдиг кирген. Ниитизинде дараазында чижектер, сан-чурагайлар тодаргай бадыткаар. Доржу Хертекке удурткан аренда керээлиг механизастаан бригада агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдары турза-даа, ниитиниң малынга эвээш эвес чем-сууру тургузуп шыдаан. Совхозтуң кол экономизи Алдын-оол Ооржактың санап орарын ёзугаар алырга, салбырда 1348 тонна сиген, 5979 тонна силос-биле сенажтың курлавыры бар. План ёзугаар хумагалыг чарыгдаар болза, малын азыраарынга четчир. Дус бар. Сигенни чедиштир үлээр, төрүүр коданнарже чарба. сиген далганы, сула сөөртүр ажылдар эгелээн. Чылыг сугну Ак-Довурактың чылыг төвүнүң чанындан садып алырын баш удур дугурушкан. Чаш бызааларга болгаш хураганнарга чиртири-биле эм холуксаалыг брикеттер кылырын организастаар.

Ферманың, хой кыштаглаарының кажаа-хораалары ниити кургаг болгаш чылыг. Септелгелерни тудугжу звенонуң күжү-биле өй-шаанда кылган. Эрткен чылдарда бүгү коданнарже электри чырыын киирген ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургускан. Бижиктиг-Хая, Саадак-Терек суурларның агитквартиралары кышкы үеде малчыннарга шеф дузазы көргүзер кылдыр бижиглаан. Бо ажылды Барлык көдээ Совединиң хайгаарал-биле херээжеппер чөвүлели удуртур.

Малчыннарның өөредилгези организастыг эртип турар. Фермада, Доора-Дагда кызыл-булуңнарның иштиниң дерилгези багай эвес. Хойжуларның чагыткан солуннарын, журналдарын хоочун почтачы Сендажы Күжүгет өй-шаанда чедирип турар. Садыг хандырылгазында четпестер дугайында хойжуларның чөптүг негелделерин өөренип көргеш, бригаданың коданнарын доктаамал эргиир автомагазинни бижыглаан. Мурнуку чылдарда бызааларның, хойнуң божаалаар, кодурлаар, бруцеллёзтан аарыыр чоруктары турган. Аңаа удур хемчеглерни ап, эмнээшкиннерни, тарыышкыннарны чорудуп, бруцеллёзтуг инектерни саткан. Вакцинацияны кылган. Ынчалза-даа кышкы үеде, ылаңгыя мал оолдаашкынының үезинде болгулай бээр малдың янзы-бүрү аарыгларынга удур эм совхозта эвээш. Кызылда зооветхандырылганың складында безин чок болур. Түр ажыглаар резин хол-хаптарын безин кижи эмнелгезиниң аптекаларындан садып ап турарын совхозта кол мал эмчизи Сергей Сарыглар хомудап чугаалап орар.

Кыш узун. Салбырда мал кыштаглаашкынында чедир кылдынмайн турар ажылдарны, четпестерни база айтыр апаар. Бижиктиг-Хая суурда турар районнуң кол фермазы 1990 чылда багай ажылдап, сүт планын чедир күүседип чадааш, хөй акша-хөреңги-биле чондан саржаг садып аар ужурга таварышкан. Сөөлгү айларда сүт саалдазы кудулаанының чылдагааннары инектерге бээр чемниң нормазын чедир бербейн турарында, ону ылбырадып, доорап бээриниче кичээнгей салбайн келгенинде болур. Ында тургускан мал чемин хээндектээр цех ажылдавас. Кол зоотехник Вячеслав Сааяның чугаазындан алырга, контроль саалданы ховар организастап келген. Малчыннарга тускай хеп чедир үлеттинмээн. Ооң учёду база сандаргай. Хойжу бригада төрүүр чүс хойга онааштыр 83 хураганны алза-даа, баш санының ниити камгалалы 85 хуу болганы куду көргүзүгге санаткан. Бо чурагайларның артында хөй өлген, читкен мал барын чоокта чаа эрткен райкүүскомнуң хуралынга шүгүмчүлээн. Бригада дүк планын 2 тонна 664 килограммга чедир бербээнин маңаа база айтыр апаар.

Кыш эгелээнинден бээр үр болбаан, чаңгыс ай эрткен. Хар чуга, соок шоолуг эвес байдалга оожургаан, даамчыраан херээ чок. Агаар-бойдустуң берге үелери моон соңгаар келир дээрзин угаап билип, оолдап эгелээн 3355 хойнуң чаш төлүн бүрүн менди алыры — кол сорулга.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ТРАНСПОРТ БЕРБЭЭНИНДЕН

Чаа чылдың республика солуннарын Кызыл хоорайның чурттакчылары четтикпейн манап турган дээрзи чугаажок. Ындыг-даа болза, оларның ол күзели бо удаада бүтпейн барган: январь 1-ниң солуннары парлаттынган-даа болза, ону Кызылдың төп кезээниң чурттакчылары үезинде албайн барган. Харылзаа салбырының бо тос дугаар маршрудунга солуннар канчап келбейн барганын номчукчуларга тайылбырлаары-биле хоорайның харылзаа салбырының почта харылзаазының инженери Зоя Григорьевна Реперчуктан айтырган мен. Ооң харылаазы мындыг:

— Кызыл хоорайның бүгү девискээринге почта чедирилгезин ол хүн долузу-биле кылып болур турган. Ынчалза-даа хоорайның эң хөй кижи чурттап турар кезээ — 9-ку маршрутка почта сөөртүр автотранспорт бербээнинин ужурундан номчукчулар чылдың солуннарының баштайгы номерлерин албайн барган. Бо талазы-биле республиканың харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң автобаазазының харысалгалыг ажылдакчылары (начальниги Ю. Шестаков) харылаар апаар дээрзи чугаажок.

Виктор КАРА-САЛ.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ЧУРТТАЛГА БАЙДАЛДАРЫН ЭКИЖИДЕР

Культураның болгаш урап чүүлдүң чогаадыкчы коллективтериниң ажылдакчыларының чуртталга байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

Сөөлгү үеде республикада фольклор-этнографтыг ансамбль «Тыва», эксперименталдыг театр-студия «Күзел», ыры-хөгжүмнүң ансамбли «Азия төвү» дээш перспективтиг. Бүгү-эвилел база улустар аразында конкурстарга болгаш фестивальдарга шаңналдыг черлерни чаалап апкан элээн каш чогаадыкчы коллективтер тыптып келген. Ырының болгаш танцының «Саян» күрүне ансамбли, ыры-хөгжүмнүң «Аян» ансамбли, эстрада-циркчиниң «Чалыы назын» бөлүк олар шагда-ла ат-сураглыг апарганын доктаалда айыткан.

Ук чогаадыкчы коллективтерниң репетиция чорудар залдары, хөгжүм херекселдери, аппаратура болгаш каасталга херекселдери шыгжаар складтары чок. Чогаадыкчы ажылдакчыларның 80 хире өг-бүлелеринге чурттаар оран-бажың дарый херек. «Саян», «Аян», «Чалыы назын», «Азия төвү» ансамбльдерниң артистериниң өг-бүлелери чаагайжыды туттунмаан ниити чуртталга бажыңнарында болгаш гостиницаларда 7-ден 15 чыл чедир чурттап келген. Чуртталга байдалының берге болганы-биле 15 чогаадыкчы ажылдакчылар боттарының коллективтеринден үнүп чорупкан, 5 кижи үнериниң дугайында билдириишкиннерни киирген. Олар дээрге бистиң чуртка болгаш даштыкыга көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алган сыгыт-хөөмейниң бедик мергежилдиг күүседикчилери боор турар.

Районнарда бот-тывынгыр чогаадыкчы улусчу коллективтерниң, ус-шеверлерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының айтырыглары дыка үр үениң иштинде шиитпирлеттинмейн келген. Ол бүгү четпестер Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң болгаш совет органнарның чоннуң культуразын болгаш уран чүүлүн катап эгидер база улам сайзырадырының айтырыгларынга, чогаадыкчы ажылдакчыларның херегледеринге болгаш негелделеринге тоомча чок хамаарылгазының уржуу болган.

Чогаадыкчы эвилелдерниң болгаш коллективтерниң кежигүннеринге таарымчалыг байдалды тургузары-биле культураның болгаш урап чүүлдүң ажылдакчыларынга 16 квартираны 1991-1992 чылдарда үндүрүп бээрин, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринде хосталган база ажыглалга кирген черлерде уруглар олуттарын 3 хуузундан эвээш эвестен культураның болгаш урап чүүлдүң ажылдакчыларының уругларынга үндүрүп бээрин улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели дааскан.

«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкыны база Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Капитал тудуг эргелели-биле кады Культура министерствозу 16 аал чурттаар бажыңны «Тыва» ансамбльдиң чогаадыкчы төвү кылдыр эде тударын көөрүн республиканың Министрлер Чөвүлели даандырган.

Республиканың Культура министерствозунуң чагыын ёзугаар бирээзинге-ле 27 аал чурттаар чогаадыкчы ажылдакчыларның 4 бажыңын министерствонуң бодунуң күжү-биле 1991 чылдан тудуп эгелээри-биле тудуг ажылдарының планынга киирерин Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күркомунга дааскан.

«Тыва» ансамбльге таарымчалыг байдалды тургузар дээш костюмнер болгаш хөгжүм херекселдерин садып алырынга 40 муң рубльди 1991 чылдың январь 15-ке чедир үндүрүп бээрин, концерттер көргүзерде кедер бөрттерни даарадыры-биле 20 киш кежип ансамбльге үндүрүп берип, оларны дугурушкан өртек-биле садарын Тыва АССР-ниң Сан-хөө министерствозунга, Тыва АССР-ниң Аңныыр ажыл-агыйн бүдүрүлге каттыжыышкынынга база дааскан.

Профессионал болгаш бот-тывынгыр чогаадыкчы ажылдакчыларның, улустуң ус-шеверлериниң чуртталга байдалдарын өөренип көрүп, оларга практиктиг дузаны чедирер талазы-биле хемчеглерни алырын улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнарынга дааскан.

Ук доктаалдың күүселдезиниң дугайында дыңнадыгны 1993 чылдың декабрь 1-ге чедир чылдыңна берип турарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң, Улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, социал хандырылганың, культураның болгаш парлалганың киидизинге даандырган.

ЯКУТИЯГА ЧОРААН

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин эрткен чылдың сөөлгү хүннеринде Якутияга чораш, ол черниң ыраккы районнарынга барып, ында чурттап турар чоннуң ажыл, амыдыралы-биле таныжкан. Москваже ээп чорууруунуң мурнунда ол журналистер-биле ужурашкан.

Якутия Россия-биле деңэргелерге үндезилээш, Федеративтиг керээге ат салыр. Якутияның чазаа республиканың иштики курлавырларын долу ажыглаар, чоннуң амыдыралын экижидер талазы-биле улуг эргелерлиг болган. Удавас рынок экономиказынче шилчип кирер чүве-ле болза ол бүгү ажылдарны дүргени кылыр херек деп, ол чугаалаан.

Ол черге соок 50 градус ажып турган-даа болза, Россия парламентизиниң баштының ажылының программазын долу күүсеткен.

(СЭТА).

ЧАА ЧЫЛДЫҢ ЁЛКАЗЫ

Кызыл хоорайның төп кудумчузунда узун шивижигештиг тоолчургу хоорайжыгашка чаштар-даа, ада-иелер-даа, аныяктар-даа чыылды. Соок-Ирей баштаан Хар-Кыс, Аза-Кадай, Африка чурттуг кара кештиг аалчы-даа маңаа омак-хөглүг чедип келген. Чаа 1991 чылды үткүурунуң байырлалын чарлаан. Соок-Ирей хөлчок өөрүшкүлүг чугаалап, уругларга белектерин-даа берип турду.

Елка чанынга чыгылаашкын улажып турду.

Тергелиг аъттар база келген. Аңаа уруглар олурупкаш, кудумчуну кежир чөлзипти. Тоолчургу хоорайжыгаштың ёлканың чанында тыва өгнүң дүндүүнден чуңгулап бадар черлер кылып каан. Дириг амытаннарның дүрзүлерин мунуп, кырлап ойнаарга база кайгамчык-ла!

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың төп ёлказының ажыдыышкынының үези.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

БАШКЫЛАР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам биле партия райкомунуң ийиги секретары Ч. А. Саая олар Тээлиниң № 3 школазының башкылары-биле ужурашкан.

Аныяк салгалды кижизидер дээш башкылар коллективи кандыг хемчеглерни ап турарын, оларны чүү дүвүредип келгенин педагогтар удуртукчуларга дыңнаткан. Социал хандырылга талазы-биле «Тээли» совхозтуң дирекциязы оларже чогуур кичээнгей салбайн турарын башкылар хомудаан. Оон аңгыда рынок экономиказынче киргенде дузалал ажыл-агыйны хөгжүдер талазы-биле школаның дирекциязы хемчеглерни ап, эң ылангыя амгы үеде атырап турары өшкүнү, хаваннарны көвүдедирин дыңнатканнар.

Бо школада бир мактанчыг чүүл болза, башкы В. Иргит өөреникчилерде кино база чурук тырттырарының бөлгүмнерин организастап алган, ону билдилиг удуртуп турар.

Седен ХЕРТЕК.

ТӨЛЕВИЛЕЛ

Тыва АССР-ге улус өөредилгезиниң 1991-2005 чылдарда хөгжүлдезиниң
КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозу республикага улус өөредилгезиниң 1991-2005 чылдарда хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының төлевилелин ажылдап кылган болгаш ону республиканың бүгү ажылчы чонунга, башкылар коллективтеринге, өг-бүлелерге болгаш хөй-ниитиге чугаалажып көөрү-биле парлап, бо программныг документиге хамаарыштыр санал-оналдарны министерствоже болгаш солуннарже бижип чорударын дилеп тур.

I. Үзүктелиишкин чок өөредилгениң сорулгалары болгаш структуразы

Өзүп орар салгалдарны өөредир болгаш кижизидер талазы-биле негелделерниң улгаткан үезинде, национал культураны катап тургузар болгаш сайзырадыр, таарымчалыг бойдус байдалдарын хевээр арттырар сорулга-биле республиканың өөредилге болгаш кижизидилге албан черлериниң мурнунга 1991-2005 чылдарда дараазында сорулгаларны салыр:

— төлептиг мөзү-шынарларлыг, бодунуң черинге болгаш чонунга ынак, бүзүрелдиг чаагай чорукту чедип алыр болгаш бойдусту камгалаар дээш идепкейлиг ажылдаар кижи кылдыр ону кижизидер;

— бот-өөредилге-биле билиглерни чедип алыр аргалыг болгаш тывынгыр, чогаадыкчы ажылдап шыдаар кижи кылдыр ону кижизидер;

— хөй-ниитичи, идепкейлиг, аңгы-аңгы социал деңнелдерге бот-башкарнышкынны боттандырып шыдаар аргалыг кижи кылдыр ону кижизидер.

Бо сорулгаларны күүседири школачының угаан-бодал талазы-биле сайзыраан турарын ылап-ла негээр болгаш оларны күүседири-биле дараазында чүүлдерни кылыр:

— боттарының районунуң, республиказының, чуртунуң, бүгү бөмбүрзектиң экологтуг айтырыгларын уругларның угаап билиринге чаңчыктырар;

— ол айтырыгларны шиитпирлээринге уругларны кириштирер;

— ниити ортумак школаның программаларының хире-чергезин ёзугаар бойдус болгаш гуманитарлыг, тодаргай эртемнерниң талазы-биле эргежок чугула билиглер-биле өөреникчилерни чепсеглээри;

— өөредилгениң аартадып турар чүүлдерни чиигедирин база идепкейлиг ажылдаар арганы бээр интеграстаан курстарны база программаны тургузары;

— республиканың өөредилге черлеринге ийи дылды илередип долу ажыглаар аңгы-аңгы эртемнерни хары угда тыва болгаш орус дылдарга башкылаар;

— тыва болгаш өске-даа улустарның культуразын өөренип, шиңгээдип алырыбиле эстетиктиг бөлүктүң эртемнерин (уран чурулга, хевилээшкин, хореография, музыка-хөгжүм, чурулга, национал дааранылга дээш өске-даа) өөредилге программаларынга кирер;

— өөредилге түңнелдериниң школа тестерин (ӨТШТ-лерин) ажылдап кылыр.

Үзүктелиишкин чок өөредилгениң структуразынга дараазында чадалар кирер:

— I чадада (эге звено, 3—9 харлыг уруглар, уруглар сады болгаш эге школа) уругларның күш-дамыр сайзыралын, сагыш-чүрүм сагыш-сеткил культуразын, күш-ажылдың эге чаңчылдарын, кижизидерин өөредилгениң эге чадазын эртерин көрүп турар;

— II чадада (кол школа, 5—9 класстар) өөредилгениң I чадазынга алган билиг чаңчылдарны сайзырадырын, бодунга, өг-бүлезинге, школага чугула ниити күш-ажылчы чаңчылдарны чедип алырын; эстетиктиг кижизидилгени; өөреникчилерниң арга-мергежилдерин сайзырадырын көрүп турар;

— III чадада (үстүкү школа, 10—11 класстар) эртемнерни тус-тус болгаш хандыр өөредирин, чогаадыкчы күш-ажыл кылырынга үндезилээн тускай угланыышкынныг белеткелди; мергежилди алырын азы өөредилге черинге кирерин белеткелди көрүп турар.

Үзүктелиишкин чок өөредилгениң бүгү системаның чада бүрүзүнге сорулгаларының өскерлири республикага өөредилге планнарының, программаларының, өөредилге номнарының болгаш өөредилге черлериниң өскерлирин негээр.

Оон-биле холбаштыр школаларга өөредилге планнарының 10-га чедир болгаш оон-даа хөй хевирлерин сүмелээр, а школалар боттары өөреникчилерниң сонуургалдарын база башкы кадрларының барын ёзугаар олардан шилип алыр.

Программада 1995 чылдың төнчүзүнге чедир неделя санынга дараазында шактарны онаарын көрүп турар: эге школага — ылап-ла 15—17 шак болгаш немелде 5 шак, кол школага — ылап-ла 22 шак болгаш немелде 5 шак, үстүкү школага — ылап-ла 25 шак болгаш немелде 7 шак.

Немелде шактарны өөреникчилерниң сонуургалдарын барымдаалаан кичээлдерге тускайлаар.

Аныяктарны өөредириниң болгаш күш-ажылга база амыдыралга белеткээриниң талазы-биле тургустунган сорулгалар школаның болгаш өг-бүлениң бир демниг, чаңгыс аай болур чорууну негеп турар. Ынчангаш школа чанында интернаттарга чурттаар уругларның санын кызырарын болгаш хойжуларнын улут-улут турлагларынга эвээш өөреникчилиг кижизидилгениң долу эвес ортумак комплекс-школаларны (уруглар сады болгаш школа) тургузарын көрүп турар.

II. Школа болгаш культура

Өөредилгезиниң чада бүрүзүнге культура-туругузуну угланыышкынныг сорулганы салып турар. Ынчангаш школа ниитизи-биле культура өөредилгелиг рольду ойнаар апаар. Аңаа холбаштыр өөредилге планнарынга эстетиктиг бөлүктүң күш-дамыр культураның эртемнеринге хөй үени тускайлаан, эге шериг белеткелиниң хевирин өскерткен, делегейниң уран чүүл культуразын өөренир курсту киирген. Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге болгаш школаларга уругларның база аныяктарның эстетиктиг өөредилгезиниң чаа программазын сүмелеп турар.

«Ниити билиг школазы — уран чүүл школазы — уругларның-аныяктарның спорт школазы» дээр комплекстерни тургузарын планнап турар.

III. Школа болгаш национал чаңчылдар

Тывада чурттап турар улустарның национал чаңчылдарын болгаш аажы ёзулалдарын, улусчу педагогиканы катап тургузарын эгелээрин, кижиниң бойдус-биле чаңгыс аай, тудуш болурун эгидерин планнап турар. Тыва школаны сайзырадырының, соң өөредилге-материалдыг баазазын бижыглаарының программазын тургускан. Бүгү өөреникчилерниң тыва-орус ийи дылды өөренирин үргүлчүлээр.

Өөредилге чери бүрүзү-ле уругларның бойдус-биле үргүлчү харылзаазын, черге ажылдаарын, шинчилел экспедицияларын, турисчи походтарны кылырын, үнүштерни болгаш дириг амытаннарны, экология айтырыгларын, төрээн чериниң төөгүзүн болгаш чаңчылдарын эки билири дээш чедип алыр ужурлуг.

Өөредилге черлеринге оларның чогумчалыг деп көргениң ёзугаар национал үстарган мергежилдиниң өөредилгезин ажылдар.

IV. Өөредилгени демократчыдары болгаш гуманныг болдурары

Өөредилгениң демократчыдары дээрге эргелеп башкарылганың хөй-нити органнарының (чөвүлелдериниң, методиктиг каттыжыышкыннарның, клубтарның болгаш оон-даа өске ажылын идепкейжилери, инспектор хыналдаларының санын кызырары, башкыга болгаш кижизидикчиге хоститт ажылдаар арганы бээри болур. Кижи бүрүзүнүң кымга ажылдыын кандыг түңнелдиг болганын илередири-биле башкы кадрларын аттестаттаар дугайында чаа Дүрүмнү ажылдап кылып турар. Ынаа башкының болгаш кижизидикчиниң ажылының алыс түңнелдерин болгаш кайы хире үени чарып ажылдаанын барымдаалап ылгавырлыг төлевир кылыры көрдүнген.

Өөредилгени гуманныг болдурары дээрге өөредилге планнарынга өөредилге үезиниң 50—55 хуузун гуманитарлыг бөлүктүң эртемнеринге унудурери, уругнуң хар-назының болгаш онзагай талаларын өөренип көрүп турары, аңаа салдап чедиир эки тыварын өскертирин сүмелеп турар.

Ынчангаш педколлектив бүрүзүнге дараазында угланыышкыннарны ажыглаары эргежок чугула:

— кежигүн бүрүзүнге хамаарыштыр чылыг психологтуг байдалды тургузары;

— ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлеринге башкы бодунга чедиишкиниг болгаш өскелерге ажыктыг идепкейин көргүзеринге таарымчалыг байдалды тургузары.

1995 чылдың төнчүзүнге чедир ортумак школа бүрүзүнге психолог башкыны белеткээри, школа бүрүзүнүң микрорайонунга социал педагогтарның ажылдап эгелээри көрдүнген.

Эң чугула рольду элээдилер клубтарынга хамаарыжыр. Аңаа уруглар аваангыр мергежилдиг, могап турбас болурун чедип алырда боттарының угаангырын, күш-ажылчы болгаш күш-дамыр аргаларын көргүзүп болурлар. Ындыг клубтарга янзы-бүрү хевирлериниң ажылдарын чорудуп болур, бир дугаарында уран чогаадылга, чогаадыкчы ажылдарын чорудар.

V. Өөредилгени тус-тус чорудары

Өөредилге планын шилип алырындан аңгыда, республиканың техниктиг болгаш гуманитарлыг лицейлерин ажыдарын көөрү турар. Эгелеттинген шевелделер уламчылаар, аңгы-аңгы эртемнерни хандыр өөренир шилилгелиг класстарның саны көвүдээр. Өөреникчилерниң салым-чаяаның сайзырадыры-биле чыштаныл-галар үезинде кедээ школачыларга аңгы-аңгы угланыышкынныг республика школалары ажылдаар, хоорай өөреникчилеринге маргылдаалар эрттирер.

Өөредилгени тус-тус чорудары өөредилгениң болгаш кижизидилгениң аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаары, кошкак өөредилгелиг өөреникчилерге чиигелде бээринге, экстерн-биле (өөренмейн, бодун белеткенгеш, шылгалда дужаары) таарымчалыг байдалдарны тургузарын көөрү турар.

Өөредилгениң чорудулгазы вожатыктар чиээлдерге болгаш тускай ажылга, педагогтарның болгаш өөреникчилерниң кады чогаадыкчы ажылынга, билиглерни дилээринге болгаш оларны ажыглаарынга меңнеттиг.

Өөреникчилерниң негелделеринге болгаш сонуургалдарынга дүгжүп турар гуманитарлыг техника-математиктиг, бойдус-географтыг эртемнерни хайы өөредир черге лешкек класстарны ажыдарын школаларга болгаш өске-даа өөредилге черлеринге сүмелеп турар.

Өөреникчилерниң негелделерин азы сонуургалдарын ёзугаар хеп чогаадып бижыып, даараарының, өг-бүлениң электрон техниказының [illegible]

бажын ажылының, уран чүүлдүң, шажын-чүдүлге төөгүзүнүң, регион экологиязының болгаш оон-даа ынай өске чүүлдер талазы-биле курстарны, факультеттерни киирерин база сүмелеп турар.

VI. Аныяк салгалды күш-ажылга болгаш амыдыралга белеткээри

Кижи ажыл-херекке сайзыраар, ону херегдээр.

Өөредилге черлериниң тускай сорулгазы — кижиниң билип алыышкынныг болгаш күш-ажылчы идепкейин сайзырадыры, ону амыдыралга белеткээри, тода организастаттынган болгаш хөй-ниитиден доктаамал үнелелди ап турар, бодунга болгаш долгандыр турар кижилерге ажыктыг күш-ажылга чаңчыктырып үндезилээри болур.

Школаларның, ПТУ-ларның суртуулдаазының, өөреникчилерниң күш-ажыл өөредилгезиниң, күш-ажылдың чер-чер Советтериниң айтып берген ажылдарының хевирлерин өөренип көрүп тургаш организастаар. Ындыг чорук өөреникчилерниң социал амыдыралга идепкейлиг киржиринге, районнуң, республиканың экологтуг айтырыгларын шиитпирлээринге, өөредилге черин дооскан соонда ажылдап болур арганы хандырар бир-ийи тускай мергежилди шиңгээдип алырынга идиг бээр.

Школа бүрүзүнүң девискээринге экология аңналарын тургузары, сыгаан хемнер эриктеринге, мурнунда дужуткур турган, ам элеңнелген үрелген черлерге улуг болгаш чаан ыяштарны тарыыры эргежок чугула.

Ажыл-агый чорудулгазының чаа байдалдарының шилээни-биле холбаштыр ортумак өөредилге чери бүрүзүнге ажыл-чорудулганы, өөреникчилерниң кооперативтерин, чоннуң херээн бараанныр, кедээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрер талазы-биле биче бүдүрүлгелерин организастаар, керээ ёзугаар бүдүрүлгелер, албан черлери, садыг болгаш хандырылга организациялары-биле ажыл-херекчи харылзааны тудар.

VII. Үзүктелиишкин чок өөредилгениң эртем-методиктиг хандырылгазы

Бо Программаны амыдыралга чедиишкинниг боттандырарынга чогуур өөредилге-методиктиг комплекстер, эки белеткеттинген башкы кадрлар, уруглар болгаш элээдилер кижизидериниң болгаш өөредириниң эртем хандырылгазы эргежок чугула.

Оон-биле холбаштыр тыва школаларга өөредилге-методиктиг комплекстерни тургузарын, кедээ өөредилге албан черлеринге ажылдаар башкыларны тускай белеткээрин планнап турар. Өөредилгениң кол сорулгазы болза уругларны угаан бодап өөренир кылдыр, тускай айтырыгларны шиитпирлээтер кылдыр кижизидери, өөреникчилерниң назы-хар талазы-биле онзагай чүүлдерин барымдаалап тургаш, чүве билип алыксаар сонуургалын сайзырадыры, өөредилге материалдарынга кол чүүлдү ылгап кылдыр өөредири болур.

Бүгү эртем болгаш методиктиг ажылдарын республиканың өөредилге черлеринге ББИ-ден (башкылар билиин бедидер институттан) болгаш педагогика институдундан барып турар. Олар онзагай рольду ойнап турарлар. Чүге дээрге өөредилге черлеринге башкы кадрлар белеткеп берип турар болгаш олар эң чугула педагогтуг эгелээшкиннер талазы-биле дыңнадыг төвү болур.

Өөредилге-методиктиг ажыл өөредилге чери бүрүзүнүң, педагог бүрүзүнүң эң чугула ажыл херээ болур ужурлуг. Мурнакчы педагогиктиг арга-дуржулганы дүргени-биле тарадыр болгаш оларны башкылар, кижизидикчилер ажыглаар ужурлуг.

VIII. Хоойлу-дүрүм норматив хандырылгазы

Үзүктел чок өөредилгениң системазын тургузарынга педагогтарның, өөреникчилерниң, организацияларның, албан черлериниң, улус өөредилгезиниң ажылы хамаарыжыр эрге-чагырганың шупту чадаларының органнарының ажыл-чорудулгазының хоойлу-дүрүмнүң нормативтиг үндезиннери чугула.

1. Улус депутаттарының Советтери, күүседикчи комитеттер, улус өөредилгезиниң талазы-биле чөвүлелдер-биле кады өөреникчилерге чериң, ажыл-чорудулгазынга херек чүүлдерни хөй-ниитижи болгаш материалдыг ажылының үнелелин кылыр бээр.

Бүдүрүлгениң болгаш кедээ ажыл-агыйның кайы-бир адырының хөгжүлдезин, аңаа специалистерниң херегин баш бурунгаар өөренип көөрү эргежок чугула профессионал өөредилге черлерин, школаларга бүдүрүлге өөредилгезин тургузарының үндезинин болур инфомациязын шупту өөредилге черлеринге чедирер.

Уран чүүлге болгаш күш-культуржу аажы-чаңга шупту уругларны кижизидериниң базазын хандырар. Уран чүүлдүң болгаш спорттуң национал хевирлериниң, национал уран шеверлелдериң, өөредилгениң болгаш чаңчылдарның хөгжүлдезинге илиги колдаар бээр.

Педагог бүрүзү эки квартира болгаш хөлезин-биле хандыртынган болур ужурлуг. Амыдырал-чуртталганың үрмек чүүлдеринден школага, ПТУ-га уругларның өске-даа кижизидилге черлеринге долу күжениишкин-биле ажылдаары дээш башкыларны аргалыг-ла болза, хайыр коштаар.

Улус өөредилгезиниң черлеринге хамы билиглиг, уругларга болгаш бодунуң ажылынга ынак педагогтар ажылдаар ужурлуг.

Республикага, күрүнениң, кооперативтерниң курумнерниң хөй-нитти дээш түүда школаларга чедир, ивы-бүрү хевирлериниң школалары тургуп болур. Оларның кол магадылалы — 1 пунктуда салдынган сорулгаларның күүселдезин хандырары.

2. Өөредилге чери бүрүзү, педколлектив бүрүзү, педагог бүрүзү эксперимент чорудар эргелиг. Оон чедиишкиниг түңнелдери улус өөредилгезиниң ажылдакчы бүрүзүнге чедиртингеи, а ол ышкаш материалдыг деткимчени алган болур ужурлуг.

3. Экспериментилерниң түңнелдериниң хыналдазын, өөредилге болгаш кижизидилге чериниң ажылының шынарын хынаар ужурлуг хамаарышпас экспертерниң болуу. Улус өөредилгезиниң министерствозунуң мурнундан ККПИ-ге азы Министрлер Чөвүлелинге турар, ол бөлүк аңгы-аңгы назылыг өөреникчилерниң аңгы-аңгы өөредилге черлеринге күш-ажылчы болгаш өске-даа ажыл-чорудулгага сайзырап болур шынарларын шынны-биле көргүзер, национал байдалдарга таарыжыр шилилге тестилерни ажылдап кылыр.

4. Чаартыкчы саналдарны киирген социал ажылдыышкынныг дээш патентиниң алыр бүгү талазы-биле деткимчени аңаа көргүзер.

5. Советтер, бүдүрүлгелер өөредилге черлериниң септелгезинге деңнежиишкинниң үндезининге киржир.

6. Директорга, өөредилге-кижизидилге чериниң эргелекчилеринге педколлективтиң чөпшээрели ёзугаар бюджет база немелде акша-хөреңгилерни эгелээр ажыл-агыйны удуртукчунуң болгаш планнаарының бүрүн эргелерин бээр.

IX. Программаны боттандырарының аргалары, оон саң-хөө хандырылгазы

1. Улус өөредилгезиниң эге тургустунуушкуну ККПИ-ниң эге тургузары-биле эгелээр ужурлуг. Ынчангаш

— пединститутту эртем болгаш материал-техниктиг баазазын аңгы үениң денелелинге тургузарынга 7 млн. рубль херек;

— тыва болгаш орус класстарга башкылап шыдаар, ийи дылды эки билир специалистерниң белеткелин 1991 чылдан эгелээрин ийи дылче шилчиишкин негеп турар;

— Республиканың башкылар билиин бедидер институду биле ККПИ-ниң 1993 чылдан эгелеп каттыштырар, аңаа билиг бедидериниң факультедин ажыдар;

— национал школаларның ЭШИ-ниң Тыва лабораториязы-биле кады чаарткан өөредилге планнарын, программаларын, өөредилге-методиктиг комплекстерин белеткээр;

— экология клубтарының, эстетика бөлгүмнериниң удуртукчуларын белеткээри-биле делгем билигниң курстарын немелде педагогика мергежилдериниң факультединде 1991 чылдан эгелеп организастаар;

— дээди өөредилге черлеринче кирер күзелдиглерниң өртектиг белеткел (аңгы-аңгы хевирниң) курстарын тургузар;

— 1992 чылдан социолог педагогтарның тускай белеткелин эгелээр.

2. Школа болгаш школа мурнунда өөредилге салбырларынга музыка кичээлдерин эрттирип болур эргелиг башкыларны бир-бир бөлүктерге белеткээрин уламчылаар.

3. Кызылда ПТУ-ларга национал хөгжүм херекселдерин кылырынга болгаш аңаа ойнаарынга сургуулдарны өөредир бөлүктү болур шаа-биле ажыдар.

4. Республиканың эртем-методиктиг информация төвүнге ийи дылдыг башкыларны, чаа методика-биле ажылдап турар башкыларның билиин бедидерин чорудар.

1998 чылдан ийи дылдыг чорукту долузу-биле киирер.

Школаларның өөредилге түңнелдериниң шилилге аргаларын белеткээр.

Тыва улустуң этниктиг онзагай талаларын шинчилээрин хандырар болгаш республиканың национал онзагай талаларын барымдаалап, кижизидилге ажылының эртем үндезинин кылыр психология лабораториязын Улус өөредилге министерствозунуң чанынга тургузар, аңаа 50 муң рубль херек.

5. Өөредилгениң материалдыг баазазын тургузары:

— 1 клубка 300 уруглар кирер деп чижеглеп, школа бүрүзүнүң микрорайонунга элээди уруглар клубтарын ажыдар, 240 клубтар турар, оларның ажылдаарынга чылдын-на 200 муң рубль кызыгаар чаалып херек;

— школаларның чаа бажыңнарын тударын эргилээннерин (капитал тудуг планы ёзугаар) ажыкдир септээр;

— школаларны, школа назыны четпээн уруглар черлерин аңгы үениң ОТХ, ЭСТ, видеотехника-биле (чылдын-на 1,5 млн. рубль тускай саң-хөө үндүрүлгези-биле) хандырар;

— школаларның чаңгыс ээлчеглиг кичээлдээринче 2005 чылда шилчиир;

— улуг малчын хонаштарга беш чылда 15 школа-комплекстерни тударынга 750 муң рубль херек;

— шупту районнарга Пионерлер болгаш школачылар бажыңнарын, уругларның спорт школаларын, техниктер болгаш натуралистер станцияларын, уругларның уран чүүл школаларын ажыдар, аңаа чылдын-на 300 муң рубль херек.

6. Ногаа өстүрер, хой, инек, чылгы азырап школачы ажыл-агыйларны школаларны ногаа, эът, сүт-биле хандырар, халас чемненилгени организастаары-биле тургузар.

7. Школачы кооперативтерниң республика ассоциациязын оларның ажыл-чорудулгазын организастаар болгаш камгалаар сорулга-биле 1991 чылда тургузар.

УСТАВ НЕГЕЛДЕЛЕРИН САГЫЫР

РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем район организациязының контроль комиссиязының даргазы В. А. Чөржей-оолга бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Салчак-оол Ондар ужурашкаш, оон ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларны салган. Ол айтырыгларны болгаш харыыларны моон адаанда парладывыс.

— Партияның контроль органының ажыл-чорудулгазында мурнунда турган партийжи комиссиядан ылгалы чүдел, Василий Алексеевич?

— Үе дедир эргилбес дээр болгай. Партия комитединиң чанынга турган партийжи комиссияга бо чаа тургустунган бот-башкарылга-биле ажылдаар районнуң партия организациязының контроль комиссиязының ажыл-чорудулгазының хевирлерин чоокшулаштыр деңнээри берге. Чүге дизе, үр үеде өскерилбейн келген болгаш партияның XXVII съездизинге өскерилгелер хүлээп алдынган Уставка хамаарыштыр чагырып-дужаар үениң салдары-биле коммунистерниң хуу херектерин дорту-биле сайгарып, истеп-сурууушкунуң утка шынары сиңникпеен ажылдарны кылып, эң ылангыя коммунист удуртукчуларны ажыл-агыйга удуртулганы кошкатканы дээш ийи дакпыр хемчег онаап турган. Ол ышкаш партия райкомунуң бюрозунуң секретарьларының айтыышкынын күүседири кол черин ээлеп турган болгай.

— Контроль комиссиязы район конференциязынга соңгуткан кежигүннерлиг орган болганда, оон ажылын канчаар организастаан силер?

— Кежигүннерниң саны 37 кижи. Организастыг пленумга президиумну тургускан, ында 9 кижи кирген. Ол ышкаш доктаамал ажылдаар үш контроль бөлүүн тургускан.

Кол угланыышкыннарны кандыгыл дээрге, бөлүктерниң харылзаар ажылдарын чугаалаарга, билдине бээр боор. Партияның удуртур органнарының шиитпирлерин районнуң партия организациялары канчаар күүседип турарын хайгаараар болгаш партия эге организацияларының ат-алдарын, бот-башкарылгазын кадырар талазы-биле бөлүк; коммунистерниң ат-алдарын, төлептиг мөзү-шынарын камгалаар болгаш кирер турар негелде, хомудал-билдирииишкиннерни сайгарар бөлүк; районнуң партия бюджединиң күүселдезин болгаш партия эге организацияларында кежигүн дадывырының байдалын хынаар бөлүк.

Контроль комиссиязында чүгле даргазы хостаткан чүве болганда, бөлүктерниң ажылын хостатпаан комиссия кежигүннери кылып чорудар. А мээң хүлээлгем оларның ажыл-чорудулгазын башкарар, моокиар болгаш өске-даа организастыг айтырыгларны шиитпирлээри болур.

— Партия райкомундан ажылдыкарның ылгалы чүдел, эргелерни кайы деңнелге тургусканыл?

— Контроль комиссиязының-даа, партия райкомунуң-даа составын конференцияга соңгаан чүве болганда, Устав ёзугаар деңге эргелиг органнар боор турар. Ынчангаш бо ийи органның аразынга чөрүлдээлер тыптып кээр чүве болза, чөпшээрежилге комиссиязы ийикпе, азы каттышкан пленумга, президиум-биле бюронуң каттышкан хуралдарынга үзе шиитпирлээр.

Контроль органының тургусканының кол уг-шии адаандан өрү, азы коммунистер боттары партия органнарының ажылын хыназын дээш чүве болганда, ону боттандырар бис. Чаңгыс партияның ийи органы болганда, Уставка үндезилээн саавыр ёзугаар хыналда ажылдарын чорударындан аңгыда, бот-боттарывысты кайы хамаан чок «доклактажы» бээр чүве турбас.

Эрге дугайында чугаалаарга, үстүнде сөзүм алыын дан билдине берген чадавас. Партия райкому-биле деңг эргелиг орган болганда, контроль комиссиязының даргазы секретарьлар-биле деңг эргелиг болур. Ындыг-даа болза ажылды кылырда, эрге-дужаалдың улуг, бичезин кажан-даа аңгылавас мен. Бо ажылды кылзын дээш коммунистер мээ бүзүрээн чүве болганда, идегелин шынзыдар апаар.

Чамдык таварылгаларда эпчок-даа чүүлдерге таварышы бээр-дир мен. Партия райкомунуң аппаратының чамдык харысалгалыг ажылдакчылары безин секретарьларының эрге-дужаал аайы-биле үнелелин эргии чаңчыл ёзугаар көрүп, контроль комиссиязы база оон даргазының эрге-хүлээлгелерин үнелевес таварылгалар бар.

Партия райкомунуң аппаратының ажыл-чорудулга

Партийжи туруш

зын контроль комиссиязын дамчыштыр коммунистер хынаар эргени алганы, эрге-ажылынга дээп турганы-биле дөмей апаары чадавас боор. Мындыг таарымча чок чүүлдерни чидирип, ажылга эптиг байдалды тургузары секретарьлардан хамааржыр деп бодаар мен.

— Партия райкомунуң адресинге кээп турар чагааларны, хомудалдарны сайгарарынга силерниң хамаарылгаңар кандыг болурул, Василий Алексеевич?

— Чоннуң үнү кандыгдаа эрге-дужаалдыг кижилерниң арын-нүүрүн, алдарадын чугаалай бээр, ону деткиир мен. Херектиң дозун, шын-мегезин тодарадыры, кижилерге кайыхамаан чок яла онаавайн, ыяк шынын билип алыры чугула.

Партия райкомунуң адресинге кирген чагаа-бижиктерни ол орган боду сайгарар, а контроль комиссиязы үе-үеде партия комитединиң бо талазы-биле ажылын хынаар ужурлуг. Хомуданчы кижи контроль комиссиязынче коммунист кижиге хамаарыштыр хомудал-билдириишкинин дорт-даа, азы чогуур партия органы негелде-хомудалын үзе шиитпирлеп бербээнде-даа, кирип болур. Партия эге организациязы шын эвес хемчег онааган болгаш кежигүнден үндүрген таварылгада, биче хомудалдарны кирер.

— Партия райкомунда үш чиик машина бар болгай ону канчаар хуваагаңыл, азы ажыглап турар силер бе?

— Ажыглавайн турар мен. Ажыл-биле чугаалаарга, бо дугайында чугаа чорул турза-даа, дорт шиитпир чок чүве. Чүге дизе, бо айтырыгның алыс дөзүн бээрлендир республиканың Компартиязының удуртур органнары дугуржур ужурлуг. Бо хүннерде чиик машиналарның бирээзин «Найырал» ассоциациязында хөлезилеп турар чүве болду.

Кежигүн дадывырын чаа хемчээл-биле төлеп эгелээнин-биле партияның акша-ландырыышкыны кызырылганындан база партияның иштики ажыл-чорудулгазы өскерткениниң төптеп эгелээш, эге организацияларга чедир шалыныг ажылдакчыларның штадын кызырган болгаш өске-даа чарылгаларны эвээжедип турда, үени мурнаан херээ бар деп бе? Коммунистерниң саны-биле улуг хемчээлдиг районнуң контроль комиссиязынга машина-балгатты бижыглаар болза эки-ле чүве-дир ийин. Бо талазы-биле айтырыгны партия райкому-биле контроль комиссиязының каттышкан пленумунга тодарадыры-биле бижиктип киирер апаар бис.

БИСТИ СОНУУРГАП КӨРҮҢЕР

Чоокта чаа Самагалдай суур [illegible] Совет башкарылга пенсионерлерниң хуралы болуп эрткен. Аңаа пенсионерлерниң хандырылгазының айтырыын чугаалашкан. Бо талазы-биле ылангыя район баштаар черниң даргазы эш Норгеттин адресинге хамаарыштыр дыка хөй хомудалдарны хоочуннар илереткен. Эът, сүт аймаан болгаш өске-даа продуктуларны кызагаарга садарын организаставаан, оон ужурунда садыгга чүү-даа кээрге, чүгле күштүглер садып алыр. Столоварда гуляштан өске эки чем белеткеттинмейн турар. Ооза боова-боорзак, чымчак бижыыгын далган аймактыг чемнерден кылгаш садып турза канчаар боор ыл?

Ук хуралга район даргазы Норгетти, кожууннуң даргазы К. Л. Лапчаны, партия райкомунуң бюрозунуң секретары С. М. Достай-ны чалаан, олар келбээн. Пенсионерлерниң өөрезында ол органнарга ажылдап чораан эштер бар-дыр, оларның эки эзелиг өөгерни дыңнап билип алган болза, үстүнде хуралга келбээн даргалары өөредир болур ужурлуг. Улус оочурларда базымлажып турда, оода чаңгыс хүндүзүн шилип алгаш, садыг-магазиннерни эргип, чорударны сонуургап көөрүнеер кылдыгын, даргаларым?

Федор ТАУ.
Пенсионер.
Тес-Хем район.

Өөрүп четтириишкин
ЧОНУ—ЧООРГАН

1990 чылдың августа бистиң өг-бүлевиске аас-кежик чок чорук таварышкан. Чурттап орган оран-бажыңывыс өрттенип калган.

Өрт болган дараазында эртен-не бистиң Күнгүртүг сурунуң чону биске бүгү талалыг дузаны көргүскен. Хөй-нити организациялары база дузалады.

Совхоз директору С. Д. Седен-оол материалдыг дузаламчыны бербишаан, бажың-биле хандырган. Удуртукчу кижиниң кичээнгейлиг, сагыш човангыр чоруу оон көстүп турар. Ясли-сад коллективинден база дузаны көргүскен, оларга четтирдивис. Чону — чоорган, хөйү — хөйлең деп чүве ол-дур. Үнүп келген Чаа чыл таварыштыр бүгү чонунга, даргаларынга ажы-төлүм-биле катай хаара өөрүп четтиргенивисти илередип ор бис. Кижи дузазы кажан-даа уттундурбас.

Зоя СЮРЮНМАА.
Кызыл район.

ТУРАСКААЛДАР

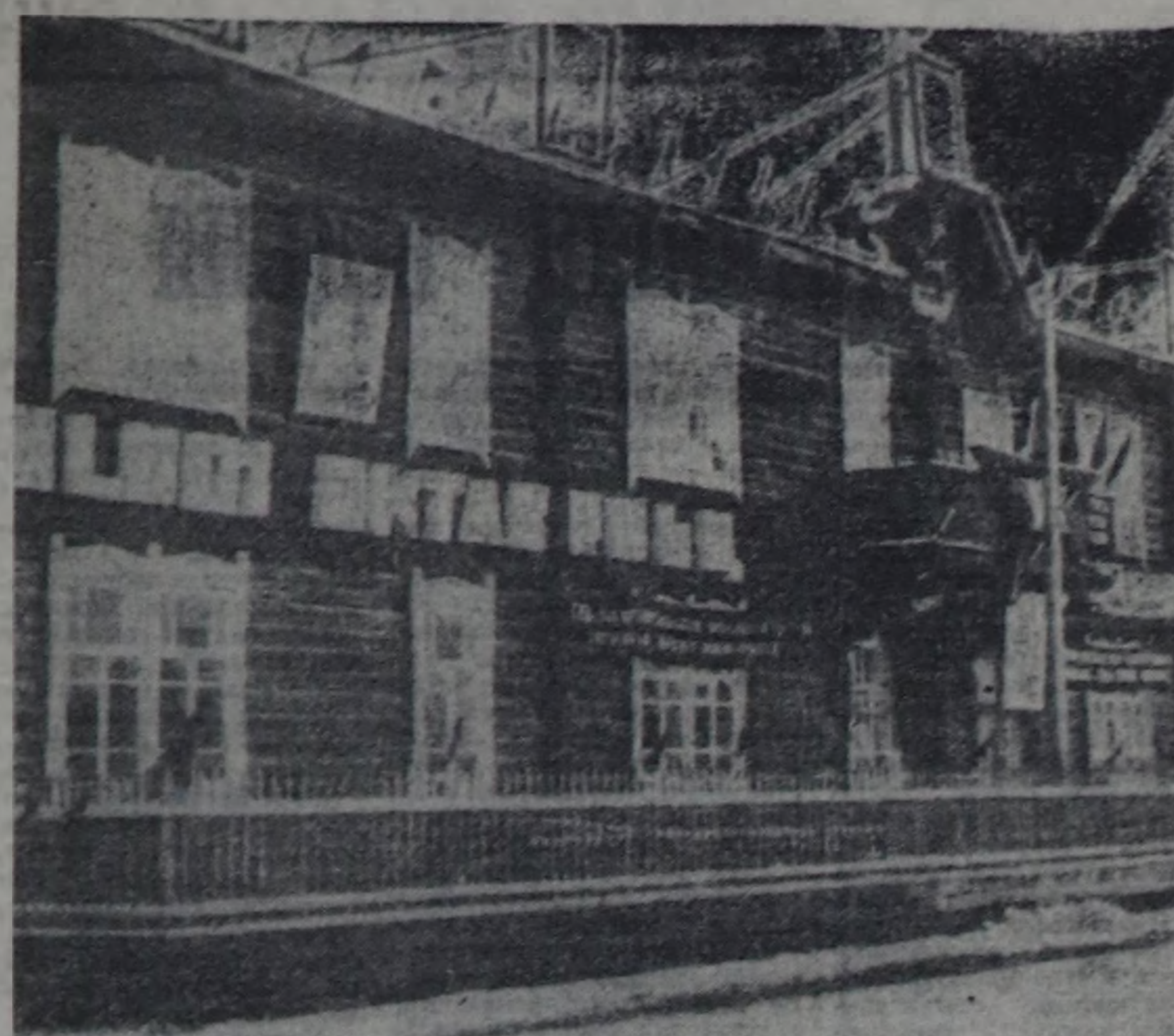

Аңаа хол дээп болбас

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар дугайында совет хоойлуну бистиң Тывада чүге хажытпышаанил? Найысылалдың Ленин кудумчузунда № 22 бажыңга (ам ажылчын аныяктарның кежээки ортумак школазы турар) 1941 чылга чедир ТАРН ТК, ТАР Биче Хурал Президиуму, ТАР Сайыттар Чөвүлели, ТАР Даштыкы херектер яамызы болгаш ТАРЭ ТК үр үениң дургузунда ажылдап турган. Улусчу Тываның төөгүзү-биле чарылбас харылзаалыг, тыва төөгүнүң бир өскертинмес үнелиг тураскаалын Тыва АССР-ниң Тудуг болгаш архитектура талазы-биле күрүне комитединиң төлевилелин ёзугаар 1989-1990 чылдарда чаартып септээш, «чыртаан эдер дээш согурарткан» дээнзиг. 1989 чылдың мурнунда хол дегбээн, хоочуннар бистерниң караавыска чаңчыккан чараш овур-хевирин кижи танывас кылдыр өскертип үрээни маңаа боттуг херечи болурун бо ийи фото-чуруктар бадыткап турар.

Чүгле даштыкы хевир, чаражын барымдаалааш, совет хоойлуну хажыдар, төөгүнүң хол дээп болбас үнелиг тураскаалын ынчаар өскертир эртени Тыва АССР-ниң Тудуг болгаш архитектура талазы-биле күрүне комитединге, ооң даргазы Б. Д. Байыр-оолга кым бергенил? Төөгүнүң солуттунмас болгаш өскертинмес ол үнелиг тураскаалын ынчаар тоймаглап, кара туразында аажылап турда, Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелдиң Тыва салбырының баштаар чери чүнү көрүп олурганыл деп айтырыг дүрүм ёзугаар тургустунуп келген эвеспе?

Найысылалда Тыва төөгүнүң херечилеп турар чамдык бажыңнарны, ооң иштинде бо бажыңны база күрүне камгалалынга алгаш, оларның даштынга чогуур мемориалдыг бижимелдерни азарын каш чыл бурунгаар саналдап, Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар ниитилелдиң Тыва салбырының баштаар чериниң даргазы Ю. Л. Аранчынның адынга чагаа бижип дилезимзежок. мээң ол саналым кандыг-даа түңнел чок арткан. Ол ышкаш найысылалдың Ленин кудумчузунга шаандакы сураглыг кызыл партизаннарның командирлери А. Д. Кравченконуң, П. Е. Щетинкинниң штавы турган бажыңны база-ла буза тыртып каапкан болгай.

Саналым мындыг: төөгүнүң тураскаалы бо бажыңны хостааш, аңаа «Тыва төөгүзү» деп тускай, чүгле төөгү музейин ажытса кандыгыл? Ол Алдан-Маадыр аттыг музейниң салбыры-даа боор азы тускай бот-башкарылгалыг музей-даа боор болгай-ла.

Бо бодалымга үндезилээш, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң чаа бажыңын Кочетов болгаш Интернациональная кудумчуларының белдиринде, шаанда № 1 столовая турган хостуг черге тутса кандыгыл деп база саналдыг мен. Чүге дизе, музейниң амгы турар бажыңын ук музейниң дузалал оран-савазы кылдыр ажыглаарынга-даа эптиг-дир.

Артем БОРБАК-ООЛ.
1935 чылдан эгелеп СЭКП кежигүнү.

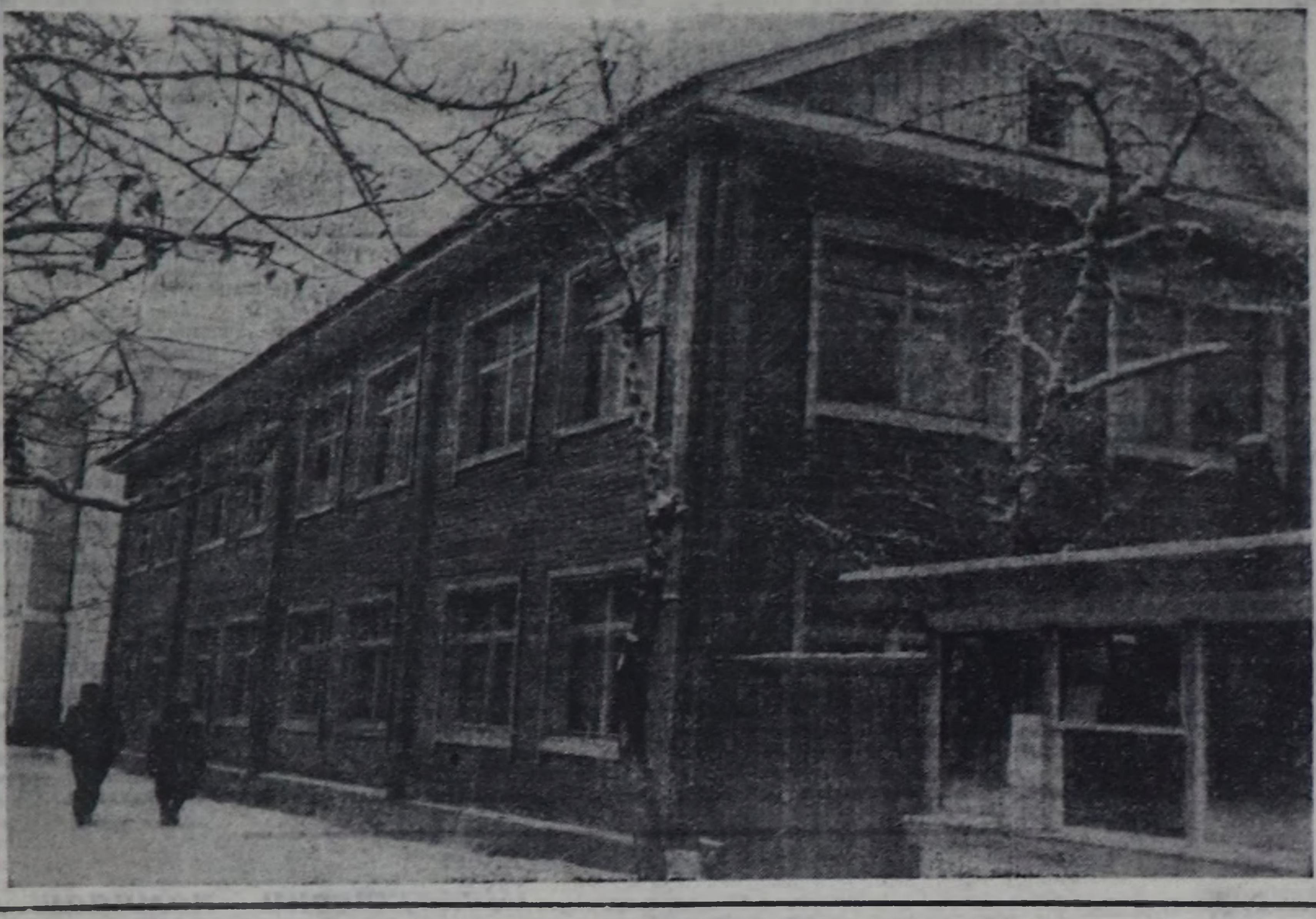

ЧУРУКТАРДА: ол бажыңның эрги болгаш чаа хевири.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Сталин мөчээн соонда ооң уругларының уругларынга дуза дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы үнген.

МЭЭҢ КЫРГАН-АЧАМ— ИОСИФ СТАЛИН

Москвада үш өрээлдиг улуг эвес бажыңда Сталинге дөмей шериг кижи чурттап турар. Ол дээрге «улустарның адазының» оглунуң оглу Евгений Яковлевич Джугашвили-дир.

Ооң бажыңында чуруктар-ла хөй: Сталин аныяанда, Сталин биле Ленин...

Е. Джугашвилиге элээн каш айтырыгларны корреспондент М. Левашова салган. Аңаа харыыларны номчукчуларга сонуургаттывыс.

— Евгений Яковлевич, силер — Фрунзе аттыг академияның башкызы, төөгү эртемнериниң кандидады, доцент-тыр силер. Кырган-ачаңарның дугайында шынны билип алыр дээш документилерни чып турарыңарны билир мен.

— Сталин тенек аазыг турган, бир катап болуңун хууда таныжылгаларындан чаштыын берген дээш ооң-даа өске уй-балай чүүлдерни бөгүн чугаалап, бижип шаг боор турар-дыр. Амгы үениң удуртулгазы бодунуң четпестерин агартыр дээш ооң-биле ажыттаалып турары ол деп бодаар мен. Сталин дөртен чыл бурунгаар мөчээн. А шуптуну буруузун ооң кырынче чүүй кагбышаанар. Сталин — мээң аарышкылыг айтырыг.

Ону бөгүнгү хүннүң туружундан бүрүүдээш болбас. Чижээлээрге, индустриализация дээш. Бир эвес ону ол кыска үеде чорутпаан болза, бөгүн бис «Гитлерниң адаанда» ийик бис.

Хостакчызы деп ооң мурнунга дис кырында тейлеп турган кижилер бөгүн ооң тураскаалдарын буза шаап турар-дыр. Ол бүгүже дүкпүрүпкен мен. Алгыржып-алгыржып, шимээрген-шимээрген, дөмей-ле аңаа ёзулуг үнелелин бээрлер. Наполеонну шиитпекчилерни болгаш шаажылакчыларын бөгүн кым сактып чорууру? Чүгле императорну сактырлар. Ол база ооң-биле дөмей боор.

— Ооң-биле чоок таныжып чораан кижилер-биле чугаалашкан силер бе? Чижээлээрге, Каганович азы Молотов-биле?

— Кагановичини танывас мен, а Молотов биле ол чыл ужуражып келген бис. Мени Сталинге дөмей деп, ооң калайын чугаалаар чүве. Молотов мээң кырган-ачамны дыка бедик-биле үнелээр, бодундан каш катап бедик кылдыр санаар чораан. Ол ылап-ла ындыг.

Ооң ыңай, мээң номчааным сактыышкыннарының аразында Светлана Аллилуеваның сактыышкыннарында кырган-ачамның овур-хевирин элээн шыңныг чоруу. Аллилуева мээң ийи катап кээп чораан. Ынчалза-даа ооң сактыышкыннарын номчуурда, ооң бодунуң сагыш-сеткили аажок саймаарзачал кижи дээрзин утпас херек.

— Сталинниң өске уруглуларының уруглары ышкаш, силер күрүнеден дуза албаан боор силер аа?

— Ол ындыг эвес. Сталинниң бодунуң акша-хөреңгизи чок турган. Сталинниң өлгениниң соонда ооң ажы-төлүнүң уругларынга дуза дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы үнген. Бисте кижи бүрүзүнге «Эвилел чергелиг персоналдыг пенсионерниң деңнери» тывыскан. Өөредилге доостуржете чедир кижи бүрүзүнге (эгиги акша-биле) 1000 рубльди берип турган. «Сталинниң херээ» база турган. Ында ооң шупту сес уругларының уруглары база бар.

Калининградтың Суворов училищезин доозуп турааш, төрел акым Саша Бурдонский-биле таныжып алган мен. Бистиң аравыс ырай берген. Ам бистиң аравыста чүү-даа чок. Ол ооң Сталинге удур хөөнү-биле харылзашкан. Чүгле Иосиф Аллилуев-биле аралажып чоруур мен. Галина Джугашвили-биле харылзаавыс чоокшулашпайн барган. Чүге дээрге ол мээң адамның өг-бүле болганын хүлээп албаан кижи.

— Силерниң өг-бүлеңерниң амыдыралы Москва, Тбилиси-биле харылзашкан-дыр. Каңа силерге эң сагыш салып турганыл?

— Грузияга болбайн канчаар. Тбилисиге кадайым-биле таныжып алган мен. Аңаа мээң ийи оглум Виссарион биле Яков төрүттүнген.

— «Дайын шуптузунга дайын» деп силерниң адаңар Яков Джугашвилиниң дугайында кинонуң кол маадыры Сталинниң ролюн ойнаарын чүге албан силерге сүмелээнил?

— Бир катап Д. Абашидзениң чогаадыкчы бөлүүнүң чөвүлелинге олурушкан мен. Ынчан мээң кырган-ачамның ролюн ойнаар актер тыппайн турганнар. Ол хүн шериг хептиг кижи мен. Бир-ле кижи мени көре каапкаш: «Сталин бо ышкажыл!» — деп чугаалаан. Баштай ойталап турдум, ынчалза-даа Абашидзе Москвага дээт удаа кээрге, чөпшээрежипкен мен. Сталинниң чугаазын өске актер чугаалап турар.

— Сталин бодунуң улуг оглу, силерниң адаңарга шоолут-ла хөөн чок чораан дээрлер?

— Ол дээрге хөөн чок чорук эвес. Ада кижи бүрүзүнүң шыңгыы хамаарылгазы-дыр. Эртем чедип албайн чыткаш, Яков өгленир деп барган. Ынчалза-даа ол бодунуң өг-бүлезин хандырып шыдавас турган. А Сталин бодунуң оглу Яковту фельдмаршал Паулюска солуп алыр дээрзиниң дугайында ынчан чугаа-даа турбас ужурлуг турган. Уругларын маршалдарга орнавайн турар адалар ооң дугайында чүнү чугаалаар турган деп? Ону Сталин билген. Бодунуң адачурту дээш Сталин бодунуң оглун берген ол-дур. Ооң ыңай бисте база Георгий Сааказзе дээр улустуң маадыры бар. Иран шах-биле демиселде үезинде бодунуң оглу Пааттың амы-тынын берген.

— Интервью бериир деп дилээн, силерже телефон долгааарымга, еврей эвес силер бе деп айтырдыңар?

— Өске нацияларга ышкаш еврейлерге хамаарылгам эки. Мээң еврей эштерим бар. Ынчалза-даа бо нацияның аразында бистиң төөгүвүстү каралтып, фактыларны кара өжегерээн өскертип, хоп-нүгүл чүүлдер бижиир кижилер бар-дыр. Ол кижилер шупту еврейлер эвес-ле харын. Чижээлээрге, Волкогонов. Ооң номун номчааш, үндүр октапкан мен. Академияга мээң башкым турган кижи болгай.

— «Мемориалга», «Памятька хамаарылгаңар кандыгыл?

— «Мемориалды» көөр хөөнүм чок. Кандыг революция өлүм-чидим чок болганыл? Оларның чаңгызы-даа хан төгүүшкүнү чок болбаан. Бис база оон чайлаваан бис. Хөй кижи качыгдаан-даа болза, Чогуш үезинде чүдүрүк боттарынга-даа болза дээптер. Суворов училищезиниң курсантызы чорааш, мен база чокшуп чордум. Ону дыка эки билир мен.

— Ынчаарга «ышты кезерге, чоңгу чаштап турар» ышкажыл?

— Чүге ындыг эвес деп! Дайын дээрге дайын-на болгай. Аңгы демиселди чорупp турган-дыр. «Память» деп организацияның чамдык агымнарынга чөпсүнер мен. Орус нацияның арыг болуру дижик. Россияга чүгле орустар эргелеп чагырар ужурлуг. А бисте кайнаар-даа баарга, еврей азы билдинмес кижи.

— Бодунуң принциптеринден ойталап шыдавас Нина Андреевнага силерниң хамаарылгаңар?

— Чоокта чаа Батумиге дыштанып турумда, өңнүктерим ооң-биле таныштырып кагдылар. Орус чоннуң арыг чоруу дээш, бодунуң принциптери дээш ооң туржуп турарынга чөпсүнер-дир мен. Чурт таммже бадып чыдар, ол бадыышкынны соксадыр дээш шупту чүүлдү кылып турар кижилерниң бирээзи ол-дур...

— Силерниң кырган-ачаңар дег кижиниң тыптып кээриниң азы тыптып кээп болуруу чүү деп бодаар силер?

— Ындыг кижилер ында-хаая төрүттүнер. Ол кезээде күрүне дугайында бодап, а ооң соонда бодунуң өг-бүлезиниң дугайында сагыш човаар чораан. А бистиң удуртукчуларывыс мырыңай сыр дедир-дир. Шупту кадыкты хайындырып каан кижилер харымлазыннар деп бодаар-дыр мен. Ол бүгүнү эдип эккээр күштүг кижини дилээр херээ чок.

(«Аргументы и факты» солуундан очулдурган.)

Малчын саналдап тур

ЧӨГЕНЧИИВИСТИ

Каш-каш чылдар дургузунда Тываның байдалынга хойну эрте төрүдүп алгаш, өөделиг түңнелдер албайн келдивис. Саңныг-ла малчыннар төрүүр чүс хойданна чүс ажыр хураган ап турар. Мал чеми четчир-даа, чедишпес-даа үелерде малчыннарга айыткаарывыс чаңгыс: эртем бадыткап турар-дыр, хойну январь-февраль айларда төрүдер, ол-ла!

Мынчага дээр мал бажын өстүрүп чадажып кааш, канчап черле чөгенмес улус бис, хойну доң кыжын төрүдүп-ле, төрүдүп-ле турар аан? Чүге өскээр хөделиишкиннерден, дилээшкиннерден коргар бис?

Бажыдык Ондар Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы суурда ам-даа чурттап олур ийин. Хойну орай төрүдүп тургаш, ол орден-хавыяага чедир ажылдап чорду. Бии-Хем районнуң Иван Карбыны, Шываан Ооржакты сантып көрээли, олар орай төрээн коданнарындан эки үре-түңнелдиг болуп турду. Бистиң районувуста сураглыг малчын Полит-оол Шакмак база хойну орай төрүдериниң талалакчызы турду.

Билир мен, бир эвес «эрте», «орай» дээш малчыннарны соңгудар чүве болза, эртемге бүзүрээш, «эрте» дээш соңгуурлар хөй болур. Ынчалза-даа ол дээрге, хойну орай төрүдер дээш бадылап турарларының үнүн шуут дыңнавас дээни эвес-ле болгай. Таптаашкын чылдарындан дазылданып келген хөме таварыыр чорукту шеглеп алгаш, бистиң үнүвүстү база дыңнап көрүңер даан, специалистер.

Силер теория талазы-биле специалистер болур дээрден башка, практика кырында специалистер бистер малчыннар болдур ийин бис. Мону база бодап көрүңер.

Бистиң ада-өгбелеривис шээр малын чүс-чүс чылдар дургузунда орай төрүдүп келген. Бударгай ажылагыйлыг чорза-даа, малының баш саны четчир болгаш артар турган. Бо чорук малды орай төрүдериниң барымдаазы эвес-тир бе? Эртемденнерниң куткуушкунунге алыскаш, чер албайн тур бис деп-даа бодай бээр-дир мен. Чок, эртемге удур эвес мен, ынчалза-даа ол чүс-чүс чылдарның практиказы-биле согаажылаттынган теорияныг болза, ынчан шыныг, үре-түңнелдиг болур.

Ам бир айда хой төрүп эгелээр. Ооң-биле кады корреспондентилер «Дешкилешкен хураганнар» деп эгелиг өөрүнчүг медээлерин солун бүрүзүнге парлаар. Ынчалза-даа төрээн хойларның болгаш төрүттүнген хураганнарының та чежези кырлып каар чүве! Март-апрель үезинде демги эрте төрүттүнген хураганнар дешкилешпишаан, иелеринге маңнап келгеш, эмиглеринге дээр-дегбес чорда, оларны тендиңейнип, кээп-даа душкулээр. Бо хураганнар төл бергижеге чедир ийи чыл негеттинер, а демги чудай берген хой дараазында чылын бир болза ара салыр, а эки дизе-ле, хойнуң баш санынга кирип, элең-тендиң кыштаар.

А орай төрүттүнген хураган төк кээп душкеш-ле, оъттай бээр. Бойдус ону эрте төрүттүнген хураганнарны ышкаш, азырадыр кылдыр эвес, оъттаар кылдыр чаяап каан болгай. Орай төрээн хой кошкай берзе-даа, ооң бергедээр үезинде оъттсиген үнүп эгелей берген болур.

Август айга чедир чамдык эрте төрүттүнген хураганнар «сывырлып» каар, а орайлары онча-менди, шынап-ла, дөгере дешкилежип маңнажып турар. Орус улус болза, дагаа оолдарын күзүн санаар дижир болгай. Бис база күзүн санап көрээлиңер даан: эрте төрүттүнген хураганнардан чежези күске чедер-дир. Орайларының дугайын чугаалавайн тур мен, чүге дээрге олар барык дөгере дириг болгаш кай кадык болур чүве.

Оода-ла 2-3 кодан хойну орай төрүдерин шенеп көрээли деп совхозтуң специалистеринге шагда-ла сүмелеп, негеп келдивис. Чөпшээревес боор чорду. Эртken күзүн Эжим малчыннары бир коданны дузаа орай төрүдерин шенээр-дир дээш, ынчаар кылдывыс-даа. Ол кымның коданыл деп чүвени амтызында ыттавас мен. Келир күзүн «оорлаашкын» чоруткан шенелдевистиң түңнелин номчукчуларга дыңнадыр мен. Бистиң бо шенелдевистиң түңнели кандыг-даа багай болур болза, эрте төрээн коданнардан черле дорайтавас ийин. Ынчангаш-ла малчыннар харысалганы боттарының кырынга алгап чүве.

Кызыл-оол ИРГЕК.
Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз.

СҮМЕЛЕШКЕШ...

Шаанда бичии чорумда Тываның хоойлу-дүрүмү шыңгыы турган. Аваның акызы даайым Акылдыр деп кижини Моолдан аът оорлаан дээш боолап шииткенин билир мен. Ол ындыг-дыр, ам байдал, сайзырал өске, ынчалза-даа... Ам бисте чаңгыс аът эвес, өөр-өөрү-биле, харын-даа коданы-биле үзе сүрүп, кижилерге хол чедип турааш, күрүне малын былаап аппаар-дыр. Ындыг кижилерни өпейлеп турган херээ бар бе?

Тыва бот-догуннаан тускай күрүне апаар чүве болганда, бодунга таарыштыр шыңгыы хоойлу-дүрүмнү үндүрүп, чон-биле сүмележип, ону чарлаза деп саналдыг мен. Ам бисте мал оорлаан улустуң херээ кижи өлүрген кижиниң херээ-биле дөмей. Харын-даа чамдыкта чиик деп турары элдептиг-ле. Кижи амы-тынынга четкен кижини боолап шиндер хоойлу-дүрүмнү үндүрерде, чон-биле сүмелеше эки. Каш катап оор херек кылгаш, күрүнезинге ажыктыг улуун кириксевес, чүгле оорланыр, арагалаарынче чүткүлдүг улусту Тывадан үндүр шөлүүр кылдыр хоойлуну үндүрзе деп саналдыг мен.

Шаанда Тывага оор турбаан дижир бис. Ол дээрге ынчан Тываның хоойлу-дүрүмүнүң шыңгыызын илередип турганы бо.

Солуннардан ИХМ-ниң парлалга бөлүүнүң дыңнадыын номчуп таныжарга, өлүрүшкен, бижектешкен улус колдуунда тыва оолдар, херээженнер боор-дур. Малчыннарның хоюн, аъдын назы четпээн оолдар оорлаан болур. Мынчап кээрге чаржынчыг-дыр.

Хуудa бодал

Лама ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Сөс бээрин прокурор дилеп тур

ХАМААТЫ ХҮЛЭЭЛГЕЗИН УТТУП БОЛБАС

Кеземче херектери-биле таныжып, истелге база суд үезинде херечилерниң өчүктерин болгаш өске-даа барымдааларны өөренип олурарга, билдинип келир бир чүүл бар, ол — хамаатыларның боттарының хамаатылыг хүлээлгезин күүсетпейн, таныш-көрүш тыртыжа бээри. Милиция, истелге черлеринге дузалашпайн, «мени-ле дегбезе» дээр байдалдан, херекке хамаарыштыр билири чүүлдерни чажырар, кем-херек үүлгеткен кижилерден, оларның дөргүл-төрелдериниң чугаазындан, аас-дылындан сезингеш, шынны чажырыптар чоруктар бар. Бо чүүлдер, сестиишкин истелгени саададыр, истелгени будаар болгаш езулуг шын деп чүвениң тывылбайн баарынга-даа чедирип болур. Истелге чериниң ажылдакчылары херектиң шынын тывар дээш ажылдап турар чүве болганда, мындыг херечилерниң өчүктеринге «будалгаш», херекти чамдыкта «ажыдып» шыдавайн баар ийикпе, азы херектерниң истелгези узай бээриниң бир кол чылдагааны ол. Кижилерге бижектедип, эттедип алгаш, ону истелге черинден чажырып, «бодум негеп алыр мен» дээр сорулгалыг кижилерниң тургулаарын ажылымның дуржулгазындан билир мен. Ооң түңнелинде боттары харын кем-херек үүлгедип, кижилерге кемдээшкин чедирген боор таварылгалар база бар.

1990 чылдың апрель 23-те Сүт-Хөл районда Баян-Тала суурга арагалаашкын үезинде аразында алгыш-кырыш үндүргеш, Колхоз-оол Монгуш деп кижи Макар Ондарны бижиктеп, кемдээшкин чедирген. К. Монгушту кеземче харыысалгазынга онааган. Чиңгедир болгаш аартадыр байдалдарны көрүп тургаш, ону улус суду 3 чылда шенелдеге шииткен. Кагараан Макар Ондар судка келбейн. К. Монгуш-биле «чугаалажып», чайын сиген кезип бээр мен дээш ол кижиниң херээн чиңгедири-биле, бодундан хамааржыр чамдык хемчеглерни алган. Судка келдиртирге, келбээни ол. Сентябрь 21-де ол-ла Баян-Тала суурга куда үезинде олар ээзирик катап ужуражып келгеннер. «Сиген кезип бербээн сен» деп чылдагаан-биле маргыжып чогушкаш, М. Ондар Монгуштуң сыңыйын чара теп, аңаа аар кемдээшкинни чедирген. Түңнелинде, кеземче харыысалгазынга ол онаашкан, судче ооң херээн киирген. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул? Бо херекти бодап, көрүп олурарга мындыг, хамааты кижи бүрүзү кем-херек үүлгеткен таварылгаларда бодунуң хамаарылгазын өскертип, боттарынга, өскелерге чедирген когаралды хоойлу ёзугаар харыысалгага онаапштырарын негеп турар чүве болза, М. Ондар кеземче херээнге онаашпайн барып болур турган.

1990 чылдың сентябрь 21-де ол-ла Баян-Талада Тюлюш дээрзи бижектеткен, аар кемдээшкинниг эмнелгеге кирген. Каяа, кандыг чылдагаан-биле кемдээшкинни алганын дораан айтырарга, эмчилерге, шагдаа ажылдакчыларынга ол ыттаваан. Төрелдери база чүве билбес болганнар. Ынчалза-даа бергедей бергеш, төрелдеринге кым бижектээнин чугаалаан болган. Эмчилер ооң тынын алыр дээш болдунар-ла хемчеглерни алза-даа, күш четпейн барганнар. Иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары шудургу ажылдааш, кем-херек үүлгеткен Монгушту тып эккелгеннер. Истелге үезинде илерээни болза, херекти көрген херечи боор болур кижилер херек кырында хөй болган.

Истеп турар кеземче херээнге ажыглаары-биле албан черинден характеристикалар, янзы-бүрү шынзылгалар алыр апаар бис. Эрге-дужаалдыг кижилерниң адын, таңмазын баскан кээп турар ол документилерни көөр болза, чамдык таварылгада кем-херек үүлгедип турар кижилер эки, хөй-ниитичи, ак сеткилдиг кижилер болгулаар, хөй уругларлыг кижи-дир деп кээргеп көрзүн дээн байдал-биле бажыңында дуңмаларын безин уругларын кылдыр киир бижээн-даа болур. Характеристиканы чазак шаңналы тыпсырда киирер характеристика-биле дөмей бижиирлер. Ийе, эки кижини эки деп биживейн канчаар, ынчаар үнелээр-даа апаар, ынчалза-даа херек үүлгеткеш, истелгеде туруп турар кижилерни база билир мен. Каш удаа шииттирип, хосталып келгеш, түңнел үндүрбейн, арагалап, милицияга каш удаа кирип чораан кижилерге макталдыг характеристиканы бижип бээрге, кижи кайгаар. Оода-ла шынын бижип, эки база багай талаларын өөренип көрүп, катай бижип көрзе, чон, удуртукчулар-даа чаңгыс чер-чурттуун, чаңгыс коллектив кежигүнүн эки билир-ле болгай. Бо чаңгыс азы ийи кижиге хамаарыштыр эвес, а массалыг болуушкун боор турары дүвүренчиг. Ол ындыг меге шынзылгаларның шын эвес характеристикаларның үнүп турар дөзү база-ла чамдык хамаатыларның, эрге-дужаалдыг кижилерниң туруш чогунда, чайгылчак, эш-өөр, дөргүл-төрел тыртар чоруунда. Ооң чижээ кылдыр бир таварылганы бижип көрейн. Чайын Сүт-Хөлге болган айыылдыг аар херекти истеп тургаш, бир совхозтуң салбырынга буруудаттырып турган кижиниң характеристиказын алыры-биле чеде берген мен. Салбырның даргазы-биле чугаалажырымга, буруудаттырган кижи ол салбырга ажылдавайн турган болган. «Ажылдап турган кылдыр бижип бер, дөргүл-төрели ат кылыр» дишкен сөстерни аңаа безин дыңнадым.

Август 16-дан 17-же дүне Карл Маркс аттыг совхозтуң Кызыл-Чыраа фермазынга ол-ла ферманың мал эмчизи Д. Ондар кады арагалаан эжи инек кадарчызы А. Монгушту бижектеп өлүрүп каан. Сүт арагазы тип ижип турган болганнар, ынчалза-даа ол дугайын херечи боор турар төрелдери чажырганнар. Совхозтуң удуртулгазы, партком, профком, хөй-нийти арганы боду кылыр чорук-биле демиселди күштелдирбейн, моон соңгаар ындыг аар-даа, чиик-даа херектерни девискээрге болдурбас хемчеглерни алыр тура, прокуратураже, истелгеже дилег билдириишкин киргеннер. Ында кирген домактардан чамдык одуругларны номчуулуйн: «Күрүнениң планныг онаалдаларын күүседиринге бодунуң үлүг-хуузун киирип келген аныяк специалист, корум-чурум үреп чорбаан, чаа өгленген. Ынчангаш дилээривис болза, совхозка ажылдап турааш, кижизидерин өөренип көөрүн дилеедивис». Совхоз директору У. А. Ондар, партком секретары Б. Х. Салчак, профком, даргазы М. С. Монгуш ат салган, таңма баскан. Ол-ла билдириишкинде Карл Маркс аттыг совхозтуң удуртулга аппарадының коллективиниң ниити хуралының № 9 протоколун кошкан. Хуралга ниитизи-биле 39 специалист олурушкан. Ферманың удуртукчузу болур специалист арага тип, ону ишкеш, ажылчын кижиниң амы-тынынга четкен деп ол хуралга буруудадып сойгалаваан, моон соңгаар ындыг таварылганы болдурбас дээш чүнү кылза экил дээр дугайында чугаалашпаан, чаңгыл ёзугаар база-ла Ондарны коллективке ажылдадыр база кижизидер кылдыр шиидерни улус судундан дилээн мындыг.

Истелге чери, улус суду ада-иениң, күш-ажылчы коллективтиң, хөй-ниити организациязының дилеглерин, хомудалдарын база өөренип көөрүн хоойлу айтып турар. Истелге чери, улус суду бо мындыг хевирлиг дилеглерни өөренип көргеш, кижизидери-биле кижини коллективке берип каан дижик. Кем-херек болган соонда безин хемчег албаанда, шииттирген кижини кижизидер ажылдыг олар чорудар деп бе, кандыг деп бодаар силер, эргим номчукчу? Мен хуумда чөгенир мен. Мындыг билдириишкин бижип тургаш, буруудаттырып турар кижини хостап алгаш, чок болган кижиниң кадайының, уругларының, иезиниң, адазының караан, арның канчап көөрүл? Мындыг таварылгада —чүгле хоойлу. Хоойлу ёзугаар чиңгедир байдалдар (камгаланган, кижилерниң өнчү-хөреңгизин камгалаан азы угааны солуу аарыг) чок-тур. Оон кайгап олурар бис, херек үүлгеткен кижи канчап агарып, азы чиик кеземчеге онаашкан чоор деп аан, мында черле орта эвес, азы милиция, истекчилер, прокурорлар, судьялар...?

Анатолий МОНГУШ.
Сүт-Хөл районнуң прокурору.

«МЕҢГИНИҢ СЫРЫЗЫ»

ЧУРУКТА: Бай-Тайгада «Менгиниң сырызы» ансамбльдиң бот-тывынгыр артизи Дилак Шончалай ырлаарынга, танцылап ойнаарынга мергежилдиг.

Ооң бар-ла талантылыг эштери хөөмейлээр, сыгыртыр. Игилдер, бызаанчылар, дошпулуурлар оларда. Чайын Даг-Алтайга чедип, бир аймакка ойнааш, алтай чонну хөөмей-сыгыды-биле магадатканнар. Чоокта чаа олар шупту кээп, Чөөн-Хемчиктиң суурларынга ойнааннар. Ооң өске-даа районнарга аалдап чедерлер.

Бо бир харлыг ансамбльдиң киржикчилери чайын он муң рубльдиң орулгазын киирип алганнар. Бай-Тайганың «Кара-Хөл» совхоз оларга бир автобусту белекке берген. Ооң-биле черни эргип, концерттер көргүзүп чоруурлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

КУЛЬТУРА

Төөгүже хая көрүнмүшаан

БИЖИК—ТЫВАЛАРНЫҢ ЫДЫЫ

Тывалар узун төөгүзүнүң дургузунда янзы-бүрү ыдыктыг чүвелерни эдилеп, дагып, оларга бүзүреп, чүдүп чораанаар. Ол ыдыктарының бирээзи — бижик боп келген. Бижиктиң бистиң ада-өгбелеривиске ыдыктыг, хуулгаазын күш болу бергениниң бот-түг барымдаалары болза, бурунгу орхон-енисей бижии, эгги моол бижик, тангыт, маньчжур болгаш орус бижиктер боп келген. Олар тываларның культуразының төөгүзүнге бот-боттарын солуп чораан, кирипшкеннер. Бижик бүрүзү ажыглаттынып турган төөгүлүг үе-чадаларында тодаргай салдарлыг болбуушаан, даараазында салгалдарга бүянныг суражын арттырып каап чораан дээрзи чугаажок. Бир эвес карактарны шимгеш, чоокку ийи муң хире чылдарны сактып көөр болза, үстүнде адаттынган бижиктерниң солчуушкуну бүдүн система болганы илден боп турар.

Тываларның ада-өгбелери бижикти хуулгаазын күш деп санап чораанын улустуң тоолдарындан көөр бис. «Алдай-Буучу» деп бистиң сурагжаан маадырлыг тоолувуста оглу Хан-Буудайга эш кылып бергеш, Узун-Сарыг хаанның оранынче чоруур дээн бодунуң камгалакчылары Белгетиниң оглу Белээ-Шынар биле Төлгениниң оглу Төлээ-Шынааны чалаарда, Алдай-Буучу оларже «кызыл шугумнуг бижик бижээш, үстүү оранче үш дээрниң кырынче өргүп үндүрүптер». «Кызыл шугумнуг бижикти көргеш, ийи алышкы бады келгеннер». Бо узундүде тоолчуларның онзалап сактып ап чораан сөстери «кызыл шугумнуг бижик» деп домак болур. Кызыл деп эпитет ээ чогаалында ховар, чүвениң эң-не үстүкү чадазын азы тергиин чадазын илередирде, ооң ажыглаттынар боон чоорууну демдеглезе чогуур: чижээ, чүңгү кызыл ээр, кызыл мешке тавкпы, эңгиске кызыл чаак дээш оон-даа өске. Бистиң ылгап алганывыс домакта «кызыл шугум» дээнинде чагааның, дыңналгазының чугулазын, далаштыын болгаш чажыдын илередип турар. Кысказы-биле чугаалаарга, ол ыдыктыг бижик (чагаа) боп турар.

«Аян-Кула аъттыг Бокту-Кириш, Бора-Шээлей алышкылар» деп маадырлыг тоолда болгаш «Чечен-кыс» деп ажаа тоолда, маадырлар — Караты хааннар, бирги чогаалда «хантагайны хаара, делегейни десхиндип бүгү чүвени бижээш»... чагы бажынга ажып каар; ийигизинде, делегейниң дириг амытаннарының дамзызын даш кожээге шийип бижээш, келин кылып алыр деп турганы кыстарының угаан-сарыылын, бижик билир-билбезин шылгап турарлар.

Бо чижектерде бижиктерни чүде бижээни кончуг солун боп турар. Кожээге дамзы чыскааган дээни Тываның төөгүзүнүң тураскаалдары орхон-енисей бижиктерни дораан сагындырып келир.

Бистиң үениң кижилеринге эң-не солун чүве болза, бижикти тоол шагның салгалдары херээжен кижиниң тывызык, хуулгаазын талаларының бирээзи деп санавышаан, ону ооң сеткил-сагыжын ханы илередиринге ажыглап чораанын болур. Т. Х. Баазанайның ынак тоолдарының бирээзи «Чангыс-Карыш» деп тоолда Тевене-Ногаан дангынаның Чангыс-Карышка чагаазы дыңнакчының хөй сеткилдерин оттурар: «Богданың бора иртин бүдүнге быжырган, мөңгүн дастыг көгээржикте доорген кижи чиң даап эзирээр доң кара арагалы куткаш, кара саар идик, кара торгу тонну даараан, овурунуң сергизиниң алдында черни каскаш, хөөп каан мен. Ону ыштып ижер сен. Мээң изим истеве, мээң соом сошпава, ыт чуду чудай бээр сен, аът быды бызай бээр сен. Мени Хевең-Шагаан аъттыг Көгелдей-Мерген деп кижи ажелеп аппарды».

Чагаа кыс кижиниң эгим эртик эр эжинге сеткилиниң дүп чок ханызындан бердингенин илереткени чугаалашаан. Тевене-Ногаан дангынаның ынак кижизиниң амы-тынын, дириг чырык өртемчейге чурттап чоруурун күзээн «мээң изим истеве, мээң соом сошпава» деп бижээн дээрзин онзалап демдеглээр чугула.

Улустуң тоолдарында бижимелдер чүү алфавит-биле, чүде, кажан бижиттингенин илередип айтырыгга харыы бээр... Ынчалза-жок «Чечен-кыс» деп тоолда Караты хаан каптагайның хамык күжүн даш кожээге чыскаап бижээн дээн амыдыралчы үндезинниң боор, хаяларда ап-мен чуруктарын база сагындырар.

Тываларның ортузунга бижикти ылымшыткан база бир чүве болза ном боп турар. Янзы-бүрү судурлар Тывага моол, маньчжур-кыдат эжелелдер үезинде кирип келген дээрзи билдингир. Оларның эң-не сурагжааннары «Үлегер далай», «Оюун тулгуур», «Уран Дойлуунуң чугаалары», «Өлүг сүвезиниң чугаалары», «Саран Хүхе», «Гэсэр», «Арджи-Бурджи хаан», «Көк дептер», «Ганчжур», «Данчжур», «Алдан тончу», «Чажыт тоожу» болгаш билдингир база чөөн чүк улузунуң улусчу медицинаның номнары боп турар. Бо адаттынган номнарның, судурларның Тывага амыдыралында онзагай чүве болза оларның чажыт, кижи бүрүзүнге тудуспас хоорлуг база билдинмес, ынчалзажок бир-ле аллар-биле бүргегдиттенин боп турган. Утказы билдинмес чүвениң кижилерни коргудар, бодунга чүдүзе бээри — төөгүнүң бир хоойлузу чораны билдингир.

Эртен үениң амыдыралынга билдинмес утказы болуушкуннар хөй турганы маргыш чок. Ынчалза-даа олар чонуң ёзулал, чанчылдарынга, мээ-медерелинге эки салдары бүдүү чедип чораны илдең.

Моол, таңгыт (тибет), орус дылдарда парлаттынган номнар, судурлар тываларның бижиктиң хуулгаазын күжүнге бүзүрелин күштелдирип чорааны чигзиниг чок. Маңаа эки Тывага хүрээлерниң болгаш хуу кижилерниң 30 ажыг библиотекалары турган дээрзин демдеглээри артык эвес.

Бижикке бүзүрелдиң болгаш чүдүүр чорукту (культтуң) Тывага доктаадынга 18-19 векттерде бээр дамы шажынның суртаалчыларының толээлериниң чер-черде хаяларда бижээни бүргаарниң аттары, маанайлары база бичии эвес салдарлыг болган. Амдыгаа дээр бижиктиг хаялар, даштар улустуң хүндүлээн, даганазы коргар, сестир чөлери боор артышаан.

1968 чылда Тес-Хем, Эрзин районнарда бижиктиг хаяларны хөй дыл биле [illegible] хелиң эргелиг Лувдун Чаагоовин Оюн-биле кезип чораан, чоннуң ол черлерни ыдыктыг кылдыр көөрүн туржымга бүзүрээр бис. Тес-Хемниң Шывэлиг-Хемде, Берт-Дагда, Үш-Шынаада, Деспеңде, Шара-Нуур чоогунда Агар дагларында хөй бижимелдер кончуг бедүүн «ом-мани хум» азы «маанай» дээн утказыгдаа болза, чурттакчыларга камгалал сагыызын ужур-дузалыг болу бергенин көрген бис.

Берт-Даг биле Үш-Шынаа аразында Ужарлыг хемде моол-даа эвес, таңгыт-даа эвес бижик-биле бижээн сестерлиг хая барын маңаа чугаалаза чогуур. Л. Ч. Оюннуң бодалы-биле алырга, ол маньчжур бижик-биле бижиттинген сөстер хире.

Үстүнде барымдааларга немей Тывага Улустуң революциязы тиилээниниң түңнелинде ТАР-ның тургустунганының соонда чоннуң кезик чамдызы моол бижикти, чамдызы орус бижикти өөренип, оларны кайы дылды билириниң аайы-биле Улан-Баторже болгаш Москваже сургуулдадып чорудуп турганын чугаалаан. Удаваанда олар сургуулун доозуп келгеш, төрээн чонунуң ортузунга бижикти, ооң дузазы-биле культураны улам ындаай сайзырадып чоруткаңнар.

Ынчангаш узун төөгүзүнүң иштинде бодунуң тускай национал дылының ылгавырлыг талаларын илереткен, бижик чок чораан тыва улус латинчиткен база орус графикага даянган алфавиттерни кончуг дүрген өөренип алгаш ажыглай бергенинге Совет эрге-чагыргазының ачы-буяны-биле калы, Тывага шаандан бээр бижикти улуг буянныг чүве деп көрүп чорааны улуг ужур-дузалыг болган дизе хоочуреткени ол эвес.

Доржу КУУЛАР.
Күрүнениң Кызылда башкы институдунуң тыва дыл болгаш литература кафедразының доценти, филология эртемнериниң кандидады.

Шүлүкчүнүң кыдыраажындан

КЫРГАН ОВАА

Шолук-Хову делгем эвес,
Шорааннарлыг кызыл костур.
Ынчалза-даа ооң ады
Ырда кирген сураглыг хем:
«Ийи аъттың изи киргеш,
Чиде берген Шолук-Хову.
Ишкеш, чигеш өчүк салба
Идегелдиг Моңгуш оглу»,
Шаңчыг ужу улуг деңде
Шаандакының оваазы бар.
Өгбелерниң салгаа дамчаан
Өнчүзү боп арткан чер-дир.
Чыглып келгеш, чыдың дагыыр,
Чымы, торгу кадак читкен.
Оваа чараш, чалыы костур,
Онмас чечээ када берген.
Аъш-чемниң дээжизин
Ак-чайт ылдыр чашкапаптар...
Оваа дагыыр чыштар ам
Ол-ла хевээр барганы ол бе?
Кым-даа келбес, дагып, чаартпас,
Кырган оваа чеже шыдаар
Элеп-ирип, хадып-тоглап
Эстирипин [illegible] ке.
Оваа ажыт киргелекте,
Оолдар, кыстар көрзүннер дээш,
Бүзүрелин, чуруун тырткаш,
Музейге мен дужаап бердим.

АРТЫП КААЙН БЕ?

Чазаглыг ак оруг-биле
Чара чедип чеде бердим.
Эзеңгиден дүшкелээмде
Эрзим кызы уткуп алды.
Карак баскаш, чутаа эреп,
Каттырапиап, хүлүмзүрдү...
— Бөгүн, даарта дужаалы! — деп.
Болчаг кылгаш ышкаш болду.
Чүгле көржүп мендилешкеш,
Чүрээм чүге хөлзей берди?
Карак базып чаннап турар,
Харын ында ужур бар боор.
Хостуг шакта хөңнүм сөглеп,
Хоюг, терең чажын суйбап,
Эңгиске дег эрни кызыл
Эрзим кызын часситсымза.
Куда-дюон чонга чарлааш,
Курай-кежиим дилеп аайн бе?
Күзээн кызым ынак болза,
Күдээлер боп артып каайн бе?

РОЗА

Ужуражыр болчаг шагы.
Узун оруң кызырлып ор.
Ужраксап, харап көрүп,
Уруг эжим манап чор боор.
Удур суннуп, сөңнээр белээм
«Роза» деп оңмас чечек.
Чүнү сөглээйн? Сүрээденчиим!
Чүрээм кызы база Роза.

Аракчаа ОНДАР.

ТАВАКАЙ

Узун, шилгедек, кижилерниң сонуургалын бодунче соруназалаптар бүдүштүг, шала бышкан чодураа дег карактары чүгүртүлеңнээш, ээлдек-шимченгир аныяк кижи дээрге-ле чалыы үезинде Саша Тавакайның овур-хевири-дир. Ол Кызылга театрның училище-студиязын доскужеге, сургуулдарның белеткээни шиилерге ойнап, театр уран чүүлүнүң чажыттарын шиңгээдип ап эгелээн. Театрга болгулаан концерттерге игилди азы бызаанчыны холга туткаш, баштак ырларны бадырыптарга, хөөмейлей каттылаптарга көрүкчүлер дыка-ла магадаар турган чүве. Ынчан, 1945 чылда, ол театр училищезин дооскаңының дугайында шинзылганы бистин-биле кады холга алган кижи.

Сургуул чылдарында-ла өскелерден уран талантызы-биле ылгалып турган Александр Тавакай тыва шии чогаадылгазының үндезилекчилериниң бирээзи, алдарлыг артист Виктор Шогжапович Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде Хам-оолдуң ролюн ойнаан. Моон мурнунда чылдарда ол рольду Көк-оол артист боду ойнап келген дээрзин билир болгай бис. Көк-оол «хам» бодунуң хамшыыргы овур-хевирин аныяк оолга анаа эвес дамчыдып берген болбайн канчаар. Тыва театр 55 харлап турда, драматург, артист, бот-тывынгыр композитор Виктор Шогжапович Көк-оолдуң адын тывыскан болгай. Ол хүнге чедир «Хайыраан ботта» Хам-оолдуң ролюн Александр Тавакай доктаамал ойнап, сцена кырынга дүңгүр төккүлеп, ёзулуг хамның овур-хевирин чүректерже дамчып, «хай-бачыттан» та чеже көрүкчүлерни «адыра шагп» келген артист чүве. Ажыы-биле чугаалаарга, 1945 чылдың соонда аъттыг, чадаг, тевелиг, хемелиг, чайдык тавалыглаарда чүък машиназынга олуруп кааш, бүдүн Тываны кезип, бараалгаваан чону-даа чок, бакылаваан бажыңы-даа чок. Чонга уран талантылыг чоруу-биле билдингир апар чыткан артист С. Токаның «Доңгур-оол», С. Пюрбюнуң «Оруувус шак ындыг», В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиилериниң маадырларының овур-хевирлерин чонга тыва артистер шыдаар шаа-биле таныштырып турган. Александр Тавакай бодунуң уран овур-хевирлерин чоннуң чүректеринче дамчыдып шыдаар кижи апарган. Ол чүгле тулган дээн артист эвес, диин караан часпас адар аңчы. Аныяк артист овур-хевириниң хензиг үрезинин алгаш, ону бедик деннелге тургузуп эккээр талазы-биле салым-чаяанныг. Шимчээшкиниң, үнүнүң аяннажылгазы-биле, импээшкин дузазы-биле овур-хевир тургузары белен эвес ажыл. Ону Александр шыдаар.

Артист Тавакай кончуг хөглүг-баштак, чүңү-даа утпас, кижилерни бо-ла каттыртыр чаңныг. Кайы-бир артист чугаалаар чүвезин уттупкан болза, ол дораан-на айты каптар. Барык ойнаан шии бүрүзүнүң маадырларының сөстерин ыяк билир турган. Театр училищезин дооскан соонда, ол 50 ажыг рольдарны ойнаан-даа болза, сагыжынга бир-ле чүве четпес ышкаш сагындырар апарган. Чогумна моон ужурундан ол Ленинградтың Островский аттыг театр институдунче өөренип киргеш, ону 1955 чылда чедиишкиниг дооскан. Оон бээр-ле пенсияже үнгүже дээр төрээн театрының төлү болуп келген.

Тыва театрның хоочуннары

1957 чылда бурят драматург Шагжинниң шиизинде кажар Будамшунуң ролюн Александр Тавакай уран талантылыг ойнааш, кайгамчык салым-чаяанныын көргүскен. Ленинград хоорайга театр уран чүүлүнүң делегейинче ханы шымнып, билиглер-биле четче чепсегленгениңден овур-хевирлер илередир талазы-биле салымныг артист апарганы ооң кады ажылдап чоруур эш-өөрү эскерип каан. Ылаңгыя Виктор Көк-оолдуң «Самбажык» деп тыва улустуң алдан-маадырлар дугайында төөгүлүг шиизинде Койнаа-Хүндүнүн ролюн күүседип, ооң овур-хевирин чонга чедиишкиниг бараалгаткан.

РСФСР-ниң алдарлыг артизи, режиссер Сиин-оол Оюннуң тургусканы ол шиинде бодун өрү көрдүнер, кижилер анаа чашпаалаан турзун дээр хөөннүг, хоптак, харам байның турамык овур-хевирин көрүкчүлерге чедирип шыдаан. Кажан ол алдан-маадырларның баштыңнары-биле чугаалажыр элчи болуп чеде бергенде, ооң каас торгу тоннуг, сырагар мага-боттуг, улуургак аажы-чаңын көргүзүп, чоннуң хосталгазы дээш демисельчилерни дужуп бээрин барык дужаап турар ышкаш ойнап көргүскен. Ол байны алдан-маадырлар турлаандан үндүр октаптарга, демги турамык бай чүге-даа күш четпес, арган ошку ышкаш апаарын Александр Тавакай бүзүрелдиг кылдыр ойнап шыдаан. Ол ышкаш Мухтаровтуң «Кым буруулуг?» деп шиизинде тудуг чериниң начальниги бодун өрү көрдүнген бюрократ дүжүмет Эсеновтуң овур-хевирин база кайгамчык шынныг кылдыр ойнаанын көрүкчүлер утпаан боор.

Каттырынчыг рольдар ойнаар талазы-биле база мастер кижи дээрзин ол «Фараоннар» деп шиинге көргүскен. Тавакай ынчан кол маадыр Опанастың овур-хевирин ойнаан. Опанас бодунуң кадайы-биле маргышкаш, өг-бүлениң херээжен ээзиниң кылыр ажылын бир хүн кылыр ужурга таварышкан. Ынчан артист херээжен кижиниң янзы-бүрү бажың ажылдарын кылып кириптер. Ынчан көрүкчүлер баарын кадыр каттыржырлар. Ажыы-биле алыр болза, Тавакай черле каттырынчыг рольдарга хала чокка ойнаарын бадыткап шыдаан. Ынчалза-даа артист бүрүзүнүң ынак рольдары турар боор чүве. Сураглыг артист Виктор Шогжапович Көк-оолдуң үргүлчү ойнап келгени Хам-оолдуң овур-хевирин улам-чылаарын Александр Тавакай хүлээп алган. Бойдустан чайгаар торуттунген салым-чаяанының салдарындан хам кижиниң хамнаашкынын, алганыышкынын, ооң кажар, оптуг, мегечи чоруун каракка көстүп келир кылдыр амылыралга турганы ёзугаар ойнаан.

Тыва АССР-ниң улустуң артизи апарган Александр Сүлдемович Тавакай театрның хөй-ниити ажылдарының идепкейлиг киржикчизи болгаш аныяктарның дагдыныкчызы. Ол «Хайыраан ботта» хам кижиниң овур-хевирин ойнап көргүзерин аныяк артистерге дамчыдып келгениниң түңнелинде, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Александр Салчак, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Лундуп Солун-оол Тавакайдан дора эвес ойнаар апарганнар. Улугларны улуг, бичиилерни бичии деп билир, ак сеткилдиг, хүндүлээчел, эптиг-ээлдек, сагыш-сеткилинден театр уран чүүлүнге бердинген Александр Сүлдемович Тавакай, тыва-ла тыва көрүкчүлерниң чоргаалы.

Марьям РАМАЗАНОВА.
Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи.

Шүлүктерни номчааш...

СЕТКИЛДИҢ ХӨӨНҮ

Республикада шүлүк жанрынче дидим дилээшкиннерни кылып чоруурларның бирээзи — Дадар-оол Ооржак. Школачы үелериндеи эгелеп шүлүк бижииринче бодунуң күжүн шенеп эгелээн. Шүлүктү болурунга ооң адазы, хоочун тоолчу Чанчы-Хөө Ооржак улуг салдарлыг болганы чугаажок. Мөңгеде эривес, мөңги бөрттүг Мөңгүн-Тайганың чурттакчызы чораан хоочун тоолчу бистерге «Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөге» деп тоол номун арттырып кааның номчукчулар билир.

Ооржак Дадар-оол шүлүк бижииринден аңгыда, публицистиг чүүлдер бижииринге болгаш очулга ажылынга хандыкшылдыг. Уругларның ынак чогаалчылары Корней Чуковскийниң, Елена Благининаның, Агния Бартонуң шүлүктеринден очулганы республика солуннарынга парлалдып турганын сактып ор мен. Ооң бижээн шүлүктерин таваар номчуп олурарга, бижикчи кижиниң уян сеткили, сагыш-сеткилдиң хөөнүн чазамыктаан чараш ритмнер ааска эптежип турар. Үелерниң аайы-биле шүлүктериниң үнү өскерлип турарын номчуп олургаш билип каар бис. Ынчангаш шүлүк чогаалынче дуггүрнү тып алган автор-дур деп үнелээр мен.

Ооң шүлүктериниң чамдызында лириктиг сагыш-сеткил, философчу ханы утка онзагайы-биле ылгалып турар. Оларның чижээнге, ном-биле пропаганда ажылы кылып чоруур библиотекарь кижи болгаш дараазында ийи шүлүктү сайгарыксадым. Шүлүктериниң кайызы-даа «Улуг-Хем» чечен чогаал сеткүүлге парлаттынган.

Аңдыы оолак тонтап шинчээш,
Айже көрүп, бодаңын-тыр:
«Ээтпек ай-даа дээрден дүшкеш,
Элей берген чыдары ол-дур».

Бо одуругар «Мерген угаанныг оол» деп шүлүгүнден алдынган.

Автор мында бичии оолак орукка чорул олурда, черден аът дагазы тып алган (чаш кижиниң хире-шаа олла хире болгай), даганы дээрден ээтпек ай кээп дүшкенинге дөмейлеп турар, а автор мында бичии оолдуң угаан-бодалын, сагыш-сеткилин илередип турары солун-даа, харын-даа чаптанчыг-даа-дыр. Ам база бир шүлүк:

«Чүңү дилеп чор сен, ирем,
Чүге мынчаар ырап келдиң?»,
«Ам бир катап дүшсүмзэ дээш!
Аныяк шаам дилеп чор мен».

Автор бодунуң шүлүүнүң адын «Эглип келбес чинириг» дээр. Кырган ирей арга черге чорул чорда, аныяк оол дужуп келир. Чалыы оолга назы дөгүй берген кырган кижи ужур-чөвүн чугаалап, чурттап эрткен узун назынының ханызындан хая көрнүп, чалыы үезин сактып чоруурун ол аныяк кижиге чугаалап турар. Ол ирейниң топтуг, мөзүлүг бүдүжү аныяк кижиге өөредиг болуп артып каарын авторнуң бодалдарындан билип алыр бис.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга району.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ЯНВАРЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120+30». 9.00 ИХМ медээзинден. 9.15 «Улустуң ырлары». 9.30 Уруглар шагы. 10.30 «Сөөлгү күс». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.15 Барымдаалыг фильм. 12.45—14.00 «Тимур болгаш ооң командазы». Уругларга фильм. 15.00 Парнасче чада. 15.15 «Өскелерге дөмей эвес». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.20 1991 чыл — «Моцарттың чылы». Хөгжүм эртинези. Симфония 17.05 Телефильм. 17.15 «Чаа салгал шилип ап тур». «Юниор-банк». Чалыы банкирлер маргылдаазы. 18.30 Медээлер. 18.45 ИХМ медээзинден. 19.00 «Орустап Нагасакиде». 19.45 «Сөөлгү күс». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Меломанга белек». Концерт. 23.00 «Мээн театрым кайыл?». Фильм-монография. 00.05 «Москва — Мидленд... Джаз». 00.50 «Мээн кижилерим». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 02.00—03.00 «Шупту сылдыстар». Киноконцерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Уругларга фильм. «Цирк чедип келген». 2-ги сериязы. 9.30 Фильм-концерт. 10.30 «Ералаш» деп чул». Телефильм. 10.45 «Күс. Таруса. Цветаева»... 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40 «Баштайгы базымнар». Телефильм. 14.00—15.05 «Чаш назын станциязындан поезд». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.00 Таджик ССР-ниң Күрт телерадиозу. «Чоннуң үнелиг чүүлдерин эгидип тура». 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 Мультфильмнер.

КЫЗЫЛДАН

18.55 Барымдаалыг фильм. 19.05 Медээлер. 19.10 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Чоок кижиге эки чүведен кыл». Телефильм. 21.00 «Үе». 21.45—23.10 «Ак-көк үнелиг даш». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Ырыны сактып ал. Улуг кижилерге база уругларга. 19.10 «Бенуаның бажыңы». Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Профессионал» 9.00, 11.00, 13.00, 15.20, 17.30, 16.40 шактарда.

Видеозал: «Дилетант» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Не хнычь, белочка» 9.00. «Аленький цветочек» 10.30, 15.20. «История о принцессе — пастушке» 12.00. «Полет навигатора» 13.40. «Храм любви» (2 сериялыг) 16.50, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Маленькая волшебница» 12.00. «Черный бизнес» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Лиловый шар» 10.30. «Приказ № 027» 12.00, 13.40, 15.20, 19.30. «Копытом сюда, копытом туда» (Чехословакия, 2 сериялыг) 17.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ледяные цветы» 17.30, 19.00 шактарда.

• • •

«Тыва автотранс» каттыжышкынның чанында «Автомобилист» гараж кооперативиниң кежигүннериниң хуралы 1991 чылдың январь 12-де 10 шакта Пассажирлер АТБ-ның клувунга болурун кооперативтиң баштаар чери дыңнадып тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-28; ◆ харысалгалыг секретары — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ◆ улетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга азазы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 36.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл январь 4 пятница

№ 3 (14502)

Садар өртээ 10 коп. (Чагыдар өртээ 6 коп).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Россия Федерациязының болгаш РСФСР-ниң конституцияларының төлевилелдериниң дугайында ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнут Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведи О. Г. Румянцевтиң ажылчын бөлүүнүң белеткээни Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин, а ол ышкаш «Россияның коммунистери» инициативчи бөлүктүң киирген РСФСР-ниң Конституциязының төлевилелин сайгарып чугаалажып көргеш, **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин, ооң социалистиг тургузугну дужкүреринче, ССРЭ-ниң буурадырынче угланганын, РСФСР-ниң составында кирип турар республикаларның күрүне суверенитедин хүлээп көрбейн, ооң национал-девискээр тургузугларының статузун доктаадып тургуспайн, Россия Федерациязының кержээлиг үндезинге тургустунарының аргазын чок кылып турарын барымдаалааш, таарышпас деп санаар.

2. «Россияның коммунистери» депутат бөлүүнүң кежигүннериниң — РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативчи бөлүүнүң киирген РСФСР-ниң Конституциязының альтернативтиг төлевилелин чүүлдүг деп деткиир.

3. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму, доктаамал комиссиялары, Министрлер Чөвүлели киирген төлевилелдерни соңгукчуларның өөренип таныжарынга, гуманныг, демократтыг социализмни, эрге-хоойлулуг совет социалистиг күрүнени тургузарының, дең эргелиг, суверенниг социалистиг республикаларның Эвилелиниң чаартынарының эрге-ажыктарынга дүүштүр төлевилелдер талазы-биле оларның туружун тодарадырынга дузаны көргүзер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың декабрь 14.

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыктырып экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчилгениң программазының дугайында ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң чазааның киирип келгени «Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыктырып экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчилгениң кол угланыышкыннарын», «Экономиканы быжыктырып экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчилгениң программазын боттандырып чорударының талазы-биле Тыва АССР-ниң министерстволарының, ведомстволарының болгаш бүдүрүлгелериниң практиктиг ажылының планын» чугаалажып көргеш, Тыва Автономнут Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыктырып экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчилгениң программазын колдуунда чүүлдүг деп көөр.

Депутаттарның киирген эдилгелерин, саналдарын барымдаалап көрүп тургаш, программаны чедир ажылдап кылырын болгаш республиканың бүгү күрүне болгаш ажыл-агый организацияларының соңгаарладып болбас ажылдарының үндезинин кылдыр оң чонга калбаа-биле таныштырар төлээде, түс черниң солуннарынга парлаарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Шилчилге үе-чадазында экономиктиг хөгжүлдениң темпизин болдунар-ла долузу-биле хевээр арттырары, ажыл-агый харылзааларын тудары, хамаатыларның социал камгалалын хандырары, чоннуң амыдырал деңнелиниң дыка кудулаашкынын болдурбазы, хереглел рыноктуң катап тургузары болгаш чогумчалыг болдурары, бараан бүдүрүлгелеринге экономиктиг хосталганы болгаш өнчүнүң бүгү хевирлериниң деңэргелиг ажыглаттынарының аргаларын бээри, корум-чурумну хандырары республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарының, министерстволарының, ведомстволарының, каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелерниң болгаш совхозтарның удуртукчуларының кол сорулгазы деп санаар.

2. 1991 чылда продукцияны, чиг эттн, материалдарны, металлды, четчелээр кылыгларны, чоннуң хереглел бараанарын 1990 чылдың планнаттынган деңнелинден куду эвес кылдыр чорударының кержээлерин чарарын министерстволар, ведомстволар, каттыжыышкыннар, бүдүрүлгелер болгаш организациялар, Күрүнениң — коммерция харылзаажылга Тыва республика компаниязы, Тыва агрохандырылга декабрь айда доозар ужурлуг.

3. Министрлер Чөвүлели, министерстволар, ведомстволар бүдүрүлге болгаш кержээ сагылга-чурумун быжыглаар, бар бүдүрүлге аргаларын долу ажыглаар, чарыгдал-карылгаларга удур механизмни болгаш долу бот-орулга-чарылганы идепкейлиг шиңгээдир, бүдүрүлгениң орулгалыг болуруң бедидериниң, продукцияның натура талазы-биле бүдүрер хемчээлиниң кудулаарын болдурбазының, ол хүлээлгелер ёзугаар деңдески чорударының талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни алыр. Ажыл-агыйжы эвес, харысалга чок чорукка болгаш ажылга четпестерге удур контрольду база негелдени шыңгыырадыр.

4. Агроүлетпүр комплекизин, көдээниң социал адырын хөгжүдериниң программазын бир ай хуусааның иштинде белеткээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чугаалажып көөрү-биле киирип кээрин Министрлер Чөвүлелинге, Агроүлетпүр эвилелинге дагзыр. Программаны ажылдап кылып турар үеде чуртталганың болгаш культура амыдыралдың тудугларының, агроүлетпүр комплекизиниң чер-черде болбаазырадылга үлетпүрүн хөгжүдериниң, көдээ черлерге электрижидилгениң, харылзаа четсенгериниң, радио болгаш телевидениениң, АҮК-түң тудуг индустриязының баазаларының, оруктарны тударының айтырыгларынче онза кичээнгей салыр.

5. Министрлер Чөвүлели улус херегленииниң бараанарын бүдүрер адырларга инвестицияны дыка көвүдедип тургаш, республиканың социал-экономиктиг инфраструктуразын экижидер болгаш чиг эттн ханызы-биле болбаазырадыр, социал адырны хөгжүдерин, республиканың тудуг индустриязының бар аргаларынга дүүштүрген хемчээлдерге тудугну хандырар сорулга-биле 1991 чылдың бюджединден эгелээш, инвестиция политиказынга боттут өскериилдерни кылыр.

6. Рынок экономиказының боттанырының үндезинин хандырарының документилерин: түс чер бот-башкартынылгазының болгаш түс чер ажыл-агыйының дугайында, бүрүн эргелерни аңгылааларының дугайында, үндүрүглер дугайында, өнчү дугайында, чер дугайында, аренда болгаш тывынгыр бүдүрүлге ажыл-чорудулгазының дугайында, биче болгаш улусчу бүдүрүлгелер дугайында, тараачын (арат) ажыл-агыйларының дугайында, чоннуң орулгаларын индексастаарының болгаш оң эвээш хереглел бюджединиң дугайында хоойлуларны болгаш доктаалдарны 1991 чылдың бирги кварталында белеткээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединге бадылалдыр-биле киирерин Дээди Советтиң Президиумунга, ооң доктаамал комиссияларынга, Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Башкартынылгалыг рынок экономиказынче шилчилге үезинде чонну ажыл-биле хандырарының болгаш ооң социал камгалалының программазын «Тыва АССР-ниң чурттакчыларын ажыл-биле хандырарының болгаш хамаатыларның социал камгалалының дугайында» Хоойлу, хөй-ниити ажылдарын организастаарының, кадрларны белеткээриниң болгаш эде белеткээриниң дугайында дүрүм-биле кады 1991 чылдың мартта Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели киирип кээр.

7. 1991 чылдың бирги кварталында боттарының сессияларынга рынок харылзааларынче шилчилгениң девискээрлер аайының программаларын чугаалажып көөрүн улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтеринге сүмелээр.

8. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи улус депутаттарының Советтерин, күш-ажылчы коллективтерни, республиканың бүгү чурттакчыларын, хөй-ниити организацияларын бо байдалды угаап-билиринче, хамааты болгаш национал чөпшээрежилгеже, улус ажыл-агыйын быжыктырып экижидер болгаш рынок экономиказынче шилчилге талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорударынга бүгү күжүн каттыштырарынче кыйгырып тур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай.
1990 чылдың декабрь 12.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ЧАДААНАНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИН ДҮРГЕДЕДИР

Сөөлгү чылдарда Чадаана хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези илезя-биле хожудап турар. Он ийиги беш чылдың дургузунда хоорайга чаңгыс-даа школа, уруглар албан чери, эмнелге болгаш коммунал ажыл-агыйының объектизи ажыглалга кирбээн. Ылаңгыя чуртталга бажыңнарының тудуу барык чорбайн турган. Бөгүн хоорайның бир чурттакчызынга 7 дөрбелчин метр чуртталга шөлү онаажып турар. Ол республикада эң-не куду деңнелдир. Септелге болгаш ажыглалдың бүдүрүлге күчүлери чогундан, дыка хөй бажыңнар ажыглаттынмас апарган. Инженер четкилери чогунуң түңнелинде хоорайда чаңгыс-даа чаагайжыттынган бажың чок. Школа назыны четпээн уругларның чүгле 42 хуузу ясли-садтарда хаара туттунган. Школаларда өөреникчилер саны көвүдээн, ынчангаш ийиги, үшкү ээлчегге уругларның 60 хуузу өөренип турар.

Районнуң төп эмнелгези база кончуг берге байдалда. Кезип эмнээр, ниити, халдавырлыг аарыглар, соматика болгаш божудулга салбырлары эрги, айыылдыг бажыңнарда турар. Ол ышкаш садыг болгаш хөй-ниити чемненилгезиниң, культура болгаш уран чүүлдүң объектилериниң тудуу чыдып калган. Хоорайның чаагайжыдылгазы барык чорбайн турар, ооң санитарлыг байдалы кончуг багай.

Хоорайның экономиказы кошкак. Ында орулгалыг бүдүрүлге черлери, ылаңгыя чиг эт болбаазырадып кылырының талазы-биле бичии күчүлүг бүдүрүлгелер тургустунмайн турар. Хлеб, сүт заводтары, үлетпүр комбинады сандаргай байдалда. Тууйбу заводун тудар черни шын эвес шилип алганындан чаа завод ажылдавайн барган болгаш ооң дерилгези тонаттынган. Ол дээш кым-даа харысалгага онаашпаан. Транспорттуң материал-техниктиг баазазы кошкак.

Ол бүгү чоннуң, күш-ажылчы коллективтерде кижилериниң деңдески ажылдаарынга база бүзүреддиг болурунга шаптыкты ужураштырып, сеткил-хөөнге багай салдарын чедирип турар. Кижилер өйү келген айтырыгларны шиитпирлеп бээрин районнуң удуртулгазындан негеп, дилеп, саналдап, шүгүмчүлеп мага ханган. Үстүнде турар совет болгаш ажыл-агый органнарының берген аазаашкыннарын күүсединге бүзүрел шуут читкен.

Кем-херек үүлгедиишкини өзүп турар. Интеллигенция, ылаңгыя эмчилер, инженер-техниктиг ажылдакчылар өске районнарже көжүп эгелээн. Ынчангаш бо бүгүнү барымдаалап көргеш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели он үшкү беш чылда Чадаана хоорайга чуртталга бажыңнарын болгаш социал адырның объектилериниң тудуун дүргедедириниң талазы-биле хемчеглерни тодараткан доктаалды 1990 чылдың декабрь 28-те хүлээп алган. Ук хемчеглерниң кол утказы акша-төгерикти үндүрүп бээрин көвүдеткеш, тудуг ажылдарын Чадаанага дүргедедиринче угланган. Доктаал-биле холбаштыр министерстволар, ведомстволарга хамаарышкан даалгаларны берген.

Ук доктаалдың күүселдезин хандырарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбатка болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң тудуг болгаш тудуг материалдарының үлетпүрүнүң килдизинге даарган.

СОВХОЗУ АҢАА ЧОРГААРЛАНЫР

«Мурнакчы» совхозтуң директору Николай Степанович Кужугеттиң кабинединге баргаш, эки ажылдыг бир малчының ылынга чедип, ажыл-ижи-биле таныжар дээш келгенимни чугааладым.

— Хоочун хойжувус, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, аренда кержээзинче кирген соонда безин өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп чоруур Серен-оол Хертекович Дары-Хөөге барзыңза таарыжыр боор — дээш, ооң дугайында чылыг, мактадыг сөстерни чугаалады.

«Чиник-кара» саадаар эвес, айтып бергени Базарак дааның соңгу эдээ Кызыл-Бут деп черде турар кыштагга чедире берген. Серен-оол Хертековичиниң хөй кадарып чорупкан дишти. Аалга арткан ортун кызы Айлаңмааны эдертип алгаш, аал коданын эргип көрдүм. Кажаа-хорааның иштн курггаг болгаш чылыг. Чаш ураганнарны аңгылай тургузар өрээлдер бар. Адаанга төгер курггаг өдекти курлавырлап алган. Оңгачалар четчир. Сайгылтаан дүн, хүн чок кывар. Суг кудар доскаарын черже хөмгеш, доңмас кылдыр чылыглап каан. Ийи аңгы чадагай кажаа иштинде сараатталаны мал чеминче ам-даа хол дегбээн. Азыралче кирген хөй амдызында чок. Бажыңынга база кирдим. Кышка удур хыпамчалыг септээш, шалазын хүрен дозу-биле будааш, ханаларын агарты чутайлап каан.

«Аалга келген кижиге аяк эрин ызыртыр» деп тыва чоннуң хүндүлээчелин көргүзер мерген чугаа бар ышкажыгай. Айлаңмаа агарты сүттеп каан хоюг сарыг шайын кудуп, саржаан салып, печказынга бодунуң быжырганы хлевин кезип, чигир холаан курудун делгеп салды. Малчын өг-бүлениң ажылынга кызымаа, амыдыралынга шыыраа шак ооң безин тодаргай билдине берген.

Аалдың адаа кырлаңнар артыы мээсте тарай оъттаан хоюн харап орган малчынның оргу черге кый деп алгаш, ужураштым. Назы-хары улгадып, 61-ни ажып бар чоруур дээрэнгге баштай көрген кижи бүзүревес, шоваа каракратлыг, ам-даа чиник-сергек, арын-бажында сыгыглар көзүлбес, аныяксыг, чугаакыр кижи болду. Одарга чугаавыс ол-ла дораан эгелээн.

Өг-бүлезиниң эрес-кежээ херээжен ээзи, он уругларының авазы Карбыы Хертековна-биле неллээн баштай колхозка, ооң соонда үр чылдар дургузунда малчыннап эки көргүзүглерлиг ажылдап чоруурун кады чурттап чоруур чону билир. Уруглары өскен, чамдызы аңгы өг-бүлелиг. Сүт-Холде Советтер ажылдакчызы Валентинаны, аптекага ажылдаар мергежил шилип алган Василисаны, совхозунда сарлык кадарчызы Василийни адап, салааларын баскылап санап бодапып ора, мынча диди:

— Орланым Совет Армияның хүрээлениңде ыдыктыг хүлээлгезин эрттирип турар. Халажып кээрге, кодапымда хоюмну аңаа күлээдип бергеш, чаңыгга дагдыныкчылаар мен. Белеткеп алган салгакчызынга бүзүрээри, ыңаныры чөптүг.

С. Х. Дары-Хөө совхозу-биле аразында аренда кержээзин үш чыл хуусаада чарган. Ам үш чыл чеде берген. Бо аразында эвээш чарыгдалды үндүрүп тургаш, бодунга хөй орулганы киирип ап шыдааны дараазында мындыг сан-чурагайлар, чижектер тодаргай бадыткаар. Ийи чыл дургузунда ниитизи-биле 133 килограмм дүктү, 57 хураганны артыкка алгаш, совхозтуң доктааткан өртээнге саткан. Аренда кержээзинче киргеш эки ажылдаар болза, ажыктыы ол хире деп чүвени өске малчын эш-өөрүнге көргүскен. Кажааларының элендизинге хөй эвес акшаны тыртырып турза-даа, септелгезин, оңгача, шагжаларын боду кылыр. Одаар чүүл, машина-балгат чорутсун, ону-мону әкелзин деп совхозунга чарбыттынмас. Совхозтан алганы улуг өртектиг, терге, шанак билбес аъдын дужаап берген, ийи аъттыг салып алган. 4 га черни хелепел алгаш, аңаа ёзулуг [illegible] ла за болур чемишчидилгени, суттарылганы [illegible] чорудуп, хөй мал чемин өстүрген. Бо кышка удур 20 тонна сигенни, 5 тонна көк-суланы кезип белеткээш, кыштаанда аппарып сарааттаан.

— Малым чеми четчир. Аңаа немей чарба, сула садып алыр мен. Ону хөй төрүй бергенде чартир — деп, малчын чугаалап орду.

Шуй хемниң бажында серинн, оът-сигенниг тайгаларга чайлаглааш, күзүн ийи аңгы черлерже одар солуп көшкен түңнелинде кадарган хою шыырак. Шак ындыг мал агаар-бойдустуң кышкы, часкы берге үелерин шыдажып эртер.

Мурнакчы хойжу С. Х. Дары-Хөө совхозунуң директору-биле Моолга чораан, малды соонка шыдамык, арыг-силиг, аарыг-аржыкка алыспас кылдыр кажаа чокка кыштадып турарын сонуурган көрген.

— Бис малывысты чаш урут ышкаш, эмин эрттир чылыглап, амдажыдып алган-дыр бис. Өлүп хораар чоруунуң кол чылдагааны база ында болуп чадавас — деп, бо бөдүүн малчының чугаалааны чөптүг хире.

Шак мындыг чүүлдерни маңаа база немей айтыры артык эвес. Чамдык малчыннарның аалдарынга чоруурга, автомагазиннерде аъш-чем, идик-хеп, пос-таавы чок болур деп аажок хомудаар, негелде тургузар, шүгүмчүлээр болур. А С. Х. Дары-Хөө ындыг эвес. Чуртта тургустунган нарын байдалды солуннардан номчуп алгаш, эш-өөрүнге тайылбырлап, малды өстүрүп, кежин идик-хеп кылырын, сарлыкты, хөй, өшкүнү саарын, аътты транспорт кылдыр ажыглаарын, тоолайны, дагааны тударын, кат-тоорукту чыырын болгаш өске-даа арга-курлавырларны дилээрин сүмелеп орар кижи дишкен.

Шуйнуң малчыны шак мынчаар ажылдап, чурттап чоруур. Совхозу аңаа чоргаарланыр.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ДӨҢ-ТЕРЕК ФЕРМАЗЫНДА

— Сүт саалдазын эртежик доозуптувус. Сүттү машинаже куткаш, Кызыл-Мажалыктың сүт заводунче чорударывыс ол — деп, Хорум-Дагда Дөң-Теректиң сүт-бараан фермазының эргелекчизи Уран Ховалыгның чугаазын дыңнап тур бис.

Ферманың ажыл-ижи шуудаашкынныг. Эрткен чылда кооперативче шилчээн. Түңнелдер ортумак болган. Чарыгдалдар көвүдээнин ферманың кадарчызы Василий Куулар чугаалап тур. Чарыгдалдар хөй болган ужурунда продукцияның өртек үнези эвээш болганын ажылчын демдегледи.

Ынчалза-даа аңаа муңгагдавайн, улам эки ажылдаарын ферма улузу дугурушкан. Мал чемин белеткеп алыр дээш, олар чайын күженишкиниг ажылдаан. Сенаж, силос, көк сиген, тараа саваңы ам-даа элээн бар. Мал чемнерин камнаары-биле инектерни оларлыг черлерже кадарып турар.

Амдызында чүс ажыг инекти саарлар. Сүткүрү шору. Ол эртен он чеди бидон сүттү Кызыл-Мажалыкче чоруттулар. Ферманың ажыл-ишчилери саар малдың баш санын көвүдедиринче сагып салган. Ынчаптааш саар инектер турар улуг, делгем кажаалар херек апарган. Бызааларга база таарымчалыг кажаалар тудары чугула. Мында эрги чывыт тудуглар малга таарымча чок болу берген.

Дөң-Теректиң бо фермазын чоорту сайзыраткаш, Чөөн-Хемчикте Хорум-Даг суурнуң улуг бүдүрүлгези болдурары чугула. Ооң сагган сүдүн суурга садып-даа болур. Садиктерге, ортумак школага-даа берип болур дээрзин саанчылар, кадарчылар чугаалап турдулар. Суурга столоваяны ажыдыптарга, аңаа база сүт херек-ле болгай.

ЧУРУКТАРДА: ол ферманың саанчызы Дарый Ооржак; ажылчыннар Александр Чимит-Доржу, Сонам Монгуш дужаар сүттү машинаже кудуп турлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Үениң судалы

Дүүн — ФЕВРАЛЬДЫҢ ҮЛҮҮНДЕ

Ак-Довурактың автотранспорт бүдүрүлгезиниң 45 чолаачылары эрткен чылдың планнын даалгаларын күүсеткеш, бо чылдың январь болгаш февраль айларының үлүүнде ажылдап турарлар.

Чүък сөөртүр автоколонналарның башкарыкчылары Быттыг-оол Куулар, Сергей Суханов, Михаил Кужугет болгаш өскелерниң-даа удурткан чолаачылары чыл планын күүсетдипкен. Оон аңгыда Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайга районнарының чурттакчыларлыг суурларже чорупр турар автобус чолаачылары Владимир Крипан, Эрес-оол Сарыглар чонну аргыштырып, пассажирлер сөөртүр планнарын база ажыр күүсеткеннер.

Орук тудуунда ажылдап турар Ш. Шахмуратовтуң бензин болгаш хөмүр-даш сөөртүлгезинде Г. Петровтуң бригадалары боттарының планнарын күүсеткеш, хөй дугуйларны болгаш кывар-таар материалдарын камнап алганнар.

Ол дугайында бүдүрүлгеде план килдизиниң начальниги Ольга Ивановна Суханова дамчыткан.

Александр ХЕРТЕК.

Бөгүн — САЯННЫ ТАВАРААШ...

Республиканың школачылары боттарының кышкы дыштаныылгазын бо удаада база-ла солун, организастыг эрттирип турарлар. Оларның чамдыктары бо хүннерде көдээде мал-маган аразында бачым ишге ада-иезинге дузалажып турар.

А Кызылдың № 2 школазының 8—9 классчыларының өөреникчилери бистиң кожавыс Хакасияже туристеп чорупкан. Олар оруктуң улуг-делгем Саянның чараш бойдус чурумалдарын сонуургап, Абакан хоорайга четкеш, ооң культурлуг амыдыралы, төөгүлүг черлери болгаш күш-ажылдың алдарлыг кижилери-биле таныжар аргалыглар. Олар аңаа боттарының үе-чергези школачылар-биле кады найырал кежээзинге киржирлер.

Чоруулар чогузун, уруглар!

(Бистиң корр.).

Даарта — «САЯНЧЫЛАРНЫ» МООЛГА МАНААР

Акы-дуңма Моолдуң бисте кожа-хелбээ чыдар Убс аймааның бөлүк культура ажылдакчылары чаа чылда республиканың Культура министерствозу, Күрүне филармониязы-биле культура солчуушкунунуң дугайында керээ чарары-биле бисте аалдап келген.

Оларны Улангом хоорайда хөгжүм-шии театрының уран чүүл удуртукчузу, Москвада Луначарский аттыг ГИТИС-тиң доозукчузу Шириндивин Амарсайхан баштап алгаш келген. Делегацияның составында балетмейстер Б. Лхасурэн, хөгжүм удуртукчузу Д. Бямбажав, тыва ырылар күүседири-биле көрүкчүге билдингир ыраажы Ч. Захиржав олар бактаап турар.

Бот-боттарынче хөй удаа аалдажып каапкан, ийи чоннуң уран чүүлүн каңнышбиле билчир өннүктерде чүү деп? Дугуржулга дораан чедип алдынган. Бо чурттап эгелей бергенивис 1991 чылда Моол хувискаалдың мугур 70 чыл болур оонда Күрүнениң «Саян» ансамбли улустуң улуг Наадымын таварыштыр аңаа чедип, байлак уран талантызын баралгадыр. Дараазында моол өннүктеривис харыы концерттиг бисче келирлер. Уран чүүл удуртукчулары, балетмейстерлер, дирижерлар солчуушкуну база боттаныр. Аалчылар даарта аал-чуртунче аъттаныптарлар.

Седип МОНГАЛ.

Будүрүлге-экономиктиг өөредилге

ЧАСПАС ДИЗЕ ӨӨРЕНИР

Үндезин экономиктиг реформа-биле холбаштыр кадрларның, оон иштинде кодээ ажыл-ишчилерниң өөредилгези чаа чадаже шилчиир ужурлуг. Амгы үеде республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларынга өөредилгени канчаар организастаанының талазы-биле айтырыгны бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ның Агроүлетпүр эвилелиниң кадр килдизиниң начальниги К. Ч. Ширшинден сонуургаан. Ам ол интервьюну моон адаанда парладывыс:

— Кызыл-оол Чоодуевич, моон мурнунда кодээ ишчилерниң өөредилгези тенместатпас кылдыр чылдың-на уламчылап келген, аңаа улустуң хөйнү шуут калган турган дизе частырыг болбас боор. Амгы бо 1990-1991 чылдарда экономиктиг өөредилгениң онзагай ылгалдыы чүү боор турарыл бо?

— Шын харын, мурнунда бо өөредилгеге ёзу барымдаалаар чорук аажок хөй турган. Ам рынокче шилчилге-биле холбаштыр элээн чаа чүүлдер бар апарган. Эң ылангыя «Рынок экономиказынче», «Ажылгыр тывынгыр чоруктуң үндезини» база «Тараачын ажыл-агыйның экономиказы» деп программаларны тептен ажылдап кылгаш бадылаан. Бо программаларның аттарын безин көрүп, эскерип даан. Мырыңай чаа ышкажыл.

Бо документилерге үндезилээш, Тыва АССР-ның Агроүлетпүр эвилели «1990-1991 өөредилге чылында кадрларның будүрүлге-экономиктиг өөредилгезин организастаарының дугайында» дужаалды 1990 чылдың ноябрь 13-те үндүрген түве. Бо өөредилгениң кол-ла сорулгазы болза рынок механизминиң үндезиннерин шиңгээдип билип алыры. Аңаа агроүлетпүр комплекизиниң системазында ажылдап турар бүгү-ле кижилерни — удуртукчуларны, специалистерни, малчыннарны, тараажыларны, тудугжуларны, чолаачыларны-даа шуптузун хаара тудары, өөредилгени шынарлыг болгаш түңнелдиг кылдыр организастаары болур. Районнарда база түс-түс коллективтеривисте өөредилгени организастаар болгаш удуртур талазы-биле Агроүлетпүр эвилелиниң харысалгалыг ажылдакчыларын быжыглаан.

Оон аңгыда, бо өөредилге чылында биске хамаарышкан ажыл-агыйларның, будүрүлгелериниң, организацияларның удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң база массалыг мергежилдиң кадрларының өөредилгезиниң план-графиин тургускаш, ону бадылаан.

— Ийе, ол эки-дир. Ынчаарга ам доктаал-шиитпирниң хүлээп алыры дээрге ажылдың эгези болгай. План-графикти бадылаан-на-дыр. Чогум оон чүү кылдынган ирги?

— Силерниң эскергениңер шын. Бис графикти АҮК-түң эргелел башкарызының школазының база районнарның АҮК-териниге, күрүне-кооператив каттыжыышкыннарынга, совхозтарга болгаш будүрүлгелеривиске организастаар кылдыр көрген бис. Бо талазы-биле чогум чүнү кылган бис, ынчаш? Ноябрь айның сөөлзүреди бир неделя дургузунда 40 шактыг программа ёзугаар Кызылга кээп өөренди. Аңаа бистер амгы үеде кодээ ажыл-агый будүрүлгезиниң рынокка хамаарышкан янзы-бүрү темаларынга лекцияларны организастадывыс. Ук лекцияларны Новосибирскиден чалаткан специалистер — профессор В. М. Габов, доцентилер Е. Ф. Кривых, Н. И. Шугаева, экономика эртемнериниң кандидаттары М. В. Ковалев, А. П. Задков, улуг башкы Е. А. Смирнова олар номчуду. Беш хонук дургузунда үргүлчүлээн семинарга совхозтарның директорлары, кол экономистер, АҮК даргалары, кол экономистери болгаш чамдык агрономнар, зоотехниктер база киришкен.

Бистер ам оларның семинарлары, киржикчилерниң куду-биле, боттарывыска ындыг янзылыг өөредилгени организастаар бис.

— Силер, Кызыл-оол Чоодуевич, кол специалистерниң болгаш удуртукчуларның өөредилгезиниң дугайын чугааладыңар. А ортумак звенонуң база массалыг мергежилдиң кадрлары канчаар өөренир ужурлугул?

— Ийе, олар база тускай программа-биле бистиң Кызылда школавыстың баазазынга кээп өөренирлер. Ховунуң мал ажылының бригадирлери, сүт-бараан фермаларының эргелекчилери, тудугнуң мастерлери болгаш прорабтары 1991 чылдың январь-март айларда, а механизаторлар, хову ажылдакчылары, хойжулар, саанчылар, инек кадарчылары, болбаазырадылга үлетпүрүнүң ажылдакчылары февраль-март айларда өөренир. Ол семинарларга моон соңгаарты кодээ ажыл-агый башкарылгазынга тавааржыр чүүлдерни өөредир бис. Шынап-ла, рынокче шилчээнде хойжу бригада, тудугжулар база фермалар, хову-трактор бригадалары канчаар ажылдаарыл деп айтырыгны специалистер база ол адырларның бүгү ажылчыннары-даа сонуургап турары чугаажок. Аспас, часпас дизе өөренир херек. Бо өөредилге ёзу барымдаалаан эвес, ылап-ла өөредилге болур ужурлуг. Черле ынчаш бүгү айтырыглар талазы-биле улустуң билип алыксаары чүүлдер-ле хөй. Ол дугайын солуннар редакцияларынга кээп турар чагаалар бадыткаар.

— Ынчаарга силер бистиң кадрларывысты республиканың иштинге курстарга, семинарларга өөредириниң дугайын чугааладыңар. А өске хоорайларже база чорудар апаар боор аа?

— Ынчанмайн канчаар. Рынокче шилчилге талазы-биле билиг бедидериниң сеүдиналгынче — Красноярскиже, Новосибирскиже база Москваже чорудар бис.

— Эки-дир харын. Ол өөредилгелер бистиң практиктиг ажылывыска улуг дуза болур ужурлуг. Оон аңгыда, эрткен өөредилге чылының түңнелдерин база допчулап чугаалап каапса эки боор ийин, Кызыл-оол Чоодуевич. Чүге дизе ынчан частырыглар-даа турган, ол ышкаш эки чүүлдер-даа бар болган боор. Четпестерни чайладыр, экилерни улам ханыладыр сорулгалыг болгай бис.

— Ындыг харын. Бистиң медээвис ёзугаар алырга, эрткен өөредилге чылында чурттуң дээди өөредилге черлериниң мергежил-билиг бедидер факультеттеринге планда көрдүнгени 366 кижини өөредип чорудар ужурлуг турган, 314 кижини чоруттувус. 1990 чылда 282 кижини чорудар турган бис. Колдуунда база күүсеттинген чүве бо. Бо талазы-биле кандыг бергелер туруп турарыл? Директорлар чамдыкта улузун чорутпас болгулаар, самолётка билет садып алыры берге, оон аңгыда сезонныг ажылдар база капсырлыг бээр боор-дур. Ынчизы-биле харын бистиң четпес ажылывыс-тыр ийин.

АҮК-түң эргелел башкарызының школазынга эрткен өөредилге чылында 500 ажыг кижи кээп өөренген. Теориядан аңгыда, практиктиг ажылды көөрү-биле «Тиилелге» совхозче, «Ээрбек», «Коммунизмниң херели» совхозтарының хойжу бригадаларынга баргылаан бис. Ол черле эки түңнелдиг болур деп чүве билдингир. Ынчангаш ындыг практиканы бо чылын база ажыглаар бис.

Бергелер чүл? Бистиң бодувусту школавыстың баазазы аажок кошкак. Штаттыг башкыларывыс безин чок. Көргүзүг материалдары чедишпес. Оон аңгыда, дыңнакчыларны чурттадыр черивис безин чок улус-тур бис ийин.

Отчёттуг медээ-биле алырга, 1989-1990 өөредилге чылында шээр малдың 2100 кадарчылары, 560 саанчылар, 2310 механизаторлар боттарының ажыл-агыйларынга курстарны эрткилээн. Оон түңнелинде аттестацияны чоруткан.

Амгы үеде аренда, рынок, кооператив-биле холбаштыр улустуң черле өөредилгеже чүткүлү аажок улуг деп чүүлдү айтып каары артык эвес. Массалыг мергежилдиң кадрларын өөредиринче хамыктың мурнунда совхозтарның специалистери улуг кичээнгейни салыр, ону организастаар ужурлуг чүвелир ийин. Ол дээш сагыш салып турарларны мактап каалы: Тес-Хем АҮК-түң кол экономизи Е. Ланзы, «Кызыл тараачын» совхозта кол бухгалтер Р. Яныкова, кол экономист В. Евсеева, «Эйлиг-Хем», база «Большевик», «Коммунизмче оруқ», «Алдан-Маадыр», «Көк-Тей» совхозтарының кол экономистери Р. Аракчаа, К. Монгуш, М. Монгуш, С. Монгуш, Б. Бортников олар.

Экономиктиг өөредилге бо шагда эң кол чүүлдүң бирээзи, экономиканың аргаларын өөренип албас болза, рынок үезинде бергедээр-ле. Ынчангаш агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчылары өөренир-ле, өөренир. Шынарлыг, доктаамал өөренир.

— Беседа дээш четтирдивис. Шынап-ла, бо чугула ажылче бистиң удуртукчуларывыс, специалистеривис, ажыл-ишчилер-даа эң чугула кичээнгейни салыр, бо интервью оларны кичээнгейлиг болур боор деп мындыг бодалдыг бис.

К. Ч. Ширшин-биле бистиң корреспондентивис Седен ХЕРТЕК беседалашкан.

ЧАЙ-ЧАПСАР ЧОК

Кызыл-Мажалыктың сүт заводу үскүрүнүң болгаш шынарының аайы-биле аңгы-аңгы сорттарлыг сүт аймаан, өремени, саржагны, ааржыны кефирни бүдүргеш, чоогунда районнуң Ак-Довурак хоорайның садыг четкилеринче херээ ёзугаар чорудуп берип турар. Мурнуку чылдарда хожудап турган бүдүрүлгениң дериглерин чаартып, удуртукчузунга арга-дуржулгалыг коммунист Өпей Кууларны томуйлаан соонда планныг даалгаларын ай, квартал аайы-биле доктаамал ажыр күүседип, районнуң шалыпчы коллективтериниң одуруунче кирген.

Чыл дургузунда 2265 тонна чалаң сүттү садыгларже савалап чорудар, 575 муң рубльдиң бараанnарын бүдүрер болгаш артык орулга кирип алырының пландары ажыр күүсеттинерин экономист Руслана Ооржак баш удур санап көрген. Соцчарышты билдилиг организастап, тиилекчилерни илередип, шаңнап, мактап келген. Кижилерниң ажылдаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалды тургускан. Ажылчын бүрүзүн тускай хеп-биле хандырып, чеменир столоваяны ажыткан. Экономиктиг өөредилге кызыл-булуңга айда ийи удаа эртип турар. Заводтуң иштин, даштын көскү агитацияның лозуң плакаттары, стендилер, көргүзүг самбыралары-биле көрүштүг кылдыр дерээн.

Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнарның фермаларындан хүнүң келир сүттү саадатпайн хүлээп алыр, анализин лабораторияга тодарадыр, оон янзы-бүрү амданныг аъш-чем болбаазырадыр, хереглекчилеринче чүдүрер, ажылы чай-чапсар чок.

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: саржаг савалакчызы Херелмаа Чозар, чүдүрүкчүлер Хүлер-оол Монгуш биле Аяк-оол Монгуш ажыл үезинде.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫН фотолары.

РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫ. ТАЙЫЛБЫРЛААР, ӨӨРЕДИР-ЛЕ

Экономиске сөс

Рынокче шилчилгениң бир чугулазы — ажыл-агыйларның бижиг экономиктиг байдалы болур ужурлуг. Бо чылын чазактың доктаалын ёзугаар бистиң Сүт-Хөл районнуң совхозтарының өөрелиги 12 млн. 502 муң рубльда үстүр бижээн. Бо дээрге күрүнениң биске аажок улуг дузазы деп санаар херек. Ол өөрелигни арендаже, кооперативче 100 хуу кирген ажыл-агыйлардан үндүр бижиир, ынчалдыр ындыг болгай. Бистен ол хире түңнүг өөрелигни үндүр бижээн-даа болза, совхозтарывыс өөрелиг хевээр. 1990 чылдың ноябрь 1-де байдал-биле алырга, ам-даа 1 млн. 710 муң рубль өөрелиг. Кымда хуусаалыг чээли «Алдан-Маадырда» 245 муң, «Октябрь 30 чылы» совхозта 322 муң рубль, а төлээр хуусаазы эрткен чээли «Сүт-Хөлде» 380 муң, «Октябрь 30 чылында» 161 муң, сельхозтехниктиг бүдүрүлгеде 80 муң рубль боон турар. Оон аңгыда капитал тудугга акша-хөреңгиниң база чедир чарыгдаавайн турар бис.

Рынок дээрге ажыктыг, орулгалыг кылдыр ажылдаары-дыр. Ындыг түрбүже бистиң совхозтарывыста ажыл төлевири күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүүден мурнап турар. Мал продукталарын садар талазы-биле күрүне чагыгларын күүсеттинмейн келген, а ол хиреде күш-ажылы дээш ажылчыннар база специалистер-даа шалың төлевирин бүрүн ап турар.

Рынокче шилчиир берген үеде негелде улам күштелир. Чижээ, кайы-бир ажыл-агый күрүне чагыын, чижээлээрге, аъш-чем дужаарының даалгазын күүсетпейн барганда, чүгле ол ажыл-агыйны эвес, харын директорну база улуг түңге торгаар. Ынчангаш совхозка хамааржырлыңның харысалгазы эргин хевээр чавыс, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедивес болза, ажыл-агыйларның саң-хөө байдалы улам дорайтаар, оон-биле чергелештир ажылчыннарының алыр акша-орулгазы, амыдырал-чурттаалгазының деңнели кудулаары билдингир.

Рынокче шилчилгениң бир кол негелдези болза, чонну аъш-чем-биле хандырарын кижилери. Мында аргаларны совхозтар чедир ажыглаваайн, ону организастап чадап турар. Чаа аргаже шилчиири дээрге ажыл-агыйның бүгү-ле адырлары бот-боттарынга оң-ле сырый холбаалыг, хамааржыр апаар. Чижээ, фермаларны чайын, күзүн септеп албаска мал кыштаглаашкыны багай эртер, продукцияны чедир ап шыдавас бис. Ындыг болганда орулга чедир кирбес. Кышкы үеде септелгеге чарыгдал ийи-үш катап аар апаар. Чүге дизе ажылдың байдалы бир янзы болур.

Мээң бодап турарым-биле алырга, кол-кол кампанияларга, сезоннарга белеткелди харылаар болгаш ынаар, аңаа ажылды организастаар штабтар азы комиссиялар тургузуп алыр болза эки. Оларның ажылын чер-чер Советтеринге, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдеринге чугаалашкан турар ужурлуг.

База бир бодалым бар: ажыл-агыйлар талазы-биле харылзааларны чогумчудар херек. Чамдык улусту дыңнаарга, рынок үезинде, аренда, кооператив керээлери херек чок деп турар. Ол шын эвес. Оларны харын улам ханыладыр, сайзыраңгайжыдар ужурлуг. Керээлиг кижилерден, коллективтерден негелдени улам күштелдиргеш, саназыкчыларны үргүлчү чорудары чугула болгулег. Рынок үезинде өске организациялар, бүдүрүлгелер совхозтарны «чулуп чиир» ындыг аар өртектер, хуу немелделер турбас ужурлуг деп бодаар мен.

Бо чылын шын керээлерни чарып алыры рынок-биле ажылдаар коллективтерниң чедишкинниг болурунуң бир үндезини ол. Керээниң негелделери ынак, оларны күүседирин-даа албан болур. Оон башка рынокче шилчээш херээ чок.

Рынок экономиказы деп чогум чүл ол, кандыг болур ужурлугул, чижээ, сүт-бараан фермалары амгы аренда үезинде ажылдап турары мындыг-дыр, а чаа аргаже шилчээнде канчап баарыл? Ол ышкаш кодээ ажыл-агыйның бүгү адырларының ажылдакчыларының амгы үеде сонуургазы-на айтырыы ол болур. Бо талазы-биле республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчылары бистерге, совхозтарның специалистеринге, удуртукчуларынга ёзулуг дээштиг, ылап дузаны чедирер ужурлуг. Амдызында бистерге, экономистерге-даа, рынок үезинде канчаар ажылдаар бис деп айтырыгга харыы чок-тур. Ону удуртукчу бүрүзү, специалист бүрүзү аңгы-аңгы харылаар, тайылбырлаар. Ынчангаш бөдүүн ажылчыннар хамаанчок, бо кижиниң — экономистиң безин бажы ээдерел каардыр. Бистерде рынок экономиказының дугайында номнар, дептержигештер, тайылбырлар-даа чок. Ындыг болганда экономистерде, бистерде безин, бөдүүн ажыл-ишчилерге рынок экономиказының дугайында чоңга тайылбырлаптар ындыг харывыс чок. Шуут-ла санап, бүүреп тургаш тайылбырлаар апаар ужурлуг бис. Ажыы-биле чугаалаарга, ог-бүле, аренда керээзи, кооператив дээш база бергедедивис ышкажыл. Бирээни эки шиңгээдип, өөренип албайн-на, даразынче шилчип тур бис.

Мен бодаарымга, рынок экономиказының дугайында ниити чугаа-ла хөй, чогум ол коллективке, бригадага, тудугга, фермага, кооперативке кандыг болурул дээр дугайында тодаргай билип аптар чүвевис чок-тур. Мен бодум хуумда агроүлетпүр каттыжыышкынынга кээп турар тайылбырларны, литератураны шуут аажок кичээнгейлиг номчуп, өөренип тур мен. Чүге дизе рынок экономиказынче шилчилге талазы-биле, ажыы-биле чугаалаарга, билдинмес чүүлдер хөй. Каражалыг ажыл-агыйларны (совхозтарны) садар деп-даа чугаа бар-дыр. Оон чуруму кандыг болурул? Чечектидип чугаалаарга, рынок дээрге амыдыраары дээш маргылдаа, чарыш ышкажыл. А ындыг болганда, кайы-бир маргылдаага киржир кижи оон дүрүмүн ынак билгеш турар ужурлуг. Буу-хаа чүүлдүң ажыы чок. Чеди катап хемчээр, чаңгыс катап кезер дижир ышкажыгай бис.

Бистиң районнуң совхозтарынга күрүне немелде төлевирин — 4 млн. 978 рубльди төлеп берген. Бир эвес ону санавас болза, төс айлар дургузунда «Сүт-Хөл» — 642 муң, «Алдан-Маадыр» — 383 муң, «Октябрь 30 чылы» — 656 муң, Карл Маркс аттыг совхоз — 471 муң, а «Ишкин» 463 муң рубль карылгалыг ажылдаан. Моон кол чылдагаанын тодараткаш, ону болдурбазы-биле тускай хемчеглерни совхоз бүрүзү коллективтериниң хуралдарынга сайгарып көрзүн деп АҮК чөвүлелиниң хуралынга даалга берген турдувус. Ону кымдаа күүсетпеди. Кижи бүрүзү чүнү кылырыл, кандыг чеже продукция бүдүрерил, ооң чарыгдалы, орулгазы кандыг болурул — бо чүүлдерни шуптузун билир, ол дээш ажылдаар ужурлуг бис.

Ынчангаш рынок экономиказынче шилчииринин аргалары кандыг болурунуң дугайында, ол ёзугаар ажылдай бергениниң дуржулгазын-даа тода санап көргүзүп турганы, адырлар аайы-биле солуннарга чыыдары тергиин чугула. Тайылбыр четпес, «караңгы дүмбейде»-биле домей бис. Ю. Хлыбовтуң беседазында чогум адырлар аайы-биле рынок кандыг болурун тода бижиээн-дир. Билдинмес. Ынчангаш улуг дузаны дилеп, манап тур бис.

Доорга ТЮЛЮШ.
Сүт-Хөл АҮК-түң килдис начальниги.

Номчукчунуң бодалы

БЕЛЕН ЭВЕС АЙТЫРЫГ

Шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле оолдарывысты чылдың-на үдеп турар бис. Ол дугайын чугаалап олурарымның чылдагааны мындыг. Чуртта социал-экономиктиг байдал нарыыдап, магазиннерде баартактар куруглап турарындан, идик-хеп, аъш-чем садып алыр айтырыг нарыыдаан дээрзин билир бис. Шак мындыг байдалда ажыл-агыйлыг кижи безин саттынып алыры берге чүвени шеригден келген оолдарның идик-хеп садып аары белен эвес боор турар. Ада-иелерни дүвүредип турар айтырыгларының бирээзи ол. Магазиннерде эки хеп хамаанчок, бутка кедиптер эр, херээжен улуска бөдүүн идиктерден эгелээш, койгун кежиниден даарап каан бөрттер тывылбас болган шаг-дыр бо. Бодап олурарга, чамдыкта бергезин-даа кончуг. Оода бөрт даарап садар ындыг арга бистиң боттарывыста черле тывылбас бе? Найысылалывыстың чоогунда диңги фермазы. Тожуда аң-мең бар болгай, а ооң продукциязы магазиннерге көзүлбес-тир. Аңныыр сезон үезинде ынча аңчы ынча-ынча өлүкешти дужааган деп медээлерни парлалгадан номчуп, радио, телевидениеден дыңнап болур. Оон оода чамдызын боттарывыска ажыглап болбас бис бе деп бодал тургустунуп келир-дир.

Садыг организацияларының күш-ажылчы коллективтерге эрткен чылын берип турганы талоннары хөй өг-бүлелиг улуска, ажыы-биле чугаалаарга, идик-хеп садып алырынга таарымча чок турган. Бо чылын харын үлетпүр бараанnар садып алырының арга-хевирин элээн өскээр көөр сорулга-биле, аңаа көрдүнген талоннарның санын көвүдедип каан. Ол бараанnар магазиннерге доктаамал турар бе деп айтырыг тургустунуп келир. Арбын болурун күзевес кижи кайда боор. Холга чүгле талон ал чыдып каарга, хомуданчыг болбастың аргазы чок. Ол дугайын бижип тура, мындыг чүүлдү чугаалаксап турар мен. Шеригден халажып келген аныяк оолдарга идик-хеп аймаан чамдык областарда бирги ээлчегде садып турар деп дыңнаган мен. Ону ынчаар көрүп турары база чүүлдүг чүве-дир.

Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл хоорай.

ЧҮГЕ АЖЫЛГЫР ЭВЕС БИС ААН?

Бодалдар, саналдар

Ийе, чуртта-даа, бистиң республикада-даа улус чоннуң политиктиг идепкейи аажок бедээн. Чечендерге, дээрже үндүр бедээн. Ол эки-дир. Ынчаарга кым ажылдаарыл, бисти кым чемгерер, кеткерер ужурлуг чүвел? Белен чүве дээр-лер бис ийин, амыдыралды өөренир кадывысты көөрге шүүгээ муңгараанчыг-дыр. Ажыы-биле чугаалаарга сиген-ле чүгле машина-техниктиг-биле кезер бис дээш «мырай» манап олурар-дыр бис. Ынчангаш-ла … дуу-ла ол тарааларыдан савак, хыраарылын белеткеп, арга-арыгларывыста ыяшты кам-кайыра чокка шаңдалап туруп бердивис ышкажыл.

Ажыл-агыйны эвээшистиң дугайында мээң-даа барбайн, чүгле төрээн совхозум — «Бай-Талдың» чижээнден-не көргүзейн. Эрткен чылын … база-ла тарая сигенивисти четче ажаап чадаан бис. Мал маган … дойлап кааптан. Саарынга улус — ээлери дегей-ле ажаап шыдавас … мал «шефтежип» кааптарган. Ногаа, картофель талазы-биле база чөгенчиг бис. … чоокка … Картофельдиң үрезинин барып-барып ырактан тонна-тонназы-биле садып экеп аар-дыр бис, ооң өртээ чиик эвес, а тывылбазы база хоюг.

Бистиң совхоз машина-техниканың кампания үезинде эки белеткеп албазындан оларны ажаалдага, мал чемин белеткелинге … кирип турар … арендаторлар чугаалажып турлар. Мен бо Тывазынга картофель өстүрүп чадап турарын шуут-ла кайгаар мен.

Үрезини канчап-чоор олурган аттыг болур, оон чайын ону ажаап, хайгааравас, суттарбас-таа боор-дур. Чашпаңы сигенче «тулуп чиир», күзүн ону каскак аттыг боор. Мажаттап каастар. Ам рынокче кирер бис деп-ле аажок-ла шуугап турар бис. Ол дээрге бот-түүнү-биле чугаалаарга бот хамаарыштынары-тыр деп, мен-не мынчаар билир чор мен. Ажыл … боду … тараазын-даа боду тарыыр, оон аңгыда хевти боду даарап алыр. Ам магазиннер дола берген турар аъш-чемнивис, хевнивис кайыдыр, чок!

Ажыл кодээ черден эгелээр чүве-дир ийин. Мен-не ынча дээр мен. Ындыг турбуже, бистиң районда, республикада база совхозта-даа удуртур органнарның кошкаан кайгаар-дыр мен. Ам кым деп депутат, ажыы-биле чугаалаарга, негелде ёзугаар ажылдап, улусту организастап турар-дыр? Бистиң Бай-Тал кодээ Совединиң депутаттары 20 ажыг кижи, оон аңгыда район Совединиң база бар. Олар … каттыжып алгаш, чон-биле сүмележип, оларны … ажылдадып … ынчан сигенин, тараазын, ногааны, мал … баспас-та болгай. Агитаторлар мал чеми белеткээринге мурнунда дыка-ла идепкейлиг киржир боор чүве. Кым-на шылгараар, мурнаар эвес дээш, шуут-ла чарыштыг. Ам кайда-дыр?

Тыва АССР-ның Дээди Совединиң чоокта чаа республиканың бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алды. Ол чуул чүнү чедип алыр бис, ажык-дузазы чүү болурул? Бо дугайында солуннарга улус хөйнү бижип турду. Мен-не бодаарымга, ол дээрге хамыктың мурнунда хогжулде-дир, ийе, хогжулде, боду башкарып, баш миниип хогжүүрү. Кончуувусту көрүнерем: хамык алгы-кеш совхоз бүрүзүнде ирип, үрелип чыдар, а ону садыг-белеткел органнары албас. Чамдыктарын дүгү тас дээш албас. Хоочун кижи мен, 70 ажыг харлыг мен. Тыва улус тас дүктүг алгыдан-даа тонну даараан ап кедип чорду чон? Чазын күзүн кедер аан. Бистиң тывалар боттары шак мындыг хеп кылырын база утказ. Сөөлгү үеде харын хураган кежиинден-даа хорнтоңчу тоннарны аажок чараш кылдыр даарап кедип алган чоруур аныяк кыстар бар ээрды. Өөрүнчүг-дүр.

Бисте, чуртта база ниити республикавыста-даа чазыгдар бар. Оон «өртээ» аажок-ла улуг боор-тур. Ону чүгле ажылдап тургаш, корум-чурум … бижиглап, улустар арасынга бижиг найыралды кадап тургускаш, ынчан чедип алыр деп бодаар мен. Ассбиле маргыжып, бир-бирээвистен ындыг-мындыг деп турувуста чечен-не-дир бис. Чүү дээр боор. Эп-чөп-биле дугуржуп, чазыгларны эдип тургаш, амыдыралды, ниити байдалды оон сегидер ужурлуг бис.

Бисте М. С. Горбачевту, Г. Ч. Ширшинни буруудадырлар аажок хөй. Ажыы-биле чугаалаарга, оларның оруунга бо хүнде кым олуруптарыл, олар эки чүнү кылыптарыл? Хамыктың мурнунда ажылдаар кижи бодундан желээр. Ажыл дээш үйгу-чыдын чок туржуп турар улузувус кайы хире хөй-түр, долгандыр көрээлинерем. Девип үстүнде чугааладым, бистиң совхозта кампания ажылдар кандыг-дыр? Районда база-ла ындыг-ла-дыр. Партияга мурнунда идегел чок хөй кижилер албан-дужаал сүрүксээш кирген. Ам үе бергедеп кээрге, партияны буруудадып, оон үнүп чоруп турары ол ышкажыл. Шак мындыг берге үеде … деп чаштынып турлар. Чеден ажыг чылдың дургузунда чурттап келгеш, ам кээп «социализм» деп сөстү безин адаавайн турар-дыр бис. Коргунчуун! Дыка-ла берге күштер диргелип тур. Ынчангаш чуртта байдал дугайын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге чугаалажып турганы берге херектиг ужурлуг деп билип тур мен.

Эде тургустунуушкун шын эгелээн. Ынчалза-даа аңаа белеткел кошкак болган. Черле ынчаш кандыг-бир улуг ажылды эгелээрде, «чеди катап хемчээвес-тир» бис. Амгы үеде рынокче шилчилге деп турар бис. Чогум ол чүл? Ону бөдүүн ажыл-ишчилер билбес дизе хөөредиг эвес. Ол хамаанчок, бо кодээ ажыл-агыйның специалистери безин билбес боор. Ындыг болганда, ол аргаже канчап шилчиир бис? Улусту өөредир-ле болгай. Аңаа чонну белеткеп, өөредип албайн база-ла «сотка олурар» болбас бе? Чүге ажылдаавас апардывыс аан! Бистиң кодээ Совет, совхоз дирекциязы, партком база профком-даа кошкак-тыр. Чон аразынче кирбес-тир. Мен бо дугайын чугаалап турар чылдагааным болза, ол удуртукчуларымны бактаар дээш эвес, а чон-биле сүмелешсин, чоннуң үнүн дыңназын, ону барымдаалазын дээш ынчаарым ол. Ажыл шуут эгезинден — малчындан, механизатордан, тудугжудан, удуртукчудан эгелээр чүве-дир ийин. Хар эриирде кандыг ийик: баштай-ла бичии-бичиилээр, орт база ындыг. Ажылывыс база ындыг болур ужурлуг — бичия-ле чүүлден эгелээр. Хензиг механизмден аан. Ол дээрге бистер, кижи бүрүзү бис.

Республика бот-догуннаан апарган бис. Байлаавыс, малывыс бар-дыр. Азырадып, ажыглап олурбайн, боттарывыс ажылдаалынар даан. Мээң-не бодалым болза, чижээ, Бай-Талга бүгү коллективтерге чоннуң хуралдарын эрттирер, аңаа удуртукчулар — совхоз директору, суму даргазы, партком, профком улузу, комсомол организациязының секретары, активтер шупту олуруп, чон чүү дээрил, чүнү сүмелээрил, ону дыңназын, аңаа үндезилээш, пландан тургузуп алгаш, оон ажылдазын. Бот-башкарныры ол-ла-дыр. А бот-догуннаан республика болганда, хоойлу-дүрүмнү боттарывыстың берге байдалывыска хамаарыштыр боттарывыс чогаадып алылы, оон күүседиили. Төптүң командазы, удуртулгазы, чагыргазы деп-ле турар бис, ону шугумчулеп. А шынап-ла, бистиң судтарывыстың шиитгелин Москва чүге өскертир эргелиг чүвел? Тыва Арат Республика турда хоойлу-дүрүм шыңгыы, ынчангаш корум-чурум эки турганын улуг назылыглар билир. Чон ам мынчаар негеп-даа тур, хоойлуну үнүн дыңнаар херек. Кем-херек үүлгеткеннерни хоойлу-дүрүм улузу чиигедирин-не, агартыырын-на бодаар чүве-дир бо. Мен көрүп чоруурумга мындыг-ла-дыр. Ынчангаш багай мөзүлүглер бистерниң мойнувуста олуруп алган, туразында чаңгаар турлар ышкажыл.

Бодал херек. Сүме херек. Ажылдаар херек.

Алаш ИРГИТ.
Тыва АССР-ның алдарлыг малчыны.

Улус судьязынга сөс

БАЙДАЛЫВЫС ТААРЫМЧА ЧОК

Суд бодунуң ажыл-чорудулгазынга хамаатыларның чүгле эрге-ажыын база сонуургалын камгалаарындан аңгыда, хоойлуну бжыглавышаан, кандыг-даа херектерни көөрде, оон кижизидикчи талазынче база онза сагыш салып турар. Кызыл хоорайның улус судунуң Дружба кудумчузунда дугаары 119 «а» бажыңынга чорук-херээн бүдүрүп келгеннер хөй келир. Ол чорук-херээн кылып келгеннер бистерниң ажылдаар черивистиң таарымча чогун дораан эскерип каарлар боор. Суд черинде амгы байдал ажылдаарының эң бөдүүн негелделеринге безин дүүшпес болгай. Бо бичии шөлдүг бажыңда 9 улус судьязы - база судтуң өске-даа ажылдакчылары-биле кады 50 ажыг кижи сыңмарлажып ажылдап турар бис. Ажылдаар өрээлдер бичии, тар. Чаа чылда биске бир судья немежир. Оон ажылдаар өрээли чок.

Судья кижиге ажылдаар өрээлинден аңгыда, херектер көөр зал турар ужурлуг. Аңаа судья, улус төлээлери олурар кылдыр көрдүнген тускай кресло-сандайлар, секретарь, прокурор, болчукчу олурар столдар, сандайлар база дүрүмде тускай айыткан ёзугаар буруудаттырып турар кижиге аңгылаан черден аңгыда, шииткел үндүрер тускайлаан өрээл албан херек. А бистиң хоорай судунда 9 судьяга херек көөр 2 зал бар. Оон бирээзиниң өрээл таварып кирер. Мындыг таарымча чок байдалга ажылдаары дыка берге-дир.

Чылдан чылче кем-херек үүлгедиишкини өзүп, херектер көвүдеп турарын эскерип тур боор силер. Судья бүрүзү хүнде 3 херекти көрген турар ужурлуг. А кижи бүрүзүнүң көрген херээн кадыптарга, хүнде 27 чеде бээр ышкажыл. Ол херектерниң 4-5 хирезин залга көрүптер дижик бис. Артканнарын канчаарыл? Мынчап кээрге, херектерниң чартызын сыңышпас өрээлге дөмей-ле көөр болу бээр. Судка келгеннерге судья, улус төлээзи, прокурор, адвокат кымнарыл деп аңгылап билири берге. Суд ажыл-чорудулгазының киржикчилерин сандайларга сыңмарлаштыр чедиштир олуртуп алырга, мун-не чүгээр чүве. Ынчалзажок чамдыкта арткан улус судту тура дыңнап эрттирер ужурга таваржыр. Судтуң хүнде көөр ужурлуг ажыл-чорудулгазы чогужуп турар болза, аңгы-ла ыйчаап. Ынчалзажок өг-бүлениң чарадылаары азы өнчү-хөреңгиниң үлештирери дээн ышкаш херектерни кабинетке көрүп болбайн аан. Ийи-үш удаа хоругдалга чораан кижиниң херээн канчап кабинетке көөр бис. Ынчангаш зал оочурлаар ужурга таваржыр. Ындыг херекти ИХМ-ниң тускай доктаалы-биле алыр болза, чүгле залдарга көрүп болур. 2 судья херекти дыка эрте көре берген үеде, өскелеривис зал хосталырын манап орар бис. Кажан зал хосталып турар үеде, когараан азы херечилер боол келген улус манап чадааш, ажылынче чорупкан болгулаар. Оларны ээдир келдирип эккээр дээрге чадаг улуска болдунмайн баар.

Бистиң улус судьяларынга машина-балгатты бжыглаары эргежок чугула деп санап турар бис. Чүге дээрге хоругдалда кижиниң херээн көөр дээш эртенден бээр оол-моон дилеп эгелээр бис, черле бергези дээш зажок болу боор. Оларның херээн таарыштыр тургустунмаан өрээлге көөрүн чөпшээрээр эвес. База-ла соңгаарладыр ужурга таваржыр бис. Херекти катап көөр таварылгада, когараан кижи биле херечилер чокка судтуң ажыл-чорудулгазы бүтпес. Бо улусту судка катап чалаарга, чамдыкта ойталап каап боор-дур. Оон херекти көөр ужурлуг хуусаазы эрте бээр. Бо-ла бүгү ажылга буруулуг кижини оон тодарадып эгелээр бис. Министерство бистиң ажылдап турар байдалывысты биле тура-ла, чүгле бисти буруудадыр. Бистерден негелдени күштелдирип турарынга удурланмайн турар бис. Ынчалзажок судьялар, бистерге баштай ажылдаарынга таарымчалыг черни тургузуп берген болза аар деп күзээр бис.

Кандыг-даа ажылдакчы ажылынга сергек сеткил-хөөн-биле кээр. А бис ындыг эвес. Эртенниң не 3 шак бетинде келгеш, баштай-ла дүрген зал эжелеп алырын бодаар бис. Кандыг-бир херекти сайгарып көөр үеде, бистиң хүндүлүг болчукчуларывыстан эгелээш, когараан болгаш херечи кижилер үезинде келбейн баары дыка хомуданчыг. Оларның чамдыкта келбейн баар чылдагааннары — чаа байдалдарда ажылдап кирген-нин-ден база өске таварылгада, удуртукчуларының салбайн баарында. Чижээлээрге, дааранылга фабриказындан соңгуткан улус төлээзин оон директору салбайн барган. Кажан аңаа тускай доктаал шиитпир, хоойлу таныштырган соонда, ам чорутан. Ол ышкаш № 1 ХПТУ-нуң директору С. Доржу коллективинден соңгуткан улус төлээзин судка киржирин чөпшээревейн барган таварылга бар. Бир эвес коон соңгаар организациялар удуртукчулары соңгуткан улус төлээзин чорударын сагындырарга тоовайн, суд чорудулгазынга шаптыктаан болза, хоойлу ёзугаар ол удуртукчуну 100 рубльге торгаар апаар бис. Дүрүмде-даа ынчаар көрдүнген болгай.

Бистиң ажылдап турар черивистиң берге байдалын билир, ажылывыска кызымаа-биле дузалажып кээп турар улус төлээлери бар. Улус төлээлери Н. О. Соскур-оол, С. М. Монгуш, К. А. Ооржак, В. С. Елисеев олар судьяларның ажылдаар черинин таарымча чогун чугаалап, суд бажыңының тудуун дарый эгелээрин күзеп турарлар. Бо айтырыгны биригээр көөр, шиитпирлээр ужурлуг бистиң удуртукчуларывыс амга чедир дуза чогу хомуданчыг-дыр. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш өске-даа организацияларның ажылдакчыларының ажылдаар черинге кире бергеш, чайгаар-ла «биске ындыг бажың болза аар» деп кижи бодай бээр. Өрээлдери, коридорлары делгем, чылыг, чырык четчир. Суксаанда иштер, хол чуур, алыр ижиг, соок суглуг, магалыг-ла!

Хоорайның улус судунуң бажыңын ырак-чооктан ажыл-херээн бүдүрүп келгеннер туржук, үндезин чурттакчыларның чамдыызы безин белен эскербези чадавас. Ол чүге ындыгыл? Чүге дээрге бо албан черинин чонга көскү черге тургустунмааны болур. Кым-бир херечи азы когараан кижини судтуң кыйгыртыышкыны-биле келдирерге, чамдыкта суд черин тыппайн барган таварылга болгулаар. Улус судунуң бажыңы дээрге, хөй чон чыглыр, оларга бараалгаткан онзагай албан чери деп санап турар бис. Мынчап кээрге, ол албан черинин ишти-даа, дашты-даа келген кижилерниң сеткил-хөөнүнге таарымчалыг болза деп күзевес аргавыс чок.

Суд черинге улус өөрүшкүден эвес, хомудалдан, муңгаралдан кээр. Ынчалзажок судтуң ажылдаарынга таарымча чок байдалывыстан, оларның бүзүрелин чедир хандырып шыдавайн турарывысты миннир апаар бис. Буруудаттырып турар улустуң аразында кадыының байдалы кошкак кижилер-даа турар-дыр. Чоокта чаа буруудаттырып турар үш кижиниң херээн көрдүвүс. Ол улустуң ийизи хорек аарыг болду. Бичии залдың агаарынга таарышпайн, олар чедүрүп, бергедеп турдулар. Оларның чедүлүп оожургадыр ижиртиптер, келген кижилер холун чуптар суг чогунга чегенип, улус мурнунга буруумну миннип турдум. Сугну судтан 300 метр хире черде хоорайның шити кудуундан ап турар бис.

Бо айтырыглар-биле чергелештир телефон харылзаазын база чугаалап көрейн. Бичии өрээливисте 4-5 телефон аппарадында чаңгыс номер кожуп каан. Ындыг болгаш 5 минута четпес болгап келир. Ону эде кылдырар кылдыр харылзаа черинин даргазы С. И. Калашников-биле харылзажып, билдириишкинни безин киирдивис. Ынчалзажок мынчага чедир харыы сураг. Ийе-даа, чок-даа дивес болду. Хүнде телефон тудазын 20 катап сегирип алыры дээрге, үнелиг ажыл шагын бистиң чилирип турарывыстың база бир таарымча чок байдалывыстың херечизи-дир дээрзин номчукчуларга чугаалаксадым.

Суд черинин чаа бажыңының тудуунуң дугайында айтырыгны бистер каш чыл улаштыр тургузуп келдивис. Ол болдунмас болза, айтырыгны өскээр-даа болза өөренип көрзе деп-даа кижи бодап кээр. Хамаатыларның, улус төлээлериниң болгаш бистиң шугумувуста ажылдап турар эш-өөрүвүстүң мурнунга мындыг таарымча чок байдалга ажылдап орарывыс хомуданчыг, эпчок-даа-дыр. Тыва АССР-ниң база хоорай Совединиң улус депутаттарын бистиң ажылывысты сонуургап, кандыг байдалда орарывысты кээп көөрүн чалап тур бис. Чүс катап дамчыыр чугаа дыңнаар орнунга, чаңгыс катап караа-биле көөрү улам бүзүрелдиг дээр ышкажыгай. Ынчангаш манап артывыс.

Любовь ДАМДЫН.
Кызыл хоорай улус судунуң улус судьязы.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 297, 298 «Шында»).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Тос уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң I чергези-биле

Аракчаа Александра Ховалыговна — улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң иштики херектер килдизиниң техажылдыны.

Дүтур Кара-кыс Томаевна — «Эйлиг-Хем» совхозтуң ажылчыны.

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Тошулук Галина Чамзыевна — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажылчыны.

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Мижит-оол Евдокия Владимировна — Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң ажылчыны.

Монгуш Өнермаа Содуй-ооловна — улус депутаттарының Улуг-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң ажылчыны.

Чондан Светлана Донгаковна — «Ак-Тал» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Алдын-оол Зинаида Васильевна — СПТУ-8-тиң вахтеру, Шагаан-Арыг хоорай.

Бады Валентина Дмитриевна — Шагаан-Арыгның № 1 ортумак школазының чанында интернаттың нянязы.

Дамчай Маргарита Алдын-ооловна — районнуң Күрстрах инспекциязының агентизи.

Кенден Лидия Даваа-Самбууевна — кодээ клубтуң ажылчыны, Иштии-Хем суур.

Мандый-оол Клавдия Ондаровна — «Шагаан-Арыг тудуг» трезиниң № 42 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи.

Носкал Елена Болотаевна — «Найырал» совхозтуң уруглар садигинин ажылчыны.

Салчак Вера Монгушовна — «ҮТКА 25 чылы» ажылчын кооперациязының магазининде садыгжы.

Түлүш Нина Маскыр-ооловна — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажылчыны.

Ховалыг Нина Донгаковна — Арыг-Үзүүнүң участок эмнелгезиниң санитарказы.

Чалбаакай Эзир Моңгеевна — «Шагаан-Арыг тудуг» трезиниң № 42 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Араптан Валентина Моңгеевна — райпода садыгжы.

Ефремова Галина Анай-ооловна — районнуң кино четкизи черинин кассири.

Далар-оол Раиса Сондуй-ооловна — Булуң-Терек ортумак школазының башкызы.

Дензин Роза Мактар-ооловна — Ак-Туругнуң эмчи амбулаториязының фельдшери.

Донгак Любовь Күртүлековна — Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң ясли-садигиниң ажылчыны.

Донгак Тамара Донгаковна — кодээ библиотеканың библиотекары, Торгалыг суур.

Донгак Раиса Кызыл-ооловна — Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң ясли-садигиниң повары.

Кыргыс Полина Биченейевна — райпода техажылчын.

Кырлыг-Кара Екатерина Ховалыговна — «Эйлиг-Хем» совхозтуң ясли-садигинин ажылчыны.

Мөгедир Макпычал Донгаковна — «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң кассири.

Оруе-оол Надежда Шыргайовна — «Шагаан-Арыг тудуг» трезиниң № 42 тудуг эргелелиниң шеверлекчизи.

Саая Светлана Аландыевна — «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыны.

Сагаан Копеек Ховалыговна — «Ак-Туруг» совхозтуң ясли-садигиниң эргелекчизи.

Сайбуу Роза Дарлан-ооловна — «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыны.

Санчай Нина Түлүшевна — Иштии-Хем сес чыл школазының башкызы.

Сундуй Надежда Дуваевна — бажың ээзи, Булуң-Терек суур.

Сүрүн Тамара Эзир-ооловна — бажың ээзи, Булуң-Терек суур.

Тонур-оол Светлана Александровна — «Красноярскгэстудут» № 3 кежүп чоруур механизастаттыган колоннazының шеверлекчизи.

Шагыр Зоя Далыковна — райпода техажылчын.

Чатпал-оол Биче-кыс Ховалыговна — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажылчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың декабрь 17.

КОЛ ЧЫЛДАГААННАРЫ КАНДЫГЫЛ?

Кем-херектерниң үнүп эгелээриниң кол чылдагааннарынга доктаап өөрейн. Ол талазы-биле маңаа каш чижек киирейн. Кызылдың дыштанылга парыгынга танцы шөлүн тударын керген. Ону 1992 чылда доозарын шиитпирлеп турар. Бо тудугнуң чогуур хуусаазында доостурунга черле бүзүревес мен. Чүге дээрге РСФСР ужурдузалыг республика типографиязын канчап тудуп чадашкан-дыр, че. Бо дээрге факты.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак телевидениеге дамчыштыр республикада кем-херек үүлгедиишкиннерин дыка эки анализтеп чугаалааш, байдал ам-даа нарын деп түңнеди. Ынчалзажок ол кем-херек үүлгедиишкиниң кол чылдагааннарын чедир тайылбырлавады. Кем-херек үүлгедиишкиннери дүүн чаа тып-тып келбээн-не болгай. Ындыг үүлгедиглерниң кылып турарлар колдуунда 1965-1975 чылда төрүттүнген оолдар болуп турар. Чүге? Чүге дээрге бо чылдарны таптыг сактып көрээлиңерем. Олла үеде өөреникчилер «2», даа, «3»-даа салып каарынарга дөмей-ле, ларазында классте шилчидиптер силер ийин» деп чугаалаар. Бо база багай чаңчылдың кол чылдагааны эвеспе. Ийиде, аныяктарның ажыл-ишке хаара туттунмаанында. Бо талазы-биле кодээ Советтер шыңгыы ажылдаы чорудар ужурлуг.

Аныяктарга дораан ажыл берип болдунмас-ла ыйнаан. Ынчалзажок совхозтарның удуртукчулары бар арга-курлавырларын ажыглап тургаш, чүге кооперативтер тургузуп болбазыл? Ажыл-агыйларда, албан черлеринге, организацияларга кооператив тургузарындан чүге сестир бис. Кооперативтерни тургузуп алыр болза, 17 харлыг оолдар, уруглар ажылдап болур. Чайгы үелерде башкыларның удуртулгазы-биле сиген белеткелинге чүге киржип болбазыл? Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозунуң удуртукчулары сиген белеткекчилерниң акша төлевирин ийи катап улгатты. Ынчаарга, чонуң хөй-аъттыг, көдүрлүүшкүнүг ажылдааны кижи магадаар чорду. А хол-биле сиген кезилдезинге башкылар болгаш өөреникчилер база киржип турар. Мындыг ажыл-иш корум-чурумну бжыглаарынга, кем-херек үүлгедиишкинин чавырылдырарынга дузалыг болбайн аан.

Арагачыларга удур демиселди чорудары-биле чазак доктаалдарны үндүрүп келди. Бо доктаалдарның шиитпирлерин амыдыралга боттандырары-биле баштайгы чылдарда элээн ажылдаар кылдынып турду. Ам ол ажыл соолуг үелерде суларап. Маңаа бир чижектен киирейн. «Детский мир» магазининиң чанынга бир хамаатыы морковь садыглавышаан, самогон садып орган. Кызыл хоорайның кварталы бүрүзүнде ындыг мөлчүкчүлер та чеже чүве. А оларны шагдаалар белин билир. Ол хирезинде, билбээчеңнеп эрте бергилээр болгай. Самогонну колдуунда аныяктар садып ижип турар. Самогоннарга удулар эмнерин, наркотиктиг бүдүмелдерни холуп турары эң-не айыылдыг. Кем-херек үүлгедиишкиниң бир унду турар дээзу мында.

Кандыг-бир частырыг кылыкаш, шииттирип чорааннар-биле ажыл чер-черлерде деңнелски эвес. «Тиилелге» совхозта тос кожуунуң чону чурттап турарын билир бис. Ынчалзажок корум-чурум талазы-биле өске черлерге көөрде, байдал эки. Харын-даа өскелерге үлегер-чижек болуп турар. Ында херек эрттирип чорааннарны дораан ажылга тургузар. А улусчу дружиналарның ажылдап турары доктаамал. Суурда ийи участок шагдаазындан аңгыда, дружинниктерге, оорлар-биле демиселчилерге хүн бүрү тускай транспортту аңгылап берип турар.

Араганы садарын чурумчуткан-даа болза, пивону база катап садып эгелээн. А ооң мол-ла садып алыкчылары — аныяктар. Корум-чурум тудар черлерге аныяктарны хөй-биле киириштирзе деп саналдыг мен. Кодээ Советтер аразынга «Эң культурлуг суур», «Эң чогаажы суур», «Бжыг корум-чурумнуг суур» дээн чижектиг чарыштарны чүге организастап болбазыл? Бир эвес демниг ажылдаар болза, кандыг-даа чаа чогаадыкчы аргаларны тып ажылдап болур.

Аныяктарның арагалаар чоруун чавырылдырып, кодээ Советтерниң даргалары, ооң депутаттары ол талазы-биле дээштиг ажылдарны чорудар болза эки. Оларның арага ижерин чавырылдырбас болзувусса, чеже-даа пленум, сессия база хуралдар шиитпирлер үндүрерге, түңнелге чедирбес-тир. Чижээ, август 20-де 21 шакта бир эзирик оол автобуска аныяк кижини дорамчылап шашты. Аңаа долгандыр турган кижилер чүнү-даа ыытташпадылар. Бир эвес олар дөгге чагырып, хөй-нииттиң черинге корум-чурумну тударын ол оолга угааткан болза, ооң ынчап бажы эттенир шаа чок турду. Амгы үениң кижилериниң амин эрттир кортук, патриотчу хамаарылгазы чогуп ынчап кайгадым. Боттарының күжүн чарыгдаар чер тыппайн, улус дорамчылап чоруур, кызыл угааныг оолдожохтар-биле чаңгыс демниг демисежир болзувусса, ынчан кем-херек үүлгедиишкини чавырап, эки түңнелге чедирер деп бодаар мен.

Сарыг-оол ХЕРТЕК.

БРИГАДИР

Ак-Довурак хоорайның соңгу талазында, Кара-Даш сыннарының аразында, 14 чаът бажың кайы ырактан-на көстүп келир. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бөдүүн рудадап даг-дүгү болбаазырадыр цеги ол.

Оон адакы каъдында ажыл хайнывышкынныг. Шуурургуланың нарын дериглерин дамчыштыр арыглаттынып келгеп алды аңгы сорттарлыг даг-дүгүн херечлекчилериге чедирери-биле саваларынга № 2 экчегиниң коллективи шалыпкын ажылдап келген. Ооң бригадири — Оюмаа Хертек. Ол ортумак школаны дооскаш, аңаа ажылдап кирген. Аныяк кыс мергежилдиниң хыын чоорту тып, дөрт чыл дургузунда өөреникчиден бригадирге чедир депшээн.

ЧУРУКТА: бригадир Оюмаа Хертек.

Улусчу дружина — корум-чурум камгалалында

ДЕМНИГ КИРЖИЛГЕДЕН ХАМААРЖЫР

Республиканың Иштики херектер министерствозунуң парлаалга болуунун дыннадыын солуннардан кижи номчааш, сеткил-сагыш дүвүреп келбеестиң аргазы чок тур. Ылаңгыя Кызыл, Чадаана, Ак-Довурак хоорайларда, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарда кем-херек үүлгедиишкини, мал оору, уттээжикиннер, күштээр чоруктар эвээжээрден, харын айдан айже өзүп турар. Медээлерни номчуп орарга, мал-маган хунаап алган, бөрттерни ужудуп ган, өлүрүпкен боор таварылгалар кайы хөй. Черле ынчаш, кижилер канчап боттарының мөзү-шынарын осkунуп, черликсиргей апарганыл? Дириг амытан-даа болза, бойдустуң чалап каан ууңда чурттап, амыдырап чоруур болгай.

Сагылга-чурумну база мал оорун чүгле иштики херектерниң албаныының херээ дээр хөөнден алырылгаш, кижи бүрүзү демнежип демисежир болзувусса, чүгле ынчан багай эвес түңнелге кээр бис. Бо коргуннуг чаржынныг болуушкуннарга удур хөй-нииттиг коллективтер, организациялар бир дем-биле удур туруптар болзувусса, ынчан чавырып болур чадавас. Чижээлээрге, маңаа бистиң Тыва агроүлетпүр эвилелиниң коллективи боттарывыстың хуралывыска Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың июль 3-те «Республикада кем-херек үүлгедиишкиннинге удур демиселди күштелдирер хемчеглер дугайында» доктаалын, Кызыл хоорайның улус депутаттарының Совединиң бо чылдың июнь 21-де «Кызыл хоорайда кем-херек үүлгедиишкининин байдалы болгаш аңаа удур ап чорудар хемчеглер дугайында» шиитпирин таныжып көрдүвүс. Оон соонда ук чөвүлелге каттыжып турар организациялар-биле кады ай санында бир катап улусчу дружина дежурныйлаарын шиитпирледивис. Баштайгы үеде улусчу дружинага үнер ажылдакчылар, ээлээш, чолдуунда килдис эргелекчилери, удуртукчулар боттары баар турдулар. Ындыг байдал арай-ла таарымча чок боорга, олче өске ажылдакчыларны база хаара тудар чорудга-биле, үш бөлүктү тургустувус. Ынчаар хуваап каарга, организацияларның удуртукчуларының харыысалгазы бедээн, дружинниктерге-даа таарымчалыг болу берген. Ажылдың шынары база экижээн.

Агроүлетпүр эвилелинге хамааржыр организацияларның эки турачы улусчу дружина ажылын И. Г. Лавриненко удуртуп турар. Ооң оралакчылары С. Ч. Сат, Ч. О. Ойдупаа, Н. В. Дрожжин олар бо ажылды база багай эвес башкарып келген. Администрация биле профэвилел комитеди дружина ажылын чугаалажып көргеш, ында ажылдап турар кижилерниң сонуургалын көдүрери-биле тускай доктаалды үндүрген. Ында айыткан мындыг: «Бир эвес дружинник дежурныйлаашкынга ийи катап үнген болза, бир төлевирлиг хүнү ооң ээлчеглиг шөлээзинге немээр. Ынчалзажок ол чылда 6 хонуктан эртпес». Бо хемчег оларның сонуургалын көдүрген. Бистиң үнер хүнүвүс — айның 24-те. Бо хүнүү коллективте ажылдап турар кижи бүрүзү эки билир. Дружинниктер кандыг-даа албадал чокка олче барып турар. Ол хүн ортумаа-биле 10 чияк машина, 40-50 хире кижи үнүп турар.

Дружинниктер И. Г. Лавриненко, Д. С. Дамба, О. О. Домбулак, К. С. Артына, Ч. О. Ойдупаа, И. С. Когел, Н. Б. Шактар болгаш өскелер-даа ол хүннүң дежурныйлаашкынынга активчи болуп, дружинниктерни идепкейлиг эвилелден тур. Республикавыска, хоорай-суурларывыска бжыг сагылга-чурумну тудар дизе, чүгле бир демниг ажылдаары эки түңнелге чедирер дээрзин олар ханы билип турарлар. Эки турачы улусчу дружина ажылы эң-не харысалгалыг. Иберге дээрзин бодумнуң чурттап, ажылдап эрткен арга-дуржулгамдан база билир мен. Бо ажылды бүт кырынга тургузуп, экижиеринге хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны, күзелдеримни киирип көрейн. Бирээде, дружинниктерниң материалдыг база моральдыг сонуургалын көдүрер. Ону ажыл-агый боду канчаар-даа кылып ап болур. Чазактың болгаш партия ТК-ның эки турачы дружинниктерге немелде төлевирлиг шөлээни казааны улуг частырыг деп бодаар мен.

Удуртукчу бүрүзү ажыл хүнүн корум-чурум айтырыындан эгелээри черле чөптүг. Совхозтар директорлары, удуртукчулар, суму даргалары эки турачы дружина ажылын бот-боттарынче чүү кагжып болбас. Харын бо ажылды чаңгыс демниг кылырынче чонну эвилелдеп ажылдаар болза эки. Кайда чурум эки болдур, а ында ажыл база үре-түңнелдиг болурун билир бис. Эки ажылдыг улусчу дружинниктерни тодарадыры-биле коллективтерниң социалистиг чарыжының хемчеглерин районнарга, хоорайларга ажылдап кылза деп күзел бар. Кызыл хоорайда автобус чолаачыларынга харылзаа системазың ажылдап тургусса. Оон аңгыда коллектив бүрүзүнге, агитквартираларга корум-чурум айтырыын шыгыы тургузуп, округ бүрүзүнүң депутаттарын ол ажылды дөрт харылаар кылдыр бжыглаары чугула хире. Мындыг хемчеглерни чер-черлерге доктаамал күштелдирер болзувусса, кырунеңиң болгаш хуу өнчү оорлаар, кижилерниң ыы-сыызын болдурар чорукту шеглээр боор бис. Корум-чурум үрекчилерин кынчыктырбас, оларга удур демиселди хөй-нииити актив-биле деңге чорудары дузалыг. Эки турачы улусчу дружина ажылынга хамаарыштыр мээң бодалдарым мындыг. Республиканың булуң бүрүзүнге бо талазы-биле кандыг ажылдар чорудуп турарын номчукчулардан бодум хуумда солун дамчыштыр сонуургап ор мен.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң нииити килдизиниң начальниги.

РЕДАКЦИЯДАН: Республиканың Агроүлетпүр эвилелдиң нииити килдизиниң начальниги чер-черлерде кем-херек үүлгедиишкини чавырылбайн турары-биле холбаштыр, эки турачы улусчу дружинаның ажылын коллективтерге идепкейжидери дузалыг болурун үстүнде чүүлүнде чугаалааны деткивес аргажок. Районнарда албан черлери, организациялар, коллективтер, аңгы-аңгы чаданың улус депутаттары улусчу дружина ажылын экижидер дээш канчаар ажылдап турарыл? Бо ажылга удуртукчуларның киржилгези, хамаарылгазы кандыгыл? Тус черниң бодунга улусчу дружиналарның ажылын канчаар организастап турарыл, бо талазы-биле чугааны солун дамчыштыр чорудуп, арга-дуржулга солчуп болур болгай. Ынчангаш эки турачы улусчу дружина ажылының дуржулгазын бижип, саналдарны киирерин номчукчулардан манап артывыс.

ШЕВЕРЛЕКЧИ

Барыын-Хемчикте ажыл-агыйлар аразының № 741 механизастаан колоннazының мурнакчы ажылчыннар хөй. Оларның бирээзинге Шаңналмаа Күжүгеттиң хамаарыштырып болур. Чайның изининде, кыштың соогунда районнуң ажыл-агыйларын үргүлчү кезип, коллективиниң тутканы социал-культура болгаш чуртталга бажыңнарын шеверлээринге шалыпчы ажылдап келген. Соолгу үеде ол Моңгушпей Хандармааның удуртаан бригадазының планныг даалгаларын күүседиринге бодунуң төлептиг үлүг-хуузун киирип турар.

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: шеверлекчи Шаңналмаа КҮЖҮГЕТ.
Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

ЧАЖЫНДАН ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ

Кызыл районнун Кок-Тей школазының башкылар коллективи-даа, өөреникчилери-даа интернационалчы. Уругларны чажындан интернационалчы кылдыр кижизидерин башкылар чугула деп көрүп турар. Шилилгелиг сонгулда-биле школа директорунга сонгуткан Даш Быйымбаевна Дулуш интернационалчы кижизидилгеже кол кичээнгейни угландырып турарын демдеглеп турар.

Школада янзы-бүрү нацияларның чаңчылдарын өөренип, кежээлерни, викториналарны, ужуражылгаларны доктаамал эрттирип турар. Школада орус, тыва база холушкак класстарда муң ажыг өөреникчилер бар. Кижизидилге ажылының талазы-биле өөредилге эргелекчизи Марина Владимировна Ярмованың баштайгазы-биле класстар Чаа чылда садыг-ярмарканы эрттирген. Чаа чылдың шивижигежин долгандыр аңгы-аңгы дылдарга ырлар чаңгыланган.

Кижизидилге ажылынче үстүкү класс өөреникчилерин хаара тудуп турар. Бо школаның доозукчузу Андрей Анатольевич Золотухин башкы училищезиниң сургуулу. Ол ам дөртку курста. Өөренип шаан, 4 «а» классты башкылап турар.

Информатика башкызы Александр Павлович Немкин, математика башкызы Кара-оол Байкараевич Намчыл-оол уругларның ынакшылын чаалап алган. Үстүкү класстардан Татьяна Краснова, Андрей Толмачев педколлективтиң дузалакчылары болуп турар. Андрей видеосалонну ажыткаш, оон чыгдынган акша-биле школага телевизорну саткан.

ЧУРУКТА: школа директору Д. Б. Дулуш, башкы А. П. Немкин, он бирги класcчы Андрей Толмачев, онгу класcчы Татьяна Краснова, башкылар А. А. Золотухин, К. Б. Намчыл-оол культура-массалыг ажылдарны канчаар эрттирерин сүмележип орары.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

УГААН КҮЖҮ—НАЙЫРАЛЫМ

Ажык-чарлыг үе дээш-ле, азарганчыг бир чүвеге сылдап алгаш, чүве хөөредип бижип турар кижилер нациялар аразында эпти үреп турарлар. Мен кандыг-даа нацияның кижилери-биле каяа-даа чораан, таныжып чугаалажып, аралажып чордум. Кижи боду эки болза, кижилер чүү-даа дивес боор чүве. Хөй нация эш-өөрлүг боорга, кижи чоргаар болур. Ха-дунмадан артык кылдыр эдержип чоруурлар кайы хөй.

Чазыг кылбас кижи бар эвес. Кайы-даа нацияның төлээлеринде чедир кижизиттинмээннер эпчок таварылгаларны кылыптар-дыр. Ону хөөретпейн, нүгүл-биле холувайн, таптыг сайгарып ап болур. Тыва үлегер домакты сактып кээлинер: «ырак чурттаар, ынак чурттаар, чоок чурттаар, чокшуп чурттаар». Эки-бажын коптаржып, эрбен-тенин аптажып, кожа-хелбээзи-биле эптиг чурттаар дээни ол.

Мээң акыларым Тыныкы Сат, Оолак Түлүш, Дамчай Сарыглар Кызылдың № 2 школазынга өөренип тургаш, орус эштери-биле кады келгеш, Сүт-Хөлге дыштанылгазын эрттирер турган. Оларның уруглары ам эдержип чоруур. Акыларымның эштери тыва дылды дыка сонуургаар, харын-даа илдик чокка чугаалап билир апарган турган.

Ынчангаш бо нарын үеде сеткилимден үнген шүлүктерни база бижип көрейн.

ТЫНЫ ЧАҢГЫС ХАЛЫШКЫ БИС

Кызыл-биле аразынга
Кызып чораап чедип кээр
Турнеев Коля, Түлүш
Оолак
Тулган ынак эжишкилер.
Чаныл келген акыларым
Чечек сүзүн агаарлаарлар.
Чаш-ла мени эргеледип,
Чедип алгаш балыктаарлар.
Аймак-сөөгүн ылгашпайн,
Алышкылар оолдары дег,
Чаңгыс өгге кады удуп,
Чаржып ойнап өзүп
келген.

НАЙЫРАЛЫМ

Аймак чонну эвилеңнен,
Ажыл-ишке сорук киирген
Арыг, шынчы найыралым.
Улугну-даа, бичиини-даа
Ужур-чөпке өөредир
Угаан күжү —найыралым.
Бөдүүн чонну
каттыштырып,
Мөңге тайбың бодараткан
Мөөң күштүг найыралым.
Делегейде бүгү чонну
Депшилгеже аппар чоруур
Демниг, күштүг
найыралым.

Биче-оол САТ.

МӨҢГЕДЕ ХАРЫЛЗАА

Тыва чон орус чон-биле кажан-даа чарлып шыдавас. Куда-хувуй, честе апарган бис. Тывада чурттап турар орус эштерниң өгбелериниң каш ада ажылдыр чевег-хөөрү безин мында. Кымның өске нация төрели чок деп? Мээң орус чеңгелерим, хакас, бурят, армян күдээлерим, кенээттерим хөй. Ээлдек чоннуг, таарымчалыг агаар-бойдустуг өскеп черинге дедир көжүп кээп турары база эки-дир.

Чадаанада харылзаазының хоочуну Владимир Кириллович Убаров деп мээң чээрби ажыг чыл эдержип келген эжим бар. Ол мынчаар чугаалап орар: «Бөгүнге чедир тыва чондан эпчок сөс дыңнаваан мен».

Кем-херек үүлгедипшкиниң нациялар аразында билишпес чорук-биле холуурушун эвес. Чамдык тыва эвес кижилер суверенитеттен база сестип турар. Бот-тускайлаң апарза-даа, орус чон-биле мөңгеде найыралчы харылзаалыг хевээр артар бис.

Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи Зинаида Степановна Ганушка бодумнуң шүлүүмнү-даа турасказткан мен.

Ханывыста дамыр чаңгыс,
Кады төрээн угбашкы бис.
Кара, сарыг ийи баштар
Кажанда-даа кайын асчыр.

Аракчаа ОНДАР.

Эки кижилер дугайында

ҮНДЕЗИННИГ ШАҢНАЛ

Бүгү назынын чаңгыс ажылга тураскаадып ажылдап эрттирер кижилер санныг. Ажылынга бердинген, харысалгалыг, быжыг туруштуглар чаңгыс черге үр үеде ызырыгып шыдаар.

Люба 1965 чылда Хакасиядан Кызылда чурттап орар төрелдеринге аалдап чедип келгеш, Тываның кижилеринге, бойдузунга, чиңгине чоннуң ажылчаңынга, культуразынга, ажыл, амыдыралының айынга сеткилинден таарзынган. Маңаа чурттап артып каар болзумза черле ажырбас, идегелдиг хирелдир деп ол боданган. Ынчаш-на № 9 магазинге ажылдап кирип алгаш, чоорту садыгжы мергежилинге өөренип ап, үр үеде баартак артынга ажылдап чораан. Бо хүннерде ол-ла магазинниң аъш-чем хаптап деңзилээр черинде ажылдап турар. Садыг шугумунга ажылдаандан бээр 25 чыл ашкан.

Чоокта чаа Любовь Самуиловнага «Күш-ажылдың хоочуну» медальды тывысканы оон кызымак, ак сеткилдиг ажылының бедик үнелели болган. Бо чылдарның дургузунда чаңгыс коллективке кады ажылдап келген эш-өөрү оон өөрүшкүзүн деңге үлежип, ындыг шаңналды аңаа тывысканы чөптүг дээрзин бадыткап, хөй-ле чылыг сөстерни оон адресинге чугаалаан.

Аъш-чем аймаа ховартап, чедишпестеп турар берге үеде эки ажылдыг диртип мактадыры өөрүнчүг болбас аргажок.

Любовь Казагашева аныяктарның дагдыныкчызы, үлегерлиг хоочун садыг ажылдакчызы болурундан аңгыда, чымчак сеткилдиг, эриг баарлыг ава, кырган-ава. Ол аныяк назынында айның-халан ужурунда уругларының адазындан чарылгаш, үш чаш уруу-биле арткан. Олар ам өскүлээн, өглүг-баштыг, ажылдыг апарган. Улуг оглу Олег Афганистанга шериг албаны эрттиргеш келгеш, чолаачылап берген, уруу Инна өг-бүлелиг аңгы чурттап орар, хеймер кызы авазы-биле. Ажылының заалдээн эрттирген соонда, уругларының уругларын азыраажыр, карактажыр. Сагыш човангыр, эргелиг-ле кырган-ава.

Оон-биле кады бригадада тыва, орус, украин, хакас нацияларның төлээлери демниг ажылдап турар. Оларның аразындан тергиинверниң салынга Елена Ондар, Лидия Салчак, Нина Федулова, Татьяна Щербининаны киирип болур.

Магазин боду төпте турар болгаш, садып алыкчылар оон кажан-даа үзүлбес. Сөөлгү үеде бараан сөөртүлгези дыка кызырылган-даа болза, аккелген продуктуларны доктааттынган норма ёзугаар садып алыкчы кижи бүрүзүнге четчир кылдыр хаптап деңзилээри амыр эвес херек. Аңаа хөй үе, шыдамык чорук негеттинер. Арга-дуржулгазы байлак, шырак хоочун бодунуң билир-ле чүүлдерин аныяктарга дамчыдып бээрин кызыдып, оларны дагдынган ажылынга ээ-харысалгалыг, шалыпкын, ак сеткилдиг болурунга өөредип чоруур.

Гастрономнуң директору Надежда Петровна Аржакова Любовь Казагашеваның күш-ажыл дептерин мензэ көргүзерге, ында 18 мактал бижик бар болду. Үстүнде тывысканы шаңналдың үндезинни мында дээрзи мензэ тода билдинди.

Владимир МАМЫШЕВ.
Кызыл хоорай.

телевидение

ЯНВАРЬ 4

МОСКВАДАН БИРГИ ПРОГРАММА

6.30 «120+30». 9.00 «Ынак мен, ошкадым, манаартым». Барымдаалыг фильм. 9.20 «Хайтарма» ирым-татар ансамбльдиң концерти. 10.05 Мультфильмнер. 10.45 «Сөөлгү күс». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.15 Телефильм. «Дагже орукту бодум шилип алган мен». 12.45—14.00 «Бичии уруг чурттап чораан». Уругларга фильм. 15.15 «Өскелерге дөмей эвес». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.30 «Дарганнар урап чүүлү». 16.50 «Алтынай» ансамбльдиң концерти». 17.25 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». Телефотоконкурс. 17.30 «20 чүс чылдың робинзоннары». 18.30 Медээлер. 18.45 Бистиң садывыс. 19.15 Шүлүк чогаалының минуталары. 19.20 «Бөдүүн тээгу». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа коргузуп тур. 00.15 «Мээн кижилерим». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 01.55—03.30 «Найыралдың меридианнары». Делегейниң хогжумнуг программазы.

ИКИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Цирк чедип келген». 3-кү сериязы. 9.20 «Ак ивии». Тоол. 9.45 «Бир эвес сылдыстарны кыпсып турар болза...» Фильм-концерт. 10.40 В. Коростылев — «Улуг, бедик Иван дугайында». Уругларга фильм-шии. 12.50 «Экранда—Сибирь». 13.00 «Казак ырылар». 13.25 «Аарыш-кылыг чер». Телефильм. 14.00—15.00 «Кудук чаңында кадарчы кыс». Уран-чечен телефильм. 17.00 Мультфильм. 17.20 «Сокоделовтуң херээ». Телефильм. 17.40 Э. Денисов композитор. «Чалыы назын-биле ужуражышкын».

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.40 Медээлер. 18.45 Медээлер. 18.50 «Тыва ТВ чалап тур». Видеоканал. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Концерт. 20.45 Бүгүдеге спорт. 21.00 «Үе». 21.45—00.25 «Илбичилер». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Тарханхут кым ныыл?». 19.00 «Бенуаның бажыңы». Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Зловредное воскресенье» 11.00, «Профессионал» 9.00, 12.50, 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

Видеозал: «Дилетант» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Не хнычь, белочка» 9.00, 14.00, «Полет навигатора» 10.30, «История о принцессе-пастушке» 12.30, «Храм любви» (2 сериялыг, Индия) 15.40, 18.30, шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Маленькие проказники» 12.00, «Человек из Рио» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Калоши счастья» 14.30, «Копытом сюда, копытом туда» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Приказ № 027» 17.30, 19.10 шактарда.

Ажылче чалап тур

«Тываның аныяктары» солунунуң редакциязынга улуг бухгалтер дарый негеттинип турар.

Айда шалыңы 240 рубль.

Баар чери: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, Каб. 68. тел: 3-27-25.

* * *

«Тыва автотранс» каттыжышкынның чанында «Автомобилист» гараж кооперативиниң кежигуннериниң хуралы 1991 чылдың январь 12-де 10 шакта Пассажирлер АТБ-ниң клувунга болурун кооперативтиң баштаар чери дыңнадып тур.

Бир чагаага хамаарыштыр

ДЕТКИИР МЕН

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү А. А. Дүгержаптың «Шынга» парлаттынган очулга дугайында материалында көдүрүп турар чаналдарын болгаш сүмелерин долузу-биле деткиишаан, аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны кысказы-биле чугаалаксаан мен. Очулдурукчуларның түр курстарын дооскан кижилерге тускай шынзылгаларны тывсыры чугула, очулга ажылы нарын, чогаадыкчы, хүн бүрүде белеткел, кужениишкин негеттинип турар тускай мергежил болгу дег турбуже, ону техникиг ажылга деннеп, эң-не куду төлевирлиг кылдыр көргенин эде көрүп, очулдурукчуларның ат-алдарын көдүрери черле артык эвес. Юрист кижи болганымда, дыка ыравайн очулдурукчуларның суд-истелге органнарынга ролюн база бодумнуң чурттап турар районумда бо талазы-биле байдалды допчузу-биле көргүзейн. Бистиң Таңды районну чамдык кижилер «орус» район-дур, ында чурттап турар тыва кижилер орус дылды билир ужурлуг, а харын-даа орус дыл кырынга чугаалап билири оларның хүлээлгези деп хевирлиг, чүге-даа үндезилеттинмээн хөөннерниң түңнелинде, каш чыл бурунгаар очулдурукчуларның штадын долузу-биле ыдыпкан. Ам прокуратура, суд болгаш иштики херектер органнарында чаңгыс-даа очулдурукчу чок. А херек кырында район девискээринде 11 муң ажыг тывалар, 11 муң ажыг орус дылга чугаалаар кижилер чурттап турар холушкак район болуп турар. Районга кем-херек үүлгедип турган кижилерниң 70 ажыг хуузу тыва кижилер. Ынчап дээрге, очулдурукчулар амыя херек, олар чокта ооук мунгаш-биле дөмей сагындырар. Прокуратура, суд, милиция ажылдакчылары очулдурукчу тып аар ишти чидирип турар үе-шаанын санаары безин берге, а [illegible] тып аарга, тускай [illegible], арга-дуржулга чок болганындан, очулдуруп шыдавайн-даа баар боор-дур.

Совет күрүнениң үндезилекчизи В. И. Ленин суд чорудулгазының дугайында чугаалап тура суд чорудулгазын ында киржип турар кижилерниң дылының кырынга чорудары херектиг илап шынын тыварыңдан ангыда, националдарның деӊ эргезин, оларның дылын хүндүлеп билирин көргүзүп турары ол деп айытканын утпаза чугула. Бо дугайын ССРЭ-ниң-даа, РСФСР-ниң-даа, Тыва АССР-ниң-даа конституцияларында дорт айтып турар. А ынчаарга 1989 чылдың декабрь 1-ден эгелеп күштүг болуп хүлээп алдынган ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның суд чорудулгазының дугайында чаа Хоойлузунуң 12-ги чүүлүнде база катап: «Суд чорудулгазын эвилелдешкен азы автономнуг республикаларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның азы ында чурттап турар чоннуң хөй кезииниң дылының кырынга чорудар. Судта киржип турар кижилер судту чорудуп турар дылды билбес болза, херектиң бүгү-ле материалдарын таныжып алыры-биле база суд ажылынга киржири-биле очулдурукчу-биле хандырар, төрээн дылының кырынга чугаалаар эргелиг» деп тодаргай айыткан. Ындыг турбуже, дыл билбес кижилерни очулдурукчулар-биле хандырбайн турарывыс дээрге-ле үстүнде айыткан хоойлу-дүрүмнүң негелделерин хажыдып, дыл билбес кижилерниң эргелерин ажы-биле кызыгаарлап турарывыс моон илдеш ышкажыл.

Тыва дылды күрүне дылы кылдыр хүлээп алганы-биле холбаштыр орус дылдан тыва дылче база тыва дылдан орус дылче очулдуруп шыдаар тускай мергежилдиг кижилерни бар-ла аргаларны ажыглап тургаш, белеткеп аар үе келген деп санап турар мен. Оон бистиң тыва дылывыс немелде сайзыралды алыр, орус дылды эки билип алырынга бистиң сонуургалывыс улам улгадыр, төрээн дылывысты практика кырынга ажыглап, националдарның деӊ эргезин чедип алырынга база үстүнде айытканывыс кижиниң төрээн дылын каяа-даа ажыглап болур дугайында хоойлу-дүрүмнү саалын кырынга декларацил кылдыр арттырбайн, ажыл-херекке холбап ажыглаарынга чүгле улуг идиг боордан башка кандыг-даа хора чок деп бодап турар мен. Бо талазы-биле база өске эштерниң бодалдарын болгаш саналдарын солун [illegible] дыңнаксаар мен.

Анай-оол АЖЫ.
Юрист.

БҮГҮ-НИИТИНИҢ ХЕРЭЭ

Сөөлгү үеде кижизидилге айтырыы чидиг-биле тургустунуп турар. Чүге дээрге аныяк-өскенниң аразында хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр, аар кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдеп турар апарган. Мооң кол чылдагааны чүдел? Бо айтырыгга янзы-бүрү харыыны берип турар. Бир чамдык кижилер ада-иелеринче, бир чамдызы школаже чүүй каар. Бо чогум чүден тыптып турарыл?

Мен бодаарымга, буруу кайы-даа талада бар. Кижизидилгениң кол үнер дөзү өг-бүле болуру маргыш чок. Чүге дээрге школа-даа назылыг, элээди-даа уруглар үениң кол кезиин боттарының бажыңнарынга эрттирип турарлар. Олар өг-бүлезинден кижизидилгени канчаар ап турар болдур, школага оларның хамаарылгазы база ындыг болур. Ынчалза-даа бо чорук аныяк-өскенниң, ылангыя школа назылыг уругларның боттарындан улуг хамаарылыр. Чамдык уруглар бажыңынга боттарын бир янзы, а школага база бир янзы ап турар. Ылангыя школага, класска дежурныйлаашкын үезинде оолдарның талазындан кыс уругларны хүндүлеп көрбес чоруктар бар. Ону чүнүң-биле тодарадырыл дээрге-ле шала чуур. Оолдар каапкаш чоруй баар, а уруглар школаны чуп чыдып каар. Бо дээрге оолдарның кижизидилгезиниң четпезиниң херечизи.

Оон ынаай бис өг-бүлелерни болур-чогуур өг-бүле, байдалы багай өг-бүле деп чарып турар бис. Бир өг-бүлениң ээлери хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээр, арагалаар, ажылдавас болза багай өг-бүле дээр бис. А эки өг-бүле дээрге-ле арага-дары ишпес, ажылдап турар болза эки өг-бүле болур. Ындыг бо ийи аңгы өг-бүлелерден ийи аңгы кижилер өзүп үнер. А херек кырында бистиң багай өг-бүле деп санап турар өг-бүлевистен эки өөренир, сагылга-чурумнуг, келир үениң ээзи быжыг билиглиг тускай эртемниг кижилерни өзүп келир, азы эки өг-бүлениң ажы-төлүнден чурум үрекчизи-даа үнүп кээп болур. Мону черле эки бодаар болза эки.

Школа коллективи дээрге-ле кижизидилгениң ёзулуг кадыкчылары болур. Башкылар өөреникчилерге быжыг билигни бербишаан, бистиң ада-иелерниң кижизидилге талазы-биле билбейн турар чүүлдеривисти олар өөреникчилерге дамчыдып берип турар. Башкы кижиниң аажы-чаңындан хөй-хөй чүүлдер өөреникчилерниң сагыш-сеткилинге кезээде артып каар.

Чаңгыс чижек. 1950-57 чылдарда Шемиңиң чеди чыл школазынга өөренип турувуста бисти башкылап турган башкыларывыс: школа директору Чылбак-оол Баазанович Кара-Сал, Сорулга Чамыянович Куулар ам Кызылда ажылдап турар, «Чыргакы» кооперативтиң даргазы, Экер-оол Чашкынмаевич Куулар, улус өөредилгезиниң хоочуннары Осур-оол Монгуш, Адышаа Ховалыг болгаш өске-даа башкылар бистиң-биле кады лапту ойнап, колхозтуң ажылынга боттарывыстың шыдаар шаавыс-биле киржип турганывыс кажан-даа уттундурбас.

1961 чылда Чыраа-Бажы ортумак школазын 42 кижи доосkан бис. Биске быжыг билигни берип чораан Григорий Чүлдүмович, Сара Чыртай-ооловна Канчыыр-оолдар, орус дыл башкызы Валентина Владимировна Комарова, тыва дыл башкызы Алдын-оол Эртинеевич Сат (ам чок апарган) болгаш хөй башкыларны сагыш-сеткилвистиң ханызындан сактып чоруур бис. Бо ийи школаның башкылар коллективинден кайы-бир башкының чедер-четпес талаларын бис эскерип көрбээн бис. Азы ол үеде бис ону эки сайгарып көрбейн-даа турганывыс чадавас. Ол үе-биле бо үени деңнээрге дыка улуг ылгалдыг апарган. Бичии уруглар улуг улустуң чугаазындан багай чүүлдерни дораан шиңгээдип алыр. Чижээ, бир өгге ийи улуг кижи чугаалажып оргаш, «ол кижи ындыг, бо кижи мындыг» деп улус бактап чугаалажырга, уруглар ону кончуг дүрген шиңгээдип ап, ол кижилер дугайында янзы-бүрү бодалдар ол аныяк чаш угаанга артып калыр. Ынчангаш черле уруглар дыңнап орда, чугаалаар чугааны бодаза эки.

Мындыг база болур: өөреникчилер башкылары-биле шефтеп чораан үеде башкы оларның-биле кады ажылдавас, анаа-ла кылаштап, азы өөрү башкылар-биле бир бөлүк болуп алгаш чугаалажып турар таварылга болза эңне багай салдарлыг. Ооң соонда өөреникчилер аразынга башкылар дугайында янзы-бүрү чугаалар үнүп келир.

Эмин эртир уруглар конгуур, а харын-даа хол дээр башкылар бары чажыт эвес. Ооң түңнелинде «эки» башкы, «багай» башкы деп «дидир-дидир» өөреникчилер аразынга бо-ла туруп келирин бис билип, харын-даа оон-биле демнежип турар бис. Башкылар дээрге келир салгалдың ёзулуг орук айтыкчы сылдызы дээрзин башкы бүрүзү медереп билзе артык эвес.

Кижизидилге айтырыының база бир үндезини — күш-ажылчы коллективтер болур. Мурнуку чылдарда күш-ажылчы коллективтер школаларга дээштиг дузаны чедирип турган. Харын-даа школалар ол күш-ажылчы коллективтерниң баазазы болуп турду. Чадааначның боторуга-чарылгалыг септелге участогу (ынчангы даргазы Кожуунмай Самбыыоевич Монгуш) № 1 школаны шефке ап, кончуг эки дузаны чедирип турду. Чайын үстүкү класстарның оолдары бо бүдүрүлгеге ажылдап турду. Ам бо чорук читкен. Черле бо чүүлдү катап диргизери чугула деп санап турар мен. Бистиң районда чамдык школаларда дыштанылганың болгаш күш-ажылдың лагерьлери безин чок. Мону районнуң улус өөредилге килдизи, совхозтар директорлары, республиканың улус өөредилгезиниң профэвилел обкому холга алыр болза эки деп бодаар мен.

Дөрбет-оол МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

АЖЫКТЫГ КЕЖЭЭ

Хандагайты суурнуң Октябрьская, Найырал, Малчын кудумчуларының дыштанылга кежээзин район Советиниң депутады Дадар-оол Сат, херээженнер чөвүлелиниң даргазы Александра Тюлюш олар организастап эрттиргеннер. Депутат кижиниң чон-биле ажылдап билиринин, чаа арга-хевирлерни ажыглап турарының чижээн бо кежээ көргүстү.

Кежээге улуг, биче чурттакчы чон идепкейлиг чыглып кээп, боттарының кылганы аъш-чем аймаан садып саарганнар. Аңаа Ульяна Хомушкунун, Чечен Саттың саткан амданныг чемнерин чон күзелдиг-биле чоогладылар.

Амгы бо чаартылгалыг, эде тургустунуушкуннуг, чөрүлдээлиг үеде чонга ыяныы тайылбырлаар лекция, беседа негеттинип турар. Аңаа хамаарыштыр райкүүском ажылдакчызы Шыдыраа Саая «Башкартынар рынок экономиказынче шилчилге» деп аңгы утказыг, өөредиглиг лекцияны номчуп берген. Амыдыралдың бо хүннеринде ортежок чугула ындыг лекцияларны микрорайоннар бүрүзүнге номчуп бээр болза, чоннуң үзел-бодалын сонуургалын ылаң билип ап болур-дур.

Кежээ калбак программа-биле байлак болду. Эң ылангыя тыва улустуң эки чаңчылдарының бирээзи болур ыры, кожамык кон курузу чоннуң кичээнгейин хаара туткан. Солун конкурсту районнуң Культура бажыңының ажылдакчылары Клавдия Саая, Эрес-оол Канчыыр-оол олар эрттиргенн, тиилекчилерни илереткен. Аңаа Раиса Бады-Суур, Николай Монгуш, Василий Сыгыртаа уран талантызы-биле шылгарааннар. Маңаа хамаарыштыр бистиң аныяк салгалывыстың ыры, кожамык, кожаңнар билбези эпчок болду. Кудумчуга магнитофоннар «кускуннадып» чоруур аныяктарывыс төрээн чонунуң ол буянныг, чараш чаңчылын билбес боорга, хомудааныг-дыр. Ол дугайында ийи аныяк кижи мынчаар тайылбырладылар: «Чүге аныяктар кожамык, ырылар ырлаваанын дээрге бис ону билбес улус-тур бис. Школага улустуң аас чогаалы деп кезекти кыры-биле каксы өөредир боор-дур. Оон орта билиг-даа албас. Ыры башкылары кожамык өөретпес-тир. Маңаа дыңнап турарывыска каш-даа аңгы аялгалыг, каш-даа аңгы үнге ырлап турар дыка солун чүве-дир. Кагжып-кижип ырлаарга сонуур-даа солун-дур».

Ол кежээниң дугайында суурнуң хоочун чурттакчызы Степан Хамырыкович Сыгыртааның бодалы бо: «Амгы үениң байдалы-биле чоннуң чурттап турар черлериниң айы-биле мындыг кежээлерни организастап, чурттакчыларның бот-боттарының аразынга ажыктыг сумелерин дыңнап, аныяк-өскенни аралаштырып, таныштырып, кижизидилге ажылын чорудары чугула-дыр. Микрорайоннар айы-биле кежээлерни эрттирер херек. Спортчу маргылдааларлыг, аъш-чемниг, ажык чугаалыг кежээлерге чон идепкейлиг кээр боор-дур. Рынокче шилчип турар үевисте чон сагыштап, аъш-чем кылып өөрензиннер. Оон чижээ бо кежээ болду. Эскерген бир чүвем: 18-25 хар иштинде аныяктарывыс кожамыктап билбес боорга, элдепсинип олурдум».

Кежээниң бир солун кезээ спортчу оюннар болган. Кудумчуларның чурттакчылары шыдыраага, шашкиге, стол теннизинге, [illegible] маргылдаалар эрттирген. Аңаа Аңгыр Монгуш, Василий Доңгак, Орлан Куулар, Андрей Хунан-Кара, Александра Тюлюш, Николай Монгуш, Василий Ондар чемпионнары болганнар.

Мындыг кежээлерни план бүгаар чаа, чогаадыкчы арга-биле эрттирип турарын чурттакчылар дуржуп депутат Дадар-оол Сатка солун кежээни организастаазы дээш өөрүшкүзүн илереткеннер.

Николай ООРЖАК.

ӨГ-БҮЛЕ ТӨВҮ

«Молодежь Тувы» солунунуң редакциязының чанынга «Бис» деп клуб ажылдап турган болгай. Оон үндезининге Кызыл хоорайда Өг-бүле төвүн тургускан. Ада-иелер уруглары-биле дыштанып, сеткилинге тааржыр чүүлдерни кылып, уруглар кижизидилгезинге сүмени ап болур. Садик бербайн турар уругларны борта арттырып каарга, дуржулгалыг кижизидикчилер хайгаараар. Психологтуң сүмезинден аңгы ажыл-агыйда, амыдыралда бергедээшкиннерни ажып эртеринге база дузалаар.

Ленин кудумчузунда ИХМ-ниң ажылдакчыларынга туткан чуртталга бажыңының подвалын хоорай Советиниң күүскому «Спутник» аттыг аныяктарның чуртталга комплекизиниң балансызынче шилчиткен (даргазы А. Брокерт). Өг-бүлениң дыштанылгазынга таарымчалыг кылдыр ону база эде кылыр.

«Спутниктиң» № 7000352 агар санынче «Өг-бүле төвүнче» деп демдектиг 15 муң акшаны хоорайкүүском шилчиткен. В. И. Ленин аттыг совет Уруглар фондузунуң Тыва республика салбыры 4 муң рубльди, Тайбың фондузу 500 рубльди шилчиткен. Боттарының ажылдакчыларының өг-бүле дыштанылгазынче сагыш салыксаан организацияларны база биске дузалаарынче кыйгырып тур бис.

Совет Уруглар фондузунуң Тыва республика салбыры, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совети, Спутник аттыг аныяктарның чуртталга комплекизи, «Молодежь Тувы» солунунуң редакциязы Өг-бүле төвүнүң директорунга ажылдаарын күзээн кижилерни чалап турар. Шалыңы—350 руб. Кандидаттар боттарының программалары даразында адресче чорудуп болур: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың № 100, «Молодежь Тувы» солун, 3-37-49, 3-45-28 телефоннарже долгаар. Чагыгларны январь айның 5-ке чедир хүлээп алыр.

Надежда АНТУФЬЕВА.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретары — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-08; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-11; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ындазы. Тиражы 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 37.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл январь 5 суббота

№ 4 (14503)

Садар өртэ 10 көп. (Чагыдар өртэ 6 көп.)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

ХОСТУГ ИНДИР
САНАЛДАР, БОДАЛДАР

Хуралдаарын эвээжедир

Фабрикаларның, заводтарның, колхозтарның, совхозтарның бүдүрген продукциязы эвээжеп, оларның өртек-үнези улгадып турар. Ынчангаш чуртта берге байдал тургустунуп турарын билир бис. 1991 чылдан эгелеп рынокче шилчип эгелээн.

Чуртта ниити байдал бо хире нарыыдап турда, бистиң депутаттарывыстың, удуртур даргаларывыстың ай-айы, чыл-чылы-биле хуралдап турары чүге көвүдээнил? Хөй-ле хоойлулар, программалар хүлээп ап туруп берген. Ол чугула документилерниң күүселдези шоолуг эвес, харын-даа баштай бадылаанпары уттундуруп бар чыдар-дыр.

Мен хуумда бодап көөрүмге, чуртта берге байдалды дүрген ажып эртер дээр болза, бүгү депутаттар, удуртукчу даргалар хуралдаарын эвээжеткеш, ажыл-ишти экижидеринче чогуур сагыышты салыр, ажылчы чоннуң ортузунга политмассалыг ажылды калбартыр, оларның бүдүрүкчүлүг, тура-соруктуг ажылдаарын чедип алыр, ол ышкаш корум-чурумну быжыглаар, күш-ажылдың сагылга-чурумун экижидер, улустарның аразында найыралды чогумчалыг болдурар дээштиг хемчеглерни алыры ажыктыг. Бир эвес анаа-ла хөй чугаа көвүдээр болза, кажан-даа ажыл-ишке, амыдыралга экижидилге, эде тургустунуушкун болбас. Бо айтырыгларны ханы өөренип көөрүн саналдап турар мен. Солуннуң номчукчулары ону деткиир боор деп бодалдыг мен.

Салчак МАЙНЫ. Бай-Тайга район.

Саналдарга харыы дыңнаксадым

Солуннар номчуурунга хандыкшылдыг мен. Шүгүмчүлелдерге хамаарыштыр харыылар үнүп турары эки-дир. А саналдарга хамаарышкан удуртукчулар болгаш организациялар канчаар көрүп турарының дугайында харыы көзүлбес-ле чүве-дир. Элдеп. Черле аажок ажыктыг саналдар, бодалдарны улус бижип турар-дыр. Чижээн алырга, аътты ажыглаарын каш-даа кижи бижиди. Аңаа харыыны чоп мынчага көрбедим. Херектиг болза херектиг, өстүрер дизе, а херек чок дээр болза база дорту-биле харыылаза. Аътты-чылгыны өстүрерин, ажыглаарын кол-ла харыылаар организация — Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели деп бодаар-ла-дыр мен. Ынчангаш чылгы дугайында материалдарны ол эвилел чугаалажып көргеш, чоннуң саналоналынга харыылап берзе. Кичээнгейге албаан, кулак ийи-биле сыг диген сырын ышкаш болган эвес деп бе? Ол албан чериниң даргазы база мал ажылын харыылап турар специалистер-даа бар болгай.

Оон аңгыда, МАЭ-лерден (мал ажылының эштелгезинден) организастаза эки-дир деп санал 3-4 чыл мурнунда болган чүве. Харыы база-ла мынчага чок.

Бистиң республикада оорларга удур демиселдиң аргаларын (шаңнал, чурумун, херечини ажык-даа, чажыт-даа кылдыр тургускаш, оорларны тып илередирип, оларны хемчег алыры, чедирген каражаны оорларга төледирип дээн ышкаш айтырыглар талазы-биле) чоп сүмелеп турган. Шак мындыг эки саналдарны истелге органнары эскербейн барганы ол бе азы база-ла «кулактарын ыызыпкаш, карактарын шийипкеш» олурупканнары ол бе? Харыызы сураг. Оон-даа өске солун, эң-не ажыктыг болгу дег саналдар, бодалдарны бижикчилер кииргиледи.

Мен бодум хуумда бо рынок үезинде МАЭ-лерни организастаары кончуг эки деп бодаар мен. Малдан аңгыда дагаа, бора-тоолай, кас болгаш холдерлиг черлерге балыкты база демнежип өстүрүп болгай. Чер ажылының талазы-биле база янзы-бүрү культураларны өстүрүп болур. Организакчызы чок болза чүү-даа бүдер эвес. Чүгле күзелдиглерниң эки тура эвилелин организастаары чугула-дыр.

Совхозтар төптеринге чүнү кылыр боор: мал одары чок, шөл, суг чедишпес. А одарлыг, суглуг черлер чамдык районнарда ээн чыткылаар-дыр. Ол хиреде ажыл чоктар, амыдыралы хоомайлар бар. Чүгле эрге-чагырга чонун эвилелден билбес, эреңгейлеп олурарында деп бодаар мен. Оттур, шимчээр ой келген. Бистиң Биче-Аяңгатыда ээн кагдынган черлерден өреге бүрүзүнге 0.5 гектар суггаттыг черни берип болур бе? Деткиир болза, МАЭ-ден тургузарын чарлап алгаш, шенеп көөрүнге белен мен. Ындыг бөлүк улус дем чоктарның мал-магазын кээргээр чарып алгаш кадарып болгай. Маңаа күрүне акша-төгериг үндүрүп турбас-тыр.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак.

Редакциядан: Солунга үнгүлээн санал-бодалдарны чогуур органнар канчаар көрүп турарын чырытпайн, харыылавайн турар деп авторнуң бижип турары кончуг чөп. Шынап-ла, шак ындыг саналдарны совхозтар, чер-чер Советтери, хамаарышкан коллективтерниң удуртукчулары чүге эскербейн турарыл?

Оон-биле чергелештир солунга парлаттынмаза-даа, улустуң парлалгага саналоналдары боттанып турары база бар. Чижээ, сөөлгү үеде аът чарыжын ол-бо совхозтарга, районнарга бо-ла организастаар апарган.

Ол ышкаш МАЭ тургузар дугайында айтырыг көдүрүп турар автор-дур бо. Чүгле ол эвес, а кооперативтер тургустунуп турар. Мал-даа азырап турарлар бар. Аренда-биле ажылдаары МАЭ-ден ылгалы кандыгыл?

Самбуу Лаа-Сүрүнович Биче-Аяңгатыда суггаттыг чер берип болур бе деп солуннуң редакциязындан айтырып турар-дыр. Чүге берип болбазыл? Ылап-ла, ындыг сонуургалдыг кижи боду айтыртынар-ла болгай. Чыткан теве аксынга кацмыыл кирбес деп чугаа бар. Сураглаанып, тыптынар-ла болза, күзээнин чедип алыр. Боду-ла райкүскомга баар турган-дыр ийин. Кым-бир кижи организастап, айтырыг тургузарын манавас.

Авторнуң бо чагаазында бир солун чүүл бар: шыдал-дем чок улустуң малын кадарарын МАЭ-ге организастаар дээн-дир. Улустуң хуузунда малын кадарары, шынап-ла, берге айтырыгның бирээзи боор турар. Шынында харын чер-чер Советтери хоорай, суурларда улустуң хуу малын кээргээр ёзугаар база кадартып турар-ла.

А силерде бо айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турарыл, эргим номчукчулар?

Одеколончулар

Бо материалды солунче бижиир деп-даа бодаваан мен. Бир элдептиг таварылга мени бижииринче албадапты. Мен бодум арага-даа ишпес, таакпы-даа тыртпас кижи мен. Чоокта чаа декабрь эгезинде Хандагайтының универмагынга чеде бердим, галантерея салбырында кижи бажы кизирт, чүү болган чоор дээш айтырарымга, одеколон садып турар болду. Шынап-ла, көрген, одеколон садып ижер-дир дээн эр, херээжен кижилер эңме-тикчок. Арагачылар одеколонну сорт аайы-биле 10-20-зибиле, коробкалары-биле кады ап-ла турлар. Садыгжызы урут турган. Хандагайтының бир чурттакчызындан айтырды: «Бо одеколоннарның кандыызын ижерге таарыжыр сен, дүрген чугаала». Демгизи турган, аргалыг болза «Трой» болза але, чок болза кандыызын-даа чоор сен, дсо калбак «Шипрден» 20 шилден дээш» садып алгаш, фуфайказынга ораап алгаш үнди. Көрүп турарымга даштыгаа баргаш, эжи-биле үлежип чадааш, чогушту, хупаашты-даа. Ол одеколоннар бичии када-ла арагачыларның холунда барды, «дүрт» диди. Чогум культурлуг ёзу-биле одеколон садып аар дишкеппер куруг калганнар.

Галантерея салбыры планын чүгле одеколон-биле күүседип аар, ол садыгжылар кажар апарган, одеколоннарны арттырып алгаш, таныш-көрүштеринге бүдүү чажырып садар. Райпода одеколон келген-дир деп арагачылар дыңнааш, ол салбырны шагда-ла оочурлаптар, кымнар одеколон ижерин садыгжылар пат билир: «Демги чыттыг чүве келир-дир» деп оларга дыңналып чоруурлар.

Одеколон ижер улустуң идик-хеви, чем ишкен аяк-савазы, оргаш үнген чери, орун-дөжээ салгын аайы-биле чыт-бустуг, кижи шыдажыр аргажок боор-дур, ог-бүлези, ажы-төлү та канчап шыдаар чүве.

Бистиң бо суурда ындыг кижилер эвээш эвес. Херээженнер база хөй, дараазында материалымга оларның шуптузун адап бижиир мен.

Ынчангаш садыгжылар одеколонну талоннаар бе азы 2-леп садар бе, өйлезе эки боор. Одеколон ижерге каракка багай дээрзи дендии шын-дыр, одеколон ижер мээң бир өңнүүмнүң карааның огу көзүлдүр агара берген-дир ийин, кончуун көрбес бе!

Мадон МОНГУШ.

Бойдузумга ынак мен

Чугула бир айтырыг тургустунуп кээрге-ле, деткип эгелээр бис. Чогум тодаргай-ла херек кырында кылып бүдүрүпкен чүвевис эвээш болдур эвеспе. Харын-даа чамдык чугула айтырыгларны безин кезек шуугашкаш, түңнел чок ара кааптар болгай бис. Бүгү-ле чүвени чүгле боттарывыс угаанывыс-биле, холувус-биле, эвээш-биче-даа бол, өнчү-хөреңгивис-биле кылып алыр ужурлуг бис.

Бир чүве кылып алыр дээнде, бодувустуң девискээривистиң даштындан кижилер чалаар, акша-көпеек диленир чорукту моон соңгаар черле соксадып көрээлинер.

Ыядынчыг-даа, чогенчиг-даа боор чүве-дир ийин. Оон ыңай чоннуң сонуургалын бистиң республикавыстың алээн улуг, үстүкү даргалары херекке албас хоонуг.

Хүрээ-хиитти чок кылганы каража болбайн канчаар. Ону кым узуткадып чок кылдыртканыл? Ол база истиг-даштыг. Ону каксы-даа тодаратса. Чоп боттары үрегдеп каапкаан болгай. Ону арай чажырып, ыттавайн турар чүве база бар ышкаш-тыр эвеспе. Кымның айтыышкыны-биле угаан-сарыыл чок чорукту кылганы мээң болгаш өске эштерним бодалы-биле алырга, ол үеде турган ТАРН ТК-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргаларының айтыышкыны-биле болган.

Ынчаарга мен бодум бичиимден тура, бо хүннерге чедир дириг амытаннарга, үнүш-бойдуска, даглар-хемнерге холун эрттир ынак кижи мен. Чүге дээрге мээң ада-ызыгуурумда шажын-чүдүлгелиг улус кайы көвей, оларның салдары меңээ артып калганы ол.

Өскен төрээн черим Херемечи, Адар-Тош. Адар-Тоштуң арт кырынга (эрги орук турда) барган санында хөлгемден дүшкеш, чоогунда улуг «хам» дытка чеде бергеш, чоон дөзүн суйбааш, ийи холум кожа тудуп сөгүрүп чордум. Өзеннерде холурткайнып агып чыдар көрүнчүк дег арыг кылаң суглар ам шуут чок. Оларның бажында чоон суук ыяштарын кезип каапкан, ынчангаш оон суу кадып калган, кижи хөңнү карарар чүве чорду. Бир эвес чүдүлге камгалаттынып арткан турган чүве болза, үнүш-бойдус, аң-мен мынчаар хоозурап куругаттынмас турган ийик.

Дамба МОНГУШ.
Пенсионер.

Депутат соңгукчуларында

БҮЗҮРЕЛ-БИЛЕ, ИДЕГЕЛ-БИЛЕ

Эде тургустуушкунуң база бир чылы доозулган. Амыдыралдан көрген болгай бис, ол — алээн дүшкүүрлүг, чөрүлдээлиг болуушкуннарлыг боол эрткен.

Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарга соңгукчуларым-биле чоокта чаа ужурашкаш келдим. Ооң бетинде, шак ындыг ужуражылгалар Бай-Тайга, Барыын-Хемчик болгаш Тожу районнарга эрткен. Ол чоруп тургаш, дараазында чүүлдерни эскердим: тодаргай эвес чүүлдерден, бүдүрүлгелерниң сандаргай байдалындан, корум-чурумнуң кошкаандан амыдыралдың хереглелинге эргежок чүүлдерниң ховартап турарындан кижилер турупкан. Холзээзиннинг, корум-чурум баксыраан бо үеде «Эвилел канчап баар ирги, кала, кандыг байдалга чурттаар апаар бис? Он беш аңгы-аңгы күрүнеге бе азы оларның экономиктиг эвилел дээри байдалга бе, топчүттүнмээн конфедерацияга азы чаңгыс аай, быжыг федеративтиг күрүнеге бе? Кайнаар чоруп орар бис?» диген айтырыглар кижилерниң угаан-бодалынга кирип турар. Шак мындыг байдалда чамдык кижилерниң холу салдынып, чуртту камгалап ап болурунга олар идегелин чидирип турарлар.

Үстүнде ол айтырыгларга хамаарыштыр мээң хуумда туружум кандыгыл? Эрткен ужуражылгаларның түңнели-биле алыр болза, соңгукчуларым ону деткип турар. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттары, республиканың удуртукчуларының бирээзи кижи болганымда, каяа-даа — РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессияларынга, улус депутаттарының Съездизиниң ажылынга-даа киржип тура, ССРЭ-ниң Федерация чөвүлелинге болгаш Президент Чөвүлелинге кыска чугаа-даа үезинде Эвилел чокта, найырал, чөпшээрежилге чокта, чурттаары болдунмас диген бодалымны илередип келдим, ол дээн туржуп турар-даа мен. Чөпшээрежилге, бот-боттарын дыңнажыр, билчир дээн чижектиг эргежок чугула чүүлдер бисте гекап турар деп бодаар мен. Ынчангаш бүгү демнелдиң улус депутаттары, янзы-бүрү бөлүктериниң, политиктиг партияның болгаш шимчээшкиннерниң төлээлери ССР Эвилелин быжыглаар, хөгжүдер херекке, чаартылганың моон соңгаарты чоруу дуун ажылдап кылырынга чаңгыс аай боол, бот-боттарын билчириниң оруунга кээр ужурлуглар. Чугула айтырыгларның бирээзи ол. Хөй национальдыг ниити базыңывыста чон бистерден быжыг туружу, менди-чаагай чоруктуң тургустунарын, быжыг корум-чурумну чедип алырының үндезиннерин манап турар дээрзин чугаалаар апаар.

Эвилел база Россия деңнелинге, оон төп министерстволарынга болгаш ведомстволарынга чугаа чүгле политика-биле. Эвилелдиң болгаш Россияның салым-чолуп көрген айтырыглар-биле кызытаарлаттынмайн турар, аңаа республиканың мурнунда турар айтырыглар тургустунуп, дилеглер, соңгукчуларның чагыглары дугайында чугаа база чоруп турар. Чижек кылдыр мону чугаалаайн: улус ажыл-агыйының адырларының материал-техниктиг базазын быжыглаары-биле рынок харылзааларынче шилчилге-биле холбашкан айтырыгларны түс черниң байдалын өөренип көрүп, ону бырымдаалап, кеземче кодекизиниң актыларын хүлээп алырынга чедир, хоойлуларны боду хүлээп алыр эргени республикага бээр дугайын Россияның Дээди Совединге, чазаанга, ССРЭ-ниң Президентизиниң мурнунга чаңгыс эвес удаа тургузуп келдим. Оон-биле кады ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Дээди Совединге национальдар аразында харылзааларны кошкадырынга ндиглиг болгу дег чүүлдерни парлап турар массалыг информация чепсектеринге хамаарыштыр айтырыг тургузар ужурга база таваржып турдум.

Депутат ажыл-чорудулгамның кол-ла үндезини — соңгулда мурнунуң программазы. Ында кирип турар айтырыглар тодаргай, экономика талазы-биле үндезиниинг болурундан аңгыда, күүселтиигир деп болур. Программада кирип турар социал айтырыглар-биле холбашкан хемчеглерни шиитпирлээринге ндиг бээр чүүлдүн бирээзи — РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың сентябрь 27-де хүлээп алганы «Тыва АССР-ниң 1991-1992 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» доктаалы. Оон аңгыда соңгулда мурнуңуң мээң программамда Чадаана хоорайда чуртталга бажыңнарының, социал адырның объектилериниң тудуттарын дүргедедир хемчеглер көрдүнген чүүл база бар. Бо талазы-биле байдал кандыг боол турарыл? Республиканың Министрлер Чөвүлели бо айтырыг талазы-биле доктаалды чоокку хүннерде хүлээп алган.

Соңгукчуларның дилээ-биле эрткен чылын Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр районнарның улус өөредилге албан черлеринге технологтуг дериг-херекселдерни немей үндүрүп бээри чедип алдынган.

Чагыгларны болгаш негелделерни бүрүн күүседиирин чедип алыр дээр болза депутаттар округтар аайы-биле күжүн, арга-шинээн каттыштырып ажылдаар ужурлуг деп билип турар мен. Көрүп көрээлинер даан: Чадааның № 871 соңгулда округу-дур, чер-чер Советтериниң депутаттарын чугаалаваска безин, ССРЭ-ниң 6, РСФСР-ниң 3 улус депутады бар районнарны ол каттыштырып турар. Тыва АССР-ниң улус депутады — 67. Ол — улуг күш-тур. «Демниг саасканн теве тудуп чиир» дээривис ышкаш аан. Ооң бадыткалы кылдыр Сүт-Хөл — Ишкин — Ийме — Баян-Тала суурлар аразынга автобус харылзаазын хандырар сорулга-биле Хемчик хемни кежир көвүрүг тудуунуң узамдыгып келген айтырыын ССРЭ-ниң улус депутады Ю. Т. Комаровтуң киржилгези-биле кады шиитпирлеп аптарының аргазын көрүп турар бис.

Кызыл хоорайга малчыннар бажыңның (аалчылар бажыыны) төлевилел ажылдарын, тудуун дүргедедир талазы-биле. Ол сорулга-биле Агроүлетпүр эвилелиниң, төлевилел институдунуң, хоорккүскомуну, күртүдүтнүң төлээлери-биле ужуражып, чугаа кылган бис. Төлевилел ажылдарынга, архитектура айтырыгларынга хамаарыштыр чугаа тодаргай ажыл-херечи болган. Ынчангаш ол Кызылдың чараш, көрүштүг бажыңнарының бирээзи болур дээрзинге бүзүрээр апаар.

(Төнчүзү 3-кү арында.)

ФЕДЕРАЦИЯ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ

Январь 3-те Кремльге ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле Федерация чөвүлелиниң хуралы болган. Аңаа совет күрүнениң болгаш чазактың база бүгү эвилелдешкен республикаларның дээди удуртукчулары киришкен.

Чурттуң ниити эрге-ажыктарын барымдаалап база оон улустарының мурнунга боттарының харыысалгазын медереп билбишаан, ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң «Чуртта байдал болгаш тургустунуп келген социал-экономиктиг база политиктиг кризистиг байдалды ажып эртер талазы-биле бирги черелиг хемчеглер дугайында» доктаалын удурттулга болдурбушаан, хуралдың киржикчилери чуртта социал-экономиктиг байдалды быжыглап эжиндер талазы-биле 1991 чылда кылдынтап дугуржулгаларны колдуунда чуулдуг деп көрген.

Бүдүрүлгелериниң кайда турарындан хамаарылга чокка оларның аразынга ажыл-агыйы көрээлерин чарар дугайында ажылды дүрген доозары, моон мурнунда тургустунган турган ажыл-агый харылзааларын хевээр арттырары, бүдүрүлге-техниктиг болгаш чоннуң хереглел бараанарының бүдүрүлгелер база девискээрлер аразынга хостуг шимчээшкинин уламчылаары чугула деп хуралдан саналы.

Хуралга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин, Таджик ССР-ниң Президентизи К. М. Махкамов, Армян ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Л. А. Тер-Петросян, Грузин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Т. И. Сигуа, Украин ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Л. М. Кравчук, Узбек ССР-ниң Президентизи И. А. Каримов, Азербайджан ССР-ниң Президентизи А. Н. Муталибов, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев, Казах ССР-ниң Премьер-министри У. К. Караманов, Латви ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. Т. Годманис, Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы К. И. Масик, ССРЭ-ниң сан-хөө министри В. С. Павлов, Эстон ССР-ниң экономика министри Я. А. Лейманн, ССРЭ-ниң Күш-ажыл күркомунуң даргазы В. И. Щербаков болгаш оон-даа өскелер санал берген.

Эвилелдешкен республикаларга ат салдырары-биле дугуржулга документизин ССРЭ Президентизи чоокку хүннерде чорудуп бээр деп шиитпир хүлээп алдынган.

(СЭТА).

ТАЙЫЛБЫР

РСФСР-ниң, Украин ССР-ниң, Грузин ССР-ниң болгаш ССР Молдованың Дээди Советтериниң январьның 7-зин (Христос бурганның төрүттүнген хүнүн) ажыл давас (байырлал) хүнү кылдыр чарлааны-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң тайылбырлаары болза:

1. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Күш-ажыл дугайында хоойлужудулгаларының үнделиинериниң 31-ги чүүлүн ёзугаар январьның 7-де үстүнде айыттынган республикаларга бүдүрүлге-техниктиг негелделериниң талазы-биле доктаадыры болдунмас (соксаал чок ажылдаар бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар) ажылдарын, чонну хандырарының эргежок чугулазы-биле холбашкан ажылдарны, а ол ышкаш соңгаарлаттынмас септелге база чүдүрүп-дүжүрер ажылдарны боттандырып чорудар.

Күш-ажылчы коллективтерниң национал, шажын-чүдүлге азы өске-даа чаңчылдарны барымдаалап хүлээп алганы шиитпирлериниң ёзугаар ол хүн бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар база ажылдап болур.

2. Күш-ажыл дугайында күштүг боол турар хоойлужудулганы ёзугаар талаларның дугурушканы-биле январьның 7-де ажылдыы орнунга дыштаныылганы өске хүнү-биле, азы ийи катап хемчээлдиг акша төлевири-биле солуп база болур. Ажылдакчының күзээнин ёзугаар ол хүнну чыл санының шөлээзинге киир санааш, шөлээ хүннериниң төлээриниң чурумун ёзугаар төлээн туруп болур.

3. Немелде ажылдавас (байырлал) хүнүн тургусканы-биле холбаштыр чогуур саналга үезиниң болгаш календарь чылының ажыл шагының норма-чижээ ниитизи-биле эвээжээр.

БАШКЫ

ЧУРУКТА: Бии-Хемниң Сесерлиг ортумак школазында эге класстар башкызы Ольга Кара-оол өөредилге-кижизидилге ажылдарындан аңгыда, суурнуң аныяктарының ортузунга хөй-ниитиниң ажылдарын башкаржып турар. Ол аныяктар кежээлерин, номчулга конференцияларын солун кылдыр организастап эрттиреринге идепкейлиг киржип келген. Школада пионер организациязының ажылын база башкарып эгелээн.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

НОМЧУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Шын» солуннуң ниити тиражы бо чылын 27.800 болуп турар. Ооң иштинде 1000 кезекти хостуг садарынга кииргей. Оон Кызыл хоорайга—628 кезекти, районнарга—372 кезекти берип турар.

Районнарга канчаар хувааттынганын көрүп көрээлинер. Барыын-Хемчик районга (Ак-Довурак-биле кады)—85 кезекти, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарга 60-60 кезекти, Таңдыга (Хову-Аксы база)—40, Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл районнарга кайызынга-даа 30-30 кезекти, Бай-Тайгага, Эрзинге—15-15 кезекти, Тожуга, Тес-Хемге—3-3, Мөңгүн-Тайгага—1-ни «Союзпечать» таварыштыр хостуг садып турар. А Сүт-Хөл, Өвүр районнарже ам дээреде чоруттунмайн турар.

«Шын» солунну үезинде чагыдып ап четтикпейн барганнар «Союзпечать» салбырындан, харылзаа белдиринден «Шын» солунну садып ап болурун силерге дыңнаттывыс. Бир эвес солун аргажок чедишпейн баар таварылгалар туруп келзе, ол дугайын бистиң редакцияже дүрген бижиирин дилеедивис.

Кызыл хоорайның «Союзпечать» киоскилеринде «Шын» солунну хүнну-не садып турар. Автовокзалда, аэропортта киоскилерде база бар. Ынайбээр аргышкан кижилерге ол кончуг таарымчалыг, оон солунну садып ап, номчуп болур силер. Оон аңгыда хоорайның кайы-даа чугүнде магазиннер, автобус доктаар черлер чанында киоскилерден «Шын» солунну үргүлчү садып ап болурун утпаңар!

Киоскилерге «Шын» солун чок болза, оон чылдагаанын садыгжызындан айтырып, билип алыр силер. Солун сатпайн турар факт бар болза, ол дугайын редакцияже дарый дыңнадырын дилеедивис.

Экология

ХОРА ЧОК БОЛДУРАР

Соолгу үеде Барыын-Хемчик районда бойдус камгалалының айтырыы элээн чиндиг боор турар. Чүге дээрге, бистиң районнуң девискээринде чурттакчы чонну саны хөй. Оон-биле чергелештир үлетпүр бүдүрүлге черлери база хөлчок сайзыраан. Районда бойдус камгалалынга хамаарыштыр бо хүннерде шиитпирлеп чадап турар ийи кол айтырыывыс бар.

Бир дугаар чадажып турар айтырыывыс мындыг. Кызыл-Мажалыктың эът комбинадын долгандыр турар бойдуска хора чедирип турарывыс. Шак бо улуг бүдүрүлге чери 1978 чылда ажыглалга кирди. Технология ёзугаар комбинат хөй хемчээлдиг арыг суг ажыглаары көрдүнген. Ол хирелиг сугну ажыглаан соонда хирлиг, боктуг болуру чугаажок. Ол сугда сонган малдың хан, чини дээш, чүү турбас дел. Төлевилел ёзугаар ону арыглааш, Хемчик хемниң чоогунда тускайлап каан черге төгер ужурлуг. Тускай арыглал черин кылып каан соонда ол үр болбаанда-ла ажыглалдан үнген. Борта ажыглап турган дериг-херексел тонаттынып, тойматтынган.

Бо бүгүнүң түңнелинде комбинаттың ажыглап каапкан хирлиг суу бо хүннерге чедир-ле кижиге болгаш долгандыр турар бойдуска хора чедирип турар апарган. Байдал мындыг берге турда, эът комбинадының (Г. С-М. Иргит) база республиканың эът-сүт бүдүрүлге каттыжышкынының (К. Ш. Ялаков) удуртукчулары тоймаглаттынып калган арыглал черин катап кылгаш, ажыглалга киирер талазы-биле шүүштүг чорууну көргүзүп, мынчага чедир төлевилел-смета документациязы кылдыртып чадаан. Маңаа акша-төгериг херек болбайн аан. Акша-төгериг база-ла тып чадашкан. Комбинаттың шак мындыг берге байдалын өөренип көргеш, ажыглап каапкан хирлиг сугну насос станциязынга чыгаш, автотранспорт-биле сөөрткеш, тускайлап каан черге төгер кылдыр даалга бээр ужурга таарыштывыс.

Эрткен чылдың декабрьда комбинатка барып, хыналда кылдывыс. Ажыглап каапкан хирлиг суг демир хоолайлар дамчыштыр комбинаттың чанында төктүп чыдар-дыр. Арыглаттынмаан хирлиг суг 3 га хире шөлдү шыва алгаш, доңуп калган болду. Час дүжүп, чылыг үе чедип кээрге, оон багай чыт бустаалып үнгеш, агаарны хирлендирип, Кызыл-Мажалык суурнуң чурттакчы чонунга берге болуру чугаажок. Ана ымыраа-сээк чыглып, янзы-бүрү халдавырлыг аарыгларны өөскүде бербес деп бе?

Хирлиг сугну насос станциязынга чыгаш, ону соргургаш, долгандыр турар бойдуска хора чедирбес, тускайлап каан черже сөөртүп болур арга комбинатта бар. Хирлиг суг сөөртүр КамАЗ машина, Т-150 дээр ийи трактор, кайызы-даа 16 кубометр ишкир 5 чаа цистерна комбинатта бар. Бо хире күш турда, хирлиг сугну сөөртпейн турары комбинаттың удуртукчуларының ажыл-агыйжы эвес чорууп көргүзүп турары ол эвес ыйнаан.

Ак-Довурак хоорайның автовокзалының чанында хей чуртталга бажыңнары тудуп турар черде туттуунган автомашиналар чолаачылары хозар, машиналар хоюдурар черин хоорай иштинден ыраары—бистиң дуңгуредип турар ийиги айтырыг ол. Чолаачылар хонар бо бажыңга дүне-ле 35-40 чедир улуг КамАЗ машиналар кээп хонар. Гараж чогундан ол машиналарны даңны атсы ажылдадып кээрге, ол чоок кавыда девискээрни ыш-буг бүргей бээр. Оон чаны-биле эртерге кижиниң тынышы бергедеп, карак чажы төктүп кээр-дир. Бойдуска база-ла хора чедирип турары ол ышкажыл. Бойдус камгалалының район комитединиң хуралынга бо айтырыгны чугаалажып-даа турдувус. Улус ажыл-агыйның транспорт-биле комплекстиг хандырар Тыва республика бүдүрүлгезиниң төлээзин-даа чыпен турдувус. Ол черни өскүрер бис деп аазап каар. Даан башка, кылган ажыл-даа чок. Мында чонуп турар машиналар Ак-Довурак хоорайның чурттакчыларын хораннавышаан хевээр ийин.

Бо дээрге чүгле ийи чиктег. Долгандыр турар хүрээлеңи боктадырып хирлендирип турар бо ийи айтырыгны шиитпирлээри — районнуң бойдус камгалал комитединиң мурнунда туруп турар кол сорулгаларның бирээзи.

Александр ООРЖАК.
Барыын-Хемчик районнуң бойдус камгалал комитединиң даргазы.

Профессионал эвилелдериниң, оларның эргелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Хоойлузу

I эге. Нити чүүлдер

1 чүүл. Профессионал эвилелдери

Профессионал эвилели (профэвилел) болза, бүдүрүлгечи-даа, бүдүрүлгечи эвес-даа ажылдарга ажылдап турар, боттарының ажыл-чорудулгазының аайы-биле нити эрге-ажыктары холбаалыг ажылчы чонну каттыштырып, бодунуң кежигүннериниң күш-ажылчы болгаш социал-политиктиг эргелерин болгаш сонуургалдарын камгалаар кылдыр тургустунган эки туралыг хөй-нити организациязы болур.

2. чүүл. Профессионал эвилелдери кылдыр каттыжар эрге.

Ажылчы чон, а ол ышкаш дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде өөренип турарлар (моон ыңай оларны ажылчы чон деп бижиир бис) кандыг-даа ылгал чокка боттарының күзелин ёзугаар база баш бурунгаар чөпшээрел чокка эки тура-биле профэвилелдерни тургузар эргелиг болгаш устав негелделерин күүседир болза, профэвилел кежигүнүнге кирер эргелиг. Ажылчы чон профэвилелдерни бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш ажылдың өске-даа черлеринге тургузуп ап болур (бүдүрүлгелерни (каттыжышкыннарны), албан черлерин, организацияларны өнчүнүң хевирлеринден болгаш ажыл-чорудулгазындан хамаарылга чокка, дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлери, профессионал-техниктиг училищелерни моон ыңай бүдүрүлгелер дээр, а оларның удуртур органнарын - администрация деп бижиир бис. Ажылдың өске-даа черлеринге деп сөс —хууда болгаш өске-даа күш-ажылчы чорудулга-дыр).

Ажылдавайн турар пенсионерлерниң профэвилел кежигүнүнге кирериниң азы оон үнериниң дугайында чурумун профэвилелдерниң уставын ёзугаар таарыштырар.

Профэвилелдер эки туралыг эгелээшкин-биле эвилел, республика болгаш өске-даа девискээр болгаш адырлар аайы-биле каттыжышкыннарны тургузуп болур, а ол ышкаш оларга кирип болур.

Профэвилелдерниң уставтарын (чүүлдерин) хөй-нити каттыжышкыннарының чурумун ёзугаар бүрүткээр. Ону бүрүткеп турар орган профэвилелдерни тургузуп турарынга болгаш оон ажыл-чорудулгазынга хайгаарал боттандырбас.

Бүгү профэвилелдер дең эргелиг.

3 чүүл. Профессионал эвилелдериниң хамаарышпас чоруу

Профэвилелдер боттарының ажыл-чорудулгазында күрүне башкарылгазының органнарындан, ажыл-агый органнарындан, политиктиг болгаш өске-даа хөй-нити организацияларындан хамаарышпас болгаш оларга отчёт-даа бербес, оларның хайгааралынга-даа турбас. Бир эвес хоойлуда көрдүнмээн болза, профэвилелдерниң эргезин кызагдаарынга хамаарышкан азы ол эргелерни боттандырынга шаптыктаар чорук хоруглуг.

Профэвилелдер боттарының уставын бот-тускайлап ажылдап кылыр болгаш бадылаар, структуразын тодарадыр, удуртур органнарын соңгуур, боттарының ажыл-чорудулгазын организастаар, хуралдарны, конференцияларны, пленумнарны, съездилерни эрттирер.

Профэвилелдер боттарының устав ёзугаар сорулгаларын-биле өске чурттарның профэвилелдери-биле кады ажылдаар делегейниң болгаш өске-даа профэвилел каттыжышкыннарынга болгаш организацияларынга бодунуң күзелин ёзугаар кирер эргелиг.

4 чүүл. Профессионал эвилелдеринге хамаарылгалыг дээш хамаатыларны ылгай көөр чорукту хоруур-у

Профэвилелдерге хамаарышпас азы хамаарышпайн турары дээш хоойлужудулгада хамаатыларга магадылаан күш-ажылчы, социал-экономиктиг, политиктиг, хууда эргелерин болгаш хосталгаларын кызагдаар чорукка чедирбес. Ажылга хүлээп алырын, ажылга депшидерин, ол ышкаш ажылчы чонну ажылдан үндүрерде кайы-бир профэвилелге хамаарылгазы, анаа киргени азы оон үнгени дээш болдурар чорук хоруглуг.

5 чүүл. Профессионал эвилелдериниң ажыл-чорудулгазын соксадыры азы хоруур-у

Профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазын уставта көрдүнгенин ёзугаар оон кежигүннериниң шиитпири-биле соксадыр.

Профэвилелдерниң оларның каттыжышкыннарының ажыл-чорудулгазы ССРЭ Конституциязынга, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Конституцияларынга удурланышкан болган таварылгада, ССРЭ-ниң Дээди судунга, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди судтарынга ССРЭ-ниң Чиигиие прокурорунуң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның прокурорларының киирип келген саналын ёзугаар оон ажыл-чорудулгазын хоруп болур. Профэвилелдиң ажыл-чорудулгазын өске кандыг-бир органнарның шиитпири-биле хоруур чорукту болдурбас.

6 чүүл. Профессионал эвилелдериниң, оларның эргелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында хоойлужудулга

Профэвилелдерниң, оларның эргелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының магадылалдарының дугайында хоойлужудулга бо хөй-нити организацияларының эрге-хоойлу үндезиннерин тодараткан бо Хоойлудан болгаш ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулга талазы-биле өске-даа доктаалдарындан тургустунар.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге, иштики херектер органнарынга, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруу комитединге, иштики демир-оруг шериглеринге, өске-даа шериг кезектеринге бо Хоойлуну ажыглаарының онзагай чүүлдерин ол кезектер дугайында хоойлужудулга тодарадыр.

Профэвилелдерниң ССРЭ хоойлужудулгазының тургузуп каан эргелерин эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары кызыгаарлап шыдавас.

II эге. Профессионал эвилелдериниң кол эргелери

7 чүүл. Профессионал эвилелдериниң хоойлу саналдаар эргелери болгаш нормалар доктаадып тургузарынга киржилгези

Профэвилелдерниң эвилел болгаш республика каттыжышкыннары ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның күрүне эргелериниң тус-тус дээди органнарынга хоойлу саналдаар эргелиг болгаш күш-ажыл, социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле хоойлужудулганы ажылдап кылырынга киржир.

Профэвилелдер күш-ажыл талазы-биле нормативтиг актыларны болгаш социал-экономиктиг айтырыгларны, ол ышкаш ол актыларның төлевилелдерин күрүне башкарылгазының чогуур органнарынче, ажыл-агый болгаш кооператив органнарынче саналдап киирер эргелиг.

Ажылчы чонун күш-ажылчы, социал-экономиктиг эргелеринге болгаш сонуургалдарынга хамаарышкан нормативтиг дүрүмнерни башкарылганың күрүне болгаш ажыл-агый органнары чогуур профэвилелдерге неделядан эвээш эвес хуусаа иштинде баш бурунгаар дыңнаткаш, хүлээп алыр.

8 чүүл. Күш-ажыл кылыр эргени камгалаар талазы-биле профессионал эвилелдериниң эргелери

Профэвилелдер боттарының кежигүннериниң күш-ажыл кылыр эргезин камгалаар, ажыл-биле хандырар талазы-биле күрүне политиказын ажылдап кылырынга киржир. Хоойлужудулгага үндезилээш, коллективтиг керээде тодараттынганын ёзугаар бүдүрүлгелерде ажылдан хостаткан кижилерге социал камгалал талазы-биле хемчеглерни сүмелеп киирер.

Бүдүрүлгениң болгаш оон структура талазы-биле салбырларын хаары, администрацияның, өнчү ээзиниң азы оларның төлээзиниң башкарылга органының төлээлекчизиниң күзели-биле бүдүрүлгениң долузу-биле азы оон кезииниң ажылын соксадыры, бир эвес ыңчан ажылдаар черлер кыжырлыр азы күш-ажылдың байдалы баксыраар болза, ыңайдан эвээш эвес хуусаада чогуур профэвилелдерге баш бурунгаар дыңнаткан турар болгаш ажылчы чонун эргелерин болгаш эрге-ажыктарын барымдаалаар талазы-биле оларбиле чугаалажышкыннарны кылганда чүгле [illegible] боттанып болур.

Профэвилелдер чонун ажылга хаара туттунганын, оларны ажылга хаара тудар талазы-биле магадылалдар дугайында хоойлужудулганың күүседиинин турарының хыналдазын боттандырар.

Администрацияның күзели-биле күш-ажыл керээзин соксадырын ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлуларынга дүүштүр чогуур профэвилел комитеди-биле баш удур дугуржулганың ёзугаар чүгле ынчан боттандырып болур.

9 чүүл. Профэвилелдерниң чугаалажышкыннар кылырынга болгаш коллективтиг керээлер, дугуржулгалар чарарынга эргелери

Профэвилелдер администрация-биле, өнчү ээзи азы оларның төлээзи башкарылга органының төлээлекчизи-биле коллективтиг чугаалажышкыннар кылырынга, коллективтиг керээлерин, дугуржулгаларны чарарынга артык эргелерлиг болгаш оларның күүселдезин контрольдап турар.

Бир эвес профэвилелдер ындыг саналды киирип көөр болза, администрация, өнчү ээзи азы оларның төлээзи башкарылга органының төлээлекчизи коллективтиг керээлерин, дугуржулгаларны чарар дугайында чугаалажышкыннарны кылыр хүлээлгелиглер.

10 чүүл. Ажылчы чонунуң социал камгалалының талазы-биле профэвилелдериниң эргелери

Күш-ажыл байдалының болгаш оон төлевиринин, бүдүрүлгеге күш-ажыл камгалалының болгаш оон айыыл чок чоруунун, чуртталга-амыдырал байдалдарының, социал страхованиениң, ажылчы чонуң камгалаарының, пенсия хандырылгазының талазы-биле профэвилелдериниң эргелери ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чогуур хоойлужудулгалары-биле таарыштыр кылдынган турар.

Профэвилелдерниң эвилел болгаш республика каттыжышкыннары боттарының бүрүн эргелериниң аайы-биле ажылчы чонга социал болгаш экономиктиг камгалал талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырынга, амыдырал байдалдарының кол үндезиннерин, өртектер өргүзүнчүзүнүң өскерилгени-биле чергелештир орнун дуглаарының хемчээлдерин тодарадырынга киржир, хоойлуда көрдүнгениң ёзугаар амыдыраарынга эргежок чугула чүүлдерниң боттанып турарын, өртектерниң улгатканы-биле чергелештир пенсияларның, стипендияларның, пособиелерниң хемчээлдерин чогуур үезинде эде көрүп турарының хыналдазын боттандырар.

Профэвилел каттыжышкыннары бо айтырыглар талазы-биле дугуржулгаларны чогуур күрүне болгаш ажыл-агый органнары-биле чарып болур.

11 чүүл. Күш-ажыл болгаш профессионал эвилелдер дугайында хоойлужудулганың сагыттынып турары дээш контрольду боттандырар талазы-биле профессионал эвилелдериниң эргелери

Профэвилелдер администрацияның, өнчү ээзиниң азы оларның төлээзиниң башкарылга органының төлээлекчизиниң күш-ажыл болгаш профэвилелдер дугайында хоойлужудулганы сагып турарын контрольдаар болгаш шиитпирлеттинген чурум үрээшкиннерин чайладыр талазы-биле негеер эргелиг. Күш-ажыл болгаш профэвилелдер дугайында хоойлужудулгада чурум үрээшкиннерин чайладыр талазы-биле оларның киирип келген херээн администрация өөренип көөр болгаш оларның түңнелдерин дугайында бир ай хуусаа иштинде профэвилелге дыңнадыр ужурлуг.

Профэвилелдер боттарының кежигүннериниң болгаш өске-даа ажылчы чонун дилээ-биле, а ол ышкаш болуушкун хууда желээшкин-биле оларның күш-ажылчы эргелерин камгалаары-биле судче негелде-хомудал киирер эргелиг.

Ол сорулга-биле профэвилелдер инспекцияларлыг, эрге-хоойлу талазы-биле дуза чедирер албаннарлыг болгаш оон-даа өске органнарлыг боор болур.

12 чүүл. Күш-ажылчы маргылдааларны чарарынга профессионал эвилелдериниң эргелери

Профэвилел кежигүннериниң администрация-биле аразында күш-ажылчы маргылдааларын профэвилелдери чугаалажып көөр болгаш оларга хамаарыштыр доктаалды хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп алыр.

Күш-ажыл, коллективтиг керээниң дугуржулганың негелделериниң дугайында күштүг болуп турар хоойлужудулганы хажыткаш-биле, күш-ажылдың болгаш амыдырал-чуртталганың социал-экономиктиг чаа байдалдарын тургузары-биле азы барын өскертири-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле коллективтерниң күш-ажылчы маргылдааларын чугаалажып көөрүнге профэвилелдери киржир.

13 чүүл. Күш-ажылдың болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларының талазы-биле медээлерни алырынга профессионал эвилелдериниң эргелери.

Күш-ажыл болгаш социал-экономиктиг хөгжүлде-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле медээни профэвилелдери доктааттынган статистика отчедузунга дүүштүр администрациядан, а ол ышкаш күрүне болгаш ажыл-агый эргелелиниң органнарындан халас алыр эргелиг.

14 чүүл. Коллективтиг керээни администрацияның күүседип турарын профессионал эвилелдериниң контрольдаар эргелери

Бир эвес администрация коллективтиг керээниң негелделериң хажыдып турар шиитпир хүлээп алыр болза, ол хажыдыышкыннарны чайладыр дугайында негелдени профэвилелдери администрацияга киирер эргелиг, ону администрация неделя хуусаа дургузунда көөр. Бир эвес администрация профэвилелдериниң ол негелделерин күүседирин ойталаан азы оларның аразында дугуржулга чедип алдынмаан болза, ол торулдаазыны айыттынган хуусаада коллективтерниң күш-ажылчы маргылдааларының дугайында хоойлужудулгага дүүштүр көөр.

15 чүүл. Профессионал эвилелдериниң забастовка чарлаар эргелери

Профэвилелдери забастовкаларны хоойлужудулгага дүүштүр организастаар болгаш эрттирер эргелиг.

III эге. Профессионал эвилелдериниң эргелериниң магадылалдары.

16 чүүл Профессионал эвилелдеринге хамаарыштыр күрүне болгаш ажыл-агый органнарының администрациязының, хөй-нити организацияларының болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң хүлээлгелери

Администрация, күрүне болгаш ажыл-агый органнары, хөй-нити организациялары, албан-дужаалдыг кижилер профэвилелдерниң эргелерин сагыыр, оларның ажыл-чорудулгазынга идиг бээр хүлээлгелиг. Айыттынган органнар болгаш кижилер профэвилелдерниң эргелерин хажыткааны дээш азы оларның хоойлу ёзугаар ажыл-чорудулгазынга шаптыктааны дээш хоойлу ёзугаар харыысаалгага онаажыр. Уставта сорулгаларны база хоойлу ёзугаар берген эргелерин боттандырары-биле кежигүннери ажылдап турар бүдүрүлгелерже профэвилелдериниң төлээлекчилериниң киреринге администрация, күрүне болгаш ажыл-агый органнары, хөй-нити организациялары, албан-дужаалдыг кижилер шаптыктаар эрге чок.

17 чүүл. Бүдүрүлге ажылындан хостатпаан, ажылчы чонунуң профессионал эвилелдериниң органнарынче соңгуттурганнарга магадылалдар

Профэвилел органнарының составынче соңгуткан болгаш бүдүрүлге ажылындан хостатпаан ажылдакчыларны оларның кежигүнү болуп турган органнарының баш бурунгаар чөпшээрели чокта, бүдүрүлгениң адырларында профэвилел органнарының удуртукчуларын — бүдүрүлгеде чогуур профэвилел органының баш бурунгаар чөпшээрели чокта, а бүдүрүлгеде профэвилел органнарының удуртукчуларын, профорганизаторларны — профэвилелдиң каттыжышкынының чогуур органының чөпшээрели чокта күш-ажыл талазы-биле хемчегге онаап болбас.

Профэвилелдер органнарының составынче соңгуткан болгаш бүдүрүлге ажылындан хостатпаан ажылдакчыларны администрацияның эки туралыг ажылдан үндүрерде, ажылдан үндүрериниң нити чурумун сагыырындан аңгыда, оон кежигүнү болуп турар профэвилел органының баш бурунгаар чөпшээрелин алыр, а бүдүрүлгениң профэвилел органнарының даргаларын болгаш кежигүннерин, оон аңгыда профэвилелдериниң чогуур каттыжышкынының чөпшээрели-биле үндүрер. Профэвилел организаторларын болгаш профбөлүктер удуртукчуларын администрацияның инициативазы-биле ажылдан үндүрерде чогуур профэвилел каттыжышкынының органының чөпшээрелин алыр.

Боттарының бүдүрүлге ажылындан хостатпаан, соңгудалыг профэвилел органнарының кежигүннеринге коллективтиг керээниң дугуржулганың тодараткан негелделерин ёзугаар хөй-нити хүлээлгезин коллективтиң эрге-ажыынга дүүштүр күүседиринге ажылдан хостуг үени, а ол ышкаш кыска хуусаалыг профэвилел өөредилгезинге үени бээр.

Соңгудалыг профэвилел органнарының кежигүннерин профэвилелдерниң кылдыр тан съездилерге, конференцияларга, а ол ышкаш оларның пленумнарының болгаш президиумнарының ажылынга киржири-биле профэвилелдерниң акша-хөреңгизиниң күзели-биле ортумак шалыңын төлевишаан, бүдүрүлге ажылындан хостаар.

18 чүүл. Ажылчы чоннарның профессионал эвилелдериниң органнарынче соңгуткан, бүдүрүлге ажылындан хостаткан кижилерге магадылалдар

Профэвилел органнарында соңгудалыг албан-дужаалга соңгуттурган түңнелинде ажылындан хостаткан ажылдакчыларга оларның соңгудалыг бүрүн эргелери дооступ турган соонда мурнуку ажылын (албан-дужаалын) бээр, а ол чок болза, ынчаарга ол бүдүрүлгеге азы ажылдакчының чөпшээрели-биле өске бүдүрүлгеге база ындыг чергелиг ажылды (албан-дужаалды) бээр.

Чогуур ажылды (албан-дужаалды) мурнунда ажылдап турган черинге администрация берип шыдавас-даа, а бүдүрүлгениң дужурген таварылгада профэвилелдерниң оон ажылга кирип ап турар үезинде ортумак шалыңын эрттирер, ынчалза-даа ол алды айдан хөй эвес болур, а бир эвес өске мергежилге өөренип берген болза, чыл чедир хуусаада эрттирер.

19 чүүл. Профэвилел органнарынга соңгуткан ажылдакчыларның күш-ажыл кылырынга магадылалдары

Профэвилел органнарының составынга соңгуттуруп турган ажылдакчыларны соңгудалыг органга бүрүн эргелериниң соонда ийи чыл иштинде администрацияның инициативазы-биле ажылдан үндүрери болдурбас, ону бо хуусаада чүгле бүдүрүлгени долузу-биле дужургенде азы ажылдакчы кижи хоойлу ёзугаар үндүрер ужурлуг чүве кылганда үндүрүп болур. Ындыг таварылгада ажылдан үндүрерин 17 чүүлдүң бирги кезээнде көрдүнген чурум ёзугаар боттандырар.

20 чүүл. Профессионал эвилелдериниң болгаш оларның ведомствозунда бүдүрүлгелериниң эт-хөреңги болгаш саң-хөө эргелери

Профэвилелдер болгаш оларның органнары хоойлу ёзугаар юридиктиг черлер болур.

Профэвилелдери боттарынга хамааржыр эт-херекселди болгаш акша-хөреңгини эдилээр, чарыгдаар болгаш баш миннир эргелиг.

Профэвилелдери күрүне, ажыл-агый, кооператив болгаш хөй-нити өске-даа организацияларның хүлээлгелери дээш харыылавас, а олар боттарының ээлчээнде профэвилелдериниң хүлээлгелери дээш база харыылавас.

Профэвилел бюджединиң акша-хөреңгизиниң үндезинин тургузар чурумун болгаш ажыглаарын профэвилелдериниң уставы-биле тодарадыр.

Профэвилелдериниң уставка дүүштүр боттандырып турар саң-хөө ажыл-чорудулгазын, коммерция ажыл-чорудулгадан аңгыда, күрүне контрольдавайн турар.

Профэвилелдерге онаажып бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның орулгаларының үндезиниң, оларның алган акша-хөреңгизиниң хемчээлин болгаш төлеп турар үндүрүүн күрүнениң саң-хөө органнары болгаш үндүрүг инспекциялары хоойлуга дүүштүр контрольдаар.

Профэвилелдери боттарының устав ёзугаар өөмс болгаш ол үеде сорулгаларынга дүүштүр доктааттынган чурум ёзугаар дашты экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырар, профэвилел банкыларын, страхование болгаш акционер ниитилелдерин каар коммерция бүдүрүлгелерин тургузар, эп-сеткил каттыжылгазының эргежок чугула фондуларын, культура-чыдыдыышкын болгаш эргежок чугула өске-даа фондуларны ажыдар эргелиг.

21 чүүл. Профессионал эвилелдериниң ажыл-чорудулгазынга материалдыг байдалдарны тургузар талазы-биле бүдүрүлгелерниң хүлээлгелери

Профэвилелдеринге ажылдаар кылдыр бүдүрүлгениң администрациязы дериттинген оран-савааны халас бээр. Ону бээриниң негелдезин администрацияның болгаш профэвилелдиң киржилгези-биле күш-ажылчы коллективтиң шиитпири ёзугаар тодарадыр.

Коллективтиг керээни чарып турда хүлээп алдынган шиитпир ёзугаар бүдүрүлге профэвилелдеринге халас ажыглаар кылдыр бүдүрүлгениң балансызында азы хөлезилеп алганы бажыңны, оран-саваны, тудугну болгаш өске-даа объектини, а ол ышкаш дыштаныылга баазаларын, элээди чаштарның болгаш кадыкшылганың өске-даа дыштаныылгазын организастаарынга, культура-чыдыдыышкын, күш-культура-кадыкшылга ажылын ажылчы чон-биле болгаш оларның өг-бүлези-биле эрттиреринге эргежок чугула лагерьлерин бээр.

Коллективтиг керээде тодараттынган сорулгаларга чарыгдаар акша-хөреңгини бүдүрүлге хоойлуда доктааткан хемчээл ёзугаар профэвилелдеринге шилчидер.

Бүдүрүлгеде ажылдап турар профэвилелдериниң ажыл-чорудулгазынга херек материалдыг өске-даа байдалдарны тургузарын коллективтиг керээ (дугуржулга) ёзугаар башкарып таарыштырар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи **М. ГОРБАЧЕВ.**
Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 10.

Хойжуга сөс

ТАНЫП ТУРДА-ЛА, ТУДУП АЛБААН

Оорларның оруу кудумчу дээрезинге каттыжып турдум, ынчалза-даа мээн-биле болган таварылга ол дугайын өскээр бодаарынче албадапты. Оларның оруу ажык хевээр чүве-дир! Түвексинмес болзуңарза, дараазында төөгүнү чугаалап берейн.

Эрткен чылдың июнь 2-ден 3-түү дүнезинде ажыкок чазы чаттан Чодураа биле Торгалыг суурларының ийи аразында чайлаамга ордум. Дүнекиниң 11 шак үезинде ыттарывыс-даа туткулаамнып-ла эгеледи. Караңгы, чывытыг дүне дашкаар үнгеш, дыңнаалаарымга, оорлар келгени шын болду. Өгге кирип келгеш, ок-боом уштуп чадажып олурумда, өөм иштии хой кажаазында калыды. Удатпаанда хойнуң маңнап келгени «Оор-дур, таныыр кагдым. Орта ажыл кылбас Виталий Череве деп сол-ла-дыр, хуудус суурга чоруп турган чүве, ол-ла хөйлени хевээр!» диди.

Боом туткаш, хой кажаазынга маңнап кээримге, оорнуң мени манап оларны кайда боор, арлы берген болду. Туруңум ап алгаш, тей кырындан чоок-кавыны чырыттыртып эгеледим. Билдинер чүве-даа чок хире. Бижип болганда, бистиң адаа-бистан ындыг «Москвич» Чодураа суурже углай баар чоруурун эскерип кагдым. Ол онгул-чингилте эленейнип чорда, улуг даг ырыкта үнс маңнап келдим: суурнуң кайы бажыңынга доктаарын көөрүм ол. Доспанмаа Калайның бажыңынга барып доктаадылар эвеспе.

Ыя ол аразында хой алыштаан боор бис деп бодааш удуп чыдып алдывыс. Эртезинде хойну санаан, бир хой чок болду. Доп-дораан суурже түтсүп кирдим. Ийе, частаан болдум. Доспанмаа Калайның бажыңынын чанында «Москвичиниң» чоокта чаа маңнаан изи чыдыр. Чогум оорлар боттары чоруй барган.

Чааты кедээ Соведи таварыштыр шагдаа кыйгырдым. Ынчан милиция начальниги турган подполковник Валерий Хомутов, истекчи Александр Мандан-Хорлуу, участок төлээзи Василий Самбуу сугдар исти көрген. Чогум бажыңдан чүве тыпсбаан.

Элээн болганда истекчи Александр Мандан-Хорлуу өөм иштиин Шагаан-Арыгже кыйгыртып аппаргаш, ус кижиден оорну таныткан. Баштай караңгы өрээлге суп алгаш, оон хенертен чырыктыы кыпсыпкаш, «Кайзыдыр?» деп айтырар чүве болган-дыр. Виталий Черевени ол дораан айыткан. Оон шагдаа та канчап солуштуруп алганы ол чүве. «Өске кижи айыткан сен» деп барган. Чүвени черле эчис шынынга чедирер дээш хоорайже дамгаар көөр боорумга, истекчи «Силерниң материалдарыңарны Москвада экспертизаже чорудтум» дээн.

Истекчиниң былдан турабыы эскергеш, ону каш хондур шагдаа черниң эжиинге калдарып келдим. Мырыңай тос ай чедер дей берген. Бир-ле хүн Александр Мандан-Хорлууну тудуп алдым. Сегирзиш ал честывыс. «Херекти УР деп черде Олег Донгакка дамчыткан мен» деп бо ийин. Ам ол Донгакты келеп эгеледим. Каш хонганда ол мени туттуруп алды. Ында кандыг-даа херек чок болду. Ийи шагдааны ууртештирдим. Түңнелинде бодап орарымга, херекти соксадып каапкан ышкаш болду.

Шак ынчаар үе эртеп. Бир шаг болганда Виталий Черевениң барып турганы Наталья Хаңды бискс мынча диди: «Силерниң хой оорлаарын Доспанмаа Калайның оглу болгаш ийи күдээзи хуулус-ле плаанап турган чүве. Оларның аайынга киргеш, ынчаш мөге очук бергеним шын»

Декабрь 12-де шагдаа черинге кээримге, Хомутов-даа, Мандан-Хорлуу-даа Кызылче арлы берген болду. Өске шагдаалар херекти катап оттурган. Ынча үеки хирис эрттирип алгаш, ам оларның оорларны тыварынга шоолут бүзүревес-тир мен.

Сарыг-оол ТАСПААН-ЧЫК.
«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң хойжузу.

СЕРЕМЧИЛЕЛДИ КОШКАТПАС

Район төвүнге өртке удур ниитилел черн тургустунгандан бээр элээн үе эрткен. Мурнуку чылдарда бо черниң ажылы улут-ла хөнүвейн келген. Оон удуртукчузу база ызырыммас турду. Амгы үеде ол ниитилелди Марчын-оол Агарган удуртуп эгелээн. Девискээрлерде ажыл-агыйларга, албан черлеринге, организацияларга чедип, коллективтер ортузунга лекцияларны номчуп, беседаларны кылып турар болу берген. Ол черлерге өртке удур хемчеглер алырынче угланган лозуң-плакаттарын тарадып, аскылаап. Чурттакчылыг суур бүрүзүнге чыыш болу бээрге, күрүнениң база хуунуң өнчүзүн өрттен камгалаарының тайылбыр ажылын кылып турар.

Бистиң долгандыр турар бойдустуң чайгаар бүткен үнүш бүрүзүн хайыралаар, өртүг болдурбас сорулга-биле арга-арыг иштинге, аян-чорук барып чораан үезинде оваарымчалыг болурун база тайылбырлап келген. Өрт айыылын болдурбазының талазы-биле районнуң кол эмчизи О. Ш. Ондар, райпо баштаар черниң даргазы Б. Д. Ховалыг, АКМК начальниги Б. Ч. Монгуш олар чамдык ажылдарны кылгылаан. Өртке удур ажыл чорудар дериг-херекселдерин четчелээн. Ол ышкаш Сут-Аксы ортумак школазының башкылары Анзатмаа Монгуш, Татьяна Ондар олар өөреникчилерге өрт айыылын болдурбазының тайылбырын кылып, ындыг таварылга болу берзе, чогум кандыг хемчеглер чорударының аргаларын чугаалап турар.

Ондар БОРАШ.

(Эгезн 1-ги арында).

БҮЗҮРЕЛ-БИЛЕ, ИДЕГЕЛ-БИЛЕ

Оон ындай чүнү чугаалап болурул? Республикада корум-чурумнуң байдалы, кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны чурттакчы чоннуң сагыш човаашкынын, дүвүрелин болдуруп турар. Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының материал-техниктиг базазын быжыглаары, кадрлар-биле хандырар айтырыглары ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунга, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң прокуратураларынга тургузуп келгенивисти база чугаалаар апаар. Бистиң милициявыс бөгүн харылзааның камгалалдың эргежок чугула дериг-херекселдери-биле холдуунда-ла хандыртынган деп болур. Оларның ажыглалында вертолёт база бар. Ынчангаш Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга болгаш чамдык өске-даа районнарның соңгукчуларының иштики херектер килдистерин автотранспорт-биле хандырар дугайында дилеглери багай эвес күүсеттинген.

Чамдык районнарда, совхоттарда, суурларда, малчын коданнарда телевидениениң ийиги программазын көрбейн турарын билир бис. Бистиң республикавысты теледамчыдылгаларны космос спутник харылзаазын дамчыштыр дорт хүлээп ап турар регионнарның даңзызынче киирерин дилеп, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, улус депутады Ш. Д. Ооржак-биле кады Эвилел болгаш Россия ведомстволарынга кирип турдувус. Айтырыг шиитпирлеттинип турар, ынчалзажок ол моон соондагы чылдарже шилчий бээр (чижеглээр болза, 1993-1997 чылдар) хире. Аңаа хамаарыштыр соңгукчуларымга бөгүн чүнү чугаалап болур мен. Телевидениениң ийи дугаар программазынга эргежок чугула дериг-херекселдерин Өвүр, Барыын-Хемчик районнарда бо чылын (Бай-Тайга районнуң чурттакчылыг черлерин хаара туткан) тургускан.

Соңгукчуларның хөй-хөй дилеглери болгаш санал-оналдары шалыпкын холгаарлаашкынны негеп турар, оларны мен үүрмек чүүлдүр деп шуут чугаалап шыдавас мен, чүге дизе, улус ажыл-агыйының адырларының чогумчалыг ажылдаарынга олар чаңгыс аай ажыктыг. Чүнүң-даа мурнунда, Тожу, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга районнарда школаларның болгаш өске-даа объектилерниң септелгезин база тудуун дүргедедириниң, тудуг материалдарын дилээринге дуза кадарының айтырыглары оларда көдүрттүнген. Сүт-Хөл районнуң суурларын үерден камгалаарының талазы-биле ажылдарны чорударының болгаш хөй-хөй өске-даа айтырыгларны шиитпирлээрин ында айтып турар.

Соңгукчуларның чагыгларының талазы-биле тодаргай ажыл-херектер чоруттунган. Холдуунда олар күүселдеге хүлээп алдынган. Капитал салыышкыннарының болгаш материал-техниктиг курлавырларның чедишпези-биле холбаштыр Тээли суурга район эмнелгезиниң, Ак-Довурактың № 4 ортумак школазының, Кызыл-Мажалыкка 1176 олуттуг ортумак школаның, Сүт-Хөлге эмнелге комплекизиниң, спорт залдыг Культура ордузунуң болгаш оон-даа өске тудугларның тудуун чорударын дилээн шак мындыг чергелиг чагыглар берге шиитпирлеттинип турар.

Соңгукчуларымның чамдык дилеглеринге хамаарыштыр байдал база-ла шак ындыг хевирлиг. Чурттуң улус ажыл-агыйының рынок харылзааларынче шилчээшкини-биле холбаштыр, чаңчыл болган ажыл-агыйжы харылзаалар үстүп-частып эгелээн, фонд чедирилгези үзүктелип турар. Бо бүгү-биле холбаштыр школаларны, культура черлерин автобустар-биле хандырарынга дузаны барык чедирип шыдаваан бис. Акша-хөреңгиниң база арга-шинектиң чок болганындан чамдык дилеглер болгаш саналдар ой-шаанда күүсеттинмээн, ынчалза-даа оларның шуптузу контрольда.

Дээди Советтиң Президиумунуң ажылының дугайында, парламент чылының чамдык түңнелдериниң дугайында (а ол 8 айга дүгжүп турар) чугаалап тура, ол эрге-чагырганың дээди органының тургустунганының үези болган дээрзин чугаалаар ужурлуг мен. Бир эвес бирги организастыг болгаш республикага кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң күштелдириниң талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни сайгарган ийиги ээлчег чок сессияларны санавас чүве болза, үшкү болгаш дөрткү сессияларга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Доктаамал комиссияларының дугайында хоойлу, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының статузунуң дугайында хоойлулар, республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларация, Тыва АССР-ниң дылдарының дугайында хоойлу дээн чижектиг үндезилекчи актылар хүлээп алдынган болгай.

Доктаамал комиссиялар доктаамал ажылдаар апарган. Бөгүн республиканың Дээди Совединиң Президиуму — ол дээрге принципиалдыг чаа орган апарган. Чаа ёзу-биле хоойлужудулга болгаш өске-даа хүлээлгелер шиитээттинип турар. Парламентиниң ажылындан митингижи сеткил-хөөн чоруп, кандыг-бир айтырыгның азы болуушкуннуң үнелелинче демзигүүрлүг көөр чорук көстүп келген. Чамдыкта частырыглар, далаш чоруктар, сагыш-хөөн частыышкыннары бо-луп-ла турар харын. Чижээлээрге, Дээди Советтиң сөөлгү сессиязынга мен, республиканың Дээди Совединиң Даргазы, республиканың күрүне суверенитединиң дугайында айтырыг талазы-биле илеткелчи болганымда, республиканың адының талазы-биле бадылаашкыннарының түңнелдеринге таарзынмайн арткан мен. Республиканың депутаттар корпузунуң 80 хуузу СЭКП кежигүннеринден тургустунган болганда, 1917 чылдың Октябрының идеялары, 1921 чылда тыва чоннуң хүлээп алганы социалистиг шилилге республиканың адынга салдарлыг болур боор деп быжыы-биле бүзүреп турган мен. Ынчалза-даа «Тыва Совет Социалистиг Республика» деп санал депутаттарның хөй нуруузунуң деткимчезин албайн барган. Республиканың улус депутаттарының даңзы ёзугаар бадылаашкыннарының түңнелдери парлалгага парлаттынган. Оон соңгукчулар депутаттар боттарының соңгукчуларының үзел-бодалын кайы хире илереткенил дээрзи көстүп келир. Бо бүгү Чаартынган Эвилелди республика бүрүзүнге бадылаашкыннарның түңнелдерин өөренип көрбүшаан, деңэргелиг тускай догуннаан Совет Социалистиг республикалар федерациязы кылдыр арттырарының дугайында айтырыг талазы-биле удавас болур референдум-биле холбаштыр бо бүгү коңчуг чугула. Бистиң республиканың адының талазы-биле түңнел шиитпирин үндүрери Тываның хөй националдыг чонунга арткан. А мен чүгле мындыг чүүлдү немексээр мен, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи Совет күрүнениң ады — Совет Социалистиг Республикалар Эвилели кылдыр хевээр арттырар саналды деткиирин хөй үн-биле доктааткан.

Түңнелинде мындыг чүүлдү демдеглекседим, бөгүн соңгукчу кижи кымны кым дээрзин хөлчок эки билир апарган. Ыыткыр кыйгырыгларга болгаш аашкынныгларга шоолуг бүзүревестей берген. Ол фактыларга болгаш ажыл-херектерге бүзүрээрин күзээр. А бистиң херектеривис, дорту-биле чугаалаалы, коңчуг багай чоруп турар. Ынчалза-даа мен перспективаже бүзүрелдиг көрүп, бистиң чаа парламентивис частырыглыг, салдыныышкынныг, маргылдааларлыг-даа бол, улус эрге-чагыргазының быжыгыышкынныг, таарыштырылгалыг органы апаар дээрзинге бүзүрээр мен. Меңээ хамаарыштыр алыр чүве болза, амдыызында соңгукчулар меңээ бүзүреп турарлар, амдыызында бедик албан-дужаалды эдилеп турар болганымда, бодумнуң чонумнуң эрге-ажыктарын дээш туржуп чоруур болгаш моон-даа соңгаар туржур мен. Республика амдыралдың бүгү-ле адырларынга эки талаже өскерлиишкиннерни чедип алыр дээрзинге бүзүрелдиг мен.

Чимит-Доржу ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы.

НЕМЕЙ ТУТТУНГАН

Чадааның № 2 ортумак школазының коллективинге немей тудугну Чаа чыл уткуштур улуг белекти Матвей Дмитриевич Чарматовка удурткан грек тудугжуларның бригадазы сөңнээн. Олар эрткен чылдың май 15-тен эгелээш декабрь 17-ге чедир спорт залдыг, беш делгем өрээлдерлиг чаа школаны тудуп дооскаш, ону күрүне комиссиязынга хүлээткен.

Школаның тудуун күрүне комиссиязы эки шынарлыг кылганын демдеглээш, ол дугайында актыга атты салганнар. Ам чүгле шала доозуулуң кадарын манаары арткан.

Ынчангаш 1991 чылдың январь каникулу төнерге чылыг, чырык, делгем школага эге класстарның өөреникчилери өөредилгезин уламчылаарлар. Ыраккы Грузияның тудугжуларының Чаа чыл уткуштур сөңнээн белээ дээш школаның башкылар коллективи, өөреникчилери өөрүп четтиргенин оларга илереткеннер. Интернационалдыг найыралдың ачызында Чадаанада чаа школаның немелде тудуу доозулган.

Каадыр-оол ТУВАК.

ЭМЧИЛЕРИВИСКЕ

Тээли эмнелгезинде эмчи Светлана Чимит-ооловна Ооржакты тээлижилер эки таныыр. Оларның кадыы дээш кызымак ажылдап, кезээде-ле сагыш човап, кичээнгейлиг көрүп чоруур эмчизинге чоргаарланмас арга чок.

Чаа үнген чыл таварыштыр чонунга хүндүлүг эмчивиске чедиишкиннерни күзеп, байыр чедирдим.

Айлаң АМЫРБИДЕ.
Башкы.

• • •

Ачы-буянныг эмчим Юрий Павлович Щербаковтуң 1972 чылда-ла кезип эмнээнниң ачызында кан кадык ажылдап, чонумга бараан боор чор мен.

Үнген чаа чыл таварыштыр эмчиге база катап өөрүп четтиргенимни илередип, чаагай күзээшкиннерни бадалгаттым.

Очур-оол ООРЖАК.
Харылзаачы.
Сүт-Хөл район.

ӨГ-БҮЛЕ, ЭМЧИ

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта хоочун хойжу Дары-Хөө Хертекович Серен-Доржу кадайы Карбы Хомушкуевна-биле бо келген Чаа чылды күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткаан. Кадарган хойларының алдан ажыы хураганнаан. Олар холушкак хойларны ам 6 дугаар чыл кадарып келген. Эрткен чылда «чүсчү» малчыннарның чарыжынга киришкеш, чүске онаапттыр чүс баш хураганны менди алганнар.

Дуржулгалыг хойжулар 1989 чылда эң-не бедик күш-ажылчы көргүзүглерлиг болган. Чүске онаапттыр олар ынчан 130 баш хураганны онча-менди алган. Ынчалза-даа оларның алган хураганнарының чамдыызы орай төрээн ужурунда малдың баш санын өстүрериниң сан-түңүнге кирбейн барганын чугаалап ордулар.

— Бо чылын база эки көргүзүглерлиг болурун дугуржуп алган бис. Чайын белеткеп алган сигенивис-даа бар. Биске кыштаглаашкын улуг бергедээшкин чок болур ужурлуг — деп, улуг хойжу Дары-Хөө Серен-Доржу ажыл-ижин таныштырды.

Хойжу аалдың сакманчы уруу Айлан, оглу Виктор кежээликтей хойларны кажааже киирди. Чаа төрээн хураганнарны сонуургай бердивис. Кара баштыг хураганнар бежен ажыг болду. Сакманчы Айлаң оларның аразында келди. РСФСР-ниң КП-зиниң Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары Ховалыг Балчый-оолович Сагаан-оол ынчан малчыннарның ажыл-амыдыралы-биле таныштты. Бо Кызыл-Бут дээр черниң хойжуларынга моон соңгаар чүү херектиин удуртукчу демдеглеп ап, олар-биле чугаалажып олурду.

Эрги чыл-биле Чаа чыл солчуп, байырлажып турар үеде, Бай-Тайганың аныяк-даа, хоочун-даа улузунуң омак-хөглүүн эскердим. Тээли суурнуң чолаачызынын, ында улуг эмнелгениң ажылдакчыларының ажыл-ишке кызымаан магададым. Чаа үнген Чаа чылда эки чурттаар, төлептиг ажылдаар дижип, кижи бүрүзү йөрээл салып, изиг күзелдерин чугаалап турдулар. Эмчи Зоя Шалын-оол бажыңында каастап алганы Чаа чылды уткуурунун шивижигежиниң чанынга келди.

ЧУРУКТАРДА: малчын Дары-Хөө Серен-Доржунуң аалында; Тээлиде Зоя Шалын-оол бичии оглу-биле.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотолары.

ДИДИР-ДИДИР ДИРИГ ЫШКАШ...

Беш-алды чыл мурнунда мындыг чугааны бижиири болдунмас турган боор. Солуннар арнынга ындыг чүүлдерни парлаарындан чалданыр турдувус. Ажыкчарлыг чоруктуң ачызында, бүгү четпестерни, ижин-кара чокка чугаалажып-даа болур апарганы эки. 40 чылдарның нүүрүнде башкы атты эдилеп, ынча чылдарда солун, сеткүүлге чүүл бижип чоруур башкы кижи болгаш, ону деңзигүүрлеп олур мен.

«Дидир-дидир дириг ышкаш чурттап чоруур, ынча дидир, мынча дидир, ындыг дидир, мындыг дидир...» деп чугаалар тыва кижилер аразынга, «Тыва черге бурунгунуң бурунгузундан бээр туруп келген. Дидир-дидирде шынның үлүү база бар. Бир-тээ, дидир-дидирде шынның үлүү бар болза, ону кым ажыдып шыдаарыл? Сайгарып бодап көөрге эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары, чоннуң херээнге бердинген кижилер илередип шыдаар. Хову-Аксының амыдыралындан 3 чижекти киирейн. Дидир-дидирни бо чүүлге хамаарыштырып көрейн. Бирээде, Таңды-Уланың бойдус байлаа — кескен ыяшты дилгеш, Саяннар артынче сөөртүп аппаргаш, ында суурларда улуг тудуглар тудуп турар дидир. Ийнде, Хову-Аксы суурларда автобустар оруктарга чораашла үрелип, пассажирлер сөөртүлгезин бергедээшкинге таваржытырып турар дидир. Чүге дээрге чычааннарның кезектерин орнап-солуп аппарган. Үште, Хову-Аксы хоорайжыгашка чараш ёлка сөөлгү чылдарда Тывага алдаржып, чонну магададып турду. Ол ёлканың электрониказын чазый кижилер чүдүрүп аппарган дидир. Бо хевирлиг дидир-дидирлерни уламчылаар болза, ам-даа он-ону-биле бижип болур. «Тываның байлаан кежүп чоруткан кижилер тотчеглеп турда, анаа орарга кайын таарыжыр? («Солуннарга бижип көр»)» деп Хову-Аксыжылар дилээн. Ынчангаш бо чүүлдү бижидим.

Үстүнде үш дидир-дидирни бижидим. Тодаргай херечи, барымдаа херек дээрзи шын. Тускай өөредилге чери доосқан, бодунуң ажылының методиказын эки билир истекчилер, байысаакчылар болза, дидир-дидирниң шынын тып шыдаар деп, автор бүзүреп турар.

Өөн КОРОДА.
Хоочун башкы.
Таңды район.

КЫРГАН-АВАВЫСКА

Кырган-ававысты Александра Салчаковна Хомушку дээр. Ол амгы үеде Тээли суурда «Ойнаарак» уруглар садында техниктиг ажылдакчы. Кандыг-даа ажылды чажам дивес. Он уругну азырап өстүрген Маадыр-ие бо хүннерде чүстүң чартыын базып турар. Кырган-ававыска эргим чылыг сөстерни сөглеп, оон арнынга кезээде хүлүмзүрүг чайнап чоруурун күзедивис.

Тайгана ХОМУШКУ.
Кызыл хоорай.

ИЗИГ ТУЛЧУУШКУННАР

ЛОНДОН. Сомалиниң ниийсылалы Могадишо хоорайның кудумчуларында изиг тулчуушкуннар соксавайн турар. Чазак шериглери-биле Сомали каттышкан конгресс дээр организацияның дайынчыларының аразында каш хонук уругулчулээн ол тулчуушкуннарга кайы-даа таладан 500 ажыг кижи өлүрткен.

Хоорайның эмнелге черлеринде балыглаткан кижилер сыңышпастай берген, оларның чамдыызын гостиницаларда чыттырып эгелээн. Ол чурттуң президентизи ниийсылалды каап каш, хоорай кыдыы черде бээ бурунгаар ... кыйгы кааи кузук камгалалга быжыглаанып туруп алган. Ол шериглериниң хөделиишкиниң оон удуртуп турар.

Могадишодан кээп турар медээлерден алырга, даштыкы чурттарның элчин черлери ол чурттан өөрүп турар.

БЕЛЕН ЭВЕС АЙТЫРЫГЛАР

ВАРШАВА. Бо эгелээн чылда бүдүрүлгениң чүгле ийи хууга өстүрер дээр болза, Польшаның экономиказы бедүүн эвес айтырыгларны сайгарып көөр ужурлуг деп, планчылашкынының төп эргелелиниң удуртукчузу Ежи Осятыньский журналистер-биле беседага демдеглээн.

Амгы Польша чазаа удур бүрүүдадышкыннарының бирээзи болза, 1990 чылда ол инфляция бүдүрүлгезин 30 хууга кудулатканы боор турар. Оода чадаарда бичии-даа бурунгаар баажымы кылыр деп болбаар болза, дыка хөй улегтур бүдүрүлгелериниң монополдуг байдалын кызыгаарлаары эргежок чугула деп, Ежи Осятыньский санап турар. Маргымжып кагжыр чорукту тургузар, тывынгыр, ажылчыр удуртукчуларны деткиир херек. Сан-хөөден акшаландырышкын системазы шыдал чок бүдүрүлгелерни ол олчан турарынга салдар чедирип, оларның сайзыралгайжымаранга изиг болбайн турар. Эрткен чылын бууралы бүдүрүлгеге чок болганы оон-биле тайылбырлаттынар.

План эргелелиниң удуртукчузу заводтарны болгаш фабрикаларны хуу өнчүге берип эгелээринден доп-дораан улуг ажык болур деп санавайн турар. Ооң бодап турары-биле, өнчү хевири эвес, а бүдүрүлгелерин эргелеп башкарарының аргалары шиитпирлиг ужур-лузалыг болур ужурлуг.

ОЗАЛ-ОНДАК САНЫ КЫЗЫРЫЛГАН

БРЮССЕЛЬ. Бельгияның солуп, сеткүүлдериниң арыннарындан эрткен чылдың төнчүзүнде сүрлүг улуг хемчээлдерлиг кылдыр көргүскен пистолеттерниң чүрүу душпейн келген. Ону кежир «Машинаны ээрик башкарган болзаңза бо чепсектен айыылдыг» деп бижик бижээн. Оруктар дургаар эскылаан улуг чарлаларда арага ижеринден ойталаарын сүмелеп турар. Телевидение оон база-ла ындыг калбаан. Хүнде экраннарга каш катап аас-кежиктиг өг-бүлени көргүзүп, оның эр ээзи арага ижипкеш, бодунуң чоок кижилерин айыылга таарыштырыксавас мен, олар меңээ эргим» деп көрүкчүлерге чугаалап турар.

Бельгияда орук озал-ондактарының чылдагааны болур арага ижер чорук-биле демиселдиң калбак кампаниязын ам каш чыл улаштыр декабрь 1-ден январь 15-ке чедир эрттирип турар. Ол кампанияның эң улуг хемчээлдиг кезии Рождество болгаш Чаа чыл байырлалдарынга таваржыр. Үндүр тыкан агаарның электроннуг хынакчызы хапта арага бажын доп-дораан медээлептер. Бельгияда арага ижипкен чораан чолаачы шыңгыы хемчеглге таваржыр: эзирээшкиниң деңнелиниден хамаарыштыр чолаачы шиитпилгезин хавырар, 160 муң бельгия франкыга чедир (5300 хире доллар) торгаар, азы 15 хонуктан 6 ай чедир кара-бажынзар.

(СЭТА).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ 5

МОСКВАДАН
БИРГИ ПРОГРАММА

6.30 «Хөгжүмнүг белек». Польша телевидениениң программазы. 7.00 Мультфильм. 7.10 Эртенги хөглээшкинниг программа. 7.45 Бистиң садывыс. 8.15 Бүгүдеге спорт. 8.30 Ритмниг гимнастика. 9.00 Медээлер. 9.30 Хоккей. Эш хуу ужуражылышкын. «Калгари Флеймз» (Канада) —ЦСКА. Канададан дамчыдылга. 12.30 «Сиген кырында ыт». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 14.40 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 15.15 «Ох, бо Настяны-даа». Уран-чечен фильм. 16.30 Тооллар болгаш ужуралдар оранында. «Он ийи ай». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Чалча». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.45 «Браво-90». 00.15 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 01.15 «Мсье Перришоннуң аян-чоруу». Уран-чечен телефильм. 02.30—03.30 «Кайгамчык үеңи санты-дыр мен».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 8.55 А. Арутюнян. Концерт. 9.20 «Аажы-чаң шаптыктаан». Барымдаалыг фильм. 9.40 «Алдын билзек» ансамбльдиң концерти. 9.55 «Чернобыль соонда амыдырал» 10.30 Уругларга фильм. «Сылдыстыг оол дугайында тоол». 1-2 сериялары. 12.40 «Щелкунчик». П. И. Чайковскийниң музыказынга балет. 14.30 «Пушкинниң тоолдары». Фильм-концерт. 15.30 Орус чугаа. 16.00 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. 18.30 «Көк кушкаш» бөлүктүң концерти. 18.45 «Чаңгыс актер театры». Л. Филатов — «Федот адыгжы, эрес эр дугайында». Тоол. 19.45 Т. Петрова орус ырларны ырлаар. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хаак спорту. Делегей кубогу. 30 км. Херээженнер. 21.00 «Үе». 21.45 Н. Бабкина биле «Орус ыры» ансамбльдиң чогаадыкчы кежээзи. 23.45 Киноконцерт. 00.45—01.40 «Дүнеки ажыл». Уран-чечен телефильм. (Финляндия).

ЯНВАРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 Икона бижииринин уран чүүлү. 13.00 «Кодээден дамчыдылга». 14.00 Фигурлуг чүгүүлаашкын. Делегей маргылдаазы. 15.00 «Рококо». Хөгжүмнүг программа. 15.15 «Кадыкшыл». 15.45 «Николай Вавилов» уран-чечен телефильмниң сайгарылгазы. 16.25 Улуг-хүнүнүң промезад-концерти. 17.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» Мультфильмнер. 19.00 Барымдаалыг фильм. 19.25 «Ырлажып турар чүүл дугайында». Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Үе». 21.45 «Чаа чыл ужуражылгалары». 01.00—02.10 «Улуг Володя, бичии Володя». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 9.05 «Делегей улузунуң чогаадылгазы». 9.35 «Мөңгүн куда». Телефильм. 10.05 Композитор Анвар Бакиров. 10.35 «Делегатскаяда музей». «Кырган-аваның аптаразындан солун чүүлдер». 11.05 И. Селецкис режиссерниң фильмнери. «Поперечная кудумчузу». 12.35 И. Фрель — «Иоахам Лис — дипломнуг детектив». Уругларга фильм-шии. 14.10 «Планета». 15.15 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. 17.45 Россия парламентизиниң медээчизи. 18.00 Хаак спорту. Делегей кубогу. 15 км. Эр кижилер. 19.00 Н. Паганини. «Венецияның карнавалы». 19.10 Свято-Данилов хүрээниң төөгүзүнүн дугайында. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Атлетикага делегей маргылдаалары. 21.00 «Үе». 21.45 —23.55 Дж. Пуччини — «Тоска». Фильм-шии.

ЯНВАРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Мультфильм. 8.35 Циркке шупту ынак. 9.20 «Гусарлар эскадронуу». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 12.00 Хоккей. Эш хуу ужуражылышкын. «Эдмонтон Ойлерз» (Канада) — ЦСКА. 14.00 Барымдаалыг телефильм. 15.00 ТВ-контакт. 15.15 «Эрии салдыг азырак чые». Уран-чечен фильм. 16.30 «Харжыгаш». П. И. Чайковскийниң музыказынга балет. 18.45 Орус хөгжүм культуразының хөгжүлдезиниң дугайында хөгжүмнүг фильм. «Варяг тургаш грек апарганы». 19.50 «Николай Вавилов». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.00 «Сээдей кижиниң демдеглелдери». Телешии. 00.10 «Москваның чараш кызы». 00.55 «Эотико». Уран-чечен телефильм. 02.10—02.55 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

02.00—02.00 «Катап тургустукуушкун». Телемарафон.

ЯНВАРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». Информастыг хөгжүмнүг программа. (120+30). 9.00 ИХМ медээлери. 9.20 «Силерниң үнер үеңер, артист». А. Аконин. 9.35 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 12.00 Медээлер. 12.15—13.30 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 15.15 Уругларга уран-чечен фильм. «Чаңгыс парус агарып чор». 16.40 Г. Малер — «Улуг мал мастер дузалакчызының ырлары». Концерт. 17.00 «Маңаа алырының аргазы». Телефильм. 17.30 Уругларның хөгжүм клуву. 18.30 Медээлер. 18.45 «Рынок хоойлулары-биле». 19.35 ИХМ медээлери. 19.50 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 «Сес». 00.15 «Айыылдыг аргилиишкин». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 01.25—02.55 Кижиниң арга-шинектериниң дугайында телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Мономахтың бөргү». 9.20 Телефильм. 9.40 Француз дыл. 10.10 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 10.55 Француз дыл. 2-ги чылы. 11.25 Мультфильмнер. 11.55 Ритмниг гимнастика. 12.25 «Бичии ангелдер» аас чогаал ансамблиниң концерти. (Мурнуу Корея). 13.25—14.40 «Ак-көк үнелиг даш». Уран-чечен фильм. 17.15 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Кодээниң амыдыралы». 18.35 «Салгынчыгаш». 18.50 Медээлер. 18.55 «Азия теве». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Улус депутадының индиири». Г. Ч. Ширшин, С. Б. Сараев, К. Н. Цой дамчыдылгага киржирлер.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45—23.15 «Херек кижилер». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Экии, эштер!». 18.00 «Вертикаль». «Папирустар». Телефильм. 18.15 Ритмниг гимнастика. 18.45 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Таныжыңар, Гинтарас Ниркявичюс». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 21.00 «Рок-н-ролл-90»-ниң сылдыстары.

ЯНВАРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 Барымдаалыг фильм. 9.35 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 12.00. Медээлер. 12.15 — 13.40 «Горох кырында принцесса». Уругларга фильм. 15.00. Чугула репортаж. 15.15 «Дужуяергедаа кирбээн...» Уран-чечен фильм. 16.40 Хөгжүм эртинези. О. Шопен. Концерт. 17.30 Уругларга [illegible]. 18.30. Ирак-[illegible] дайынның нарын айтырыглары. 18.45 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». Телефотоконкурс. 18.50 Дипломатчы эвес чугаалар. 19.10 Медээлер. 19.25 Н. Крыгина ырлаар. 19.45 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Кижи болгаш хоойлу». 23.00 «Камгалал хумагала база дамчыдып бер». 23.45 Телефильм. 00.05 «Айыылдыг эргилиишкин». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 00.55 «Хадың үнер...». Телефильм. 01.55 — 02.50 Катя Семенова ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильмнер. «Синюшкинниң кудуу». «Валерка, Рэмка...+». 9.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.45 «Алдыңы чагыг». Барымдаалыг фильм. 10.00 «Дзинтариньш» уруглар хореографтыг ансамблиниң концерти. 10.45 «Истелгени Колобоктар чорудуп турар». Мультфильм. 1—2 сериялары. 11.15 Немец дыл. 2-ги чылы. 11.45 Телефильм. «Орустар бооп арткан». 12.45 Концерт. 13.25 «Мен ажылчын мен». Телефильм. 13.45 — 15.10 «Херек кижилер». Уран-чечен фильм. 16.45 Мультфильм. 17.00 «Эос» грек ансамбльдиң концерти. 17.30 «Игорь Северянин». Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Седээ база силерге...». Уран-чечен-публицистиг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 20.50 Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 — 00.05 «Трускавецче кым чоруур». Уран-чечен телефильм.

ГОРБАЧЕВТУҢ РОЛЮНДА АНГЛИ АКТЁР

«Москваның алдыны» деп шинии Лондоннуң чурттакчыларынга Корольдуң Шекспир театры бараалгаткан. Шинниң кол маадыры... Михаил Горбачевтуң ролюн актёр Девид Колдер ол шинде ойнап турар.

— Шии дугайында дыңнааш, Горбачев каш секунда иштинде боданы каапкаш, нүрүнениң чугула ажыл-херектеринче катапла шымныл кирс бээр боор деп бодаар-дыр мен — деп, актер чугаалаан.— Горбачев деп тывызык. Черчиль, Рузвельт суглар-биле деңнеп болур, президент кандыг кижил деп айтырыгны бодумга салып, ооң овур-хевирин шииге көргүзерин кызыттым.

Шинниң маадырлары хөй. Горбачевтуң ролюндан аңгыда Ленинден эгелээш, Ельцинге чедир совет чурттуң улуг политиктиг ажылдакчыларының рольдары бар. Оларның аразында КАК-тың овуузуннут агентилери, Кремльдиң янзы-бүрү ажылдакчылары, Москваның рокерлери дээш шинниң аңгы-аңгы чергелиг маадырлары эндерик.

Девид Колдер:

— Горбачевтуң ал-бодунуң чамдык талалары ажытталчак. Оларның чамдызын — Раиса-биле ооң чуртталгазын дамчыштыр дүүштүрүп алыр аргалыг болган мен — деп чугаалаан.

-- Сактыр-дыр силер бе, күрүнениң ажыл-херектериниң дугайында кадайы-биле чугаажып турар бе деп айтырыышка ол «Ийе» деп харыылаан. Ындыг харыы дипломаттар аразында аймааралды болдурган. Ынчангаш Горбачев база өске кижилер ышкаш бүзүреп, саймаарап, чайгылып, бы-жыгланып чоруур кижи-дир. Горбачев дүше оттуп келгеш: «Россияны капитализмче аппар чыдар, мээң амыдыралым тургустунуп келгени шупту чүвени үреп турар кижи дирти бербес мен бе? Азы бистиң бурунгаар шимчээшкиннивиске идиг бериптээн мен бе?» деп бодаанып чыдар чадавас боор деп бодаар мен.

Горбачевтуң овур-хевирин сцена кырынга эн-не боттуу-биле көргүзер дээш Девид Колдер кызымак ажылдаан.

— Чоокта чаа-ла көрүнчүкке бодумну көргеш, кымның-биле дөмей кижи боор мен бодаар чордум. Мени Горбачев-биле дөмей деп, өске кижилер эскерип кааннар — деп, ол чугаалаан.

Колдер ССРЭ-де болуп турар болуушкуннарны кончут кичээнгейлиг хайгаарап турар.

— Хуралдарга ол бо-ла бажын туттунуп алган бодаңып олурар азы бодун боду холга чамдыкта ап шыдавайн баар-дыр — деп, Горбачевтуң дугайында актер чугаалаан.— Ынчалза-даа ол Шекспирниң шиилеринде күштүг, улуг маадырлар дег, онзагай кижи-дир. Келир үе дээш Горбачев бүгү бодун берип чоруур, ол дээш ооң мурнунга мөгеер-дир мен.

(«За рубежом» солундан кызыра очулдурган).

Камбоджаның чонун хелбээзи-биле өлүрүп, узуткаар дааа ораллажылышкыннар үезинде ол чурттуң шажынчүдүлге культуразы база айыыл-халапка таварышкан. Полпотчулар 1975-1979 чылдарда чурттуң хуурак ламаларын муң-муң-биле боолап өлүрген болгаш оларның чүгле оңнуң бир кезии арткан. Араатанзыг ёзу-чурумну дүжүр октааның соонда, чаа социал-экономиктиг хөгжүлде эгелээн. Эрте-бурунгудан бээр буддизм Камбоджаның ниитилел болгаш политиктиг амыдыралынга улуг салдарлыг боор келген.

Амгы үеде ол чуртта 2700 ажыт дуганнар болгаш 19170 ажыт хуурактар катап тывылган.

ЧУРУКТА: «Свай попеа» дээр дуган.

СЭТА-ның фото-чуруу.

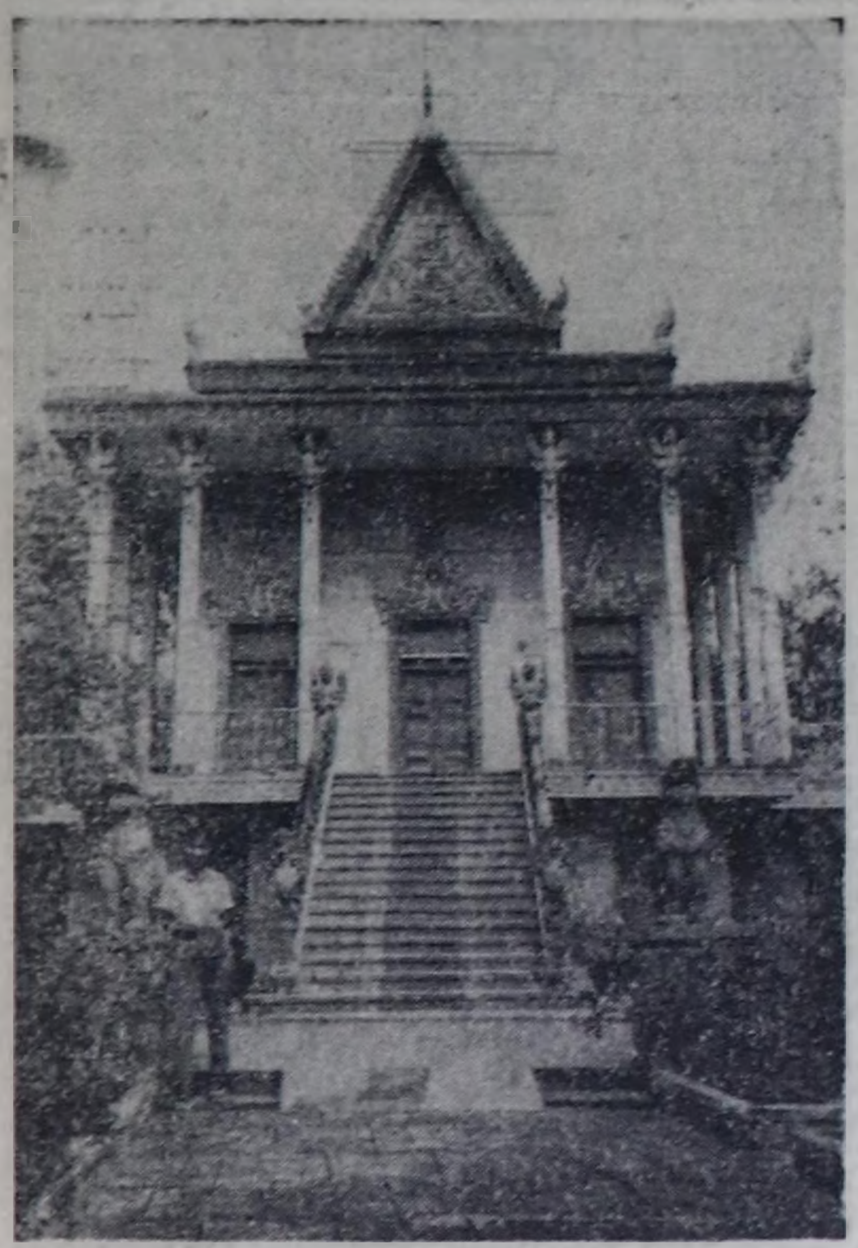

ЫЫЛАР

Ыржым өттүр
Ыы-сыы мендээ дыңналып
кээр.
Ырбам сынып,
Ыглап чоруур апарган мен.
Удуп чыда
Улаарай-даа бергилээр мен.
Харын мырай
Харам безин бастытар мен.
Ажык-байлак,
Арга-арыг, хемнер, хөлдер
Амы-тын чок,
Анаа өлүг болгулай бээр.
Тынар агаар
Тывылбастап ышкамнай
бээр.
Ээн, үн чок,
Элеш кынныр чүве-даа чок
Чиктиг оран
Чиргилчинней эргий кестүр.
Кайда-ла-бир
Кавайлыг чаш ыглап чыдар,
Чанында оон
Чалыы ие өлүп чыдар...
Оттуп чадап,
Орунумга дывыланып,
Арай боорда,
Ала караам көрүп кээр
мен.
Дүжүм бээрга,
Дүкпүртүнүп чыткылаар
мен.
Ынчалза-даа
Ыржым өттүр база катап
Ыы-сыы мендээ
Ырма сынчыг дыңналып
кээр.
Карак огуя
Казып тургаш дешкен эвес,
Кулак дыыжын
Кузумуурлап дуглаап эвес,
Эргим чонум,
Эриг баарлыг кижилерим!
Ыржым үрээн
Ыы-сыыны дыңнаар даан.

АРГАЛАР ЫЫЗЫ

Балды туткан кижилер
кээр—
Балдырларже туттсу-ла бээр.
Барып ужуп човууртаарга,
Баштан-хөглүг кедерей
бээр.
Хирээ туткан кижилер
кээр—
Хилиредир тырта-ла бээр.
Хилинчээвис дыңнай-дыңнай
Хиккиледир каттырыжы
бээр.
Хай чок улус ужурундан
Кайы хире өрттенмээн
дээр.
Хамык дириг амытаннар
Кайы хире кырылбаан дээр.
Өртемчейге өкпе болур
Өршээливис билбес ол бе?
Арга-арыг бис чок болза,
Амыдырал бүрмчыыр бе?

АҢНАР ЫЫЗЫ

Боолут кижи бисти көргеш,
Бодал-даа чок ада бээр-дир.
Сезинтештиң чашты бээрге,
Сегирткештиң туруп бээр-
дир.
Чайлап дезер турлаавыс
чок,
Чайлыг оъттаар черивис
чок,
Чай, кыш чокка аттырып
кээр
Чаглак тыппас апардывыс.
Хамаанчокка кыра адар
Кандыг херек кылыпкан
бис?
Чуртувустуң малы болуп,
Чурттаар эрге бисте чок
бе?

КАТТАР ЫЫЗЫ

Сыргавысты дүжүр дырап,
Сывывысты сыга тудуп,
Чимизивис үнмес кылдыр
Чиңчерлей бээр уржуушар
чүл?
Эмзиг, чемзиг амдан сиңген
Элбек үнер боттарывыс
Ам кээп мырай артында-ла
Ажывыс чок апарган бис.
Келир үе салгалдары
Хевиривис көрбес ол бе?
Четчип бышкан, салам аар-
заар
Чемиживис чивес ол бе?
Кат-ла дээштиң бисти чүге
Баммалга чок чаннаар
силер?
Кажан-чежен угаан кирип,
Карак ажтыр улус силер?

ХЕМНЕР ЫЫЗЫ

Кедек сындан дамырак
чыып,
Хемнер болуп тывылган
бис.
Херектиге суксуп болуп,
Кежиивисти өргүп чор бис.
Бок-хир октап, хөө холуп,
Боой тудуп, өскээр чайып,
Хайыра чок аажыладып,
Кара хинчек көрүп чор бис.
Балык, кундус,
куштарывыс...
Барык төнер чеде берди.
Барып-барып көңгүс соглуп,
Бажы-биле чидер бис бе?

ХОВУЛАР ЫЫЗЫ

Эрте-бурун шагдан тура
Элбек оъттуг ховулар бис.
Каш-каш янзы амылыглар
Кадагалаан делгемнер бис.
Үе солчуп эртken тудум,
Үен-даан чарган тудум,
Малдар безин семиртпестеп,
Байлак дүжүт бербестээн
бис.
Тогдук, чээрен, дуруяалар...
Дооза каапкан, чиде берген.
Дойтук койгун, торлаа
безин
Тоовас, дезер болу берген.
Хову бисти черле чүге
Хоозурадып турар силер?
Кажан барып ээ болуп,
Карак-кулак болур силер?

ДЭЭР ЫЫЗЫ

Арыг агаар тынышымны
Аймак чонга берип келдим.
Ак-көк өңнүг дээр мендээ
Ак сүт чажып, чүдүп
чорду.
Шагның солчур үелерин
Шагдан тура сагып келдим.
Чайын частап, кыжын
харлап,
Чаргы-таалы кылбайн
келдим.
Черниң кырып чырык
хүнүм
Чечектелдир чылдып келди.
Айым болгаш сылдыстарым
Аяң ырга кирип келди.
Ам кээп мени бужартадып,
Агаарымны сырыладып,
Айыыл дирген, чепсек
шевеп,
Аглап турар херээнер чүл?

ЧЕР ЫЫЗЫ

Чер боор чүге бүткеним ол,
Черле чажым чана берди.
Эътте-кеште бүдүн чер чок,
Элбер-самдар болу бердим.
Далай-хемим бооп тудуп,
Таңды-сыным буза тепсип,
Хамык байлаам үптеп-тонап,
Ханым соруп, хемдий
берди.
Чечектерим өңү чидип,
Чимистерим амдан чок боол,
Чер боол чаяан шырай-
арным
Чидип бар чор, сөйлүп бар
чор.
Алыс барып канчаарымны
Ам чер билбес болу бердим.
Ада-чуртум дижир улус
Амы алыр шанар бар бе?

КИЖИЛЕР ЫЫЗЫ

Амылыгны узуткап каар,
Ава черни хүюктап каар
Атом-бомба чепсегленип,
Адааннашкан дүжүү чүдел?
Чурттарывыс тудуг-суурун
Чуура тепсип каапта бис
бе?
Боттарывыс көзүлдүр-ле
Боолажып кыржыр бис бе?
Октаргайны хораннааштың,
Оранчарны ыйбалааштың
Төре-даа чок, салгал-даа
чок,
Төөгүвүстү хоол каар бис
бе?
Арга-арыг, аң-мең ыызы,
Ак-көк дээрниң, черниң
ыызы,
Куштар, балык, каттар
ыызы
Кулак уюк болу берди.
Бодувуска халап чыгап,
Бодараткан уржуувус чүл?
Бойдузувус холга алыр
Бодал-күзел бисте чок бе?

* * *

Дээрниң, черниң
Деңгел-шиизи тудуп турар
Аймак чонум,
Амгы шагның кижилери!
Кандыг арга,
Кандыг херек кылзывысса,
Ыы-сыы чидип,
Ыржым шөлээн болу
бээрил?..

Олег СУВАКПИТ.

БРИЛЛИАНТ ШАҢНАЛДЫ — КОГАРААННАРГА

Париж, январь 3. (СЭТА-ның корр. Сергей Батырев). Шыдыраа талазы-биле делегейге бирги чер дээш Гарри Каспаров биле Анатолий Карпов оларның аразында эрткен маргылдааның доозулгазының байырлыг ёзулалы Лионга эрткен. Үш ай үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде чемпион адын камгалап алган Каспаровка кол шаңналды — алдыннап болгаш бриллиант даштар-биле Лион хоорайның үс-шеверлериниң сиилбип кылганы ийи «К» деп үжүктүг шаңналды, а ол ышкаш 1,5 миллион доллар түңнүг акша шаңналын Каспаровка тывыскан. Карпов 900 муң долларны алган.

Анаа тывыскан 1 миллион доллар өртектиг деп үнелеткен үс-шевер кылыгын аукционга садыптарын болгаш оон алдынган акша-хөреңгини шуптузун Бакунуң армян чонунга бериптерин делегей чемпиону медеглээн.

— Бодумнуң тиилелгемни өрткен чылдың февраль айда националдар аразында үскүлежиишкиннер үезинде когаралаан Бакунуң арминнарынга — аал-чурттугларымга турасказын тур мен, деп ол чугаалаан.

Маргылдааның киржикчилери чоокку айларда кайызы-даа бо маргылдаага тураскааткан ном бижиирин журналистерге дыңнаткан. Ооң кадында оларның сагыжы ыы безин үш чыл болгаш эртер мындыг чергелиг маргылдааже угланган. Чемпион-даа, кордакчы-даа шыдыраа маргылдааларын эртиреринин чурумунга өскерилгелерни киирери чугула деп санап турарлар. Эгелээн салыгны социалистигэлтизи, маргылдаа үезинде чапсар албазының дугайында-даа саналдар бар.

(Каспаров биле Карпов делегей чемпиону ат дээш боттарының аразында беш удаа маргылдаа эрттирген, бо сөөлгүзү Нью-Йоркка (АКШ) эгелээш, Францияның Лионга доозулган, 24 салыгның дөртүнге Каспаров Карповту уткан, Карпов Каспаровту үш удаа уткан, арттаннары хайым боол доозулган).

Шыдыраага делегейниң бирги чери дээш дараазындагы маргылдаа 1993 чылда эртер, а ол аразында шыдыраа амыдыралы соксаш эвес: Каспаров биле Карпов удавас февраль айда Испанияның Линарес хоорайга эртер улуг чергелиг делегей маргылдаазынга база катап таваржы бээр.

Аяк шайны аартап ора...

Шүлүк кыдыраажындан

Хоочун башкы, тыва улустуң аас чогаалының чыыкчызы, көдээ бижикчи Куулар Сундуевич Мартиа 63 харлыг тургаш, мөчээн. Ооң чыып бижээн тоолдары, тоолчургу чугаалары, үлегер домактары, кожамыктары солуннар арынналарынга үнгүлеп, бижимел тураскаалдар болуп арткылаан. Буянныг башкының Өвүр — Торгалыгның чону эки билир, хүндүлээр чораан. Чуртталгазының сөөлгү хонуктарынга чедир тыва аас чогаалынга, чечен чогаалга ынакшылдыг сонуургалын кагбайн келген. Башкының уруглары ачазының архивинден тоолчургу чугаалар, шүлүктер бижээн кыдырааштылы тып алган. Ам ол кыдырааштан ийи шүлүктү силерниң кичээнгейиңерге бараалгадыр-дыр бис.

Уругларым уруглары

Уругларым уруглары мени кагбас,
Уйгу дүшке, ажыл-иштиң чымыжында
Караамга шуут кестүп келир эргеленчиг
Каткы-чугаа, чараш чаңы уттундурбас.
Уругларым уруглары шулунайнчып,
Ужа-тура халчып келгеш, үглей бээрлер.
«Кырган-ачай, кырган-ачай келди!» дигеш,
Кыңчыктырбайн, куспаамдыва кире халчыр.
Оларымны чаптап, суйбап, чыттаарыкга,
Оорга-мойнум шылаар туржук дыштаны бээр.
Чылдар чүъгү эгиннерден сорулган дег,
Шырай-арным чалыы хевээр хүлүмзүрүүр.

Депутатка

Айбылаан чон идегелин ышкынынтар,
Анаа-ла-бир эът көжээ «депутатты»
Үстүкү чер ыйып тургаш сонгудуп каар
Үе олчаан эрткен болза эки-ле-дир.
Үүле-херээн, эгжы чаныл ылгай көргеш,
Үнүм биле бүзүрелим берип тур мен.
Дедир сени ыйгыртып боор чылдан бербейн,
Депутаттың адын сыкпа, чонум оглу.

ТАНЫП ЧАДААН

Сан-Хосе хоорайның (АКШ, Калифорния штат) судунга ийи бажың оорлакчызын судтаан.

Олар оран-саваны үреп киргени дээш тудуп хоругдап турар үеде полицияга удурланганынга буруудаттырып турарлар. Ол бүгү дээш олар 5 чылга чедир хосталгазын казыттырып болурлар. Ынчалза-даа бачыт болуп, оларның бирээзи полисмен кижиден ушта чүткүп тургаш, демгизиниң кулааның чартыын одура ызырып дүжүрген. А ол дээш штаттарга бүгү назының хоругдалып берип турар. Судьялар кулак одура ызырган кижини илередир ужурлуг, ынчалза-даа ол ындыг кончуг белен эвес, шиитттирип турарлар ийи кижи-даа болза аан. Ызырткан кижи боду база хомудадычызын танып чадаан: ийис алышкылар бот-боттарынга сугнуң ийи дамдызы дег домей болган.

ПАР ДЭЭРГЕ ДИИС ЭВЕС-ТИР

Амстердамга бир чиктиг кижи парның кудуруундан тудуксаар күзелдиг болган.

Зоосадтың ажылдакчылары араатан аңны ылыжыктырыксаан «маадырны» ийи удаа херим даштынга чедир үдээн. Ынчалза-даа сөөлүнде барып ол мириттиң күзели боттанган: дүне када зоопаркче шургуп киргеш, парлыг клеткага чедип келгеш, демир сывырыңдак аразындан холун суккаш, парның кудуруундан сегирип алган. Араатанның хөделишкинин карак чивеш аразында болган: ол хая көрнүп келгеш, холду аксы-биле сегирип алгаш, аарышкыдан кускунпап, алгырган кижиниң кышкызынга таныылдар маңнажып келгижеге чедир салбаан. «Араатаннар чаажыктырыкчызы» дириг артса-даа, чуура дайнаттынган мөчүнү кезип октаарындан аңгы арга чок хевирлиг.

Солунун аа!

ШУУРГАН БУРУУДАТТЫРЫП ТУРАР

Американың Соңгу Каролина штадында Гастония деп бичежек хоорайга бо чайын бичии чаштар «нормадан» ийи катап хөй төрүттүнген.

Ооң чылдагааны дөгерге билдингир. Ол болза эрткен чылдың сентябрьда хоорайны таварып эрткен «Хьюго» деп шуурган-на болгай.

«Шуурган ийикле азы харлыг дүвү ийикпе, кижилерни бажыңнарынче кииp сывырттап, аңаа хөй үениң дургузунда ижээриниче албадаптарга, шак мындыг чүүл кезээде болур чүве-ле болгай» деп, тус черниң эмчизи Дебора Хадсон чугаалаар.

Херээженнер клиниказының ажылдакчызы Джозеф Холманның чугаазы-биле алырга, шуурганның баштайгы күштүг ээзини Гастонияга чедип келгенде, гинекологтар ол дугайында баш бурунгааргы түңнелдерни үндүрүп, баштактанып эгелээннер. Оларның чазыг кылбааның амыдырал көргүзүп-кен.

ОЛГЕНИНИҢ СООНДА ДЕПШИТТИРГЕН

Угаанданың полициязынга ээлчеглиг хөктүг болуушкун болган.

Ооң үстүкү албан-дужаалдыглары чурттуң президентизинге «албан-хүлээлгезин акп күүседип турары база эки сагылга-чуруму дээш» депшиттирип турар офицерлерниң узун даңзызынга ат салдырганнар. Чугула саазынны бадылаан болгаш ол корум-чуруум тудукчуларынга ёзулуг-ла белек болган. Ында аңы кирип турар кижилерниң чамдыызы ол дугайын шуут уттупкан. Шакла мичан хөктүг чүүлдер кестүп келген. Депшиттирген кижилерниң чамдык кезии халашкан, өскелери янзы-бүрү кеземче херээн хоругдал черлеринге эрттирип турар, а бир чамдыктары шагда-ла мөчүп калган болган. Даңзының назыны 3 чыл боол-тур.

ФИЛОСОФИЯ

— Философия деп чүл?

— Ол дээрге ындыг эртем-дир. Мындыг аан, ийи кижи чоруп орар. Бирээзи тодуг, өскези аш. Оларның кайызы эки ажылдаарыл?

— Аш кижи. Ол чемненир акша ажылдап алыр болгай.

— Шын эвес-тир. Аш кижи далашкаш, хөй үрей кылышкынныг продукция үндүрер. Ынчангаш чүнү-даа албас, аш хевээр артар.

— Ындыг де, элдеп аа.

— Мындыг аан, бээр дыңна, база-ла ийи кижи чоруп орган. Бирээзи тодуг, бирээзи аш. Кым эки ажылдаарыл?

— Тодуг кижи-ле ыйнаан.

— Шын эвес-тир. Ол чүге дерин төгерил — тодуг ышкажыл. Ээлчегде бежениниң орнунга ийн кезек кылып каар, ол-ла-дыр. Аш кижи эки ажылдаар.

— Чөп-ле хевирлиг.

— Ам база-ла ийи кижи чоруп оруп-тур эвеспе. Аш болгаш тодуг. Оларның кайызы эки ажылдаарыл?

— Ыы, ы... Мырыңай ээдереп кагдым. Аза-ла билир боор ону!

— Ээлуг философия деп чүвең ол болбас бе!

В. ТРЕГУБОВ.

КРОССВОРД

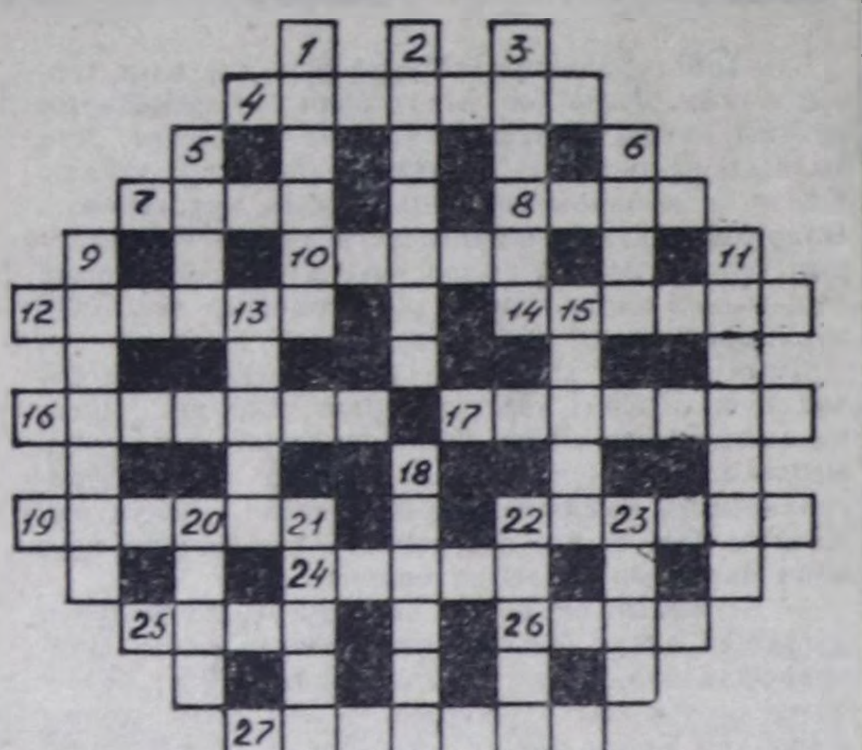

Доора дургаар: 4. Барыын-Хемчикте чер ады. 7. Совет Социалистиг Республика. 8. Ажылчын теве. 10. Тывада хоорай. 12. Малчын мергежил. 14. Тывага эң чоок улуг демир-оруук станциязы. 16. Тыва чогаалчы. 17. Тожуда суур. 19. Чадыг алы. 22. М. Кенин-Лопсанның «Чүгүрүк Сарала» деп чогаалының кол маадыры. 24. Чогуш, кырыш. 25. М. Доржунуң «Тел теректер» деп новелланың маадыры. 26. Тыва национал маргылдааның киржикчизи. 27. Улустуң аас чогаалының бир хевири.

Узун дургаар: 1. Бай-Тайгада хем. 2. Ам-даа кулуннаваан аныяк бе. 3. Өг кезээ. 5. Улуг аң. 6. В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизиниң маадыры. 9. К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының маадыры. 11. Чаңгыс харлыг сыын. 13. Чактыр боо кезээ. 15. Мал төлү. 18. Бурунгу тыва оюн. 20. Тыва төрел балык. 21. Амгы үеде Тываның шыырак шыдырaачыларының бирээзи. 22. Чоон-Хемчикте даг. 23. Эттеп каан кеш.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

БИЛДИРИИШКИН

Бо билдириишкинни киирерим ужуру болза, мени чединнес барааннар үлээр комиссияның кежигүнүнге киирип алырын дилеп ор мен. Бодум дугайымда даараазында чүүлдерни дыңнаттым. Ажыл-агыйымда багай эвес деп санадып турар ажылгыр кижи мен. Ай, квартал, чыл түңнелдеринде шаңналындан черле чыдып каап көрбээн мен. Ынчангаш ажылдаарым черле чүтээр хевирлиг.

Ог-бүлем байдалын таныштырайн. Чаңгыс угда өг-ленгеш, чарлып-чирлип турбаан кадайлыг, ажы-төлдүг ада мен. Уругларымның улуу он алды харлыг, хеймери алды айлыг, шупту алды кижи. Арага-дарыга сунду чок болгенымдан ог-бүлевис ишти нанырaлдыг. Уругларывыс өөредилгези эки. Аашынап, бистиң одектен шииттирип чораан кижи чок дээрзин бижиир дээш уттуптар часкан-дыр мен.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, мени демги комиссия кежигүнүнге хүлээп алза эки боор. Комиссия кежигүнү апаргаш, соодукчу авсымза-ла, оон дораан үнүп бээрин аазап ор мен. 16 чыл бурунгаар өгленип турувуста, төрелдеривистиң белекке берген соодукчузу үрелген, ден бээр ийи чыл четти. Ам кадайымның эмнииниң сүдү эвээжээн, а соодукчу чокта садып алган сүдүвүс үр шыгжаттынмас ажып каар-дыр. Телевизор, хевис дээн чижектиг өске барганнарга дегбес мен. Соодукчу-ла болза ол-ла ийин.

Идегел, бүзүрел, хүндүткел-биле эш.

Эртине АНАЙ-КАРА.

Шоодуглар

ШЫДАМЫК ЧОРУК

Петров ажылынче бар чораан, ол пиво-даа ижер хөңнү чок болган. Ынчалза-даа шупту-ла эр улус пиво садар черже ээп турганнар. Шыдашпайн, ол база-ла ларёкче углапкан.

Петров таакпы-даа тыртыксаваан. Ынчалза-даа ээлчегде шупту улус таакпылаан турган. Ол база-ла хөөнүүг, хөөн чок «Беломорун» ужулгаш, сора берген.

Пиволап, таакпылап алгылааш, шупту улус ажылынче шууужупкан. А Петров мынчаар боданган: «Эр кижи мен бе черле, чүү деп кижи мен, агым аайы-биле аштири болзун!» Ынча дигеш, бажыңынче чаныпкан.

А. БУТМАН.

КАДЫКШЫЛДЫ САДЫП АЛБАС СЕН

Ухлопинск хоорайның төп аптеказынга ындыг плакат кестүп келген. Мооң мурнунда эмнер делгеп каан турар полканың кырынга ындыг чарлалды азып каан.

ФУТБОЛДА ЧАА ЧҮҮЛДЕР

«Сан ажыттынган!» деп, футболист Дятлов ажаалга кассазындан үнүп ора алгырган.

ДОРТУ-БИЛЕ САЛГАН АЙТЫРЫГ

Аазаашкыннар-биле тоттуруп турар болганда чем чиир мурнунда холду чуггаш-даа канчаар.

КАЖАРЛААШКЫН

Хеп щётказын чара кезип алыр болза, ийи идик щёткалыг болур силер.

ЭҢ УЗУН ИДИК БАА

Делегейде эң узун идик баа Белибердяевскийниң бүдүрүлгелериниң бирээзинге белеткээн. Ол идик бааның ужун амга дээр кым-даа тыппаан.

Кызыл хоорай. Красноармейская. 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-органзастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98. 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49. 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 37.

КИНО

ЯНВАРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Очки в золотой оправе» (Франция-Италия-Югославия, 16 харга чедир) 9.00, 11.00, 13.10, 15.20, 17.30, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Пустая клетка» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «История о принцессе-пастушке» 9.00, «Кай из ящика» 10.40, 14.20, «Полет навигатора» 12.30, «Профессионал» 16.10, 18.20, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мария, Мирабела в Транзистории» 12.00, «Храм любви» 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Финист — ясный сокол» 13.00, «Тайна острова чудовищ» 14.30, Кинг-Конг» (2 сериялыг) 16.30, «Кинг-Конг жив» 18.40 шактарда.

ЯНВАРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: Детям: «Не хнычь, белочка» (Чехословакия) 11.10, «Очки в золотой оправе» 9.10, 12.50, 15.00, 17.10, 19.20 шактарда.

Видеозал: «Пустая клетка» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кай из ящика» 9.00, «История о принцессе-пастушке» 10.50, «Полет навигатора» 12.30, 14.10, «Профессионал» 16.00, 18.10, 20.20 (узаткан) шактарда.

КАА-ХЕМ»: «Аленький цветочек» 12.00, «Храм любви» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК» «Маленькая волшебница» 10.00, «Тайна острова чудовищ» 11.10, 17.30, «Кинг-Конг» (2 сериялыг) 13.00, 19.10, «Кинг-Конг жив» 15.30 шактарда.

ЯНВАРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Последнее безумство» (Китай) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Оружие в доме» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Похищение в Тютюрлистане» 9.00, 14.10, «Кай из ящика» 10.40, «Лиловый шар» 12.30, «Профессионал» (16 харга чедир) 15.50, 17.00, 19.10 (узаткан) шактарда.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл январь 8 вторник

№ 5 (14504)

Садар өртээ 10 кап.

(Чагыдар өртээ 6 кап.).

ҮДЕКЧИ

Кызыл аэропортундан самолеттар чурттуң улуг хоорайларынче ужуп үнүптеринге белен. Хүн көзүлбес, агаар бүргег-даа болза, олар чедер черинче ужуп чоруптарлар. Ужудукчулар болгаш пассажирлер-биле кады чоруптарынга үдекчи Наталья Хомушку база белен. Сагыш-сеткили өөрүшкүлүг. Ооң ажыл-ижин улус эскербес. Ынчалза-даа ол самолётка олурупкан кижи бүрүзүнче сагыш салыр. Кымга чүү херектиң ол бодап турар.

Самолётта үдекчи тыва кыстың хомус дег кыңгырама хоюг үнүн олурган улус дыңнап, кичээнгейин олче углаарлар. Каяа чедир, каш шак ужары дээш, оон-даа ынай. Наталья Хомушку Тываның Тээли чурттуг. Ол суурга башкылап-даа турган. Ам ол Кызыл аэропортунуң төлептиг ажылдакчыларының бирээзи. Келир чылын күрүнениң Кызылда педагогика институдун бот-өөредилге-биле доозар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларын тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Таңды, Улуг-Хем районнарының болгаш Кызыл хоорай Советтериниң президиумнарының киирип келген документилерин чугаалажып көргеш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 22 чүүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларын дараазында составтыг тургузар:

КЫЗЫЛ ХООРАЙ
Ленинград № 2 соңгулда округу

Бавуу Зоя Сергеевна — Кызылдың № 2 ортумак школазының кижизидикчизи.
Бородулина Татьяна Алексеевна — Кызылдың № 11 ортумак школазының башкызы.
Ензак Клара Оюновна — № 2 поликлиниканың улуг эмчи сестразы, Кызыл хоорай.
Игнатьева Нина Вениаминовна — башкы училищезиниң башкызы.
Кирюшкина Валентина Георгиевна — республиканың ном садыгының коллектор библиотеказының директору.
Куулар Галина Дүктүг-ооловна — кодээ ажыл-агый техникумунуң башкызы Кызыл хоорай.
Летникова Наталья Николаевна — Кызылдың ТЭЦ турбиназының машинизи.
Мамонтова Светлана Андреевна — Кызыл ТЭЦ-ниң тудуг эргелелиниң шеверлекчизи.
Монгуш Владимир Тараштаевич — чурт-шинчилел музейиниң археологу.
Өшкүлүг Мария Иргитовна — Кызылдың № 12 ортумак школазының башкызы.
Федченко Александр Лукьянович — Кызылдың № 12 ортумак школазының башкызы.

ТАҢДЫ РАЙОН
Балгазын № 96 соңгулда округу

Ефимов Николай Николаевич — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң № 1 хову бригадазының бригадири.
Исекенов Турбай Абпаевич — Балгазынның № 2 кодээ профессионал-техниктиг училищезиниң мастери.
Клементьева Анна Александровна — № 2 оруктудуг участогунуң кадр килдизиниң начальниги.
Мангушева Людмила Викторовна — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң партком секретары.
Монгуш Алексей Даваевич — Балгазынның № 2 кодээ профессионал-техниктиг училищезиниң мастери.
Неделина Елена Александровна — Балгазын ортумак школазының башкызы.
Оюн Зоя Манчик-ооловна — улус депутаттарының Балгазын кодээ Совединиң шериг учедунуң столунуң начальниги.
Попкова Наталья Викторовна — Балгазынның участок эмнелгезиниң ажыл-агый сестразы.
Тожу Светлана Шавыевна — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң бызаа ажаакчызы.
Филкова Ольга Васильевна — Таңдының төптүктен библиотека системазының Балгазында филиалының уруглар библиотеказының библиотекары.
Хертек Борис Манай-оолович — Балгазынның № 2 кодээ профессионал-техниктиг училищезиниң директору.

Сосновка № 101 соңгулда округу

Арзнани Резо Акакиевич — «Сосновка» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйының чолаачызы.
Захарова Ольга Александровна — Сосновка ортумак школазының башкызы.
Иванова Фаина Исаковна — клуб эргелекчизи, Сосновка суур.
Күштүг-оол Олег Куулар-ович — Сосновка ортумак школазының башкызы.
Наксыл Лариса Федоровна — Сосновка ортумак школазының башкызы.
Ондар Михаил Май-оолович — Сосновка ортумак школазының чанында интернат эргелекчизи.
Оюн Галина Алексеевна — «Сосновка» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйының саанчызы.
Оюн Наталья Сувановна — Сосновка ортумак школазының башкызы.
Розарев Николай Юрьевич — «Сосновка» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйының инек кадарчызы.
Тимофеева Раиса Павловна — «Сосновка» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйының зоотехниги.
Тоңгурак Ольга Болат-ооловна — «Сосновка» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйының саанчызы.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОН
Шагаан-Арыг Төп № 115 соңгулда округу

Арапчор Чейнеш Бадыновна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң секретарь-машинакчызы.
Гетманова Тамара Тюлюшовна — «Улуг-Хем» ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур механизастаттынган колоннаазының шеверлекчизи.
Жданович Мария Васильевна — Шагаан-Арыгның орук септелге-тудуг участогунуң ажылчыны.
Кыргыс Херелмаа Пепиевна — Шагаан-Арыгның райүлетпүр комбинадының кадр килдизиниң инспектору.
Местоева Нина Григорьевна — Шагаан-Арыгның № 1 ортумак школазының библиотекары.
Монгуш Чечек Настыковна — Шагаан-Арыг ыяш ажыл-агыйының бухгалтери.
Ооржак Амир Дудакович — Шагаан-Арыгның үс заводунуң директору.
Төмүр-оол Чечек Биче-ооловна — улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлгезиниң паспортизи.
Тондувай Александр Валерьевич — Шагаан-Арыгның бүдүрүлге-техниктиг хандырылгазының автобаазазының инженери.
Хапылан Надежда Натпит-ооловна — Пионерлер бажыңының методизи, Шагаан-Арыг хоорай.
Чеброва Алла Васильевна — Улуг-Хем районнуң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң кол инженери.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 3.

Чер реформазын боттандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг сорулгалар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Чер реформазын чорударын дүргедедир, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорударының янзы-бүрү хевирлериниң ажыктыг ажылдаарын хандырар, черни ээлеп ажылдаарынга монополияны болдурбас, аграр секторга экономиканың хөй укладынче шилчиир болгаш ол үндезинге кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин көвүдедир сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Республикаларның чазактары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери 1991 чылдың бирги чартыында колхозтарда, совхозтарда, арга-ыяш ажыл-агыйларында болгаш өске-даа чер ажыглакчыларында, ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга тускайлап берген черлерни киириштирбишаан, эки ажыглаттынмайн турар черлерни инвентаризастаарын хандырар.

Тургустунуп турар тараачын ажыл-агыйларга, арендаторларга, кодээ ажыл-агый кооперативтеринге, а ол ышкаш боттарының хууда ажыл-агыйын; дача кылып алырын, сад болгаш огород ажылын чорударын күзеп турар хамаатыларга черлер тускайлап бээр улус депутаттарының чер-чер Советтериниң тускай чер фондузун эки ажыглаттынмайн турар черлерниң күсели-биле тургузар. Чоннуң чер алыр дугайында тургузуп турар айтырыгларын хандырары-биле бо чылдың чазынында бирги ээлчегде 3-5 млн. гектар черни тодарадып тыпкаш, тускайлап бээр.

2. Хууда дузалал ажыл-агыйны, сад болгаш огород ажылын калбартырынга саат ужураштырып турар моок мурнунда хүлээп алдынгылаан үндезин чок кызыгаарлаашкыннарны күш чок болдурарын республикаларның Дээди Советтеринге сүмелээр. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери чер тускайлап бээр талазы-биле тургустунуп кээп турар бүгү айтырыгларны дүрген — бир ай хуусаа иштинде сайгарып көөр болгаш оларны үзе шиитпирлээр.

3. Тараачын ажыл-агыйларга, кодээ ажыл-агый кооперативтеринге, ылаңгыя оларның чаа тургустунуп турар үезинде чиигелделиг байдалдарны тургузар болгаш оларга экономиктиг идиг бээр талазы-биле девискээр бүрүзүнге күрүне системазын ажылдап кылырын республикаларның Дээди Советтеринге, улус депутаттарының край болгаш область Советтеринге сүмелээр. Ук системага тараачын ажыл-агыйларның чер ээлери болуруң болгаш арендага алырын бүгү назынында салгал дамчыдып ажыглаар болдурарын барымдаалап көөрү чугула.

ССРЭ-ниң чазаа болгаш республикаларның чазактары тараачын ажыл-агыйларның тудуг-суур тургузуп алырынга, бажыңнар болгаш янзы-бүрү тудуглар кылып алырынга херектиг тудуг материалдарының рынок фондузун 1991 чылда 1.5 катап көвүдедирин хандырар. Ол сорулга-биле кодээниң чаа тудугларын чогуур материалдар-биле хандырар дээш республика, край, область бүрүзүнге тудуг материалдарының индустриязын хөгжүдериниң программазын ажылдап кылыр. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери хамаатыларның тус черниң тудуг материалдарынга негелде-хереглелин долу хандырар хемчеглерни алыр.

4. ССРЭ-ниң чазаа, республикаларның чазактары чер реформаларын боттандырып чорударының үезинде ажык чок ажылдап турар колхозтарны болгаш совхозтарны тараачын ажыл-агыйларының ассоциацияларын, кооперативтери кылдыр эде тургузарының, а ол ышкаш оларның черлерин арендаторларга, тараачын ажыл-агыйларга, үлетпүр болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге бээриниң таарымчалыг аргаларын болгаш хевирлерин тодарадыр.

Колхозтарны, совхозтарны болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелерин албадаашкын-биле тарадырын болдурбас.

5. ССРЭ-ниң чазаа эвилелдешкен республикаларның чазактары-биле кады күш-ажылчы курлавырлар-биле четпес хандыртынган кодээ районнарже өске девискээрлерден, хоорайлардан болгаш үлетпүр төптеринден кошкеннерни, а ол ышкаш курлавырже халаштырган шериг албанныгларны хаара тударынга идиглиг организас-экономиктиг хемчеглерниң системазын 1991 чылдың март 1-ге чедир ажылдап кылыр.

6. Республикаларның чазактары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери кодээ ажыл-агыйның продукциязын кылып үндүрерин организастаары-биле үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш өске-даа бүдүрүлгелерин чер девискээрлери-биле хандырарының дугайында айтырыгны бир ай хуусааның иштинде чугаалажып көөр.

7. Республикаларның Чер кодекстерин ажылдап кылырын дүргедедирин болгаш 1991 чылдың I кварталында хүлээп алырын эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге сүмелээр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың январь 5.

МОЛДОВАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

КИШИНЕВ. (СЭТА-ның корр. Ф. Антели). ССР Молдованың Президент чөвүлелиниң январь беште болган хуралынга республиканың президентизи Мирча Снегур национал экономиканың байдалының дыка дүвүренчиг боор турарын чугаалаан. Ол эвилелдешкен республикалар-биле дорт керээлер чарары колдуунда доозулгазын дыңнаткан. Ынчаарга даштыкы фирмалар-биле чугаалажып кылырының чогуур түңнелди бербейн турарын молдав удуртукчу база демдеглээн.

Чоокта чаа эвилелдешкен республикаларның удуртукчулары Москвага 1991 чылдың экономиктиг болгаш аъш-чем керээзинге ат салганын Мирча Снегур Президент чөвүлелиниң кежигүннеринге дыңнаткан. Оон чугаалааны-биле алырга, ол документиниң ёзугаар бүгү талаларның боттарының хүлээлгелерин күүседир чорук экономикада байдалды быжыглап, экижидер арганы бээр апаар. Ынчалза-даа ону чедип алыр дээр болза, республиканың бүгү күш-ажылчы коллективтери, бүгү деңнелдиг удуртукчулары бүдүрүлгениң, керээниң болгаш күүсекчи-даа сагылга-чурумну эң-не шыңгыы сагыры эргежок чугула боор турар.

СЕМИНАР-ХУРАЛ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди партия Кызыл хооркомунуң, райкомнарының бирги секретарьларының семинар-хуралын эрттирген.

СЭКП Төп Комитединиң база РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң пленумнарының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң шиитпирлери-биле холбаштыр республиканың партия организацияларының практиктиг сорулгаларының дугайында илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин кылган. Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының, чуртта байдал болгаш тургустунуп келген социал-экономиктиг база политиктиг кризистиг байдалды ажып эртер талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгларга ол доктаап, партия хоорком, райкомнарының, парткомнарының партия эге организацияларының кылза чогуур ажыл-херектерин чугаалаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ийиги секретары А. И. Ванжа республиканың улус ажыл-агыйының бүгү адырларының эрткен чылын канчаар ажылдааның түңнелдерин таныштырган, улус ажыл-агыйын экижидер дээш демисел калбарган болгаш рынок экономиказынче шилчип турар үеде партия организацияларының ажылының хевирлерин аргаларын чугаалап берген.

Идеология ажылының эге тургустунуушкунунуң чугула айтырыгларының дугайында РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары Д. Л. Тинмей семинар-хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Идеология ажылын эде тургузар, национал аразында харылзааларны экижидер, кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирер талазы-биле партия организацияларының чүнү кылырын ол тодартай айыткан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң организастыг килдизиниң эргелекчизи Б. С. Нурзат партияның иштики амыдыралын чаартырының кол оруктарының, тодаргай сорулгаларының дугайында секретарьларга чугаалап берген.

Партияның XXIII республика конференциязынга хүлээп алган СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программазы канчаар күүсеттинип турарынга доктааган.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң херектер эргелекчизи В. И. Глущенков 1991 чылда партия бюджединиң дугайында чыылганнарга таныштырган.

Эш Г. Ч. Ширшин семинар-хуралдың киржикчилериниң айтырыгларынга харылаан.

ХАНДЫРЫЛГА КЕРЭЭЗИ ЧАРДЫНГАН

1991 чылда продукция-биле хандырылга керээзин республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери канчаар чарып ап турарының дугайында Статистиканың республика эргелелиниң дыңнадыы-биле солунуң номчукчуларын бо удаада таныштырар бодадывыс. Рынок экономиказының байдалдарында хандырылга керээзин чогуур үезинде чарып алыры бүдүрүлге бүрүзүнге ажыктыг. Хереглелдиң башкарыкчызы рынок болганда, чедишпейн турар продукцияның айтырыгларын шиитпирлеп-ки дег кара чаңгыс шын орук ол деп санаар болдувусса, маңаа частырыг турбас. Бистиң республиканың чижээнден безин алгаш көөрге, бүдүрүлге харылзааларын шиитпирлии-биле өскертирин рынок негеп келген.

Магазиннерниң делгирлериниң куруглааны материал-техниктиг хандырылганың мурнунда турган системазының сандараашкынының херечизи-дир. Чаа 1991 чылдың январь айның баштайгы хонуктары эрте берди. Чогум-на ынчангаш республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери бо чылдың хандырылга керээзин кайы хире чарып алганыл деп айтырыг бистерни, солунуң номчукчуларын, дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи ол.

Статистиканың республика эргелелиниң биске дыңнатканын ёзугаар алырга, республиканың эвилел болгаш республика чагырглыг үлетпүр бүдүрүлгелери эрткен чылдың де-

Дүвүренчиг медээ

кабрь 15-ке чедир продукция-биле хандырылга керээзин 62.9 хуу чарып алган. Керээ ёзугаар 208.7 млн. рубльдиң продукциязы-биле хандырар деп бүдүрүлгелерниң планында кордуңген. Ынчалза-даа чүгле 131.3 млн. рубльдиң продукциязы-биле хандырар дугайында керээ чардынган. Ынчангаш 77.4 млн. рубльдиң продукциязы-биле хандырар дугайында керээ амдаа чардынмаан боор турар.

«Тыва кобальт» комбинат, Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези болгаш Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитеди продукциязы-биле хандырар керээзин 100 хуу чарып алган. Ынчалза-даа бажың тудар комбинат, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың үлетпүр тудуг комбинады, Кызылдың автосептелге заводу, Кызылдың пиво заводу, «Агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны продукция-биле хандырар керээ чарарынче ам-даа кирбээн. Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың сүт комбинаттары хандырза чогуур продукцияның ниити хемчээлинге дүүштүр продукция-биле хандырарының керээзин чарып алганының хуузу эвээш боор турар.

Чоннуң аъш-чемниң эвес хереглел барааннары-биле хандырылга керээзин ёзугаар бүдүрүлгелер 24.1 млн. рубльдиң продукциязы-биле хандырар ужурлуг. Херек кырында оон 53.6 хуузун чарып алган, азы 12.9 млн. рубльге керээ чардынган. Эрткен чылдың декабрь 25-те медээ ёзугаар алырга, караа четпестерниң Бүгү-россия ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлге чери, «Тыва даг-дүгү» комбинат, Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези, Улуг-Хем үлетпүр ыяш ажыл-агыйы, дааранылга-трикотаж фабриказы чоннуң аъш-чемниң эвес хереглел барааннары-биле хандырар талазы-биле керээзин 100 хуу чарып алган. Ындыг-даа болза, «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкыны, бажың тудар комбинат, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың үлетпүр тудуг комбинады, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны аъш-чемниң эвес барааннар-биле хандырылга керээзин мынчага чедир чарып албааны элдеп.

Продукция-биле хандырылга керээлериниң чардынып турарының дугайында кандыг түңнелди үндүрүп болурул? Үлетпүр бүдүрүлгелери бот-боттарының аразында продукция-биле хандыржырының керээзин чогуур үезинде чарып албас болза, бүдүрүлгеге ажыглаар чиг эт, продукция албайн барган бүдүрүлге чери ажыл чок анаа туруп алыр болгай. А ында ажылдап турар кижилер акшалының чок чүнүң-биле амыдыраарыл? Азы кайы-бир бүдүрүлгениң ажылчыннары ажыл чок артар бе? Материал-техниктиг хандырылганың чаа системазын тургузуп албайн чыткаш, рынокче канчап кирер бис. Продукция-биле хандыржырының керээзин чарып албаан болганывыста, базаарла олуруп турар чиижен садыгжылар-биле демейлежи бербес бис бе? Менээ сен тудуг материалындан бер, сенээ мен чиг эт берейн деп олурарывыска түле бүдер деп бе? Ол рынок эвес ышкажыл.

Рынок деп чүл дээрзин бөгүн эки-ле билбейн турарывысты хандырылга керээзин чарып албайн турарывыс база бадыткап турар-дыр. Рынокче кирген соонда, продукция-биле хандырылганың чуруму улам шыңгыы болур ужурлуг. Продукция-биле хандырылга керээзин күүсетпейн барган дээш харысаалгага онаажып турар кижилер бөгүн бистиң аравыста чок болдур ийин.

Манай-оол ОЮН.

Идеология ажылының дуржулгазындан

АЙТЫРЫГНЫ ДЕҢГЕ ШИИТПИРЛЭЭР

Амгы чурттап, ажылдап турарывыс дүвүреңниг байдалда партия бодунуң ажылын бир аңыы органнарының негеттинип турар. Ону барымдаалааш, партия Бай-Тайга райкому чамдык хемчеглерни ап эгелээн. Бо хүннерде кижилерни дыка хөй айтырыглар, эң ылаңгыя сагылга-чурумнуң баксырааны, национал дар аразында чөрүлдээлер, бараан-сарааннык ховартааны, хоойлу-дүрүм сагылгазы хөлзедип турар. Ол бүгү айтырыгларга харыылаар, тайылбырлаар талазы-биле партия райкому районнуң суурларынче информас-пропагандисчи бөлүктерни чорудуп турар апарган. Олар чурттакчы чон-биле шуут-ла дорт барып ужуражып, малчын бригадаларга, фермаларга чедип, тайылбыр ажылын күштелдирген. Чонну негелде, хомудалдарын дораан сайгарып, оларны шиитпирлээринге дузалажып, ажыл-агыйда четпестерни чайладыр хемчеглерни ап турар.

Сөөлгү үнүүшкүнде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының дөртку сессиязының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының сөөлгү Съездизиниң материалдарын иштиг районга таныштырдывыс. Оон-биле кады экономиктиг, политиктиг өөредилгелерниң кичээлдеринге киржип, аңаа лекторларны, экономистерни хаара тудуп, тайылбыр ажылын чорудуп тур бис. Күш-ажылчы коллективтер-биле харылзааның бир эптиг хевири — айтырыг, харыы кежээлерин «төгерик столга» беседа хевирлиг эрттирип тур бис. Оон аңгыда ай санында-ла — 28-тиң хүнүнде районнуң бүгү активиниң өөредилгезин эрттирери чаңчыл апарган.

Корум-чурум айтырыгы эң кол болганда, ол бистиң хүн бүрү кызалдавыста турар. Районнуң совет база партия органнарының хуралдап алган шиитпирлерин боттандырар дээш коммунист удуртукчулардан негелде улгаткан. Ам бисте «ол дээрге Советтерниң күүскомунуң, бо болза партия райкомунуң, парткомнуң ажылы» деп артыктажыр чорук читкен. Өскээр чугаалаарга, эрге-чагыргазы былаашпастаан бис. Рынок харылзаазынче кирип турарывыс үеде дээмниг, шудургу ажылдаары бистен негеттинер.

Районнуң ажыл-ишчилериниң сеткил-хөөнү багай эвес. Чоокта чаа «Бай-Тал» совхозтуң Биче-Шуйда сарлыкчыларынга ажыл-агыйның специалист кыстары Байлак Хомушку, Кызыл-Кат Кочал-оол — үжелээ чордувус. Кадыр-берт черлерде чурттап, ажылдап турар сарлыкчылар-биле чугаалажып, ажыл, амыдыралы-биле таныжарга черле солун-дур. Дыка кызып ажылдап турлар. Ылаңгыя аныяк сарлыкчыларның эрезин магададывыс. Василий Даржаа, Мерген Донгак, Булан-оол Иргит олар бистен дыка хөй айтырыгларны салып, рынок үезинде канчаар ажылдаар деп турарын сонуургаттылар.

Районнуң күүсекчи комитединиң даргазы Н. Ч. Ооржак, партия райкомунуң секретары С. Д. Демдек олар «Бай-Тал» совхозка, а «Тээли» совхозтуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазынга, Шаттың хойжу бригадазынга — район Совединиң даргазы Д. Ш. Хертек, «Кызыл-Даг» совхозка партия райкомунуң бирги секретары Х. Б. Сагаан-оол олар ужуражылгаларны эрттирген.

Эң ылаңгыя «Бай-Тал» совхозка чоокта чаа бүгү чонунуң хуралынга хөй кижи киришкен. Аңаа үстүнде адааны иии удуртукчудан аңгыда районнуң прокурору Г. Донгак, ук совхозтуң директору, Тыва АССР-ниң улус депутады Ч. Хертек база киришкен. Рынок үезинде канчап чурттап, ажылдаарыл дээр дугайында аңаа чугаалажып, сүмелешкен. Совхозтуң кол зоотехниги М. Баавыл, суггатчы Т. Тарын-Базыр болгаш өскелер-даа солун, ажыктыг саналдарны аңаа киргилээн. Улуска садары-биле тараа тарыырын, дээрбени катап кылгаш, ону ажыглап эгелээрин, ол ышкаш мурнунда турган туйбу цегин ажыдарын, тудуг материалдары белеткээрин, Мешкен-Хөлге куш өстүрерин, Хемчикти кежир көвүрүгнү чаартырын аңаа чон саналдаан.

Чон-биле ындыг ужуражылгаларга улустуң тургускан айтырыгларын шиитпирлеп эгелей бердивис. Эң ылаңгыя аъш-чем база өске-даа бараанарны садарын чурумчуткан, суурлар санында ажылчын контроль бөлүктерин тургускан. Чоннуң эмнелге хандырылгазын экижидери-биле эмнелге ажылдакчыларындан тускай кооперативти тургузар бис. Оон аңгыда чонуң киирген саналдарын чыгааш, ол талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылып турар.

Бай-Тайга районнуң ажыл-ишчилери чурттуң база республиканың-даа мурнунда салдынган сорулгаларны эки билип, ажыралыг хөй ишчилерден улуг бот-башкарыышкынның ажылдаарын саналдап турарлар. Ылаңгыя арат ажыл-агыйларны, бичии бүдүрүлгелерни ажыдарын, аныяктарны школадан эгелеп ажылга өөредирин чедип алырын саналдааннар.

Шак бо бүгү идеологтуг ажыл-биле чергелештир мал кыштаглаашкынын, малчыннарның хандырылгазының айтырыгларын шыңгыы хыналдада тургускан бис. Идеология талазы-биле план канчаар боттанып турарын кичээнгейге алган бис. «Билиг» ниитилелиниң шугуму-биле амгы үеде тус-тус албан черлери, организациялар-биле керээни чарары дооступ турар. Херээженнер чөвүлелдериниң талазы-биле кылып турар ажылывыс база аажок кеску. Ол талазы-биле бистиң дуржулгавысты өөренип көргеш, ону республикага нептередир деп шиитпирлээн.

Чоокта чаа Кызыл-Даг суурга баштайгы тыва хүрээни ажыткан бис. Ол дээрге чүгле улустуң чүдүүр чери эвес, харын аныяктарны чаа-бүгү мергежилге өөредириниң база төвү болур ужурлуг. Бо чаа чүүлдү билдилиг ажыглаар болза, ажык-дузазы улуг деп билип турар бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, амгы үе-чадада идеология ажылын негелде-биле чаартыр, дээмниг ажылдаар апаар бис. Бо талазы-биле бистиң чамдык дуржулгавыс мындыг.

Чечекмаа СААЯ.
Партия Бай-Тайга райкомунуң ниити секретары.

Чер-чер Советтери: оларның ажыл-чорудулгазы

Чаа чүүлдер, дилээшкиннер бар

Кодээ Советтериниң черле эге чадазындан органы болбушаан, бодунуң бүгү девискээринде ажыктарын барымдаалап, девискээринде экономика болгаш социал хөгжүлде айтырыгларын шиитпирлээр, хоойлу-дүрүмнү сагып турарын контрольдаар, чон ажылдалының, бойдус камгалалының, күш-ажыл курлавырының, херексел бараанкары бүдүрерин болгаш өске-даа бүгү айтырыгларны шиитпирлээр. Оон үндүрген шиитпирлерин аңаа хамааржыр күрүне органнары, бүдүрүлгелер, организациялар, ол ышкаш эрге-дужааллыг кижилер күүседир апаар.

Бай-Тайга районда Ээр-Хавак кодээ Совединиң улус депутаттарының эрге-хүлээлгелериниң дугайында хоойлунуң канчаар боттандырып турарының дугайында айтырыгны район Совединиң президиумунуң хуралынга чугаалашкан. Соңгулдалар соонда ындыг-ла улуг эвес үе эртсе-даа, ол Советтиң үр чылдарда даргалап келген арга-дуржулгалыг коммунист Д. С. Чыдымның удуртулгазы-биле чамдык ажылдар кылдынганын аңаа демдеглээн.

Депутаттарның ажыл-чорудулгазын идепкейжидер, үениң байдалы-биле ону эде тургузары-биле эрткен чылдың мартта эрткен баштайгы сессияга Ак-Чыраа, Найырал суурларда, Ээр-Хавак сүт-бараан фермазында депутаттар бөлүктерин тургускан. Удуртукчуларынга Т. Х. Кужугет, З. Х. Иргит, Д. С. Чыдым оларны соңгаан. Үш удаа депутат хүннерин, өөредилгелиг семинарлары эрттиргенин соонда, округтарның депутаттары боттарының эрге-хүлээлгелерин, соңгукчулар-биле ажылдаарының арга-хевирлерин биле берген. Депутаттарга 12 чагыг, 7 дилег кирген. Ону сессияга чугаалажып көрүп, бүрүткээш, күүседири-биле хүлээп алган, ол талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган. Социал хөгжүлдениң, хоойлу-дүрүм камгалаарының, кижилерниң ажыл-биле хандырарының, школаның, уруглар садтарының материалдыг базазын экижидериниң, чурттаар оранчазаның, чаагайжыдылганың айтырыглары ында колдап турар.

Округтарның паспорттарын четчелээн. Ажылды доктаамал контрольдаарынга эптиг кылдыр тускай демдеглел кыдыраажтарын депутат бүрүзүнге кылган. Аңаа депутаттың ажыл планын, чорүткан ажылдарын, соңгукчуларга отчёт бергенин, ужуражылгаларның кажан эрткенин, чүнү чугаалашканын, кирген санал-оналдарны аңаа демдеглеп көргүзер. Соңгукчуларны хүлээп алыр кабинеттерни иии суурнуң контораларында, чамдык агитбажыңнарда тургускан, кажан хүлээп алырының шактарын бижээш аскан. Депутаттар ээлчег ёзугаар ай санында иий удаа район Совединиң депутаттары-биле кады ажылдаарын чурумчуткан. Ол дугайын демдеглээр дептерлер база бар.

Депутаттарның сессияларга киржилгези экижип турар, ортумаа-биле 88 хуу четкен. Санал-онал солчулгазы идепкейжээн. Ужуражылгаларны чонуң чурттап турар черлериниң аайы-биле аал коданнарынга, агитквартиралерга бөлүктеп эрттирери эптиг болуп дуржулга көргүзүп турар.

Бо хүннерге чедир депутаттар соңгукчуларының мурнунга отчёттарын берип, оларның негелделерин, хомудалдарын билип алган. Чоннуң эрге-чагырга органынче тодаа, айбылы кылдыр соңгаан бүзүрелин медереп билип, хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар депутаттарны маңаа адаары артык эвес. Оларга Каракыс Салчак, Кончук Кара-Сал, Үпүштей Донгак, Полина Хертек, Сендеи Салчак, Өшкү-Саар Даржаа болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Харыысалгазын бедидер, арга-сүме бээр сорулга-биле сессия бүрүзүнге депутаттарның отчёттарын дыңнаарын практикалап келген. Эрткен дөртку сессияга Зоя Иргиттиң, Владимир Очур-оолдуң отчёттарын дыңнап, чугаалашкан.

Шиитпирлээр айтырыглар хөй. Район төвү-биле кожа турар Найырал суурнуң чаагайжыдылгазынче, кижилерни ажылче хаара тударынче «Тээли» совхозтуң удуртукчулары кичээнгейни кошкаткан. Рынок экономиказынче шилчиириниң амгы үе-чадазында аңаа аңгы кооператив тургузарын, хуузунда тараа тарыыр болгаш когаа өстүрер күзелдиг кижилерге черни бээрин негеп турары черле чиптүг.

Кодээ Советтиң девискээринде 78 өреге артыкшылдыг малды тудуп турар. Оларның малының чизезин депутаттарның киржилгези-биле ныя санап тодараттып, арат ажыл-агыйлар кылдыр тургузуп, чылдың дөрт шаг ээлчээнде көжүп хонар черлерин айтып бээри, үндүрүглерин хоойлу ёзугаар тыртары, мал продуктуларын садып ап, элбекшилди тургузары негеттинер.

Район Совединиң президиумунга улус депутаттарының Ээр-Хавак кодээ Совединиң ажылын чугаалашканы, аңаа өске Советтерниң даргаларының шуптузун чалап олуруштурганы таварылга эвес. Даргазы Д. С. Чыдымның, оралакчызы Т. Х. Кужугеттиң удуртулгазында, ажылының стилинде болгаш методунда, депутаттарның чон-биле харылзаазында, үлегер-чижек кылдыр ап болур чаа чүүлдер, дилээшкиннер бар. Районда оон өске 4 кодээ, 1 суур Советтериниң даргаларында эрткен соңгулда соонда бир-ле дугаар депшиттирген арга-дуржулга чок аныяк кижилер ажылдап турар. Ынчангаш Ээр-Хавак кодээ Совединиң ажылын моон соңгаар улам экижидип, дуза-деткимчени көргүзер, дуржулгазын алыр, өөредилге эрттирер бааза болдурар кылдыр дугурушкан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Күзээшкин

ЭҢ-НЕ ЭПТИГ АРГАЗЫН ТЫВАР

Кижи чырык өртемчейге амыдырал дээш чурттап чоруур. Ындыг болганда аңаа чүү чүве эргежок чугула деп чүве билдингир. Ижер-чиир чем, кедер идик-хеп айтырыы херегледдин чугула чүүлдери дээрзи-биле кым-даа маргыжып шылавас. Чуртта бөтүнүг нарын байдалдан, ол талазы-биле берге бооп турарын билир бис. Бараанарны талоннап каан, аңаа чайтаар-ла чаңчыга бердивис. Чигир, макарон кылыглар, таакпы... шупту талоннуг. Берге үеде ол безин байдалдан үнериниң аргазы-дыр. Чаа чылда база-ла ынчаар садыглаан бис. Мурнуңда турганынга бодаарга, ам алган талоннарывыстың саны хөй. Байдалды билип турар болгаш кижилер садыглаашкынның бо хевиринге удурланмайн турар. Ону таарымчалыг кылдыр тургузуп алыры, мен бодаарымга, чугула. Эрткен чылдың частырыгларын катаптавас болза эки дээрим ол. Кайы талонга чүнү кайы хире алырын садып алыкчы эки билген турары чугула. Вермишель алган кижи рис крупа албас дээш-ле баар болгай. «Кайызын алырыл?» деп айтырыг тургустунуп кээр. Чаңгызын алырга, чем кылырынга четпес болгай. Кижи бодаарга, бир талонга ол чүүлдерни оода-ла бир-бирлеп берзе кандыг боор деп бодап кээр чораан. Деңзилеп каанының хемчээли база хөй эвес. Өске аргазы чок деп билип турза-даа, кижилерни аъш-чем-биле четче хандырарының кайы хире чугулазын база билип олурар сен. Үс садып алыры база ындыг, кайы-бирээзин алыр сен. Бодап-даа көрүңер даан, хлебти кандыг-даа кижи үс бүрүзү-биле чаап чивес-ле болгай, чижээ, далган быжырар үс-биле хлеб чаар бе. Кашага безин холуур берге. Садып алыкчының магазинде чок-боорга албайн барганы продуктуларны «албаан» деп демдеглеп бээринден бужурганмас болза эки. Садыгжыларның ажыл-хүлээлгезинге хамааржыр чүүл кылдыр бодаар мен. Кижиниң чедир албайн барганы чүүлдер кайнаар барып турарыл, чүү-даа чүве сайгылдыг болгу дег.

Бо чылын база чалалгалыг талон-биле садыглаар бис. Оон башка арга чок деп чүве билдингир. Эрткен чылдың садыглаашкынының эки-багай талаларында түңнел үндүрүп, дениештирип, бистиң садыг ажылдакчыларывыс оон эң эптиг, ажыктыг аргазын ажылынга ажыглаар боор дээрзинге идегеп артым. Өске-даа садып алыкчылар мени деткижар боор.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

СПЕЦИАЛИСТ ДУГАЙЫНДА СӨС

● Бистиң инженеривис мынчалды ●

Сөөлгү үеде солуннуң арыннарынга кодээ ажыл-агыйының специалистериниң дугайында авторлар макталдыг, шүгүмчүлелдиг-даа чагааларны бижип турар-дыр. Ол чеп. Чүге дизе специалистиң ролю канчаар-даа аажок улуг. Олар чүгле сан-медээ чыыр кижилер эвес, а ажылдың ёзулуг органзакчылары-дыр.

Оюн-оол Менди-Байырович Ооржак — бистиң «Шамбалыгның» энергетик-инженери. Оон ылбас-тутпас-ла чүвези чок специалист. Бодунуң дааңган ажылынга кызымак. Техникага салымныг. Машина-техникадан аңгыда, телевизор, приёмник септээр дээш оон кылбас-ла ажылы чок. Төрүмелинден салым-чаяанныг кижилер чоруур. Бистиң О. Ооржак база ындыгларның бирээзи.

Бо инженеривистиң чогаадыкчы, тывынгыр болгаш харыысалгалыг чорууну ачызы-биле совхозтуң сүт-бараан фермазында мал чемин чимчадып хөндектээр цехти тургускан, ону ажыглап, ачызын көрүп тур бис. Ону инженеривистиң удуртулгазы-биле эрткен күзүн кылып эгелээн. А малды тургузу азырап эгелээриңге чедир ону кылып доозупкан. Токарьның база кадакчының кылыр ажылдарын боду кылган.

Мал чемин белеткээр цехти ажылдадыры-биле ол мурнунда механиктеп турган Саглай Хомушкуну база аныяк оператор Кайгал-оол Ондарны өөредип каан, ам олар цехти билдилиг ажылдадып, башкарып турар. Цехти чогаадып кылырда, инженер кодээ ажыл-агый машиналарының ажылдаар принцивин көрген. Ол цехке сигенни, саванны, силосту, сенажты хөндектээш чимчадыр. Оон транспортёрлар дамчыштыр мал чеминиң савазынга баар. Бүдүрүкчүлүү кандыгыл дээрге тырыкылай долгап каан сиген, саванны бир шакта 18 тонна хөндектээр. Колдуунда-ла беш улуг кезектен тургустунган. Ол цехти өскээр кежүрерде база эптиг, дугуйлар лыг.

Ферманың ажылчыннары шак ындыг цехти тургусканы соонда шуут-ла амыраан нар. Аңаа белеткээн чемни мал бичинни-даа арттырбас. Цех арыг-силиг, турар чери чылыг. Адаа хостуг болгаш мал чеми оваалаңырга, ону бөлүп алырда эптиг.

Цехти ниити чогаадып кылганы дээш инженерге совхоз 3400 ажыг рубльди төлеп берген, а ниити ортээ 17338 рубль болган. Ам аңаа шиви база хадың будуу хөндектээр кылдыр немей кылыр деп инженер О. Ооржак бодап алган. Бистиң чогаадыкчы специализивис мал ажылын хевжүдеринге, оон продуктулуун бедидеринге бодунуң улуун мынчаар киирип турар. Ооң чогааткан цехин районнуң удуртур ажылдакчылары кээп көрүп чораан болгаш, өске ажыл-агыйлар база мал чеми белеткээр цехти шак ынчалдыр кылып алырын инженер-техниктиг ажылдакчыларга сүмелеп турар. Ону совхоз бүрүзү кылып ап болур.

Алдын-оол ООРЖАК.
Шамбалыг суур.

ЧУРУКТА: Чөөн-Хемчикте «Октябрь 30 чылы» совхозтуң хойжузу Екатерина Чамбаловна Куулар өөнүң ээзи Куулар Хураган-оол-биле мал ажылынга кызымак ажылдап, бедик түңнелдерни чедип ап келген. Оларның кадарган хойлары бо чылдың мартта хураганнап эгелээр.

Дуржулгалыг малчыннарның кажаазының чанында хой тонна мал чемин сараатап каан. Кышкы үе малга-даа, кижиге-даа берге дээрзин олар эки билирлер. 1991 чылда хойдан-на хураган дээш чарыш салып, чүс башка онаалтыр чүстен куду эвес санныг хураганны менди алыр сорулгалыглар.

Баян-Таланың бо хойжулары эрткен чылдың түңнели-биле дөрт муң иии чүс ажыг рубльдиң аныг орулгазын алган. Аренда керээзин ёзугаар малчыннаарга эки дээрзин олар биле бергеннер. Амдывызында кыштагда байдал эки болду. Хар мында чуга. Хойжу боду дагларже хойларын кадарып үнген. Дузалакчы малчын оглу Всеволод Куулар ада-иезиниң арга-дуржулгазын өөренип, мал ажылынга хандыкшылдыын көргүзүп турар.

Ондар **ОХЕМЧИКТИН** фотозу.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

ПРОПАГАНДИСТ

Онаашкан ажылынга эки харыысалгалыг, хөй-нииттиниң херээнге идепкейлиг коммунистерниң бирээзинге «Мурнакчы» совхозтуң кол экономизи Хөлчүкей Чодураа хамааржыр. Партияның XXIII республика конференциязының делегадынга ону Бай-Тайганың коммунистери соңгаан. Конференцияның ажылынга киржип чорда оон-биле ужурашкаш, ажыл-херээн сонуурган айтырган мен.

Кол экономистиң ажылы харыысалгалыг, хөй талалыг дээрзи билдингир, оон чедиишкиннинг ажыл-чорудулгазындан совхозтуң сайзыралы хамааржыр. Даандырган ажылды багай эвес күүседип турарын Чодураа меңээ чугаалады. Ону бистиң чаңывыска турган, совхозта партия комитединиң секретары Светлана Самбый-оол бадыткаан. Совхозтуң экономиказын быжыглаар, ооң арыг орулгалыг ажылдаарын чедип алыр дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Ылаңгыя малдың баш санын өстүрериңче, ужеазын экижидериңче, продуктулууун бедидериңче кичээнгейни салган.

Коммунист Ч. К. Хөлчүкей чүгле даандырган ажылынче сагыш салып чоруур эвес, партийжи даалгаларны күүседир дээш хостуг үе-шагын-даа барымдаалавайн, чүткүлдүг, тывынгыр ёзу-биле ажылдап келген. Совхоз төвүнде партия эге организациязының коммунистери ону партия эге организациязының секретарының оралакчызынга соңгуп алганнар. Партийжи эш-өөрүнүң идегелин бүзүредири-биле партия эге организациязының дайынчы аргашинмазын, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидер дээш бодундан хамааржыр чүүлдерни кылып чоруур.

Экономист кижи болганда экономиктиг билиглерни нептередиринче доктаамал сагышты салып чоруур. Чүге дээрге амгы үеде экономика талазы-биле билиг кижи бүрүзүнге эргежок чугула, ону билири удуртукчуга, специалиске, бөдүүн ажылчынга чедиишкинниг ажылдаарынга дузалаар. Хөлчүкей Чодураага совхозтуң тускай эртемниглери экономиктиг өөредилгени удуртуп, аңаа пропагандистээр даалганы берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Ч. К. ХӨЛЧҮКЕЙ.

Ондар **ОХЕМЧИКТИН** фотозу.

АКЫМГА УЖУРАШКАН ДЕГ

«Бистиң ачавысты Иван Чысымаевич Хурагандай дээр. Хүндүлүг ынак ачавыс чеден харлаан. Ачавыс шаандан бээр Тыва Республиканың хөгжүлдезин дээш колхоз, совхоз тургузуушкунунга идепкейлиг киржип, ажылдап чораан төлептиг коммунистерниң бирээзи. Ачавыстың күш-ажылчы базымы эмнелге шугумундан эгелээн. Аңаа ол он сес чыл чедир ажылдаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының (1941-45) чылдарында «Тылга шылгарангай ажылдааны дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол эмнелге шугумундан партия, совет органнарының ажылынче шилчээш, хөй чылдар дургузунда колхозка, совхозка ажылдаан. Хендерге кодээ Совединиң күүсекчи комитединиң даргазынга үр үениң иштинде ажылдаан.

Кур болгаш куруккан черлерни шиитпирлеп турар үеден эгелээш, кодээге партия эге организациязының секретарынга үр үеде ажылдап, бодунуң партийжи созу-биле ажыл-ишчилерниң күш-ажылчы көдүрлүүшкүнүн болдуруп турган. Бодуун, топтуг чаңныг, бодамчалыг, хынамчалыг бүдүштүг болганындан, ону кады ажылдап чораан эш-өөрү, удуртулгазынга турган ажыл-ишчилер хүндүлээр.

Ылаңгыя Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң экономиказының быжыгып турустуунарынга бодунуң эвээш эвес үлүг-хуузун киирген. Ол совхозтуң хөй түңнүг онча-хөреңгизин бот-отчётка ап, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге хумагалыг, бедик харыысалгалыын көргүзүп чораан. Ачавыстың шынчы, кызымаккай, ак сеткилдиг ажылдап чораанын Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң ажыл-ишчилери ам-даа сактып чугаалажыр. Ол бодуун ишчи боорга, ону хүндүлээр, идегээр болгаш аңаа чоргаарланыр.

Чонунга, Төрээн чуртунга, партия, чазакка бодунуң күжүн, билиин, байлак арга-дуржулгазын харам чокка бараалгадып чораан ынак ачавыс чээрби харлыг хын дээн аныяк турган, партия кежигүнүнге кирген. Оон бээр ам бежен чылдар шуужуп эрткен. Караңгы дүмбейже углаан репрессияның-даа, ханныг кара дайынның-даа, таптаашкын, будалыкнаашкынның-даа чылдарында ачавыс ажыл-херээ дээш, чонунга ёзулуг коммунист болуп бараалгап чораан.

Хоочуннар аравыста

Эрткен чылын ачавыс «Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының хүрээлениринге 50 чыл болганы» деп хорек демдээниң эдилекчизи болган. Эргим ынак ачавыс бистиң ниитилеливистиң, партиявыстың чартылгазының үе-чадазында пенсияда-даа болза, ам-даа ажылдавышаан. Эде тургустуушкунга бодунуң күш-ажылы-биле киржип, коммунистиң адын, оон үлегер-чижээн бедик туткан.

Ынчангаш эргим хүндүтүг ынак ачавыска чеден харлаганын таварыштыр ниит байыр чедирбишаан, моон соңгаар-даа кан дег кадыкшылдыг, ам-даа улуг назылап чурттаарын күзедивис.

Бистер, уруглары ачавыс ышкаш Төрээн чуртка төлептиг кижилер болуп ажылдаарын, амгы эде тургустуушкун үезинде Тывавыстың келир үедеги салым-хуузунга кижизиг мөзү-шынарлыг бараан болурун хүлээнип тур бис» деп, уруглары Орлан, Татьяна, Чайнаа авазы Чындак Түлүш-овна-биле кады бижээн.

Шынап-ла, Иван Чысымаевич-биле мен чээрби сески чыл нүүрүнде аңаа-даа, ажыл, амыдырал-даа аайы-биле чугаалажып келгеш, ооң аажы-чаңында, каяа-даа ажылдаанда, чедимче чок талазын эш-өөрү-даа, албан чериниң удуртукчулары-даа чемелеп турганын дыңнаваан, сагынмас-тыр мен. Айтырбаан мен, ынчан-на пенсияже үне-ле берген турганы ол боор. Ынчаардагы «Сельхозтехника» салбыры эрги хоорайга турда чүве. Ооң эргелекчизи Сергей Прудников бүдүрүлгениң ажыл-агый эргелекчизи коммунист Иван Хурагандайның бедик харыысалгалыын болгаш шынчы, ак сеткилдиин, ажылынга бердингенин мактап чугаалап органын утпас-тыр мен.

Ам-даа Иван акый-биле бо-ла ужуражы бээр бис, мен оон ынчаар адап, мендилежир чаңчылдыг апарган мен. Чүге-ле ийик, ол бодуун, оожум, топтуг, карактарының көөрү безин чымчак, чугаазы аяар, ынчалза-даа тода, чедиңгир кижиниң бодужунуң кады төрээн-не римге домейлээш ындыг мен бе, арткан-калган чаңгыс акымга ужурашкан ышкаш, сагыш-сеткилим таалалы хайныгып кээр.

Меңээ ынчангы аныяк удуртукчуга, чаңгыс эвес удаа бодунуң амыдыралчы байлак дуржулгазының, принципиалдыг бүдүжүнүң ачызында эпчок байдалдардан, харын-даа частырыглардан чайлаткан улуг өөредилгени меңээ берген чүве ийин. Таптаашкын үезинде чер-чер Советтериниң депутаттарының кандидаттарының даңзызын партия райкомунуң органзастыг килдизиниң эргелекчизинден, райкүүскомунуң секретарындан алган суртаал ёзугаар айыттынган округтарга ылап-ла соңгуттурар турган-на болгай.

Соңгулда эрттирер участогунга баргаш, активти чыткаш, район Совединиң депутаттарының кандидатураларын үстүнден сүмелээн даңзы ёзугаар дөрт кижиниң аттарын адап бадыраптым. Ында айыттынган кыска анкета медээлерин база немеп кааш, кым чүү дээр эвес дээш, манап тур мен. Оон-моон уурук-суурук үнер: үстүнден айтыышкын бар болганда, ында сайгарар, дадагалзаар чүү боор дижирлери база бар. Чаа-ла: «Бир эвес» деп чорумда, бежен хар ажа берген хире назылыг, бодунуң эрестиниң аажок ашак кижи туруп келгеш «Айтырып болур ирги бе» деп. Арай сүрээдексеп, «че, харын салыңар» — дидим — «Сургакчының адап турган даңзызында киирген улусту солуп, өске кандидатура киирип болур бе?» Маңаа ынчаардагы ол салбырның партбюро секретары турган Иван Хурагандай меңээ дузалажып кирипти...

Актив-биле сүмележип, бир кандидатты солудувус-даа. Артында-ла район Совединге болбазык бе. Ам канчаар. Үстүкү даргалар мурнунга ээзин чемелээшкинге база таваарыштым ийин. Харын-даа ол кандидадывыс соңгулдада эрте берген-не болгай. Иван Чысымаевич соңгулда комиссиязынга база турган чүве. «Көрдүң бе, хөй кижи сүмележип кылганда, черле ажырбас чоор — деп, меңээ чугаалааш, — че, ааданыңар белен, түңнелин кожуунга аппарып дужаавтыңар» — дийн.

Салчак-оол ОНДАР.
«Улуг-Хем» солуннуң корр.

ПЕНСИЯЛАР: олар кандыг болурул?

Чаа чыл эгезинде бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң социал хандырылга министри С. Д. Киров-биле ужурашкан. Сергей Дамбаевич салган айтырыгларга күзелдиг-биле харыылаан.

— Сергей Дамбаевич, бо демократия үезинде силерниң коллектив канчаар ажылдап турарыл?

— Мээң билип турарымбиле демократия быжыг сагылга-чурум чокта туруп шыдавас, а эргелер, хүлээлгелер чокта база хоржок. Кижиниң кол эргези — бодунуң шилип алганы мергежилиниң аайы-биле хамаарышкан черинге кызымак ажылдаары болур.

Бистиң министерствонуң шугумунда колдуунда аныяктар ажылдап турар. Тускай мергежилин улам быжыглап, ээлдек-эвилең болуп, кызымак күш-ажыл-биле кижилерниң хүндүткелин чедип ап турар. Күш-ажыл кижини каастаар дээрзинге оларны кижизидип турар бис. Ол халас барбайн турар. Бисте мергежилин кызымак шиңгээдип ап, эки ажылдап турар аныяктар хөй. Ындыгларга А. А. Семис-оол (Мөңгүн-Тайга районда килдис эргелекчизи), Л. М. Дадар-оол (Бай-Тайга районда килдис эргелекчизи), Ш. Д. Семис-оол (Улуг-Хем районда килдис эргелекчизи) болгаш өскелер-даа хамааржыр.

— Дыка хөй номчукчулар чоокта чаа парлалгага үнген РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» Хоойлузун кончуг сонуургап турар. Ооң дугайында кыска-зы-биле чугаалап берип көрүңерем.

— «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» хоойлуну РСФСР-ниң Дээди Совети эрткен чылдың ноябрь 20-де хүлээп алган. Бо хоойлунуң онзагай чүүлү чүдел дизе, хамыктың мурнунда элээн хөй чылдар бурунгаар эвээш акша-шалыңныг турган пенсияже үнген кижилерниң болгаш кандыг-бир чылдагаан-биле инвалид болганнарга, дайын инвалидтеринге кончуг улуг деткимчелиг болуп турар.

Амгы хүннерде бистиң амыдыралга боттандырып чорудуп турарывыс «ССРЭ хамаатыларының пенсия дугайында» хоойлузу-биле деңнээр болза, РСФСР-ниң хоойлузу пенсионер кижиге элээн таарымчалыг, ажыктыг болуп турар. Чижээ, ССРЭ-ниң пенсия дугайында хоойлузун ёзугаар пенсияның эң-не биче хемчээлин айда 70 рубльге доктааткан. РСФСР-ниң хоойлузун ёзугаар 100—120 рубль болуп турар.

Өртектерниң улгатканы-биле кады база улус ажыл-агыйында шалыңның өскени-биле пенсияның биче хемчээли өзүп турар кылдыр көрдүнген.

— Пенсияның үстүкү хемчээли чүү хире болур ирги?

— Силерниң бо айтырыыңарны хөй кижилер сонуургап турар. РСФСР-ниң пенсия хоойлузун ёзугаар ооң үстүкү хемчээли 300—360 рубль болур. Ындыг хемчээлдиг пенсияны шалыңы 546 рубль кижиге тургузуп бээр. ССРЭ-ниң пенсия хоойлузу-биле айда ортумак шалыңы 700 рубльден өрү турда, пенсияның үстүкү хемчээли 287—362 рубль боор болур. Бо чижек пенсионер кижиге кайы хоойлу ажыктыг дээрзин көргүзүп турар.

— Ынчаарга 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп бистиң республикавыска пенсияның эң биче хемчээли 100 азы 120 рубль болур бе?

— Чок. 1991 чылдың январь 1-ден март 1-ге чедир РСФСР-ниң девискээринге ССРЭ-ниң пенсия дугайында хоойлузу күштүг болур. Бистер ону удуртулга болдуруп ажылдаар бис. Ынчангаш бистиң республикага пенсияның айда эң биче хемчээли 84 рубль болур. РСФСР-ниң пенсия дугайында хоойлузу 1991 чылдың март 1-ден эгелеп амыдыралга боттаныр. Ынчан пенсияның айда биче хемчээли 120 рубль апаар.

— Сергей Дамбаевич, оон ыңай кандыг чаа чүүлдер барыл? Пенсия ап чораан чылдарынга немелде санаашкын кылыр деп дыңнаан мен. Ону тайылбырлап берип көрүңерем.

— ССРЭ-ниң Хоойлузу ёзугаар пенсиялап чораан чылдарынга онаалтыр 5—40 рубльди пенсияга немээрин көрдүнген. Ол пенсионерлерге улуг-ла немелде берип шыдавас. Чижээ, пенсияга 40 рубль немелдени 25 чылдан ажыг «стажтыг» кижилер алыр кылдыр көрдүнген. Азы 60 харлыында пенсиялап үнген эр кижи 85 хар ашкан турда, херээжен кижи — 80 хар ашкан турда алыр кылдыр көрген. Ындыг узун назылыг пенсионерлер кончуг хоюр болуп турар.

РСФСР-ниң хоойлузунда эрги пенсияларны эде санаарының дүрүмүн таарымчалыг кылдыр кылган. Пенсияже үнген шалыңының 4 хуузун тодараткаш, пенсияга чораан календарлыг чыл бүрүзүнге онаалтыр немей санаар кылдыр доктааткан.

— Чижектен кирип көрүңерем, Сергей Дамбаевич.

— Шенеп көрейн. Айда ортумак шалыңы 146 рубль херээжен кижи 1976 чылда пенсияже үнген-дир. Үстүнде чугаалааным дүрүм ёзугаар санап көөрге, ооң шалыңы 206 рубль, күш-ажыл стажы 35 чыл турда, ооң пенсиязы 144 рубль 20 көп болур.

ССРЭ-ниң пенсия хоойлузу ёзугаар орта немелде чүгле 15 рубль.

— Инвалидтерниң пенсиязын санап турарында ылгал бар ирги бе? Ийи хоойлуну деңнээрге дээрим ол.

— ССРЭ-ниң пенсия дугайында хоойлузу-биле I—II бөлүктүң инвалидтеринге шалыңының 55 хуузун барымдаалап пенсия тургузар. I-ги бөлүктүң үстү 105, II бөлүктүү—84 рубль.

А Россия Федерациязының хоойлузунга дүүштүр шалыңының 75 хуузун барымдаалаар. Азы I—II бөлүктүң үстүкү хемчээли 360 рубль. II бөлүк—360, III бөлүк — 120 рубль.

— Дайын инвалидтеринге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер? Пенсияның үстүкү хемчээли кайы хирел?

— Бистиң чуртувуста дайын инвалидтеринге хамаарыштыр дыка хөй тодаргай хемчеглер ап чорудуп турарын чон эки билир. Ол чөптүг сагыш салыышкын.

РСФСР-ниң хоойлузу ёзугаар пенсияның үстүкү хемчээли мындыг: I-ги бөлүк — 360 руб., II-ги бөлүк —360, III-кү бөлүк — 180 рубль болур. (ССРЭ-ниң хоойлузу-биле 175, 105, 52 рубль). РСФСР-ниң пенсия дугайында чаа хоойлузу ёзугаар дайын инвалиди назылап, кыраанының пенсиязын ажылдап алган болза, оларга ийи пенсияны тыпсырын көрүп турар.

— Сергей Дамбаевич, хөй уруглары болгаш бот иелериниң пособиезинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Оларның пособиелериниң хемчээли база-ла өскерлир. Ол ышкаш бичии-зиинден инвалид болган уругларның болгаш долу өскүс уругларның пенсия-пособиезиниң хемчээли база өзер. Чижээ, долу өскүс уругларның алыр пенсиязы 84 рубль турганындан 180 чедир өзер.

— Россия Федерациязының 1991 чылдың март 1-ден эгелеп амыдыралга боттапыр чаа хоойлузунда пенсияже үнерде назы-хары, ажыл стажы кандыг болуруй?

— Чаа пенсия хоойлузунда назы-хар, ажыл стажы өскерилбээн. Эр кижи 60 хар, ажыл стажы 25 чыл, херээжен кижи 55 хар, ажыл стажы 20 чыл. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кызымак күш-ажылдан кончуг хамааржыр. Эки ажыл дээрге — хөй акша-шалың, хөй акша-шалың дээрге — улуг хемчээлдиг пенсиядыр.

Пенсияның хемчээлин тыварда бүгү ажылдаан үелериниң иштинден 60 айның азы пенсионерниң күзели-биле соолгу 24 айның шалыңын шилип алыр эргени пенсия алыр кижилерге берген.

— Эвээш акша-шалыңныг кижилер кол ажылындан аңгыда, дакпырлап ажылдап турар болгай. Дакпырлаан акша-шалыңын пенсия санаарда киирер ирги бе?

— Россия Федерациязының чаа хоойлузу ёзугаар дакпырлап ажылдап турган черинге ажылдап ап турган акша-шалыңын, ооң хемчээли хамаанчокка киирери көрдүнген.

— Пенсионерлерни дыңнаарга, пенсия биле шалыңда үстүкү чада тургузуп каан дээр, ынчангаш олар ажылдап турар черин чажырар хөөн барын эскерип турар кижи мен. Ам ол кандыг ирги?

— Россия Федерациязының пенсия дугайында чаа хоойлузу-биле ажылдап турар пенсионерлерге пенсиязын долузу-биле төлеп бээри көрдүнген. Ынчалза-даа, үстүкү чада 1991 чылдың март 1-ге чедир күштүг болуп артар.

— Персоналдыг пенсия моон соңгаар турар бе? Хемчээли кандыгыл?

— РСФСР-ниң девискээринге, ооң составында турар регионнарга эрткен чылдың ноябрь 21-ден эгелеп ону соксаткан. Моон мурнунда тургустунган персоналдыг пенсиялар 1992 чылдың январь 1-ге чедир күштүг болур.

— РСФСР-ниң пенсия хоойлузун кажан амыдыралга боттандырарыл, Сергей Дамбаевич?

— Хоойлуну амыдыралга боттандырар дугайында доктаалды РСФСР-ниң Дээди Совети эрткен чылдың ноябрь 21-де хүлээп алган. Ону 1991 чылдың март 1-ден эгелеп боттандырар ужурлуг бис. Ынчалза-даа хоойлу үш бөлүкке чарлыр. Бир-ле дугаарында, дайын инвалидтери, бүдүн өскүстер база пенсия-пособиениң кудуку хемчээлин ап турар кижилер хамааржыр. Оларның пенсиязының эде санаашкынын чоруткаш, март айдан эгелеп боттандырар.

Ийиде, пенсионерлерниң арткан кезиниң айда пенсиязы 180 рубль хемчээлге 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп боттандырар.

Үште, пенсиязының айда хемчээли 180 рубльден ажа бээр пенсионерлерге алыр ужурлуг пенсиязының долу хемчээли-биле төлеп чорударын 1992 чылдың июль 1-ден эгелеп боттандырар.

— Пенсия фондузу канчаар тургустунарыл?

— РСФСР-ниң Дээди Совединиң пенсиялар дугайында хоойлузун амыдырал кырынга боттандырары-биле ону акшаландырар дугайында чаа дүрүмнү хүлээп алган. Ол ёзугаар 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп пенсия фондузун РСФСР-ге тургускан. Ооң хемчээли бүдүрүлгелерниң, ажылагыйларның өнчү-херекселиниң ажылының хевири хамаан чокка база албан организацияларның ажылчыннарга санаан акша-шалыңынга хамаарыштыр социал хандырылгага көрдүнген страхование дадывыры кылдыр доктаадып тургускан.

Ону РСФСР-ниң пенсия фондузунче шилчидери көрдүнген. Ооң хемчээли албан организация черлериниң санаан шалыңының 20,6 хуузу, страхование дадывыры ажылдап турар кижи бүрүзүнден шалыңының 1 хуузу кылдыр тургускан.

Редакциядан: «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» Хоойлу январь 9-туң солуннунга парлаттынар.

ДУЗАДАН ЧЕДИРИҢЕРЕМ

Уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва салбыры ада-иезиниң хайгааралы чокка арткан чаштарга дуза көргүзери-биле ачы-дуза чедирилгезиниң айын чарлаан. Ооң хуусаазын эрткен чылдың декабрь 15-тен бо чылдың январь 15-ке чедир доктааткан. Бистиң республикада 2000 ажыг өскүстер бар. Олар ненин чылыг сеткилин кажан-даа дыңнавастар, аданың чымчак куспаан билбестер. Мындыг уругларның сеткил-сагыжын өөртүп, кижи бүрүзү боттарының буянныг салыышкынын киирер боор дээрзинге бүзүреп турар бис. Албан черлери, күш-ажылчы коллективтер бар аргаларны өөренип көргеш, Кызылда Ф. Э. Дзержинский аттыг школа-интернатта, чаштар болгаш өскүстер бажыңнарында уругларга болдунар-ла дузаны чедирип болур.

Республиканың бүдүрүлгелериниң рынок экономиказынче шилчиири-биле холбаштыр, үстүнде адааным уруглар албан черлеринге бергедээшкиннер хөй таваржып турар. Албан черлеринден, организациялардан, чондан бүгү талалыг дузаны уруглар манап турар. Уругларга аъш-чем, идик-хеп болгаш кандыг эт-херексел негеттинмес дээр. Бо уруглар албан черлериниң бирээзин шилип алгаш, дуза кадарын күзезиңерзе, дараазында агар санче шилчидилгени кылырын сүмеледивис. Ф. Э. Дзержинский аттыг школа-интернаттың агар саны — 142225, а уруглар бажыңының — 142290. Чаштар бажыңының агар саны — 1613404. Бо агар саннар шупту Кызыл хоорайда чуртталга соцбанкыда ажыттынган.

Нииити кадыкның байдалы болгаш угаан-медерелиниң сайзыралында кошкаа-биле тускайжыттынган школаларда өөренип турар уругларга база деткимче, дуза херек. Ол школаларның девискээринде турар албан черлери, хөй-нииити организациялар, ылаңгыя херээженнер чөвүлелдери дуза көргүзер талазы-биле хемчегни алыр дээрзинге база бүзүреп турар бис. Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлели (даргазы Н. М. Кара-оол) боттуг дузаны көргүзер дээш чамдык хемчеглерни ап турар. Афганистанга шериг хүлээлгезин эрттиргеш, ээп келбээн оолдарның өг-бүлелериниң, чажындан инвалид болган уругларның даңзызын тургузуп, оларга материалдыг дузаны көргүзери-биле ажылдап кылып турар. Амгы үеде хөй уруглуг болгаш ада-иезиниң чүгле бирээзи арткан өг-бүлелерге материалдыг дуза өргемчок чугула. Оларга боттарыңарның салыышкыннарын киирип, дуза кадарын күзезиңерзе, Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының 707301 дугаарлыг агар санынче шилчидилге кылып тура, дуза чедирерин күзээн өг-бүлелерниң азы уруглар албан черлериниң адын айтырын утпаңар.

Ачы-дуза чедирилгезиниң чарлаттынган айынга тус-тус коллективтер, хөй-нииити организациялар, хууда хамаатылар боттарының үлүүн идепкейлиг киирер боор дээрзинге бүзүреп турар бис. Сонуургаан айтырыгларыңарны 3-05-60 дугаарлыг телефонче долгап, Совет уруглар фондузунуң Тыва салбыры-биле харылзажып болур силер.

Ульяна ХАПТЫР-ООЛ.

Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының даргазының оралакчызы.

Айтырыңар, харыылап берээли

Хүндүлүг редакция!

Школачы чылдарымдан-на литературага, чогаал бижиириңге сундулуг кижи мен. Бо талазы-биле дээди эртем чедип алыр күзелдиг мен. А. М. Горький аттыг литература институдунче кандыг аргалыг кирип болур мен.

А. Моңгуш.

Кызыл-Тайга суур.

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң А. М. Горький аттыг литература институду хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырларынга дараазында жанрлар талазы-биле өөренирин күзээннерни хүлээп ап турар: проза, поэзия, драматургия, литературлуг критика, очерк болгаш публицистика (чүгле бот-өөредилге салбыры). Хүндүскү салбырга 35 хар чедир назылыг, ортумак эртемниг болгаш ийи чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг кижилерни хүлээп алыр.

Институтче дужаап кирип турарлар чогаадыкчы конкурсту эртер. Конкурска чырыкче үнген болгаш үнмээн-даа (бижик кагар машинага парлаан) чогаалдарны киирер:

— поэзия — 0,5 автор саазындан эвээш эвес (350-400 одуруг):

— проза (чечен чугаалар болгаш төөгүлер) — 1,5-2 автор саазыны (машинага парлаан 35-50 арын);

— драматургия — 1,5-2 автор саазыны (машинага парлаан 35-50 арын);

— литературлуг критика — 1,5 автор саазыны — машинага парлаан 35 арын (ыяап-ла ийи чүүл киирер);

— очерк болгаш публицистика — 1,5 автор саазыны — машинага парлаан 35 арын.

Орус дылга бижиттинмээн чогаалдар одуруг барымдаалаан очулгазы-биле катай киирер.

Конкурсче материалдарын чоруткан автор кижи бодунуң дугайында дыңнадыр ужурлуг: фамилиязы, ады, адазының ады, төрүттүнген чылы, националы, партийжизи, дооскан өөредилге чериниң ады, ону дооскаңының чылы, күш-ажыл стажы, ажылдап турар чери база албан-дужаалы, бажың адреси, кандыг салбырже кирип турарыл (хүндүскү азы бот-өөредилге).

Чогаадыкчы конкурсче киирген чогаалдарны январь 1-ден май 1-ге чедир хүлээп алыр. Хүлээп алыышкынның негелделеринге долузу-биле харыылавайн турар материалдарны (четпес хемчээлдиг, хол үжүү-биле бижээн, абитуриентиниң дугайында эргежок чугула дыңнадыглар чок), а ол ышкаш немелде чоруткан материалдарны сайгарып көрбес.

Чогаадыкчы конкурсту чединишкинниг эрткен дугайында дыңнадыг алган кижилер дараазында чүүлдерни чорудар: экзаменнерже киирерин дугайында билдиришкин (тургустунган майык ёзугаар), ортумак эртем дугайында документиниң бодун (аттестат азы ортумак тускай өөредилге чериниң дипломун капсырылгазы-биле катай), дээди өөредилге черинче киреринге херек соолгу ажылдап турган черинден үш кижиниң адын салган (бүдүрүлге чериниң удуртукчузунуң болгаш хөй-нииити организацияларының төлээлериниң) характеристика, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, эмчи шынзылгазы (№ 286 маяык), 3×4 см. хемчээлдиг 5 фото-чурук.

Литература институдунуң бот-өөредилге салбырынга өөренирин күзээн дээди эртемниг кижилер, үстүнде адаттынган документилерден аңгыда, ажылдап турар чериниң ийиги тускай мергежилди чедип алырының талазы-биле чөпшээрелди болгаш дээди өөредилге чериниң дипломунуң хоолгазын чорудар. Дээди гуманитарлыг эртемниг кижилерни литература институдунче хүлээп албас.

Кирериниң шылгалдалары: хүндүскү салбырже август 1-ден, бот-өөредилге салбырынче август 15-тен эгелээр — орус дыл болгаш литературага (бижимел болгаш аас-биле), ССРЭ төөгүзү, кадагаты дыл (немец, англи азы француз).

Өске дээди өөредилге черлеринден литинститутче шилчип кирери болдунмас. Кирип турар кижилер экзаменнерни чүгле литература институдунга дужаар.

Хүндүскү салбырга өөрениириниң хуусаазы — 5 чыл, бот-өөредилге салбырынга — 6 чыл. **Хоорайдан дашкаар черлерден келгеннер общежитие-биле хандыртынар.**

Литература институдунуң доозукчулары «литературлуг ажылдакчы» квалификациялыг дээди эртемниң дугайында дипломну алыр. Ук диплом доозукчуларга солуннарга, журналдарга болгаш ном үндүрер черлерге, радио болгаш телевидениеге ажылдаар эргени бээр.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылдап үнелеп көргениниң демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң омунээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Будылин Георгий Петрович — Тыва республиканың коммерция-дугуржулга күрүне компаниязының котелиниң машинизи.

Владимирова Анна Николаевна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының ажылчыны.

Декабрь Салчак Санчаевич — Тыва профэвилелчөвүлелиниң склад эргелекчизи.

Добросоцкая Надежда Михайловна — хоорайның үндүрүг инспекциязының башкарыкчы специализи.

Дөмүр-оол Валентина Өдүрековна — № 1 ортумак школаның өөредилге эргелекчизи.

Доржу Шаңгыр-оол Андреевич — «Шын» солуннуң редакциязының корреспонденти.

Драхлова Владимир Иванович — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазының чолаачызы.

Дунаевская Маргарита Никитична — № 1 ортумак школаның башкызы.

Евдокимова Ольга Ивановна — «Тыва хамааты тудуг төлевилел» төлевилел институдунуң чылыг техниказының инженери.

Захаров Валентин Павлович — бажың тудуу комбинаттың фрезеровщиги.

Зелякова Нина Дмитриевна — «Тыва хамааты төлевилел» төлевилел институдунуң смета инженери.

Золотых Владимир Васильевич — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Калчан Тамара Ховалыговна — «Шын» солуннуң редакциязының улуг корректору.

Кирюшкина Валентина Георгиевна — республиканың бот-орулга-чарылгалыг ном садыының каттыжыышкынының библиотека коллекторунуң эргелекчизи.

Куклова Ольга Евгеньевна — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазының директору.

Лернер Инесса Васильевна — уран-чурулга училищезиниң директору.

Ли Валентин Николаевич — Тыва авиабүдүрүлгезиниң ЯК-40 самолёттуң командири.

Маады Сандро Даваевич — «Шын» солуннуң редакциязының очулдурукчулар килдизиниң эргелекчизи.

Мизева Агриппина Илларионовна — республиканың бот-орулга-чарылгалыг ном садыының каттыжыышкынының библиотека коллекторунуң комплектовщиги.

Минкин Павел Федосеевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазының чолаачызы.

Ондар Валентина Ивановна — № 1 ортумак школаның башкызы.

Оюн Маңнай-оол Дендиоолович — «Шын» солуннуң редакциязының килдис эргелекчизи.

Попова Елена Васильевна — Тываның авиабүдүрүлгезиниң бухгалтери.

Сайгутина Наталья Александровна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының дептерлекчизи.

Санчай Нина Михайловна — Тываның профэвилелчөвүлелиниң бүзүреттирген эмчизи.

Соловьев Александр Петрович — пенсионер.

Сомов Александр Иванович — бажың тудуу комбинаттың улуг катеризи.

Стасюк Петр Брониславович — Тываның геология-шинчилел экспедициязының килдис начальниги.

Стасюк Валентина Александровна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының техниги.

Сувандии Иван Максимович — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында кодээ ажыл-агыйы албанының күрүне эргелелиниң начальниги.

Утиева Галина Гавриловна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының бухгалтери.

Уюсов Валерий Васильевич — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачы-инструктору.

(Уланчылыг).

Номчукчунуң саналы, бодалы

ШЫНАП-ЛА ЫНДЫГ БОЛЗА

Бо чылдың ноябрь 10-да үнген «Шын» солунда Мугур-Аксыдан Владимир Донгактың «Ажыр базар болза, кээргел турбас» деп чүүлүн номчааш, аңаа сеткилимде каттыжып, ооң саналдарын долузу-биле деткип тур мен. Шынап-ла, кол-кол хоойлу-дүрүмнеривисте ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң үндүрүглериден чижеглеп кылып алгаш, бо хүннерде бодувуста байдалга ону таарыштыр ажыглаптар аргавыс чамдыкта чок апаарын авторнуң «өлүг алдын хоойлулар» дээнинге дүгжүп турар.

Конституциявыска (Үндезин Хоойлувуска) тыва улустуң эки чаңчылдарынга үндезилээн, бодунуң чонунуң, Төрээн чуртунуң, Тывада ажылдап, чурттап чоруур өске националдыг, өске нацияның кижилериниң аттаалдарын, эрге-ажыын камгалаан Тываның бодунуң оода-ла кезээмче болгаш кезээмче-чорудулга дүрүмүн ажылдап кылып ап болурун көрүп каан турган болза деп бодаар мен. Үндезин Хоойлуда ындыг эрге көрдүнген турган болза, Тывада амгы байдалга дүүштүр дээштиг, ёзулуг кижизидикчи уткашыннарлыг, чамдык онза таварылгаларда, каржы-даа болгай-ла, бодувустуң дүрүмүвүс-даа турган эртик.

Хоойлу-дүрүм хажыдар, кем-херек үүлгедир чорук республикада бистиң солуннарывыстан номчуп, көрүп олурарга, бичии-даа кызырылбайн турары илдең. Каржы, дерзии байдалдар, чажырып канчаарыл, ылаңгыя тыва кижилерниң талазындан улам-на өзүп, көвүдеп турарын дыңнап, көрүп чоруурга коргунчуг, ыядынчыг-даа-дыр, чонум.

Тываның бодунуң эвес-даа болза бистиң ажыглап турарывыс, чурттап, амыдырап чорууруvус эки хоойлулар, дүрүмнер эндерик болгай. Ынчалза-даа оларны бис шын ажыглап шыдавас, күүседип билбес, билир-даа болза, херек кырында ону эчизинге чедирбес байдалдыг боор турар бис. Мындыг салдынчак, чүвени шын үнелексевес, тоомча чок чоруувус-биле ийи-чаңгыс шаарлаңгак, ажыл-үүлеге кирижиксевес кем-херек үүлгедикчилерни, дүржок кижилерни, хулиганнарны сула салып алганывыс хайы-биле, тыва чоннуң, төрээн Тывавыстың адынга таарымча чок чамдык чүүлдерни дыңнап, чемеледип, сеткиливис хомудап чоруур.

Байлактыг тыва черивистиң шагдан бээр ажыл-ишчи, эптиг-демниг тыва чонувустуң хөй-хөй чылдарда эртип келген төөгүзүн, чедип алган чединишкиннерин, хөй националдыг улуг Эвилелде төлептиг адын боттарывыс камгалавас болзувусса, өскээртен кым-даа камгалавазы билдиңгир. Мындыг болганда, дүрүм-хоойлуларывысты амыдыралывыстың негелделеринге дүүштүрүп, боттарывыс кылып ап турзувусса канчап баарыл? Бир эвес ол болдуна бээр чүве болза, кылып үндүрүп алган хоойлу-дүрүмүвүстү боттарывыс эчизинге чедир сагып, күүседир болзувусса, байдал эттинер, эки талаларынче эгли бербес деп бе?

Бархо ТӨМҮР.

Күш-ажылдың хоочуну.

Самагалдай суур.

ДАШТЫКЫДАН ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ВАРШАВА

Польшаның Министрлер Чөвүлели эрткен чылдың ноябрь 13-те Москвага ат салган экономиктиг харылзаалар дугайында Совет чазак-биле чарган дугуржулганы бадылаан.

Ол документиде ийи чурттуң аразынга экономиктиг харылзааларның бүгү талаларынга делегей ортектери-биле хостуг телевирлиг валюта-биле санажылгаже кирерин айтып турары билдингир.

Ол-ла дугуржулгада валюта-биле санажылга чокка, бараанныарны солужуп садыглажырын база айыткан.

НЬЮ-ЙОРК

ССРЭ-ниң чаңгыс аай федеративтиг күрүне кылдыр хевээр арттырары чүгле, Совет Эвилелиниң эвес, харын база бүгү делегейниң эргежыктарынга дүгжүр ужурлуг. Бистиң чуртта болуушкуннарны шинчилеп көрүп турар эң кол америк советологтарның бодалы ындыг боор турар.

Нью-Йорктуң Хантеровск колледжизиниң профессору — совет национальдарның айтырыгларының талазы-биле специалистиң бодап турары-биле алырга, «олар Эвилелден дашкаар эвес, а ооң иштинге турар болза, эки болурунга» республикаларны бузуредири чугула боор турар.

ВАШИНГТОН

Эрткен неделяда «Ю-Эс-эй тудей» солуннуң бижээни-биле алырга, бир эвес Ирак КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң негелделерин күүсетпейн, бодунуң шериглерин Кувейттен үндүрбес болза, АКШ аңаа удур дайынны эгелээр ужурлуг — деп, американнарның хөй кезии санап турар. Оларга салган айтырыгларга харыыларының түңнелдерин ёзугаар алырга, Каттышкан Штаттарның чурттакчыларының 57 хуузу январьның 15-тиң соонда Иракка удур дайын эгелээр ужурлуг боор турар. Ынчаарга КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң ирак шериглерин Кувейттен үндүрерин доктааткан соолгу хуусаазы чогум-на ол хүн боор турары билдингир.

ВАРШАВА

Польшаның сейми Ян Кшиштоф Белецкийниң чурттуң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-дужаалынга томуйлаар дугайында шиитпирин бадылаашкыннарның хөй кезиин-биле хүлээп алганын польша солуннар дыңнаткан. Ынчангаш чаа чазакты четчелеп тургузарын аңаа даскан. Я. К. Белецкийниң кандидатуразы дээш 276 депутат, аңаа удур 58-и бадылаан болгаш 52-зи дадагалзаан.

ЛУАНДА

Мурнуу-Африка Республиканың Йоханнесбургка АКШ-тың Мурнуу-Африка Республиканың консервативтиг бөлүктериниң болгаш УНИТА дээр оппозицтиг бөлүктүң төлээлекчилериниң аразынга чажыт ужуражыышкын боор, аңаа Ангола Улус Республикада байдалды моон соңгаар канчаар баксырадырының планнарын чугаалажып көрген. Анголаның бир шериг начальниги ол ужуражыышкынның чогум каяа база кандыг хүнде болганын мыттаваан — деп, ол дугайында медээде айтып турар.

ВЕНА

Австрияның федеративтиг канцлери Франц Враницкий Чөөн Европадан көжүп кээп турар кижилерниң санының улам улгатканын айыткаш, «ол дээрге бистиң хүннеривистиң ... чугула айтырыгларының бирээзи апарган» — деп чугаалаан. Бо айтырыгны чаңгыс-даа чурт боду тускай черле шиитпирлеп шыдавас, ынчангаш нииити күш херек апаарын ол «Курир» солуннуң айтырыгларынга харыылааш демдеглээн.

(СЭТА).

Персид мугулдурда боор турар болуушкуннарга Франциянын шериглери база холбажы берген.

ЧУРУКТА: француз шериглериниң Ирак кызыгаарының чоогунда шериг өөредилгезин чорудуп турары.

СЭТА-ның фотозу.

АРХИВТЕН ТЫВЫЛГАН

Республиканың эң хоочун культура ажылдакчыларының бирээзи, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының лауреады Максим Монгужукович Мунзук Москва чорааш, чоокта чаа чедип келген. «Шынның» репортерлер бөлүүнүң корреспондентизи Виктор Кара-Сал аңаа ужурашкаш, айтырыгларны салган.

— Максим Монгужукович, силер чоокта чаа Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң тускай даалгазы-биле Москва хоорай четкеш келген болгай силер. Чорааң сорулганарның дугайында дыңнадып болур силер бе?...

— Москвада үн бижириниң Бүгү-эвилел архивинде Тывага 1934-1935 чылдарда бижиткен чамдык чүүлдер тывылган дугайында медээ биске келген. Аңаа баргаш, ону дарый тодарадып, даңзызын тургузарыбиле министерство меңээ даалганы берген чүве.

— Бижиткен чүүлдер чогум чүү болуп турарыл?

— Колдуунда-ла ындагы Тываның ыраажыларының болгаш сыгытчыларының күүсеткен номерлери болуп турар. Чижээлээрге, тыва улустуң «Бай-ла Хемчиим» деп сураглыг ырызын 1934 чылда КУТВ-туң сургуулу чораан Александр Маныгеевич Чымба баштайгы удаа ырлап күүсеткен. Ооң соонда ол ыр кезек үеде феодалдар ырызы-дыр дээш хоруткан турган. Ынчалза-даа композиторлар Исполнев, Аксенов болгаш Миронович олар ол ырны катап «диргизер» дээш ону 1940 чылда Кара-кыс Намзатовнага катап ырлаткаш, бижиткени ол турган чүве-дир.

Ынчаарга оон өске кижилер база бар. Чалааның сыгыртып Комбу, Маадыр-оол, Эрзиниин сураглыг каргыраачызы Кыргыс Сорукту оларның үнүн база бижиткен турган.

Интервью

А ооң соолунде үелерде алдаржып турганнар Дакпай, Хунаштаар-оол, Хөндергейниң Маңчакай оларның сыгыт-каргыраазы, хөөмейи база бар. Олар Бүгү-эвилел көрүлделеринге киржип турганнар.

— Ырлаан улустар кымнар турганыл?

— Хөрээжен ыраажы Оюн Долбакай биле Дартан-оол олар кады «Межегей» деп ырны тергиин чараш күүсеткенин база дыңнадым. Оон-даа өске ыраажылар бар.

Ынчаарга ол үеде бо бүгүнү организастап турган кижи ТАР-ның элчин черинге ынчан ажылдап турган Седип-оол Танов болган.

Бодум бо чорааш, ол ырларның болгаш күүселделериниң даңзызын шуптузун ушта бижээш, эккелген мен.

— Ол бижиткен ыр-сыгытты республиканың болгаш өске-даа черлерниң чону ам дыңнап болурунуң аргазы бар бе, Максим Монгужукович?

— Уң архив чери ол чүүлдерни пленкага шуптузун бижиткеш, бисче чорудуп бээр. А бистер ол чүүлдерни маңаа дыңнап, шилип тургаш, эң экилерин Бүгү-эвилелдиң грампластинкалар үндүрер «Мелодия» фирмазынга хөй-хөй тираштыг кылдыр үндүрткеш, Тывага болгаш өске-даа черлерге садарын чедип алыр бодап турар бис.

База бир чугаалаар бодаан чүвем бар. РСФСР-ниң культура министри Юрий Соломин-биле кады дыка үр ажылдап, киноларга-даа ойнап келдивис. Ынчангаш ол ларга-биле дугурушкаш, «Хайыраан-боттуң» тускай чарлалын парладып алырын база дугурушкан бис.

— Четтирдивис.

Эживиске тураскааткан сөс

Александр Ооржакович Содунам 1963 чылдың апрельдиң 24-те Ак-Довурак хоорайга төрүттүнген. Ак-Довурак школазының сески клазын доозканының соонда «Тыва даг-дүгү» комбинатка токарьның өөреникчизи боот ажылдавышаан, ДОСААФ-ка чолаачыга өөренип турган. 1981 чылда Совет Армияның хүрээлелинге келдирткеш, Приморье крайга шериг чолаачы боот албан эрттирген. Шеригден халашканының соонда Тыва АССР-ниң иштики херектер органынга Хову-Аксының милицияның суур салбырынга чолаачылап ажылдавышаан, Хову-Аксының ажылчын аныяктар школазынга өөредилгезин уламчылаан. 1984-тен 1990 чылга чедир иштики херектер органнарынга улуг эвес үзүктелиишкиниг милиционер-чолаачы боот ажылдаан.

1990 чылдың декабрь айда Улуг-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдисиниң милицияның участок инспекторунуң албан-дужаалынга томуйлаткан. Содунам милицияга ажылдап турган үезинде бодун инициативтиг болгаш принципиалдыг ажылдакчы кылдыр көргүзүп, ниитиниң корум-чурумун камгалаарының херээн, хамаатыларның хоойлу ёзугаар эргелерин болгаш сонуургалдарын хандырарын бедик харыысалгалыг-биле медереп билип келген. Ол 1990 чылдың декабрьның 28-те бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип турганының үезинде бөлүк хулиганнар ону хөй удаа бижектеп, балыглаан. Александр Ооржакович Содунам 1991 чылдың январь 5-те мөчээн.

Александр Содунам бистиң чүректеривиске кезээде артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИНДЕН.

Кызылда № 1 аптеканың коллективи интернационалчы. Сес чүс олуттуг эмпелге черлерин хандырып турар коллективте орус, тыва, мордва, хакас, немец нацияның кижилери эп-найыралдыг ажылдап турар.

Риганың фармацевт училищезиниң доозукчузу Марина Викторовна Комарова коллективте ижиге берген. Эш-өөрү ону курлавырлар килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызынга, профэвилел комитединиң даргазынга соңгуп алган.

ЧУРУКТА: М. В. КОМАРОВА.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

СЕТКИЛ СЕРГЭЭР

Каш ай бурунгаар, хенертен аараан, байдалым дыка баксыраан, Туран поликлиниказынга чеде бээримге, аныяк эмчи уруг мени байдалым аар-дыр деп улам дам кортпактап каапкан. Ат-ла болган-дыр мен деп коргуп-сүртеп орумда, ниити аарыглар салбырынче чорудупту.

Эргелекчи Виктор Михайлович Санчай боду чазык-чаагай, хүндүлээчел кижи болду. Мени оожуктуруп, коргунчуг чүве чок, анаа апаар силер деп аажок чазамыктап кагды. Ханым базышкынын шинчээш дораан сыкыртып, эмнер ижиртип, чыттырып алды. Шынап-ла, кезек болганда эмнерниң дегтениинден ийикпе, эмчиниң чылыг-чымчак состериниден ийикпе, байдалым чүгээртеп, сертей бердим. Неделя хире чыткаш, кадык кылдыр сегидим. Салбырга чыткан үемде аарыг кижилерге эмчиниң ээлдек-эвилеңин, хүндүлээчелин, сагыш човангырын эскердим.

Аваа келтен аар байдалдыг кижи, удатпаанда сегип чоруй баар болду. Эмчиниң эртем-билиин, мергежили, эмнеп билири бедик деңнелде деп билдим. Бергедешкеннерни сергедиптер чымчак сөстерлиг, сегип-экиртеннер-биле деңге өөрүп, амыраар чаңныг. Ындыг ажылдакчыга бүзүреп, идегеп болур. Санал-оналдар дептеринде оон дугайында дыка хөй эки сөстер, өөрүп четтиришкинниг илередиишкиннерни бижиттинген. Ындыг эмчиниң улус чоннуң үнелевес, хүндүлевес аргазы чок.

Сарра КУУЛАР.
Бии-Хем район.

АРТИСТЕР ОЮП ЭРТКЕН

Республиканың хөгжүмнүг театрының артистери чоокта чаа Сүт-Хол районнуң төвүнге кээп, Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин көргүскеш барган. Чоннуң кончуг сонуургаар шиизин суурларга база көргүзер боор деп манап турган бис. Бистиң Кара-Чыраа суурувус Сүт-Аксыдан ырак эвес, каш-ла базым чер-ле болгай. Ынчалза-даа артистеривис бистиңинге келбейн барды.

Кара-Чыраа суурнуң аныяктары район төвү Сүт-Аксы суурга барып, шиини көрүп-ле алды ыйнаан. Ынчалза-даа бистиң суурда чер чедип албас кырганнар, хөй урут-дарыглыг өг-бүлелер, кадыы-даа багай кижилер бар. Олар «Хайыраан ботту» дыка манап турза-даа, ону көрүп шыдавайн барганнар. Эң ылангыя улуг назылыг кижилерге сүт болза бо шии оларның сеткилинге дыка чоок болгай.

Черле ындаш бичии суурларны артистер оюп каапкаш чоруй баар боор-дур.

Саглай МОНГУШ.

ГРИППТЕН КАМГАЛАНЫҢАР

— Грипптээш сегивестедим. Думчуумдан чыттыг ириң төктүр, хаваам, чаактарым сөөгү дыздыгар, аарыыр, шагзыраар, дүне эъдим изиир апарды, канчалза эки чоор мону эмчи — деп, ажылдап турар участогумдан бир кижи дуза диледи. Даштыкы байдалы безин сулдаргай, думчуу тунук, шала хааштап чугаалаар аларган болду.

— Грипптиң салдары оңза айыылдыг чүве болгай. Эмнетпейн бут кырынга эрттирерге ынчап баар өкпе-чүрекке, мээге-даа дегидилип болур, бо удаада силерниң хавак, чаак хостарынга куяк-ириң тывылган-дыр, рентгенге хынатпааже хорлоп-тур — дээш ынаар чорудуп тур. Шынап-ла, удаваанда илеказын рентгенологтуң бижиин эккелди. Чаак сөөктериниң хостарынга ириңниг дегдиришкин — гайморит болганы бадыткаттынды. Баш мээзи оон мырынай чанында, ынаар ириң тарап мээге, оон картынга дегдирип, амы-тынга айыылдыг менингит, энцефалит-даа өскүп болур-ла болгай. Кулак, думчук, ок-таалай аарыгларының эмчизинге чоруттарганда, ириини ушта сордуруп, янзы-бүрү аргаларны ажыглап, үр эмнээш сегиткен. Оон бээр элээн чылдар эрте-даа, сактып ор мен.

Аарыгны баш удур болдурбазы, ону эмнээриниң белен-даа, ажыктыг-даа. А грипптен камгаланыр, ону таратпас хемчеглерни чорудар болза, чонуң кадыынга дыка айыылдыг. Оон салдарындан кижилер когарап, аныяк-чалыы назынында безин инвалид болу бериилээри-даа таваржыр.

Грипп чыпшынычал халдавырлыг аарыг. Ону хензиг каракка көзүлбес вирус тывылдырар. Грипп тээн кижиниң тыныжып, чагаа-думаазын дамчып аас, думчукче киргеш, оон клеткаларын өскертип, өзүп кевиидээш, организмче хоралыг токсинни (бүдүмелди) ылгап эгелээрге, аарыг удаваанда тыптып келир. Грипп чылдың кайы-даа үезинде, ылангыя соок үелерде өскүп болур. Чаш уругларга, кырганнарга дегендиге аар эртер, болганчокла өкпеге, чүрекке, мээге, бүүрекке дегдирер таварылгалар эвээш эвес.

Грипп вирузу «А», «В», «С» деп хевирлерлиг, а хевир бүрүзү бөлүктерлиг, олар тус-тузунда бир янзы хоралыг эртер грипп өскүдер шынарлыг. XII чүс чылдар үезинде грипп тыптып, чоңга улуг когаралды чедирип, бир чурттан өске чуртче тарап нептерээн.

1957—1958 чылдарда грипп эпидемиязының үезинде ийи миллиард кижи азы ол үеде делегейниң чурттакчы чонунуң 2,3 кезии оон аараан. Бо чижектен көөрге, грипптиң хоразы илдең-дир. Кадык камгалал яамызының шинчилелинден алырга, эрткен 1989 чылда ССРЭ-де 73 миллион кижи грипптен аараан. Бо чылдың эрткен айларында 9,4 миллион кижи грипптээн. 1989 чылга деңнээрге оон 20 хуу хөй болган. Ынчангаш келир январь, февраль айларда грипп оон-даа артык нептереп болур деп санап турар. Ынчангаш грипптен камгаланып, ону таратпас, эмнээр хемчеглерин эрте чорударын негеттинип турар.

Челбик аарыгларынга деңнээрге грипп кончуг кыска үе иштинде-ле нептерей бээр болгаш улуг хоралыг. Грипптиң эң баштайгы аарыг демдектери чамдык челбик аарыглардан ылгалдыг. Вирус кижиге халдаанда үр-даа болбайн аарыг илерээр кээр. Эртен чаа-ла кин-кадык турган кижиниң кежээликтей эъдиниң изии 38—39 градуске чеде бээр, бажының кастынтазы, хавак карактары аарыыр, сөөк-даяа ыстап, шылаас апаар. Оон чоорту ок-таалай кургап, чөдүртүр ийикле, думчук тунар азы чараа-думаа төктүр апаар. Доңнаан эмневес болза, грипп вирузу улам-на көвүдеп, хоранын мага-ботче тарадып, аарыг кедерээр. Грипптээн кижи эзулут оон таралдыкчызы болу бээр. Чугаа үезинде тыныжының, чөдүлүүнүң чаштанчылары 1—2 метр черге кады турар кижилерже дамчый бериp болур. Оон соонда бир-ийи хонуп чорда-ла оон ужурунда өг-бүлези, эш-өөрү аарый бээр, ынчаар тараап грипп эпидемиязы өскүп болур. Ооң түңнел эт-севииге, эжик тудазынга, аяк-савазынга, аржыыл, орун-дөжээнге грипп вирустары чыпшынып, кадык кижилерже дамчыыр, грипптедир. Ынчангаш хууда арыг-шевергиниң шынгы сагыыры кижи бүрүзүнден негеттинер. Чамдык кижилер грипти чиик эртер аарыг кылдыр санап, эмчиге барбас, бут кырынга аарып-быжып эрттирер. Ол чоорук ийи дакпыр хоралыг: аарыг хөпүлап, катаптаар, ийиде эпидемияга удур негелдени хажыдып, аарыг тарадыр. Грипптиң баштайгы демдектери илерээнде, аараан кижини чыттырып, кадык улустан аңгылаар, орун-дөжээн, аржыыл, аяк-савазын тускайлап бээр херек. Оон ажыглаан чүүлдерин хлораминниг холаан сугга арыглаарга, вирус үзүткаттынар, чыпшынып таратпас. Бажыңче эмчини чалаар. Эки шынарлыг аъш-чемни ажыглап, лимон, өске-даа фрукт, ногаа, кат-чимистер, сарымсак, согуннаны, аъш чигирнин чемге элбедир ажыглаар эки. Кижи ынчан сегиичел болур. Грипп чаа-ла эгелеп чорда ремантадин деп эмни хүнде үш таблеткадан үш хонук иштинде ижеринге холдок дузалаар, а таразынга хүнээрде ол дузалавас апаар. Гриппке дээштиг эмнерге антигриппин хамааржыр, ону хүнде 3 порошоктап ижер. Интерферонну грипке удур амгы үеде бустандырар азы думчукче дамдылаарда арга-биле ажыглап турар. Эрте эгелеп эмнээнинден оон дээштии хамаарылгалыг. Антигриппин биле ремантадинни катай грипп эгезинде-ле ажыглаары өске аарыглар уламчылап тывылбазынга хөлчок дузалыг болур. Ол ышкаш парацетамол, кальцекс, амидопириниң база ажыглап болур. Грипптей берген тетрациклин, пенициллин, норсульфазол ышкаш антибиотиктерни эмчи сүмелевээнде ишпес, чүге дизе эм аарыгы тыптып болур болгай. Грипп, челбик аарыының үезинде эът изиири айыыл чок.

Аарыгны таратпазы-биле элээн каш хонукта чыттырып эмнээр, хүн чурумун аңаа тургузар, кадык кижилерден тускайлап аңгылаар. Берге таварылгаларда эмнелгеге чыттырып эмнээр.

Грипп вирузу изиг сугга халып, изиг илиир-биле базарга, хлорлуг чугайга сугларга үзүткаттынар. Грипптээн кижиниң кеткен хевин, орун-дөжээн арыглаар, чуггаш...

Эмчиниң сүмези

харын-даа ынчан организмге иштики лейкоцит клеткалардан камгалал шынарлыг интерферон тыптып, көвүдеп, организмниң аарыгга удур шыдаарын мөөн[illegible]. Грипптээнде эът изиири 2—5 хонук турар болур. Оон эртерге орта өске дегдиришкин улашканын херечилеп болур. Ынчангаш мага-боттуң температуразы 40 градустан ажып турда, ону чавырадыр аспирин, амидопирин ышкаш эмнерни ижерин эртем амгы үеде сүмелеп турар. Нафтизин, галазолин, эфедрин, протаргол ышкаш белен эмнерни аптекадан ап, думчукче дамдылатырга думаа-чараа төктүрү чидер. Шалфей, эвкалипт, ромашка ышкаш эм ыяштарлыг сыт-сигенниң хайындырганы, оон бээн тыныш бустарынга, ок-таалайны ооң суу биле чайып арыглаарга, кадыг-хора бүрүзүн чөйган чөөрээзин, ыт-калып хайындырып ижээрге ок-таалай кургаары сокдаар. Чедүл камдаар. Херекти долганныр горчичник салып, бумбалаары, буттарын горчица холуктуг изиг сугга чииндээри бо таварылгаларда база дузалаар. Назы-хары улгадай берген кижилерге бо бүгү хемчеглер-биле кады чүрекке, тынышка дузалыг кординамин, валокордин, корвалол ышкаш эмнерни ижерге чугула. Грипп баш мээзинге, өкпеге, чүрекке, бүүрекке дегдиришкинниг болдуур бээр, ол амы-тынга айыылдыг, ынчангаш халдавырлыг хептерин изиг илиир-биле базар, иштин арыглаар херек. Грипп үезинде ясль-садтарга, чыттырып эмнээр эмнелгелерге кирерин [illegible]. Оон аңгыда марлядан 3—4 каът кылган масканы ажыглаар. Ол марлядан кылган маска тыныш-биле ылгалыр вирус, микробтарның 90 хуузун эрттирбес. Аарыгны баш удур болдурбас дизе, кышкы, часкы, күскү үелерде грипке удур вакцина-тарылганы массалыг-биле чорудар. Тарыткан кижилер белен аарывас, аарыза-даа чиик эрттирер. Ол ышкаш эмнелге, садыг, транспорт, коммунал ажыл-агыйының ажылдакчыларынга грипптиң болдурбас дээш ремантадинни, интерферонну грипп нептереп турар үеде профилактикага база ажыглап турар ажыктыг болуп турар. Ажылдаарынга таарымчалыг, кадыкка хора чок, ажыл, амыдыралга, кадыкка таарымчалыг байдалды тургузары, кижи бүрүзүнүң бодунуң болгаш ниитиниң кадыын камгалаарының сагыыр салыры, грипптиң таратпазының үндезини. Спорт-биле өөнүктежип, сула шимченикниңнерни доктаамал кылыры кадыкшыл бижыглаазының бир чугула аргазы. Ол ышкаш чылдың дөрт үезинде таарымчалыг кеттинер база камгалаар.

Олег МАРТАН-ООЛ,
Терапевт.
Кызыл хоорай.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». Информастыг-хөгжүмнүг программа. (120+30). 9.00 ИХМ медээлери. 9.20 «Силерниң үнер үелер, артист». А. Аконян. 9.35 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 12.00 Медээлер. 12.15—13.30 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 15.15 Уругларга уран-чечен фильм «Чаңгыс парус агарып чор». 16.40 Г. Малер — «Улчумал мастер дузалакчызының ырлары». Концерт. 17.00 «Манап алырының аргазы». Телефильм. 17.30 Уругларның хөгжүм клуву. 18.30 Медээлер. 18.45 Рынок хоойлулары-биле». 19.35 ИХМ медээлери. 19.50 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 «Сес». 00.15 «Айыылдыг эргилиишкин». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 01.25—02.55 Кижиниң арга-шинектериниң дугайында телефильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Мономахтың бөргү». 9.20 Телефильм. 9.40 Француз дыл. 10.10 «Хөгжүмчүлер хөгжүм дугайында». 10.55 Француз дыл. 2-ги чылы. 11.25 Мультфильмнер. 11.55 Ритмниг гимнастика. 12.25 «Бичии ангелдер» аас чогаал ансамблиниң концерти. (Мурнуу Корея). 13.25—14.40 «Ак-көк үнелиг даш». Уран-чечен фильм. 17.15 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Кедээниң амыдыралы». 18.35 «Салгынчыгаш». 18.50 Медээлер. 18.55 «Азия төвү». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Улус депутадының индирип». Г. Ч. Ширшин, С. Б. Сараев, К. Н. Цой дамчыдылгага киржирлер.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45—23.15 «Херек кижилер». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Экии, эштер!». 18.00 «Вертикаль». «Папирустар». Телефильм. 18.15 Ритмниг гимнастика. 18.45 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Таныжынар, Гинтарас Ниркявичюс». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—21.00 «Рок-н-ролл-90»-ның сылдыстары.

ЯНВАРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 Барымдаалыг фильм. 9.35 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 12.00. Медээлер. 12.15—13.40 «Горох кырында принцесса». Уругларга фильм. 15.00. Чугула репортаж. 15.15 «Дужуңерге-даа кирбээн...» Уран-чечен фильм. 16.40 Хөгжүм эртинези. О. Шопен. Концерт. 17.30 Уругларга дамчыдылга. 18.30. Ирак-кувейт дайыштың парын айтырыглары. 18.45 «Чер — бистиң ниитиң бажыңывыс». Телефотоконкурс. 18.50 Дипломатчы эвес чугаалар. 19.10 Медээлер. 19.25 Н. Кригина ырлаар. 19.45 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Кижи болгаш хоойлу». 23.00 «Камгалап хумагалап база дамчыдып бер». 23.45 Телефильм. 00.05 «Айыылдыг эргилиишкин». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 00.55 «Хадың үннери». Телефильм. 01.55 — 02.50 Катя Семенова ырлаар.

ИИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильмнер. «Синюшкиниң кудуу». «Валерка, Рэмка...+». 9.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.45 «Алдыы чагыг». Барымдаалыг фильм. 10.00 «Дзинтариньш» уруглар хореографтыг ансамблиниң концерти. 10.45 «Истелгени Колобоктар чорудуп турар». Мультфильм. 1—2 сериялары. 11.15 Немец дыл. 2-ги чылы. 11.45 Телефильм. «Орустар боол арткан». 12.45 Концерт. 13.25 «Мен ажылчын мен». Телефильм. 13.45 — 15.10 «Херек кижилер». Уран-чечен фильм. 16.45 Мультфильм. 17.00 «Эос» грек ансамблиниң концерти. 17.30 «Игорь Северянин». Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.20 «Сеңээ база силерге...». Уран-чечен публицистиг программа.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 20.50 Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 — 00.05 «Трускавецче кым чоруур». Уран-чечен телефильм.

ЯНВАРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». Ажыл-херекчи курьер. 9.20 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 4—5 сериялары. 12.00 Медээлер. 12.15—13.15 Уругларның хөгжүм клуву. 15.00 «Хөрээженни дилеңер», Хөрээжекнерниң уран-чечен публицистиг журналы. 15.15 «Москва—Кассиопея». Уран-чечен фильм. 16.35 «Авам, ачам база мен». 17.05 Делегей конкурстарының лауреады Н. Демиденконуң концерти (фортепиано). 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 «Камгалал бижик» бөлүктен телефильм. 19.20 «Чемпионнар-биле кады». 19.35 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Карл Мойк силерни чалап тур». (Австрия). 23.05 «Пив демдек адаа-биле. 00.35 «Айыылдыг эргилиишкин». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 01.45—03.00 «Мээң Карменим». Хөгжүмнүг телефильм.

ИИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Вратарь». 9.00 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.30 Аныяк ыраажылар концерти. 10.30 Барымдаалыг фильм. 10.50 П. Ершов — «Мөгенниг аътчыгаш». 12.20 Испан дыл. 2-ги чылы. 12.50 Ритмниг гимнастика. 13.20 Телефильм. 13.40—14.55 «Трускавецче кым чоруурул». Уран-чечен фильм. 17.10 Кижи институду.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Айтырыглар болгаш харылар. 18.25 Медээлер. 18.30 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

18.40 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкын. «Виннипег Джетс» (Канада) — ЦСКА. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хоккей маргылдаазының уланчызы.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия төвү».

МОСКВАДАН

21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 «Баштайгы ачазы, баштайгы оглу». Уран-чечен телефильм. 00.10—01.30 «Орус кыш» уран чүүл фестивалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.10 Ритмниг гимнастика. 18.40 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкыны. «Виннипег Джетс» (Канада) — ЦСКА. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хоккей маргылдаазының уланчызы. 21.00—21.45 «Үе».

КИНО

ЯНВАРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Детям: «История о принцессе-пастушке и ее верном коне Фаладе» 11.10. «Последнее безумство» 9.10, 13.00, 15.00, 17.00 (кинопанорама), 19.10 (кинопанорама) шактарда.

Видеозал: «Оружие в доме» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ляловый шар» 9.00, 14.10, «Кай из ящика» 10.40, «Похищение в Тютюрлистане» 12.30, «Профессионал» (16 харга чедир) 15.50, 17.00, 19.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Полет навигатора» (Норвегия) 10.30, 12.00, «Фотография с женщиной и диким кабаном» 13.30, 15.30, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Аленький цветочек» 14.00, «Семь тонн долларов» (Венгрия) 15.10, 17.00, 18.50 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/т: «Тайна острова чудовищ» 17.30, 19.20 шактарда.

Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң удуртулгазы, коллегиязы Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы суурунуң участок инспектору милицияның биче сержантызы **Александр Ооржакович СОДУНАМНЫҢ** бодунуң албан-хүлээлгезин күүседип, ниитиниң корум-чурумун камгалап турганының үезинде кем-херек үүлгедикчилериниң холундан өлгенин дыңнадып, мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге болгаш эш-өөрүнге ханы кажыгаалды илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретары — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кадаа ажыл-агыйы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93. корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыглаар херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 38.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл январь 9 среда

№ 6 (14505)

Садар өртээ 10 көп. (Чагыдар өртээ 6 көп.).

● РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында Хоойлу — 2-4 арыннарда.

● Ажык космоска — 1-ги арын.

● Үстүкү оран чурттакчылары-биле ужуражылга — 1-ги арын.

● Мал ажылының продуктуларын күрүнеге садар талазы-биле планнар эрткен чылын канчаар күүсеттингенил? — 1-ги арын.

● Саналдар, бодалдар — 1-ги арын.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

МОСКВА, январь 8. (СЭТА). Дөрт неделя ажыг чапсарлаап соонда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы ажылын уламчылап эгелээн. Январь 8-те Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралы болган.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизинге палаталарның составының барык чартык кезин чаартынганы билдингир болгай. Каттышкан хуралга ол айтырыгны чугаалашкан.

Бо чылда ССРЭ-ниң Күрүне планының болгаш Күрүне бюджединиң дугайында хоойлулар төлевилелдерин чугаалажыры бирги чергелиг айтырыг болур. Ооң дараазында депутаттар бо сессияга кандыг-кандыг айтырыгларны сайгарып чугаалажырын тодарадырлар.

АЖЫГ КЫШТЫ ХҮР АЖАР ДЭЭШ

Хорум-Дагның бо малчыннарының кыштаазының артызы талазында Хемчик хемниң соок чыварындан камгалаан дег, кезек_кезек даглар шуужуп чоруткулаан. Ол дагларга хоюн кадарар. Бүргег эртен. Хойжулар кажаа иштинче кирдилер. Чаш хураганнар бичии үтек кажаазында шимээргедилер. Сайгылгааннар шала имиртиң кылдыр чырыдып турар. Иелериниң чанында чаш хураганнар база бар. Оюмаа Мартаң-ооловна Монгуш чаш мал төлүн хойларже салгылапкан. Хоочун хойжу Кара Донгак база ажылды ынчаар уламчылады. Кажаа долу хойларны эргип чоруп турлар.

Бежен ажыг хой хураганнаан. Оларның чаңгызы-даа хоравааан. Кадарчылар эртенги шакта кажааны ажыдыпкан. Дөрт чүс ажыг мал кажаадан шуужуп үнду. Кышкы соок эртен хойлар суг кудар черде барган. Чылыг сугну кудуп бердилер. Хойларны бо хүн кадарып үнер малчын белеткенип алган. Шыырак доруг аътты ол ээртеп алган. Хорум-Дагның делгемнеринге ол хүнзедир кадарар. Чүтле кежээ, беш шакта малын аалче кирип келир.

— Барык үжен чыл мынчаар мал кадарган мен. Чыккылама соокту-даа тоовастаан чүве-ле болгай. Арын-баш-даа дальгып, кызыл_хүрең апаар — деп, Шолбан-оол Монгуш чугаалап чоруй, хойларның соондан аъттаныпты.

Аалдың улуг малчыны Куулар Сарбаа «Чыраа-Бажы» совхозтуң товүнче ажылынга хамаарыштыр ажыл-херээн бүдүрүп чоруткан. Малчыннарның белеткели багай эвес. Шынаалардан сигенин кезип, сараатап алган. Хураганнарга, хойларга бээр көк сигенниг. Бо чылын чүске онаштыр чүс хураганны алырын хүлээнип алган болдулар.

ЧУРУКТАРДА: хойжу Оюмаа Монгуш бичии оглу Меңги-Оол-биле.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Саналдар, бодалдар

СҮТТЕН ОРУЛГА АЛЫР ДИЗЕ...

Бистиң Өвүр районда сүт хүлээп алыр, ону бөдүүнү-биле-даа болза болбаазырадыр бичии бүдүрүлге (цех) чогундан совхозтарның сүт-бараан фермалары дыка каражалыг ажылдап турар. Фермаларывыстың чаңгызы-даа механизастаттынмаан. Сүттү машинага тыртар бис. 100 литр сүттен 3,5 литр өреме үнер боор чорду. Ону хайындырарга, 1,3 литр саржаг болур. Ол саржагны Чадаананың саржаг заводунга чедиргеш, сүтче шилчидерге, фермада сүттүң нинти учёду-биле дүүшпес. Ол ындыг боору чоп. Тырткан сүттү бис ажыглавайн турар бис. Ынчангаш чамдыызын төптер. Бызааларга бээрге, ишти аарыыр, хырнын шартайтыр кезек ижер, оон хөөнү чоорту чидер. Ындыг сүттүң малга ажыы-даа чок.

Бир чайын шеделде кылдыр «Торгалыг» совхозтуң фермазын Хөндергей чоогунче албан-биле көжүргеш, 1,5 ай иштинде сүттү бидоннарга (флягаларга) куткаш, Чадаананың сүт заводунга дужаагаш бис. Ынчан сүт планының чайлыг күүсеттивис. Чыл санында-ла Хөндергейге барып чайлаглаар аргавыс база чок. Ол аразы 100 километр. Инек малды аңаа чедирип алыры беш бөле? Оон кадында Хөндергейге турарга оор база берге. Шуут туда кадарып турда-ла, былаап аппаар болгулаар чорду. Ол чайын фермавыстан үш инек, бир аътты оор алган.

Бир эвес районга сүт хүлээп алыр пункт турган болза, чоннуң херегеледиинге база дыка эки болур. Эмнелге, уруглар албан черлерин долу хандырып болур ийик. Мээң бодап турарым чүл дээрге, район төвү — Хандагайтыга сүт хүлээп алыр пунктуну тургузар херек. Ол-та өреме, творог, кефир дээш чижектиг бөдүүн чемни кылып болур. Оларны чонга садып, эмнелге, уруглар албан черлеринге, столоваяга киирер арталыр.

Сөөлгү үеде күрүнеге сүт садарының планын күүседир дээш чондан саржаг садып ап, мегелеп турарывыс чажыт эвес. Ол чүгле бистиң районда эвес, а нинти республикада безин ындыг. Бир эвес саржаг садып алыр арга турбаан болза, чоннуң дузалал ажыл-агыйындан кирер артыкшылдыг аъш-чем аймаа садыг-магазиннерге элбек турбас бе. Бо чоок рынок үезинде негелдеге безин окта таарышпас чүүл-дүр. Ынчангаш Хандагайтыга сүт хүлээп алыр пунктунуң ажылаарының аргазын Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели, республиканың чазаа өөренип көөрү чугула деп бодаар мен. Чүгле мээң эвес, харын дыка хөй специалистерниң, удуртукчуларының-даа саналы, бодалы ындыг ийин. Маңаа харыы манап тур бис.

Тас-оол ДОНГАК.

«Торгалыг» совхозтуң кол зоотехниги.

ЭЪТ КОМБИНАДЫН КАНЧААРЫЛ?

Эскерип турарымга, Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының ажылында четпестер дугайын «Шын» база «Хемчиктиң сылдызы» солуннарга удаа-дараа парлап келди. Чуруктуг, чурук чок-даа материалдар үнгүледи. Ынчалза-даа улустуң санал-оналын чүге_ле эскербейн турарыл? Четпестер уламчылавышаан-дыр. Бистиң бо бүдүрүлгевистиң ажылын көөрге, бирде-бирде кээргенчиг, а чамдыкта көөрге, кам_хайыра чок деп чүвевисти! Мен-не болза, ол комбинатты хаар-ла! Улан-Удэниң эът комбинадының дециелинге чедир ону бүрүн дерип кылып алгаш, оон ажылдадыр, ажыглаар. Оон башка хоозун чугааның херээ чүл?

Ук бүдүрүлге малдың дыка хөй чүүлдерин — бажын, дуюун, ижин-хырнын-даа октап турар ышкажыл! Бистиң тывалар малдың ижин-хырнын, ханын, бажын, дуюун черле октавас, шуптузун чемге хереглээр ышкажыгай. Японнар, кыдаттар чылан эъдин безин чем кылырын солуннардан номчуп тур бис. Кызыл-Мажалыктың эът комбинадынга баргаш, изиг хан, кургулдай кылыр чемни (оларда бок) чаңгыс_ла шак болгаш шыдаар шаам-биле чүктеп аар-дыр мен. «Аалдап» алыр мен. Ийе, арага азы талон-биле. Ол чокка хей. Акшаны ажылчыннар тоовастар. Иези дег угбазы_даа куруг баарга, хоржок ийин. Эът комбинадын долгандыр чириктерден чүктешкилиглерниң үнүп чоруп турарын база караам-биле көрдүм. Ол дээрге «орулга» алырының үшкү оруу. Биргизи вахта — кирер эжик дамчыштыр, а ийи дугаары — мээң «оруум» ол. Ол комбинаттың директору база чамдык специалистер-даа тыва кижилер-ле-дир. Ол хиреде үнелиг чемни чүге тетчеглеп турарларыл? Мен тотканымда, тогду хойнуң кудуруун безин тоор эвес мен. Үстүнде адааным удуртукчулар — директор база специалистер база мен дег апарбааннар бе?

Чүгле Кызыл_Мажалыктың эвес, а харын Кызылдың эът комбинады база эң-не хожудангай бүдүрүлгелерниң бирээзи деп билир мен. Ол дугайында солунга база-ла бир автор — Монгуш Хеймер_оол бижиди. Кайыдаа комбинаттың баазазынга малдың ишти-хырнындан, ханындан чем кылыр кооперативтерден тургузар болза, дыка-ла эки деп бодаар мен. Чонга-даа, бүдүрүлгеге-даа ажыктыг болур. Малдың ханын чиннниг-даа болза хайындыргаш, ону хаванга берип болгай. Хаван кандыг-даа малдың чинин чинрин улус билир. Баш, дуюун оода кыжын өрттетпейн_даа садар болза, чон ону алыр ийин. Бо-ла «эът бажы» ховар шагда аан. Ынчангаш рынок үезинде мээң бо саналымны республиканың удуртур органнары-даа өөренип көөр боор деп идегедим.

Самбуу КУУЛАР.

«РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күштүг болдуруп киирери-биле холбашкан чамдык айтырыглар дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. 1991 чылдың март 1-ден эгелээш «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР Хоойлузун күштүг болдуруп киирип эгелээри-биле холбаштыр ол хуусаадан эгелээш «ССРЭ-ге хамаатыларның пенсия хандырылгазының дугайында» ССРЭ Хоойлузун болгаш «ССРЭ-ге хамаатыларның пенсия хандырылгазының дугайында» ССРЭ Хоойлузун күштүг болдуруп киирериниң дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын РСФСР-ниң девискээринге ажыглавас.

2. «Күрүне пенсияларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 13 чүүлүнге дүүштүр назылап кырааны дээш тыпсыр пенсияларының эң хөй хемчээлин бедидир доктааткан хөмүр-даш, металлургия болгаш үлетпүрнүң база тудугнуң өске-даа адырларының ажылчыннарынга болгаш албан-хаакчыларынга хамаарыштыр «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР Хоойлузун хуусаадан эрте — 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп киирер, 1992 чылдың январь 1-ге чедир үеде пенсияны айда 210 рубльден хөй эвести төлээр.

Бо дүрүм 1991 чылдың январь 1-ге чедир назылап кырааны дээш пенсия доктааткан хамаатыларга, оларның иштинде үстүнде айыттынган ажылдакчыларга пенсияларының бедиткен үстүкү хемчээлин киирериге чедир үеде доктааткан хамаатыларга база хамаарыжыр.

3. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

1990 чылдың ноябрь 25-ке чедир — РСФСР-ниң Дээди Совединге бадылаары-биле РСФСР-ниң пенсия фондузунуң дугайында Дүрүмнү киирип кээр;

1991 чылдың январь 1-ге чедир — «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР Хоойлузунга дүүштүр эргежок чугула нормативтиг актыларны хүлээп алырын хандырар;

1991 чылдың март 1-ге чедир — чурттан дашкаар үнүп чоруп турар, а ол ышкаш эвилелдешкен бир республикадан өскезинче көшкен хамаатыларга пенсия төлээриниң чурумунуң дугайында саналдарны белеткээр;

1991 чылдың май 15-ке чедир — амыдыраарының үнезиниң өскерилгени болгаш ажыл төлевириниң өскени-биле холбаштыр пенсияларны эде көөрүн тодарадырының арга-методтарының дугайында саналдарны белеткээр;

чогуур ведомстволар болгаш эртем-шинчилел албан черлери-биле кады назылап кырааны дээш база хөй чылдарда ажылдааны дээш пенсияны артык эргелерлиг кылдыр тыпсырының айтырыын, улус ажыл-агыйының адырларында тургустунуп келген ажылдаар байдалдарны база оларның амгы үе-чадада технология болгаш техника хөгжүлдезиниң денелинге канчаар дүгжүп турарын өөренип көөр, аңаа ажылдаал кижилер артык эргелерлиг кылдыр пенсия доктаадыр ужурлуг бүдүрүлгелерниң болгаш профессияларының даңзыларын тургузар. Адаттынган айтырыглар, оон иштинде далай, хем флодунуң болгаш балык үлетпүрүнүң флодунуң эжиндирер составының ажылдакчыларынга назылап кырааны дээш артык эргелерлиг байдалга база хөй чылдарда ажылдааны дээш пенсияларны киирериниң дугайында саналды 1991 чылдың июль 1-ге чедир киирип кээр.

4. Республика Чөвүлелиниң социал политика талазы-биле комиссиязы РСФСР-ниң Дээди Совединиң комитеттери болгаш палаталарының комиссиялары-биле кады ажылчы чоннарның пенсия хандырылгазының дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының чугаалаан саналдарын сайгарып көөр, ол талазы-биле чогуур саналдарны РСФСР-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязынга киирер.

5. Космонавтыларга болгаш спортчуларга пенсия доктаадырының болгаш төлээриниң дугайында бо Хоойлуну күштүг болдуруп киирериниң мурнунда турган чурумну РСФСР-ниң девискээринге хевээр арттырар.

6. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР Хоойлузун күштүг болдуруп киирери-биле айыткан хуусаада эргежок чугула бүгү хемчеглерни алган турар ужурлуг.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва. РСФСР-ниң Советтер бажыңы. 1990 чылдың ноябрь 20.

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының социал-экономиктиг хөгжүлдезин баш удур санап көөрүнүң болгаш республиканың экономиказының Күрүне планының дугайында болгаш 1991 чылда Күрүне бюджединиң системазының, 1991 чылда республика бюджединиң төлевилелиниң болгаш 1989 чылда Тыва АССР-ниң Күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында айтырыгларны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга чугаалажып көрген.

Бирги айтырыг талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазы В. Б. Салчак, ийиги айтырыг талазы-биле Тыва АССР-ниң сан_хөө министри К. Д. Ондар илеткел кылган.

Тыва АССР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары хуралдың ажылынга киржип, төлевилелдер талазы-биле боттарының санал-оналын берген. Төлевилелдерни ам-даа чедир ажылдап кылыр талазы-биле ажылчын бөлүктү тургускан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар хуралдың ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак хуралды башкарып эрттирген.

КАДЫКШЫЛ БАЙДАЛЫ ЧҮГЭЭР

Хамаатыларның дыка хөй негелде-дилеглерин ёзугаар ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозундан дыңнатканындан алырга, Н. И. Рыжковтуң кадыкшыл байдалы оон аараанының соонда (чүректиң улуг шыктанарының аарыы) 14 хонук эрткенде чүгээр деп санап болур.

Экижиишкин каданнаашкын чок эртип турар. Ындыг байдал сөөлгү хүннерде шимчээшкинниг байдалче шилчииринге арганы берген. Н. И. Рыжков амгы турар өрээлинде кылаштап турар апарган.

(СЭТА).

АЖЫК КОСМОСКА

Удуртуушкун башкарар төп, январь 8. (СЭТА). Виктор Афанасьев биле Муса Манаров «Квант-2» модульдуң дашкаар үнер люгун (эжиин) септээри-биле болгаш станцияның даштыкы кезээнге планнаттынган ажылдарны кылыры-биле ажык космосче үнген.

Оон мурнунда экипажтың хынап көргени-биле, дашкаар үнер үттүң хаалгазының бир быжыглаан кезээн солууру чогуур деп дыңнаткан. Ол сорулга-биле «Союз ТМ-11» корабльге ындыг кезекти станцияга чедире берген. Космонавтылар ол кезекти түскай херекселдерниң дузазы-биле солаан болгаш люктуң ажыттынып, хаглынарын хыңаан.

Ажык космоска нийтизи-биле 5 шак 18 минута, дургузунда эрттирген үезиниң иштинде олар өске-даа ажылдарны кылган.

Виктор Афанасьев биле Муса Манаров оларның кадыкшылы байдалы эки.

ҮСТҮКҮ ОРАННЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ-БИЛЕ МООЛГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

УЛАН-БАТОР. (СЭТА-ның корр. Дугар Санжиев). «Унэн» солун коргуп-сүртээн карактарлыг бичии уругнуң чуруун парлаан. Арны-бажы адыйып, улуг кижи ышкаш, «пат кайгай» берген турар алды харлыг Болормааның байдалы ооң көрген таварылгазының элдепейлиг, анаа эвезиниң дугайын херечилеп турар. Солунуң корреспондентизиниң бадыткап турарын ёзугаар алыр болза, ол уруг үстүкү орандан келген кижилерниң... ужар-хемезинге барып кирер ужурга таварышкан. Моолдуң барыын кезээнде Дзабхан аймааның чурттакчылары хелбээзи-биле чүгле ооң дугайын чугаалажып турар.

Бир-ле кежээ ооң авазы чиде берген уруун дилээр дээш, кожаларынга шуптузунга баргаш, кажаа-хораны бакылагылап көрген-даа. Ийи шак хире үе эрткенде, аалдың ажы-төлү ол бичии уругнуң тыпты бергенин өөрүп дыңнаткаңнар. Угаанкут чок, корткан бичии уругнуң байдалы дыка дүвүреңчиг бооп, арны-бажы көк, думчуундан хан төктүп турган.

Болормааның дуву-далаш-биле чугаалааны-биле алырга, думчук-дамчыы чок, хензиг кулактарлыг болгаш деңдии улуг аастарлыг, элдепейлиг дириг амытаннар ону шалбадап алгаш, шөйбегер бир улуг аппаратка аппарганнар. Үстүүртен келген амытаннар туттурган бичии уругга конфеталарны болгаш далган-чигирни бергеш, шай ижирткен соонда, ооң идиктерин ужулгаш, таваңгайларын хемчээп алгаш салып чорудупкан.

Бичии уругнуң хенертен чиде бергенинин болгаш база-ла ынчаар хенертен көстүп келгениниң херечилери — колдуунда-ла уруглар болгаш элээн каш улуг кижилер — Болормааның чаныа кээриниң беш минута мурнунда элээн ырак черден бир янзы дааштыг дыңнаан болгаш күштүг хат-салгынны эскергеннер. Ону тып алган черден билдинмес амытаннарның истерин болгаш 20 сантиметр хире хемчээлдиг оңгарны барып көргеннер.

Ол кара хептиг элдептиг амытаннар чогум кандыг дыл-биле чугаалап турганы Болормаа эскербээ-даа, олар малчыннарның кышкы турлаандан көжүп чоруптарынга чедир база катап аңаа келир деп аазаанын билир болганын солун бижээн.

Ол черниң улуг назылыг кижилери кышкы үеде борбак кызыл от иштинге олуруп алгаш, үстүкү дээрлерниң чурттакчыларының дүжүп кээп болурунуң дугайында шаг-шагдан бээр дамчыыр чугааны ынчан сагынганнар. Ол дугайында чугаа соот-ла хөй боор турар, ынчалза-даа ону тайылбырлаары берге. Ынчангаш үстүкү оранның чурттакчыларының даараазында ужуп келирин манаары арткан.

ЧЫЛ ПЛАНЫН КАНЧААР КҮҮСЕТКЕН БИС

Бот-орулга_чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде план күүселдезиниң ролю улам улгаткан. Бо талазы-биле чамдык эптиг чүүлдер база тургустунган. Эң ылаңгыя сентябрь 15-теп декабрь 15-ке чедир эът өртээн улгаттырган турган болгай. Мал продуктуларын садары дээрге чонну аъш_чем-биле хандырары-дыр.

Республика, тус-тус районнар 1990 чылда ‚күрүнеге мал продуктуларын садарының планнарын күүсеткениниң коргузүглери 1991 чылдың январь бирээде Тыва АССР-ниң Статэргелелиниң медээзи мындыг: (тонна_биле).

Районнар	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Бай-Тайга	1640	1262	77,0	750	705	94,0	96	112	116,9
Мөңгүн-Тайга	1200	1251	104,3	130	136	105,0	72	73	102,1
Барыын-Хемчик	1900	1413	74,4	1690	1718	101,7	111	112	100,4
Өвүр	1460	1435	98,3	460	417	90,8	93	91	97,7
Сүт-Хөл	1780	1727	97,1	1540	1350	87,7	94	103	110,0
Чөөн-Хемчик	1750	1890	108,0	2970	2906	97,9	96	89	93,5
Улуг-Хем	3380	3239	95,9	4730	3858	81,6	170	182	107,3
Таңды	3290	3229	98,2	7800	7467	95,7	156	144	92,7
Бии_Хем	2570	2021	78,7	7250	5124	70,7	111	101	90,8
Тожу	420	318	75,8	550	401	72,9	8	7	85,0
Каа-Хем	2500	2153	86,2	4830	4075	84,4	69	64	93,5
Тес-Хем	1580	1490	94,4	910	837	92,0	87	91	105,2
Эрзин	1920	1631	85,0	740	650	87,9	105	105	100
Кызыл	4260	4466	104,9	3650	3323	91,1	102	101	99,3
Кызыл хоорай	350	438	125,8	—	—	—	—	—	—
Республика	30000	27970	93,2	38000	32971	86,8	1370	1378	100,6

Тайылбыр: 1 — эът планы, 2 — күүсеткени, 3 — хуузу; 4 — сүт садар планы, 5 — күүсеткени, 6 — хуузу; 7 — дүк планы, 8 — күүсеткени, 9 — хуузу.

Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, чүгле мөңгүн-тайгажылар мал продуктуларын күрүнеге садар талазы-биле планнарын бүрүнү-биле күүсеткен-дир. А Өвүрнүң, Таңдының, Бии-Хемниң, Тожунуң, Каа-Хемниң ажыл_агыйлары планнарының чаңгызын-даа боттандырып шыдаваан. Ынчангаш нийтизи-биле байдал аажок дүвүреңчиг болган. Ажылдың түңнелин үндүрерде эрткен чылдаазы-биле деңнээр болгай бис. Сүттү база эътти 1989 чылдаазындан эвээшти саткан бис. Ийи кол продуктуну садары күүсеттинмейн барган.

Чылдагааннардан чөптүг даа бар-ла харын. Ынчалза-даа аргаларны чедир ажыглавайн келген бис. Арган малды дужаары уламчылавышаан. Эң ылаңгыя Бии-Хем, Таңды, Улуг-Хем районнар 100-тен 124 тонна, а Кызыл районнуң совхозтары 251 тонна арган малды дужааган. Нинти республиканың дужааганы эъдиниң 884 тоннназы куду шынарлыг болган. Тожу, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга районнар эки шынарлыг эътти канчап дужаап турарыл? Садар малды өй-шаанда ажаап, чемгерип, семиртип ап турарында-дыр.

Негелдеге таарышпас малды дужаарга, күрүнеге база ажыл-агыйның бодунга-даа улуг каража. Мал бажын өстүреринге дыка улуг салдарлыг. Шак мынчаар ажылдаар болзувусса, ам рынок үезинде канчап амыдыраарыл?

Шын харын, ам үстүнден чагырып дужаар, ынчалыңар-мынчалыңар деп, кымдаа албадавас. Чүгле ажыл-агыйжы болур херек. Амыдыралдың хоойлузу ынчап барган. Рынок деп чүл дээрзин бистиң ажыл-агыйларывыстың, АҮК-терниң удуртукчулары, специалистери эки билир. Частырыгдан өөренир дээр бис. Ынчангаш эрткен чылдың четпестерин оода бо чылда катаптавайн көрээлиңер. Тывыңгыр-сагыңгыр чорук херек.

Седен ХЕРТЕК.

РСФСР-ГЕ КҮРҮНЕ ПЕНСИЯЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

Бо Хоойлу РСФСР-ге күрүнениң республика пенсияларының чаңгыс аай системазын тургузуп, пенсия хандырылгазының чедип алдынган деңнелин быжыг туруштуг болдурарын болгаш ажылчы чоннарның чаагай чоруунуң өзүлдезиниң хемчээли-биле ону бедидерин хандырып турар. Пенсия хандырылгазының негелделерин болгаш нормаларын тус-тустап көөрүнүң кол принципи күш-ажыл болгаш ооң түңнелдери болур деп хүлээп көөр.

I. Ниити чүүлдер

1 чүүл. РСФСР-ниң пенсия хоойлужудулгазы

РСФСР-ге пенсия харылзааларын бо Хоойлу таарыштырар. ССРЭ азы РСФСР биле өске чурттарның аразында керээлерде (дугуржулгаларда) бо Хоойлуда көрдүнгенинден өске негелде-чурумнар тодараттынган таварылгаларда ындыг керээлерде көрдүнген негелде-чурумнар ажыглаттынар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бо Хоойлуга дүүштүр азы РСФСР-ниң Дээди Совединиң бергени өске даалгалар-биле хамаатыларның пенсия хандырылгазы алыр эргезин боттандырарының чурумун, а' ол ышкаш ажылчы чоннарның чамдык категорияларының пенсия хандырылгазының негелделерин тодарадыр.

Автономнуг республикаларның, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, бүдүрүлгелериниң, организацияларның, ооң иштинде хөй-нииити черлериниң хөреңгилериниң күзели-биле хамаатыларның пенсия хандырылгазын (пенсияларга немелделер болгаш оон-даа өске) боттандырары-биле холбашкан харылзааларын күрүне эрге-чагыргазының чогуур органнарының, бүдүрүлгелериниң, организацияларының үндүрген актылары-биле таарыштырар.

2 чүүл. Пенсия хандырылгазынга үндезин

Пенсия хандырылгазынга үндезин болур чүүлдер: чогуур пенсия назынының четкени, инвалид апарганы, өг-бүлениң күш-ажыл кылып шыдавас кежигүннеринге — азыракчызының өлгени; ажылчы чоннарның чамдык категорияларынга пенсия хандырылгазының үндезини болза, тодаргай профессионал ажыл-чорудулганы үр үеде боттандырып келгени болур.

3 чүүл. Пенсияның хевирлери

Бо Хоойлу-биле күш-ажылчы болгаш социал пенсияларны тургузуп турар.

Ниити күш-ажыл стажынга киир санаар (Хоойлунуң 89, 90, 91, 92 чүүлдери) күш-ажылчы болгаш ниитилелге ажыктыг өске-даа ажыл-чорудулга-биле холбаштыр, дараазында пенсияларны тыпсыр.

назылап кырааны (назы-хар) дээш — Хоойлунуң II кезээ;

инвалид болганы дээш — Хоойлунуң III кезээ;

азыракчызын оскунганы дээш — Хоойлунуң IV кезээ;

хөй чылдарда ажылдааны дээш — Хоойлунуң V кезээ.

Күш-ажылчы болгаш ниитилелге ажыктыг өске-даа ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан кандыг-бир чылдагаандан пенсия алыр эргези чок хамаатыларга социал пенсияны (Хоойлунуң VIII кезээ) тургузуп бээр. Ындыг пенсияны чогуур таварылгада күш-ажыл пенсиязының орнунга (ону дилээн кижиниң күзели-биле) тургузуп бээр.

4 чүүл. Өске эвилелдешкен республикаларның хамаатыларының, даштыкы хамаатыларның болгаш хамааты хамаарылгазы чок кижилерниң пенсия алыр эргези

РСФСР-де чурттап турар өске эвилелдешкен республикаларның хамаатылары, даштыкы хамаатылар болгаш хамааты хамаарылгазы чок кижилер, бир эвес хоойлу азы керээ ёзугаар өске чүве көрдүнмээн болза, РСФСР-ниң хамаатылары-биле бир дөмей ниити үндезинге пенсия алыр эргелиг.

5 чүүл. Пенсия шилип алыр эрге

Янзы-бүрү күрүне пенсияларын шуптузун ап болур эргелиг хамаатыларга оларның шилип алганын ёзугаар оларның кайы-бирээзин тургузуп бээр. Шеригге турган инвалид апарган хамаатылар мында хамааржылас (41 чүүл): олар ийи пенсияны алыр эргелиг — назылап кырааның пенсиязы (азы үр чылдарда ажылдааның пенсиязы) болгаш инвалид болганының пенсиязы.

6 чүүл. Пенсияны тургустуруп алыры

Хамаатылар пенсия алыр эргези чедип кээрге кайы-даа үеде, кандыг-даа хуусаа-биле кызыгаарлаашкын чокка база пенсия тургустуруп алыр үезинге чедир кандыг-даа ажылдап кылып турганындан барымдаа чокка пенсия тургустуруп алыр дугайында дилээни киирип болур.

7 чүүл. Амыдыралдың өртек-үнезиниң болгаш күш-ажыл төлевириниң улгатканы-биле холбаштыр күш-ажыл пенсияларын бедидери

Оларны тургусканындан бээр календарьлыг бир чыл ашкан күш-ажыл пенсияларын улус ажыл-агыйында ажылдап турар чоннуң амыдыралының өртек-үнезиниң болгаш күш-ажыл төлевириниң бедип турары-биле холбаштыр чыл санында өстүрер. Пенсияны өстүрериниң чурумун болгаш деңнелин РСФСР-ниң Дээди Соведи доктаадыр.

8 чүүл. Пенсия төлээр акша-хөреңгилер

Бо Хоойлуга дүүштүр доктаадып тургускан пенсияларның төлээшкинин РСФСР-ниң пенсия фондузунуң күзели-биле боттандырар. Ол фонд бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның страхование дадывырындан; хууда күш-ажылчы ажыл-чорудулганы кылып турар хамаатыларның, ооң иштинде фермерлерниң страхование дадывырындан, ажылдап турар хамаатыларның страхование дадывырындан, ССРЭ-ниң күрүне бюджединиң акшаландырылгазындан тургустунар.

1991 чылда страхование тарифи мындыг янзылыг турар: бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга көрдүнген күш-ажыл төлевиринден 26 хуу (инвалидтерниң болгаш пенсионерлерниң хөй-нииити организацияларын, оларның бүдүрүлгелерин болгаш албан черлерин, каттыжышкыннарын болгаш өөредилге черлерин страхование дадывыры төлээринден хостаар); хууда күш-ажылчы ажыл-чорудулганы кылып турар хамаатыларга оларның ниити орулгазындан 5 хуу.

Ажылдап турар хамаатыларның страхование дадывырын оларның ап турар шалыңының бир хуузунга доктаадыр.

Шериг-албанныгларга, оларга деңнештирген хамаатыларга, а ол ышкаш оларның өг-бүлелеринге бо Хоойлуда көрдүнген пенсия төлээшкинин ССРЭ-ниң күрүне бюджединден РСФСР-ниң пенсия фондузунче акшаландырып турар хөреңгилерниң күзели-биле боттандырар.

РСФСР-ниң пенсия фондузунуң дугайында дүрүмнү РСФСР-ниң Дээди Соведи бадылаар.

9 чүүл. Пенсияны үндүрүгден хостаары

Бо Хоойлуга дүүштүр төлеп берип турар пенсияга үндүрүг онаавас.

II. Назылап кырааны дээш пенсия

10 чүүл. Пенсия алыр эргени тодараткан ниити үндезиннер

Ниити үндезиннерлиг пенсияны доктаадыры:

Эр кижилерге — 60 хар четкенде болгаш ниити күш-ажыл стажы 25 чылдан эвээш эвес болганда.

Херээженнерге — 55 хар четкенде болгаш ниити күш-ажыл стажы 20 чылдан эвээш эвес болганда

11 чүүл. Пенсия алыр эргени тодараткан чиигелделиг үндезиннер

Чиигелделиг үндезиннерлиг пенсияларны хамаатыларның дараазында категорияларынга доктаадыр:

а) беш урутну божаан болгаш оларны сес хар чедир өстүрген херээженнерге, а ол ышкаш чажындан тура инвалид уруглары өстүрүп келген иелерге — 50 харлыында болгаш оларның ниити күш-ажыл стажы 15 чылдан эвээш эвесте.

б) Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш пенсия хандырылгазының талазы-биле оларга деңнештирген өске-даа инвалидтерге: эр кижилерге 55 хар четкенде, херээженнерге 50 хар четкенде, оларның ниити күш-ажыл стажы Хоойлунуң 10 чүүлүнге дүгжүп турар болза.

в) I бөлүктүң карак четпес инвалидтеринге: эр кижилерге 50 хар четкенде болгаш ниити күш-ажыл стажы 15 чылдан эвээш эвес болза, херээженнерге 40 хар четкенде, ниити күш-ажыл стажы 10 чылдан эвээш эвес болза;

г) гипофизарлыг нанизм дээр аарыглыг хамаатыларга (лилипуттарга), диспропорциялыг карликтерге: эр кижилерге — 45 хар четкенде болгаш ниити күш-ажыл стажы 20 чылдан эвээш эвес болза, херээженнерге — 40 хар четкенде болгаш ниити күш-ажыл стажы 15 чылдан эвээш эвес болза.

12 чүүл. Күш-ажылдың онза байдалдары-биле холбашкан пенсия

Күш-ажылдың онза байдалдары-биле холбашкан пенсияны тургузары:

а) эр кижилер 50 хар, херээженнер 45 хар четкенде бир эвес олар дес-дараалаштыр 10 болгаш 7 чыл 6 ай чер адааның ажылдарынга, кадыкшылга хоралыг байдалдарлыг ажылдарга изиг цехтерге ажылдаан болгаш оларның ниити күш-ажыл стажы дес-дараалаштыр 20 болгаш 15 чылдан эвээш эвес болза.

Чер адааның ажылдарынга, кадыкшылга хоралыг байдалдарлыг ажылдарга болгаш изиг цехтерге күш-ажыл стажы доктааткан хуусааның чартыындан эвээш болган хамаатыларга бо Хоойлунуң оңгу чүүлүнде көрдүнген пенсияларны назы-харын эвээжедип тургаш, херээжен болгаш эр кижиге-даа ындыг ажылга бир чыл долу ажылдааны дээш бир харны кызырып тургаш тыпсыр:

б) бир эвес олар күш-ажылдың аар байдалдарлыг ажылдарынга дес-дараалаштыр 12 чыл 6 ай болгаш 10 чыл ажылдаан болгаш ниити күш-ажыл стажы бо Хоойлунуң оңгу чүүлүнде айыттынган хуусааларга дүгжүп турар эр кижилерге — 55 харлыында, херээженнерге 50 харлыында пенсияны тыпсыр.

Күш-ажылдың аар-берге байдалдарлыг ажылдарынга ажылдаан стажы доктааткан хуусааның чартыындан эвээш болган хамаатыларга бо Хоойлунуң оңгу чүүлүнде көрдүнген пенсияны назы-харын эвээжедип тургаш — эр кижиге ийи чыл 6 ай ажылдааны дээш бир харны, херээженнерге ындыг ажылга ийи чыл ажылдааны дээш бир харны кызырып тургаш тыпсыр;

в) бир эвес херээженнер кедээ ажыл-агыйга болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларынга машинист-тракторист бооп, а ол ышкаш тудуг, орук болгаш чүък чүдүрер-дүжүрер ажылдарга машинистер бооп 15 чылдан эвээш эвес ажылдаан болгаш оларның ниити күш-ажыл стажы бо Хоойлунуң оңгу чүүлүнде көрдүнген хуусаага дүгжүп турар болза, олар — 50 харлыында пенсияже үнер;

г) бир эвес херээженнер пөс-таавы үлетпүрүнүң интенсивтиг болгаш аар-берге ажылдарынга 20 чылдан эвээш эвес үеде ажылдаан болза, олар 50 хар четкенде пенсияже үнер.

Назы-хары эвээш турда пенсия доктаадып бээр ажылдарның чогуур даңзызын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бадылаар.

13 чүүл. Күш-ажылдың янзы-бүрү онза байдалдарлыг ажылдарын каттыштыр санаары

Күш-ажылдың онза байдалдарлыг күш-ажылчы ажыл-чорудулгазы дараазында чурум-биле каттыштыртынып тургустунар: күш-ажылдың байдалдары аар-берге ажылга (Хоойлунуң 12 чүүлүнүң «б» пунктузунда айыттынган) чер адааның ажылын, күш-ажылдың байдалдары аар-берге болгаш изиг цехтерге ажылды (Хоойлунуң 12 чүүлүнүң «а» пунктузунда) каттыштырар; кедээ ажыл-агыйга болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларынга тракторист-машинистээн ажылга, а ол ышкаш тудуг, орук, чүък чүдүрер-дүжүрер ажылдарга машинистээн ажылга (Хоойлунуң 12 чүүлүнүң «в» пунктузу) чер адааның ажылын, күш-ажылдың аар-берге байдалдарлыг болгаш изиг цехтерге ажылын (Хоойлунуң 12 чүүлүнүң «а» пунктузу), а ол ышкаш күш-ажылдың байдалдары аар-берге ажылды (Хоойлунуң 12 чүүлүнүң «б» пунктузу) болгаш үстүнде айыттынган бүгү ажылдарны каттыштырар.

14 чүүл. Кыдыкы Соңгу чүкке ажыл-биле холбашкан пенсия

Кыдыкы Соңгу чүкке ажыл-биле холбашкан пенсияны, бир эвес олар Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга 15 календарьлыг чылда азы Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга деңнээн черлерге 20 календарьлыг чылда ажылдаан болгаш ниити күш-ажыл стажы дес-дараалаштыр 25 болгаш 20 чылдан эвээш эвес эр кижилерге 55 харлыында, херээженнерге 50 харлыында тыпсыр.

Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында болгаш Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга деңнээн черлерде ажылдап турар хамаатыларга Кыдыкы Соңгу чүкке 15 календарьлыг чылда ажылдааны дээш пенсияны тыпсыр. Ынчаарга Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга деңнээн черлерге календарьлыг бир чыл ажылдааны үени Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга 9 ай ажылдаан кылдыр санаар.

Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга 7 чыл 6 айдан эвээш үеде ажылдаан хамаатыларга пенсияны бо Хоойлунуң 10 чүүлүнде көрдүнгенинге дүүштүр ол районнарга ажылдаан календарьлыг бир долу чыл дээш-ле оларның назы-харын 4 айга кызырып тургаш тыпсыр. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга деңнээн черлерге, а ол ышкаш ол черлерге болгаш Кыдыкы Соңгу чүкке ажылдаан таварылгада бо чүүлдүң ийиги кезээнде көрдүнген чурумну ажыглаар.

Бо Хоойлунуң 12 чүүлүнде айыттынган күш-ажылчы ажыл-чорудулганы Кыдыкы Соңгу чүкке ажылга деңнээр.

Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарын болгаш Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга деңнээн черлерниң даңзызын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бадылаар.

15 чүүл. Долу эвес ниити күш-ажыл стажының байдалында пенсия

Хоойлунуң 10 чүүлүнде айыттынган пенсия назыны чеде берген болгаш пенсия алырынга ниити күш-ажыл стажы четпээн хамаатыларга ол-ла чүүлде айыттынган долу эвес күш-ажыл стажының байдалында, бир эвес ук стаж беш чылдан эвээш эвес болза, пенсияны тыпсыр.

16 чүүл. Пенсияның хемчээли

Пенсияны ажыл төлевириниң 55 хуу хемчээлинден доктаадыр (Хоойлунуң VII кезээ) болгаш пенсия тыпсырынга негеттинеринден (Хоойлунуң 10, 11, 12 чүүлдери) ажып турар ниити күш-ажыл стажының бүдүн бир чылы дээш-ле ажыл төлевириниң бир хуузун немээр.

Хоойлунуң 12 болгаш 14 чүүлдеринге дүүштүр пенсия тыпсырда ооң хемчээлин ажыл төлевириниң бир хуузу хемчээлге ону улгаттырарын ол ышкаш пенсия тыпсырынга негеттинеринден ажа берген долу бир чыл тускай күш-ажыл стажы дээш база боттандырар.

Үстүнде айыткан чурум-биле доктаадып тургускан пенсияның хемчээли ажыл төлевириниң 75 хуузундан ашпас ужурлуг.

17 чүүл. Пенсияның адакы хемчээли

Долу пенсияны тургузуп бээринге негеттинери-биле деп ниити күш-ажыл стажын барымдаалап тургускан пенсияның адакы хемчээлин хамаатының амыдырап-чурттаарының адакы хире-чергезинге дүүштүр тодараттынар, ону РСФСР-ниң Дээди Соведи чыл санында тодарадыр. 1991 чылда ол хемчээл айда 100 рубль болур.

Пенсияның хемчээлинге (бо чүүлдүн бирги кезээ) пенсия тыпсырынга херектиг ниити күш-ажыл стажындан ашкан бир чыл дээш-ле, бир хууну немээр. Ол өзүлдези 20 хуудан ашпас ужурлуг.

18. чүүл. Пенсияның үстүкү хемчээли

Долу пенсияны тургузуп бээринге негеттинери-биле деп ниити күш-ажыл стажын барымдаалап тургускан пенсияның үстүкү хемчээли пенсияның үш адакы хемчээлинден (Хоойлунуң 17 чүүлүнүң бирги кезээ) тургустунар, а чер адааның ажылын, күш-ажылдың аар-берге байдалдарлыг болгаш изиг цехтерге ажылдарын барымдаалап тургускан пенсияның (Хоойлунуң 12 чүүлүнүң «а» пунктузу) үстүкү хемчээли — ооң адакы үш чартык хемчээлинден тургустунар.

Пенсияның хемчээли (бо чүүлдүң бирги кезээ) пенсия тургузарынга негеттинер ниити күш-ажыл стажындан ашкан бүдүн бир чыл дээш-ле бир хуу бедиир, ындыг болзажок, 20 хуудан ашпас болур ужурлуг.

19 чүүл. Долу эвес ниити күш-ажыл стажының байдалында пенсияның хемчээли

Долу эвес күш-ажыл стажының байдалында пенсияның хемчээлин эр кижилерге 25 чыл, херээженнерге 20 чыл кылдыр доктааткан долу пенсияны барымдаалааш, херек кырында бар стажынга пропорция аайы-биле тодарадыр (Хоойлунуң 10 чүүлү).

Пенсияны санаарын херек кырында бар стажынга пропорциялап дараазында чурум-биле боттандырар: чогуур долу пенсияны тодарадыр; ол пенсияны негеттинип турар стажтың айларынга үлээр; ооң алдынган түңнү херек кырында бар стажтың айларынга көвүдедир (херек кырында бар стажтың 15 хонук ажыг үезин бир ай кылдыр санаар, 15 хонук четпес үени шуут албас).

Долу эвес ниити күш-ажыл стажының байдалында пенсияның хемчээли социал пенсияның хемчээлинден (Хоойлунуң 114 чүүлүнүң «б» пунктузу) эвээш эвес болур.

20 чүүл. Пенсияны кайы хире хуусаада доктаадыры

Пенсияны бүгү назынында алыр кылдыр доктаадып бээр.

21 чүүл. Пенсияга немелделер

Пенсияга дараазында немелделерни доктаадыр: пенсионерниң, бир эвес ол I бөлүктүң инвалиди азы эмнелге-албан черниң кылган түңнелин ёзугаар аңаа өске кижиниң ажаалда-хайгаарал негеттинер болза, ажаап карактап турары дээш; бир эвес олар өске кандыг-бир пенсияны албайн турар болза, күш-ажыл кылып шыдавас азырадыкчылар дээш (Хоойлунуң 50-53 чүүлдери).

Күш-ажыл кылып шыдавас азырадыкчылар дээш немелдени ажылдавайн турар пенсионерлерге төлеп бээр.

Күш-ажыл кылып шыдавас азырадыкчыны ажаап карактааны база азырадыкчы бүрүзү дээш пенсионерге төлеп бээр немелдениң хемчээли бо Хоойлунуң 114 чүүлүнүң «б» пунктузунда, күш-ажыл кылып шыдавас III бөлүктүң инвалиди азырадыкчы дээш ол-ла чүүлдүң «в» пунктузунда айыттынган социал пенсияга дүгжүр.

22 чүүл. Ажылдап турар пенсионерлерге пенсияны төлээри

Ажылдап турар пенсионерлерге пенсияны долу хемчээлдиң-биле (азырадыкчылар дээш немелде чокка) төлээр.

Пенсияны тыпсып берген соонда ажылдааны дээш ажылдаан бүдүн чыл санында (12 ай дургузунда долу ажылдааны дээш) 10 хуу немелдени төлээр, ынчалзажок ындыг немелдени үш чылдан ажыр төлеп болбас. Ындыг немелде төлевирни бо Хоойлу күштүг болган үениң соонда пенсияже үнер эргелиг-даа турган болза, ону албайн, күш-ажылын уламчылап турган хамаатыларга доктаадып тургузар. Ол немелде төлевир-биле кады пенсияның ниити түңүн кызыгаарлавас.

III. Инвалид болганы дээш пенсия

23 чүүл. Инвалид болганы болгаш ооң бөлүктери

Организмниң үр үеде бодунуң функцияларын күүседип шыдавас апарганындан кижиниң кадыының байдалы ооң профессионал күш-ажыл кылып шыдаар арга-шинээзин шуут азы кезик-чамдык чок болдурганын болгаш амыдырап-чурттаарынга улуг бергедээшкиннерни тургуза бергенин инвалид апарган деп санаар. Кадыкшылдың байдалының кайы хире апарганынга хамаарыштыр инвалид болганының үш бөлүүн тургузар.

Аңаа байдалдарда профессионал күш-ажыл кылыр арга-шинээзин шуут чидирген хамаатыларга, бир эвес оларга өске кижиниң доктаамал ажаал карактаашкыны (дузазы болгаш хайгааралы) негеттинер болза, I бөлүктүң, бир эвес оларга ындыг ажаал карактаашкын негеттинмес болза, II бөлүктүң инвалиди болганын доктаадып тургузар.

Профессионал күш-ажыл кылыр арга-шинээзиниң кезик-чамдыын чидирген хамаатыларга III бөлүктүң инвалиди болганын доктаадып тургузар.

24 чүүл. Инвалид болганы, ооң бөлүктерин, тыптып келгениниң чылдагааннарын болгаш үезин доктаадып тодарадыры

Инвалид болганын, ооң бөлүүн, чылдагаанын, а херек апарган таварылгада тыптып келген үезин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тодараткан чурумун ёзугаар бадылаан күштүг бооп турар дүрүмге үндезилеп ажылдап турар эмнелге-күш-ажыл эксперт (ЭКЭК) комиссиялары тодарадыр.

25 чүүл. Инвалид болганын доктаадып тургузар үе.

I бөлүктүң инвалид болганын ийи чыл хуусаалыг кылдыр доктаадып тургузар, II болгаш III бөлүктерниң — бир чыл.

Мага-бот талазы-биле бүгү назынында инвалид 60 хар ашкан эр кижилерге, 55 хар ашкан херээженнерге болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурум-биле бадылап доктааткан аарыг талазы-биле инвалидтерге инвалид болганының дугайын катап тодарадып тургузар хуусаа айытпас.

26 чүүл. Ниити чурумга үндезилеп тыпсыр пенсия

Ниити негелделер барымдаалап тыпсыр пенсияны бо Хоойлунуң 39, 40, 43 чүүлдеринде айыттынган чылдагааннарының уржуундан инвалид апарган, таварылгаларда тодарадып тургузар.

27 чүүл. Шериг албанныгларга көрдүнгенинге үндезилээн пенсия.

Шериг албанныгларга көрдүнгенинге (Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш хамааты дайынының партизаннарын киириштирбишаан) үндезилээн пенсияны шеригге бертинип кемдээниниң (Хоойлунуң 41 чүүлү) азы шериг албанынга турган үезинде аарааның (Хоойлунуң 42 чүүлү) түңнелинде инвалид апарганда тыпсыр.

Иштики херектер органнарының дарга болгаш аңаа составынга пенсияны шериг албанныгларга көрдүнген үндезинни барымдаалап тыпсыр. Ынчаарга албан-хүлээлгезин күүседип турган үеде балыглатказ, кемдеп бертингеш инвалид апарганын шеригге турган инвалид апарганынга деңнээр, а айыттынган органнарга албан эрттирип турган үезинде өске чылдагааннардан инвалид апарганын — шериг албанын эрттирип турган үеде аараш инвалид апарганынга деңнээр.

28 чүүл. Инвалид апарганының үези

Хоойлунуң 26 чүүлүнде айыттынган чурумга үндезилеп тыпсыр пенсияны кажан инвалид апарганы хамаарылга чокка, (күш-ажылчы ажыл-чорудулганы, өөредилгени) эгелээриниң мурнунда, ажылдап (өөренип) турган үезинде азы күш-ажыл кылбастааның соонда болгаш оон-даа өске. Хоойлунуң 27 чүүлүнде айыттынган чурумга үндезилеп тургузар пенсияны — шериг албанынга турган үезинде азы шериг албанындан халашкан соонда үш айдан орай эвес үеде, ындыг болзажок, шериг албанынга турганда кемдеп бертинген азы аараан турган болза ол хуусаа соонда-даа тыпсыр.

29 чүүл. Ниити чурумга үндезилээн пенсияны алыр эргени тодараткан негелделер (Хоойлунуң 26 чүүлү)

Ажылдап турган кемдеп бертингени азы профессионал аарыглардан аараш инвалид апарганы дээш (Хоойлунуң 39, 40 чүүлдери) тыпсыр пенсияны ниити күш-ажыл стажының кайы хире болганындан хамаарылга чокка тыпсыр.

20 хар четпейн тургаш ниити аарыглардан аараш инвалид апарган хамаатыларга инвалид апарганы дээш тургузар пенсияны база-ла ниити күш-ажыл стажының кайы хире болганындан хамаарылга чокка тыпсыр.

Өске таварылгаларда инвалид болганы дээш пенсия тыпсырынга ниити аарыг түңнелинде инвалид болганынга чедир дараазында күш-ажыл стажы негеттинер: 23 хар чедир хамаатыларга — бир чылдан эвээш эвес, а 23 харлыг болгаш оон өрү назылыгда — бир чыл. Ынчаарга аңаа немей назының долу чыл бүрүзүнге 23 хардан эгелээш ону дөрт айга улгаттырар, ынчалза-даа ол 15 чылдан көвүдевес болур.

Ажыл үезинде кемдээш, профессионал аарыгдан аарааш, шериг албанынга турганда аарааш азы дайынга кемдеп бертингеш, инвалид болганының пенсиязындан ниити аарыг түңнелинде инвалид болганының пенсиязынче шилчиирде эң баштай инвалид деп доктааткан үеде назының барымдаалап күш-ажыл стажын тодарадыр. Бо чурумну, бир эвес инвалид болганынга үзүктелиишкин беш чылдан көвүдевес болза, ажыглаар.

30 чүүл. Долу эвес ниити күш-ажыл стажының байдалында пенсия

Ниити аарыг түңнелинде инвалид болган болгаш пенсия доктаадырынга долу күш-ажыл стажы четпес хамаатыларга (Хоойлунуң 29 чүүлү) долу эвес ниити күш-ажыл стажының пенсиязын доктаадыр.

31 чүүл. Пенсияның хемчээли (шеригге кемдеп бертингеш инвалид болганының пенсиязындан өскелеринге)

Пенсияны (шеригге кемдеп бертингеш инвалид болганының пенсиязындан өскезинге) дараазында хемчээлдиг доктаадыр: I болгаш II бөлүктүң инвалидтеринге — шалыңының 75 хуузу, III бөлүктүүнге — 30 хуу.

Шалыңдан пенсия санаттынар арга чок таварылгаларда ону пенсияның эң адакы хемчээлинге деп кылдыр быжыг хемчээлге доктаадыр (Хоойлунуң 32 чүүлү).

32 чүүл. Пенсияның адакы хемчээли

I болгаш II бөлүктүң инвалидтери болганы дээш пенсияны назылап кырааны дээш пенсияның эң адакы хемчээлиниң деңнелинге доктаадыр (Хоойлунуң 17 чүүлүнүң бирги кезээ), а III бөлүктүң инвалиди болганы дээш пенсияны ук пенсияның эң адакы хемчээлиниң 2/3 кезииниң деңнелинге доктаадыр

33 чүүл. Пенсияның үстүкү хемчээли

I болгаш II бөлүктүң инвалидтери болганы дээш пенсияны назылап кырааны дээш пенсияның эң үстүкү хемчээлиниң деңнелинге (Хоойлунуң 18 чүүлүнүң бирги кезээ), а III бөлүктүң инвалиди болганы дээш пенсияны ук пенсияның эң адакы хемчээлиниң деңнелинге доктаадыр (Хоойлунуң 17 чүүлүнүң бирги кезээ).

34 чүүл. Долу эвес ниити күш-ажыл стажтыгда пенсияның хемчээли

I болгаш II бөлүктүң инвалиди болган дээш пенсияны долу эвес ниити күш-ажыл стажтыгда Хоойлунуң 19 чүүлүнде доктааткан инвалид дээш пенсияны барымдаалап тодарадыр. Ооң хемчээли социал пенсиядан эвээш туруп болбас (Хоойлунуң 114 чүүлүнүң «б» пунктузу).

35 чүүл. Шериг албанныгларга көрдүнгенинге үндезилээн пенсия алыр эргени тодарадып турар негелделер

Шеригге кемдеп бертингениниң (Хоойлунуң 41 чүүлү) азы шериг албанының үезинде аарааның түңнелинде (Хоойлунуң 42 чүүлү) инвалид болганы дээш пенсияны ниити күш-ажыл стажының, ооң иштинде шеригге албан эрттиргениниң кайы хире болганындан хамаарылга чокка доктаадыр.

Дайынга кемдеп бертингеш инвалид болган шериг албанныглары-биле дөмей чурум ёзугаар пенсия алыр эргелиглер:

чогуур категорияларның ажылчыннарының болгаш албан-хаакчыларының иштинден дайын бооп турган черлерге, демир-оруктарның фронт чоогунуң участоктарынга, камгалал черлерин тударынга, шериг баазаларын болгаш аэродромнар кылырынга киржип тура балыглатказ, контузиялатказ, кемдээш азы аарааш инвалид апарганнар; база ССРЭ-ниң чазааның тускай шиитпирин ёзугаар пенсия хандырылгазының талазы-биле шериг албанныгларга деңнээн кижилер;

хыдыкчы батальоннарга, взводтарга болгаш чурттакчы чон камгалаар отрядтарга турган үезинде балыглатказ, контузиялатказ, кемдээш азы аарааш инвалид апарган хамаатылар;

өөредилге болгаш хыналда чыылдаларже кыйгырткан, ук чыылда үезинде албан хүлээлгелерин күүседип чорааш балыглатканындан, контузиялатканындан азы кемдээниинден инвалид апарган хамаатылар;

36 чүүл. Дайынга кемдеп бертингеш, инвалид болганы дээш пенсияның хемчээли

Шеригге кемдеп бертингеш I болгаш II бөлүктүң инвалиди болган дээш пенсияны Хоойлунуң 18 чүүлүнүң бирги кезээн ёзугаар эң үстүкү деңнелге тыпсыр, а ол-ла чылдагаандан III бөлүктүң инвалиди болганда, айыттынган хемчээлдиң чартыы хире түңнүг пенсияны төлээр.

37 чүүл. Өске чурттардан көжүп келгеннерге пенсия

РСФСР-ге азы ССРЭ-ге ажылдавайн турган, өске чурттардан көжүп келген совет хамаатыларга пенсияларны мынчаар доктаадыр:

а) Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ССРЭ-ге удур дайын байдалынга турган күрүнелерниң шериглери-биле демисел үезинде дайынга кемдеп бертингениинден, ажыл үезинде кемдээниинден, профессионал аарыгдан аарааныңдан инвалид болганы дээш — ниити күш-ажыл стажының кайы хире болганындан хамаан чокка;

б) ниити аарыгдан аарааның түңнелинде инвалид болганы дээш — ажылдаарын соксаткан үеде назы-хар талазы-биле эргежок чугула ниити күш-ажыл стажы бар турда (Хоойлунуң 29 чүүлү).

38 чүүл. Пенсияга немелде

I болгаш II бөлүктүң инвалиди болган дээш пенсияга Хоойлунуң 21 чүүлүнде көрдүнген немелделерни доктаадыр.

39 чүүл. Ажылга кемдеп бертингениниң түңнелинде инвалид болганы

Хоойлунуң 89 чүүлүнүң бирги кезээнде ажылды кылып турган кижиге хамаарыштыр алырга, бир эвес кадыктың баксыраарынга чедирген ажылга озал-ондак дараазында таварылгаларда болган болза, ажыл үезинде кемдээниинден инвалид болган деп санаар:

а) күш-ажылчы хүлээлгелерин (ооң иштинде сургакчылап чораан үезинде) күүседип чорда, а ол ышкаш администрацияның (колхоз баштаар черниң болгаш өске-даа) даалгазы чок-даа турган болза, бүдүрүлгениң (организацияның) эрге-ажыынга дүүшкен кандыг-бир ажылды кылып турганда;

б) ажылче бар чыда азы ажылдап кел чыда;

в) бүдүрүлгениң (организацияның) девискээринге азы ажыл шагының үезинде ажылдаар өске-даа черге (доктааткан чапсарлар база кирер), ажыл эгезинде азы төнгенде ажылдаар херекселдер, идик-хеп эде эмгелеп, солуп ап турар үеде:

г) ажыл шагының үезинде, доктааткан чапсар үезинде бүдүрүлге (организация) чоогунга азы өске-даа ажыл чериниң чоогунга, бир эвес аңаа чорааны күш-ажылдың иштики чурумунга чөрүшпейн турар болза.

Оон аңгыда, кадыктың баксыраарынга чедирген озал-ондак дараазында таварылгаларда болган болза хамаатының инвалид болганы күш-ажыл үезинде болган деп база санаар:

д) бүдүрүлге өөредилгезин (практика) эрттирип турда азы өөредилге үезинде дуржулгалар (шенелделер) кылып турда;

е) күрүне хүлээлгелерин, а ол ышкаш РСФСР-ниң Конституциязынга чөрүшпес ажыл-чорудулгалыг хөй-нииити организацияларының база совет организацияларының даалгаларын күүседип турда:

ж) кижиниң амы-тынын камгалаар, өнчүнү болгаш корум-чурумну камгалаар талазы-биле хамааты хүлээлгезин күүседип турар үеде.

40 чүүл. Профессионал аарыгдан аарааның түңнелинде инвалид болганы

Бир эвес инвалид болурунга чедирген аарыг профессионал аарыг-дыр деп санаттынган болза, профессионал аарыгдан аараан түңнелинде инвалид болган деп санаар.

Профессионал аарыгларның даңзызын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурум ёзугаар даңзылаар.

41 чүүл. Шеригге кемдеп бертингениниң түңнелинде инвалид болганы

Бир эвес инвалид апарганы ССРЭ-ни камгалап турар үеде азы шериг албанының (албан хүлээлгелериниң) өске-даа хүлээлгелерин күүседип турда, балыглатканының, контузиялатканының, кемдээниниң түңнелинде, азы фронтуга турганы-биле холбашкан аарыгдан аараанындан болган болза, шериг албанын эрттирип турган хамаатылар дайынга кемдеп бертинген деп санаттынар.

42 чүүл. Шериг албанын эрттирип турар үеде аараанының түңнелинде инвалид болганы

Шериг албанын эрттирип турган хамаатыларның инвалид болганы шериг албанының (албан хүлээлгелериниң) хүлээлгелерин күүседири-биле холбашпаан озал-ондак түңнелинде азы фронтуга турганы-биле холбашпаан аарыг түңнелинде болган болза, ону шериг албанын эрттирип турда аарааның түңнелинде инвалид болган деп санаар.

43 чүүл. Ниити аарыгдан аарааның түңнелинде инвалид болганы

Инвалид болганы Хоойлунуң 39, 40, 41 чүүлдеринде айыткан чылдагааннарның уржуу-биле холбашпаан болза, ниити аарыгдан аарааның түңнелинде инвалид болган деп санаар.

44 чүүл. Инвалид байдалы улам баксыраанда инвалид болганының чылдагаанын тодарадыры

Өске-бир чылдагаан уржуундан инвалид байдалы баксыраанда инвалид болганының чылдагаанын инвалидтиң күзели-биле тодарадыр.

45 чүүл. Пенсияны кайы хире хуусаада доктаадыры

Пенсияны инвалид болганын тодаратканы хуусаа дургузунда доктаадыр (Хоойлунуң 25 чүүлү).

46 чүүл. Инвалид болганының бөлүүн эде көргенде пенсияның хемчээлин өскертири

Инвалид болганының бөлүүн эде көргенде чаа хемчээлдиг пенсияны инвалид болганының бөлүүн эде өскерткен хүнден эгелеп төлээр. Бир эвес инвалид болганы айыттынмаан болза, пенсияны катап хынаашкын болган айының төнчүзүнге чедир төлээр, ынчалза-даа инвалид болганын айыткан чүгле ол хүнге чедир төлээр.

47 чүүл. Катап хынаашкын хуусаазын эрттирипкенде пенсияны төлээрин түр када соксадыры болгаш катап төлеп эгелээри

Бир эвес хамааты катап хынадыры-биле айыткан хуусаада ВТЭК-ке келбээн болза, пенсия төлээрин кезек када соксадыр. Хамааты инвалид болган деп катап санаанда ам ону төлеп эгелээр. Катап хынадырының хуусаазын чептүг чылдагаан ужун үскеде база эрткен үе дээш инвалид болганын ВТЭК тодаратканда хамаатыны инвалид деп көрген хүнден эгелеп пенсияны төлээр. Бир эвес катап хыналда үезинде инвалид болганының өске

(Уламчылы 3-кү арында).

РСФСР-ГЕ КҮРҮНЕ ПЕНСИЯЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

(Эгези 2-ги арында).
бөлүүн (оон бедик азы оон чавыс) доктааткан болза, айыткан үеде пенсияны мурнундагы бөлүк ёзугаар төлеп бээр.

48 чүүл. Мурнунда доктааткан пенсияны катап тургузары болгаш ону катап доктаадыры
Нити аарыгдан аараанындан инвалид болган дээш мурнунда доктааткан пенсияны бир эвес оон хуусаазы эрткен дээш ону төлээрин соксаткан хүнүнден эгелээш беш чылдан хөй үе эртпээн болза катап тургузар. Оон өске чылдагааннардан инвалид болган дээш мурнунда доктааткан пенсияны катап тургузарынга хуусаа айыттаан.
Үзүктелиишкиниң соонда катап инвалид апарган таварылгада инвалид дээш пенсияны (инвалидтиң күзели-биле) нити чурум барымдаалап доктаадып болур.

49 чүүл. Ажылдап турар пенсионерлерге пенсия төлээри
Ажылдап турар пенсионерлерге пенсияны долу түңнү-биле төлеп бээр (азырадыкчылары дээш немелде чокка).

IV. Азырадыкчызын оскунган таварылгада пенсия

50 чүүл. Пенсия алыр эргелиг өг-бүле кежигүннери
Мөчээн кижиниң азыралынга турган өг-бүлениң ажыл кылып шыдавас кежигүннери пенсия алыр эргелиг (Хоойлунуң 53 чүүлү). Дайынга балыгланганындан мөчээн хамаатыларның ада-иезинге болгаш бот арткан херээжен кижиге (эр кижиге), а ол ышкаш ада-иезиниң кайы-бирээзинге азы өөнүң ээзинге, бо чүүлдүң «в» пунктузунда айыткан өг-бүлениң өске кежигүнүнге пенсияны олар мөчээн кижиниң азыралынга турган-турбаазы хамаан чокка төлээр.
Өг-бүлениң ажыл кылып шыдавас кежигүннеринге санаттырарлар болза:
а) 18 хар четпээн уруг-дарыы, эр, кыс акы-дуңмалары болгаш уругларының уруглары азы бир эвес айыттынган хардан улуг-даа назылыг болза ол-ла кижилер 18 хар четпээнде инвалид апарганнар болза, ынчаарга бо таварылгада эр, кыс акы-дуңмалары база уругларының уруглары ажыл кылып шыдаар аргалыг ада, ие чок болза;
б) ачазы, авазы, өөнүң ээзи (кадайы, ашаа), бир эвес олар 60 болгаш 55 хар (дес-дараалаштыр алырга) четкен ийикпе, азы инвалидтер болуп турар болза;
в) ада-иезиниң бирээзи азы өөнүң ээзи, бир эвес ол мөчээн азыракчының 14 хар четпээн уругларын, эр, кыс дуңмаларын азырап-тежээп турар болгаш ажылдавайн турар болза, назы-харындан болгаш ажылдап шыдаар-шыдавас аргалыындан хамаан чокка;
г) кырган-ачазы болгаш кырган-авазы, бир эвес оларны хоойлу ёзугаар азырап-тежээр ужурлуг кижилер чок болза.
Мөчээн кижиниң азыралынга турбаан ада, иези азы өөнүң ээзи, бир эвес сөөлүнде келгеш амыдырап турган акша-хөреңгизин чидирген болза, пенсия алыр эргелиг.

51 чүүл. 18 харлыг болгаш оон өрү назылыг өөренип турарларның пенсия алыр эргези
18 харлыг болгаш оон өрү назылыг өөренип турар кижилер азырадыкчызын оскунган дээш пенсияны хүндүскү өөредилге черлеринге профессионал өөредилгезин дооскуже чедир, ынчалза-даа 23-тен өрү эвес харга чедир, азыракчызын оскунган дээш пенсияны алыр эргелиг.

52 чүүл. Соңгу аданың, соңгу иениң, азыранды оолдуң болгаш азыранды уругнуң пенсия алыр эргези
Соңгу ада болгаш соңгу ие мөчээн азыранды оглун азы азыранды уруун беш чылдан эвээш эвес үеде кижизидип азы азырап тежээп турган болза, ада болгаш ие ышкаш бир дөмей пенсия алыр эргелиг.
Азыранды оол болгаш азыранды уруг төрээн уруглар-биле бир дөмей пенсия алыр эргелиг.

53 чүүл. Азырадыкчы болуру
Мөчээн кижиниң өг-бүле кежигүннери, бир эвес олар оон долу азыралында турган ийикпе, азы оон амыдыраарының кол болгаш доктаамал аргазы болуп турган дузаламчызын ап турган болза, олар оон азыралында турган деп санаар.
Мөчээн кижиниң өг-бүле кежигүннери, бир эвес ук кижиниң дузаламчызы амыдыраарының кол болгаш доктаамал аргазы турган, ынчалза-даа боттары кандыг-бир пенсия ап турган болза, азыракчызын чидирген дээш пенсияже шилчиттирип ап болур эргелиг.
Мөчээн ада, иениң уругларының азырадыкчы болуру дүрүм ёзугаар чүүл деп санаттынар болгаш аңаа шынзылга негеттинмес.

54 чүүл. Сураа чок барган хамаатыларның өг-бүлелери
Сураа чок барган хамаатыларның өг-бүлелерин, бир эвес азыракчының сураа чок барганын доктааткан чурум ёзугаар шынзыткан болза, мөчээннерниң өг-бүлези-биле бир дөмей көөр. Дайылдажылышкын үезинде сураг чок читкен хамаатыларның өг-бүлелерин дайынга балыглатканындан мөчээннерниң өг-бүлези-биле бир дөмей санаар (Хоойлунуң 66 чүүлү).

55 чүүл. Уруг азырандыга барганда пенсия алыр эргени хевээр арттырары
Пенсия алыр эргелиг назы четпээннери (Хоойлунуң 50 чүүлү) азырап алганда ук эргени оларга хевээр арттырар.

56 чүүл. Катап өгленгенде пенсияны хевээр арттырары
Өөнүң ээзин—азыракчызын оскунган дээш доктааткан пенсияны катап өгленгенде хевээр арттырар.

57 чүүл. Пенсия-биле хандырарының нити чуруму
Бир эвес азыракчы ажылга кемдээнинден, профессионал азы нити аарыгдан аараанындан мөчээнде пенсияны нити чурум-биле доктаадыр.

58 чүүл. Шериг албанныгларның өг-бүлелеринге доктааткан чурум ёзугаар алыр пенсия
Шериг албанныгларының өг-бүлелеринге доктааткан чурум ёзугаар алыр пенсияны (Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш хамааты дайынның партизаннарының өг-бүлелерин киириштир), бир эвес азыракчы дайынга балыглатканындан база шериг албанынга турар үеде аараанындан мөчээн болза, ынчаар бээр.
Иштики херектер органнарының начальник болгаш аңаа дайынчы составының кижилерниң өг-бүлелеринге пенсияны шериг албанныгларның өг-бүлелеринге ышкаш бир дөмей чурум-биле доктаадыр. Иштики херектер органнарынга албан хүлээлгелерин күүседип турган балыгланганындан, контузияладканындан, кемдээнинден, азыракчы мөчээнде, дайынга балыглатканындан азырадыкчының мөчээнинге дөмей кылдыр көөр, а адаттынган органнарга албан эрттирип турган үеде өске чылдагааннардан азыракчы мөчээнде шериг албанының үезинде азыракчының аараанындан мөчээни-биле бир дөмей көөр.

59 чүүл. Азыракчының мөчээниниң үези
Хоойлунуң 57 чүүлүнде айыткан чурум ёзугаар пенсияны азыракчының кажан мөчээнинден хамаан чокка доктаадыр, а Хоойлунуң 58 чүүлүнде айыткан чурум ёзугаар болза, бир эвес азыракчы шериг албаны эрттирип турган үезинде азы шериг албанындан халашкан соонда үш ай ашпаанда мөчээн ийикпе, азы шериг албанының үезинде дайынга балыглатканындан азы шериг албанының үезинде аараанындан мөчээнде — ол хуусааның соонда-даа алыр кылдыр доктаадыр.

60 чүүл. Нити чурум ёзугаар пенсия алыр эргени тодарадып турар негелделер (Хоойлунуң 57 чүүлү)
Ажылга кемдээшкининден болгаш профессионал аарыг түңнелинде азыракчызын оскунган таварылгада пенсияны азыракчының күш-ажыл стажының үргүлчүлелиниң хемчээлинден хамаан чокка доктаадыр.
Нити аарыг түңнелинде азыракчызын чидирген таварылгада пенсияны, бир эвес оон мөчээн хүнүнге чедир ол инвалид дээш пенсия доктаадырынга четчир нити күш-ажыл стажтыг турган болза (Хоойлунуң 29 чүүлү) доктаадып төлээр.

61 чүүл. Азыракчы долу эвес нити күш-ажыл стажтыгда пенсия
Нити аарыгдан мөчээн хамаатының өг-бүлезинге, бир эвес ол пенсия доктаадырынга чедир четчир хире долу күш-ажыл стажы чок турган болза (Хоойлунуң 29 чүүлү), азыракчының долу эвес нити күш-ажыл стажын барымдаалап пенсияны доктаадып төлээр.

62 чүүл. Пенсияның хемчээли (дайынга кемдеп бертинген азыракчының мөчээни дээш пенсиядан аңгыда)
Пенсия (дайынга балыглатканындан азыракчының мөчээни дээш төлээр пенсиядан аңгыда) өг-бүлениң ажыл кылып шыдавас кежигүн бүрүзүнге азыракчының шалыңының 30 хуузу хемчээлдиг кылдыр, а ада, иезин нелдирзин оскунганда база чаңгыс бот арткан иези мөчээнде, уруг бүрүзүнге — назылап кырааны дээш пенсияның (Хоойлунуң 17 чүүлүнүң бирги кезээ) эң эвээш хемчээлинден бүдүн-чартык катап хөй хемчээлге доктаадыр.

63 чүүл. Пенсияның эң эвээш хемчээли
Пенсия, оон иштинде азыракчының нити күш-ажыл стажы долу эвес-даа болза, өг-бүлениң ажыл кылып шыдавас кижи бүрүзүнге онааштыр Хоойлунуң 114 чүүлүнүң «б» пунктузунда айыткан социал пенсиядан эвээш туруп болбас.

64 чүүл. Пенсияның эң үстүкү хемчээли
Пенсияның эң улуг хемчээлин өг-бүлениң ажыл кылып шыдавас кежигүн бүрүзүнге онааштыр назылап кырааны дээш пенсияның эң эвээш хемчээлиниң деңнелинге (Хоойлунуң 17 чүүлүнүң бирги кезээ) доктаадыр, а ада-иезин нелдирзин оскунган болгаш чааскаан арткан бот-иениң уругларынга пенсия (Хоойлунуң 62 чүүлү) маңаа кирбес.

65 чүүл. Долу эвес нити күш-ажыл стажтыгда пенсияның хемчээли
Азыракчының нити күш-ажыл стажы долу эвес турда пенсияның хемчээлин Хоойлунуң 19 чүүлүнде айыттынган чурум ёзугаар (долу пенсияны барымдаалап) тодарадыр.

66 чүүл. Азыракчының мөчээниниң чылдагааннары
Бир эвес өлүм Хоойлунуң 39, 40, 41, 42, 43 чүүлдеринде айыткан чылдагааннар ужун болган болза, азыракчы ажылга кемдээнинден, профессионал аарыгдан, дайынга балыглатканындан, шеригге албан эрттирип турган үезинде аараанындан, нити аарыгдан мөчээн деп санаар.

67 чүүл. Шериг албанныгларның өг-бүлелеринге көрдүнген чурум ёзугаар (Хоойлунуң 58 чүүлү) пенсия алыр эргени тодарадыр негелделер
Дайынга балыглатканындан, шеригге албан эрттирип турар үезинде аараанындан азыракчызын оскунганда бээр пенсияны азыракчының нити күш-ажыл стажының, оон иштинде шериг албанынга кайы хире болганындан хамаан чокка доктаадыр.
Дайынга балыглатканындан мөчээн шериг албанныгларның өг-бүлелеринге-биле бир дөмей пенсияны Хоойлунуң 35 чүүлүнде дагзылап айыткан болгаш база ындыг чылдагаандан мөчээн хамаатыларның өг-бүлелеринге доктаадыр.

68 чүүл. Дайынга кемдеп бертинген азыракчы мөчээнде пенсияның хемчээли
Дайынга балыглатканындан азырадыкчызын оскунганы дээш пенсияны Хоойлунуң 64 чүүлүнде айыткан эң хөй хемчээлге доктаадыр.

69 чүүл. Мөчээн пенсионерлерниң өг-бүлелеринге пенсия
Мөчээн пенсионерлерниң өг-бүлелеринге пенсияны азыракчының нити күш-ажыл стажының үргүлчүлелдиинден хамаан чокка нити чурум ёзугаар доктаадыр.
Дайынга балыглатканындан инвалид апарган турган болгаш оон соонда мөчээн пенсионерлерниң өг-бүлелеринге пенсияны пенсионерниң мөчээн чылдагаанындан хамаан чокка Хоойлунуң 67, 68 чүүлдеринде айыткан чурум ёзугаар доктаадыр.
Мөчээн пенсионерлерниң өг-бүлезинге хамааржырлар болза: азыракчызы пенсия ап турары үеде мөчээн азы пенсияны төлээрин соксаткан соонда беш чыл эртпээнде мөчээн пенсионерлерниң өг-бүлелери-дир.

70 чүүл. Пенсияга немелде
Пенсионер кижини ажаап карактаарынга Хоойлунуң 21 чүүлүнде көрдүнген немелдени пенсияга доктаадыр.

71 чүүл. Пенсияны кайы хире хуусаада доктаадыры
Өлген кижиниң өг-бүлезиниң кежигүнүнүң ажылдап шыдавас деп санаткан (Хоойлунуң 50 чүүлү) бүгү үезиниң дургузунда пенсияны доктаадып тургузар.

72 чүүл. Пенсияның хемчээлиниң өскерлип бээриниң болгаш ону төлеп бээрин соксадырының үези
Пенсия-биле хандыртынып турар өг-бүлениң кежигүннериниң саны өскерилгенде, өг-бүлениң ону алыр эргелиг кежигүннериниң санының талазы-биле пенсияны эде көөр.
Пенсияның хемчээлин өскертир ужурга чедирип келген айының соонда дараазында айының бирги хүнүнден эгелеп пенсияны чаа хемчээл-биле төлеп эгелээр. Пенсия төлээрин соксадыр ужурга чедирип келген байдалдар тургустунуп келгенде, пенсия төлээрин ол-ла үеден эгелеп соксадыр.

73 чүүл. Уруглар долу күрүне хандырылгазында турар үеде пенсия төлеп бээриниң чуруму
Ада-иезин нелдирзин оскунган болгаш бот чораан өлген ие кижиниң уруглары күрүнениң долу хандырылгазынга турар үеде оларга пенсияның 50 хуузун төлеп бээр, а өске уругларга—25 хуузун төлээр.

74 чүүл. Пенсияның үлүг-хуузун тускайлаары
Өг-бүлениң кайы-даа кежигүнүнүң негелдези ёзугаар пенсияда оон үлүг-хуузун аңгылаар болгаш тускай төлеп бээр. Ынчан ада-иезин нелдирзин оскунган болгаш бот чораан өлген ие кижиниң уругларының пенсиязының үлүг-хуузу ук Хоойлунуң 62 чүүлүнде доктааттынган хемчээлге тодараттынар.
Пенсияны аңгылаар дугайында билдириишкин киирген айының дараазында айының бирги хүнүнден эгелеп пенсияның үлүг-хуузун тускайлап эгелээр.

75 чүүл. Хоойлунуң III кезээниң чамдык негелделерин ажыглаары
Азыракчызын оскунганы-биле пенсия алыр кылдыр доктааттынган өг-бүлениң инвалид кежигүннеринге Хоойлунуң 23.25, 47, 48 чүүлдеринде көрдүнген негелделер база хамааржыр.

76 чүүл. Ажылдап турар пенсионерлерге пенсия төлээри
Ажылдап турар пенсионерлерге пенсияны долу хемчээлге төлээр.

V. Хөй чыл ажылдааны дээш пенсия

77 чүүл. Бо Хоойлуга дүүштүр хөй чылдарда ажылдааны дээш пенсия тыпсыр ужурлуг ажыл-чорудулга
Үр үеде чер адаанга болгаш күш-ажыл байдалдары онза хоралыг база аар-берге өске-даа ажылдар, хамааты авиацияга болгаш ужудуушкун-шенелде составынга ажыл, школаларга база өске-даа уруглар албан черлеринге ажыл-чорудулга, эмнелге болгаш чурттакчы чоннуң кадыын камгалаар талазы-биле өске-даа ажыл, театрларга база театр-оюн-көргүзүглүг өске-даа бүдүрүлгелерге болгаш коллективтерге чогаадыкчы ажыл-чорудулга-биле холбаштыр пенсияны доктаадыр.

78 чүүл. Чер адаанга болгаш ажык даг ажылдарынга ажылдап турар хамаатыларга пенсия тыпсыр эргени тодарадыр негелделер
Бүдүн хүн дургузунда чер адаанга болгаш ажык даг ажылдарынга хөмүр-даш, сланец, рудалар болгаш өске-даа ажыктыг казымал байлактар тывыжының талазы-биле болгаш шахталар база рудниктер (РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаадыры ажылдар болгаш мергежилдер даңзызын ёзугаар) тудуунга шуут дорт ажылдап турар хамаатылар (дагларга амы-тын камгалаар кезектерниң хууда составын киириштир) назы-харындан кандыг-даа хамаарылга чокка ук ажылдарга 25 чылдан эвээш эвес ажылдаан болза пенсия алыр эргелиг, а ол ажылдарга кол мергежилдерниң ажылдакчылары—арыглал забойларының даг ажылчыннары, проходчиктер, бурар маскалар забойщиктери, продукция үндүр сөөртүр даг машиналарының машинистери, бир эвес олар ындыг ажылдарга 20 чылдан эвээш эвес ажылдаан болза, пенсия алыр эргелиг.

79 чүүл. Хамааты авиацияга ажыл-биле холбаштыр пенсияже үнер эргени тодарадыр негелделер
Ужудуушкун болгаш ужудуушкун-шенелде составынга ажыл-биле холбаштыр пенсия доктаадыры: эр кижилерге 25 чылдан, херээженнерге — 20 чылдан эвээш эвес ажылдаанда; кадыкшылының аайы-биле ужудуушкун ажылын каар ужурга таварышканда — эр кижилерге 20 чылдан эвээш эвес, херээженнерге — 15 чылдан эвээш эвес ажылдаанда.
Агаарга шимчээшкин удуртур ажыл-биле холбаштыр пенсия доктаадыры: эр кижилерге — 55 хар чедерге болгаш нити күш-ажыл стажы 25 чылдан эвээш эвес болур болгаш оон 12 чыл 6 айы агаар судноларының шимчээшкинин шуут дорт удуртур ажыл болур болза, херээженнерге — 50 хар чедерге болгаш нити күш-ажыл стажы 20 чылдан эвээш эвес болган болгаш оон 10 чылы агаар судноларының шимчээшкинин шуут дорт удуртур ажыл болур болза.
Агаар судноларының ажылын хандырарының талазы-биле инженер-техниктиг составка доктаадыры: эр кижилерге — 55 хар четкенде хамааты авиацияга ажылдың нити күш-ажыл стажы 25 чылдан эвээш эвес болгаш оларның 20 чылдан эвээш эвези агаар судноларының ажылын шуут дорт хандырар ажыл болур болза, херээженнерге —50 хар чедерге болгаш хамааты авиацияга нити күш-ажыл стажы 20 чылдан эвээш эвес, оларның 15 чылдан эвээш эвези агаар судноларын шуут дорт хандырар ажыл болур болза.
Агаар судноларының борт-үдекчилери бооп ажылдааны-биле холбаштыр пенсия доктаадыры: эр кижилерге —55 хар чедерге болгаш нити күш-ажыл стажы 25 чылдан эвээш эвес, оларның 15 чылын борт-үдекчилеп ажылдаан болза; херээженнерге — 45 хар чедерге болгаш нити күш-ажыл стажы 20 чылдан эвээш эвес, оларның 10 чылын борт-үдекчилеп ажылдаан болза.

80 чүүл. Школаларга болгаш өске-даа уруглар албан черлеринге башкы ажыл-чорудулга-биле холбаштыр пенсия алыр эргени тодарадыр негелделер
Школаларга болгаш өске-даа уруглар албан черлеринге башкы ажыл-чорудулга-биле холбаштыр пенсияны 25-тен эвээш эвес чылда ажылдаанда тыпсыр.

81 чүүл. Эмнелге болгаш чоннуң кадыын камгалаар өске-даа ажыл-биле холбаштыр пенсия алыр эргени тодарадыр негелделер
Эмнелге болгаш кадыын камгалаар өске-даа ажыл-биле холбаштыр пенсияны көдээ черлерге болгаш хоорай эргелиг суурларга 25-тен болгаш хоорайларга 30 чылдан эвээш эвес ажылдаанда тыпсыр.

82 чүүл. Театр болгаш өске-даа театр-оюн-көргүзүглүг бүдүрүлгелер база коллективтер сценазынга ажыл-биле холбаштыр пенсия алыр эргени тодарадыр негелделер
Театрлар болгаш өске-даа театр-оюн-көргүзүглүг бүдүрүлгелерге база коллективтерге сценага чогаадыкчы ажыл-биле холбаштыр пенсияны оон онзагай байдалдарын көрүп, 15, 20, 25 азы 30 чыл чедир ажылдааны дээш тыпсыр.

83 чүүл. Пенсия тыпсырда барымдаалап көөр ажылдарның даңзызы болгаш хөй чылда ажылдаанын санаарының негелделери
Оларны барымдаалап көрүп тургаш, хөй чыл ажылдааны дээш пенсия тыпсыр ажылдарның (мергежилдерниң болгаш албан-дужаалдарының) даңзыларын, а чүгула апарган таварылгаларда хөй чыл ажылдаанын санаарының негелделерин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

84 чүүл. Пенсияның хемчээли
Пенсияны (чер адаанга болгаш ажык даг ажылдарынга ажылдап турган ажылдакчыларның пенсиязындан аңгыда) ажыл төлевириниң 55-тен 75 хуу чедир хемчээлинге доктаадыр. Хөй чыл ажылдааны негелдеге дүгжүп турар болза, пенсияның хемчээли ажыл төлевириниң 55 хуузу болур; доктааткан негелде ёзугаар хөй чыл ажылдааныңга немей ажылдааны бүдүн чыл бүрүзү дээш пенсияга ажыл төлевириниң бир хуузун немээр. Ужудуушкун болгаш ужудуушкун-шенелде составынга 20-ден 25 чыл чедир (Хоойлунуң 79 чүүлүнүң «а» пунктузу) ажылдаан болза, хөй чыл ажылдаан деп санаарынга четпес чыл бүрүзү дээш (оон иштинге долу эвес чылды база киирер) пенсияны ажыл төлевириниң 2 хуузунга эвээжедир.
Чер адаанга болгаш ажык даг ажылдарынга ажылдап турган ажылдакчыларга (Хоойлунуң 78 чүүлү) пенсияны ажыл төлевириниң 75 хуузунга доктаадыр.

85 чүүл. Пенсияның адаккы хемчээли
Пенсияның адаккы хемчээли назылап-кырааның талазы-биле тыпсыр пенсияның адаккы хемчээлиниң деңнелинге доктааттынар (Хоойлунуң 17 чүүлүнүң бирги кезээ).
Пенсияның хемчээли (ук чүүлдүң бирги кезээ) пенсия тыпсырынга эргежок чүгула күш-ажыл стажынга (хөй чыл ажылдааны дээш) немей ажылдаан чыл бүрүзү дээш-ле бир хуу өзер. Ол өзүлде 20 хуудан ашпас ужурлуг.

86 чүүл. Пенсияның үстүкү хемчээли
Пенсияның үстүкү хемчээли назылап-кырааның талазы-биле тыпсыр пенсияның үстүкү хемчээлинге доктааттынар (Хоойлунуң 18 чүүлүнүң бирги кезээ), а 1 класстың шенекчи-ужудукчуларынга—оон 10 хуу бедик болур.
Пенсияның хемчээлинге (бо чүүлдүң бирги кезээ) пенсия тыпсырынга негеттинер нити күш-ажыл стажындан (хөй чылда ажылдааны дээш) ашкан бир чыл дээш-ле бир хууну немээр. Ол өзүлде 20 хуудан ашпас ужурлуг.

87 чүүл. Ажылдап турар пенсионерлерге пенсия төлеп бээри
Пенсияны (чер адаанга болгаш ажык даг ажылдарынга ажылдап турган ажылдакчыларның пенсиязындан аңгыда) ону доктаатканын ёзугаар ажылды (албанны) соксаткан соонда төлээр. Оон өске ажыл кылып турган болза, Хоойлунуң 22 чүүлүнүң бирги кезээнде айыттынган негелде ёзугаар төлээр.
Чер адаанга болгаш ажык даг ажылдарынга ажылдап турган ажылдакчыларга доктааткан пенсияны (Хоойлунуң 78 чүүлү) Хоойлунуң 22 чүүлүнүң бирги кезээнде көрдүнген негелде ёзугаар ажылдың хевир-байдалындан кандыг-даа хамаарылга чокка төлеп бээр.

VI. Күш-ажыл стажы болгаш ону санаары

88 чүүл. Пенсия хандырылгазын боттандырып турар үеде барымдаалап көөр күш-ажыл стажының хевирлери
Хоойлунуң бо чүүлүнде айыттынган күш-ажыл стажы азы нитилелге ажыктыг күш-ажыл болгаш өске-даа күш-ажыл чорудулгазының катай санаан хуусаазын өөренип көрүп тургаш, назылап-кырааның талазы-биле пенсияны доктаадыр, а чогуур таварылгаларда инвалид болганының талазы-биле пенсияны болгаш азыракчызын чидиргениниң талазы-биле пенсияны доктаадыр.
Тускай күш-ажыл стажын, тодаргайлаарга, күш-ажылчы ажыл-чорудулганың (албанның) нитизи-биле кайы хире үргүлчүлеп келгенин өөренип көрүп тургаш, күш-ажылдың онза байдалдары (Хоойлунуң 12 чүүлү), Кыдыкы Соңгу чүкке (Хоойлунуң 14 чүүлү) ажылдааны, а ол ышкаш үр чылдарда ажылдааны-биле (Хоойлунуң V кезээ) холбаштыр назылап-кырааның пенсиязын тургузуп бээр.

89 чүүл. Нити күш-ажыл стажынга киир санаар ажыл
Ажылчын, албан-хаакчы (Совет эрге-чагырганың туруктарын кирер үеге чедир болгаш даштыкыга хөлезилелип ажылдаан ажылды база киириштир), колхоз азы оон өске кооператив бүдүрүлгезиниң (организацияның) кежигүнү бооп ажылдаан кандыг-даа ажыл; ажылчын азы албан-хаакчы эвес турза-даа ажылдакчы кижи күрүнениң социал камгалалынга хамааржып турганы өске-даа ажыл; шеригжиткен таңныыл черинге, тускай харылзаа органнарынга азы дагларга амы-тын камгалаар кезектерге ажыл (албан) оон онзагай байдалдарындан кандыг-даа хамаарылга чокка; хууда, оон иштинде көдээ ажыл-агыйга, күш-ажыл чорудулгазы шупту нити күш-ажыл стажынга кирер.
ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чогаадыкчы эвилелдериниң кежигүннериниң — чогаалчыларның, чурукчуларның, композиторларның, кинематографистерниң, театр ажылдакчыларының болгаш өскелерниң-даа, оон-биле кады ук чогаадыкчы эвилелдерниң кежигүнү эвес литераторларның база чурукчуларның чогаадыкчы ажыл-чорудулга үези үстүнде айыттынган ажылга деңнеттинер. Чогаадыкчы ажыл-чорудулганың стажы РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тодарадыры чурум ёзугаар санаттынар.

90 чүүл. Нити күш-ажыл стажынга кирер шериг албаны болгаш аңаа деңнээн өске-даа албан.
ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң составынга албан, хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайыннарының үезинде партизан отрядтарынга турган үе, күрүнениң айыыл чок болгаш иштики херектер органнарынга албан (ол органнарны өскээр адап турган үени база киириштир) Хоойлунуң 89 чүүлүнде санаттынган ажыл-биле деңге нити күш-ажыл стажынга кирер.

91 чүүл. Нити күш-ажыл стажынга киир санаар өөредилге
Профессионалдыг ажыл-чорудулгага белеткел—училищелерге, школаларга болгаш кадрлар белеткээр, мергежил бедидер база квалификация чаартыр курстарга, тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге өөредилге, аспирантурага, докторантурага, клиниктиг ординатурага турганы Хоойлунуң 89 чүүлүнде санаттынган ажыл-биле деңге нити күш-ажыл стажынга кирер.

92 чүүл. Нити күш-ажыл стажынга киир санаттынар оон өске үелер
Хоойлунуң 89 чүүлүнде санаттынган ажыл-биле бир деңге дараазында үелерни нити күш-ажыл стажынга киирер:
а) ажыл үезинде үелзэн түр үеде ажыл кылып шыдавазын болгаш бүдүрүлге-биле холбашкан кемдээшкиниң азы профессионал аарыгның түңнелинде I болгаш II бөлүктүң инвалиди болганын;
б) I бөлүктүң инвалидин, 16 хар чедир инвалид уругну, эмнелге албан черинин шиитпири-биле өске кижиниң дузазын херечлээр назылап-кырааан кижилерни ажаап-карактааныы;
в) ажылдавайн турар иениң уруг бүрүзүн үш харга чедир ажаап өстүрген үени болгаш оон төрүттүнүүн келиринге чедир 70 хонууи, ынчалза-даа ол үе нитизи-биле 9 чылдан эртпес ужурлуг;
г) офицерлерниң, прапорщиктерниң, мичманнарның болгаш хуусаадан ажыр албан эрттирип турар шериг албанныгларының кадайларының оларның мергежилин ёзугаар ажылдаар аргазы чок турган черлерге ашактары-биле кады чурттап турган үезин, ынчалза-даа ол үе нитизи-биле 10 чылдан эртпес болур ужурлуг;
д) даштыкыга совет албан черлериниң болгаш чурттар аразының организацияларының ажылдакчыларының кадайларының (ашактарының) чурттап турган үезин, ынчалза-даа нитизи-биле 10 чылдан хөй эвес;
е) херекти эде көргени-биле доктааттынган хуусаадан ажыр хоругдал черлеринге турган үени.

93 чүүл. Күш-ажыл стажынга киирген үелерин санаары
Күш-ажыл стажынга киирер үе оон херек кырында үргүлчүлээнин ёзугаар санаттынар, маңаа Хоойлунуң 94 чүүлүнде кирген болгаш хөй чыл ажылдааның санаарының тускай негелделерин көрдүнген (Хоойлунуң 83 чүүлү) таварылгалары кирбес.

94 чүүл. Күш-ажыл стажынга киирер үелерин чиңгелдеиг санаары
Хоойлунуң 10, 11, 12, 29 чүүлдеринде айыттынган күш-ажыл стажын санап турда, ажылдың (албанның) дараазында үелери чиңгелдеиг санаттынар:
суг транспортунга навигацияның долу үези, үлетпурнуң сезоннуг адырларының бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга долу сезону—ажылдың бүдүн бир чылы кылдыр. Чогуур сезоннуг ажылдарның даңзызын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаатканы чурум ёзугаар бадылаар;
лепрозорийлер болгаш чума-биле демисел чорудар албан черлеринге—ийи дакпыр хемчээлге;
дайынчы тулчуушкуннар үезинде дайылдажып турган армияның, партизан отрядтарының болгаш каттыжыышкыннарның составынга кирип турган шериг кезектеринге, штабтарынга болгаш албан черлеринге албан эрттирип турган, оон-биле кады шеригге балыглап-кемдеп бертипгеш (Хоойлунуң 41 чүүлү) эмнелге албан черлеринге эмнедип турган үени—үш дакпыр хемчээлге;
Ленинград хоорайга бүзээлээшкин үезинде (1941 чылдың сентябрь 8-тен 1944 чылдың январь 27-ге чедир) турганы—үш дакпыр хемчээлге;
Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде (1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың май 9-ка чедир) ажыл үезин, дайзынның кезек када эжелеп алган турганы районнарга ажылды санаваска — ийи дакпыр хемчээлге;
Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга деңнештирген черлерге —бүдүн чартык хемчээлге.
Хоойлу-дүрүм чок черге кеземче харысалгазынга онаашкан, хоойлу-дүрүм чок черге репрессияга таварышкан болгаш сөөлүнде нелдерелге таварышкан хамаатыларга, оларның хоругдалга, хоругдал черлеринге болгаш шөлүлгеге турган үези күш-ажыл стажынга үш дакпыр хемчээл-биле санаттынар.

95 чүүл. Эжелеттирген девискээрлерге болгаш Ленинград хоорай бүзээлелге турда аңаа турган үени нити күш-ажыл стажынга киир санаары
Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде дайзынның кезек үеде эжелеп алган турганы девискээрлерге чурттап турда болгаш эжелеп эгелеп турда азы оон үезинде 16 хар четкен хамаатыларга оларның 16 хар болгаш оон улуг турган, ССРЭ-ниң азы өске-даа күрүнелерниң эжелеттирген девискээрлеринге, оон-биле кады ССРЭ-биле дайын байдалынга турган күрүнелерниң девискээринге турган бүгү үезин (ук үеде олар кем-херек үүлгеткен таварылгаларындан аңгыда) шуптузун нити күш-ажыл стажынга киир санаар.
Ленинград хоорайга оон бүзээлелге турган үезинде (1941 чылдың сентябрь 8-тен 1944 чылдың январь 27-ге чедир) чурттап турган хамаатыларга, оон-биле кады фашистерниң концлагерьлериниң хоругдаттырганнарынга, бүзээлеттирген Ленинградка чурттап болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде концлагерьлерге турган үелерин тус-тузунда нити күш-ажыл стажынга (олар ук үеде кем-херек үүлгеткен таварылгалардан аңгыда) ийи дакпыр хемчээл-биле санаар.

96 чүүл. Күш-ажыл стажын документилер-биле бадыткаары
Күш-ажыл стажын бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң, организацияларның доктааттынган чурум ёзугаар тыпсыры документилер-биле бадыткаар.
Чамдык хамаатыларга бараан болуруунуң талазы-биле ажыл (бажың ажылдакчызы, уруг азыракчызы болгаш оон-даа өске боор) хөлезилекчи-биле ажылчынның аразында күш-ажыл керээзин чарарынга кириишкен организацияның шынзылгазы-биле бадыткаттынар.

97 чүүл. Херечилер дыңнадыглары-биле ажыл стажын бадыткаары
Хоойлунуң 89 чүүлүнүң бирги кезээнде айыттынган ажыл стажы (чамдык хамаатыларга ажылдан аңгыда) бир эвес ажыл-чорудулгазының дугайында документ айыыл-халаптың (чер шимчээшкини, үер, улуг шуурган, өрт болгаш өске-даа) уржуундан читкен болгаш оларны катап тургузары болдунмас болза, ийи азы оон-даа хөй херечилерниң дыңнадыглары-биле бадыткаттынар. Чамдык таварылгаларда күш-ажыл стажын документилер өске-даа чылдагааннардан (чижээлээрге, оларны кам чок эдилээниниң түңнелинде, өжегерээн узуткап чок кылганда болгаш оон-даа өске) читкенде ажыл стажын херечилер дыңнадыглары-биле тургузуп болур.

98 чүүл. Даштыкы хамаатыларның күш-ажыл стажынга
Кажан даштыкы хамаатыларга азы хамааты хамаарылгазы чок хамаатыларга болгаш оларның өг-бүлелеринге пенсия тыпсырынга чогуур нити күш-ажыл стажы негеттинер болза, даштыкыга ажыл бир эвес оон үштүң ийи кезиинден эвээш эвези ССРЭ-ге ажылга хамааржыр болгаш бир эвес керээ ёзугаар өске чүве көрдүнмээн болур болза, стажка киир бижиттинер.

VII. Пенсияны ажыл төлевиринден санаары

99 чүүл. Пенсияны ажыл төлевиринден санаары болгаш ону бижыт түңге доктаадыры
Күш-ажыл болгаш нитилелге ажыктыг өске-даа ажыл-чорудулга-биле холбаштыр пенсияны (Хоойлунуң 3 чүүлү) шериг балыгланыышкыны-биле холбаштыр инвалид болган ындыг кемдээшкиниң уржуундан өлген хамаатыларның (Хоойлунуң 36, 68 чүүлдери) өг-бүлелеринге, ада-иезин нелдирзин чидирген уругларга болгаш бот чорааш өлген иелерниң уругларынга (Хоойлунуң 62 чүүлү) тыпсыр чогуур эң улуг хемчээлден аңгыда ажыл то-

(Төнчүзү 4-кү арында).

РСФСР-ГЕ КҮРҮНЕ ПЕНСИЯЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың

ХООЙЛУЗУ

(Уланчызы. Эгези 2-ги, 3-кү арыннарда).

...тевиринден доктааттынган нормалар ёзугаар санаар.

Пенсияны ажылының төлевиринден санаар арга чок хамаатыларга чогуур пенсияларның эң бичин хемчээлинге деӊ бызыг түңге доктаадыр.

100 чүүл. Пенсия санаар ажыл төлевиринин составы

Пенсия санаар ажыл төлевиринин составынга ажыл (албан) дээш төлевириниң бүгү хевирлерин, ажыл шагындан дашкаар ажыл, дыштаныр хүннерде болгаш дакпырлаан ажыл дээш төлевирни кииріштир, кандыг-даа хевирлиг чаңгыс удааның төлеп бериишкиннеринден (ажыглаттынмаан шөлээ дээш компенсация, ажылдан үнүп турда бээр дузаламчы акша дээш база оон-даа өске) аңгыда санаар. Түр үеде ажыл кылып шыдавазының болгаш херээжен кижиниң сааттанганының база божуурунуң талазы-биле шөлээ үези дээш төлеттинген дузаламчы акшаны база киир санаар.

Автор гонорарын өске ажыл дээш ажыл төлевири-биле деңге санаар. Оон кадында ону төлеп берип турар үеде күштүг турган күрүне ставкаларын ёзугаар санаар.

Өөредилге үезинде төлеп берип турган стипендияны (пенсия дээш чедип келген кижиниң күзели-биле) ажыл төлевиринге деңнээр.

101 чүүл. Ажыл төлевиринин арыг кезиин тодарадыры

Ажыл төлевириниң арыг кезиин ажыл төлевири ап турган үениң күрүнениң үүрмектеп садар өртектери-биле тодарадыр.

102 чүүл. Пенсия доктаадырда айның ортумак ажыл төлевирин тодарадыр үелер

Пенсия доктаадып турар үеде айда ортумак ажыл төлевирин (пенсия дээш чедип келген кижиниң күзели-биле) тодарадыры: пенсия дээш чедип кээриниң мурнунда ажылдың (албанның, хуусаалыг шериг албанындан аңгыда) сөөлгү 24 айлары дээш азы пенсия дээш чедип кээриниң мурнунда бүгү ажыл-чорудулгазының дургузунда ажылдың (албанның) кандыг-даа шуушкак 60 айлары дээш.

Айда ортумак ажыл төлевирин санаар айларның санындан (пенсия дээш чедип келген кижиниң күзели-биле) айның баштайгы хүнүнден эгелээни азы доозулганы-биле долу эвес болган ажыл айларын болгаш үш хар чедир уруг ажаап карактаары-биле холбаштыр бердинген шөлээниң айларын (оон иштинде долу эвес) казыыр, оон аңгыда хамааты кижиниң инвалид боор турганы, чок болза кемдээшкиннден азы кадыының оон өске кандыг-бир баксыраашкынындан чедиртинген каражаның орнун ап турганы, I бөлүктүң инвалидин, 16 хар чедир инвалид уругну азы эмнелге албан чериниң шиитпири-биле өске кижиниң дузазын херезлээр деп санаткан назылап-кыраан кижини ажаап-карактап турганы ажыл үезин база казыыр. Ынчан казыттынган айларны шилип алдынган үениң шуут дорт мурнунда азы шуут дорт соонда айлар-биле солуур.

103 чүүл. Айда ортумак ажыл төлевирин санаарының чуруму

Хоойлунуң 102 чүүлүнде айыттынган үелерде айда ортумак ажыл төлевирин ажылдың (албанның) 24 айларында болгаш ажылдың (албанның) 60 айларында алган ажыл төлевириниң ниити түңүн тус-тузунда 24-ке база 60-га үлеп турагш санаар.

Бир эвес ажыл 24 айдан эвээш үеде үргүлчүлээн болза, айда ортумак ажыл төлевирин херек кырында ажылдап эрттирген айларының ажыл төлевириниң ниити түңүн ол айларның санынга үлээш санаар.

Ажылдаан үези бир долу календарьлыг айдан эвээш болган таварылгаларда, пенсияны чижеглеп алган айда ажыл төлевирин барымдаалап санаар. Ону дараазында хевир-биле тодарадыр: бүгү-ле ажылдап эрткен үе дээш ажыл төлевирин ажылдаан хүннериниң санынга үлээр болгаш бир чылдың иштинге ортумаа-биле санаан (беш хүнүг ажыл неделязында — 21,2, алды ажыл хүнүг неделяда — 25,4 хүннер) айда-ла ажыл хүннеринге алдынган түңнү көвүдедир. Мындыг таварылгада пенсияны санап үндүрер ажыл төлевири ол ажылдакчының тарифтиг ийи төлевириниң (шалыгының) түңүнден ажып болбас.

104 чүүл. Ажылчы чоннуң чамдык категорияларының ажыл төлевирин санаары

Чамдык хамаатыларга бараан болурунуң талазы-биле ажылдап турар кижилерниң пенсияларын санап үндүреринге хүлээп көөр ажыл төлевирин күрүне бүдүрүлгелеринде болгаш чоннуң амыдырал хандырылга организацияларында ажылдап турар чогуур профессияның болгаш мергежилдиң ажылчыннарының болгаш албан-хаакчыларының ажыл төлевириниң түңү-биле кызыгаарлаттынар.

ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чогаадыкчы эвилелдериниң кежигүннеринге, өске-даа чогаадыкчы ажылдакчыларга (Хоойлунуң 89-ку чүүлүнүң ийиги кезээ) пенсияларны Хоойлунуң бо кезээ-биле доктааткан ниити үндезиннер-биле санап үндүрер. Ол үеде оларның айда ортумак ажыл төлевирин пенсия алырының мурнунда сөөлгү ийи календарьлыг чылында азы пенсия алырының мурнунда ниити күш-ажыл кылып турганы үезиниң бүгү дургузунда кайы-даа беш календарьлыг чылында ажыл төлевирин тодарадыр.

105 чүүл. Өске чурттардан көжүп келген хамаатыларга пенсияларны санаары

Өске чурттардан көжүп келген, ССРЭ-ге ажылдавайн турган совет хамаатыларынга пенсияларны доктаадыр үеге чедир ССРЭ-де чогуур профессияның болгаш мергежилдиг ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевирин барымдаалап санап үндүрер.

106 чүүл. Ниити күш-ажыл стажының улгатканы-биле холбаштыр пенсияларны эде санаары

Пенсияларның хемчээлин тодарадырынга чугула ниити күш-ажыл стажы бир чылга азы оон хөй санныг чылга улгатканда (Хоойлунуң 16, 17 18, 19, 34 чүүлдери) пенсияны катап санаар. Бир эвес долу эвес ниити күш-ажыл стажының үезинде пенсияны доктааттынган пенсионер долу пенсияны доктаадырынга четчир стажты чедип алыр болза, ону доктаадып тургусканының соонда түү хире үе эрткени хамаан чокка пенсияны эде санаар.

Пенсияны эде санаарын пенсионерниң билдиришкинниң ёзугаар ону оон мурнунда доктааткан эде санааны ажыл төлевирин азы пенсияны катап доктаадырының үезинде ажыл төлевирин барымдаалап кылыр.

107 чүүл. Ажыл төлевириниң улгатканы-биле холбаштыр пенсияларны эде санаары

Пенсияларны доктаатканының соонда 24 айдан эвээш эвес үениң иштинде мурнундаагызындан бедик ажыл төлевири-биле ажылдаан пенсионерлерге пенсияларны доктаатканының соонда улаштыр 24 айның иштинде ажылдап алганын санаан айда ортумак ажыл төлевирин ёзугаар, Хоойлунуң 102 болгаш 103 чүүлдеринде айыткан чурум-биле (оларның билдиришкининиң ёзугаар) эде санаан турып болур.

Дараазының эде санаашкын бүрүзүн-не оон мурнунда эде санаашкынның соонда ажылдаанындан бээр 24 айдан эрте эвес үеде кылыр.

108 чүүл. Азыракчы-пенсионерниң чидирген таварылгада пенсияларны санап үндүрери

Мөчээн пенсионерлерниң өг-бүлелеринге пенсияны азыракчы кижиге ону барымдаалап турагш, санаан ажыл төлевирин азы Хоойлунуң бо кезээ-биле тодараткан ажыл төлевирин барымдаалааш (пенсия дээш билдиришкин киирген кижиниң күзелин ёзугаар) санап үндүрер.

109 чүүл. Бир пенсиядан өскезинче шилчээнде пенсияны санап үндүрери

Бир пенсиядан өскезинче шилчээниниң үезинде ажыл төлевирин Хоойлунуң бо кезээ-биле доктааткан ниити үндезиннер-биле тодарадыр. Ол ышкаш чаа үндезин ёзугаар пенсияны (пенсионерниң күзээни-биле) мурнунда берип турган пенсияны тодараткан ажыл төлевири-биле санап үндүрүп база болур.

110 чүүл. Пенсияны улгаттырары

Бо Хоойлуну ёзугаар санаан пенсияның хемчээлин бедидерлер болза:

Совет Эвилелиниң Маадырларынга болгаш Алдар орденининң үш чергелери-биле шаңнаткан хамаатыларга — 50 хуу;

Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларынга — 25 хуу;

Күш-ажылчы Алдар орденииниң үш чергелери-биле азы «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге турагш, Төрээн чурткa бараан болганы дээш» орден-биле шаңнаткан хамаатыларга — 15 хуу;

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, оон иштинде хостуг хөлезин составтың кижилеринге — кырып-назылааны дээш (Хоойлунуң 17-ги чүүлүнүң бирги кезээ) эң эвээш пенсияның 25 хуузу;

Политиктиг чылдагааннар ёзугаар үндезин чокка репрессияга таварышкан болгаш сөөлүнде агарткан хамаатыларга — кырып-назылааны дээш (Хоойлунуң 17-ги чүүлүнүң бирги кезээ) эң эвээш пенсияның 25 хуузунга.

111 чүүл. Пенсияга немелдени санап үндүрериниң чуруму

Пенсияга немелдени, оон иштинде эң эвээш болгаш эң улуг пенсияга немелдени Хоойлунуң 110 чүүлүн ёзугаар ону бедиткениниң соонда санаар.

Немелделиг пенсия кыдыкы түң-биле кызыгаарлаттынмас.

Бир эвес өг-бүлеге ийи болгаш оон-даа хөй ажылдавас пенсионерлер бар болур болза, немелдени чедир санаарда өг-бүлениң ниити азыралында турар ажыл кылып шыдавас кежигүн бүрүзү пенсионерлерниң бирээзинге оларның шилээнин ёзугаар барымдаалап көөр.

112 чүүл. Ажыл төлевиринге районнар коэффициентизин доктааткан районнарда чурттап турар хамаатыларга күш-ажыл болгаш социал пенсияларның эң эвээш хемчээлдерин улгаттырары

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ажыл төлевиринге районнар коэффициентилерин доктааткан районнарда чурттап турар хамаатыларга күш-ажыл пенсияларын болгаш социал пенсияларның эң эвээш хемчээлдерин айыттынган черлерге оларның чурттааны бүгү үезинге чогуур коэффициентини ажыглавышаан, тодарадыр. Оон-биле кады бир эвес аңгы-аңгы коэффициентилер доктааттынган болур болза, бүдүрүлге эвес адырларның ажылчыннарынга болгаш албан-хаакчыларынга ол районда күштүг боор турар коэффициентини ажыглаар.

VIII. Социал пенсиялар

113 чүүл. Социал пенсия алыр эргени тодарадыр негелделер

Социал пенсияны доктаадып тыпсырлар болза: I болгаш II бөлүктүң инвалидтери, оларның иштинде бичии чажындан тура инвалидтер, а ол ышкаш III бөлүктүң инвалидтери; 16 хар чедир назылыг инвалид уруглар; ада-иезиниң бирээзин азы иелдирзин чидирген, 18 хар чедир назылыг уруглар; 65 болгаш 69 хар четкен хамаатылар (эрлер болгаш херээженнер).

16 хар чедир назылыг уругга инвалид кылдыр санаар медицина шинзылгазын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тодарадканы чурумну ёзугаар бадылаар.

114. чүүл. Социал пенсияларның хемчээлдери

Социал пенсияны дараазында хемчээлдерге доктаадыр:

а) I болгаш II бөлүктүң бичии-чажындан тура инвалидтерге, I бөлүктүң инвалидтеринге, инвалид уругларга, а ол ышкаш ада-иезин иелдирзин чидирген болгаш мөчээн бот-иениң уругларынга — кырып-назылааны дээш, эң эвээш пенсияның (Хоойлунуң 17-ги чүүлүнүң бирги кезээ) хемчээли-биле;

б) II бөлүктүң инвалидтеринге (бичии чажындан тура инвалидтерден аңгыда), ада-иезиниң бирээзин чидирген уругларга болгаш 65 болгаш 60 хар четкен (чогуур эр болгаш херээжен) хамаатыларга — кырып-назылааны дээш эң эвээш пенсияның (Хоойлунуң 17-ги чүүлүнүң бирги кезээ) ⅔ хемчээли-биле;

в) III бөлүктүң инвалидтеринге — кырып-назылааны дээш эң эвээш пенсияның (Хоойлунуң 17-ги чүүлүнүң бирги кезээ) ½ хемчээли-биле.

115 чүүл. Хоойлунуң III бөлүүнүң чамдык дүрүмнерин ажыглаары

Инвалид болганы-биле холбаштыр социал пенсияны доктаадып тургускан хамаатыларга Хоойлунуң 23—25, 47, 48 чүүлдеринде көрдүнген дүрүмнер хамаарыжыр.

116 чүүл. Ажылдап турар пенсионерлерге пенсия төлээри

Ажылдап турар пенсионерлерге пенсияны долу хемчээли-биле төлээр.

IX. Пенсияларны доктаадыры болгаш төлеп бээри

117 чүүл. Пенсия хандырылгазын боттандырар органнар

Бо Хоойлуну ёзугаар пенсия хандырылгазын социал хандырылгазының күрүне органчары боттандырып чорудар.

Пенсиялаар дээш дилегниң, ону доктаадырының болгаш төлээрин органнзастаарының, херечи бадыткалдары-биле ажыл стажын тургузарының, пенсия документазын кылырының дүрүмнерин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тодаратканы чуруму-биле доктаадыр.

118 чүүл. Пенсияны доктаадып эгелээр хуусаа

Хоойлунуң 119-ку чүүлүнде айыткан таварылгалардан аңгыда пенсияны ону алыр дээш дилээн хүнүнден эгелээш доктаадыр.

Эргежок чугула документилер-биле кады билдиришкин киирген хүнү пенсия алыр дээш дилег киирген хүн деп санаар. Билдиришкинни болгаш документилерни почта дамчыштыр чоруткан болза, оларны чоруткан хүнү дилег киирген хүн деп санаар.

Пенсия тыпсырының эргежок чугула бүгү документилерни билдиришкинге четпес кылдыр кошкан таварылгаларда, ол кандыг документилерни немештир киирер ужурлуун пенсия алыр дээн кижиге тайылбырлап бээр. Бир эвес оларны чогуур тайылбырны алган хүнден бээр үш айдан орай эвес үе иштинде киирер болза, билдиришкин берген хүнү дилег кылган хүн кылдыр санаар.

Пенсия доктаадып тургузарының дугайында билдиришкинни оон эргежок чугула бүгү документилери-биле кады киргениниң азы немелде документилерниң киргениниң соонда 10 хонуктан орай эвес хуусаада социал хандырылга органы көөр.

119 чүүл. Пенсия дээш дилег киирген хүнден эрте пенсияны доктаадыры

Дилег киирген хүнден эрте чогуур пенсияны (Хоойлунуң 118-ки чүүлү) дараазында таварылгаларда тыпсыр:

кырып-назылааны болгаш хөй чылда ажылдааны дээш пенсияны—бир эвес ол дээш билдиришкин киирген болза, ажылды (албанны) соксаткан хүнден эгелээш;

инвалид болганы дээш пенсияны—бир эвес ол хүнден эгелээш, 12 айдан орай эвес үе иштинде дилег киирген болза, инвалид болганын тодараткан хүнден эгелээш;

азыракчызын чидирген таварылгада пенсияны — бир эвес пенсия дээш дилег оон мөчээни хүнден эгелээш, 12 айдан орай эвес үеде киирген болза, азыракчының өлгени хүнүнден эгелээш тыпсыр; пенсия дээш дилег оон орай киирген болза, ол дээш дилег киирген хүнүнден бир чыл эрте доктаадыр.

Бүгү таварылгаларда пенсияны ону алыр эргениң тыптып келген хүнүнден эрте эвес кылдыр доктаадыр.

120 чүүл. Пенсия төлээриниң ниити дүрүмнери

Пенсияны эртип турар ай дээш төлеп бээр.

Пенсияны чедирип бээрин болгаш алыр черже чорударын күрүне күсели-биле боттандырар.

121 чүүл. Пенсияның хемчээлиниң болгаш хевириниң өскерлип эгелээр хуусаазы

Доктааттынган пенсияның хемчээлин ону бедидер эргениң тургустунуп келгенинде эргежок бүгү документилер-биле кады пенсияны улгаттырар дугайында билдиришкинни пенсионер кижиниң киирген айының соонда эгелээн айның бирги хүнүнден эгелээш; пенсияны эвээжедирин болдурар байдалдарның туруп келгениниң үезинде—чогуур байдалдарның тургустунуп келгениниң соонда эгелээн айның бирги хүнүнден;

бир пенсиядан өскезинче шилчидерин бүгү эргежок чугула документилер-биле кады чогуур билдиришкинни бергениниң соонда эгелээн айның бирги хүнүнден эгелээш кылыр.

122 чүүл. Пенсионерниң кырганнар болгаш инвалидтер бажыңынга турган үезинде пенсияны төлээри

Кырганнар болгаш инвалидтер бажыңнарында чурттап турар пенсионерлерге пенсияны доктаатканының үндезини болгаш хевири хамаан чокка, оларның пенсиязының түңү-биле бажыңда азырадып турарының өртээниң аразында ылгалын, ынчалза-даа пенсияның 10 хуузундан эвээш эвезин (шериг албанының үезинде бертинген уржуундан инвалидтерге—25 хуузундан эвээш эвезин) болгаш айда 15 рубльдан төлеп бээр.

Бир эвес кырганнар болгаш инвалидтер бажыңында чурттап турар пенсионерде өг-бүлениң оон азыралында турар болгаш ажыл кылып шыдаар арга-шинээ чок кежигүннери бар болза, пенсияны дараазында чурум-биле бээр: өг-бүлениң бир кежигүнүнге — пенсияның дөрттүң бирин, өг-бүлениң ийи кежигүнүнге — пенсияның үштүң бирин, үш болгаш оон хөй кежигүнүнге—пенсияның чартыын, пенсионерниң бодунга — бажыңга азыралының өртээн үндүр санаанындан пенсияның арткан кезиин, ындыг-даа болза бүгү таварылгаларда пенсияның 10 хуузундан эвээш эвезин (шериг албаның үезинде бертинген уржуундан инвалид болганнарга — 25 хуузундан эвээш эвезин) болгаш айда 15 рубльди бээр.

123 чүүл. Пенсионерниң чогуур үезинде албаан пенсиязын төлеп бээри

Доктааттынган пенсиядан пенсионерниң албааны түңнерин эрткен бүгү үезин дээш төлеп бээр, ынчалза-даа оларны алыры дээш дилег киргениниң мурнундагы үш чылындан хөй эвес үезин барымдаалаар.

Пенсияны доктаадып база төлеп турар органнарның буруузу-биле чогуур үезинде алдынмаан пенсия түңнериниң кандыг-бир хуусаа-биле кызыгаар чокка эрткен үе дээш төлеп бээр.

124 чүүл. Хосталгазып казыткан үеде пенсияны төлеп бээрин соксадыры

Пенсионерниң судтуң шииткелин ёзугаар хосталгазын казыткан үезиниң иштинде пенсияны аңаа төлеп бээрни соксадыр.

125 чүүл. Пенсионерниң мөчээни-биле холбаштыр пенсияларының чедир алдынмаан түңнерин төлеп бээри

Оон өлгени-биле холбаштыр пенсионерге онаашкан пенсияны болгаш чедир албаан түңнерин ниити чурумну ёзугаар оон салгакчыларынга төлеп бээр.

Өлген кижиниң хоржудулгезин кылып турар өг-бүлезиниң кежигүннеринге ол түңнерин ызыгуур салгалын хүлээп алырынга чедир үеде төлеп бээр.

X. Бүдүрүлгелерниң (организацияларның) болгаш хамаатыларның харысалгазы

Пенсия айтырыгларының талазы-биле чаргыны чарары

126 чүүл. Пенсия доктаадыр болгаш төлээри-биле киирген документилерде киирген медээлерниң шынныы дээш харысалга

Бүдүрүлгелер (организациялар, хамааты) пенсияны доктаадыр болгаш төлээри-биле холбаштыр берген документилерде медээлерниң шынныы дээш харысалгалыг болур.

Документиде киирген медээлер шын эвес болган база оларга үндезилээш, пенсияны берген таварылгаларда бүдүрүлге чери социал хандырылганың чогуур органынга таварыштырган каражаны эгидип бээр.

127 чүүл. Бүдүрүлгениң (организацияның) болгаш пенсионерниң хүлээлгелери. Оларның харысалгазы

Бүдүрүлге (организация) пенсионерни ажылга хүлээп алганының дугайын пенсия берип турар органга беш хонук хуусааның иштинде дыңнадыр хүлээлгелиг.

Пенсияның хемчээлин өскертир азы ону төлеп бээрин соксадырын болдурар байдалдарның туруп келгениниң дугайын пенсионер кижи аңаа пенсия берип турар органга дыңнадыр хүлээлгелиг.

Айыттынган хүлээлгелерни күүсетпээн болгаш оон-биле холбаштыр артык түңнерин төлээниниң таварылгазында бүдүрүлге чери болгаш пенсионер социал хандырылганың чогуур органынга таварыштырганы каражаны дедир эгидер.

128 чүүл. Пенсионерниң өскээр ажыглааның уржуундан артыкка төлээн пенсиялар түңнерин тыртары

Пенсионерге оон өскээр ажыглааның уржуундан (кара өжегээр шын эвес медээлерлиг документилерни киргениниң, азырадыкчызының өлгени-биле холбаштыр пенсия ап турар өг-бүле составынга өскерилгелерни чажырганының болгаш оон-даа өске) артыкка төлеп берген пенсия түңнерин пенсия төлеп берип турар органның шиитпирин ёзугаар пенсиядан тырткан туруп болур. Аңаа үндезилээш ону тыртарының хемчээли пенсионерге төлеп бээр ужурлуг пенсияның 20 хуузундан ашпас болур ужурлуг. Хоойлужудулга ёзугаар пенсиядан казышкыннарның бүгү таварылгаларында чогуур пенсияның 50 хуузундан эвээш эвези пенсионерге хевээр артар.

Пенсияны бээрин соксаткан таварылгада арткан өренин суд шугуму-биле тыртып алыр.

129 чүүл. Пенсия айтырыгларының талазы-биле маргылдаалар

Пенсияны доктаадырының, төлеп бээриниң, пенсиядан тыртарының, пенсияның артык төлеттинген түңнерин эгидериниң айтырыгларының талазы-биле маргылдааларны социал хандырылганың үстүнде турар органы үзе шиитпирлээр. Бир эвес хамааты (бүдүрүлге, организация) ол органның хүлээп алган шиитпири-биле чөпшээрешпес болза, негелде херээниң суд чорудулгазының дугайында хоойлужудулгада айыткан чурум-биле маргылдааны үзе шиитпирлээр.

XI. «РСФСР-ге күрүне пенсияларының дугайында Хоойлуну күштүг болдурарының чуруму

130 чүүл. Хоойлуну күштүг болдурарының хуусаазы

Бо Хоойлунуң күштүг болурунуң хуусаалары болза: дайын инвалидтеринге болгаш дайынның өске-даа киржикчилеринге (оларның иштинде хостуг төлевирлиг составтың санындан), өлүрткен шериг албанныгларның өг-бүлелеринге, үндезин чок черге политиктиг чылдагааннар-биле репрессияга таварышкан болгаш сөөлүнде агарткан хамаатыларга пенсиялар кезектери, күш-ажыл пенсияларының эң эвээш хемчээлдери, уругларга —шуут өскүстерге пенсиялар, Чернобыльдың АЭС-инге халаптың уржуктарын узуткаарының киржикчилеринге пенсиялар, социал пенсиялар, а ол ышкаш пенсияларның хемчээлдеринге болгаш пенсияларны болгаш ажыл төлевирин санаарының чурумунга (Хоойлунуң VII бөлүү) хамааржышпас нормалар кезээ — 1991 чылдың марттың 1-ден; арткан кезээнге — 1992 чылдың январының 1-ден эгелээр, оон-биле кады 1992 чылдың июльдуң 1-ге чедир пенсияларны айда-ла 180 рубльден ашпас түң-биле бээр.

131 чүүл. Пенсияларны пенсия херээниң документилериң ёзугаар катап санаары

Бо Хоойлунуң негелделериң болгаш нормаларын ёзугаар улам бедик пенсия алыр эргелиг хамаатыларга пенсияны хоойлу ёзугаар доктаадып, эде санаар.

Пенсияны эде санаарын пенсияны санап үндүрген ажыл төлевирин барымдаалап турагш, пенсия херээнде бар документилерни ёзугаар кылыр. Оон үезинде пенсияны доктаатканының соонда (1990 чылга чедир кады алыр) эрткен долу календарьлыг чыл бүрүзүнге онааштыр айыттынган ажыл төлевири дөрт хуу немежир апаар, ынчалза-даа 250 рубльден ажыг болбас.

Бир эвес эде санаашкынның үезинге чедир немелде документилерни, ылангыя хоойлунуң негелделеринге дүгжүп турар ажыл төлевириниң дугайында шынзылгазын киирер болза, пенсияга эде санаашкынны ындыг документилерни барымдаалап турагш кылыр.

132 чүүл. Хоойлуну күштүг кылдыр киргениниң соонда берген документилер ёзугаар пенсияларны эде санаары

Бо Хоойлуну күштүг болдуруп киргениниң соонда мурнунда доктааткан пенсияны оон-даа улгаттырар эргени берип турар немелде документилерни (стаж, ажыл төлевириниң дугайында болгаш өске-даа) киргенде, пенсияны база катап эде санаар. Пенсияларны Хоойлуну күштүг болдуруп киирген хүнүнден эгелеп санаар, ынчалза-даа ону 12 айдан ажыг эвес үеде (документилерни киирген айны санавас) кылыр.

Айыттынган документилерни 1993 чылдың июльдуң 1-ниң соонда киирген таварылгада, пенсияны Хоойлунуң 121 чүүлүнде доктааттынган ниити чурум ёзугаар эде санаар.

133 чүүл. Пенсияның мурнунда доктааткан хемчээлин хевээр арттырары

Бо Хоойлуну күштүг болдуруп кииреринин мурнунда пенсиязы доктааттынган хоойлунуң негелделерин болгаш нормаларын ёзугаар оон хөй пенсия алыр эргези чок хамаатыларның пенсиязы мурнунда доктааттынган хемчээлинге хевээр артар, ынчалза-даа Хоойлуда көрдүнген пенсияның чогуур эң улуг хемчээлинден бедик эвес болур ужурлуг.

134 чүүл. Мурнунда доктааткан персоналдыг пенсияларны эде санаары

1990 чылдың ноябрь 21-ден эгелээш, РСФСР-ниң девискээринге персоналдыг пенсияларны моон соңгаар доктаадып тургузарын соксадыр.

1990 чылдың ноябрының 21-ге чедир доктааттынган персоналдыг пенсияларны 1992 чылдың январь 1-ден эгелээш күш чок болдурар. Оларны күш чок болдурарынга чедир ындыг пенсияларны тывыскан хамаатыларга пенсияларны күштүг боор турар хоойлужудулганы ёзугаар өске бүгү хамаатыларга ниитизи-биле хамааржыр чурумну ёзугаар доктаадыр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Б. Н. ЕЛЬЦИН.**

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1990 чылдың ноябрының 20.

КИНО

ЯНВАРЬ 9-та

«НАЙЫРАЛ»: «Друг бедных» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда. Видеозал: «Лавинный экспресс» 9.20, 11.20, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Финист — Ясный сокол» 9.00, 14.10. «Лиловый шар» 10.40, «Кай из ящика» 12.20, «Профессионал» (16 харга чедир) 15.50, 17.00, 19.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Не хнычь, белочка» (ЧСФР) 10.30, 12.00, «Фотография с женщиной и диким кабаном» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Маленькие проказники» 13.00, «Храм любви» (Индия, 2 сериялыг) 14.10, 16.50, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Фотография с женщиной и диким кабаном» (16 харга чедир) 17.30, 19.30 шактарда.

Ажылче чалап тур

«Тываның аныяктары» солуннуң редакциязынга улуг бухгалтер дарый негеттинип турар.

Айда шалыгы 240 рубль.

Баар чери: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, Каб. 68. тел: 3.27-25.

* * *

«Тыва автотранс» каттыжышкынның чанында «Автомобилист» гараж кооперативиниң кежигүннериниң хуралы 1991 чылдың январь 12-де 10 шакта Пассажирлер АТБ-зының клувунга болурун кооперативтиң баштаар чери дыңнадып тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

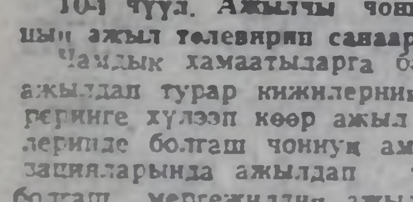

Редактор

В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34, ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретары — 3-34-92, ◆ оралакчылары — 3-45-93. Киилдистер ◆ партийжи-органнзастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ Советтер ажылының—3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57, репортерлар бөлүү — 3-34-39, ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93,корректорлар—3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 38.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл январь 10 четверг № 7 (14506)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Садар өртээ 10 көп. (Чагыдар өртээ 6 көп.).

Үениң судалы

Дүүн — ТАЛОННАР АЛЫР ДЭЭШ...

Кызылдың магазиннеринден аъш-чем болгаш үлетпүр бараннарын садарын талон-биле чорударынга холбаштыр база бир берге айтырыг тургустунуп келгенин амыдырал көргүзе берген: чамдык албан черлериниң даштында кыштың чыккылама соогунда талон алыр дээш оочур манаан кижилер кайы хөй.

Моон мурнунда колдуунда-ла аъш-чем болгаш арага садарының талоннарын үлеп турда, ол ажыл элээн чиик турган. А бо чылдан эгелеп, аңаа неместир бажың иштиниң дериг-херекселдеринден эгелээш, кедер идик-хеп база эң ховар бараан-нарны садарын талоннаан. Ынчангаш бараанны чүгле тың садып алырындан амгыда. база бир берге ажыл— талон оочурлаары апарган.

Кызылдың Кочетов кудумчузунда хоорkүүском бажыңының чанында чаңгыс каът ыяш бажыңның бир ужунда чыылган хой чонга дүүн четтивис. Шуппу пенсионерлер болду. Арага талону үлеп турар. Ынаар кижи кирер уг чок болду. Оода-ла талон үлеп турар харысалгалыг кижилер-биле беседалажып, чугаалажыр дээн бодалым бүтпеди.

Хоорайның № 2 чуртталга-бүдүрүлге ажыглал участогунга чеде бердивис. Ында база-ла узун оочур. Ында халагзынган, туруп-шылаан кижилерниң аразында хыйланганын, ботботтарының аразында ээлчег хунаажып турарын көргеш, кижи хөй-ле чүүлдерни бодаар чорду.

— Талон алыр дээш ийи дугаар хүн сүржүп келдим. Ажылым туруп алды. Бажыңда уругларымга чем садып бээр харык чок апардым — деп, кижи ортузу чеде берген херээжен кижи ээлчег бажындан эрттирерин дилээрге, аңаа турганнар кандыг-даа харыы бербейн, кирбейн барды. Бодунуң талон алыр черин тыппайн турар улус база эндерик болду.

Ында талон үлеп турар кижилерниң бирээзи, участоктуң септелге талазы-биле мастери Екатерина Павловна Шевелевичиге арай боорда ужуражыр аргалыг болдум.

— Талон үлээринге мындыг оочур ка... ап тургустуна бергени ил — деп оон айтырдым.

— Талоннарны моон мурнунда ышкаш бүдүрүлгелерге үлээр кылдыр тургускан болза, эки деп бодаар мен. Бистер боттарывыстың кол ажылывысты үгбайн тургаш, ам барык ийи дугаар неделя дургузунда чүгле талон үлеп туруп бердивис. Хоорайның Чүлдүмден эгелээш, С. Тока кудумчузунда база Каа-Хем суурнуң харын-даа Улуг-Хемниң оң талазында чурттакчыларга талон үлээрин бистерге дагзып кааны черле дыка берге-дир. Талоннарның чамдыызын депутаттар үлеп турар апарган-даа болза, кижилер талон алыр черлерин билбес, оларның даңзызын тургускан тускай номнар чок. Мындыг үендээн байдалдарда ажылдаары берге-дир — деп, ол хомудап чугаалады.

Шынап-ла бо коллективтиң ажылдакчылары боттарының дорт хүлээлгелерин октааш, ам чүгле талоннар үлээринге өй апарганы ол-дур.

А № 1 участокта база-ла ындыг: даштын соокта талон алыр дээш шөйүлген ээлчег, үе-човуур, халак-хилек...

А ол-ла үеде хоорkүүскомнуң даргалары даштыч соокка доңган-дожаан, узун ээлчег манааш, туруп-шылапкан пенсионерлерни, ажылын каггаи кижилерни соңга өттүр көргеш, чүнү кылырын, оон кандыг шиитпир үндүрерин бодап олурар ирги бе?..

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорkүүскомунуң чанында талон оочурлааш, доңуп-дожаан пенсионерлер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

СЭТА-ның парламент корреспондентилериниң Кремльден дамчытканы болза: ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязы үш неделя чапсарлааныныиң соонда, январьның 8-те, бодунуң ажылын катап эгелээн. Сессияның кол айтырыы— ССРЭ-ниң 1991 чылда Күрүне бюджединиң болгаш Күрүне планының дугайында хоойлуларның төлевилелдерин чугаалажыры.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов палаталарның каттышкан хуралын ажыдып тургаш, үндезини-биле чаартынганының соонда, парламентиниң составы чыгдынган бүгү дуржулгалыы дээштии-биле ажыглаар дээрзинге идегелин илереткен. Үстүнде айыттынган хоойлу төлевилелдеринден аңгыда айтырыгларны парламент кежигүннери эң чоокку үеде шиитпирлээр апаарын ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы улус депутаттарының чоокта чаа болган Съездизиниң түңнелдерин тодаргай чугаалааш, чугаа болза ниитилелде байдалды чогумчудуп экижидериниң ролюн оон күүсеткениниң дугайында боор турарын демдеглээн. А. И. Лукьяновтуң чугаалааны-биле алырга, ол Съезд кончуг харысалгалыг болгаш быжыг туруштуг байдалга эрткен. Ынчангаш Эвилелдиң эрге-чагыргазының дээди органының доктаал-шиитпирлери бүгү-ле хоойлужудулга ажыл-чорудулгазының үндезини болур ужурлуг. Эвилел хоойлужудулгазынга чөрүшкек эвес, чүгле ындыг республика хоойлуларының күштүг болурун Дээди Советтиң Даргазы онзалап айыткан. Ону тайылбырлааш, парламентиниң баштыңы мынча дээн: «хоойлулар аразында дайылдажыышкыннар соксап эгелээп», ынчангаш «бюджеттер дайылдажыышкынын» база өжүрер үе келген.

А. И. Лукьянов дөрткү сессияның түңнел үе-чадазының ажылының графигин болгаш хүн чурумун тайылбырлаан. Планны болгаш бюджетти хүлээп алганының соон дарый чоннуң ажыл-биле хандыгрылгазының дугайында ССРЭ хоойлужудулгазының үндезиннерин чугаалажып көргеш, хүлээп алыр ужурлуг. Ол дээрге кижилерниң келир үеге бүзүрээр болурунга хамаарышкан канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг айтырыг-дыр. Оон аңгыда дөрткү сессияга ССР Эвилелиниң хевээр камгалап арттырарының дугайында болгаш черни хуу өнчү болдурарының дугайында Бүгү-эвилел референдумнарын чорударының хүнүн тодарадыр ужурлуг. Бир эвес парламент кежигүннери Президентиниң чанында Министрлер кабинединиң кежигүннеринге кандидатураларны бадылавас болза, дыштанып чорутпас ужурлуг деп, депутаттарының бирээзиниң саналынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы чөпшээрешкен. Сессияга ол ышкаш Персия мугулдурунда байдалдың болгаш делегей ужур-дузалыг ийи кереэни күштүг болдуруп бадылаарының дугайында ССРЭ-ниң ДХМ-ниң дыңнадыын база чугаалажып көөр.

А. И. Лукьянов ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының кадыының байдалының дугайында айтырыгга харылааш, Н. И. Рыжковтуң байдалы эки боор турарын дыңнаткан. Ол кылаштап эгелээн, эмчилер аңаа помчуурун чөпшээрээн.

Сессияның моон соңгаар ажылынга холбаалыг чамдык айтырыгларны шиитпирлээниниң соонда, депутаттар ССРЭ-ниң 1991 чылда Күрүне планының болгаш Күрүне бюджединиң дугайында хоойлу төлевилелдерин түңнеп чугаалажып көөрүн эгелээн.

Ол төлевилелдерни эрткен чылдың ноябрь айында палаталарның каттышкан хуралынга чугаалажып көрүп эгелээни билдингир. Ооң түңнелдериниң дугайын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң План болгаш бюджет сан-хөө комиссиязының даргазы В. Г. Кучеренко дыңнаткан. Бо чылда Эвилел бюджединиң төлевилелинде 250 миллиард рубль хемчээлдиг орулганы алырын болгаш 276 миллиард рубль чарыгдалды кылырын айытканын ол дыңнаткан. Моон алгаш көөрге, 26 миллиард рубль дефициттиг болурун планнаан-дыр. Бюджеттиң чарыгдал кезээ, ылаңгыя камгалалга чарыгдалдар улуг маргылдааны болдурган. Ынчангаш ол орулгага чазактың саналдааны 98,6 миллиард эвес, а 96,6 миллиард рубльди тускайлаза кандыгыл деп олар сүмелээннер.

Депутаттар социал-культура хемчеглеринге чарыгдалче онза кичээңгей салган: ол орулгага 123 миллиард рубльди төлевилээн. Капитал тудугга акша-хөреңгини кызырар дугайында чазактың саналын чүүлдүг деп көргенин комиссия даргазы дыңнаткан. Бир эвес депутаттар ооң-биле чөпшээрежир чүве болза, топчүткен капитал салыышкыннары 52 миллиард рубль болур ужурлуг.

1991 чылдың бюджединиң онзагай чүүлү — экономиканы экижидериниң 114 миллиард рубль хемчээлдиг фондузун тургузары болурун ол чугаалаан.

Депутаттар боттарының чугаалажып көрүп турар төлевилелдеринге совет экономиканың мурнуңда орулгаларны оларга кол барымдаалаарын сапалдап турганнар. Бо чылын алыр ужурлуг 975 миллиард национал орулганың 87 хуузун херегледге болгаш бүдүрүлге эвес тудугга, ынчаарга чүгле 13 хуузун — хөгжүлдеге чарыгдаары көрдүнүп турар.

Бюджеттиң ол болгаш өске-даа чарыгдал кезектериниң тодаргай тайылбырлааш, комиссия даргазы оларның үндезиннерин бадыткап көргүскен.

Дараазында депутаттар төлевилелдерни чугаалажып көрүп эгелээш, боттарының саналдарын киргеннер.

ССРЭ Президентизиниң ужуражыышкыннары

МОСКВА, январь 8. (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Литваның Премьер-министри Казимера Прунскене болгаш ол республиканың Москвада доктаамал төлээлекчизи Эгидисс Бичкаускас-биле ужурашкан деп, СЭТА-ның корреспондентизинге Литваның доктаамал төлээлекчи чери дыңнаткан.

К. Прунскене Москвага бөгүн чедип келген. Доктаамал төлээлекчи черинге болган ужуражыышкынга кандыг айтырыгларны чугаалашканын дыңнатпаан.

• • •

Бөгүн ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин-биле ужурашкан. Ол дугайын Президентиниң парлалга албанының удуртукчузу В. Н. Игнатенко дыңнаткан. Ужуражыышкынга 1991 чылда Эвилел бюджединиң дугайында айтырыгларны чугаалашкан деп, ол дыңнаткан.

• • •

Ийи шак ажыг үргүлчүлээн беседага РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Ю. В. Скоков, ССРЭ-ниң сан-хөө министри В. С. Павлов киришкен. Чуртта социал-экономиктиг байдалды 1991 чылда быжыглап экижидериниң база нииты-эвилел бюджединиң тус-тус чүүлдерин дугуржурунуң чогуур механизмин ажылдап кылырының айтырыглары дугурушгунган. Бо айтырыг талазы-биле документиге бо кежээ ат салдынар. Өске республикалар аңаа ат салырынга база белен деп, парлалга бөлүүнүң удуртукчузу дыңнаткан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы

Январь 8-те Кремльге А. И. Лукьяновтуң даргалаашкыны-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болуп эрткен. Хуралга ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизиниң хүлээп алган шиитпирлерин боттандырары база Дээди Советтиң дөрткү сессиязын уламчылаары-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин хевээр арттырып камгалаарының дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ-ге референдум чорударын хандырар талазы-биле берген даалгазын күүседиринге хамаарышкан айтырыгларны аңаа чугаалашкан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаартынганы-биле холбаштыр, ооң комитеттериниң болгаш доктаамал комиссияларның составын база структуразын эде көрген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң даасканың ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хой-нииты-биле харылзааларының талазы-биле комиссияны тургускан. Комиссия дугайында дүрүмнү чүүлдүг деп көрген. Комиссияның даргазынга Национальдар Совединиң Даргазының оралакчызы Б. Н. Олейникти бадылаан.

Хуралга күрүне амыдыралының өске-даа айтырыгларын чугаалашкан.

(СЭТА).

Литваның чазаа халашкан

ВИЛЬНЮС, январь 8. (СЭТА). Бо кежээ Литваның Премьер-министри К. Прунскене ооң чазааның Министрлер кабинеди бүрүн составы-биле халажып үнер дээниниң дугайын дыңнаткан.

Ол айтырыгны Парламентиге бадылаашкынга тургускан. Чазактың халажып үнерин дээш 72 депутат бадылаан, 8 кижи удурланган, 22-зи дадагалзаан.

БАЙЫРЛЫГ, СООК-ИРЕЙ

Школачыларның дыштанылгазының хүннери солун, тоолчургу ужуражылгаларлыг. Хөгжүм-шиң театрының делгем залдары уругларга бо хүннерде улуг өргээ-биле дөмей, ойнап-хөглээринге магалыг болган.

Профэвилелдерниң болгаш тыва театрның ажылдакчыларының чогаадыкчы база организакчы ажыл-ижин моон улуг улус безин эскерген.

Бо кышкы дыштанылганың хүннеринде маңаа муң-муң школачылар Чаа чылдың улуг байырлалын уткаан. Саазын хапчыгаштарда белекчигештерни оюннар соонда моон ап турганнар. Театрның артистери уругларга шииллерни ойнап берип келген. Уругларга бир шииден көргүзүгнү мында киирдивис. Ында болуушкун хаан кижиниң аал-өргээзинде болуп турар.

— Делегейниң тайгазындан келген Соок-Ирей, делгем-делгем базып келгеш, бажымны чыттааш, суйбап кагды— деп, бир бичии школачы хөөрей-дир. Ынчан уруглар: — Че, байырлыг, Соок-Ирей!—диштилер.

Ондар ОХЕМЧИК.

Бөгүн — ЭЖИИ АЖЫТТЫНГАН

Каа-Хем районнуң Сизим суурунуң чурттакчыларының культурлуг амыдыралынга бөгүн улуг байырланчыг хүн болур.

Суур төвүнде 100 олуттуг, номчулга залдыг чаа клубтуң эжии сизимчилерге ажыттынар. Ону ажыглалга киирерингe ында ыяш үлетпүр ажыл-агыйы черинде бактаап турар бот-орулга-чарыгдалыг тудугжу бригада күжениишкинниг ажылдаан. Чаа культура одааның тудуун дүргедедиринге, ылаңгыя прораб Вячеслав Гусев төлептиг салыышкынын киирген.

Кара-оол НАТПИП-ООЛ.

Даарта — ЧЕМПИОН АТ ДЭЭШ

Школачыларның кышкы дыштанылгазы доостурунуң кырында келген.

Бо хүннерде баскетболга бирги чер дээш республика маргылдаазы даарта доостур.

Чемпион ат дээш бирги черниң салым-чолу шиитпирлеттинген. Шилиндек 11 командаларның арзындан Өвүр районнуң школачылары түңнел оюнда Кызыл хоорайның чыынды командазын удуп алгаш, бирги черни ээлээн.

(Бистиң корр.).

ШКОЛА: чаа базымнар

1000 РУБЛЬ ОРУЛГАЛЫГ

Рынок үезинде школаларның материалдыг баазазы кандыг болурунуң дугайында дүвүрээзиниг чугаа кодурлуп келген. Чамдык кижилер, школаларның байдалы рынок үезинде улам баксыраар деп санап-даа турар. Школа боду акша-төгерикти рынок үезинде эвээш-биче-даа бол, ажылдап ап болур бе? Ол айтырыгга харыны Дерзиг-Аксында дузалал школазының башкылары болгаш өөреникчилери берген.

Эрткен чылдың сөөлгү хүннериниң бирээзинде Дерзиг-Аксы суурнуң чурттакчылары кадыы багай уруглары өөредип, кижизидип турар дузалал школазынче сөктүп барып турганнар. Дузалал школазының өөреникчилериниң болгаш башкыларының кылган чүүлдериниң делгелгезин сонуургап көрүп турганнары ол. Улуг, бичии креслолар, сандайлар, столдар, тыва улустуң эт-херексели согааш, бала, үлгүүр, ыяштан кылган кежегелер, ойнаарактар дээш чүүлдер делгелгеге хөй болган. Өөреникчилерниң кылган эт-херекселдериниң шынары эки, даштыкы хевири ааныыг деп көрүкчүлер-даа, шынар тодарадырының комиссиязы-даа үнелээн. Бо үнелел хамыктың мурнунда башкылар М. К. Шагдыр, С. С. Идам, күш-ажыл инструктору А. С. Толгар, оларның өөреникчилериниң ажылынга мактал боору чугаажок.

Делгелгени кээп сонуургаан кижилер ойнаарактар, эт-херекселдер тудуп алгаш, тарап чанып турганнар. Аалчыларга делгелгеге белектер бергени ол бе? Чок. Делгээн эт-херекселдерни садып алганнары ол-дур. Чазанылга мастерскаязының бүдүрген кылыгларын суг болза 15 минута иштинде садып алгаш барганнар. Оларның нииты өртээ 701 рубль болган. Садып алыкчыларның хөй кезии школаның мастерскаязынга чагыгларны база киирген. Деспи, үлгүүр, орунар, кухня херекселдери, чаш уруг кавайы дээш өске-даа чүүлдерни кылып бээрин дилээннер. Башкылар, өөреникчилер чагыгларны күзелдии-биле хүлээп алган.

Школаның дааранықчыларының кылган идик-хеви, эдилелдери база бедик үнелелди алган. Платьелер, юбкалар, хөректээштер, холга тудар барбалар дээш өске-даа чүүлдерни 300 рубльге саткан. Идик-хепти дааараарын дааранылга кичээлдериниң башкызы К. К. Сат организастаан. Башкы Г. Сымчаан, өөреникчилер дээш өскелер-даа күзелдии-биле ажылдааннар. Школаның дааранылга мастерскаязынга база чагыгларны чон киирген.

Ниитизи-биле ол хүн школа чонга 1000 рубль ажыг акшага идик-хепти, эт-херекселди саткан. Башкылар, өөреникчилер хөй-аът кирип, школага хөй адырлыг кооперативти ажыдарын саналдап турар.

Баштайгы чедиишкиннер Дерзиг-Аксы дузалал школазының коллективинге чүткүлдү берзе-даа, бергелер хөй. Ол дээрге дериг-херекселдиң чедишпези, материалдар тып алырының белен эвези дээш оон-даа өске. Республиканың Улус өөредилгезиниң министерствозу, Каа-Хем районнуң организациялары биске дузалаар боор деп идегеп турар бис.

А. МӨҢГЕ.
Башкы.

ШКОЛАГА БҮДҮРЕР

Бараан өртээ канчаар-даа аажок улгадып, идик-хеп, аъш-чем аймааның ховартаанының дугайында солуннарга үнген чүүлдерни номчааш, ону бодум амыдыралга көргеш, дараазында бодалга келдим.

Республиканың школа бүрүзүнде дааранылга болгаш чазанылга мастерскаялары бар болгай. Оларның чамдыктарын дериг-херекселдер-биле хандырганы черле шору. Кылыры бөдүүн, тус черде бар материалдыг курлавырдан бараанны аңаа чүге бүдүрүп үндүрүп болбазыл? Мастерскаяларны багай ажыглап, күш-ажыл кичээлдерин эреңгейлеп эрттирип турары чажыт эвес болгай. Бистиң Шамбалыг школазында оолдарга, уругларга күш-ажыл өөредилгезиниң 2 кабинеди бар. Уругларның кабинединде даараныр машиналарының хемелери чок. Ынчангаш уругларны дааранып өөредиринге шаптыктыг боор турар. Дериг-херекселди кадагалап шыдавазывыс безин күш-ажыл кижизидилгезинче кайы хире сула сагыш салып турарывысты херечизи-дир.

Кижилерниң боттарының даарап алган хевин көөрге экизи кончуг боор-дур. Кызылга бир херээжен кижи аргып каан тон кедип алгаш чорааның көрдүм. Дыка ааныыг. «Уран холдар» деп бөлгүмнерни школаларга ажыткаш, аңаа хеп аймаан чүге даарап, аргып болбас деп. Өөредилге чылында 2 катап делгелгелерни ажыдып, аргаан, дараан кылыгларны садарын организастаар болза эки. Делгелгелерге эки шынарлыг идик-хепти, эт-херекселди киирген өөреникчилерни чүге шаңнап, мактап болбазыл.

Ада-иелер школа-биле быжыг харылзааны тудуп, уругларынга дүктү, чүнү боондактай белеткеп берип, харын-даа садып берип болур болгай. Хойлуг, өшкүлүг ада-иелер азыраан малындан кыргаан дүгүн садарынче далашпас болза эки. Дүктү ол-ла олчаан садарының орнунга уруг-дарыынга хеп аргыттырып, ону садар болза дыка орулгалыг. Арыг дүктен кылган, аргаан хеп аймаа дыка өртектиг апарган. Дүктү хендир-биле холуп өрээн чүгден аргаан хеп аймаа суг болза белен эргилевес, бичиилевес, херилбес боор чүве.

Школага фартуктар, улуг, бичии улустарның хевин, бичии сандайлар дээш өске-даа чүүлдерни бүдүрүп болурунуң аргазы бар. Күш-ажылга өөредилге, кижизидилге ажылын өөреникчилерниң материалдыг сонуургалын, кылган ажылы дээш төлевир таварыштыр чорудар болза, күш-ажыл кижизидилгези экижир, ажылга өөрениринге өөреникчилер материалдыг сонуургалдыг боор. Ооң уламы-биле мөзү-шынары кижизиг боор деп бодаар-дыр мен. Ону ынчаар кылырын бистиң чуртувуста экономиктиг байдал албадай берген-дир.

Римма ТҮЛҮШ.
Шамбалыг ортумак школазының башкызы.

БАШТАЙГЫ БАЙЫРЛАЛ

Январь 6-да партия рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга орус чоннуң Иисус Христос бурганының бодараанынга тураскааткан шажын байырлалы Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлелиниң, хоорkүүскомунуң культура килдизиниң инициативазы-биле болуп эрткен. Шажын байырлалын бир дугаар эртирип турар чүве болганда, белеткел шыырак болган дээрзи илдеп болду.

Кирип кээрге-ле адаккы каътта столоваяда изиг, соок аъш-чем саткан, ийиги каъттың фойезинде белек-селектиг Соок-Ирей, Харжыгаш янзы-бүрү каас-чараш маскарад костюмнерлиг уругларның киржилгези-биле ырлап-хөглээн турлар. Хоорайның ыры болгаш танцы ансамблиниң артистери база ук коллективтиң хореография бөлүү аянныг, чараш ыры-самны чыылганнарга бараалгатты.

Байырлыг кезээн Тываның хөгжүм-шии театрының кол режиссёру Анатолий Серен ажыдып, чыылганнарга Чаа чыл таварыштыр байыр чедирип, чүве чугаалааш, Кызылдың Троицк хүрээзиниң игумени Алексий адага сөс берди. Алексей Васильевич православ шажынның, оон үндезин эгези Христос бурганының бодараанының төөгүзүн чонга таныштырды. Кижи кижиге оннук, эш, берге үеде кижилер бот-боттарынга дузалажыр, бак чүвени дейге ажып эртер ужурлуг, кижи бүрүзү өске кижиге буянын көргүскен турары кандыг-даа үеде эргежок чугула дээрзин ол чугаалады. Ооң аянныг, дески үнүн, сеткилге дээп турар угаанныг, мерген сөстерин кижи бүрүзү кичээнгейлиг дыңнап, медерелиңге сиңип ап орду. Бичии уруглар безин ыыт-шимээни чиде берген, аваларының чанында хоруй берген дег дыңнап олурдулар. Алексий ада чугаазын дооскан соонда Тываның Күртелерадиозунуң симфония оркестриниң театр артистери Александр Ондар, Надежда Даржаа, Орлан Монгуштук, балет артизи Любовь Сүгдеректиң, Пионерлер бажыңының уругларының чаптанчыг самының оюн-көргүзүглери болду. Ылаңгыя аныяк артист Александр Ондарның дыңзыг, хоюг үнү-биле опералардан арияларны ырлап күүсеткенинге дыңнакчылар сеткилинден таарзынып, сценаже катап-катап үнерин дилеп, соксаал чок адыш часкап турдулар. Черле кандыг дээр. Концерттиң номер бүрүзү солун, чедимчелиг, шыырак белеткеттинген дээрзин көрүкчүлерниң изиг сонуургалы бадыткап турду.

Хөй уруг-дарыгны божааш, өстүрүп кижизиткен иелерниң шаңнаарын байырлалдың программазында киирген. Дадар Хоор-ооловна Кууларга, Любовь Александровна Посохинага, Татьяна Самдановна Кара-Салга, Татьяна Достак-ооловна Кужугетке хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков, хоорайның херээженнер чөвүлелиниң даргазы И. М. Кара-оол олар чүректиң ханызындан чылыг сөстерни чугаалааш, берге үеде хөй урут-дарыгны өстүрүп кижизидип чоруур маадырлыг чоруу дээш «Иениң алдары» орденнерни оларга тыпсып, белекти берген.

Шынап-ла, кандыг-даа чоннуң шажын байырлалдарын шак мынчаар ыры-хөгжүмнүг, аъш-чемниг, каас-чараш, оюн-тоглаалыг, солун кылдыр организастап эрттирип турар чүве болза, ындыг эгелээшкиннер улустарның найыралын быжыктырар, кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазын экижидер дээрзинге байырлалга барган кижи бүрүзү бүзүрээн боор.

Надежда ДОНГАК.
(«Шынның» корр.)

Баян-Тала делгеминде

Чөөн-Хемчикте Баян-Таланың делгемнери дагларже дожемирлениш үне берген чылдар. Шарлан-Аксында малчыннарның кадарган хойлары ында чаттыла берген. Дузалакчы кадарчы Оскал Сундуй-оол хойларының бажын дозуп каан чор.

Улуг кадарчы Куулар Деңгур-оолович Шагдыр эрткен чылда нрттерин кадарып, оларны эки семирткеш, курүме планынга киргенин, оон ийи муң ажыг рубльдиң арыг орулгазын алганын чугаалап ор.

Кыс хураганнарны хүлээп алгаш, олар база кызымак ажылдап, чедишкинниг болурунга идегеп турарлар. Малчынның кадайы Билаа Чозаровна Куулар мал ажылынга үжен чыл четкенин, чүс хойга онаалдыр 115 баш чедир хураганны менди өстүрүп, районга чемпион-даа турганын хөөрөп берди. Эрткен чылдың чарыжының түңнелинде тиилекчилер болуп, акша-биле шаңнатканнар.

— Мал ажылынга чедишкиннерлиг болур дизе, кадарган малын чайын эки күш кирип семиртип алыры чугула. Сиген хөйнү белеткээр херек. Кажаалар таарымчалыг. Хураганнарга чадар өдек-даа четчир ийин — деп, Куулар Шагдыр ажылын илавылай-дыр.

Баян-Тала мал-маганы-биле байлак чер-дир. Аал бөөзүнүң чоогунда хой-ла хой. Шөлдерде, дагларда чайын үнген оът-сиген харны оттүр саргарып чыдар. Малчыннар хойларының баш санын улам көвүдедир өстүрериге изиг күзелдиг-дир.

ЧУРУКТАРДА: Чөөн-Хемчикте «Октябрь 30 чылы» совхозтуң хойжу өг-бүлези Шагдыр, Билаа Кууларлар; одарда хойлары.

Оидар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ОЛАР КАНЧААР АЖЫЛДАП КИРГЕНИЛ?

Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылга девискээр-будүрүлге каттыжышкынының, ооң адырлары будүрүлгелерни рынок экономиказының байдалынче шилчидериниң белеткел ажылдарын канчаар боттандырып турарының дугайын эрткен чылдың ноябрьда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалашкан болгай. Ол айтырыгны чугаалажып тура, амыдырал хандырылга будүрүлгелерин рынок экономиказынче шилчиириңге база экономиктиг байдалга ажылдаарынга белеткелди дүргедедирин будүрүлге каттыжышкынынга дааспышаан, ону доозарынга ай хуусаалыг үени берген. Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылга девискээр-будүрүлге каттыжышкынының чиңгине директорунуң оралакчызы М. К. Нурсатка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, будүрүлгелер канчаар ажылдап кирген сонуурган.

— Амгы үеде кандыг-даа будүрүлгениң адырынга ажылдың чаа үн-шиин тодарадыры, аңаа белеткээри чугула деп санап турар бис. Республиканың өске адырларында будүрүлгелер-биле бир дөмей, бистиң Чоннуң амыдырал хандырылга девискээр-будүрүлге каттыжышкыны, ооң адырлары будүрүлгелерин рынок экономиказының байдалынче шилчиириниң белеткелин тондурупкен. Эргелелдиң төпчүдүлгезин эде кылыр ажылдар доозулган. Ол чер чоннуң амыдырал хандырылга будүрүлгелерин материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырар коммерция албанының төвү апаар. Районнарның будүрүлгелер эргелелдеринге материал-техниктиг курлавырларны, шалың фондузун база кол чепсек-херекселдерин хүлээдип бердивис. Каттыжышкында кирип турар будүрүлгелерин шилчидери-биле чергелештир, районнарның будүрүлге эргелелдери болгаш идиктер септээр база даараар «Тувашвейбыт», нарын дериг-херекселдер септээр «Тувателарембыттехника», чурук тырттырар болгаш амыдыралдың өске-даа янзы-бүрү ачы-дузазын чедирер «Тувафоторазнобыт» база будүрүлге-техниктиг комбинат оларны дүжүрдүвүс. А рынок экономиказынче шилчилге үезиниң нарын байдалдарын барымдаалааш база чоннуң амыдырал хандырылга девискээр-будүрүлге каттыжышкынының директорлар чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар бистиң каттыжышкынны хевээр арттырган бис. Ооң чагыргазынга турар будүрүлгелерге чаңгыс аай экономиктиг база техниктиг политиканы чорударынга ону чугула деп көрүп турар бис.

— **Каттыжышкынның адырларында ажылдың тургузуун чаартырының кандыг организастыг ажылдары кылдынганыл? Бо талазы-биле чугаалап көрүңерем, Мария Кыргысовна.**

— Ийе. Ол чериң адырларында ажылдың тургузуун чаартырының организастыг хемчеглери алдынып турар. Чижээлээрге, фондунуң эргилделиг болгаш кол ажыглалынга база бот-үнезинге анализти кылган. Чарыгдалды эвээжедириниң сүмелерин белеткээн, чоннуң херегцел бараанларын будүрүп үндүрерин организастап, орулгалының деңнелин бедидериниң хемчеглери алдынып турар.

— **Ол ындыг-дыр. Будүрүлгелер аренда аргазы-биле шуут-ла ажылдап кириптерин чугааладыңар. Чогум баш бурунгаар анализтээрге, ажылдың кайы талазынга бергедээшкиннер болу бээр ышкаш-тыр?**

— Рынокче шилчий бээрге, будүрүлгелер элээн нарын байдалга таваржыр апаар. Бирээде, чиг этке болгаш материалдарга ортектер өзүп, мооң-биле садар ортектерже кире бээр. Ийиде, электри энергиязынга, одаар чүүлге, хөмүр-дашка база чылыдылга энергиязынга өске тарифти тургускан. Ооң аңгыда ажылдың чепсек-херекселдери элээрге, үнезин катап тургузарынга херегләэр акша-хереңгиниң чаа нормазын 40 хуу көвүдедип, а социал страхованиеге 26 хуузу тыртары көрдүнген. Бо-ла бүгү өскен чарыгдалдарны дуглаары-биле холбаштыр, будүрүлге эргелелдери ортектерни 1,7 катап улгаттырар албадалга келгени бо. Бир эвес ынчаар кылбас болза, олар хоозураашкынга таваржырлар. Ынчалзажок эргелелдериниң ортектерни өстүргени нарын байдалдан чайлаарының оруу болур дээр болзувусса база шын эвес. Ачы-дуза чедирилгезиниң хевирлериниң өртек-үнези өскени-биле чергелештир, херглекчилеривисти чидирип алыр болза, ооң дора. Харын-даа чурттакчыларның чартык кезии ол будүрүлгелерден ачы-дуза алыр хөөнү чидирип ап болур бис. Ол ышкаш бо черлериң бурунгаар хөгжүүрүнге нарыдаашкынны база болдура терни химиктиг арга-биле аштаары, будудары дээш, оон-даа өске чүүлдер хамааржыр. Хостуг болгаш доктааткан өртектерни чарыгдалдар дуглаарының аргазы кылдыр санаар болзувусса база шын эвес апаар. Ындыг болганда, өске арганы дилезе эки. Маңаа бистерниң специалистеривистиң, удуртукчуларывыстың чогаадыкчы аргалар-биле ажылдап билириңден, харысалгазын бедидип, хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседириңден кончуг хамааржыр деп санап турар бис.

— **Амгы үеде бот-башкарып ажылдаар апарганда, шынап-ла, ындыг болбастың-даа аргажок. Кижилерниң чогаадыкчы, тывынгыр, шиитченгир болурундан ажылдың эки талаже шуудаар дээшкиннер черле чоптуг-дур. За чугаалаап болгай. Бо айтырыг канчаар көрдүнүп турар ирги?**

— Ийе. Ынча дигенин база билир бис. Баштайында-ла чугаалааным нарын айтырыгларны шиитпирлежип тура, хуужудулганы кылырда, амыдырал хандырылга адырларында ажылдакчыларже сагыш салыр апаар бис. Чүге дээрге ында ажылдакчыларның 80 хуузу — херээженнер болгай. Оларның 15 хуузу инвалидтер-дир. Кайы-бир адырны хуужудуптарга, ылангыя социал камгалал негеттине бээр кижилеривистиң салым-хуузунга мындыг өскерилге аажок дээштиг болур деп бодаар бис. Ынчангаш будүрүлгени хуужудулгаже берип тура, аңаа боттарывыстың ажылдакчыларывысты арттырза деп күзелдиг бис.

Ачы-дуза чедирилгези: рынокче шилчилге

бээр.

— **Силерниң чугаалардан алырга, ачы-дуза чедирилгезиниң хевирлериниң өртектерин өстүрүптерге, чурттакчылар-даа олче баары ховартай бээр, будүрүлгелериниң сайзыраарынга берге байдалды тургузуп болур ышкаш. Ынчалзажок кайы-даа талага таарымчалыг кылдыр өртектерин эде көөрүнүң аргазы кандыгыл, Мария Кыргысовна?**

— Арга бар. Рынок үезинде таарыштыр көрдүнген өртектер улуг рольду ойнаар деп санап турар бис. Ындыг-даа болза борта частырыг кылыптар болзувусса, эки түңнелге черле келбес. Ындыг болганда, өртектерге кончуг кичээнгейлиг, оваарымчалыг болуру албан деп бодап турар бис.

Рынок үезинде ийи хевириниң өртектери көрдүнүп турар. Ол дээрге доктааткан болгаш хостуг өртектер болур. Доктааткан өртек деп чүл? Бо дээрге түс чер органының тургускан өртээ-дир. Ол өртекти ачы-дуза чедирилгезиниң чамдык хевирлеринге болгаш бирги херегледиң барааннарынга көрүп турар. Хостуг өртек дээрге чүгле чоннуң чугула негелде база дилеглеринге ховар барааннарга көрдүнүп турар. Чижээлээрге, сөөлгү моданың хеп-сыны, кештен даараан хептер, суй-белектер, идиктер, нарын дериг-херекселдерниң септелгези, кештен даараан хеп-

Ынчаарга рынок үениде өртектер өстүрериниче холун эрттир хандыкшыырга будүрүлгелерге база таарымча чок таланы болдура бээр дидиңер. Ындыг чорукка келбес дизе, чогум кандыг арга-биле ажылдаарын сүмелексээр силер?

— Будүрүлгелер бот-башкарып ажылдап турарын девин-не чугааладым. Ынчап кээрге, боттарында бар арга-курлавырларын база өөренип көрзүннер. Ол чүл дээрге фондунуң бот-үнезинге анализти кылып, чарыгдалдарны канчаар эвээжедириниң оруун дилезиннер. Рынок үезинде өртектер өзүлдезин эмин эрттирбес дээр болза, ынчалдыр шугдүнүп көөрүнүң аргазын база сүмелеп турар бис. Чамдык адырлар автотранспорт ажыглаарындан ойталап турарлар. Ол ышкаш аппараттарда ажылдакчылар санын кызырып турар будүрүлгелер база бар. Ниитизи-биле • будүрүлгелер 52 кижиниң кызырып, 150 муң рубльдың камналгазын чедип алырын бодап турарлар.

— **Рынок үезинде чүгле акша-биле санажыр болганда, будүрүлгелер бүгү талалыг анализти чорудуп, боттарының арга-шинээн шугдүнүп көөрү чарыгдалдарны дуглаарынга дузалаар деп тайылбырладыңар. Ол кончут шын. Ынчаарга чазактың программазында рынокче шилчилге үезинде будүрүлгелерни хуужудармп ба-**

Чүгле бо адырның ажылын билир, сонуургалдыг улус ону хөгжүдүп болур.

— **Будүрүлгениң кайы-бир адырын хуужудуп садып тура, ону чонга ачы-дуза чедирер ажылдакчыларга дамчыдары чугула деп көрүп турарыңар кончуг шын-дыр. А рынок үезинде кодээде комплекстиг хүлээп алыр пунктуларның хөгжүлдези кандыг янзылыг апаар ирги?**

— Ажыы-биле чугаалап көрейн. Таптаашкын үезиниң чылдарында хоорайлар, районнар төптеринде будүрүлгелерниң материалдыг баазаларын баштай экижидип алырынче сагыш салгаш, кодээде адырларже эки-ле көрүнмээнивис шын. Ол черлерниң материалдыг баазалары чегей болганындан, кодээниң чурттакчылары амыдырал хандырылганың ачы-дузазын 2 катап эвээш-ти ап турдулар. Амгы үеде кодээниң ындыг черлери кырыгалыг ажылдап турар. Улуг дериг-херекселдер чок черлерни хуужулары албан деп санап турар бис. Чижээлээрге, баш таарар болгаш чурук тырттырар черлерни канчап черле хуужудулгаже дамчытпас боор. Бо адырларны чүгле амыдырал хандырылганың ажылдакчылары садар болза ажыктыг. Моон соңгаарда-даа ол утланышкын хөгжүүр ужурлуг.

Сиринмаа ЧООДУ беседалашкан.

БОТ-БОТТАРЫНГА ДҮЖҮП БЭЭР БОЛЗА...

Эвилел программаларын акшаландырарынга шилчидиишкиннериниң 1991 чылда дыка кызырар дээш Россия парламентизиниң чаа чыл мурнуу чарыында шиитпири чуртка янзы-бүрү деткишкиннериң болдурган. СЭТА өске-даа республикалардан дыңнадыгларны ам-даа албышаан, ук шиитпирге боттарының хамаарылгазын ында илеретиилээн. Чижээлээрге, Казах телеграф агентствозунуң корреспондентизинге «Овцекомплекс» каттыжышкынның чиңгине директору, Казах ССР-ниң улус депутады **А. КНЯГИНИН** мынча деп дыңнаткан:

— 1991 чылда Эвилел бюджединге Россия бодунуң дадывырын 23,4 миллиард рубль кылдыр бадылаан, эрткен чылдыынга деңнээрге, ол дээрге оон дыка эвээш. Шыны-биле алырга, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Төп телевидениеге дамчыштыр чоокта чаа чугаазынга 80 миллиард деп демдегледи. Бир эвес субвенция (күрүнениң талазындан эрге-чагырганың чер-чер органнарынга пособие) бербейн баар таварылга туруп көөр болза, республиканың девискээринге хавырып ап турар бүгү-ле үндүрүглерни бодунуң бюджединге алырын азы хөвеңге өртекти улгаттырарын Узбекистан бодунуң ээлчээнде сагындырган чүве. Ындыг янзылыг хемчеглерге туралыын Казахстанның чамдык парламентарийлери база илереткен. Үстүнде адаттынган республикалар экономика талазы-биле тускай догуннаан болза, оларның ол чүт чүүлдери, ээзиин-биле алырга, шын болгу дег.

Өске айтырыг: төптүң сан-хөө талазы-биле деткимчези чокка Казахстан чурттап шыдаар бе, а республикалардан продукциялар кызыгаарлыг дужаат-тынар болза төп канчаар баарыл? Бир эвес бис боттарывыстың чарыгдалдарывысты дыка эвээжеткеш, ажыглаттынмайн чыдар курлавырларны төп ажыглаар болзувусса, чурттап-даа шыдаар бис.

Бистиң республиканың кооператорлар Казахстанга чылдың-на ап турарывыс 16 миллион хой кежиинден кылган тон-биле беш чыл дургузунда оон бүгү чонун тандырып болур-дур бис.

(СЭТА).

ЧЕР-БИЛЕ САДЫГЛАШПАС

Эрткен чылдың төнчүзүнде Чер дугайында хоойлуну хүлээп алган болгай. Ол хоойлуда күрүне черни кижилерге хуу өнчү кылдыр садып болурун айыткан. Кижилер күрүнеден черин садып алгаш, өске-бир кижиге база садып-саарып болур деп кааның эскердим. Харын-даа ырыңай даштыкы күрүнелерниң хамаатыларынга садып болуруну аргаларын сүмелеп турар дүрүм чүүлдери бар чорду.

Бир эвес шак ынчап баар болзувусса, чүү артарыл, чүү болурул? Аңаа бодум хуумда удур мен. Чүге дээрге бодүүн ажылчын кижилер кулдар болуп хуула бээр. Артында-ла ала-чайгаар кулдарже шилчий берип болгу дег-дир.

Ийе, ажык-чардыг чорукту, демократияны ызин-биле деткиир мен. Ынчалза-даа Тываның ажылчы чону дорлал адаанче кире бээр хире ындыг демократияның меңээ херээ чок. Бистиң республиканың байдалынга черни хуу өнчү кылдыр садарын болдурбас болза эки. Өскен-төрээн тыва черивисти хумагалап камгалаары кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези деп санаар кижи-дир мен.

Хууда болгаш тараачын ажыл-агыйларны өскүдер күзелдиг кижилер хамаарышкан кедээ Советтеринде черни айтырып алыр ийикне азы бодунуң шилип алган черинге чөпшээрелди кедээ Советтен алза эки деп хууда саналымны киирдим.

Ширин МИНЧЭЭ.

Эрзин район.

Шынар – ачылыг

СТАНДАРТТАРГА ДҮҮШПЭЭН

Стандартчыдылганың болгаш метрологияның Тыва төвү үлетпүр болгаш хамааты тудугларынга ажыглаар кылыгларны будүрүп үндүрүп турарының шынарын хынап көөр талазы-биле сөөлгү чылдарда чамдык ажылдарны чорудкан. Эрткен чылдың төнчүзүнде Барыын-Хемчик районнуң үлетпүр болгаш хамааты тудугларынга херегләэр кылыглар будүрүп турар будүрүлгелериниң продукциязының шынарын хынадывыс. Продукцияның шынарының талазы-биле дыка-ла таарымча чок чүүлдер барын ынчан илереттивис. «Хемчик» кооперативтиң будүрүп турары туүйбу, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың үлетпүр тудуг комбинадының будүрүп турары чыып эптээр демир-бетон кылыглар стандарттарының негелдезинге дүүшпейн барды. Шак ындыг шынары куду тудуг материалдары-биле тудуг объектилери тударының кандыг-даа барымдаазы чок деп түңнел үндүрдүвүс.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың үлетпүр тудуг комбинадының будүрүп турары фундамент блоктарын, дээвиир шывыгларын, оргаларын, балконнар плиталарын 1988-1990 чылдарның дургузунда дөрт катап хынап көрдүвүс. Бо кылыгларның кайызы-даа стандарттарның негелдезинге дүүшпээнинден, ол кылыгларның шуптузун брактаар ужурга таварыштывыс. Бо-ла үениң дургузунда 143,6 кубометр 8,1 муң рубль өртектиг демир-бетон кылыгларны шынары багай боорга брактадывыс. Стандарттарның негелдезин бузуп бо кылыгларның бижыг, бижыг эвезин, тигленир, тигленмезин хынап көөр турган. Ону хынап көрбээниинден бо хире түңнүг продукция шынар чок кылдынгаш, будүрген продукция саны... кирбейн барганы ол.

Шынар чок продукцияны канчап будүрүп бергенил? Ооң чылдагааны... дел? Мындыг айтырыглар чайгаар-ла тургустунуп келирин чугаажок. Бирээде, техниктиг хыналда киилдизи база продукцияның шынарын хынаар лаборатория чок боөп турарында. Бо бүгүнүң түңнелинде кээп турар цементиниң, элезиниң, сайның, кайның шынарын хынавайн турган. Демир-бетон кылыглар будүрериниң технологиязын сагывайн келген болгаш белен продукцияны хүлээп алырда база-ла хынавайн келген. Продукция будүрерде ажыглаар материалдарны чеже хирени ажыглаарын хемчээп көрүп алырының технологтуг чурумун каржызы-биле хажыдып турганы база илерээн.

Норматив-техниктиг документация чогу, конструктор документациязының техниктиг дежнели кошкак болганы шак мындыг чаржынчыг түңнелге чедирген.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың үлетпүр тудуг комбинады продукцияның шынарын экижидеринче утланган организас-техниктиг хемчеглерни чылдың-на ап чорудуп келген-даа болза, стандарттар болгаш метрология төвүнүң инспекторларының хыналда үезинде илереткен четпестерин болгаш хажыдыышкыннарны эдип алыр талазы-биле боттуг хемчеглерни албайн келгениниң түңнелинде, будүрген продукцияның хөй кезин брак боор турарының бир чылдагааны ында деп санап турар бис. Бо будүрүлге чери 1989-1990 чылдарның дургузунда шынары куду, стандарттарга дүүшпес продукцияны будүргеш, херглекчилерге садып сайгарганы илерээн.

Керамиктиг туүйбу будүрүп турар «Хемчик» кооперативтиң продукциязының шынарын ийи удаа хынап көрдүвүс. 14,4 муң рубль түңнүг 14,4 муң санныг туүйбуну хынадывыс. Ол туүйбунуң шынары багай боорга, шуптузун брактадывыс. Кооперативтиң будүрүп турары туүйбунуң даштыкы хевир дүрзүзү безин стандарттың негелдезинге дүүшпес болган. Чамдык туүйбуларның хемчээли база дүүшпээн. Эрткен чылын база хыналда чорууттувус. Туүйбу хээрек, доораан-на бус-туп каар болду. Чылдагааны — будүрүп турар продукцияның шынарын экижидиптээ дег таарымчалыг байдал кооперативте тургустунмааны илереди.

Татьяна ЗЫБИНА.

Стандартчыдылганың болгаш метрологияның Тыва төвүнүң күрүне инспектору.

ӨГБЕНИҢ НАМДАРЫ

Хоочуннар аравыста

Самагалдай суурнуң кудумчузунга даянгыштыг, шилгедек дурт-сынныг, оле баштыг өгбени кым-даа эскерип каар, таварышкан-на кижи ону таныыр, ону мендилээр. Бо дээрге чоннуга чоргаар, хөй чылдарда МЧАЭ болгаш колхоз, совхоз тургузуушкунунга киржип чораан, өскен чериниң хөгжүлдези, өргүп чонунуң келир үези дээш эвээш эвес күжүн үндүрүп, дерин төп чораан Биче-оол Байырович Чооду-дур.

Биче-оол Байыровичиниң шынап-ла, көрбээн чүвези, кедурбээн хөнээ чок, ол ам 80 харны ажыр баскан хоочуннарның хоочуну. Ооң намдары-биле таныжарга солун. Ээр дергизинден туттунуп, эр боол өзүп келгеш-ле ол чаа үениң кыйгызы-биле бурунгаар дешпишпелиг аныяктарның одуруунга чыскаалыкан. Эртем-билигже сундулуг оол боду бижиптер, номчуптар, санаптар кылдыр өөренип алгаш 1931-32 чылдарда Шекпээр, Кызыл-Тайга, Саглы сумуларга бижик белгүмүн башкылап турган.

«Күзээниң чедер, сурааның тывар». Аныяк кижи 1933 чылдың август айда 18 өөрү-биле кады Ойрот-Тураже эртем чедип алыры-биле чорупкан. Ол хүн аажок чаап турар, хат-шуургааның бүрүгер хүн болган. Чуък машиназынга олар чорааннар. Саян ажары берге-ле болган. Орук-чирик орта-ла көзүлбес, бус-туман, чайык-чаашкын. Олар өрге дег өде берген, хептери оътке чыпшынып турар. Ынчалза-даа эртемче сундулуттарга хат-шуурган, кадыр Саян-даа моондак болбаан. Түрее чорааш, Ермаковскиге чеде бээрге, Тываның толаэзи — Чолдак Лопсан деп кижи уткуп алган. Канчаар, чүнүң-биле оруурун кандыг-кандыг черлерни таварып эртерин ол тайылбырлап берген. Ынчалза-даа аал кодаанындан үнүп чорбаан улуска берге-ле болган. Алыр-даа машиналар бар, албас-даа машиналар бар. Эң кол чүве — орус дыл билбези. Ол 18 кижиниң аразындан Тожу чурттуг Кол Кончук орус дылды шокарлап билир. Ынчап чорааш, Ойрот-Турага сентябрь төнчүзүнде арай боорда четкен. Олар баштай Ленин аттыг партия школазынга алдай-лар баштаан сургуулдар-биле өөренип кирипкен. Биче-оол Байырович бир чыл өөренип турда, ол школаның ол чыл ою болган. Аңаа Биче-оол Чоодунуң эки өөредилгези, үлегерлиг сагылга-чуруму дээш костюм, чүвүр-биле шаңнаан.

Биче-оол Чоодунуң өөредилгеже сундулуун, кызымаан өөренип көргеш, 1934 чылда ону Ойрот-Тураның кедээ ажыл-агыйы техникумунуң зоотехния салбырынче шилчиткен. Биче-оол Байырович ону 1937 чылда дооскаш, Тывазынга чанып келген. Ынчангы ооң кады дооскан өөрлериниң чамдызы бо: Илья Кызыл-оол, Соян Сонам, Николай Конгар, Байкара Долчанмаа, Тамара Норбу дээш, өскелер-даа.

Биче-оол Байырович чедип алган эртемин чоп ажыглап, Тываның кедээ ажыл-агыйын хөгжүдер дээш өске өөрү дег, эвээш эвес үлүүн киирип келген.

Ол партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретарынга ажылдап тургаш, кедээ ажыл-агыйны сайзырадыр, колхозтарны быжыглаар сорулга-биле 1954 чылда үжен мунчуларның кыйгызы-биле Тес-Хемге колхоз даргалай берген. Ынчан Биче-оол Байырович кээрге, О. Шынаага Ленин аттыг, Ү. Шынаага Молотов аттыг, Берт-Дагга Кызыл Тук аттыг колхозтар чаа тургустунган. Ажыл-агыйы ам-даа шуудаваан турган.

Биче-оол Чооду райком-биле сүмележиш, ол чаа колхозту каттыштырган, чаңгыс Ленин аттыг колхоз кылдыр тургускан. Ленин аттыг колхозтуң даргазынга бир үн-биле колхозчулар ону бадылап алган. Чүге дизе, ынчан ооң эртем-билии четчир, арга-дуржулгазы бар деп чүвени олар эки билир турган. Ам канчаар чок идегээн, бузурээн болганда, идегелди күүседир апаар. «Чудурууң чудук адаанче суп алгаш олурбас» дээш Биче-оол Байырович дуп-хүн дивейн, дуву-шуургандан чалданмайн, аныяк тура-соруунга чалгынналгаш, ажылдап кирипкен. Үениң ынчангы байдалы берге турган, машина-техника барык-ла чок, кандыг-даа ажылды холдуу хол-биле кылыр.

Биче-оол Чоодунуң билдилиг удуртулгазы-биле Ленин аттыг колхоз чыл ашкан соонда-ла, сегиин эгелээн, колхозтуң акша-хереңгизи өскен. Районда колхозтардан байып, бирги одуругже үнген. «Ажыл — кижиниң каастаар». Колхозчулар база карак кызыл ажылдап кирипкеннер. Ленин аттыг колхозтуң девискээри Шуурманга 140 га зелбина тараан. Сайлыг-Хемге ынаш дилдирер пилорамалыг цехти ажыткаңнар. Картошка, ногаа тарыыр шөлдерлиг, ону Күжек Чорбаа билдилиг башкарып турган. Шончалай-лыг-Оймакка хаван фермазын тургускан, Кара-Боомга инек фермазын туткан, судун саржаг, сметана кылдыр хуулдурган, чонга үлеп турган. Арт кырынга туүйбу заводун туттурган (эргелекчизи Апак-оол Шалык турган). Теректиг-Хемге муң баш чедир дагаа фермазы, столовая, хлеб быжырар чер, суг-биле ажылдаар кылып-тас болбаазырадыр дээрбени Теректигге кылган. Ол ышкаш трактор-хову бригадалары, ногаа бригадалары бар турган. Өртенге, Доимас-Сугга, Хүрен-Дугайга сүт-бараан фермалары ажыглалга киргилээн. Ынчангаш Ленин аттыг колхоз байып эгелээн.

Бо-ла бүгүге Биче-оол Байырович Чоодунуң киирген үлүү улуг. Ынчан чогум-на интернационалчы коллектив-биле ажылдап турганын ол бөгүн улуг чоргаарал-биле сактып орар. Мал ажылын мал эмчилери Стрельцов биле Захаров харыылап турган. Кайызы-даа — Дон казактары. Кайызы-даа аътка ынак. Захаров ол хевээр Тес-Хемде «синип» калган. Ооң оглу чылгычы Захаров республикада сураглыг апарган.

А хову ажылдарын агроном Борисов (бурят национальдыг) харыылап турган. Машина-техника аймааг Багаев (орус) чолаачылары-биле дөрт харыылап турган.

Ленин аттыг колхозтуң салбырларын — О. Шынаа салбырын Доюндуп Биче-оол, Моңгалбиин Дарзыг, Ү. Шынаа салбырын Василий Чыңдыгыр, Александр Карма, Берт-Дагны — Мөнге Ян-дак-оол, Монгал Маадыр олар дөрт башкарып турган.

Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге интернационалчы ажылынга бердингени, дуржулгалыг, тура-соруктары быжыг, туткан холдары дыңзыг кижилерниң бир өг-бүле кылдыр найыралдаштырып, ажылдадып турганы — Биче-оол Байырович Чоодунуң удуртукчу улуг ролю болгаш башкарыкчы салым-чаяаны, дооскан эртемнинге бердингени, амыдыралчы дуржулгазын көргүзүп турар-дыр. Биче-оол Чооду Ленин аттыг колхоз 1961 чылда Тес-Хем районга бир дугаар тургустунган «Тес-Хем» совхоз болгуже даргалаан.

Ам бо хүннерде Биче-оол Байырович Чооду — персоналдыг пенсионер, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну болуп, ажыл-агыйга арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып чоруур дагдыныкчы. Ооң хөрээн чазактың хөй-хөй медальдары болгаш орденнери каастап чоруур. Хоочун коммунистиң күш-ажылын чазак болгаш нам ынчаар үнелеп турар-дыр.

Чинмит ӨӨЛЕТ.

КОЛ УТКАЗЫ — ШИЛЧИЛГЕ

Партия Бай-Тайга райкому биле райкүүскомнуң хуралдаар залынга район төвүнүң аныяктарының районнуң удуртукчулары-биле ужуражыышкыны болган.

Орта партия райкомунуң бирги секретары Х. Б. Сагаан-оол, райкүүском даргазы Н. Ч. Ооржак, оон оралакчызы В. Х. Доржу олар киришкен.

Ужуражыышкын айтырыг, харыы хевирлиг эрткен. Оон кол утказы — рынок системазынче шилчилге дугайында чугаа. «Рынокче чүге шилчиирил, кандыг чылдагаан-биле», «Ажыл чок кижилер канчаарыл?», «Арендатор кижилерге садыгны, столоваяны, аалчылар бажыңын хуузунда ажыглаар кылдыр бээр бе» болгаш өске-даа айтырыглар хөй болган.

Седип МОНГАЛ.

Кызыл хоорай.

СЕТКИЛ БАЙЛАА — НАЦИОНАЛ БАЙЛАК

Бот-догуннаашкынны дүрүм ёзугаар чедип ап, Угуулга-декларация-биле улам быжыглап, хүлээп алдывыс. Ол Үндезин Хоойлувус болур — Конституцияны ажылдап кылырынга кол өзек болур. Чүге дээрге ында республиканың хамааты бүрүзүнүң сагып барымдаалаар ужурлуг хоойлузунуң эң чугула принциптери кирген болгай. А ол принциптер бүгү чоннуң күзел-соругдалынга дүгжүп турар болганда, ам-на харын ёзулуг чонга, ооң эрге-ажыынга «ажылдап бээр», ылап сагыттынар Хоойлулуг болур бис дээрзинге бүзүреливис улуг. Ол ышкаш суверенитетти чарлааны угаан-сарыылдыг кижи бүрүзүн бир янзы бодандырар ужурлуг. Чүл дээрге амгы дүвүрээзиниң үевисти хынамчалыг көрүп, кем-херек үүлгедиишкиннерин, корум-чурум үрээшкинин ам харын чаа ёзу-туруш-биле сайгарып, үнелеп көрзүвүссе чүл, моон мурнунда дег, кандыг-даа хоойлу-дүрүмнү тооп херексевес, сагып барымдаалавас, хөме таварып чораапывыс дег байдал ындыг хевээр артар бе? Маңаа — Чок, ам болзун. Ындыг ужур турбас! — деп харыылаар, ындыг түңнелди кижи бүрүзүнүң кылыр үезиниң келгени бо-дур. Суверенитет бисти ынчаар угаадып, даандырып турар.

Ол ышкаш Декларацияның база бир ужур-утказы — ол бодунда сиңирген чугула принциптери-биле хоойлупу, а алызында барып Конституцияны сагып барымдаалаарынга кижи бүрүзүн белеткеп, өөредип, чаңчыктырып турар документ. Билир бис, моон мурнунда хөй-хөй эрге-хоойлу актылары удаа-дараа хүлээп алдынып турду, ынчалза-даа олар чонга эвээш «ажылдап берип» турдулар. Ооң бир чылдагааны кандыг-даа күрүне черлелиг Хоойлу, бир эвес ол чоннуң сагылгазы болу бербээн шакта, дегбес боо-биле дөмей, эттинерин эттингеш, ооң ыңай олчаан баар, шак дүжер.

А ындыг байдалды болдурбас дизе чүнү канчаарыл? Хамыктың мурнунда хоойлу ёзугаар тургустунган суверенитет — бот-догуннаашкынывысты быжыглаары. Баштай бодаарга бодүүн ышкаш, ында чүү боор, суверенитеттиң мөңгезин магадылап турар (магадылай бээр) Үндезин Хоойлувус — Конституциявыс бар-ла болгай деп аан. Ол шын болбайн аан. Ынчалза-даа кандыг-даа бижимел хоойлу чоннуң күзел-сорузу-биле долдуртунмаанда, ол чүгле дегбес боога дөмей эвес, а харын кандыг-бир чергези-биле албадалдың, хоруп коргударының ииик-пе азы ымышкынның чепсээ болу бээриниң айыылы бар. Хоойлу деп дээди сагылганы чүгле ынчаар билип, хүлээп алыр болзувусса, ам кажан бот-догуннаан күрүне хамаатылары апарганывыста — ол кызыы, чаңгыс талалыг билиишкин апаар. Ам бистер Декларация, Конституция чогаадылгазынга, ооң сайгарылгазынга чүгле депутаттарывыс дамчыштыр эвес, а боттарывыс база ёзулуг идепкейлиг киржир болганывыста, ооң күүседикчилери, ээлери болур ужурлуг бис. Суверенитет биске ынчаар даандырып, ындыг эргени берип, моон соңгаар чүү-даа чүвени чаа көрүш-биле, ээ ёзу-биле көөрүнче угаадып турар.

Үстүнде бис бижимел (бижиттинген) хоойлу дээн бис. Шын, ол бистиң суверенителивисти камгалап турар. Ында маргыш чок. Ынчалза-даа бот-догуннаан, бот-хамааржышпас, бот-тускайлаң чорукту кандыг-даа хоойлудан артыкка быжыглаар ындыг каңнар, ындыг дүнзаа база бар. Ол дээрге чоннуң национал чаңчылдары, амыдыралчы сагылгалары, ыдыкшыл ёзулалдары, национал чоргааралы болгаш бот-медерээшкини-дир. Бо бүгү сагылгалар Хоойлу, Конституцияның утказын долдуруп, ооң сүүзүнү, идейлиг хей-аъды болу бээр болза, ынчан ындыг Хоойлу, шынап-ла, чоннуң күзел-соруу-биле тудуш болуп, ылап-даа сагыттынар, ылап-даа күүсеттинер.

Бистиң моон соңгаар чаа, ээ ёзу-биле көрүп камгалаар, быжыглаар национал онзагай чүүлдеривис-ле хөй. Ол болза үстүнде чугаалааныывыс ам катап эгидип турарывыс чонувустуң дең-шилгелиг чаагай чаңчылдары. Чоннуң чаңчылдары — чоннуң ыдыкшылы. А ыдыкшыл тураскаалдыг, буянныг бүгү-ле чүүлдер кижизидикчи ужур-утказыг. Ындыг болганда, ону хүндүлеп, тооп көөрүнден аңгыда, сагып барымдаалаары моон соңгаар боттуг херек боор доктаап, быжыгар ужурлуг. А ону чедип алырда, чоннуң үндезин чаңчылдарын, байырлалдарын хоойлужудуп камгалаар, ылаңгыя Шагааны национал байырлал кылдыр чарлаар болгаш хоойлу ёзугаар камгалалдыг болурун магадылаар. Ооң бир ужуру, бир-тээ, чоннуң эрте-бурун чаңчыл-сагылгазын катап эгиткен чүве болганда — кылганай, ыяк кылыр, маңаа чартык-чамдык хемчеглерниң херээ чок. Шынап-даа болза, төөгүлүг бо байырлалды сагыыр болза, ёзулуу-биле сагыылынар, сагыывас чүве болза, ону катап оттурган херээ чүү боор. Ону тооп көрген соонда, албан ёзузу-биле хүлээп көрбүшаан, чарлык саавыр-даа үндүрериң үе негеп келбээн бе?

Черле ынчаш, чаңгыс чүгле бо байырлал эвес, а чоннуң бот-тускайлаң культуразының чарылбас кезээ болур өске-даа чаңчыл-сагылгалар хоойлу ёзугаар камгалалдыг болур ужурлуг. Ол дээрге чер болганда оран-бойдустуң дагылгалыг ыдык черлери (аржаан: суглар баштары, оваалар, буга дөзү, сан салыр, дагыыр тейлер), ол черлерни дагыырының байырлал-ёзулалдары, ол байырлалдарга сонуургалдаа — шупту хоойлу ёзугаар деткимчени алган турары чугула. Ооң башка көрүп тур бис. Шагаа дыка үр үениң иштинде кагдынганындан, аңаа ойнаар улусчу оюн-тоглаа, ёзулал-сагылгалар уттундурганындан, шуутла өскүссүреп калган, чүгле ады арткан чыгыы.

Чоннуң чаңчылдары — чоннуң ыдыкшылы

Шагаа байырлалының бир чеже ат чоткан чүве дег, дең-шилгелиттиниң, шала-була эртип, «чааскаанзырап» турарының чылдагааны үстүнде адааныывыс бүдүн комплекс чаңчылдарның чогу-биле ындыг-даа боор чадавас. Бодап көрүңер, кажык ойнаары, тевек тевери, баг кагарынга үр үеде шенелде эртип, өөренип чаңчыкпас болза, чүгле Шагаа үезинде ийи-чаңгыс хүн иштинде ук оюн-тоглаага ындыг дорзан мергежил бээри болдунмас болгай. Ынчап кээрде, чутаа чүгле чаңгыс Шагаа дугаында эвес, а чоннуң хөй-хөй бүдүн комплекс чаңчылдарын эгидери, камгалаары, хоойлужудуп быжыглаарында болуп турар-дыр. Ынчанмас чүве болза, хая көөрге, чоргаараар төөгүлүг, сагыыр дизе — чаагай чараш чаңчылдарлыг, онзагай тускай культуралыг, бот-догуннаан эргелиг чон бис дээри долу медерээшкин эвес болур ийик. Бо бүгү чокта кажан кезээде кады чурттаар омак-сөөк чоннарывыска-даа чоргаарады чаңнаптар чаңывыс, көргүзүптер адыг-чарыш, оюн-тоглаавыс-даа шала хирелиг болуп турарывыс ол-дур. Чүге дизе чоннуң чон болур сүзүү, сүр күжү ооң чаңчылдарында сиңниккен. Чаңчылдарындан чарылган, ыдыкшылдыг сагылгаларын каган чонда өске чоннарның хүндүлеп, хүлээп, магадап көөр онзагай чүзү-даа чок болур.

Ынчангаш суверенитет чоннуң дең-шилгелиг, чаагай салдарлыг чаңчылдарының, байырлал-ёзулалдарының талазы-биле айтырыгга, бо бүгүнү моон соңгаар хөгжүдүп сайзырадырынга кандыг-даа дадагалзал, доорадан шаптаравзыннар, кызагдаашкыннар турбас дээрзинге улуг секти салганы ол деп ам бүзүрелдиг-биле чугаалап болур.

Суверенитет оон ыңай биске чүнү даандырып турарыл? Бети дээрге оран-бойдузувуска, төөгүлүг тураскаалдарывыска ёзулуг ээ болурун хүлээндирип туру. Маңаа утпаза чогуур чаңгыс чүүл, ээ болур эргени, шак ол кончуг улуг харыысалганы «сен, мен» деп кымның-биле-даа хунаашпайн, а республиканың дең эрге-хүлээлгелиг өске бүгү хамаатылары-биле үлежип, бир демниг чогудуп чорудары чугула. Ынчалза-даа бодунуң чериниң ээзи мен деп санап чоруур кижиниң караа көскү, кулаа дыыжы, бодунга ийи дакпыр негелделиг болур үе ам келгеп. Оон башка кандыг ийик бис. Эвилелден келген «археологтар, геологтар бис» дээн экспедициялар күрүне ужур-утказыг кончуг улуг ажылды кылып тура-ла, эртемдеп кижиниң нүүрүнге дүүшпес бир-ле чүвени үүлгедип, ада-өгбелеривистиң тураскаалдары — кожээлерни тура соп, сөөртүп аппарып, аргадаш кезип, шиичилел кылып тур бис дээш, хем, сугларывысты кара туразында аажылап, кадыр-соолдур казып, балык-байлаан узуткап турда-ла, ыттаашпас болгай бис. Чүге дээрге олар Москва, Ленинградтан — Эвилелден келген, ынчангаш оларга дээп болбас деп ниитти хөөн тургустунган.

Ийет, тыва кижиниң хүндүлээчели, биче сеткилдии шын-на болгай. Ынчалза-даа шак ол чаагай аажы бистиң төрээн черивиске ээ болур харыысалгавыска, херек апарганда чаныш-сыныш чок чөптүг негекчи болурунга канчап-даа шаптыктавас ужурлуг. Көрээлиңер даан, кожумел-даа, чалаттырып-даа келген тудугжулар Тывага хөй-хөйү-биле кээп турар. Ындыг тудугжуларның суурлар кавызында буруңгу базырыктар даштарын тууйбу орнунга ажыглап, азы бажыңнар тавааңга салып турарларын көрбээчеңнеп эртип турар бис. Ол хамаанчок, боттарывыс безин шак ол «белен материалды» ажыглап, бажыңнар тавааңга салып ап, ынчалдыр-ла ада-өгбелеривистиң чевег-хөөрлериниң кырынга чурттап олурганаар ышкажыл бис. Багын сөглээр — бачыт арлыр, кончуувусту көрүңер: кажаа-кыштаг тудар дээнде безин чоок-кавы арт-сыыннарда оваалары чазарлап дажыглай бээрин, ол хамаанчок чуруктуг, бижиктиг уялары безин үреп-талай бээривисти, бойдузувустуң болбаазын эм үнүштерн — чыжырганa, долааныны, кайгамчык чараш чодурааны безин камнавайн баарывысты чүнүң-биле тайылбырлаарыл?! Бо бүгүнү дуу бир таптаашкын, түрнүгүүшкүн үезинче чаа каган херээ чок, бо бүгү ие-черивиске ээ болур улуг харыысалганы чидиргеннивистиң хайыдыр деп миннип. «Черле ынчаш ыдыкшылдыг чүвүс арткан чон боор бис» деп ханы боданыр үе келген.

Шын, кандыг-даа чон национал чоргааралдыг, ыдыкшыл-сагылгалыг. Ынчаарга ол чоргааралды сагып эдилээри дээрге-ле «Мен бо мен, сен ол сен» деп, хөрээн шаштынып, хөөреп мениңринде эвес, а төрээн чериниң чаңгыс дес ыяжын безин ээ көөрү, чаңгыс чараш дажын безин хойлап ап, сагыызын дег эдилээри, төөгүнүң кожээзин, базырык, овазын-даа ыдыкшыды көөрү-дүр. Ындыг ыдыкшылдар-биле кижиниң сеткили бай, ынчангаш бо бүгү бистиң сеткиливис байлаа — национал байлаавас.

Ол байлаавыстың база бир чардынмас кезии — улустуң аас чогаалы деп кайгамчык эртиневис болур. Ол эртинени эдилеп, шыгжап, хумагалап чорааш, биске дамчыдып берген бүгү Тывада — ат-сураглыг улуг тоолчуларывыс Баазаңай, Чанчы Хөө мергеннер, ол ышкаш катаптанмас каргыраа, хөөмейивис, кайда-даа суражаан сыгыт-ырывыс, оларның төрүмел аялгалыг күүседикчилери — олар база-ла бистиң национал чоргааралывыс, байлаавыс. Ол байлаавысты камнап хумагалаар, нептередип делгередири — хүлээлгевис.

Чан ЧҮЛДҮМ.

ЧАЖЫТ ОРДУ

Сибирь черде чажыт бир орду база тыптып келген. Ол Красноярск хоорайда чүве-дир. Культура ордузу канчап чажыт апарганы ол деп айтырар чадавас силер. Чүге дизе ону камгалал заводунуң... чагыын ёзугаар кылган. А тудугну институт эвес, харын общежитие кылдыр тудуп турган. Ону тударынга дөрт миллион рубль үнген. Ынчалзажок ол мынчага чедир бүтпээн.

Аңаа эвес объектиниң тудуунуң төөгүзү таптаашкын үезиниң чылдарынга хамааржыр. Ынчан «Сибирьниң бедик культуразының крайы болдураалыңар!» деп кыйгырыг бүгү чуртка тарай бержик. Ындыг шимчээшкин тывылган Красноярскиге ону шыгымызы-биле көрген. Уран чүүл институдунга костүп келген. Ажыы-биле чугаалаарга, башкылар болгаш студентилер баштайгы дээреде хоорайның төвүнде эрги бажыңга чурттай бергеннер. Каш чыл болгаш чаа бажыңдан сүдүп бээр бис деп, адалары аазааннар.

Олар сөзүн ээлээннер. Ынчап турда, ол үеде бир доктаал үнүп келген: культура объектилерин тударынга акша-хөреңги үндүрбес деп аан. Институт тудулбас болганда, общежитие тудуп бээр бис деп, сибирьжилер чөптүг-биле шииттирлээннер. Дашты-биле алырга, буянныг ышкаш сагындырар ол мегелээшкин коллективти ам сотка олурткан. Тудугнуң инициаторлары улуг албан-дужаал дарже найысылалче көже бертен, а тудуг чедир туттунмайн, ол-ла хевээр артып калган. Ооң чүгле үш блоктарында студентилер оорегип эгелээн.

Институттуң чаа ректору В. Стародубровский-биле кады ооң соок коридорларын кезидивис. Ханалары болгаш дээвирлери дыдык таар. Кижи шуут кайгаар чүве болду.

— Бистиң башкыларывыстың шыдамыы черле кайгамчык-тыр. Олар ажылынга ол хире бердинген, кандыг-даа берге болза, ажылдап-ла турарлар-дыр. Кандыг-даа чүве черле төнчүлүг болур. Бир-ле чүвениң чоорту бүде бээринге олар бүзүревишаан. Өөренир чер чок боорга, эрткен чылын театр салбырының бирги курузунга абитуриентилер хүлээп албас деп шииттирлээн бис. Россияның Министрлер Чөвүлелинде мында ындыг тудут бар деп чүвени безин билбес болдур ийин — деп, ректор хомудап чугаалады.

Ам кол-ла сорулга — кижилерни чемгерери болгаш хепкерери деп чүвени билир бис. Ынчалзажок сагыш-сеткил балыглары үр-ле экиртиммес, а угаан-бодал кижизидилгезинге четпес чүүлдер балаттынмас истерни арттырар дээрзин утпаза чогуур.

Ю. ХОЦ.
(СЭТА-ның корр.).

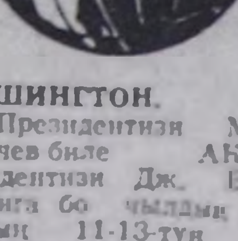

ВАШИНГТОН. ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачев биле АКШ-тың Президентизи Дж. Буштуң арaзынга бо чылдың февральдың 11-13-түн хүннеринде Москвага болур дээн дээди деңнелге ужуражышкынының Персид булуңунда кризис-биле азы стратегтиг шаап халдаашкын чепсектериниң талазы-биле керээни белеткээриниң доостунмааны-биле холбаштыр хуусаазының узаттынып болурун Ак бажың бадыткаан, ынчалза-даа администрация амдызында ужуражышкынның доктааттынган хуусаазын барымдаалаарын база медеглээн.

НЬЮ-ЙОРК. Агаарга, космос делгемнинге болгаш сут адаанга ядролуг чепсекти чазылдырып шенээрни хоруур дугайында керээге эдилгелерни көөрүнүң конференциязы КНО-нуң штаб-квартиразында ажыттынгаш, ажылын үргүлчүлеп турар. КНО-нуң чиигине секретары Хавьер Перес де Куэльяр ол чыышты ажыдып турагаш, делегей организациязы дыка хөй чылдарда бо айтырыгны үзе шииттирлээри дээш оралдажып келгенин чугаалааш, бөгүн ядролуг шенелделерни бүрүнү-биле, шуут соксадырып чедип алыры чоокку үениң кол сорулгазы боор турарын айыткан.

(СЭТА).

ШААЖЫ-ЛАКЧЫ

Парлалга арыннарындан

(Төнчүзү. Эгези декабрьда үнген №№ 264, 272, 287 «Шында»).

Улуг стол кырында карталар, диаграммалар, шыйыглар болгаш схемалар-ла хөй. Ол чүл дээрге кабинеттиң ээзиниң тудугга кандыг-бир хамаарылгазын айтып турары ол. Чекистерниң хевин кеткен элээн каш кижи ында туруускан клуб кресололарын чамдыкта каш шак улаштыр ээлеп тер турган. Кабинеттиң ээзи — үстүкү эриннериңде борбак-борбак салдарлыг, шала мунгаргай карактарлыг, келдирлей аарак, барык сымыранып бодунуң үлүзүнга ынак баштыкчыының удуртур айтыышкыннарын дамчыдып берип турган.

Олар каш-ла кижи. Ынчалза-даа оларның холунда кедергей улуг эрге бар. Оларның эргезиниң дөзүнде тиилекчи пролетариаттың аңгы талазы-биле дайзыннарының хилинчектенип турар черлери — эдип-чазаар күш-ажыл лагерьлери Кыдыкы Соңгу чүк, Сибирь, Урал, Казахстан, Төп Россия бар. Бо черлерни кол удуртуп турар орган — ГУЛАГ (Главное управление лагерей ОГПУ СССР) — ССРЭ-ниң ККПЭ-ниң лагерьлериниң кол эргелели. ГУЛАГ-тың начальниинге Матвей Бирман томуйлаткан. Аңгы демиселдиң үезинде «хоралакчы» деп тускай буруудадылга созүп үндүрүп келген кижи ол-ла болгай. Пролетар революциязын камгалаарынга киирген ачы-хавыязы дээш ол дайынчы Кызыл Тук орден-биле шаңнаткан даа. Күрүнениң айыыл чок чорук органынга ажылдаан үези — он ийи чыл. ККПЭ-ниң даргазының оралакчызы Ягоданың долу бүзүрелинге турган. «Шахта херээ» чедиишкинниг доостуру билек, Ягода ону Москваже экжелген. Ооң шериг кителиниң моюндуруунуң ужунда дөрт дөрт-булуңчукта барон Унгерниң байысааганы, генерал Бакичиниң херээ. Рыбинск, Шуя, Ковров хоорай дээш, оон-даа өске черлерге илереттинген «хоралакчы» чоруктарны узуткааны «сөглеп» турар. Күрүнениң дээди ылгавыр демдээ — Ленин орден удавас база ооң хөрээнге астына бээр. Бирман ону чедип алырда, кыска үе дургузунда каналды тудар дээш өлген 300 муң кижиниң мага-мөчүзүнүң кыры-биле «кылаштап» чораан келген. Ук «маадырлыг чоруу» дээш ол бүгү делегейни ынчан кайгаткан.

Ягодага кандыг-бир хурал-суглаа болурга-ла, аңаа ГУЛАГ-тың начальниигиниң оралакчызы Семен Фирин ыяап-ла кээр турган. Ол Кызыл Тук орденниң болгаш «Хүндүлүг чекис» хөрек демдээниң эдилекчизи. Ооң ызыгуурундан салгал дамчаан ажылчын-пролетарийни дилээн ажыы-даа чок. Адазы — хаан шериниң хоочун солдады. Иудей шажынның чаңчылы ёзугаар ол он дөрт харлапкаш, улуг кижи апарган соонда, бажыңындан чорупкан. Бодунуң суу-ру Тургельден үнгеш, Витебск хоорайда Данейбергтиң фабриказынга кезек ажылдааш, 1916 чылдың төнчүзүнде шеригже чоруй барган. Ынчалза-даа ол шеригге албан-хүлээлгезинден ойталап, дезип турган. Дескеш, Петроградка чедип кээрге, Февраль революциязы болу берген турган. Аңаа буржуазтыг Түр чазактың шериинге кирген. Бир ай хире болганда, Фирин оон база дескеш, Москвага тоңап келген. Аңаа ол «хоорай думазынга солдаттарның мурнундан агитатор-пропагандист кижи мен» деп бодун чарлап алган. Шеригге чаңгыс-даа хүн албан эрттирип көрбээн, бора шинель кеткен Фирин полк комитединиң кежигүнүнче дывыржып кире берген. 1918 чылдың кыжында Фирин Литвада төрээн черлеринге хенертен чедип келген. Сырый кара сегел салы, 20 харлыг дезикчиге даштыкы аян-хевирни болдуруп-даа турза, ооң иштин-хөөнүнде авантюризм болгаш кайгалдаар чорук быжыы-биле доңнаттынган.

Хамааты дайын үезинде чер кезип, тоңар чорук ылап-ла хан төгүүшкүнүнге чедирген. Өршээл турбаан. Фирин салым-чолунуң аайы-биле Советтиг Россиядан үнгеш, Балканнарда ак гвардейжилерниң лагеринге тоңап чоруп турган. Фиринниң эрткен-барган караңгы херектери ону чуртка келгеш, ККПЭ-ниң төп аппарадының база бир кадры апаарынга бичии-даа шаптыктаваан. Шериг хевинде дөрт дөрт-булуңчук кадаан Семен Фирин 1930 чылдың кыжыында ККПЭ-ниң Онза килдизинге тускай кабинеттиг апарган. Ол — дарганың оралакчызы болгаш ГУЛАГ-тың начальнигиниң дузалакчызынга томуйлаткан. А 1932 чылдың июньда Беломор тудугнуң Беломор-Балтиң эдип-чазаар күш-ажыл лагеринче Фиринни начальниктедип үдеп чорудуп турган. Ягода аңаа мынча дээн: «Бистер ам лагерьлерже чекистерни чүгле лагерьлерниң бүдүрүкчүлүүн бедидер, тудуг кылыр аргажыпызн улгаттырар дээш эвес, харын совет ниитилелдиң чурум үрекчилерин бүгү тала-биле кижизидер дээш чорудуп турар бис». Эдип-чазаар күш-ажыл лагерьлеринге хоругдаткаңнарны каналдарның хол-биле казарындан эгелээш, чаа чепсекти чогаадыр кылырынга чедир ажылдап келген. ГУЛАГ ол черлерге эвээш таңныылдарны тургузарын оралдажып турган. Ол үениң ажык парлалгазын көөр болза, ынчан ГУЛАГ-Беломор-Балтиң каналын тудуп турган чүс-чүс муң кижиниң ККПЭ-ниң үжен чеди ажылдакчылары хайгаарап турган деп бижээн. Ол үеде ону тергиин чедиишкин-дир деп санап турган.

Генрих Ягода мынча деп база чугаалаан: «Кымга-даа бүзүревеңер! Силерден негеттинип турар чүүлдер бо-дур. Канал эш Сталинниң бодунуң инициативазы-биле туттунуп турар дээрзин чекис кижи бүрүзү билген турар ужурлуг. Бистер партияның даалгазын күүседип турар бис...» Партия чүгле даалга бербээн: ол бодунуң баштыңчызының гениалдыг пландарының күүселдезин база хайгаарап турган.

Ол үениң чогаалчылары «тудуг фондузунга ККПЭ-ниң маадырлыг чоруктарының дугайында» канчаар-даа бижип турган дээрзин билдингир. 1989 чылдың июльда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хуралынга ССРЭ-ниң КАК-тың даргазы Владимир Александрович Крючков БОК-туң, ККПЭ-ниң болгаш НХУК-туң үүлгедиглериниң дугайында ажыы-биле дыңнаткан болгаш ону буруу шаапкан. Эрги үеде болза ону мактаан кижилерни шаңнап, эрге-дужаалын бедидип, хүндүге чедирип чораан, ооң «маадырларын» ырлап шүлүкке алгап ырлаар. Оларның дугайында кижи номчуп бүзүрээр арга чок номнарны парлап турган. А чарлап-мактаан кижилерге акша-төгерикти төлеп, дачаны-даа, автомобильди-даа, орден-медальды-даа берип келген. Бо бүгү чүүлдерниң үстүнге ККПЭ турган. Ылаңгыя Генрих Ягода айыыл чок чорук органнарын мактаан чогаалчы аттыг чүс хире кижилерни бодунга тудуп турган. Дзержинскийниң үезинде-ле аңаа ындыг бөлүк тыптып келген турган. БОК-туң ажылдакчыларын ынчан «революцияның рыцарьлары». БОК-ККПЭ-ИХУК органнарын социализмниң «камгалалы болгаш хылыжы» деп адап турган. Ынчаар үр он-он чылдар эрткен. ИХУК-ка, ССРЭ-ниң КАК-ка үжен-беъжен чылдарда бот-боттарын солчуп ажылдап чораан бо «даргалар» бужар өлүмнүг шаажы-биле боттарының чурттаалгазын төндүргеннер. Эгезинде Ягоданы, оон соонда — Ежовту, дараазында сталинчи улусчу комиссарларның эң үр ажылдааны — Лаврентий Берияны шииткен. 1953 чылдың декабрьда Шериг трибуналының шииткели-биле Берияны боолап каан. Ол база-ла Ягода ышкаш — эрге-чагырга, бодунуң диктатуразы дээш бүгү чүвени кылып чораан.

«Советский патриот» солуундан.

Национал айтырыг

БИСТЕН ХАМААРЖЫР

Ортаакы Азияның Фергана шынаазында Ош деп кыргыс хоорай бар. Ында мээң өңнүүм, солдат шаамда салбыр командирим, сержант, а ам Ошта башкы институдунуң доозукчузу Махмуд Аманов чурттап чоруур. Карак четпес ховуларлыг Казахстанның Байконур космодромунга шериг халап турган үевис 6 чылдың талыгыр төөгүзү болуп артып калган, ынчалза-даа харылзаавыс ам-даа үзүлбээн, чагаа-бижик-биле амыдырал-чурттаалгавысты, салым-чолувустуң дугайында айтыржып чоруур бис.

Махмуд менден 6 ай бурунгаар шеригже келдирткен болгаш ол хире мурнай халашкан кижи. Удавааңда ол посылка чорудупкан. Чип корбээним чимис аймаан ынчан чиген мен. «Ош хоорайның баарында кадыр даг бар. Тоолчургу чугаа-биле алырга, маңаа Ыдыктыг Сулейман доктааган деп чугаалаар чүве. Ынчангаш Сулейманны Оштуң камгалакчызы дээр. Бистиң чер ышкаш дүжүткүр чер кайыында-даа тывылбас боор, Артур. Ооң херечизи кылдыр сенче бо чимистерни чорудуп олур мен. Ыдыктыг Сулейманның чериңден барган чимисти чооглап көр...»

Ийет, мээң өңнүүм Махмуд төрээн черинге аажок-ла ынак кижи. Ооң дугайында, ында чурттап турар кижилерниң дугайында шаңнигы-биле-даа хөөреп болур. «Кыргыстар шаг шаанда Эне-Сайны дургаар чурттап чорааннар дээр чораан. Тываларда ам безин Кыргыс деп төрел бөлүк барын билир мен. Оозун бодаарга, сен мээң төрелим, өгбем боор кээр кижи-дир сен» деп, ол бо-ла баштактаныр чүве. Ажыы-биле чугаалаарга, ооң-биле бис солдат чылдарның бергелерин, өөрүшкүзүн чаңгыс иениң төлдери дег ажып эртип, бот-боттарывыска дузалажып чурттап эрткен бис. Шериг амыдыралга чүү турбас дээрил: угаан-медерелин национализмниң, язы-сөөк ылгаар чоруктуң туманы шыпкан кижилер-даа тургулаан-на чүве. Шажын-чүдүлге аайы-биле ылгажыдаа бээр таварылгалар турган. Ынчалза-даа бис кажан-да-даа бот-боттарывыс ылгажып, өскелерин «сен ындыг сен, мен мындыг мен» деп чемелеп черле көрбээн бис. Арыг, чаагай сеткил чуттуг бакка, бужар чүүлге базындырбас, аштырбас деп чүве шын чораан.

Эрткен чылдың төнчүзүнде эжимден хомудалдыг, муңгараалдыг, килеңниг сөстери долган чагаа алган мен. Кезек үе иштинде чагаа биживейн баарга, дүвүреп-даа турган кижи мен. Дүвүревезиниң аргазы чок: ынчан, эрткен чылдың июнь айның эге хүннеринде Ошка, Узгенге узбек болгаш кыргыс аныяктарның арaзында ханныг үскүлежиишкиннер болган болгай. Чүс-чүс кижилер өлген, хөй-хөй кижилер балыгланган дугайын төп парлалга дыңнадып турду.

«...Бөгүн мен муңгараалдың хөлегези болу бердим. Дүшке-дүлге безин көрүп көрбээн араатаңныг болуушкуннарның херечизи болдум. Дыка-ла бужар чүүлдер бистиң черивисти казыргы дег хадып эрти, Артур.

Ош, Узген хоорайларга кандыг болуушкуннар болганын дыңнаан боор сен. Ону катаптап канчаар мен. Ындыг бужар, сеткил караңгыладыр чүүлдү катап чуруп шыдавас мен. Ынчалза-даа ол бүгүнү уттур эргем база чок, келир салгалга өөредиг кылдыр арттырып бээр дээш бирден-бирээ чокка сеткил чүрээмге шыгжап алыр мен. Келир салгалга мынчаар чугаалаар ийик мен: «Кандыг-даа берге үеде манкурт угаан-медерелин чидирген, кижи дег болба. Согур өжээнниң дузаанга алыспа». Мен аңаа Ош обласка июньнуң хүннеринде болган коргунчуг болуушкуннарны чугаалап бээр мен. Бажың-балгаттарның канчаар өрттенип турганын, балыг-башкын кижилерниң уё-човуурун, уругларының чидирген иелерниң ыы-сыызын, астыртып өлүрткен бичии чаштарның, араатаңзыы-биле аажылаткан олуг мочүлерниң болгаш оон-даа өске дерзии үүлгедиглерниң дугайында чугаалап бээр мен. Бистерниң, кижи төрелгетенниң арaзынга манкурттар кажанда-даа турбас ужурлуг. Ол дээш куйга адыяр коргунчуг чүүлдерни шыны-биле чугаалаар хүлээлгелиг мен.

«Ош хоорайның камгалакчызы Сулейман бодунуң албатыларын хомудалга бербес, чүге дизе бистиң черивис дывааажанның бичии булуңчугажы-дыр» деп аксегелдер (аксакалдар) бичии турумда-ла, чугаалажыр чүве. Бо удаада Сулейман безин ийи чоннуң согур өжээнин соксадып шыдаваан. Кажан ийи чоннуң караа согурарып, оларның чүректеринге чүгле ош-өжээнден аңгыда, кандыг-даа ыдыктыг чүүлдер артпаанда, бурган безин ол бүгүден хая көрнү бээр. «Кайда сен, Ыдыктыг Сулейман?» деп кыйгырывыысса-даа, ол биске харыы бербес. Чүге дизе сарыылдыг Угаан Медерел — бурганывыс ол-дур.

Тываның дугайында төп парлалгадан номчудум. Төрел чонум силер дээш сагыш човап, дүвүреп чор мен. Сарыылдыг медерел тиилезин деп күзеп ор мен. Кандыг-даа чон бөмбүрээктиң кайы-даа чүгүнде чон-биле төрел, тудуш харылзаалыг болгай. Бир чонче хол көдүрери дээрге-ле бодунуң кады төрээн дуңмазы азы угбазынче хол көдүргени-биле дөмей ышкажыл. Чер — иевис. Дээр — адавыс. Төөгүвүс, алдын Хүнүвүс, аржаан-сугларывыс бистиң деңгервисти төрелдештирген-не болгай.

Күчүлүг Эне-Сайның суун сен-даа, мен-даа, өске-даа кижилер ижер. А Эне-Сай бодунуң төлдерин орус, тыва, кыргыс сен деп ылгай бербес. Бойдуска кандыг-даа аймак-сөөктүң кижизи чаңгыс аай эргим, оларга ол бодунуң ажык-байлаан чаңгыс аай харам чокка берип чоруур. Чаңгыс дээр адаанда, чаңгыс черде чурттап чорааш, чер-девискээр былаажып, язы-сөөк ылгажып деп чүве эң-не бужар чүүл деп бодаар мен. Варфоломей дүнүн сактып көрээли. Француз нацияның төлээлери протестант болгаш гугеноттар деп ийи аңгы шажын-чүдүлге паараңын тургускан. Ынчан чаңгыс дүннүң дургузунда ийи муң ажыг гугеноттарны араатаңзыг ёзу-биле өлүрген болгай. Ошка, Узгенге, Сумгаитке, Бакуга, Ферганага болган ол коргунчуг болуушкуннар барык 500 чыл бурунгаар болган ол коргунчуг болуушкундан ылгал чок болган. Ол бүгү нациялар, шажын-чүдүлгелер арaзында өжээнниң чүгле хан-чиниге дээрден башка, өске кандыг-даа чүүлге чедирбес дээрзин көргүзүп турары ол-дур. Бичии-ле чазыг эгээртинмес уржуктарга, ханныг түңнелдерге чедирер дээрзин амыдырал бо хүннерде сагындырып турары ол-дур. Ооң өөредиг үндүрбес болзувусса, кижи деп санаттынып чораан ажывыс чүү боор.

Ош обласка болган «Варфоломей дүнү» коргунчуг катаптаашкын болбазын күзедим. Ону болдурбазы силерниң холуңарда дээрзин утпайн көрүңер...»

Ийе, түмнел үндүрер үе келген. Национал айтырыг кайы хире нарын, аарышкылыг, чидиг апарып болурун бис база республикага болган болуушкуннарның түңнелинде билип, ожаай берген бис. Чүгле ол бүгүнү билирде албан алгыжып, кыржып алгаш, медерелдивиске чедиргенивис, хомуданчыг-дыр. Каш санныг Липчинская чижектиг демир-ужук-соора ажыглаар кижилерниң күткүдүүнүң уржуу нациялар арaзында харылзааларны баксырадыр часты.

Тывага болган болуушкуннарны баш удур белеткевээн, ол бүгү хеп-хенертен болган деп чугаалаары нарын. Бо бүгүнүң артында билдиимес болуп артып каарын күзээн кижилер турган. Улуг кижилер. Оларны өйшаанда илеретпейн, чүгле бо бүгүнүң бодуун киржикчилерин тодаратканы эрге-хоойлу-даа, республиканың удуртулгазынга-даа ат-алдарны болдурбайн турар. Чогум хамыкты хайындырган хартыга шагда-ла ужуп чоруй барган болдур ийин. Ооң бужар үүлгедиглериниң уржуун тыва чон, республиканың иштинде чурттап турар янзы-бүрү нацияларның кижилери човап артып калган бис.

Национал дүшкүүрлүг чорукту өөскүдери чогум черле кымга ажыктыг болуп турарыл? Маңаа дорту-биле чугаалап болур: эде тургустуушкунну, демократияны, ажык-чарны хүлээп ап көрбээн, аңаа удур кижилер болбайн аан. Боттарының политиктиг оюнунуң эрге-ажыктарын харап, ындыглар хан төгүлдүрүүшкүнүн болдурарындан-даа кортпас, чоннарның човулаң-хилинчекке таваржып болурун-даа тооп көрбес. Шак ындыг дүктүг арынныг дижиривис угуызыгууру чок космополиттер бистиң арaвыста чок деп болбас. Олар-биле демиселге биске Богда-даа, Ыдыктыг Сулейман-даа, Аллах-даа, Иисус Христос-даа дуза кадып шыдавас. Чер кырында амыдыралда болуп турар болуушкуннар дээш харыысалганы чериниң чурттакчылары — кижилер боттарывыс чүктээр бис, амыдыралдың зогумчалы дээш бис дүвүрээр ужурлуг бис.

Артур ХЕРТЕК.

Алдан Маадыр аттыг чуртшинчилел музейинде тускай делгелге ажыттынган. Оон ады база онзагай: «Бистиң республиканың чажыт төөгүлери». Чүү ындыг чажыт төөгүл ол деп кижи алачайгаар сонуургай бээр. Биригээр чугаалаарга, 30-50 чылдарда ханныг репрессияга таварышкан чүсчүс актыг кижилерниң боттарынга болгаш өскелерге ажыктыг болган кыска амыдырал чуртталгазының, чырык черге арттырган төлептиг изиниң дугайында делгелге болур. Дөрде аттар-ла, аттар. Тыва, орус, мөрей, хакас, кыдат... Он он туржук, муңнар-биле кижи санажыр. Оларның ниттилел, чон мурнунга кылып каан буруузу чүл? Турган бе, турган болза кандыг буруул? Бо дугайында кижини бо делгелге залы, ында экспонаттар ханы бодандырар. Актыг, шынныг кижилерни ажы-төлдери туржук, соң ал бодунга эң үнелиг чүүл — амы-тынындан анаа хей черге чарып каапын дыңнааш, хөй ханныг тайылбырлардан номчааш, куйга баш адыыр, хилең картыжы хайныр.

Бажың-балгат өрттетпээн, чуртун өскээр сатпаан, өске кижилерниң амызынга хора чедирбээн, анаа-ла «дидир-дидир» деп хоп-нүгүлге таварышкаш качыгдаан улуг-биче улус дөө даңзыда. Ийет, бичиилер база хөй. Вениамин Пахомовтуң хары шаажыладырда 18-ле турган. Ол ынчан Таңды районнуң Доора-Хадыңга чогуш үндүрген кижи чүве-дир. Назын өйү, аныяк эрде чүү деп. Чок, ону ынчаар шиитпээнер. Херек болганының эртенинде, ону кижи ам-даа чиртим дыңнаар, 58 дугаар статья ёзугаар боолап каан. 58 дээрге-ле «контр» дээн. «Контр» дээрге-ле арат чоннуң дайзыннары деп билир сен. Эвээш-биче «кара» арага хоолапкаш, чүрээ хөөрей берген бичии оолак, бирги Тыва үжүглелдиң автору Лопсан-Чиммит лама, 1940 чылдарда эге баштайгы эртем кандидады болган тыва кижи Самбуу Эренгей-сайыт Чүрмит-Тажы-даа, чер-чуртунуң хөгжүлдезин дедирлендирер деп кайыын чүктүп турганнар деп? Маңаа «чок!» деп чиге болгаш тодоргай харыыны бо делгелге берип турар дээрзин ынчан оон ажыдыышкынынга келген партия, совет ажылдакчылар, дайынның болгаш күш ажылдың хоочуннары, качыгдаан кижилерниң төрел-дөргүлдери, ажы-төлдери медереп билгеннери чугаажок.

Дириг чораан адазының азы авазының арыг ады катап эглип келгенин дыңнаар аас-кежии кайдал? Галина Сайзуу «контр» Данчайның хеймер уруу. Ол бо бир чурукта ачазының хойнунда олуруп турары ол. Ынчан каш-ла айлыг турган. Билдингир чылдагааннар оон башкы болур ыдыктыг күзелин моондактап каан. Ынчалзажок бүгү назынында күш-ажылга шынчы бердиниң, адазының арыг арыннүүрүн сыкпаан. Үениң агымы-биле чоруп, эрге-дужаал туткан кижилерге актыг бараан болуп, биле тура кижилерни кара тамыже чыгап турганнар база бар. Оларның бир чамдыызы бөгүн дириг. «Ат олур орнунга бот өлгени дээре» деп үлегер домак шыныы сөглээн. Шаажылакчыларның бирээзи Намчак мынча дээн: «Үениң айы-биле шынныг чүве кылып тур мен деп бодааш, бүрүү үлгедип турганым шын. Кандыг-даа хемчег болза хүлээр мен». Артканнары буруузун өскелерже чүүй каап, будулдурбушаан хевээр...

Седип МОНГАЛ.

Шыдыраага школачыларның чаңчыл болганы «Ак терге» шаңналы дээш дружиналар аразынга республика маргылдаазы кышкы дыштанылга үезинде «Шыдыраа» клувунга эрткен. Аңаа Кызыл хоорайдан болгаш районнардан ссс команда киришкен.

Бо маргылдаага эрткен чылын Сүт-Хөлдүң аныяк шыдыраачылары бирги, үшкү черлерни алган турган болза, олар бо удаада ийинги шаңналдыг черни ээлээр аргалыг болган.

Кызыл хоорайның спортчулары мооң мурнунда мындыг черлелиг маргылдаага шоолут чер албайн турган. Ынчалза-даа бо чылын олар элээн белеткенип, багай эвес ойнааш, пионержи дружиналар аразында 1991 чылдың тиилекчизи атты чедип алган.

Кызыл районнуң тээллери «Ак тергениң» үшкү шаңналын чаалап алган.

Тиилекчи команда — Кызылдың аныяк шыдыраачылары часкы дыштанылгазында Россия Федерациязының бирги чери дээш болур «Ак терге» шаңналының маргылдаазынга киржирлер.

Виктор КАРА-САЛ.

Репортёрлар бөлүү: дыңнадып, көргүзүп тур

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлдүң аныяк шыдыраачылары башкызы Алдын-оол Ондар-биле (адаанда).

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЪШ-ЧЕМ ХОВАРТААНДА...

Сөөлгү үеде садыг-магазинде аъш-чем аймаа улам эвээжеп турар апарганын көргеш, кижиниң бодалынга шаанда амыдырап, чурттап чорааны бо-ла кирердир. Ам рынок экономиказынче киргенивисте байдал улам бергедээр деп билип чор мен. Бистиң хоорайсуурларывыста мал-маган тутпайн, дузалал ажылагыйы чок улус канчаарыл ам? Көдээде улус талон ёзугаар үс-саржаг, эът, колбаса садып албайн турар болгай. Оода-ла сүттен бисте садып турза.

Кызыл-Мажалыктың сүт заводундан бистиң Тээли суурга сүттү ында-хаая садар. Ону хүнну-ле эккеп турар чүве болза, магалыг ийик. Сүттү көвүдедип, оон янзы-бүрү аъш-чемни кылып ап болурунуң аргазы бар. Совхозтарда чамдык инектерни сагбайн турар болгай. Оларны саггаш, чонга садып турар болза. Моон соңгаар ам кургаап-ла турар магазиннерниисти кадарарывыска оон огулут түңнел үнмес ийин. Ынчангаш тыва национал чемче кирер болза эки-дир. Ол чемнерни борта санап тургаш канчаар, чүгле сүттен безин хойтпакты, таракты, быштакты, ээжегейни, курутту, чөкпекти, ааржыны кылып алыр. Ол чемнерниң хоолулуун чүнүң-биле дениээр боор. Оон аңгыда соктаан далган, чинге-тарааны база хөйү-биле кылып эгелээр болза эки-дир. Бо талазы-биле бисте чүнү бодап турар ирги, дыңнаксап тур мен. Чамдык цехтер бар болчук, а оларны көвүдедир дизе чүнү канчаарыл?

Сагаан-оол ХЕРТЕК.
Тээли суур.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ЯНВАРЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». Ажыл-херекчи курьер. 9.20 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 4—5 сериялары. 12.00 Медээлер. 12.15—13.15 Уругларның хөгжүм клуву. 15.00 «Херээжении дилеер». Херээжейлерниң уран-чечен публицистиг журналы. 15.15 «Москва—Кассиопея». Уран-чечен фильм. 16.35 «Авам, ачам база мен». 17.05 Делегей конкурстарының лауреады Н. Демиденконуң концерти (фортепиано). 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 «Камгалал бижик» бөлүктер телефильм. 19.20 «Чемпионнар-биле кады». 19.35 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Карл Мойк силерни чалап тур». (Австрия). 23.05 «Пи» демдек адаа-биле. 00.35 «Айыылдыг эргилиишкин». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 01.45—03.00 «Мээң Карменим». Хөгжүмнүг телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Уругларга фильм. «Вратарь». 9.00 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.30 Аныяк ыраажылар концерти. 10.30 Барымдаалыг фильм. 10.50 П. Ершов — «Мөгенниг аътчыгаш». 12.20 Испан дыл. 2-ги чылы. 12.50 Ритмниг гимнастика. 13.20 Телефильм. 13.40—14.55 «Трускавецче кым чоруурул». Уран-чечен фильм. 17.10 Кижи институду.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Айтырыглар болгаш харыылар. 18.25 Медээлер. 18.30 Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

18.40 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкын. «Виннипег Джетс» (Канада) — ЦСКА. 20.00 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.15 Хоккей маргылдаазының уланчызы.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Аңия төвү».

МОСКВАДАН

21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 «Баштайгы ачазы, баштайгы оглу». Уран-чечен телефильм. 00.10—01.30 «Орус кыш» уран чүүл фестивалы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Ритмниг гимнастика. 18.40 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкын. «Виннипег Джетс» (Канада) — ЦСКА. 20.00 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.15 Хоккей маргылдаазының уланчызы. 21.00—21.45

1991 чылда үндүрүг онаарының чаа чурумун ажыглап эгелээри-биле холбаштыр **кооперативтер кежигүннериниң (эвилел кежигүннериниң) эде даңзылаашкынын Кооператорларның хоорай чөвүлели чорудуп турар.** Ынчангаш 1991 чылдың январьның 20-ге чедир хуусаа иштинде оларның чөвүлелге боттарының декларациязын (акша-хөреңгизиниң хемчээлин) болгаш 1991 чылда ажыл планын кирери эргежок чугула.

Адрези: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, бажың № 28.

Материал-техниктиг хандырылганың «Кызыл» бүдүрүлгезиниң складтарының барааннарын санаары-биле холбаштыр 1991 чылдың февральдың 1-ге чедир оон хаалгыг болурун чарлавышаан, барааннар үндүрүп бээрин соксатканын дыңнадып тур.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРГА

Кызылдың аъш-чем садыы 1991 чылдың январь айында садар ужурлуг аъш-чем барааннарының даңзызын чарлаан:

Талоннарның №№	Барааннарның аттары	Садар хемчээли
1	Эът азы колбаса кылыглары	1,5 кг.
2	Мал саржаа	0,2 —»—
3	Чигир	1,5 —»—
4	Байх шай	0,250 —»—
5	Макарон кылыглары	0,5 —»—
6	Крупа аймаа	1,0 —»—
7	Далганы 1-ги сорт, д/сорт	1,0 —»—

Өске барааннарның курлавырлары келгенде немеде талоннарны (тодаргайлаарга — № 8, 9, 10) бээр.

КЫЗЫЛДЫҢ АЪШ-ЧЕМ САДЫЫНЫҢ ДИРЕКЦИЯЗЫ.

Аныяктарның «Спутник» туризм бюрозу дараазында черлерге баар путёвкаларны тарадып эгелээнин дыңнадып тур:

Москва — январь 14-18 хүннеринде.
Ленинград — январь 24-28 хүннеринде.
Москва — февраль 4-8 хүннеринде.
Фрунзе — февраль 6-10 хүннеринде.
Алма-Ата — Ташкент — февраль 13-20 хүннеринде.
Рига — февраль 18-22 хүннеринде.
Львов — февраль 19-23 хүннеринде.
Ленинград — февраль 14-28 хүннеринде.

Бюро 1991 чылдың январь 20-ден эгелеп Ленинград, Новосибирск, Алма-Ата хоорайларже турисчи бөлүктерни неделя санында чорудуп эгелээр.

Путёвкаларның өртээ эрткен чылда турганы ышкаш болур.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Политиктиг чырыдыышкын бажыңы, 26 дугаарлыг кабинет.

КИНО

ЯНВАРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: Детям: **«Полёт навигатора»** (АКШ) 11.40, **«Друг бедных»** (2 сериялыг, Индия) 9.00, 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

Видеозал: **«Лавинный экспресс»** 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Лиловый шар»** 9.00, 14.10, **«Финист — ясный сокол»** 10.40, **«Кай из ящика»** 12.20, **«Очки в золотой оправе»** (16 харга чедир) 15.50, 17.00, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«История о принцессе-пастушке и её верном коне Фаладе»** 10.30, 12.00, **«Профессионал»** (Франция) 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Зловредное воскресенье»** 13.00, **«Храм любви»** (2 сериялыг, Индия) 14.20, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Фотография женщины с диким кабаном»** (16 харга чедир) 17.30, 19.30 шактарда.

Ээ, оруктар, оруктар... Оларны салаа базып санап четпес. Эге бажын найысылал Кызылдан алгаш, ак-көк хемнерлиг, дагларлыг Тываның бүгү булуңнарынче дазыл ышкаш адырланып чоруй баар. Оруктар — амыдыралдың дириг дамырлары-дыр. Оон ёзулуг ээлери — совет кижилер. Оруктар республиканың хөгжүм-шии театрының артистерин улус чон-биле бо-ла ужураштыра бээр. Бо удаада дугуй кырында «театр» сураглыг хоочун артист, драматург, боттывынгыр композитор Виктор Шогжапович Көк-оолдуң өлүм чок «Хайыраан бот» деп шиизин чонга бараалгадыры-биле халдып оралы ол. Узун оруктa могап-шылапкан, каш-каш чылдарда кады ажылдап келген уран талантылыг эш-өөрүнүң аразында РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Седипооловна Кенденбиль база бир хүндүлүг кижилерниң бирээзи. Удавааңда артистер көдээ суурга аалдап чедип келгеннер.

Үрде көрүшпээн дөргүлтөрелдерниң аалдап келгеми дег, артистерни Сүт-Хөл суурнуң чурттакчылары улуг өөрүшкү-биле хүлээп алыр. Чонга бараан болур үе-шак чоокшулаан. Артистер чаңчыкканы ёзугаар шииге белеткенип эгелээр. Кижи бүгүдезин ерын-шырайын өскертип, гримненип, идик-хевин эдекере кеттиниипкеш, сценага үнүп кээрге, кижи таныыр аргажок апаар. Сценага оларны аңгы-аңгы овур-хевирлер, аажы-чаңнар, чугаа-сооттар манап турар. Ынчангаш артист кижиниң ажылы кончуг нарын, берге, харыысалгалыг болгаш хүндүлүг болуру маргыш чок. Кайгамчык уран талантылар сцена кырынга төрүттүнер. Бедик мергежилдиг, уран талантылыг, чонунга болгаш ажылынга сеткилиниң ханызындан бердинген, биче сеткилдиг база аныяк артист оолдар, кыстарның башкызы, дагдыныкчызы Екатерина Кенденбиль көрүкчүлерге бараан болурунга белен.

Тыва араттарның улусчу революция мурнунда амыдырал-чуртталгазын ы ч кадыг-берге үезин, бай-феодалдарның тергииделин аныяк кижилерниң арыг ынакшылын көргүскен төөгүлүг шии «Хайыраан бот» суурнуң чурттакчыларының карганга кестүп, кулаанга дыңналып эгелээн. Ында кол рольдарның бирээзин хоочун артист Екатерина Кенденбиль ойнап турар. Ол дээрге Караның авазы арат кадайның овур-хевири-дир. Ол тыва кадай амыдыралдың нарын, берге үелеринге дужактадып, туренги базымчага бектедип-даа чорза, оон сеткил-сагыжы арыг, шынчы, тура-соруктуг кылдыр артист чедимчелиг ойнап шыдаан. Кажан «Удуп чыла дүшке кирер, Уран биле Салбакайны» деп аныяк артистер ырлажы бээрге, көрүкчүлер аразынга чугаа-соот үнүп келир. Ол чүл дээрге, шаанда бо шииге Салбакайның ролюн аныяк кыс турар үезинден бээр Екатерина ойнап келген. Ам назы-хар улгатканындан ол Караның авазының овур-хевирин көрүкчүлерге дамчыдып берип турары ол. Ийе, бойдустуң чаяганы назы-харны аткаар тыртар арга бар эвес. Ынчангаш көрүкчүлерниң ынак артизиниң назылап кырый бергенинге хомудаан сеткил-сагыжының тыптып келгени ол. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Седип-ооловна Кенденбильдиң чогаадыкчы ажылынга болгаш 50, 60 харлаанынга тураскаатткан ужуражылга кежээлери база Сүт-Хөлге эрткен. Чүге дээрге хоочун артистиң төрүттүнген, өскен, өөренген чери Суг-Аксы чүве-дир.

Кижи бүрүзү эрткен оруктуг, ажып эртер бергелерлиг, чажыттарлыг. Кижи болган-на ажылдап шыдавас, төрүмелинден салым-чаяан негеттинер, улуг мергежилди шиңгээдип алыр хүндүлүг болгаш берге артист кижиниң ажылын шилип алгаш, бөгүнге чедир чонунуң мурнунга уран талантызы-биле бараан болуп чоруур Екатерина Кенденбильдиң эрткен оруунуң төөгүзүнче, намдарының арнынче хая көрнүп көрээликер даан. Театр уран чүүлүнүң далайынче Екатерина дээр аныяк кыс 1943 чылда шымнып кирген. Баштайгы үеде ол ынчангы Кызылга тургустунган театр училищезинге өөренмишаан, чаа тургускан шиилерге улуг эвес рольдарга ойнап эгелээн болгаш ниити ырының дирижёр салбырын база чедиишкиниг доосқан. Бир-ле дугаарында аныяк артист кымның ролюн ойнааныл деп айтырыг тургустунуп келир чадавас. «Дөңгүр-оол» деп шииге пионер уруг Бичиилектиң ролюн ойнааш, уран чүүл-биле сагыш-сеткилин доңнаан. Ынчан ук шиини тургускан кол режиссер Иван Яковлевич Исполнев аныяк артистиң баштайгы ойнаанын мактап, аңаа берге болгаш харыысалгалыг рольдарны дагзып болурун чугаалаан. Хоочун башкының ол үнелели амыдыралга бадыткаттынган. Екатерина ооң соонда С. Михалковтуң «Кызыл галстугунга» Марина деп пионер уругнуң, Губаревтуң «Павлик Морововунда» Федяның рольдарынга, кыдат драматург Ван-Ши-Дунның «Төпкен хува» деп шиизинге ойнагылааш, көрүкчүлерниң улуг сонуургалын, бедик үнелелин чедип алган. Оон эгелээшле та чеже овур-хевирлерни төрүп, көрүкчүлерге дамчыдып келбээн дээр.

Янзы-бүрү шиилерге аңгы-аңгы маадырларның иштики сагыш-сеткилин болгаш даштыкы овур-хевирлерин көрүкчүлерге шынныы, бүзүреңдии-биле дамчыдып бээринге артист кижиден улуг мергежил, уран талант негеттинер. Ындыг мөзү-шынар Екатеринага турганы ол. Аңаа театр уран чүүлүнүң бергелерин ажып эртеринге республиканың хоочун артистери РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизи Виктор Көк-оол, РСФСР-ниң, Тыва АССРниң улустуң артистери Максим, Кара-кыс Мунзуктар, Николай Өлзей-оол болгаш өске-даа эш-өөрү улуг дузаны, деткимчени чедирген. Оон түңнелинде чылдар эрткен тудум-на Екатерина Седип-ооловнаның уран талантызы, мергежили коскүзү-биле өскен. Ону «Баштайгы час» деп шииде агроном кыс болу берген турарын, а «Эртине-Булакта» улуг хоорайга чурттап чанчыккан, бодун догдунар, хедер аажычаңныг болзажок, сөөлүнде баргаш берге байдалга таваржып келгеш бодун миниип алганын көрген бис. Ол ышкаш Төрээн чуртка шынчы чоруун көргүскен Алла деп кыс апарганын, «Бустуушкун» дел шииде кол рольдарның бирээзи Татьянаның, Островскийниң «Чаңнында» Катерининың, Горькийниң «Васса Железновазында» Вассаның, «Көжегелерде» Мотраның, «Хануманың төөредиглеринде» Ануш деп кадайның болгаш өске-даа шиилерде кол маадырларның рольдарын 17 харлыындан эгелээш бо хүннерге чедир ойнап келген.

Театрга баштай ажылдап эгелээн чылдарында Катя артист ыры-даа ырлап, танцы-даа теп чораан. Сөөлгү чылдарында ол дуэт (ийи кижи ырлаар) ырыларны Тываның айлаң-кужу, республиканың сураглыг артизи Хүргүлек Коңгар-биле сцена кырынга та чежени бадырбаан дээр. Көрүкчүлерниң сеткил-сагыжында, кулактарында «Мээң төрээн Тывам», «Малчын арат», «Магаданчыг кежээ» болгаш тыва улустуң өске-даа ырлары артып, сиңип, ийи аңгы үнге ырлаптарга, шыңап-ла, куюм сеткил кударап кээр ышкажык. Оларның кады бадырган дыңнаксанчыг ырылары Тыва радионуң дамчыдылгаларындан бола дыңнаар ийик бис.

Сураглыг, алдарлыг артист болурундан аңгыда, Екатерина Седип-ооловна эриг бээрлыг, буянныг, хүндүлүг ава. Оларның өг-бүлези чогаадыкчы, салымчаяанныг, уран талантылыг. Өгүн эр ээзи Ростислав Кенденбиль артистдаа чораан. Ол хөгжүм болгаш ыры чогаадыр талазы-биле Тываның сураглыг профессионал композиторларының бирээзи. Оон чогааткан хөгжүм чогаалдарын болгаш ырыларын маңаа сактып, санаары безин берге. Чүгле кайгамчык салым-чаяанныг, ховар дээн кижи дээрзин айтып каарга четчир боор. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, улустуң артизи, Күрүне шаңналының лауреады деп хүндүлүг аттарга чедирген. Өг-бүле уругларының өөредилгези, кижизидилгези дээш кайгамчык сагыш салып чораан кижилер болур. Оглу Вячеслав Тыва радионуң симфониктиг оркестриниң артизи, хөгжүмчү. Бир уруу Римма Ленинград хоорайга театр институдунуң чурулга факультедин доосқаш, ол-ла хоорайда күрүнениң ойнааракттар улуг театрының чурукчузу болуп ажылдап турар. Улуг уруу Лариса — эмчи. Өг-бүлениң уругларының уруглары Слава, Лариса база кырган-ачазының хөгжүмчү салым-чаяанын салгап, Кызылдың уран чүүл училищезинде өөренип, хөгжүм делгейиниң чажыттарын шиңгээдип ап эгелээн.

Буянныг ие, сураглыг, хоочун артист Екатерина Кенденбиль пенсияже үнзе-даа, бөгүнге чедир театрга ажылдап келген. Ам 1991 чылдан эгелеп чурттуң рынок экономиказынче шилчээни-биле ол театр-биле кээрээ чаргаш, артист мергежилин уламчылаар.

Арын-шырайы аныяксыг, арыг-силиг кеттинген, чаактары соокка долбанпандыр кыза берген, карахүрең карактарлыг, дорт думчуктуг, чарашсымаар херээжен кижи Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынче далаш базып бар чыдар. Ол — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Седип-ооловна Кенденбиль-дир.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34. ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ● улетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● көдээ ажыл агый — бухгалтерия — 3-43-41. 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн баргаада — 2-32-75.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 барлаалга ааазы. Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 39.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл январь 11 пятница

№ 8 (4507)

Садар өртээ 10 көп. (Чагыдар өртээ 6 көп.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозунда

Республика комитединиң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга бюронуң болгаш секретариаттың 1991 чылдың бирги кварталында ажылының планын чугаалажып көрген болгаш бадылаан.

Партияның XXIII республика конференциязының шиитпирлерин ажыл-чорудулганың аңаа хүлээп алган программазын, конференцияга делегаттарның берген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин боттандырар талазы-биле ажылды уламчылап чорудар.

СЭКП ТК-ның декабрь (1990 ч.) Пленумунуң, СЭКП ТК-ның болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ноябрь (1990 ч.) пленумнарының база ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң шиитпирлеринде тодараттынган сорулгаларны тайылбырлаар болгаш күүседир талазы-биле ажылчы чоннарның күш-ажылчы коллективтеринге чорудар органчызачы ажылдарны планда киирген.

Партия рескомунуң пленумунга республиканың партия организациязының 1991 чылда бюджедин чугаалажып көөр болгаш Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында болгаш черге хуу өнчү дугайында айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң референдумнарын чорудары-биле холбаштыр партия организацияларының сорулгаларын тодарадыр.

Рескомнуң бюрозунга болгаш секретариадынга партия эге организацияларының, партия комитеттериниң ролюн болгаш билдимергежилдиг болурун бедидер база туруштарын быжыглаар талазы-биле айтырыгларны сайгарып чугаалажыр. Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээн бедидер талазы-биле 1990 чылда эрткен көрүлдениң түңнелдерин үндүрер. «Чогаадыкчы эвилелдериниң культура болгаш уран чүүл албан черлериниң партия организацияларының ажылында эде тургустунуушкунну партия Кызыл хоорkомунуң хандырып турарының дугайында», «Аныяктар-биле ажылды күштелдирер талазы-биле партия Улуг-Хем райкомунуң болгаш партия эге организацияларының организакчы ажылының дугайында» айтырыгларны чугаалажыр.

Даандырган ажыл-херек дээш коммунист удуртукчуларның харысалгазын бедидер дугайында СЭКП Уставының база СЭКП ТК-ның болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының шиитпирлериниң негелдезин ёзугаар партия обкомунуң 1989 чылдың май онда хүлээп алганы «Пассажирлер аргыштырарында улуг четпестер дугайында» доктаалының күүселдезиниң талазы-биле «Тыва автотранс» каттыжыышкынның чиигине директору, коммунист Н. Б. Дьяковтуң республикага хлеб быжырар үлетпүрнү хөгжүдер талазы-биле партия болгаш совет органнарның шиитпирлерин күүседип турарының талазы-биле «Тыва хлебүлетпүр» каттыжыышкынның чиигине директору, коммунист А. А. Рудольфтуң отчёттарын дыңнаарын планнаан.

Партия эге организацияларынга практиктиг дузаны көргүзери-биле рескомнуң ажылдакчыларының Бай-Тайганың болгаш Мөңгүн-Тайганың партия организацияларынче комплекстиг үнүүшкүннерин, Каа-Хем районнуң партия организациязынга реском хүннерин эрттирерин планда киирген.

Пропагандистерниң, партия эге организацияларының, өске-даа партия активиниң өөредилгезин организастаарын, партия ажылының мурнакчы дуржулгазын ниитилештирип байлакшыдарын болгаш нептередирин көрген.

Партияның республика комитединге кадрлар айтырыын чугаалажып көөрүнүң чурумун бюро чүүлдүг деп көрген.

Партияның республика комитединге моон соңгаар чүгле партия комитеттериниң кадрларын, а ол ышкаш рескомга чагырткан албан черлериниң болгаш парлалга органнарының удуртукчуларын бадылаар.

Республика комитединиң пленумнарынга доктаамал комиссияларның даргаларын, оларның оралакчыларын, рескомнуң килдис эргелекчилерин, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның кол редакторларын бадылаар.

Партияның Кызыл, хоорай болгаш районнар комитеттериниң, Ак-Довурак хоорайда болгаш «Тыва кобальт» комбинатта партком-нарның секретарьларын соңгааның соонда, республиканың Дээди Совединде партийжи бөлүктүң удуртукчузун, а ол ышкаш реском аппарадының партия албан черлериниң харысалгалыг ажылдакчыларын, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның кол редакторларының оралакчыларын болгаш редакция коллегияларының кежигүннерин республика комитединиң бюрозунга бадылаар.

Кызыл хоорайның болгаш районнарның парторганизацияларының ажылдакчыларның өске категорияларының талазы-биле кадр айтырыгларын чугаалажып көөрүнүң чурумун партия хоорkому болгаш райкомнары тодарадыр.

Партияның республика комитеди партия эге организацияларын болгаш партийжи бөлүктерни (коммунистер фракциязын) дамчыштыр демократтыг ёзу-биле күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелдериниң органнарынга, профэвилелдер, комсомол, херээженнер болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының, эртем, чогаадыкчы эвилелдериниң болгаш албан, өөредилге черлериниң удуртукчу албан-дужаалдарынга кандидатуралар талазы-биле боттарының саналдарын киирер болгаш ол дээш туржур.

Республиканың совет органнарының коммунист удуртукчулар кадрларны шын шилип алыр болгаш [illegible] тургузар сорулга-биле оларның мораль-политиктиг база ажыл-херекчи шынарларын өөренип көрүп турган, күрүне эргелелиниң органнарының кол-кол удуртукчу албан-дужаалдарынга кандидатуралар дугайында партияның республика комитединиң туружун барымдаалаары эргежок чугула деп санап турар.

Коммунист удуртукчуларның — күрүнениң республикада садыг-харылзаштырылга компаниязының болгаш Садыг министерствозунуң удуртукчулары эштер Б. Т. Савчинниң болгаш П. Н. Ходыревтиң, «Тыва агроүлетпүр эвилелиниң» даргазы В. О. Оюннуң 1991 чылда фондулар камгалалын организастаар, республикага материалдыг курлавырларны, аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарын бээр талазы-биле керээлер чарар ажылының дугайында информацияларын дыңнаан.

Олар болгаш өске-даа министерстволарның база ведомстволарның удуртукчулары бо талазы-биле чамдык ажылдарны кылып турарын демдеглээн. Ындыг-даа болза Садыг министерствозунуң, республиканың херегленчилер эвилелиниң, республиканың садыг-харылзаштырылга компаниязының болгаш өске-даа хандырылга, садыг база ажыл-агый организацияларының удуртукчулары, коллективтери республиканың улус ажыл-агыйын, чурттакчыларын чегүмчалыг амыдырап-чурттаарынга болгаш ажылдаарынга эргежок чугула бүгү чүүлдер биле хандырарының айтырыын четпес шиитпирлеп, бараан бүдүрүкчүлери, оларны чорудуп берип турар черлер-биле сырый харылзааны ам-даа тургуспаан. «Росторгодежда» болгаш «Рособувьторг» организацияларының бараанарны моон-не садар бүдүрүлгелериниң, Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазының ажылында хөй четпестер бар боп турар. Дааралгы, трикотаж болгаш хөм кылыгларын, бөрттерни, идиктерни болгаш пос-таавыны, шайны, чогаа болгаш кат-чимис консерваларын, өске-даа хөй бараанарны болгаш кылыгларны республикага бээр талазы-биле керээлериниң хөй кезии чардынмаан.

Улус ажыл-агыйының [illegible]нок харылзааларынче шилчииринин байдалдарында республиканың амыдырал хандырылгазы-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге чылыш чок чорукту болдурбазы эргежок чугула деп, партияның республика комитеди санап турар.

Хандырылга болгаш садыг организацияларының коммунист удуртукчуларынга бо талазы-биле бедик харысалгалыг болгаш ажыл-херекчи чоруун көргүзерин дааскан. Материал-техниктиг курлавырны чорудуп берип турар кол-кол регионнарже болгаш хоорайларже харылзаа тургузар, кайы-даа талага таарымчалыг дугуржулгаларны чедип алыр сорулга-биле партия, совет болгаш ажыл-агый ажылдакчыларын дүрген чорударын чугула деп көрген.

ПЛАН БОЛГАШ БЮДЖЕТ: сөөлгү доктарлар чайлаттынган

М. С. Горбачевтуң болгаш Б. Н. Ельцинниң 1991 чылда түр экономиктиг дугуржулгага ат салганы ниити-эвилел планны болгаш бюджетти ажылдап кылырынга сөөлгү доктарларны чайлаткан. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Күрпланының даргазы Ю. Д. Маслюков ынчаар санап турар. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш ооң палаталарының комитеттериниң болгаш комиссияларының каттышкан калбак хуралынга январь тос-та ол чүве чугаалаан. Депутаттар аңаа ССРЭ-ниң бо чылда Күрүне планының болгаш Күрүне бюджединиң дугайында хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көөрүн үргүлчүлээн.

Федерация чөвүлелиниң субботада кылыр дээн хуралынга түр экономиктиг дугуржулганы шуут чедип алырынга идегелди Күрпланның удуртукчузу бүзүрел-биле демдеглээн. Ю. Д. Маслюковтуң төп биле республикаларның аразында харылзааларынга билишкинниң үезиниң эгелээниниң дугайында бодунуң бодалын илереткеш, чугаалааны болза: Федерация чөвүлели ол документиге кандыг-бир өскерилдени киирипtip база боп чадавас. Ынчалза-даа дугуржулгада кол чүүл ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш Россия Федерациязының удуртукчуларының бодалы-биле алырга — республикаларның суверенитеттери болгаш эргелери-биле ниити Эвилелдиң эргелери болгаш хүлээлгелериниң аразында ыяк бодап кылган холбааларны тыпканы боор турар.

Ю. Д. Маслюковтуң чугаалааның ёзугаар алырга, М. С. Горбачев болгаш Б. Н. Ельцин боттарының аразынга кончут таарымчалыг чөпшээрежилгени чедип алган. Ону ёзугаар алырга, бүдүрүлгелериниң арыг орулгазындан үндүрүглер дугайында Эвилел хоойлузу РСФСР-ниң бүгү девискээринге күштүг боор артар ужурлуг. Оон-биле чергелештир ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш Россияның парламентизиниң Даргазының аразынга чедип алдынган дугуржулганы ёзугаар Россия, бодунуң бюджет-биле акшаландырышкын принциптерин барымдаалап, Эвилел хоойлузун ажыглаарының чурумун өскертип база болурун ол демдеглээн. Ону ынчаар кылырда, республиканың болгаш төптүң аразынга негелделерин база барымдаалап көөр апаар.

Хуралдың киржикчилери Эвилел Совединиң План болгаш бюджет сан-хөө комиссиязының даргазы В. Г. Кучеренконуң саналдаанын ёзугаар, Эвилел чазааның өске-даа төлээлекчилериниң допчу дыңнадыгларын чугаалажып көрген. Олар депутаттарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Түр экономиктиг дугуржулганың төлевилелин чугаалажып көрүп турарының үезинде төп биле республикаларның аразынга орулгаларны болгаш чарыгдалдарны хуваарын база тодаратканын ССРЭ-ниң сан министри В. С. Павлов чугаалаан. Чижээ, моон мурнунда ооң үжен хуузун эвилел бюджединче киирерин көрүп турган саарылгадап алыр үндүрүгнү ам долу хемчээли-биле республикалар бюджеттеринче шилчидер апаар. Чуртту ниитизи-биле алырга, ооң хемчээли 35 миллиард рубль болур. Сан министриниң чугаалааның ёзугаар алырга бо чылдан эгелээш, садыглаашкындан алыр үндүрүг чурттуң бюджединге 69 миллиард рубльди немээр. Дыка хөй депутаттар ындыг үндүрүгге удурланып турар, чүге дээрге ону ынчаар кылырга, акшаның үнезиниң кудулаашкынын улам ханыладыр деп, олар санап турарлар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Күрүнениң даштыкы экономиктиг комиссиязының даргазы С. А. Ситарян чурттуң валюта байдалының дугайын депутаттарга чугаалаан. Байдал дыка дүшкүүрлүг болгаш үндүр садыглаашкын улуу-биле кызырылган боор турар. Чижээ, 1990 чылдың планын ёзугаар 120 миллион тонна болур ужурлуг турган нефть экспорту бо чылын таптыг-ла ийи катап эвээжээрин ол дыңнаткан.

Чазак кежигүннеринге, а ол ышкаш аңгы-аңгы ведомстволарның ол хуралга олурган удуртукчуларынга-даа салган айтырыгларның хөй кезии чаңгыс уткалыг болган: чурттуң Дээди Соведи бюджет төлевилелинде айыттынган канчаар-даа аажок хөй дефицит турбуже-ле, рубль бүрүзүн эң-не улуг ажыкты бээр кылдыр ажыглаарынга кордап турар. Аңаа хамаарыштыр ССРЭ-ниң Күрбанкызының баштаар чериниң даргазы В. В. Геращенко эрткен чылын кооператорларга Күрбанкының берген чээлилериниң түңнелдерин көргүскен саннарны адаарга, зал аажок шимээргээн. Ол чээлилер (6 миллиард рубль) калбак херегленилдиң бараанарын бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирерин калбартырынга таарымчалыг болур деп идегеп турган. Херек кырында ындыг эвес болган.

Каттышкан хуралдың кежээки кезээниң хаалгыг болурун чарлаан. Депутаттарның айтырыгларынга ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң болгаш КАК-тың удуртукчулары харыылаан.

Н. ЖЕЛЕЗНОВ,
В. ШИШЛИН.

УЖУРАЖЫЫШКЫН БОЛГАН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң даасканы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов болгаш ооң оралакчызы Б. Н. Олейник январь 9-та Литва ССР-ниң ниитилел-демократтыг организацияларының төлээлекчилери-биле ужурашкан.

Партиялар, херээженнер, аныяктар болгаш ооң-даа өске организацияларның 16 төлээлекчизи республикада байдалдың кандыг боор турарының дугайын дыңнаткан. Байдал ниитизи-биле кончут нарын апарган. Литваның эрге-чагыргаларының чурттуң Конституциязынга база совет эрге-чагыргага удур хөделиишкиннери байдалды чидиглендирген. Кижиниң эргелерин базар чоруктар херек кырында боор турар. Ылангыя шериг албанныгларга, оларның өг-бүлелеринге база партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга хамаарыштыр бак үүлгедиишкиннерни кылып, оларны доромчылап турар. Национал шовинисчи пропаганда кажангызындан артык калбарган, өске националдыг кижилерни кызып үндүрер дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып турар.

Литваның хөй-ниитизиниң төлээлекчилери Литва ССР-ге Президент эрге-чагыргазын тургузарын дилээн.

(СЭТА).

ӨРТЕКТЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР

БАРНАУЛ, январь 9. (СЭТА). Улус депутаттарының Алтай край Совединиң президиумунуң шиитпирин ёзугаар бо чылдың баштайгы хүннеринден эгелеп аъш-чем продуктуларының үүрмектеп садар өртектерин улгаттырган турган. Чижээ, бир килограмм ак саржагның өртээ 19 рубль чедир өстүрген.

Крайның чурттакчы чону ындыг шиитпирни күш чок болдурарын негеп, бо хүннерде янзы-бүрү хуралдарны болгаш митингилерни организастап эгелээн. Ниитилел-политиктиг байдал крайның төвү Барнаул хоорайда элээн нарыйдап турар. Алтайның хоорайларында болгаш суурларында боор эртип турар хуралдарның, митингилерниң киржикчилери крайның удуртукчуларын халаарын, бүгү деңнелдерниң улус депутаттарын дедир кыйгыртырын негээн.

Тургустунуп келген байдалды улус депутаттарының Барнаул хоорай Совединиң сессиязынга чугаалашкан. Чоннуң социал камгалалын хандырар хоойлужудулга актылары хүлээп алдынгыже чедир крайга үндүрүп берип турган дотацияны (немей акшаландырыышкынны) моон мурнундагы хемчээл-биле тускайлап бээрин депутаттар Россия Федерациязының чазаандан дилээн. Ол негелдени профэвилелдери деткээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязын 1991 чылдың январь 24-те Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 9.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязынга чугаалажып көөрү-биле киирип турар айтырыглар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязынга дараазында айтырыгларны чугаалажыр:

1. «Бүдүрүлгелерден каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан үндүрүглер дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында.

2. «Республикада кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязының шиитпирлериниң күүселдезиниң чоруп турарының дугайында.

3. 1991 чылда Тыва АССР-ниң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур тодарадылгазының дугайында.

4. 1991 чылда күрүне бюджединиң системазының дугайы. 1991 чылда Тыва АССР-ниң республика бюджединиң төлевилели болгаш 1989 чылда Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 9.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединге

Хүндүлүг улус депутаттары!

Тыва чоннуң үе-дүптен бээр өөрүшкү-маңнайлыг уткуп, байырлап келген онзагай байырлалы Шагааны моон соңгаар чыл санында ажыл хүнү эвес кылдыр чарлап, ону Чарлык-биле быжыглап, магадылаарын үе негеп келген.

Республиканың Дээди Соведи буянныг херекти кылыр болза, чоннуң сагыш-сеткили чазалып, сүлде-сүзүү канчаар-даа аажок бедиир ийик.

Тыва чогаалчылар боттарының муң-муң улуг-биле номчукчуларының, төрээн чонунуң мурнундан 1991 чылда, Хой чылының эге хүнүн ажыл хүнү эвес кылдыр чарлап, нептередирин силерден улуу-биле дилеп тур.

Ол буянныг чорук тыва чоннуң национал медерелин көдүрериниң база чаңчылдарын катап тургузарының херээнге канчаар-даа аажок чаагай салдарны чедирип, чоннуң хей-аъдын көдүрер.

Хүндүткел-биле

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилели.

БОТ-БАШКАРТЫНЫП АЖЫЛДААР БОЛЗА...

Рынок экономиказынче шилчип кирер бис. Аңаа кол черни кижи ээлээр болгай. Ооң кол дөзү күрүне болгаш хуу өнчүлерниң хөй янзы хевири, чер болур. Келир үеде бо бүгү өскерлиишкиннерни тыва чон канчаар хүлээп көөрүл? Бо айтырыг кижи бүрүзүн дүвүретпес аргажок. Тывага келир үеде амыдырал, ооң сайзыралы чуртта тургустунуп келген байдалдан онза хамаарылгалыг. Борта шын орукту шилип алырывыс кончуг чугула.

Боттарывыс эътти, сүттү, дүктү, алгы-кешти, даг-дүгүн, алдынны, мөңгүнну бүдүрүп турар бис. Бо бүгүнү төнчүзүнге чедир болбаазырадыптар фабрика, заводтарны тудуп албааныывыс, ону хөгжүдер дээш кызытпааныывыс ам караадаанчыг-дыр. Бодувустуң бүдүрүп шыдаптар бараанарывысты бодувуска болбаазыратпаш садып, ооң долу өртээн чедип алыр болзувусса, республиканың чонунуң амыдыралының деңнелин көдүрерге дыка идиглиг.

Республика база районнар төптеринге шимченгир бүдүрүлге черлерин тургуза кандыгыл? Чижээлээрге, Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының чанынга саваң хайындырар, малдың ижин-хырын болгаш өске-даа артынчыларындан консерва кылыр, алгы-кеш болбаазырадыр цехтерни чүге тудуп болбазыл? Чыжырганадан сүксүн белеткээр база эм кылыр цехтерни тудуп алыр болзувусса, чонга дыка ажыктыг болур ийик. Мындыг цехтерни чүгле чаңгыс районга бээр ажылдып болур-дур. А Тожу районну ап көрээли. Ан-меңниң кежи-биле тоннар, бөрттер даарап, сүй белектер кылыгларын бүдүрүп, даштыкы чурттар-биле керээлиг ажылдаар аргавыс бар ышкажыл. Ол ышкаш балык-байлааңывыс чүге консервалап болбас бис? Мынчаңээрге, дыка хөй артык чарыгдалдардан адырлып алыр арга бисте бар.

Көдээ суурларда чоннуң малының продукциязын чөптүг ажыглаарынче сагыш салыр болзувусса эки. Олардан артынчылдыг сүттү, эътти, алгы-кешти, ааржы-курутту, таракты хүлээп ап, ол дээш чүгле акша-биле санашпайн, машина-техника берип, кажаа-хораа тудуп, дуза көргүзери оларга ажыктыг хире. Мындыг чаа баламнар күрүнениң болгаш хуу өнчүнүң деп хөгжүүрүнге салдар чедирер. Совхозтарның салбырларын аңгы-аңгы ажыл-агыйлар кылдыр эде көөрү — амгы үениң бир негелдези. Чижээлээрге, Тожу районну алыр болза, аңныыр ажыл-агыйлыг. Бичии салбырларның ынчаар хөгжүүрү кижи бүрүзү ажыл-агыйлыг болурунга дузалыг. Бир-ле дугаарында аныяктарны боже хаара тудары күренчиг.

Аксы-Барлык суур — «Барлык» совхозтуң салбыры. Бо салбырның чонунуң бот-башкарлып ажылдап болурунуң аргазы бар. Черлевенскээрни четчир, мал-маганныг-даа. Кол-ла чүве — чону ажылгыр. Кижи бүрүзүнде ажылдаар күзел бар. Мажаа инек, куш фермаларын тургузуп болур. Бо бодалдар талазы-биле чүгле чогаадыкчы бот-башкарылга негеттинер-дир. Мээң бо саналдарымны, бодалдарымны аксы-барлыкчылар, республиканың чону деткиир боор деп идегедим. Ынчангаш олар боттарының санал-оналдарын бербишаан, ынчаар бот-башкартынып ажылдап кирипкен черлер бар болза, боттарының дуржулгазын солун дамчыштыр солчуурун күзээр-дир мен.

Юрий КАРЫМА.
Кызыл хоорай.

Үениң судалы

Дүүн — КРЕМЛЬГЕ АЖЫЛДААР

Бистиң амыдыралывыска хүн келген тудум чаа-чаа өскерлиишкиннер солун болуушкуннар бола болгулаар. Республиканың амыдыралынга база бир чугула болуушкун болган.

Чаа-Хөлде уруглар комбинадының директору ССРЭ-ниң улус депутаты Г. С. Сагаандай Москваже дүүн аъттаныпкан. Ол ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязынга 1 чыл хуусаалыг ажылдаар. Галина Сандаковна комиссияның өске-даа кежигүннери-биле бир домей, иелерге болгаш чаштарга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлежир. Бо болуушкунну кичээнгейге албайн эрттирип болур-ла харын, ынчалза-даа тееүгүте ооң ужур-утказы улуг. Чүге дизе Тываның төөгүзүнде Кремльге доктаамал ажылдаар баштайгы херээжен кижи депутат Г. С. Сагаандай болуп турар.

Бөгүн — АЖЫЛЫН ЭГЕЛЭЭН

Тываның профэвилелдериниң эвилел аразының XIX конференциязының ийиги ээлчээ партия рескомунуң Политиктиг тырдыышкын бажыңынга ажылын бөгүн эгелээн. Профоблчөвүлелдиң кежигүннери ажыл-агыйларда, бүдүрүлгелерде, албан черлеринде профэвилел комитеттериниң төлээлери, профэвилелдиң активи, чалаткаңнар ооң ажылынга киржирлер.

«Рынок экономиказының үезинде Тываның профэвилелдериниң ажыл-чорудулгазын чаартыр талазы-биле сорулгалар дугайында» илеткелди профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар кылыр. Тываның профэвилелдер чөвүлелиниң болгаш ревкомиссиязының организастыг тургузуушкунуң болгаш ажыл-чорудулгазының дүрүмүнүң дугайында илеткелди профоблчөвүлелдиң секретары М. М. Фирсова кылыр.

Илеткелдер соонда санал-оналдар эгелээр. Тываның профэвилелдериниң мурнунда туруп турар улуг сорулгаларга санал берикчилери доктаап, рынок экономиказынче шилчиишкин үезинде тургустунуп келир белен эвес айтырыгларны канчаар шиитпирлээриниң дугайында база профоблчөвүлелдиң аппарадының, ооң удуртулгазының эрткен чылдарда чорудуп келген ажылында чедер-четпестерниң дугайын олар санал-оналдарынга чугаалажырлар.

Шилиишкинниг байдалга бадылаашкын-биле Тываның профэвилелдер чөвүлелиниң даргазын болгаш ооң оралакчызын конференцияның киржикчилери соңгуур.

Конференцияга Тываның профэвилелдер чөвүлелин тургузар болгаш ревизия комиссиязын соңгуур.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Даарта — ТЕРГИИН-НЕРНИҢ ТЕРГИИННЕРИ

БАЛКЭ обкому, Уругларның В. И. Ленин аттыг Совет фондузунуң Тыва салбыры, культура ажылдакчыларының профэвилел обкому, номга ынактар ниитилели болгаш республиканың К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы эрткен чылдың сентябрь 1-ден декабрьны төндүр республиканың школаларының ортузунга «Кызыл-галстуктуглар чуртунда» деп ийи ээлчеглиг оюнну чарлаан турган. Ооң бирги ээлчээн январьда эрттирген. Республиканың школалары аңаа дора-бүрүн идепкейлиг киришкен. Өөреникчилерниң кылган ажылдарындан эң экилерин шилээш, оюнnуң бирги ээлчээниң түңнелин кылдыр делгелгени библиотеканың элээди уруглар килдизинде ажыткан.

А уран чогаадылганың, тывыңгыр, сагыңгыр чоруктуң пионержи бо оюнунга эң-не идепкейлиг болган үш өөреникчиге — Улуг-Хем районнуң Булуң-Терек школазының алдыгы класстыы Яна Кыргыс, Кызылдың № 14 школазының бешки класстыы Ира Коробейникова, Улуг-Хемниң Чаа-Хөл школазының чедиги класстыы Алдынай Хомушку оларга Бүгү-эвилелдиң Артек пионер лагеринге дыштаныр путёвканы берген.

Тиилекчилер даарта найысылалга чедип кээр, дең гелгеде ажылдар-биле база катап таныжарлар, а январь 15-те Артекче ужуптарлар.

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ ҮЕЗИНДЕ ЧАМДЫК ХЕМЧЕГЛЕР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак Парлалга бажыңынга бөлүк журналистер-биле ужурашкаш, «Рынокче шилчилге үезинде чүнү кылыр ыл?» деп темага хамаарыштыр оларның салган айтырыгларынга харыылаан. Ол ужуражыышкындан отчётту парладывыс.

Ш. Д. Ооржак — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының соонда силер-биле ужуражып чугаалажыр деп бодап кижи мен. Мээң илеткелимни номчаан болгай силер. Канчаар чугаалажыр бис. Мен чугаалап эгелээйн бе, азы айтырыглардан эгелээр бис бе?

АЙТЫРЫГ: Силерниң илеткелиңер бөлүктер аайы-биле тургустунган болгай. Оларның кол чүүлдерин тодаргайы-биле тайылбырлап бээри күзенчиг-дир.

— Алды чыл хире эде тургустунуушкун дээш ажылдап келдивис. Ында ийи улуг угланыышкын бар. Харын үш дугаарын база адап болур. Бирээде — политиктиг, ийиде — экономиктиг, үш дугаарында — делегей байдалы.

Рынок дээрге экономиктиг реформаның ийиги шиитпирлиг үе-чадазы-дыр. Рынокче кирери оюнчук эвес-ле болгай. Ам бистиң сорулгавыс чүл дээрге, экономиканы кижилерниң херегцелдерин болгаш негелделерин хандырар кылдыр херек кырында тургузуп алыры болур. Ол бүгүнү хамаатыларның хостуг эргелиг болуру дамчыштыр боттандырар.

Экономиканы быжыктырып экижидер болгаш рынокче шилчилге талазы-биле программаны ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң хүлээп алган документилеринге үндезилээш, оон-биле кады ол Тываның экономиказының онзагай чүүлдерин барымдаалап көрген. Өске черлерниң дуржулгазын база кичээнгейге алган. Бистиң Дээди Советтиң доктаамал комиссияларының саналдарын, эртемденнерниң, специалистерниң сүмелерин барымдаалаан. Министрлер Чөвүлелиниң база Дээди Советтиң Президиумунуң хуралдарынга оон кезектерин чаңгыс эвес удаа чугаалашкан. Оон түңнелинде программа деп аттыг болгап бөлүк (блок) документилер кылдынган. Олар мындыг.

Бирээде, республиканың амгы байдалының сайгарылгазы; **ийиде,** Тыва АССР-ниң беш Хоойлузунуң төлевилелдери база Чер кодекизи; **үште,** экономиканы быжыктырарының болгаш рынокче шилчилгениң кол угланыышкыннары; **дөртте,** программаны боттандырар талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң хемчеглериниң төлевилели; **беште,** чазактың илеткели. Маңаа өске-даа хоойлулар немежир. Мынчап кээрге, кыска ужуражыышкынга бо бүгү дугайын чугаалаптары берге. Маңаа чамдык кол-кол чүүлдер дугайын көрээл.

Реформаны **дөрт үе-чадада** боттандырарын саналдап турар. Биргизинде онза хемчеглерни боттандырар. Оларның угланыышкыннары мындыг: бүдүрүүшкүнүң кудулаарын болдурбазы, херегл ел рыногун чогумчудары, бюджет чедишпези, бараанга даянмаан акша үндүрери-биле демисежип тургаш, банк системазын эде тургускаш, бүдүрүлгелерниң сан-хөөзүн чуруумчуткаш, акша эргилдезин экижидери. Чер реформазы, өнчүнү күрүнеден аңгылаары болгаш хуужудары эгелээр. Ийиги үе-чадада шыгтыы сан-хөө кызыгаарлаашкыннары болгаш өртек доктаадырының таарымчалыг системазы ажыглаттынар. Карылгалыг бүдүрүлгелерниң айтырыы шиитпирлеттинер. Чонга ачы-дуза чедирип турар адырларның эргежиынга дүүштүр капитал салыышкын болгаш курлавырларны эде хуваар талазы-биле шыгтыы политика боттанар. Чедир туттунмаан бүдүрүлге объектилериниң тудуун уламчылаарын соксадыр. Чоннуң камгалаарының механизмнери ажылдап эгелээр. Үшкү үе-чаданың кол сорулгазы — рынок харылзааларын улам калбартыры, ажыл-агый харылзааларының чаа системазын шуудадыры. Чурттаар оран-сава рыногун тургузарынче, ажыл төлевирин реформалаарынче онза кичээнгейни салыр. Дөрткү үе-чадада экономика болгаш сан-хөө быжыгып турумчуур. Рыноктуң бот-башкарылга механизмнери шуудап ажылдаар.

Ажылды хуннуң сонгаарладып болбас сорулгаларындан эгелээр. Кыска үеде чаңгыс улуг ийи сорулганы шиитпирлээр ужурлуг бис. Рынокче шилчииринин программазын чон билип алыр ужурлуг. Ону амыдыралга боттандырарын чедип алыр. Кижи бүрүзүнүң психологиязынга үндезин өскерилге болуруп чедип алырының эргежок чугулазының дугайында ажылчыннерниң ортузунга тайылбыр ажылын чорудар ужурлуг бис.

Министрлер Чөвүлели кыска хуусаада хемчеглер комплекизин ажылдап кылыр болгаш рыноктуң сорулгаларын тайылбырлаарынга, оон методтарын шиңгээдип алырынга сан-хөө болгаш материалдыг курлавырларын үндүрүп бээр. Кадрларның өөредилгезин организастаарынга, мурнакчы дуржулгалыг ажылдаарынга чогаадыкчы интеллигенция, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары, силерниң-биле, бүгү хөй-нийти күштер-биле кады ажылдаарынга белен.

Адыр бүрүзүнге бааза коллективтер, тускай школалар тургустунган турар ужурлуг. Чурттуң улуг эртем төптери-биле харылзажыр херек.

«1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы хүлээп алдынган болгай. Бо талазы-биле ажылдар чоруп турар. Россияның удуртулгазы, министерстволары болгаш ведомстволары бистиң байдалывысты билип, бюджет, капсалыышкын талазы-биле, чоннуң херегл ел бараанарлары, материалдыг курлавырлар талазы-биле биске тускайлап бээр чүүлдериң 1990 чылдың деңнелинге арттырарын чопшээрежип турар. Бо чүтле эгезидир. Канчаар-даа аажок улуг ажылдар — мурнувуста.

Амгы үеде вертикальдыг харылзааларның ролю кошкап турар. Ынчангаш горизонтальдыг харылзааларны быжыглаар талазы-биле ажылды эки чорудар апаар. Дорт харылзааларны быжыглаар сорулга-биле, бартерлиг садыгны боттандырары-биле. РСФСР-ниң курчагында керээлерден аңгыда, республиканың өлүүн, алгы-кеш, чиг эдин долузу-биле ужулгаш, эът бээр, дужаар талазы-биле ийи муң тоннаны эвээжеткен.

Улус ажыл-агыйының быжыг болуруп хандырары кышкы үеде оон эки ажылындан хамааржыр. Бистиң чамдык улуг организацияларывыс, бүдүрүлгелеривис кышка белен эвезин көргүскен. Мал чеминиң чедишпезин чүү деп чугаалаарыл? Бо бүгүнү боттарывыс белеткеп алыр турган бис.

Республиканың экономиказын, херегл ел рыногун быжыглаары-биле комплекстиг экономиктиг хемчеглерни ап чорудары көрдүнүп турар.

Күрүне чагыы — эътке, сүтке, чуурга, картофельге хевээр артар. Оон хевири болгаш канчаар кылырының байдалы үндезини-биле өскерлир. Ону 30 хуу чедир көрүп турар.

Республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чемге эң чугула херегл елин хандырары-биле, социал адыр комплекизин быжыглаары-биле девискээр чагыын киирип турар. Оон хемчээлин болгаш составын Тыва АССР-ниң Курлпаны тургузуп турар. Ары чигирин бүдүрүп турар дузалал ажыл-агыйлыг, коллективтиг садтарлыг болгаш огородтарлыг хамаатыларны, а ол ышкаш сарлыктарны, белерни, ошкуларны тудуп болгаш саап турар кооперативтерни девискээр чагыын күүседиринге киирип алырын планнап турар. Чагытны сезоннуг үелерде дугуржулга ёзугаар эки өртектер-биле деткиир, тускай фондудан курлавырлар-биле быжыглаар, ховар бараанар-биле хандырарын чедип алыр.

Республиканың материал-техниктиг хандырылгазын экижидери-биле материалдыг курлавырларның солчулга фондузун тургузар: эът, дүк, алгы-кеш, өлүк, чыжыргана, ыяш, даг-дүгү, хөмүр-даш, дус. Фондуну девискээр чагыының күселиби-ле бүдүрген продукцияның хемчээлиниң 20 хуузу чедир хемчээлге доктаадыр.

Тывада турар бүдүрүлгелерни долузу-биле ажыглап болурунуң аргалары бар. Кызылдың эът комбинадын, соодукчуларны, колбаса цегин, полуфабрикаттар болгаш кулинар кылыгларының бүдүрүлгезиниң тудуун, ээриплес суксуннар цегин долузу-биле ажыглаар болза, хоорайның чурттакчыларын бүрүнү-биле хандырып болур. Рынокче шилчилге үезинде бүгү чүүлдерни контрольга алыр ужурлуг.

Сезоннуг ажылдарга аныяктарны, пенсионерлерни, бажың ээлерин хаара тудар. Харын-даа ынчаар ажылдаар бажың ээлерниң ажыл стажын хевээр арттырарын база көөр апаар.

Амгы үеде өнчүнү күрүнеден аңгылаарының база хуужударының айтырыы, кымга-даа монополияны тургуспазы, кагжып ажылдаарының чугулаазы коскү черже үнген. Бюджетти тургузарда чаа аргаларны ажыглаары чүден чугула апарган.

Экономиктиг чаартылгаларның кол айтырыы — **өнчү** дугайында. 1917 чылда бүдүрүлгениң кол чепсек-херекселдерин, черни баяттардан хураагаш, чонга ону Советтерниң адындан хүлээдип берген. Ынчалзажок чоорту Совет Эвилели ышкаш кончуг улуг чуртка өнчүнү холун эрттир күрүнежидип, бүдүрүлгени эмин эрттир мөөңнеп, ажыл-агыйны башкарарын бектеидир төпчүдүп каапканы бурунгаар хөгжүлдеге кончуг багай салдар чедиргенин бөгүнгү байдалдан көрүп тур бис. Ол хевээр турар болза, тамы дувүнче дужуп кирери белен апарган. Ынчангаш экономиктиг чаартылгаларны кылып эгелээн ужуру-даа ол. Кол нургулазында күрүнежиттинген, төпчүттүнген экономика шимчей албас. Адаа аар пүчүтен ышкаш апарган. Ындыг болганда ону эде тургустунуучал болдуруп, ажыл-агый чорудар ынын янзы-бүрү хевирлерин ажыглаары чугула болу бергенин чаа экономиктиг политика, үениң байдалы негеп келген.

Ажыл-биле чугаалаарга кижи ам бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден шуут хоорулгап, оон ээ болур шынарлары читкен. Акшашалыыны кылган шаа-биле алыр дугайында кол бирдаа уттундуруп, дең хуваалда принципи кижилерниң ээ-харыысалга чок чоруун тортттундурген. Чеже-даа эки кызып ажылдап каарга, чалгаа болгаш хол дашты-биле ажыл кылып чаңчыккан, азырадыкчы хоонннуг кижилер-биле деңге акша алыры кымга солун деп.

Тывага база күрүне монополиязы холун эртип, кыска хуусаада колхоз-кооператив өнчүзүн бүрүнү-биле узуткаан. Мөөңнеттинген болгаш тускайлаттынган бүдүрүлге деп улус өттүнүп тургаш, көдээ суурларга турган далган дээрбелери, хлеб быжырар черлер, туйбу белеткээр цехтер, ыяш дилдирер пилорамалар, куш фермалары дээш шору ажылдап, хөгжүп кел чыткан устывыш черлерин дүжүрүп каапкан болгай бис.

Безин чадаарда бодувустуң кылып чораан ажылывыс — мал ажылынга, оон уксаажыдылгазынга, курукан черлер адаарарынга, хөй санныг эргелеп башкарылга аппараттары тургузарынга нийти чуртту өттүнгеш, хамык чүвени холун эрттир улгаттырып, мөөңнээринче чүткүп, чер-черлерге боттускайлаң ажылдап өөрениириниң аргазын бербейн барганывыс чажыт эвес.

Ам кол сорулга — рынок харылзааларын таварыштыр өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин ажыглап тургаш, социализмниң ёзулуг-ла дорт эге утказынче кирип, Ленинниң күзеп, бодап чорааны дег, ёзулуг социалистиг нийтилелди тургузары. А ону чедип алырда кол орук — монополияны дүжүргеш, күрүне өнчүзүн өске хевирлерже шилчидери, ёзулуг-ла чаржып, чижип ажылдаарының байдалдарын тургузары, ажыл-агыйны хөй янзы хевирлер-биле чорудары болур. Азы өскээр чугаалаарга, күрүне бүдүрүлгелери, кооперативтер, акционер бүдүрүлгелер, концерннер, фирмалар, хуу ажыл-агыйлар, колхоз-совхозтар, коллективтиг сад болгаш огород ажыл-агыйлары бир деңге ажылдаар болгаш ёзулуг-ла байлакшылды бүдүрер ужурлуг.

Өнчүнүң хөй хевирлиг апаары сан-хөө адырынга база чаа харылзааларны тургузар апаар. Рынокче шилчилге үезинде өртек доктаадырының политиказының ужур-утказы улгадыры билдингир. Республиканың улус ажыл-агыйынга өртектер системазы 2 кол хевирден тургустунар: бирээде, эвилел, РСФСР база тус республиканың доктаамал быжыг өртектери. Ийиде, кайы-даа таланың дугурушканын ёзугаар хостуг өртектер.

Чоннуң амыдырал деңнелиниң бадырбазы-биле Тывага аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарының база ачы-дуза чедирилгезиниң эң кол өртектерин амгы үеде турар деңнелге хевээр арттырарын кызар. А бир эвес аъш-чемге хамаарышпас бараанарның үүрмектеп садар өртээ улгаткан таварылгаларда республиканың чурттакчы чонунуң эвээш орулгалыг кезээнге (улуг назылыгларга болгаш бичии уругларга) өртек компенсациязын (эгидилгезин) тургузарын өөренип көөр апаар.

Республиканың чазааның шиитпири-биле мооң мурнунда контрольдан үндүрүп каапкан турган өртектер хөлүн эрттир улгадып турар таварылгаларда оларның кызыгаар деңнелин түр када тургузуп болур.

Рынок үезинде чурттакчы чоннуң социал камгалалының өске-даа айтырыгларының база кадрлар белеткелиниң талазы-биле кандыг сорулгалар салдынып турары?

Чурттакчы чоннуң амыдыралының деңнелин камгалап арттырары — бистиң программавыстың чугула сорулгазы. Эң чугула болгаш нарын-даа боол турар чүүлдерниң бирээзи ол. Рынокче кирип турар үндезин баазавыстың кошкаа, материал-техниктиг курлавырның чедишпези, херегл ел бараанарын бээр сөөртүп эккеп турарывыс, демографтыг чамдык байдалдар-биле холбашкан айтырыглар нарын чүүлдерге таварыштырып келирин чугаажок. Рынокче шилчилге үезинде бараанар, ачы-дуза чедирилгезиниң өртээниң өзери, ажыл чок болур чоруктар, хандырылганың, бүдүрүлгениң кудулаары дээн чижектиг чүүлдер бистерни база оюп эртпес. Шак мындыг байдалда кол-ла чүве — кижи дугайы, оон материалдыг сонуургалы. Бо дугайын чугаалап тура, мындыг чүүлдү онзалап каайн: талант, угаан-бодал талазы-биле байдалды, болуушкуннарны кончуг эки, ханы медереп билир чорук чугула дээрзин уттуп болбас ужурлуг бис. Оон-биле кады дараазында айтырыгны демдеглээр апаар, чүл дээрге кижилерниң психологиязын эде тургуспас болза, рынокче кирери нарын апаар. Рыноктуң ээзи кижи болу болур чүве болганда, айтырыг ынчаар тургустунардаа.

Рынок экономикалыг нийтилелде орулганың үндезини чүгле күш-ажыл болур деп чүвени кижилер эки билген турар ужурлуг. Ол — өнчүнүң хөй янзылыг хевирлеринге үндезилеттинип, ажылды бодунуң сонуургалы-биле, күзээни-биле шилип алыры-дыр. Ажыл талазы-биле айтырыгның үндезини ындыг хевирлиг болур. Чонга херек чүүлдерни бүдүрери дег чугула чүве турбас дээрзин уттуп болбас.

Рынок экономикалыг нийтилелде орулганың үндезини күш-ажыл болур чүве болганда, хамаатыларның күш-ажыл кылыр эргезин камгалаары — социал магадылалдың кол чүүлү. Кижиниң ажыл чок калырындан социал камгалал турар ужурлуг. Хандырылгазының деңнели чавыс, күш-ажылчы орулгазы эвээш өг-бүлелерге дуза херек апаар. Рынок үезинде ажылга кирип, тургустунуп алырының айтырыы ылаңгыя аныяктарга, бичии уруглар хереээжен улуска нарыыдай бээр. Шак мындыг байдалда ону таарыштырып башкарар чер, механизм эргежок чугула апаар. Ол сорулга-биле республиканың күш-ажыл талазы-биле комитедин быжыглаары чугула, ону харын-даа Күш-ажыл талазы-биле министерство кылдыр эде тургузары көрдүнген. Оон адырларын, албан черлерин районнарга, хоорайларга тургузар. Кадрларның учёду, оларның билиин бедидер, ажылга таарыштыр тургузар, ажыл чок кижилерге дуза чедирер дээн чижектиг айтырыгларны ол шиитпирлээр. Ажыл-биле хандырылганың чидиг айтырыгларын шиитпирлээриниң хемчеглериниң бирээзи — доктаамал ажылдаар чер тывылгаже чедир, кижини түр үеде хөй-нийти ажылдарынга хаара тудары. Аныяктардан сезоннуг ажылдаар отрядтарны тургускаш, ажылчын күш чедишпес черлерге ажылдадып болур. Ол ажылдарны кувр ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле органнар төлээр.

Бо айтырыгларга бүдүрүлгелерниң, оларның удуртукчуларының ролюн бедидер апаар, кижилерниң салым-чолун оларга бүзүрээн болгай. Пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уруглардыг, долу эвес өг-бүлелерге, студентилерге, сургуулдарга, өскүс арткан уругларга социал камгалал эргежок чугула. Ол бөлүктүң кижилеринге амыдыраарынга эргежок чугула чүүлдерниң ооду аң биче хемчээлин күрүне бюджединден көөрү магадылаттынган.

Аныяктар камгалалының талазы-биле система база бар. Хөй-нийтиниң ажылдарынга оларны киириштирери, өөредилгеден хостуг үезинде оларны күш-ажылга хаара тудары көрдүнген. Оон-биле кады бүдүрүлгениң эвес адырлыг черлерниң ажылын кичээнгейге алыры чугула, акша-хөреңгини боттары ажылдап алыр арганы ажылдың чаа байдалдары оларга калбаа-биле берип турар деп чүвени демдеглеп каар апаар. Чурттакчы чонга телевирлиг ачы-дуза чедирер дээн чижектиг чүүлдер. Адыр бүрүзүн камгаларының хемчеглери бистиң программавыста көрдүнген. Оон-биле кады дараазында чүүлдү чугаалал каайн: социал камгалал механизми чүгле кижилерниң рынок байдалдарын чурттап эртерин хандырарынче угланган дээр болза, шын эвес апаар, материалдыг кежикти оон-даа ыңай сайзыраңгайжыдарынче, бүдүрүлгени, эртемни, культураны хөгжүдеринче угланган.

Бергелерге, чугаажок, таваржыр бис. Ындыг болганда политиктиг быжыг туруш, кижилерниң аразында эп-найырал, интернационализм, интернационалчы, күштүг экономика биске херек. Тываның экономиказын быжыглаар сорулга-биле тус черниң курлавырларын дилээри, ажыглаары көрдүнген.

Чаа байдалдарда эргелеп башкарылга айтырыгларынга ам доктаап көрейн. Рынок байдалдарынче шилчилге нарын байдалда чоруп турары билдингир. Улус ажыл-агыйының амгы үе-чадада эргелеп башкарылга структуразын шиитпирлин-биле өскертирип үе негеп келген. Өнчү хевирлериниң хөй янзылыы эргелеп башкарылганың хевирлериниң хөй янзылыын болдурар. Эргелеп башкарылга реформаның боттандырылгазының аайы-биле шалып кып өскерлинчел болуруп дан аңгыда, эргелеп башкарылганың эрги арга-хевирлерин чоорту үндүр кызар ужурлуг. Чаа экономиканы, сорулгаларны эрги арга-метод-биле шиитпирлээри болдунмас. Ынчангаш структураны эде тургузарындан чайлавас бис. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың аразынга бүрүн эргелерниң тода хуваалдазын чорудары чугула. Ийи эрге-чагырга турбазы билдингир. Күүсекчи эрге-чагырганы күштелдирериниң дугайында чугаа чоруп турары бо. Эргелеп башкарылганың ролюн, оон-даа кудуку звеноларны бүгү талазы-биле быжыглаар, ону демократчыдарынга, эрге-чагырганы төпчүтпезинге чазак сонуургалдыг, ол дээш туржуп турарын сессияга база чугаалаан мен.

Рынокче шилчилгениң нарын үези, бир талазында, чагырып-дужаар системаның дүжери-биле, өске талазында, ам-даа таарыштыр тургустунмаан горизонтальдыг харылзаалар-биле илереттинер. Шилчилге үезинде бүдүрүүшкүннүң кудулаарын болдурбас дээр болза, экономиктиг таарыштырылга чедип алдынмаанда, административтиг арга-хевирни ажыглаар апаар, кирижир апаар. Эде тургустунуушкун үезинде частырыглар тургулаан, ону ам эдер, чайладыр ужурлуг бис. Чаа сорулгаларны ханы медереп билип, чаа, чогаадыкчы ёзу-биле дидим ходелип, ажылдап турар кадрларны, удуртукчуларны, специалистерни чазак камгалаар. А чаартылганың херээн сөс-биле бүдүрер сорулгалыг, демократияны соора ажыглап турар кижилерден негелде улуг болур.

РСФСР-ниң «Чер реформазының дугайында» Хоойлузунда РСФСР-ниң девискээринге күрүнениң черге монополиязы казыттынган. Черге өнчүнүң күрүнениң болгаш хууда деп ындыг ийи кол хевири кирип турар.

Рынок экономиказынче шилчиишкин үезинде бистиң республиканың көдээ ажыл-агыйында кол сорулгаларның бирээзи — чер реформазын чорудары, черни болгаш кол бүдүрүлге фондуларын күрүнениң өнчүзү эвес болдурарын, хөй тургузуглуг экономиканы тургузары болур.

Чер реформазының сорулгазы — черни болбаазырадып, ажыл-агый чорударының аңгы-аңгы хевири деп эргелиг хөгжүүрүнге, хөй тургузуглуг экономиканың тургустунарынга, республика девискээринге черни камныг ажыглаарынга болгаш камгалаарынга таарымчалыг байдалды тургузары-биле черни эде хуваары болур.

Бистиң республикада чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди тургустунар. Ук комитеттиң чер-черлерге салбырлары ажыттынар. Чер ажыглалының албанының баазазынга улус депутаттарының район Советтериниң көдээ ажыл-агый талазы-биле доктаамал комиссияларын, совхоз удуртукчуларын болгаш сонуургалдыг өске-даа организацияларны киириштирип тургаш, район Советтериниң сессияларының шиитпири-биле чер реформазының талазы-биле комиссияларны район бүрүзүнге организастаары көрдүнген.

Райплан (хоорплан) баазазынга райкүүскомнарның экономиктиг реформа талазы-биле комиссиязын тургузар, ол бүдүрүлгелерниң, совхозтарның удуртукчулары-биле кады күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидер, хуу өнчүнү тургузар, аъш-чем үндүрүү, күрүне чагыы болгаш экономиктиг өске-даа нормативтер-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр.

1991 чылдың бирги кварталында чоруттунар чер инвентаризациязының материалдарынга үндезилээш, чер реформазының талазы-биле күркомитет черниң шынар болгаш сан-түк талазы-биле үнелелин чорудар. Улус депутаттарының Советтеринге чугаалажып көөрү-биле черни ажыглаарынга быжыглаары, ажыглаттынмайн чыдар болгаш багай эдилеттинип турар черлерни тараачын ажыл-агыйлар организастаарынга чер-чер Советтериниң курлавыр чер фондузун тургузары-биле саналдарын киирер.

Сад-огород эштежилгелеринге участоктарны тускайлап бээриниң чуруму өскерлир, хоорайны долгандыр 30-50 километрде турар карылгалыг ажыл-агыйларының болбаазырадып турганы шөлдерин эштежилгелерге берип болур. Оон уламындан картофель, ногаа, чимис, кат бүдүрерин дүрген көвүдедип, ону бодунуң херегцелинге база садарынга ажыглааш, шилчилге үезиниң бергелерин кошкадыр арганы бээр.

Өнчү талазы-биле бистиң республикада ийи мындыг бодалдар бар: бирээде — черге күрүне монополиязы, ийиде — кызыгаарлаан хууда өнчү.

Оон-биле чергелештир черниң өртектиг болуру реформаның дээштиг быразы. Хууда өнчү кылдыр садып алганнардан, чер эдилекчилеринден, черни ажыглап турарлардан (арендатордан аңгыда) чыл санында чер үндүрүүн төледир, ону ажыктыг ажыглаарынга идигип бээр.

Черге хуу өнчү тыптып келири, ону садарының чуруму кандыг болуру кижилерни дүвүредип турар. Ажыл-агый чорудулгазының хөй янзы хевирлери база өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлери тургустунуп келгенде черни ажыглаарынга хамаарыштыр ол база чайлаш чок болур.

Ажыл-агый чорудары-биле черни хууда өнчү кылдыр садып алган кижи он чыл дургузунда ону кайнаар-даа садар эргези чок. Бир эвес ээзи өөренип чоруур апарган диижик, ынчан черни чүгле көдээ Совет садып алыр. Черни өскээр садарын, чиижен садыглаашкын кылырын хоойлуда хоруп каан.

Чер үндүрүү чер-чер Советтериниң тускай агар санынче кирер болгаш черниң ажыглалын, камгалалын организастаары-биле оон хөрзүнүн экижидери, чер кадастрын тургузары болгаш эдилелин таарыштыр көөрү-биле холбашкан сорулгаларга чарыгдаттынар.

Арендалаан черниң хөлезиниң дугуржулга ёзугаар доктаадыр.

РСФСР-ниң «Чер реформазының дугайында» Хоойлузунда көрдүнгенин ёзугаар бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга черни доктаамал эдилээри-биле азы арендага берип болур (көдээ черлерге болгаш хоорайга-даа).

Бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге бергенде черниң экономиктиг үнелелин тургузарда, оон оруктарга, коммуникацияга, чылыг, энергия дестеринге чоогун база барымдаалаар. Ынчангаш хоорайның, суурнуң ортузунда болза черниң аренда өртээ кыдыындаазындан арай улуг болур.

Черниң шынарын экижиткени болгаш бериимчезин бедиткени дээш ээлеринге шаңнал-мактал көргүзери болгаш черни бокталдырып урээни, дүжүткүрүн кудулатканы дээш кеземчеге чедир харыысалга онаарыш хоойлуда айыткан.

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдерин деткиир талазы-биле күрүне программазы 1991 чылдан боттанып эгелээр. Ында көрдүнгени хууда дузалал ажыл-агыйын, сад участоктарын өстүрерин деткиири-биле, ындыг хамаатыларга черни көвүдеди бээри, чиңгелделиг чээли-биле хандырары, оон аңгыда көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрери-биле көдээже үнгеннерниң хоорайда бажыңнарын оларга арттырары болуп турар.

Арат ажыл-агыйлар боттарының продукциязын берип эгелээр. Бо 1991 чылда район бүрүзүнге 5-10 ындыг ажыл-агыйлар турар. Олар мыныстыг бода малдан — сүт, эът, шээр малдан — эът, дүк бүдүреринге, хаван ажыл-агыйы, ол ышкаш картофель, ногаа (ажык хөрзүнге болгаш теплицаларга) өстүреринге колдады тургустунар.

Айтырыг: Демир-орук шугуму чокта чылдар эртээ-эртээ бараан чедирилгезиниң айтырыы холчок бергелей бээр. Чүтле автомобиль-биле чүък сөөртүрүнге идегеп олуруп болбас. Бо талазы-биле бодалыңар чүл?

— Кандыг-даа чурт хагдынчак байдалдыг турган сайзырап шыдавас, кандыг-даа ажык чуртту хөгжүлделиг амыдырал манап турар.

Тывага хамаарыштыр алыр болза, келир өйде демир-орук шугуму шиитпирлиг рольду ойнаар деп санап турар мен. Ындыг перспективазан ойталавайн турар бис. Ынчалза-даа ипсанттыгымас чүүлдү кусаптап шыдавас болгай. Ам ындын ындыг кузелди боттандырыышкын дег акша-төрээги бистиң республикада-даа, чуртта-даа чок.

Айтырыг: Тывада ажык экономиканың барының дугайында чугаалажып турар апарган. Оон тодаргай чижээн болгаш ол бүгү-биле кандыг демисел чоруттунуп турарын чугаалап берип көрүнерем?

— Эскиттерн ам безин бар болдур ийин. Оон чижээнге Тываның девискээринден техниканың организастыы-биле үндүрүп саарып турганын чугаалап болур. А малды организастыы-биле оорлаар чорук дээрге-ле организастаан кем-херек үүлгедиишкиндир. Соолгузу республикада кончуг нептереңгей болуп турар. Бо талазы-биле хемчеглерни ИХМ, КАК органнары ап чорудуп турар чүве.

* * *

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак журналистерниң өске-даа айтырыгларынга делгереңгей харыыны берген.

Отчётту «Шынның» тускай корреспондентилери: Моңгуш Өлзей-оол, Надежда Эргеп, Вера Куулар, Намчал Ооржак, Артур Хертек олар белеткээн.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

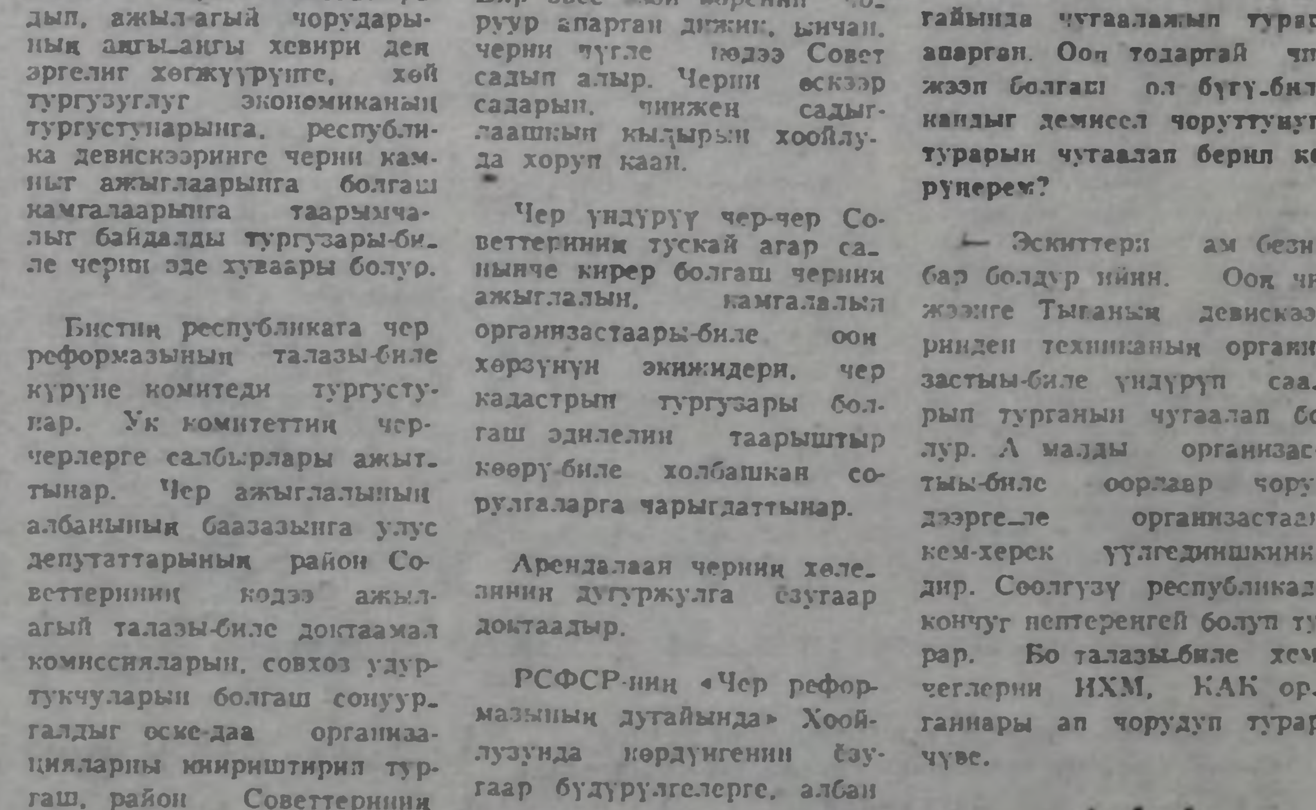

Хирлиг-оол.

Министр-биле интервью

АМЫДЫРАЛЧЕ УЛАМ ЧООКШУЛАДЫР...

Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри Бады Монгушович Чүглүр ол албан-дужаалда каш ай мурнунда ажылдай берген. Чаа министриң намдарындан кол одуругну силерге таныштыраалы. Институт дооскан соонда (1961 чылда) ол Тес-Хем районнуң төп эмнелгезинге кол эмчилеп үш чыл, оон соонда республика эмнелгезинге травматолог-хирург болуп 2 чыл ажылдаан. 1965 чылдан Иркутскиниң ортопедия болгаш травматология институдунга ажылдап турда, дуржулгалыг, бедик мергежилдиг специалисти Ангола Улус Республикаже чорутканы-биле аңаа 1981 чылга чедир ажылдаан. Даштыкыдан ээп келгеш, ол-ла институтка соолгу үеге чедир ажылдап турган. Шилилгелиг согтулдага киржири-биле Тываже чалаткан.

Бо бүгү үениң дургузунда ооң ажыл-ижи эки үнелелдиг ап чораан. Найыралчы харылзааларга кызымак ажыл-херээ дээш Б. М. Чүглүр «Улустарның найыралы» орден-биле шаңнаткан. «Кадык камгалалының тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи. Дээди категорияның травматолог-ортопед эмчизи Бады Монгушович Чүглүр бистиң корреспондентивис-биле беседазынга кадык камгалал айтырыгларынга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын чугаалаан.

— Программаларда кирип турган бодалдар-биле ам ажылдап эгелээниңерни каяачаар холбаштырып болурул, Бады Монгушович?

— Ам дээреде Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Эрзин районнарны кезип четтиктим. Районнарда чамдык специалистер чедишпейн турза-даа, ылангыя ортумак эртемниг кадрлар кайда-даа четчир. Чыттырып эмнээр оруннар саны база ажырбас. Ынчангаш ажылды, бар баазаны чөп ажыглааш, экижидип алырының аргаларын дилээри чугула деп бодаар мен.

Чижээ, кыжын малчыннар турум кыштагларынга келир, суурларга чоокшулай бээр. Ынчал оларны эмнелгеге чыттырып эмнеп, профилактиканы чорударынга эптиг.

Бир берге айтырыг — чаш уругларның база сааттыг херээженнерниң аарыыр чорууу хөйү. Бичии уругларның хорамчазы улуг, ылангыя бир харга чедир. Саат тыг херээженнерниң (шинчилгеден илереп турары) хөй кезиинде ханы четпес, өске-даа аарыглары бар болур. Ол дүвүрелдиг болдуруп турар. Ие-херээженнерниң кадыкшылы дээш эмчилерден аңгыда харын ажыл-агыйларның директорлары, албан черлериниң, организацияларның, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары сагыш човаар ужурлуг. Чүге дээрге, ие херээженнерниң, ылангыя саадтыг улустуң, ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузары чугула. Оларның аъш-чемин, хостуг үезин (дыжын) таарыштырары, чурттаарга байдалы дээш дыка хөй чүүлдерден кадыкшылы хамааржыр. Ол бүгү таарымчалыг болза, сааттыг иениң кадыкшылын экижидеринге дузалаар. Ол дээрге, божуур үеде нарыыдаашкын болбазынга, кадык уруг төрүттүнеринге деткимче-дир.

Чаш уругларны, ылангыя бир харга чедир уругларны чемгерери, ажаары экижидеринче кончуг улуг сагыш салыры негеттинер.

Оон аңгыда дыка хөй херээженнер мал ажылында. Ынчангаш бруцеллёзтан аарыыры хөй. Мал эмчилериниң талазындан аарыг малды тодарадырын, үзерин үезинде чорудары, эмчилер-биле ветспециалистер харылзаалыг ажылдаары чугула.

Тыва чонунуң ортузунда аарыыр чорук көвүдээни оларның шаандагы үеден чаңчыкканы национал аъш-чемин ажыглавас апарганы салдарлыг чадавас. Далган, тараа, сүт, хойтпак, быштак, ааржы, саржаг, ээжегей дээш оон-даа аңгы чемнерни ог-бүлелер кылбайн, чивейн турар. Ону кылып чиир херек. Кызыл-дусту Тываның чону шаандан тура ажыглап чораан. Диш аарыы барык чок турган. Кызыл-дус бүдүрүлгезин организастап, чоңга садары күзенчиг. Кызыл-дус хөй микроэлементилер-биле байлак. Ооң составын лабораторияларга шинчилеп ап болур.

Тыва медицинага хамаарыштыр эртем ажылдарын чорудары негеттинер. Аарыыр чорук, өлүп-хораары, ортумак назынче деп фактыларны чугаалап турар бис. Ону эртемге үндезилеп шинчилеп көргени барык чок. Биске чоок регионнарның Эртемнер академиязының — Новосибирскиде Сибирь салбырының. Иркутскиниң институттары-биле харылзаа тударын кабартыр бодал бар. Сибирь салбырының институттары-биле бистиң министерство кээргээ чаргаш, Тываның чонунуң кадыын эртемге үндезилеп шинчилеп бээри-биле чугааны кылган бис. Кадык кижилерниң кадыын хынап шинчилээш, аарый берип болур, аарып эгелеп чоруур кижилерни учётка ап, эмнээри эптиг. Иркутскиниң улуг хирург эмчилери эрткен чылын Тывага чораан, лекциялар номчуп, 2 неделя дургузунда семинар эрттиргеннер. Ындыг харылзааларлыг болуру биске кедилиг. Моон соңгаар институттар бот-орулга-чарылгаже кирери-биле эмчилерниң билиин бедидип, өөредири база бергедей бээр. Чоок регионнар-биле харылзааларны ажыглаар апаар бис.

Кызылда улусчу медицина төвүн ажыдарынга белеткеп турар. Чаа туттунган чунар-бажыңның (Комсомольская кудумчузунда) өрээлдеринге массаж кылыр, эм оъттар-биле эмнээр, инебиле кадап эмнээр кабинеттерни ажыдар. Келир үеде суг-биле процедуралар кылырын база бодап турар. Чүнген соонда кижилер шай ижип, дыштапып, эмнедип алыры кончуг таарымчалыг болуру чугаажок. Кадык камгалал министерствозу ол кадыкшыл төвүнге эң чиик прейскурантыны ажыглап эмнээр. Чижээ, чаңгыс катап эмнедип киргени дээш 1 рубль 50 көпеек төлээр. Баштайгы үеде төптү министерство акшаландырар, а чоорту бот-орулга-чарылгаже шилчиир. Ол-ла черге эмнээр төп ажыдарын кооператив былаажып турар. Ынчан чүгле улуг өртек-биле эмнээри билдингир-ле болгай.

— Соолгу үеде болуп турар өскерлиишкиннерни шуптузун четче билип алыры безин нарын. Бистиң редакцияга чондан чагааларда медицина күрүнениң эвес, хууда болу бээр болза, «бодүүн кижилер канчап эмчилеп алырыл...» дээн чижектиг айтырыглар көвүдеп турар. Өске адырларда костүп кээн турер чаа терминнер-деп медицина база чыдын калбаан. Камгалал медицина (страховая медицина), хууда медицина (частная медицина), дуржулгалыг харылзаалар, регионнуң журнады көөр программазы (приоритетная региональная программа), төптен тускайланыры (децентрализация) дээш-дээш баар... Ол талазы-биле тайылбырлап берип көрүңерем.

— Амгы үеде өске-даа чурттарның практиказындан алырга, медицина күрүнениң, хууда база камгалал медицина деп үш хевирлиг. Бистиң чуртувуста медицина күрүнениң болгай. Ам бо чылын, чоокку 2-3 чылдарда чоннуң медицина хандырылгазы күрүнениң болуп, хевээр артар. Медицинаның кандыг-даа системазынга бичии уругларны, школачыларны, студентилерни, инвалидтерни күрүнеден халас эмнээр болуп артар ужурлуг.

Амгы үеде эмнелгелерде, поликлиникаларда бригаданың кээрээлиг ажылдаар аргазын, бот-орулга-чарылганы ажыглап турар болгай. Ол дээрге, камгалал медицинаже шилчииринге белеткел болур. Камгалал медицина үезинде бүдүрүлгелер, албан организациялар медицина албан черлери-биле кээрээ чарып алыр. Ынчан бүдүрүлгелер бодунуң фондузундан эмнелгелерже акшазын шилчидип бээр. Ажылчыннары хөй аарыыр болза-ла, хөй акшаны шилчидер апаар. Ынчап баарда, бүдүрүлге-даа, хамаатылар боттары-даа ажылдаарынга байдалдыг экижидеринге, бойдусту камгалаар хемчеглерни алырынга, амыдыралдың кадык хевирин деткииринге, аарыыр чорукту баш бурунгаар болдурбазынга сонуургалдыг болу бээр чугаажок. Дугуржулга ёзугаар ажылдаары, бир талазында, медицина ачы-дузазының шынарын бедидип, хемчээлин улгаттырар, өске талазында, кадык камгалалының акша-төгерик курлавырларын немештирер арганы бээр. Ооң уламындан медицина албан черлери боттарының ажылының түңнелин дээш экономиктиг болгаш социал харысаалгалыг болуру тургустунар. Ынчан күрүне медицинаның бүгү структуразы, чоннуң кадыы дээш харысаалгазы хевээр турар. Күрүне — кол улуг программаларны хүлээп ап, акшаландырар, оон күүселдезин дээш контрольдаар. Ынчангаш кадык камгалалының акшаландырыышкыны күрүнеден, албан организациялардан, бүдүрүлгелерден, хуу кижилерден кирер апаары ол.

Ынчангаш амгы үеде ажыл-агыйларның, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары ажылчыннарының кадыкшылын быжыглаарының хемчеглерин амдыгааштан на алыры дээре. Аржааннарга, таарымчалыг черлерге профилакторийлер тудуп алырын, кадыкшылга шөлдерин, бөдүүн стадионнарның кылырын чүге ажыглап болбазыл. Ол бүгү камгалал медицинаже шилчииринге белеткел болур, ходелирн күзенчиг. Амгы үеде удуртукчулар ынаар сагыш салбас, чүгле күрүнеге идегээш олурар. Профэвилелдер социал-камгалал акшазын чежени-даа бол төлеп турар. Ынчаамыже хамаарылганы өскертириниче үе албадап келген.

Бот-орулга-чарылга, бригада кээрээзи, арендалыг кээрээ — ажылды экижидериниң экономиктиг идиг берикчизи, сонуургалды көдүрериниң аргазы болур.

Рынок үезинде өртектиг поликлиникалар, эмнелгелер, консультация пунктулары тыптып келир. «Өртектиг» деп сөс кижилерни коргутпазы-биле тайылбырлап каайн. Ол эмнелге черлери-биле, чижээлээрге, районнуң төп эмнелгези-биле совхозтар, колхозтар кээрээни баш бурунгаар чарып алгаш, акшазын шилчидип каар, а кижилер эмчилерге акша төлевес, халас кирер, эмнедир. Бир эвес ажылчыннары хөй аарбайн, акшазы ээзээ чарыттынар болза, чыл төнчүзүнде арткан акшазын демги совхоз азы бүдүрүлге келир чылче шилчидип алыр, азы дедир ап-даа болур.

Ынчангаш кадыкшыл дээш чүгле эмчилер эвес, бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар база хамаатылар боттары харысаалгалыг апаары ында. Камгалал медицинаже шилчилге чоорту, 3-5 чыл дургузунда, а аңаа белеткел 2-3 чыл иштинде чоруттунар.

Беседаны Намчал ООРЖАК кылган.

ИДЕГЕЛДИҢ БОЛГАШ СЕТКИЛ ДҮВҮРЭЭШКИННИҢ ЧЫЛЫНДА

Дүшкүүрлүг болгаш дүвүренчиг 1990 чыл досаулган совет кижилерге идегелдиң база сеткил дүвүрээшкинниң чаа, 1991 чылы үнүп келген. Оон баштайгы хүннеринде чурттап турар-дыр бис. Ынчаарга бүгү чурттуң, Совет Россияның, оон иштинде бистиң республиканың хамаатыларының салым-чолунга, келир үезинге хамаарышкан кол айтырыг — ол дээрге чүгле рынокче шилчиишкин эвес, а Эвилелдиң кол ээзи, субъектизи — РСФСР-ниң чаа Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) солуннарга парлаттынган удурланышкак ийи төлевилелдериниң кайы-бирээзин шилип, күштүг кылдыр хүлээп алырының дугайында айтырыг-дыр. Совет Россияның хамаатызы кижи болганымда, бо айтырыгга хамаарыштыр бодумнуң туружумну, сагыш-сеткилимни илергейлээр бодаан мен.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатовтуң ниити удурттулгазы-биле ажылчын бөлүктүң (удуртукчузу О. Г. Румянцев) белеткээни Россия Федерациязының Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелин болгаш аңаа удурланышкак төлевилелди, тодаргайлаарга, РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативтиг бөлүүнүң — «Россияның коммунистери» бөлүктүң кежигүннериниң кирип келгени РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) шилиишкинниг төлевилелин 1990 чылдың ноябрь 24-те «Советская Россия» солунга, бистиң республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга номчукчуларының дилээнин ёзугаар ооң соолүнде парлаан болгай.

Бо ийи төлевилелди кичээнгейлиг номчуп, өөренип көөрге, олар боттарынга, шынап-ла, шуут удурланышкак. Чижээ, Б. Н. Ельцинниң, Р. И. Хасбулатовтуң төлевилелинде «совет», «социалистиг», «социализм» деп сөстер кошкус чок болгаш философия эртемнериниң доктору, профессор Э. Володинниң 1990 чылдың ноябрь 25-те «Советская Россия» солунга бижээнин ёзугаар алырга, ук төлевилелди «Хамаарышпас чорууктуң америк декларациязы» кол дуунда үндезилээш, чогааткан болуп турар. Төлевилелдиң барык бүгү чүүлдери Совет Россияның девискээринге СЭКП-ни, социалистиг тургузугну, социализмни, Октябрь революциязының, ленинизмниң идеалдарын узуткаарынче болгаш капитализмни катап тургузарынче угланган болганда, ук төлевилелге шуут удур мен. 90 чылдарда Россияга социалистиг тургузугну дүжүрзүп, капиталистиг ёзу-чурумну катап тургуссуп дээш хөй миллион совет кижилер, оларның арвазында тыва эки турачылар гитлерлер фашизмге удур ыдыктыг демиселге амы-тынын берген эвес-ле болгай!

Ам бо төлевилелдиң чамдык чүүлдеринге хамаарыштыр тайылбырны кылырып, бистиң чуртувуска социализмниң салым-чолунга ук документиниң онза айыылдыын, кыжанышкынын илередирин оралдажып көрейн. Капиталистиг бүдүрүлге харылзааларын Россияга катап тургузарын төлевилелдиң 1.7 чүүлүнүң 1-ги бөлүүнде айыткан. Ында мынчаар бижээн: «Россия Федерациязының экономиказының үндезини — хостуг күш-ажылды болгаш социал эргелерниң магадылалдарын, өнчүнү база ниити ажыглалче чүткүлдү хүлээп көөрүн, олча-ажык бүдүрүлгезин хостуг чорударын болгаш ак сеткилдиг адааннажылганы холбаштырган социал рынок ажыл-агыйы-дыр».

Бо чүүлдүң алыс утказы кедергей долгай, дендии кажар арга-биле ажытталчак кылдыр ол бижиттинген болганда, ооң чогум утказын он ийи катап номчааш, ам ылаптыг билип алдым. Алыс утказын допчулап тайылбырлаарга, мындыг: РСФСР-ниң девискээринде амгы социалистиг бүгү бүдүрүлгелерни, оон иштинде колхозтарның болгаш совхозтарның черин хуузунда байлыырын күзээн кижилерге дамчыдып бээри-дир. Россия Федерациязының экономиказының үндезини — социал рынок ажыл-агыйы болур деп, төлевилелде чарлаан ужуру шак ында. Ынчаарга амгы үеде ССРЭ-ниң, оон иштинде РСФСР-ниң экономиказының кол үндезини — күрүнениң социалистиг бүдүрүлгелери болгаш колхоз-кооперативтериниң социалистиг өнчү-хөреңгизи болгай. Чүгле он ажыг чыл бурунгаар, тодаргайлаарга, 1978 чылдың апрель 12-де РСФСР-ниң Дээди Совединиң тоску чыыжының ээлчег чок чедиги сессиязынга хүлээп алдынган Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 10 чүүлүнде мынчаар бижиттинген: «РСФСР-ниң экономиктиг системазының үндезини болза, күрүнениң (бүгү улустуң) болгаш колхоз-кооперативтиң өнчүзүнден тургустунган бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге социалистиг өнчү болур». РСФСР-ниң амгы күштүг Конституциязының эң чугула бо чүүлүн «Социал рынок ажыл-агыйы» деп чүүл-биле солуурун төлевилээн-дир. Ниитиниң социалистиг өнчүзүн хуунуң капиталистиг өнчүзү болдурарының сорулгазын төлевилелде дорту-биле айыткан. Ынчаарга социалистиг өнчүнүң капиталистиг өнчү болдурарда, өнчүнү бүгү-ниити келбаа-биле хуужудар болгаш ниитиниң социалистиг бүдүрүлгелерин Совет күрүнеден бүрүн аңгылаар сорулганы чедип алыр бодап турар.

Совет Россияның девискээринге СЭКП-ни бүрүн узуткаарының сорулгазын төлевилелдиң 1.4 чүүлүнүң 4-кү бөлүүнде ажыы-биле айыткан. Ында мынчаар бижээн: «Күрүне органнарынга, Чепсектиг Күштерге болгаш шериглеткен каттыжыышкыннарга, а ол ышкаш күрүне бүдүрүлгелеринге база өөредилге-кижизидилгелиг албан черлеринге политиктиг партияларны тургузарын болгаш оларның аңаа ажыл-чорудулгазын болдурбас». Бо чүүлдүң алыс утказын ажыы-биле тайылбырлаарга мындыг: чүүлде кирген бүгү ол черлерден СЭКП-ни, ооң организацияларын кызып үндүрүпкеш азы узуткааш, капитализмни катап тургузарын күзээн кижилер бодунуң организацияларын азы партияларын ооң орнунга чоорту тургузуп алыр дээни ол-дур.

Россия Федерациязының бодунуң Чепсектиг Күштерин тургузарын төлевилелдиң 7.4.3 чүүлдериниң 1-ги бөлүүнде мынчаар бижээн: «Эвилел кээрээзи чардынган соолунде азы Эвилел кээрээзиниң болдунмазы билдине берген соолунде, Россия Федерациязының Чепсектиг Күштери тургустунган турар». Бо чүүл болза Россияны ССРЭ-ден аңгылаарынче, бирги ээр чугаалаарга, Совет Эвилелин сандарадырынче дорту-биле утланган. Бир эвес Россия Федерациязының бодунуң Чепсектиг Күштери тургустуна бээр болза, ол күштер Россияның даштыкы айыыл чок чоруун хандырарынче эвес, а совет улустуң социалистиг чаалап алыышкыннарын боо-чепсектиң күжү-биле узуткаарынче, капиталистиг ёзу-чурумну Россияга тургузарынче, камгалаарынче угланган болур. Эвилелдиң чаңгыс аай Совет Чепсектиг Күштери турда Россия Федерациязынга бодунуң Чепсектиг Күштериниң херээ чүл? деп айтырыгга тайылбыр бо-дур. Капитализмни катап тургузарын күзээн антисоциалистиг күштерниң бөлүү тепте (Россияда) политиктиг эрге-чагырганы парламент соңгулдазының аргазы-биле ээлеп алган. Оларда ам дээрезинде Чепсектиг Күштер чок, ындыг күштерни Конституция аргазы-биле чедип алырын оралдажып турар-дыр.

Армияны, күрүнениң айыыл чок черин, иштики херектер органнарын, судту, прокуратураны, юстицияны доп-дораан деполитизастаар дугайында айтырыгны ол бөлүктүң талалакчылары хөй удаа көдүрүп келгени таварылга эвес. Армияны хоойлу-дүрүм камгалаар органнарны деполитизастаарының — политикадан даштаар болдурарының идеязы болза, Чепсектиг Күштерден, күрүнениң айыыл чок черинден, иштики херектер, суд, прокуратура, юстиция органнарындан СЭКП-ни кызып үндүрериниче, ооң орнун ээлеп, ынаар боттарын чоорту шургуп кирериниче утланган дээрзи кымга-даа чажыт эвес.

Конституция төлевилелдеринге хамаарыштыр

Россия Федерациязының Конституциязының бо төлевилели бирги ээлчегде ССРЭ-ни сандарадырынче, эвээш санныг национарлык болгаш улустарның хамаарышпас чорууп узуткаарынче, Россияның девискээринге капиталистиг бүдүрүлге харылзааларын тургузарынче угланган дээрзин бистиң республиканың бүгү хамаатылары ханызы-биле медереп билген турар ужурлуг деп бодаар мен. Ынчаарга Октябрьның социалистиг Улуг революциязын, социализмни «сарыыл чок, мугулай идея», «теегүнүн частырыы-дыр», деп чарлаан кижилер социалистиг ниитилелче бодунуң оруун дуглап, көвүрүүн пагда-ла өрттедикен болгаш олар дедир ээлбес дээрзин амыдырал бадыткап турар. Ындыг кижилер ынчангаш социалистиг тургузугну узуткаар, капитализмни катап тургузар дээш чүнү-даа кылырындан чалданмас. Чогум-на ынчангаш Россияга капитализмни катап тургузарының Конституция төлевилелиниң тыптып келгени ол-дур.

РСФСР-ниң улус депутаттарының инициативтиг бөлүүнүң — «Россияның коммунистери» деп депутаттар бөлүүнүң кежигүннериниң белеткээни РСФСР-ниң Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) шилилгелиг немелде төлевилели болза, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин, ооң бүгү национарлыгның найыралын быжыглаарынче, совет улустуң социалистиг чаалап алыышкыннарын камгалаарынче утланган дээрзин ук документини номчаан хамаатылар ылаптыг билип алыр дээрзинге бүзүрээр мен. Шилилгелиг бо немелде төлевилел РСФСР-ниң чаа Конституциязының үндезини болур ужурлуг.

Алексей ДУГЕРЖАА,
«Билиг» ниитилелиниң кежигүнү.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 5 «Шында».).

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Фадюшин Виктор Васильевич — Тываның геология-шинчилел экспедициязының чолаачызы.

Хренов Николай Иванович — Тываның геология-шинчилел экспедициязының дарганы.

Черноусов Георгий Прокопьевич — пассажир транспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Чымба Дадар Комбуй-ооловна — күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң кол бухгалтери.

Шарап Николай Ондарович — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында кадээ ажыл-агый албанының күрүне эргелелиниң башкарыкчы специализи.

Яковлева Альбина Македоновна — хоорайның үндүрүг инспекциязының кол специализи.

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Туранның орук-септелге-тудуг эргелелинден.

Васичкин Валерий Павлович — № 2 участоктуң начальниги.

Ворновский Владимир Перфильевич — эргелелдиң начальниги.

Мотовилова Александра Степановна — ажылчын.

Чумакова Зинаида Александровна — кол бухгалтер.

Элтеко Владимир Павлович — кочегар.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Белек Александра Тюлюшовна — Баян-Тала ортумак школазының башкызы.

Бокаштай Юрий Ондарович — улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң чолаачызы.

Куулар Бопаа Дамдыновна — Баян-Тала ортумак школазының башкызы.

Куулар Борис Меңниг-оолович — Баян-Тала ортумак школазының өөредилге эргелекчизи.

Куулар Сундуй Дочун-ооловна — Сүт-Хөл ортумак школазының башкызы.

Куулар Тыртык-Кара Монгушевна — Баян-Тала ортумак школазының башкызы.

Куулар Хензиг Дамчаевна — Баян-Тала ортумак школазының техажылчыны.

Монгуш Александра Бораевна — Бора-Тайга ортумак школазының башкызы.

Монгуш Дарый Уткуш-овна — Ийме ортумак школазының башкызы.

Монгуш Суучап Семис-ооловна — Баян-Тала ортумак школазының башкызы.

Монгуш Чываа Борбак-ооловна — Хөр-Тайга ортумак школазының техажылчыны.

Ондар Дыт Сундукаевна — Хөр-Тайга ортумак школазының кижизидикчизи.

Ондар Ирина Чульдумовна — Ийме ортумак школазының башкызы.

Ооржак Калдар Дүпчүновна — районнуң төп эмнелгезиниң фельдшери.

Ооржак Мандыш Хуваяковна — Алдан-Маадыр ортумак школазының кижизидикчизи.

Ооржак Чаңгыс-Карыш Дүр-ооловна — райпода техажылчын.

Ооржак Ынаак Чүсүкпеновна — Алдан-Маадыр ортумак школазының техажылчыны.

Сарыглар Александра Бораевна — Бора-Тайга ортумак школазының башкызы.

Сарыглар Өдек Сырбыктаровна — районнуң төп эмнелгезиниң ажылчыны.

Сат Сесен Салчаковна — райпода склад эргелекчизи.

Чымба Опал Ыдым-ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң фельдшери.

Карл Маркс аттыг совхозтан

Монгуш Дажымит Ламаевич — малчын.

Монгуш Өнчат Семис-ооловна — ажылчын.

Монгуш Стак Нүрзатовна — ажылчын.

Монгуш Татьяна Арандоловна — ажылчын.

Сат Хуранмай Дыкыровна — ажылчын.

Түлүш Самбуу Чаш-оолович — пенсионер.

«Октябрь 30 чылы» совхозтан

Куулар Дыртый-оол Сергекович — инек кадарчызы.

Куулар Кертик-оол Давыйтыкович — бызанчы.

Куулар Өшкү-Саар Андреевна — ажылчын.

Монгуш Дыртык Базыр-Садыевна — саанчы.

Монгуш Манзат-оол Чимитович — механизатор.

Монгуш Маннай Кызыл-ооловна — ажылчын.

Монгуш Шүдер-оол Даваевич — чолаачы.

Ондар Семис-оол Дайтыкович — чазаныкчы.

Сат Өлзей Меңниг-ооловна — ажылчын.

Сат Шагдыр Дакпаковна — малчын.

«Сүт-Хөл» совхозтан

Монгуш Бопукай Мартан-ооловна — ажылчын.

Ондар Сыгыр-оол Чалбаевич — бызанчы.

Ооржак Каспыл-оол Айдынович — инек кадарчызы.

Сат Нюра Арган-ооловна — склад эргелекчизи.

Ховалыг Амбар-оол Дамдынович — электромонтёр.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Байыр-оол Даваа Васильевич — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң бухгалтер-ревизору.

Торлук Фаина Торлуковна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң бухгалтери.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың декабрь 25.

АЛЬПЫ ДАГЛАРЫНЫҢ ААР ИЙИНДЕН ДУЗАЛАМЧЫ

Москвада Австриядан үнген автоколонна чедип келген. Ол Альпы-даг республиказының 16 автомобильдери 30 тонна хире янзы-бүрү аъш-чем барааннарын, 25 тонна картошканы, ол-ла хире апельсиннерни, уругларга херек барааннарны найысылалда эккелген. Ол бүгү буянныг-чаагай чүъктерни Москваның уруглар бажыңнарынче, эмнелгелерже, кырып назылааннар бажыңнарынче чоруткан.

Австрияга ол Совет Эвилелинге дузаламчы көргүзериниң гуманныг чыылгазы республиканың федералдыг канцлериниң кадайы К. Враницкаяның саналын ёзугаар чурттуң иштики херектер министерствозунуң деткимчези-биле чоруттунган.

ЧУРУКТА: Австрияның федералдыг канцлериниң кадайы дээрги Кристина Враницкая Москвада продуктулар эккелген автомобильдерниң бирээзиниң чолаачызынга байыр чедирип тур.

Н. МАЛЫШЕВТИҢ фотозу. (СЭТА).

ДАШТЫКЫДАН ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ЖЕНЕВА. (СЭТА). АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкер Ирактың даштыкы херектер министри Тарик Азиз-биле ужуражыр дээш мында чеде берген. Ооң соонда Азиз база Женевада келген болгаш бир эвес америк тала база-ла ындыг чүткүлүн илередир болза, Бейкер-биле боттуг болгаш чогумчалыг чугааны ажыы-биле кылырынга белеин аэропортка медеглээн.

ВАШИНГТОН (СЭТА). АКШ-тың президентизи Дж. Буш телевидениеге чүве чугаалааш, «Кувейттен Ирактың бүрүнү-биле чутаа чокка үнеринге», КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң резолюцияларын Багдадтың чайгылыш чокка күүседиринге үндезилеттинген чугаалажыышкыннардан өске арга-биле Персия мугулдуруунуң кризизин шиитпирлээринге АКШ киришпес — деп медеглээн.

АКШ-тың камгалал министерствозунуң тускай төлээлекчизи П. Уильямстың чугаалааны-биле алырга, амгы үеде Перенд мугулдуруунуң девискээринде америк шериглерниң саны 360 муң кижи ашкан.

ЧҮҮ-ДАА ЧҮВЕ ТӨЛЕМЧЕЛИГ

Эрткен чылгы № 277 «Шын» солунда өлүрүкчүлер, күштекчилер дугайында «Өнемчидип болбас» деп чүүлдү сонуургап номчааш, дыка-ла чөп бижип турар-дыр деп түннелге келдим.

Соолгу үеде кижилерниң арвазында хамаарылгазы кижизиг эвес, кээргел чок, каржы-хажагай апарганын хүн бүрү эскерип болур. Бот-боттарывысты бичии-даа хүндүлежип билбес, дорамчылап, эки-бак сөглей каалтар, оон кедерезе, керекчок чүве ужун өлүрер, күштээр, кемдедир. Азы кара өжегээр оорлаар, үптээр. Ылангыя аныяк-өскенниң арвазында ындыг таарымча чок чүүлдер кайы көвей.

«Кижи төлү кала-даа чоруур, куш төлү кала-даа ужар» деп чоннуң ханы угаалыг үлегер домаан өскээр билип алгаш вал-оранын каггаш, ажыл-агый кылбас, чер кезип, тоялп, хоойлуга удур янзы-бүрү кем-херек үүлгедип чоруур аныяктарның саны бөгүн көвүдээни дүвүренчиг-даа, човаңчыг-даа. Оларның арын-нүүрү, ат-алдары, чоргааралы кайнаар эстип-тайлы бергенил? Оларның сеткилинде кээргелдиг, хүндүткелдиг, коргар-сестир чорукту ора-согмазы хензиг-даа артпааны ол бе? Чижээ, оорлар-дыр. Хөй урут-дарыглыг, камгалап кээр күш-шыдалдыг эр кижизи чок ог-бүлелерниң сүдүн саап ижип орар инээн оорлап, соп чип … гаш чүнү бодап олурарлары? Чүвезин, өнчүзүн оскунган кижи аңаа орбас-тыр ийин. Чок болза диленип, сураглаар, эрге-хоойлу органнарынче дуза дилеп билдирииишкин кирер. Оорнуң соонче каргыш-иргижин салыр. Кижи үргүлчү аныяк чорбас, кажан-бир күш-шыдал төнүп, назылап-кырыыр үе чедип кээр. Соң даарта хүн, ажы-төлдүн салым-чолу деп чүве бар болгай. Бөгүн сен кандыг-бир кижиниң сеткилин каржызы-биле хомудадып, бастып, дорамчылап, когаралга таварыштырып каар-даа болзуңза, соң даарта ол кижиниң хилинчээ, килеңи сени демей тып чедип кээр. Сенээ четпес-даа болза, ажы-төлүңге опаажып болур. Ынчангаш улугларны улуг, бичиилерни бичии деп хүндүлеп билип, амыдыралдың берге, аар үезинде бот-боттарывысче ээ көрнүп, өмек-демек болуп, чаңгыс демниг, найыралдыг чурттап көрзүвүссе эки ышкаш.

Кижи кижиге өңнүк дээрн үндезинниг. Бодум хуумда, кымның-даа ажы-төлү, дергүл-төрели айыыл-халапка, когаралга таварышпазын күзээр мен. Чүү-даа чүве төлемчелиг. Дыргак каразы дег дуза, чылыг, чымчак сөс, ак сагыштыг ачы-буян сеткилин байыдар.

Николай АПЫШ.

«КАРГЫШТЫГ ЧЫЛДАР» ДУГАЙЫНДА

Тываның «Мемориал» ниитилелиниң «Каргыштыг чылдар» деп үндүрүлгези парлаттынган. Ук номерниң кол темазы болгаш утканыышкыны 30-40 чылдарга болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага болуп турган массалыг репрессияларның дугайында аңгы-аңгы чүүлдер болуп турар.

Бо үндүрүлгени чамдык номчукчулар ам-даа албаан дээрзи чугаажок. Ынчангаш оон дугайын номчукчуларга кысказы-биле бижиирге мындыг.

«Мемориал» ниитилели дээрге бистиң республикага болуп турган репрессиялар үезинде буруу чок черге амы-тынындан чарылган ядыы араттарның, бодуун кижилерниң болгаш намга база чазакка ак сеткилдиг-биле ажылдап чораан удуртукчуларның аттарын тодарадып, оларның арыг-чагай адын катап эгидип мөңгежидер талазы-биле улуг нарын ажылды чорудуп турар хөй-ниити организациязы дээрзин тайылбырлап каары артык эвес. А өске талазында, ук ниитилел ол репрессияларга дорт киржип, буруу чок кижилерден мөге өчүк үндүрүп, буруудадып турганнарны, оларның кол удуртукчуларын, буруулуг кижилерни илередир. Өлүглүг шынны тывар дээш оралдажып турар ниитилел болуп турар.

Үндүрүлгениң бирги арнында «Ханныг, халаптыг чылдар катаптавас болзун!» деп кыйгырыг бар. Ол-ла арында «Мемориал» ниитилелиниң бүгү чонга кыйгырыын парлаан. Ол ышкаш ынчаан буруу чок кижилерни бадысаап, херек тургузуп турган истекчилерден эгелээш, хоругдаар болгаш буруудадыр доктаалды бадылап турган кол кижилерниң аттарын чыскааган.

Репрессия чылдарында актыг черге хөй чылдарда шииттирип, хилинчектениң чораан болгаш чиктен азы өлүмнүг шиткелге таварышкан кижилерниң шуптузунуң ады-сывы ам-даа тургустунмаан. Амдызында ат-сывы тодараттынган, арыг адын катап эгиткен кижилерниң данзызын үндүрүлгениң бирги арнындан эгелеп номчуп болур.

«Каргыштыг чылдарны» чүгле тыва дылдыг эвес, харын орус дылдыг кижилер чамдык чүүлдерни орустап база номчузун дээш ында парлааны база эки болуп турар. Тываның «Мемориал» ниитилелиниң уставын, ук ниитилелдиң 58 кежигүннериниң ат салганы Тыва АССР-ниң прокурорунга тускай медегелди база Тыва АССР-ниң Дээди Совединге киирген саналды парлаан.

ТАРН ТК-ның III пленумунга С. К. Токаның илеткелиниң доңгулалын база киирген. Ону 1938 чылда «Революстуг арат» сеткүүлге парлаап турган. Кижиге чүдүүр турган үеде чоннуң мурнунга салган чамдык кыйгырыгларны, шүлүктерни киирген.

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы турган Чүрмит-Тажының байысаалга үезинде албадаашкынга таварышкаш берген сөөлгү өчүүн номчукчулар улуг сонуургал-биле таныжарлар. «Ол-түн херээ» деп чүүлдүң дугайында суд доктаалындан ушта бижилгени база номчуп болур.

Үндүрүлгениң өске-даа арыннарында репрессияның үнген чамдык чылдагааннарын болгаш өске-даа чүүлдерни номчуп болур.

Ол 6 муң кезек тираж-тыг үнген. Бир номерниң өртээ үш рубль.

Виктор КАРА-САЛ.

ИЙИ ЧЫЛ УЛАШТЫР

Аныяктарның Кызылда чурттаглга комплекизиниң шаңналы дээш ийи чыл улаштыр шыдыраа маргылдаазы болган. Ында 23 спортчу киришкен. Оларның харказының болгаш шыдыраа талазы-биле билии аңгы-аңгы. Ынчалза-даа демисел чиңге байдалга эрткен.

Чаа чылдың чемпиону Александр Ойдуп болган. Ийиги болгаш үшкү черлерни Каадыр Шагдыр биле Олег Хомушку олар үлешкеннер. Шаңналдыг чер алган спортчуларга өртектиг белектерни тывыскан.

Ажылчын аныяктар аразынга мындыг янзылыг маргылдааларны эрттирип турар болза, дыка-ла эки болур чорду. Ол чаңчылывысты ам-даа уламчылаар бис.

Валерий ОММУН.

«Улуг-Хем» солуннуң шаңналы дээш

МАРГЫЛДАА ЧАҢЧЫЛЧЫЫР

Чаа чыл эгезинде келген баштайгы почта-биле «Улуг-Хем» солуннуң чагаа килдизиниң чорудкан чагаазын алган бис. Ында мындаар бижээн: «Январьның 5-6 хүннеринде «Улуг-Хем» солуннуң чагаа килдизиниң шаңналы дээш маргылдаа «Буура» шыдыраа клувунга болур. Силерниң солундан шыдыраачыларны аңаа келирип чададывыс».

Үш кижи составтыг команда чеде бердивис. Редакцияга баарывыска, маргылдаа «Тудуг комбинадының» бажыңынга болурун чугаалаадылар.

Солуннуң чагаа килдизиниң эргелекчизи С. Т. Ондарның үнү үстүкү каътта дыңналып тур. Бисти баштай келген аалчылар-дыр силер деп хөглүг уткуп алды. Эл маргылдаага белен эвес болган. Кол судья Б. К. Дүжүбаңга дузалажыры-биле билектеривис сывыртынып каапкаш, сандайларны үндүр дажыглааш, шыдыраа столдарын салыштывыс. Редакция ажылдакчыларындан чүгле Ондар бар болду. Кижи бодаарга, оон ажылдакчылары идепкейлиг киришпи дег.

Районнуң суурларындан болгаш чалаттырган аалчыларның чамдызы келгилээн. Ынчалза-даа шыдыраачыларның саны хөй болган.

Маргылдаага 42 эр, он хире херээжен шыдыраачылар киришкен. Эр улус швейцар система-биле чеди салыг кылыр ужурга таварышкан. Херээженнер долгандырар салыг-биле ойнаан.

Ийи хүн иштинде үргүлчүлээн маргылдааның түңнелинде АКМК-ның инженери В. Хаяң-оол бирги черни алган. Ол алза чогуур 7 сандан 6,5 санныг болган. Ол хире санны Чадаананың шыдыраачызы О. Сарыглар база алган. Сарыглар Хаяң-оолга бир сан четпейн барган. Үшкү черни И. Мохов ээлээн.

Херээжен шыдыраачылардан О. Федорова (Шагаан-Арыг) кымга-даа уттурбайн, бирги черни төлептиг-биле алган. Ийиги болгаш үшкү черлерни А. Монгуш, С. Лапчаа ээлээннер.

Бирги чер алган шыдыраачыларга кубоктарны, өртектиг белектерни, дипломнарны тывыскан. Шаңналдыг чер алганнарга өртектиг белектерни, хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Оон соонда блиц-турнир болган. Ында 32 кижи киришкен. Оларны ийи бөлүкке үскен. Бөлүк бүрүзүнден тиилекчи болган үш-үш кижиия долгандыр ойнаар система-биле ойнадырып дугурушкан. Ында шаңналды АКМК-ның профэвилел комитеди тыпсыр. Ол организацияның шыдыраачылары районда бирги черде чоруп турар. «Буура» шыдыраа клувунуң дузалакчылары, идепкейжилери.

Ийи бөлүк оюнун дооскаанының соонда 6 кижи арткан. Кымнарыл ол? «Шын» солуннуң шыдыраачызы Д. Салчак, Улуг-Хемниң АКМК-дан М. Тюлюш, В. Хертек, Шагаан-Арыгдан С. Анай, Чадаанадан О. Сарыглар биле А. Монгуш олар-дыр. Чиңге демиселдиң түңнелинде бирги черни О. Сарыглар алгаш 40 рубль-биле шаңнаткан. Ол кымга-даа уттурбаан. Ийиги черге АКМК-ның кол инженери В. Хертек төлептиг болган, үшкү черни «Шын» солуннуң шыдыраачызы Д. Салчак ээлээн.

Маргылдаа соонда шыдыраа федерациязының хуралын эрттирген. Ында шыдыраачылар маргылдааның эки эртгенин демдеглээн. Маргылдааның шаңналы чүге солуннуң эвес, а килдистиң болу бергенин база чугаалааннар. (Редакция акша тыппаан, килдис бодунуң гонорарын үндүрген чүве боор-тур). Ол ышкаш удуртукчу даргаларның киришпейн турарын, шылгыя солуннуң ажылдакчыларының демниг эвес чоруун, шыдыгы шүгүмчүлээн.

Ам моон соңгаар «Улуг-Хем» солуннуң шаңналы дээш тыва хүреш, хол бөмбүүн канчаар эрттирерил дээш айтырыглар база тургустунуп келген. Ынаа харыыны ук солуннуң чагаа килдизиниң эргелекчизи С. Т. Ондар берген.

Маргылдаага хоочун шыдыраачы улуг назылыг 69 харлыг М. Н. Көрген-оол киришкен, 7-ден дөрт санны ал, тускай шаңналга төлептиг болган. Оон аңгыда, эки старт, эки финиш, тиилелге дээш чүткүл, эң аныяк ойнакчы деп шаңналдарны доктааткан. Ол шаңналдарның шуптузун тывыскан.

Шак мындыг хөй кижи киржикчилиг шыдыраа маргылдаазы Улуг-Хем районга бир дугаар болуп турарын спортчулар демдеглээн. Чаңчыл болген маргылдааны келир чылын база бола үеде болур. Ынаа оон-даа хөй шыдыраачылар киржири магат.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: маргылдаа үезинде. Каадыр-оол КУУЛАРНЫҢ фотолары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ЭКОЛОГИЯ ТӨВҮ СҮМЕЛЕП ТУР:

Ионнуг хереелдиң ЭКОН-001 дээр, бичии хемчээлдиг сан көргүзүглүг индикаторну (дозиметр-хемчээшкин херекселин) садып алыры дыка ажыктыг болур.

Дозиметрниң дузазы-биле черниң, идик-хептиң, аъш-чем продуктуларының болгаш өске-даа чүүлдерниң радиацияга таваржып, хораннанганының хемчээлин дүрген илередип көөр аргалыг болур силер.

Оон габарит хемчээли: 118х70х30 мм.

Индикатор силерниң болгаш боттарыңарның чоок кижилериңерниң кадыкшылын хынап камгалаарынга дузалаар.

Ону чагыдып, садып ап болур адрези: 650099, г. Кемерово, ул. Н. Островского, 32. Экологический центр. Айтырар телефону 26-79-59.

* * *

Бир эвес силер боттарыңарның ийи бажыңнарыңы ыяш үрелириннен болгаш хораланчы курттардан камгалап алырын күзээр болзуңарза, база-ла Экология төвүнүң дузазын ажыглап болур силер.

Кижиниң бодунга болгаш дириг амытаннарга-даа хора чок болбушаан, ыяш бажыңны камгалап арыглаарының будүмелдерин кижиниң бодунуң канчаар кылып алырының дугайында бүгү талалыг сүмелерни силерже чорудуп берип болур бис.

Бистен өске кандыг-даа күрүне албан черлери ындыг дуза чедирбейн турар. Сүмелерниң өртээ — 20 рубль. **Бистиң адрезивис: 650099, г. Кемерово, ул. Н. Островского, 32. Экологический центр.**

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРГА

Кызылдың аъш-чем садыы 1991 чылдың январь айында садар ужурлуг аъш-чем бараанарының данзызын чарлаан:

Талоннарның

№№	Бараанарның аттары	Садар хемчээли
1	Эът азы колбаса кылыглары	1,5 кг.
2	Мал саржаа	0,2 —»—
3	Чигир	1,5 —»—
4	Байх шай	0,250 —»—
5	Макарон кылыглары	0,5 —»—
6	Крупа аймаа	1,0 —»—
7	Далган 1-ги сорт, 2 сорт	1,0 —»—

Өске бараанарның курлавырлары келгенде немелде талоннарны (тодаргайлаарга — № 8, 9, 10) бээр.

КЫЗЫЛДЫН АЪШ-ЧЕМ САДЫЫНЫН ДИРЕКЦИЯЗЫ.

Нарын техника бараанарын болгаш мебельди бирги ээлчегде садып алыр эргелиг кижилерниң оочурунуң данзызын чаартып эгелээнин Кызылдың үлетпүр бараанарының садыы дыңнадып тур.

Оочуруң демдеглединн келирде паспортун болгаш шынзылгазын ап алыр. Катап данзылатпаан кижилер оочурун чидирер.

Данзылаашкынны Кызыл хоорайның «Аялга» магазининде кылып турар. Суббота болгаш воскресенье хүннеринде 10-дан 18 шакка чедир бүрүткээр. Бүрүткээшкин 1991 чылдың январь 14-тен февраль 1-ге чедир болур.

1991 чылда үндүрүг онаалгазының чаа чурумун ажыглап эгелээрин-биле холбаштыр **кооперативтер кежигүннериниң (эвилел кежигүннериниң) эде данзылаашкынын Кооператорларның хоорай чөвүлели чорудуп турар.** Ынчангаш 1991 чылдың январының 20-ге чедир хуусаа иштинде оларның чөвүлелге боттарының декларациязын (акша-хөреңгизиниң хемчээлин) болгаш 1991 чылда ажыл планын киирери эргежок чугула.

Адрези: Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, бажың № 20.

Материал-техниктиг хандырылганың «Кызыл» бүдүрүлгезиниң складтарының бараанарын санаары-биле холбаштыр 1991 чылдың февральдың 1-ге чедир ооң хаалгыг болуруң чарлавышаан, бараанар үндүрүп бээрин соксатканын дыңнадып тур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 5-6 сериялары. 12.00 Медээлер. 12.15 «Чаан биле хендир». 13.00—13.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 15.00 «Өртемчейде ээлээдилер». Уран-чечен фильм. 16.20 «Аныяк итали квартеттиң» концерти. 16.50 Мультфильм. 17.00 «Овур-хевир». Үстүкү класс өөреникчилеринге литературжу дамчыдылга. 17.45 1991 чыл — Моцарттың чылы. 18.30 Медээлер. 18.45 Депшилге. Информация. Реклама. 19.15 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 19.30 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45 «Куда мурнунда аян-чорук». Уран-чечен телефильм. 01.50 Хөгжүмнүг программа. 02.25—03.05 «Далай же орук».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 7 класс. М. Глинка — «Вальс-фантазия». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы 10.35. 11.35 География. 6 класс. Кургаг черлерниң суглары. 11.05 Авам, ачам база мен. 12.05 «Доктор Бызовтуң амыдыралы». 13.05 Концерт. 13.50—15.15 «Баштайгы ачазы, баштайгы оглу». Уран-чечен телефильм. 17.45 «Дминанар». В. Мулявин композиторнуң чогаалдары.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Видеоканал «Тыва ТВ чалап тур». 19.40 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Е. Шаврина ырлаар. 20.45 Бүгүдеге спорт. 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45—00.15 «Гран-па». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.40 «Школа». Телефильм. 19.10 Россияның парламент медээчизи. 19.25 «Чоон чүк базаары». «Ганджина» аас чогаал ансамблиниң концерти. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 11 ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Друг бедных» (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал. «Испугать насмерть» (2 сериялыг) 9.20, 12.20, 15.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Не бойся» 9.00, 12.20, **«У заставы красные камни»** 10.50, 14.10, **«Последнее безумство»** 15.40, 17.40, 19.40 (удатхан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кай из ящика» (ГДР) 10.30, 12.00, 14.20, **«Профессионал»** (Франция) 16.20, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Храм любви» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Досье человека в мерседесе» 16.30, 19.10 шактарда.

Тенниг херим артындан чагаалар

«ХАРЫЫЛАП БЕРИП КӨРҮҢЕР»...

Экии, эргим редакция, база ол-ла айтырыг дугайында бижип ор бис. «Шииттирген хуусаавысты Тываның девискээринге эрттирзе кандыгыл?» деп айтырыывыска харыы албайн бардывыс, ынчангаш база катап дилег чагаа бижип чорудар ужурга таварыштывыс. Харыы черге чорууру, шынап-ла, берге-дир. Хоойлу ёзугаар алыр болза, чуртувуска олурар ужурлуг улус-тур бис. Чыл-чылы-биле бисти мында чүге тудуп турарыл?

Бистиң дөргүл-төрелдеривис аразында амыдырал-чуртталгазының байдалының аайы-биле бо оранга кээп шыдавас кижилер бар. Силер бистиң айтырыывыска харыылап, тайылбыр бээрин саададып, четтикпейн туруңарда, эживис боор тыва сол кижи амы-тынынга четкен деп буруудаттырып тур. Оруу ам база узай бергени ол ыйнаан. Чыл немедип алгаш чорупкан. Дөрт хана иштинде олуруп чоруурларның аразында кадыы багай оолдар база бар. Аарыгны маңаа кым шыдажып эртип кээр болдур, экизи ол. Шыдашпайн барып база болур.

Ам боттарывыс дугайында каш сөс. Назы-харывыс чеде бээрге, турганывыс колониядан өске зонаже шилчидипкен, ниити чурумнуг черде тур бис. «Моон чорудуп көрүңер» деп дилеп шаг болдувус. Чок, бистиң күзелививс боттанмайн турар. Чүнү-даа чедип ап шыдавас тыр бис. Тывада херектеннер тудар ниити чурумнуг чер чок болза, Красноярскиде бар. Бис харын аңаа хамааржыр улус эвес бис бе?

Тываның улус депутаттары бистиң дилээвисти чүү деп көөр ирги? Бистиң бижип турар чагааларывысты оларга чедирип көрүңер.

* * *

Тываже бистерни чоокшуладып алырының аргазы чүү ирги? Кара-бажыңга олурары белен эвес деп чүвени чугаалап каалы. Бо дөрт ханадан дыштанып алыр чер чүгле — эмнелге. Кадык болзунза, ынаар алыр эвес, эмнелгеже чүгле өлүг биле дириг аразында чыдырыңда алыр. Хүнүнде-ле мында орар улус дийин бис, удавас чүвени кым билир ону. Чуртувусче чоокшулап алза деп бодап кээрдир бис.

Хосталгавыс казыттырган дээрден башка, кижилер-ле болтай бис. Бистиң чагаавысты черле парлап көрүңер. Ол талазы-биле харыысалгалыг кижилер, албан черлери солун дамчыштыр бистиң айтырыывыска харыылап бээрин дилээр-дир бис.

Дөрт кижи ат салган. Ангарск хоорай.

* * *

«Тенниг херим артындан чагаалар» деп эге-биле парлаттынган чагааларны «Шынның» арыннарындан эрткен чылын номчуп турдум. Ие кижи болганым-да ындыг бе, хөйнү ол бодандырып кээр чораан. Республика девискээриндеи дашкаар черлерде колонияларда херек эрттирип турарларның салым-чолунуң аар апар чыдарын чагаалардан билип ап болур.

Буруулуг чүүлдү кылган болганда, хоойлу ёзугаар ол дээш харыылаар апаар. А лагерьде ол кижилерге кижизиг эвес хамаарылга немелде кеземчени онаап турар-дыр. Хоойлуда ындыг байдал көрдүнген бе ынчаш? Кижилер, күш-ажылга хаара тудар сорулганы соора ажыглап турары, мен бодаарымга, шын эвес. Ады херектен боордан башка, кижилер-ле-дир.

Ырак-узак черлерде херек эрттирип турарларга төрелдери, чоок кижилери чеде албас боор. А олар боттарының чуртундан ырай бергени, кагдырган кижилер кылдыр санап чоруурлар. Хостаалып чедип кээрге, хая көрнүп, оларже көрүнмейн баар чорук катап-ла шын эвес орукче оларны киирип болур, човулаңның аспаанче база катап киирерлер. Күш-ажыл-биле кижизидер болза эки чүве-дир ийин.

Тываже чоокшуладып алырын дилеп турарлар-дыр, оларның дилээн Тыва АССР-ниң улус депутаттары канчаар көрүп турар ирги? Ону оларның Тывада арткан дөргүл-төрелдери база сонуургап, билип алыксап турар.

Александра МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

* * *

Ам номчуурувус бо чагаа Улуг-Хемден келген. Оон автору Ю. Дуурчун ол-ла айтырыгга хамаарыштыр бодалы кандыг эвес номчуп көрээлиңер.

Экии, эргим редакция. Моон мурнунда силерже чагаа-даа бижип чорбаан мен. 19 харлыг мен, кызым база бар. Ачавыс хоойлу хажыдып, частырыг кылгаш, Иркутскиде херек эрттирип турар. Эрткен чылын силерниң солуннуңардан тенниг херим артындан «Човуламны көрүп чор бис», «Тываже эгидер болза аар» деп эге-биле бижиттинген чагааларны номчааш, сагыш-сеткилим дүвүрексеп, хөй-ле чүүлдерни бодадым. Ачывыстың кандыг байдалда турарын бодап келгеш, редакцияже бо чагааны бижиир ужурга таварыштым.

Мен бодум хуумда база ол дилегге каттыжар-дыр мен, соңгаар херек эрттирип турар оолдарны Тываже чоокшулатса деп бодалга аан. Уруум-биле бистер ачавыска ужуражыксаар-дыр бис. Өске кижилерге херек чок-даа болза, ада-иезинге, ажы-төлүнге, чоок кижилеринге олар херек. Ынчангаш бис уруум-биле ачавыстың мендичагаай кээп чедип келирин четтикпейн манап чор бис.

РЕДАКЦИЯДАН: Саян артында херек эрттирип турарларны Тываның девискээринче чоокшуладыр дугайын дилеп бижээн, айтырыг көдүрген чагаалар «Шынның» арыннарында эрткен чылын «Тенниг херим артындан чагаалар» деп рубрика-биле парлаттынып турганын номчукчулар билир. Айтырыг чүнүң дугайында чоруп турарын үезинде номчааныывыс чагааларда одуруглар, домактар сөглеп турар. Чагаа бижээн кижилер ону солун дамчыштыр Тыва АССР-ның улус депутаттарынга, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга адрестеп турар. Ынчалзажок ол чагааларның харыы чок артканындан, ол-ла айтырыгны көдүрген чагаалар редакцияның почтазында ам-даа кээри уламчылап тур. Бөлүктээн үстүнде чагаалар — оон бадыткалы.

Дилег, билдириишкин, айтырыг кандыг-даа байдалда кичээнгейге алдынар, чогуур үезинде харыы бердинген турар ужурлуг. Ынчангаш номчукчуларны сонуургадып турар «Соңгаар херек эрттирип турарларны Тываның девискээринче чоокшулазып ап болур бе?» деп айтырыгга тайылбырлыг харыыны ол талазы-биле харыысалгалыг албан черлериниң ажылдакчылары бээр болза эки. Херек эрттирип турар кижилер, оларның дөргүл-төрелдери ол дугайын билчип алган турар кылдыр. Ынчангаш чагааларны республиканың Иштики херектер министерствозунга, Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга адрестедивис.

БИЛИРИМНИ БИЖИИЙН

Эрткен чылдың декабрь 16-да үнген «Шын» солунга «Школа кожа бербээн» деп башкы Сарра Куулярның чүүлүн номчааш, ол школа дугайында билир чүүлүмнү бижип көрейн деп шиитпирлеп алдым. Мээң билир чүүлүм школаның башкыларынга, өөреникчилеринге ажыктыг апаар-даа чадавас.

Тыва Арат Республиказы үезинде Бай-Тайга, Барыын-Хемчик чаңгыс Барыын-Хемчик район турган. Кызыл-Мажалыкка бир дугаар туттунган школаның ыяжын Аянгаты, Шыраа-Булак, Хөнделеннен кожуунунуң шупту сумуларының араттары 1930 чылда сөөртүп эгелээн. Школаны орус өөр тудугжулар тудкан деп дыңнаан мен. Ханазын чоон чудуктар-биле тудуп үндүрген, крышазының кырын демир-биле шыпкаш, хүрен-кызыл будук-биле будуп каан школа чораан.

Бо школага, Кызыл-Мажалыктың бир дугаар школазынга 1938 чылда ийиги класска өөренип эгелээш, 1940 чылда дөрткү классты дооскаш, Кызылдың каттышкан (№ 2) школазынга өөрени берген мен. Ол мээң өөренип турган школам чеден чылдарда өрттенип калган чораан. Кызыл-Мажалыкта амгы № 1 школаны дөртен чылдарда тудкан деп билир мен. Ийи каът чаа школаны тудуптарга, дөртен чылдарда туттунган школа, № 1 дугаары олчаан артып, ынаар кожуп кирген хевирлиг. Ынчангаш чаа школа 60 чылын демдеглеп турган эвес, а эң баштай ажыттынган школа демдеглээн деп билип чор мен.

Кол чүве — школаларның дугаарында эвес, а оларның тоогузун, ужур-утказын билир боору. Ынчангаш билир чүүлүмнү бижидим.

Майны САЛЧАК.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

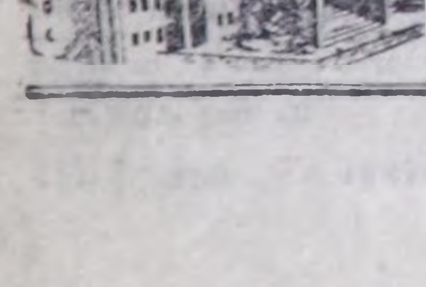

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-31-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-38-82; 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-31-30; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыннар. Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 39.

Бүгү чурттарнын пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл январь 12 суббота

№ 9 (4508)

Садар өртээ 10 кеп. (Чагыдар өртээ 6 кеп.).

Өөгүнгү номерде

- Бүгү чоннуң бадылаашкыны (2-ги арынды).
- Г. Х. Поповтуң бодалдары (3-кү арынды).
- «Аяк шайны аартап ора» (4-кү арынды).

Кыштагларда, коданнарда

КИДИН ТҮЛҮК

«Хемчик» совхозта Ховалыг Демир-оолдуң коданында 264 хоюнуң 90-ы оолдапкан. Хураганнар менди. Төрээн хойлар сүткүр, кажаа-хораа чылыг. Сакманчылар Зоя Саая, Айбек Саая олар ажылынга кызымак. Ол ышкаш Владимир Хомушку, Борбак-оол Хомушку, Айлана Сарыглар, Чодураа Кара-Сал оларның коданнарында 90-200 чедир хой төрээн.

«Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырында Алдын-оол Монгуш, Алексей Монгуш, Болат Монгуш, Хапый-оол Сат, Тамара Ооржак оларның өдээнде хөй хураганнар немешкен.

Сезон үезинде малчыннарже совхоз чогуур кичээнгейни салып турар. Автомагазин доктаамал баар, почтаны чедирип турар. Суг-биле хандырган. Сакманчылар кодан бүрүзүнде бар. Суурларда агитквартадларны төрүүр коданнарга бижыглаан. Олар график ёзугаар ажылдап турар.

«Барлыктың» Аксы-Барлык салбырында Юрий Содаакай, Данзычы Содунам, Екатерина Хомушку оларның хою база элбеди төрүп эгелээн.

Багыт-оол БАЙКАРА.

20 АЖЫГ ЧЫЛ СТАЖТЫГ

«Хөндергей» совхозта хойжу Каваа Чонданович Кууларның малчын стажы ындыг. Эрткен чылдың сентябрьда ол 551 иртти семиртирип-биле хүлээп алган. Бо хүннерде дузалакчы кадарчызы Сорулдаа Кара-Сал-биле Хөндергейниң Кара-Бут деп черинде малын кыштагладып турарлар. Ирттерин кыштан хүр-менди ажырар, ынчангаш оларның бирээзинден 2,3 килограмм дүкту кыргып сорулганы салганнар.

Малды ажаап азыраарынга, ооң продуктулуун бедидеринге кадарчыларның кызымаандан аңгыда, ажылгыйларның боттуг дузазы база херек. Кара-Бутта кыштагда малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургускан. Электри чырыын кирген, сигенниг, саваңныг. Дус, суг-биле үргүлчү хандырып турар.

Бо кадарчылар дуржулгазынга даянып тургаш, немелде деңзи талазы-биле планын база күүседир.

Арагаты ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

ТУДАРДА СҮМЕЛЕЖИР

«Тыва автотранс» каттыжыышкынның кожуун чоруур механизастаттынган колоннаазы «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырында бир кажааны бүрүну-биле тудуп берген. Ында ам аныяк малчыннар Аңчаар-оол биле Дадар Чимит-Доржуларның өг-бүлези бо чылын төрүүр хойну ажаап, кадарып турар.

Олар кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткелдиг болган: 15 тонна сигенни сараатап алган, 5 тонна өдекти болген. Кыштагда чурттаарга бажыңындан аңгыда, чунар-бажыңны, мал чеми шыгжаар саваларны кажаажыгаштарны туткан. Электри чырыын кирген. Хойларга чылыг суг бериип турар. Сиген, саваң, дус кыштагда четчир. Чимит-Доржуларның мал-маганы амдывызында хүр менди. Хою удавас төрүп эгелээр. Бир дугаар чылында малдап турар улуска дуржулгалыг өөрүнүк, специалистерниң сүмези херек. Удуртукчулар-даа кээп турар. А кадарчыларның хомудалы-ла чүл дизе, кыштагның турар чери таарымча чок, сырып уу. Ынчангаш кыштагны кала тударын баш удур сүмележир болза эки. Мындыг таварылга өске-даа ажылгыйларда бар. Кыштагны кандыг черге тударын хоочуннар эки билир. Оларның биле сүмележир херек.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суур.

1991 чылда аъш-чем байдалын экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Чоннуң аъш-чем продуктулары-биле идегелдиг хандыларын организастаар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. ССРЭ чазаалың эвилелдешкен республикаларның чазактары-биле кады ажылдап кылганы болгаш Федерация чөвүлелиниң чүүлдүг деп көргени 1991 чылда аъш-чем байдалын экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң программазын бадылаар.

ССРЭ-ниң чазаа, республикаларның чазактары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери айыттынган программаны болгаш 1991 чылда аъш-чем болгаш көдээ ажыл-агыйның чиг эдин чорудуп бээр айтырыглар талазы-биле ССР Эвилели-биле эвилелдешкен республикаларның аразында кылдынган экономиктиг дугуржулгаларны боттандырар практиктиг ажылды доп-дораап калбартыр.

2. Эвилел-республика валюта комитеди 1991 чылда даштыкыдан аъш-чем аймаан база аъш-чем продуктуларын бүдүрер талазы-биле программада көрдүнген хемчээлди күүседиринге херектиг чиг эттин садып алырынга ажыглаттынар валюта хөреңгилерин үндүрүп бээр дугайында айтырыгны 1991 чылдың февраль 1-ге чедир шиитпирлээр.

3. Республикаларның чазактары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттери аъш-чем продуктуларынга негелде-хереглединиң девискээр бүрүзүнде тургустунуп келген структуразын болгаш деңнелин база курлавырларның кайы хире боор турарын барымдаалап көрүп тургаш, үүрмектеп садар садыг четкизин дамчыштыр кол-кол аъш-чем продуктуларын кижи бүрүзүнге магадылалдыг четчир кылдыр садарын хандырар.

Бо ажылды боттандырарда уругларның, дайын киржикчилериниң, а ол ышкаш инвалидтерниң, пенсионерлерниң, чоннуң амыдыралы четпес хандырылгалыг өске-даа кезектериниң социал камгалалының тодаргай хемчеглерин баш удур көөр. Ажылчыннар болгаш студентилер столоваяларынга, школаларга, уруглар болгаш эмнелге албан черлеринге нииттиниң чемненилгезин болур-чогууру-биле организастаар.

Аъш-чем бараннарын хереглекчилерге чедирген турары дээш хууда харысалганы эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың чер-чер органнарының удуртукчуларынга онаар.

4. Нииты-эвилел болгаш республикалар фондуларынче продукция чорударын хандырар, эргежок чугула страхование курлавырларын тургузар сорулга-биле көдээ ажыл-агый продукциязын күрүне курлавырларынче чорудуп бээриниң күрүне чагыын азы оларны ыяап-ла чорударының өске-даа хевирлерин көдээ ажыл-агый бараанарын бүдүрүп турар чер ажылдакчыларынга болгаш чер эдилекчилеринге республикалар 1991 чылда киирер ужурлуг. Ол продукцияның төлевирин күрүнениң садып алыр өртектерин ёзугаар чорудар.

Продукцияны ыяап-ла чорудуп бээрин күүсеткенниң соонда артканнарын колхозтар, совхозтар болгаш көдээ ажыл-агый бараанарының өске-даа бүдүрүкчүлери хереглел рыногунга хостуг-биле садар.

5. Аъш-чем байдалын экижидериниң талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң программазын болгаш ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның 1991 чылда аъш-чемни база көдээ ажыл-агый чиг эдин чорудуп бээриниң талазы-биле экономиктиг дугуржулгазын күүседип турарының үезинде тургустунуп келген айтырыгларны чугаалажып көөр, а ол ышкаш өске-даа айтырыгларны дүрген шиитпирлээр төлээде, ССРЭ-ниң чазааның Даргазының бирги оралакчызынга баштаткан чөпшээрежилге комиссиязын ССРЭ-ниң чазааның чанынга тургускаш, ооң составынга эвилелдешкен республикаларның чазактарының даргаларының оралакчыларын, а ол ышкаш ССРЭ-ниң сонуургалдыг министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчуларын киирер.

ССРЭ-ниң чазаа эвилелдешкен республикаларның чазактары-биле дугуржуп тургаш, айыттынган комиссияның тус-тус составын 10 хонук хуусаа дургузунда бадылаар.

6. Нииты-эвилел болгаш республикалар фондуларынче аъш-чемни болгаш көдээ ажыл-агый чиг эдин чорудуп бээриниң керээлерин чарарының, өскертириниң, күүседириниң болгаш күш чок болдурарының үезинде тургустунуп келген маргылдааларны, а ол ышкаш 1991 чылда аъш-чемни болгаш көдээ ажыл-агый чиг эдин чорудуп бээриниң айтырыгларының талазы-биле ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның экономиктиг дугуржулгаларындан тургустунуп келир өске-даа маргылдааларны чугаалажып көөрүн ССРЭ-ниң Дээди арбитраж судунуң эргезинге бээри эргежок чугула деп санаар.

Айыттынган айтырыгларның талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди арбитраж судунуң хүлээп алган шиитпирлерин ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның бүгү бүдүрүлгелери, организациялары болгаш албан черлери ыяап-ла күүседир ужурлуг.

Нииты-эвилел болгаш республикалар фондуларынче аъш-чемни болгаш көдээ ажыл-агыйның чиг эдин чорудуп бээриниң талазы-биле хүлээлгелерни күүсетпээни дээш албан-дужаалдыг кижилерге шыгыы административтиг харысалганы онаары чугула деп санаар.

ССРЭ-ниң чазаа бо чүүлде баш удур көрдүнген айтырыглар талазы-биле хоойлу төлевилелин Дээди Советке киирер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың январь 10.

Литва Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединге

Республикада тургустунуп келген байдал болгаш сөөлгү хүннерде ук байдалдың улам чидигленип эгелээнин ССРЭ Президентизи кижи мени Литва ССР-ниң Дээди Совединге кыйгырыг кылыр ужурга таварыштырды.

Шынныг чүвени чажырбас, тургустунуп келген байдалдың чылдагааннары чүдел деп чүвени ажыы-биле чугаалаар херек. ССРЭ Конституциязын, Литва ССР-ниң Конституциязын каржызы-биле хажыдып база оларны сагывайн, хамаатыларның политиктиг болгаш социал эргелерин базып турарының, демократияның лозуннарын ажыглап алгаш, чоннуң эрге-ажыынга дүүшпес буржуаз тургузугну болгаш ёзу-чурумну катап тургузарынче угланган политиканы амыдыралга боттандырар дээш чүткүүшкүннерни кылып эгелээниниң уржуундан ындыг байдал тургустунуп келген. Ол дээш харысалга республиканың Дээди Совединге, конституцчу хоойлуларны, ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездилериниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң шиитпирлерин база ССРЭ Президентизиниң чарлыктарын болгаш кыйгырыгларын хүлээп көрбейн турган кижилерге онаажыр.

Байдал ажыы-биле кончуг нарын байдалда келген. Тургустунуп келген байдалдан уштунуп үнериниң чугулазы дүрген хемчеглерни алырын негей берген. Ындыг хемчеглерни алырының дугайында хөй санныг диле-кыйгырыглар нийтилел-политиктиг организациялардан, бүдүрүлге коллективтеринден, бүгү нацияның кижилеринден Эвилел органнарынга кээп турар. Конституцияда быжыглаттынган эрге-чурумнарны катап тургузарын, кижилерниң тайбың чаагай амыдырап-чурттаарын магадылаан хемчеглерни алырын олар негеп турар. Амгы удуртулганың чорудуп турар политиказынга идегелин оскунгаш, олар республикага президент чагыргазын тургузарын негеп турар.

ССРЭ Конституциязының болгаш Литва ССР-ниң Конституциязының күштүг чоруун долу хемчээлдиг-биле катап тургузарын, моон мурнунда хүлээп алдынгылаан конституцияга удур актыларны күш чок болдурарын республиканың Дээди Совединге саналдап тур мен.

Республиканың болгаш Совет Эвилелиниң улустарының мурнунга бодунуң харысалгазын Литва ССР-ниң Дээди Совеги долу хемчээлдиг-биле медереп билген турар ужурлуг.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

1991 чылдың январь 10.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

ОНЗА БЮДЖЕТ БОЛГАШ ДҮРГЕН ХЕМЧЕГЛЕР

СЭТА-ның парламент корреспондентилериниң дамчытканы болза:

1991 чылда чурттуң бюджедин канчаар көөрү — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязында шыңгыызы-биле чугаалажып турар кол айтырыг. Палаталарның январь 10-да болган каттышкан хуралынга бюджеттиң тургустунган тодаргай сан-чурагайларының талазы-биле санал-онал солчуушкуну ооң түңнели болганы маргылдаа чок.

Депутаттар ооң мурнунда хүн парламентиниң комитеттериниң болгаш комиссияларның каттышкан хуралынга бюджет айтырыгларын бүгү талалыг чугаалажып көрген болганда, ажыл-херекти шаптык чокка уламчылаары билдингир турган. Ынчалза-даа микрофоннарда санал киирген элээн каш депутаттар сессияның ажылының чурумунуң талазы-биле чигзиниглерин илереткеннер. Олар Федерация чөвүлелиниң хуралы боол, аңаа республикалар аразынга түр экономиктиг дугуржулгага ат салыр апаарын сагындырганнар. Ынчангаш оларның бодап турары-биле алырга, чүгле ооң соонда ам бо чылга күрүне бюджединиң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрү таарымчалыг. Ынчалза-даа сессия ол саналга чөпшээрешпейн барган.

Эвилел Совединиң План болгаш бюджет-сан-хөө комиссиязының даргазы Б. Г. Кучеренко ону ооң мурнунда чугаалашканын түңнээш, депутаттарның хоойлу төлевилелиниң бүгү чүүлдерин тус-тус сайгаргаш, чазактың төлээлекчилериниң, а хаагдыг хуралга — ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң болгаш КАК-тың удуртукчуларының чугаалары дыңнаанын демдеглээн. Оларның нииты бодалын ёзугаар алырга, ук документини хүлээп алыры чугула боол турар. Ынчангаш бүгү принципиалдыг айтырыглар херек кырында шиитпирлеттинген деп, ол чугаалаан.

Хурал даргазы А. И. Лукьянов баштай эвилел бюджединиң орулгаларының нииты түңүн болгаш чарыгдалдарының база нииты түңүн бадылааш, дефициттиң кызыгаар деңнели болгаш даштыкы өрениң кызыгаар хемчээлин доктаадырын, а ооң соонда ам бюджетти тус-тус чүүлдерин ёзугаар хүлээп алырын саналдаан. Депутаттар ол саналды чүүлдүг деп бадылаан.

Дараазында олар бо чылын күрүнениң акша-хөреңгизинге каш акшаның немежириниң дугайында айтырыг талазы-биле санал-оналын киирип, солушканнар. Чазактың адаан саннарын алырга ол: 250 миллиард 157 миллион 450 муң рубль болур ужурлуг. Парламент кежигүннери чазактың ол саналын хүлээп алыр дээш бадылааш, ол хоойлу төлевилелин тус-тус чүүлдер аайы-биле чугаалажып көөрүн үргүлчүлээн.

Депутаттар ССРЭ-ниң сан министри В. С. Павловту тайылбыр кылыры-биле индирже чалаарга, күрүне бюджединиң кызыгаар деңнелиниң түңүн баштай тодараткаш, аңаа үндезилээш чарыгдалдарның нииты түңүн бадылаар-дыр дээн саналынга чөпшээрешкеннер. Парламентиниң кежигүннери бюджеттиң дефицидин болгаш чарыгдалдарын тус-тузунда 22 миллиард 663 миллион 149 муң рубль болгаш 276 миллиард 820 миллион 599 муң рубль кылдыр бадылааннар.

Бюджеттиң «кол-кол» саннарын бадылааш, парламент, Күрүне бюджединиң дугайында хоойлунуң чүүлдеринге эдилгелерни болгаш өскерилгелерни чугаалажып көрүп эгелээн. Санал-онал солчуушкуннарының киржикчилери бюджеттиң чамдык чүүлдерин тайылбырлааш, бюджет төлевилелинде чаа эгелээн чылдың аар-берге байдалының «дыдык черлерин чамаарындан» өске чүү-даа эвес боол турарынга План болгаш бюджет-сан-хөө комиссиязының удуртукчуларын, чурттуң сан-хөөзүнүң баштыңын бүзүредирин оралдажып турганнар. ССРЭ-ниң сан министри бөгүнгү бюджеттиң эң кол стратегиязы кризистиг байдалдан үнеринче угланганын айыткан.

Депутаттар бюджет төлевилелинде айыткан канчаар-даа аажок улуг дефициттиң сан-чурагайларын катап-катап айтып, шуугүмчүлеп турганнар. Сан-хөө министри ол талазы-биле база катап тайылбыр кылгаш, чогум-на ооң ужурундан бөгүн бистер онзагай бюджетти хүлээп ап, ону боттандырып чорударының дүрген хемчеглерин тодарадып турар-дыр бис деп чугаалаан.

Январьның оннун хүнүнүң кежээки хуралының төнчүзүнге чедир депутаттар ССРЭ-ниң Күрүне бюджединиң дугайында хоойлу төлевилелиниң тус-тус чүүлдерин хүлээп алырып үргүлчүлээннер.

Н. ЖЕЛЕЗНОВ,
И. НОВИКОВ,
В. ШИШЛИН.

ЛИТВАДА БАЙДАЛ

Литваның Дээди Совели бараан өртектерин чиигеткен-даа болза, республикада байдал оожургаваан. Хөй-хөй бүдүрүлгелерде, организацияларда митингилер уламчылап, ажыл соксадыышкын комитеттерин тургузуп турар. Чамдык коллективтер ажылын соксаткан.

Ажыл соксатканнар Дээди Советти дүжүрерин, республикага президент чагыргазын тургузарын негеп турар.

«Саюдистиң» талалакчылары ССРЭ Президентизиниң кыйгырыынга удурланып, янзы-бүрү хоп-нүгүлдү тарадып турар. Литва парламентиниң январь 10-нуң кежээзинде болган хуралынга республиканың чазааның удуртукчузу албан-дужаалга 40 харлыг депутат Альбертас Шименас бодунуң кандидатуразын саналдаан.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

Президиум хуралынга чугаалажыры-биле киирген айтырыгларның аразында 1991 чылда Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң төлевилели, «Бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан үндүрүг тыртарының дугайында» Хоойлунуң төлевилели. Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң төлевилели база бар. Республиканың амыдыралынга хамаарыштыр ону алырга, айтырыглар утка-шынарының талазы-биле улуг ужур-дузалыг, чугула дээрзи билдингир. Төлевилел бүрүзүнге сайгарылганы Президиум хуралынга ханы болганы, илеткелчилерге айтырыгларның хөй боол турганы, сайгарылга үезинде маргылдаалыг чамдык айтырыгларның тургустунуп кээп турганы — ынчангаш таварылга эвес. Хуралга чалаткаңнар база сайгарылгага киржип, санал-оналын киирген. Ол төлевилелдерни Дээди Советтиң доктаамал комиссияларынга база чугаалашкан болгаш боттарының хамаарылгазын олар база хуралга дыңнатканнар.

Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң төлевилелин ажылдап кылырынга көдээ ажыл-агыйның специалистери, совхозтар директорлары, күүскомнар даргалары, агрономнар киришкен дээрзин дыңнадыг кылып турган Тыва агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы А. З. Бахарев тайылбырлааш, айтырыгларга харылаан. Аңаа хамаарыштыр санал-оналдар, бодалдар, хөй санныг айтырыглар — Чер кодекизиниң ужур-утказын, амыдыралдың негелделери-биле ол дугжуп турар бе деп чүүлдү ылап тодарадып алырының чугулазын бадыткаан. «Кодекстиң ужур-утказы чогум черле чүл, ол чүге херегил, чериң ээзи кым болурул, ооң ёзулуг ээзи болур дизе, чүнү канчалза экил, черни садып ал болур бе» диген чижектиг айтырыглар төлевилелдиң чамдык чүүлдеринге хамаарыштыр тургустунуп турар. Ооң чугулазын барымдаалап чорутканы сайгарылгадан мындыг түңнелди үндүрүп болур: Хоойлу амыдыралчы болур ужурлуг. Ынчангаш төлевилелди республика солуннарынга парлаар доктаалды Президиум хүлээп алган. Чон сайгарып көөрү, биле, аңаа хамаарыштыр оларның санал-оналын дыңнаары, өөренип көөрү-биле киирери ол. Маңаа чоннуң үнү эргежок чугула деп чүве билдингир.

Үстүнде чугаалаанын баштайгы ийи төлевилелдерни Президиум кежигүннериниң сайгарылга үезинде киргени санал-оналдарын, бодалдарын барымдаалап, чедир ажылдап кылгаш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бешки сессиязынга чугаалажып көөрү-биле киирер.

ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгукчуларының бергени чагыглар дугайында чугаа Президиумга база болган. Ол талазы-биле дыңналыг кылып тура, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов чагыглар күүселдезиниң нииты байдалын тайылбырлаан. Чагыглар күүселдези — депутат кижиниң ажыл-чорудулгазында чугула чүүл. Ынчангаш айтырыгны мында чугаалажып турары-даа таварылга эвес. Берге чүүлдер база бар. Байдалдарны өөренип көргеш, Президиум аңаа хамаарыштыр хүлээп алганы доктаалында мындыг чүүлдү айыткан. ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга берген чагыгларны боттандырар хемчеглерни РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң эрткен чылдың сентябрь 27-де хүлээп алганы «1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» доктаалынга база Тыва АССР-ниң моон соңгааргы социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалдарынга үндезилеп ажылдап кылып, республиканың Министрлер Чөвүлелинге ында даасқан. Ооң түңнелин депутаттарга дыңнадыр. Бо дугайын чугаалажып турда, соңгулда мурнунда-гы программазының күүселдезиниң дугайын депутаттар массалыг информация чепсектерин дамчыштыр соңгукчуларынга чедирер, чугаалаар болза эки диген саналды чүүлдүг деп көөр апаар. Ону ынчаар тургузары шын.

Хуралга чугаалажыры-биле киирген бир айтырыг дугайында. Ол — онза айыылдыг деп санаттынып турар кем-херек үүлгедиглерин истеп, көрүп турарының дугайында дыңнадыг. Кандыг херектерил ол? Ол дугайын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң харысалгалыг ажылдакчызы В. П. Иванов чугаалаан. Хөйге билдингир апарган херектерге хамаарыштыр чугаа болган. Оларның бирээзи Шамбалыгга Монгуштарның бүдүн өг-бүлезиниң амы-тынынга четкени-биле холбашкан херек. Буруулуг кижилерни канчаар судтаанын номчукчулар солундан номчаан болгаш билир: суд шииткел үндүрүп тура, К. Н. Тюлюш биле Б. Ш. Ондарга хамаарыштыр шииткелдиң дээди ялазын онааган турган. Ооң соонда олар судтуң шиитпиринге удурланып, хомудал киргенинден, үндүрген шииткелди күүседирин соңгаарлаткан. Херек амдызында Москвада.

Сут-Хөлге эрткен чайын болган өлүрүүшкүн херээнге хамаарыштыр база чугаа болган. Херектиң истелгезин республика прокуратуразы чоруткаш, Тыва АССР-ниң Дээди судунче шилчиткен турган. Истелгени чедир чорудар кылдыр суд ону дедир эгиткен, А прокуратура бодунуң ээлчээнде судтуң ол шиитпиринге удурланып, РСФСР-ниң Дээди судунга айтырыг киирген. Сут-Хөл херээнге болгаш Президиумга чугаалашкан өске-даа херектерге хамаарыштыр чугаа аңаа чүге үнүп келгенил? Айтырыгны тургусканы черле таварылга эвес. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның, ИХМ-ниң төлээлери-биле чугаа аңаа элээн ханы болган. Ооң-биле кады хамааты Максяевтиң амы-тынынга четкен херекти суд эрткен чылын көрген, ынчалзажок шииткел хоойлу ёзугаар күштүг боол кирбээн. Ол база факт-тыр. Баштайгы истелгениң шынары чавыс, херектерни сайгарып көөрүнүң хуусаазын хоойлуда көрдүнгенинден каржызы-биле хажыда бээр чоруктар, херектерни бир албан черинден өскезинче шилчидип чорул бээр таварылгаларның барын ындыг байдал бадыткап турар. Кандыг-бир чылдагаан-биле судту аткаарладыр, херектерниң истелгезиниң хуусаазын барымдаалавайн баар чоруктар, шынап-ла, бар болгай. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, истелге черлериниң ажыл-чорудулгазынга хайгааралдың дээштиниң чавыс боол турары ооң-биле тайылбырлаттынар. Мындыг чүүлдерни болдурбас дээш моон соңгаар канчаар ажылдаарының дугайында чугаа болган.

Кызыл хоорайда истелге изоляторунда тудуп турарларга хамаарыштыр, оларны тударының хуусаазын кайы хире сагып турарын илередир сорулгалыг хыналданы чоокку хонуктарда чорударын, ол талазы-биле доктаалда айыткан. Онза айыылдыг кем-херек үүлгедиишкини-биле холбашкан ол херектерге хамаарыштыр чүүлдерни, дыңнадыгларны массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чонга чедирип турарының чугулазын ыңла онаалаан. Хоойлу-дүрүм ажылдакчыларының интервьюларын, тайылбырларын номчукчулар күзелдиг-биле манаар апаар, айтырыгны доктаалда ынчаар көрүп кааны чүүлдүг.

Хоойлу-дүрүм билиглериниң чаңгыс аай хүнүн тургузар дугайында айтырыгны Президиум кежигүннери чүүлдүг деп көрген болгаш аңаа хамаарыштыр делгереңгей доктаалды хүлээп алган. Республикага айың баштайгы срела хүнүн хоойлу-дүрүм билиглерин өөрениириниң хүнү кылдыр кылда көрген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Б. Ондар хуралды эрттирген.

Вера КУУЛАР.
(«Шынның» корр.).

БҮГҮ ЧОННУҢ БАДЫЛААШКЫНЫНЫҢ (ССРЭ РЕФЕРЕНДУМУНУҢ) ДУГАЙЫНДА

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Хоойлузу

I эге

Нити чүүлдер

1 чүүл. Бүгү чоннуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында

ССРЭ-де чон күрүне эрге-чагыргазын улус депутаттарының Советтерин дамчыштыр-даа, дорт-даа, оон иштинде референдум-биле-даа боттандырып турар.

Бо Хоойлуда референдум дээрге ССРЭ-ниң хоойлуларын болгаш күрүне амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле өске-даа шиитпирлерин бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле ССРЭ-ниң хамаатыларының хүлээп алырының чуруму болуп турар.

2 чүүл. ССРЭ референдумун эрттирериниң принциптери

ССРЭ референдумун дараазында принциптерге үндезилеп эрттирер:

референдумга киржилге хостуг болур;

бадылаашкын эки тура-биле база чажыт болур болгаш бүгү-нити, дең болгаш дорт соңгуур эргеге үндезилеп боттандыртынар.

ССРЭ хамаатылары бадылаашкынга дорт болгаш бодунуң чурттап турар чериниң аайы-биле боду киржир;

референдумнуң киржикчи бүрүзү чаңгыс бадылаашкынныг болур.

Ажык-чарлыг чорук, хөй-ниитиниң киржилгези референдумну эрттирип турда, оон иштинде бадылаашкыннарны санап турда, хандыртынар.

3 чүүл. ССРЭ референдумунга киржир эрге

18 хар четкен болгаш ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазынга дүүштүр бадылаар эргелиг ССРЭ хамаатылары ССРЭ референдумунга киржир эргелиг.

ССРЭ хамаатыларының референдумга киржир эргезин дорту-биле-даа, өске чылдагаан-биле-даа кызыгаарлаар чорукту болдурбас болгаш ол дээш хоойлу ёзугаар кеземчеге онаар.

Угааны баксырап аараан, боду дээш харыылап шыдавас деп суд түңнел үндүрген хамаатылар, судтуң шиитпирлиг ёзугаар хосталгазын казыттырган кижилер, а ол ышкаш кеземче-чорудулга хоойлузун ёзугаар тудуп хоругдаттырган кижилер референдумга киришпес.

4 чүүл. ССРЭ референдумунга киирер айтырыглар

ССР Эвилелиниң эргезинге кирер Эвилел керээзинге болгаш ССРЭ Конституциязынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле саналдарны ССРЭ референдумунга чугаалажырыбиле үндүрер.

Референдумга чугаалажып болур чүүлдер:

1) ССРЭ-ниң чаа хоойлузун хүлээп алыры;

2) ССРЭ хоойлузун азы оон чамдык чүүлдерин өскертири азы күш чок болдурары;

3) ССРЭ хоойлуларының болгаш өске-даа актыларының кол утка-шынарын тодарадып турар шиитпирлерни хүлээп алыры;

4) ССР Эвилелиниң эргезинге кирер өске-даа чугула айтырыглар талазы-биле хөй-ниитиниң санал-оналын тодарадыры.

ССРЭ референдумун ССРЭ-ниң бүгү девискээринге эрттирер.

Эргежок чугула апарган таварылгада, ССРЭ референдумун чамдык черлерге эрттирип болур.

ССРЭ референдумунга үндүрбес айтырыглар: ССР Эвилелиниң кызыгаарының, республикаларның кызыгаарларының дугайында; республикаларның, автономнуг областарның болгаш автономнуг округтарның статузун болгаш девискээрлериниң бүдүн-бүрүн чоруун өскертир дугайында; күрүнениң камгалалын болгаш айыыл чок чоруун хандырар хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар, хамаатыларның кадыкшылын болгаш айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле онза чугула болгаш соңгаарладып болбас хемчеглер хүлээп алыр дугайында; ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эргезинге кирер албан-дужаалдыг кижилерни томуйлаары болгаш хостаары-биле холбашкан айтырыгларны, а ол ышкаш ССР Эвилелиниң делегей керээлеринде көрдүнген хүлээлгелериниң күүседириинге холбашкан айтырыгларны.

5 чүүл. ССРЭ референдумун томуйлаар эрге

ССРЭ референдумун томуйлаар эрге ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинде. Съездилер аразында үеде — ССРЭ-ниң Дээди Совединде бар.

ССРЭ Конституциязынга дүүштүр чүгле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге хамааржыр айтырыглар талазы-биле референдумну ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи томуйлаар.

6 чүүл. ССРЭ референдумунуң дылы

ССРЭ референдумун белеткеп база эрттирип турар үеде республиканың, автономнуг областың, автономнуг округтуң дылын, ол, чериниң чурттакчы чонунуң хөй кезиниң дылын болгаш ССРЭ-де албан ёзузунуң дылы — орус дылды ажыглаар.

7 чүүл. ССРЭ референдумун акшаландырары

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң азы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң томуйлааны ССРЭ референдумун белеткээрин болгаш ону эрттирерин бюджеттиң күзели-биле боттандырар.

8 чүүл. Референдум дугайында хоойлужудулга

ССРЭ референдумунуң дугайында хоойлужудулга ССРЭ Конституциязындан, бо Хоойлудан, бо Хоойлуга чөрүшкек эвес болганындан «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузундан болгаш ССРЭ-ниң өске-даа хоойлуларындан тургустунар.

Республика болгаш түс чер референдумнарын эрттирер чуруму ССР Эвилелиниң хоойлулары болгаш республикалар хоойлулары тодарадыр.

II эге

ССРЭ референдумун белеткээри болгаш томуйлаары

9 чүүл. ССРЭ референдумун эрттирер инициативазы.

ССРЭ референдумун эрттирер дугайында инициативаны үндүрер черлер болза:

ССРЭ хамаатылары;

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи;

ССРЭ-ниң Дээди Соведи: Эвилел Соведи болгаш Национальдар Соведи;

ССРЭ-ниң Президентизи;

республикаларның өмүнээзинден күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары.

Бир эвес референдумга киржир эргелиг хамаатылардан ийи миллиондан эвээш эвес кижи референдум дугайында негелдеге ат салган болза, ССРЭ референдумун эрттирер инициативазын ССРЭ хамаатылары боттандырып болур. Чамдык девискээрге ССРЭ референдумун эрттирерiнге ССРЭ-ниң хамаатылары инициатор болуп шыдавас.

10 чүүл. ССРЭ референдумун эрттирер талазы-биле инициативчи бөлүк

Бир эвес ССРЭ референдумунуң дугайында инициативаны хамаатылар үндүрүп турар болза, референдум эрттирер талазы-биле составында чүстен эвээш эвес кижилиг бөлүктү — референдумнуң инициативчи бөлүүн тургузар. Инициативчи бөлүктүң даңзызынга бөлүктүң кежигүнү бүрүзүнүң фамилиязын, адын, адазының адын болгаш чурттап турар черин айтыр. Референдумга киирер айтырыгны инициативчи бөлүк тодаргай айтыр ужурлуг, чүге дээрге аңаа тодаргай харыы алыр апаар.

Референдумга саналдап турар айтырыын бүрүткээр дилегни референдумнуң инициативчи бөлүү ССРЭ-ниң Төп референдум комиссиязынче киирер. Айтырыгның утказын инициативчи бөлүктүң чөпшээрели-биле эдип турган, тодарадып болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чогуур комитединиң азы ооң палатазының доктаамал комиссиязының түңнелин барымдаалавышаан, ССРЭ референдумунга саналдап турар айтырыгны, а ол ышкаш инициативчи бөлүктүң составын ССРЭ-ниң Төп референдум комиссиязы бүрүткээр. Ол дугайында информацияны болгаш ат салган хуудустарны чорудар адрести «Известия Советов народных депутатов СССР» солуңга парлаар.

ССРЭ референдумунга саналдап турар айтырыгның утказын ат салган хуудуска киирер.

Бүрүткээр дугайында дилег киирген хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда бүрүткээн дугайында шынзылганы референдумнуң инициативчи бөлүүнге бээр. Бир эвес бо чүүлдүң азы бо Хоойлунуң 4 чүүлүнүң негелделерин хажыттынган болза, бүрүткээринден ойталап боор.

Бүрүткээринден ойталаан таварылгада, референдумнуң инициативчи бөлүү ССРЭ-ниң Дээди судунче хомудал киирип болур.

11 чүүл. Салган аттар чыырының чуруму болгаш хуусаалары

Бүрүткээн дугайында шынзылганы алган үеден эгелеп референдумнуң инициативчи бөлүү хамаатыларның ат салырының чыылдазын организастап эгелээр.

Ат чыылдазын соңгуур эргелиг ССРЭ хамаатылары боттандырар.

Аттар чыып турар кижиниң фамилиязын, адын, адазының адын база чурттап турар черин айтып каан ат салыр хуудус бүрүзүн аттарны чыып эгелээриниң мурнунда аттар чыып турар чериниң улус депутаттарының хоорай, хоорайда район, суур, кодээ Советтериниң күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органы бүрүткел дугайында херечилелдиң хоолгазын көргүскениинден бээр 7 хонуктан орайтатпайн бадылаан турар ужурлуг. Бадылаттынмаан ат салыр хуудустар күш чок болур.

Ат чыып турар кижиден ат чыып салдырып турар үеде ук ат салыр хуудустан өске кандыг-даа документ көргүзери негеттинмес. Хамааты бүрүзү ат салыр хуудуска чүгле чаңгыс катап ат салыр эргелиг. Ол үеде хамааты кижи паспортун азы ону бадыткап турар өске-даа документин көргүзер. Хамааты ат салырга ооң-биле кады ооң фамилиязын, инициалдарын, чурттап турар черин, документизиниң көргүзүглерин болгаш хуудуска ат салган үезин айтыр.

Эргежок чугула апарган таварылгада, улус депутаттарының түс чер Совединиң күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органы ат салган хуудустарда хамаатыларның салган аттарының бадыткалдыын хынап болур.

Референдум эрттирер дугайында айтырыг талазы-биле ат чыырының нити хуусаазы референдумнуң инициативчи бөлүүн бүрүткээн дугайында херечилелди тывысканының соонда үш ай үеден эртпес болур ужурлуг.

12 чүүл. Ат салган хуудустарны болгаш ат чыылдазының талазы-биле түңнел протоколду чорудары

Ат салып долдурган хуудустарны референдумнуң инициативчи бөлүүнче чорудар. Инициативчи бөлүк ат чыылдазының түңнел көргүзүглерин тургузар болгаш бүрүткээн дугайында херечилелди аңаа берген хүнден соңгаар дөрт ай үеден орайтатпайн, долдуруп, ат салган хуудустарны болгаш түңнел көргүзүглерни ССРЭ-ниң Төп референдум комиссиязынче чорудар.

ССРЭ-ниң Төп референдум комиссиязы бо Хоойлунуң 9 чүүлүнүң ийиги кезээниң база 11 чүүлүнүң бешки кезээниң негелделериниң күүселдезин хынаар болгаш ат чыылдазының түңнелдерин түңнел протоколче киирер. Референдум эрттирер дугайында негелдени болгаш аттар чыылдазының түңнелдериниң талазы-биле түңнел протоколду референдумнуң инициативчи бөлүүнден документилерни алганының соонда, үжен хонук хуусаа дургузунда ССРЭ-ниң Дээди Совединиче чоруткан турар.

13 чүүл. Референдум дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң азы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн айтырыынга киирери

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи азы ССРЭ-ниң Дээди Соведи референдум дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчеглиг Съездизиниң азы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязының хүн айтырыынга киирер.

14 чүүл. ССРЭ референдумун эрттирер дугайында негелде талазы-биле шиитпирни хүлээп алыры

ССРЭ референдумун эрттирер дугайында негелде талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи азы ССРЭ-ниң Дээди Соведи дараазында шиитпирлерниң кайы бирээзин хүлээп алыр:

1) референдум эрттирериниң хуусаазын доктаадырының болгаш ону хандырарының талазы-биле хемчеглерниң дугайында;

2) референдумну эрттирбейн, референдум дугайында негелдеде саналдап турар хоойлуну азы өске-даа шиитпирни хүлээп алырының эргежок чугулазының дугайында.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи азы ССРЭ-ниң Дээди Соведи референдум эрттирер дугайында негелдени чүгле бо Хоойлуну хажыткан таварылгада, хүлээп албайн барып болур эргелиг.

ССРЭ референдумунуң дугайында айтырыг талазы-биле шиитпирни бир эвес ол дээш ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизинге ССРЭ-ниң улус депутаттарының нити санының чартыындан хөй кезии азы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палата бүрүзүнүң кежигүннериниң нити санының чартыындан хөй кезии бадылаан болза хүлээп алыр.

ССРЭ референдумун эрттирер деп доктааткан ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң азы ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалынга ону эрттирериниң хүнүн айтыр, референдумнуң айтырыын ССРЭ-ниң Төп референдум комиссиязынга бүрүткеткени-биле бижээш, ону сөөлүнде бюллетеньге киирер, ону акшаландырарының чурумун тодарадыр болгаш референдум эрттирери-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

Референдум эрттирер дугайында доктаалды, ССРЭ хоойлузунуң төлевилелин азы өске-даа шиитпирниң сөзүглелин ССРЭ референдумун эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алганының соонда, он хонуктан орайтатпайн парлалгага үндүрер, массалыг информацияның өске-даа чепсектерин дамчыштыр чарлаар.

15 чүүл. ССРЭ референдумун эрттирериниң хуусаазы

ССРЭ референдумун ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи азы ССРЭ-ниң Дээди Соведи ону эрттирерин доктаадыр дугайында доктаал хүлээп алганының соонда ийи айдан эвээш эвес үе эрткенде болгаш алды айдан орайтатпайн эрттирер.

Онза таварылгаларда ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи азы ССРЭ-ниң референдумун эрттирериниң өске хуусааларын доктааткан туруп болур.

III эге

ССРЭ референдумун эрттирериниң чуруму

16 чүүл. ССРЭ референдумунуң айтырыглары талазы-биле саналдарны чугаалажыр көөрүнге киржир эргениң магадылалдары

ССРЭ референдумун эрттирер дугайында негелде дээш азы аңаа удур, а ол ышкаш референдумга киирген хоойлунуң азы өске-даа шиитпирниң төлевилели дээш азы аңаа удур кандыг-даа доктар чок агитация чорудуп болурун ССРЭ хамаатыларынга, политиктиг партияларга, массалыг шимчээшкиннерге, профессионал эвилелдерге, өске-даа хөй-нити каттыжышкыннарга, күш-ажылчы коллективтерге, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлериниң коллективтеринге, шериг кезектериниң аайы-биле шериг албанныглар хуралдарынга күрүне магадылап турар. Бадылаашкын хүнүнде референдумга киирген айтырыг талазы-биле кандыг-даа агитация кылып болбас.

ССРЭ референдумунга киирген саналдарны хөйнүң чугаалажып көөрүн хуралдар, митингилер, кудумчу чыскаалдары болгаш демонстрациялар эрттирериниң чурумунуң дугайында хоойлужудулга ёзугаар боттандырар.

ССРЭ-ниң Конституциязынга дүүштүр онза байдалды чарлаан таварылгада, чугаалажып көрүүшкүнүң кезек када соксаткан болгаш референдумну эрттирериниң хуусаазын соңгаарлаткан туруп болур.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнары, референдум комиссиялары референдумга киирген саналдарны хөйнүң чугаалажып көөрү черлерни хамаатыларга болгаш хөй-нити каттыжышкыннарынга бээрин хандырар, ындыг чугаалажып көрүүшкүннер дугайын хамаатыларга чарлап дыңнадырынга дузалажыр.

17 чүүл. ССРЭ референдумунуң комиссиялары

ССРЭ-ниң референдумун белеткээрин болгаш эрттирерин референдумнуң дараазында айыткан комиссиялары боттандырар:

ССРЭ-ниң референдумунуң Төп комиссиязы;

ССРЭ-ниң референдумунуң топ республика комиссиялары;

ССРЭ-ниң референдумунуң участок комиссиялары.

Республикаларга ССРЭ-ниң референдумун эрттирер талазы-биле округ комиссиялары тургустунган туруп болур.

ССРЭ референдумунуң Төп комиссиязының болгаш ССРЭ-ниң референдумунуң төп республика комиссияларының бүрүн эргелерин ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы болгаш республикалар-биле дугурушканын ёзугаар республикаларның төп соңгулда комиссиялары боттандырар.

Референдумнуң участок комиссияларын ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле ындыг янзылыг соңгулда комиссияларын тургузар чурум ёзугаар тургузар.

18 чүүл. ССРЭ референдумунуң комиссияларының бүрүн эргелери

РСФСР референдумунуң Төп комиссиязы бадылаашкын болур үени доктаадыр, ССРЭ-ниң бүгү девискээринге бо Хоойлунуң күүселдезин контрольдаарын боттандырар болгаш ону чаңгыс аай ажыглаарын хандырар, эргежок чугула апарган таварылгада бо Хоойлуну тайылбырлаары-биле холбашкан чүүлдерни ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге киирер, референдум эрттирер талазы-биле комиссияларының ажылын уштап-башкарар, оларның аразынга акша-хөреңгилерни хуваар, бүгү нити бадылаашкынның бюллетеньнерин база аңаа киржир кижилерниң даңзыларының, өске-даа документилерниң майык хевирлерин доктаадыр, референдумнуң түңнелин үндүрер, документилерни шыгжап кадагалаарының чурумун тодарадыр, бо Хоойлуга болгаш ССРЭ-ниң өске-даа хоойлуларынга дүүштүр өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

ССРЭ-ниң референдумунуң топ республика комиссиялары бо Хоойлунуң негелделериниң күүселдезин контрольдаар, адаанда турар референдум комиссияларының ажылын уштап-башкарар, чогуур девискээрге бадылаашкыннарны санаар болгаш ССРЭ-ниң референдумунуң Төп комиссиязынче түңнелдерни дыңнадыр.

Референдумнуң округ комиссиялары участок комиссияларының ажылын организастаар, референдумга киржир эргелиг хамаатыларның даңзыларын тургузар, округка бадылаашкын санаашкынын түңнелдерин тодарадыр, бо Хоойлуну сагыырын хандырар талазы-биле өске-даа бүрүн эргелерин боттандырар.

Референдумнуң участок комиссиялары «ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» ССРЭ Хоойлузунда доктааткан чурум ёзугаар референдумга киржир эргелиг хамаатыларның даңзызын тургузар, оон-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр, бадылаашкын эрттирер оран-саваны белеткээрин хандырар болгаш бадылаашкын хүнүнде участоктарга бадылаашкынны организастаар, бадылаашкынның түңнелдерин референдумнуң округ комиссиязынга (бир эвес ол тургустунган болза) азы ССРЭ референдумунуң республиканың Төп комиссиязынга дыңнадыр.

Референдум комиссияларының оларның бүрүн эргезинге дүүштүр хүлээп алганы шиитпирлери бүгү күрүне болгаш хөй-нити органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, албан-дужаалдыг кижилерге албан күүседир чүүл болур.

19 чүүл. ССРЭ референдумунуң комиссияларының ажыл-чорудулгазының байдалдарын хандырары

Референдум комиссиязының даргазын, даргазының оралакчызын, секретарын азы кежигүнүн ССРЭ референдумун белеткээр болгаш эрттирер үеде комиссияның шиитпири-биле бүдүрүлге азы албан хүлээлгелеринден, референдум эрттирериңге көрдүнген акша-хөреңгилерниң күсели-биле ортумак шалыңын хевээр арттырбышаан, хостаар.

Күрүне болгаш хөй-нити органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, албан-дужаалдыг кижилер референдум комиссияларынга оларның бүрүн эргелерин боттандырарынга дузалаар, доктааткан чурум ёзугаар оларның ажылдаарынга эргежок чугула оран-саваны болгаш дериг-херекселдерни, медээлерни болгаш материалдарны бээр хүлээлгелиг.

20 чүүл. ССРЭ референдумунга киржир эргелиг хамаатыларның даңзызы

ССРЭ референдумунга киржир эргелиг хамаатыларның даңзызынга ону тургузуп турар үеде участоктуң девискээринде чурттап турар бүгү хамаатыларны бадылаары-биле киирер. Шериг кезектеринде турар шериг албанныгларның, а ол ышкаш шериг кезектериниң турар черлеринде чурттап турар шериг албанныгларның өг-бүлелериниң кежигүннериниң база өске-даа кижилерниң даңзызын шериг кезектериниң командирлериниң киирип бээри медээлерин ёзугаар тургузар. Шериг кезектеринде чурттавайн турар шериг албанныгларны чурттап турар чериниң аайы-биле нити үндезинге даңзыга киирер.

Референдумга киржир эргелиг хамааты чаңгыстан хөй эвес даңзыга кииртинип болур.

Даңзыны бүгүдениң таныжары-биле бадылаашкын хүнүнге чедир 15 хонук бурунгаар азар.

Хамааты бүрүзү даңзыда шын эвес кииртингениниң азы ону даңзыдан уштурунуң, а ол ышкаш даңзыда тодаргай эвес чүүлдер дугайында билдириишкинин киирер эргелиг. Даңзыда шын эвес чүүлдер дугайында билдириишкиннерни референдумнуң участок комиссиязы доп-дораан сайгарып көөр болгаш оон түңнели-биле бир болза даңзыга эргежок чугула эдилгени киирер, чок болза билдириишкин ээзинге оон билдириишкинин хүлээп көрбээниниң дугайында тайылбырлыг шиитпирниң хоолгазын бээр. Комиссияның ол шиитпирин районнуң (хоорайның) улус судунга хомудап болур.

21 чүүл. Бадылаашкынның үезиниң болгаш болур чериниң дугайын дыңнадыры

Референдумнуң участок комиссиязы бадылаашкынның үезиниң болгаш болур чериниң дугайын хамаатыларга бадылаашкын хүнүнге чедир 15 хонуктан эрте чарлап дыңнадыр.

Бадылаашкын эртер оран-савага хоойлу төлевилелиниң сөзүглели азы референдумга киирген өске-даа шиитпирлерниң тексти астынган турар ужурлуг.

22 чүүл. Бадылаашкын бюллетени

ССРЭ референдумунга бадылаашкынның бюллетениниң хевирин референдумнуң Төп комиссиязы бадылаашкынга чедир 30 хонуктан эвээш эвес хуусаада бадылап доктаадыр.

Бадылаашкын бюллетенинге референдумга киирген айтырыг бүрүзүнүң ужур-утказының бижимелин киирер болгаш бадылап турар кижиниң харыызының вариантылары — бадыладым болгаш удур бадыладым — турар.

23 чүүл. Бадылаашкынның эрттирери

ССРЭ референдумунга бадылаашкынны участоктар аайы-биле эрттирер. Участоктарны ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда округтарын тургузарынга доктааткан чурум ёзугаар тургузар.

Бюллетеньнерни хамаатыларга бадылаашкын даңзыларын ёзугаар паспортун азы ол кижини шынзыдып турар өске-даа документини көргүскен соонда, бээр. Бюллетеньни ап тура хамааты даңзыда бодунуң фамилиязының дужунга ат салыр.

Хамаатылар бадылаашкын үезинде бюллетеньде айыттынган бадыладым, азы удур бадыладым деп айыттынган харыыларның бирээзин балап каавтар. Бир эвес бадылап турган кижи бадыладым база удур бадыладым деп сөстерни иелдирзин балап каан азы шуут балаваан болза ындыг бюллетеньни чогуур кезээнге күш чок деп санаар.

24 чүүл. ССРЭ референдумунуң түңнелдерин үндүрери

ССРЭ референдумунуң Төп комиссиязы бадылаашкынның түңнелдериниң талазы-биле киирип келген протоколдарга үндезилээш:

бадылаашкын даңзыларынга киирген ССРЭ хамаатыларының нити санын;

бадылаашкынга киришкен хамаатыларның санын;

санал дээш бадылаан база удур бадылаан хамаатыларның санын, бадылаашкынга киирген түс-түс саналдар аайы-биле күш чок деп көрдүнген бюллетеньнерниң санын доктаадып тодарадыр.

Бадылаашкынның түңнелдериниң талазы-биле протоколдарны болгаш референдумнуң өске-даа документилерин референдумнуң Төп комиссиязынга ССРЭ-ниң албан ёзунуң дылынга — орус дылга киирер.

Референдумга киирген шиитпир (хоойлу, азы өске-даа шиитпир), бир эвес бадылаашкынга даңзыга киирген хамаатыларның чартык кезииниден хөйү киришкен болгаш референдум түңнелинде бадылаашкынга киришкен хамаатыларның чартык кезииниден хөйү ону деткээн болза, хүлээп алдынган деп санаар.

Бадылаашкынның түңнелдерин ССРЭ референдумунуң Төп комиссиязының хуралынга үндүрер, протоколун тургузар болгаш комиссияның кежигүннери аңаа ат салыр база ону ССРЭ референдумунуң түңнелдериниң дугайында албан хуузунуң дыңнадыы кылдыр парлалгага парлаар.

25 чүүл. Катап бадылаашкынны чорудар дугайында

ССРЭ референдумун эрттирип турар үеде оон түңнелдеринге салдар чедирген хажыдыышкыннар дугайында ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң киирип келген бижиин ёзугаар ССРЭ референдумунуң Төп комиссиязы бир болза хажыдыышкыннар кылдынган участоктарга (округтарга) бир ай хуусаа иштинде катап бадылаашкынны эрттирер дугайында, чок болза ССРЭ-ниң бүгү девискээринге бир чыл иштинде катап бадылаашкынны эрттирер дугайында шиитпирни хүлээп алыр эргелиг.

26 чүүл. ССРЭ референдумунга киирген айтырыглар талазы-биле бадылаашкын дугайында оон өске дүрүмнер

Бир эвес бо Хоойлуда ССРЭ референдумунга бадылаашкынны организастаарының база чурумунуң, ону санаарының болгаш бадылаашкын түңнелдерин тодарадырының дүрүмнерин чедир кирбейн турар болза, ындыг дүрүмнерни ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында дүрүмнерге таарыштыр тодарадыр.

Референдумга киирген түс-түс айтырыглар талазы-биле бадылаашкынның түңнелдерин ССРЭ референдумун түс-түзүнда чорударын доктаадып тура, тодараткан дүрүмнер ёзугаар үндүрүп болур.

27 чүүл. ССРЭ референдумунуң түңнелдериниң талазы-биле шиитпирлерни парлалгага парлаары

ССРЭ референдуму-биле хүлээп алдынган шиитпирлерни (хоойлуну азы өске-даа шиитпирни) ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму ооң түңнелдериниң дугайында албан хуунуң дыңнадыының соонда чеди хонук хуусаа иштинде парлалгага парлаар.

IV эге

ССРЭ референдумунуң талазы-биле шиитпирлерниң күштүг болуру. ССРЭ референдумунуң дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш харыысалга

28 чүүл. ССРЭ референдуму-биле хүлээп алган шиитпирлерниң күштүг болуп кирери

ССРЭ референдуму-биле хүлээп алдынган шиитпир ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң актыларынга доктааткан чурум ёзугаар күштүг боол кирер. Референдум аайы-биле деткээн чамдык өске шиитпирлер, ол шиитпирниң бодунда аңгы хуусаа айыттынмаан болза, парлалгага үнген хүнүнден бээр боттанып кирери албан.

29 чүүл. ССРЭ референдумунуң түңнелдери-биле күштүг болган шиитпирлерниң албан күүсеттинери

ССРЭ референдуму-биле хүлээп алдынган шиитпир маргыш чок күштүг болур болгаш ону ССРЭ-ниң бүгү девискээринге күүседири албан база ону чүгле референдум шугуму-биле күш чок болдуруп азы өскертип болур.

Бо Хоойлунуң 4 чүүлүнүң 4 пунктузунга дүүштүр хөй-ниитиниң санал-оналын илередири-биле чоруткан референдумнуң түңнелдерин чогуур күрүне органнары шиитпирлер хүлээп алырынга барымдаалап көөр ужурлуг.

30 чүүл. ССРЭ референдумунуң дугайында хоойлужудулганы үрээни дээш харыысалга

ССРЭ референдумунга ССРЭ хамаатыларының киржир эргезин хостуг боттандырарынга күш дөгеп, мегелеп, кыжанып, хээлилеп тура азы өске-даа арга-биле шаптыктаан кижилерни, а ол ышкаш күрүне азы хөй-нити органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның эрге-дужаалдыг кижилерин, инициативчи бөлүктүң база референдум комиссиязының кежигүннерин, ат салыышкынын чорудуп турган кижилерни, бир эвес олар документилерни кара туразы-биле өскээр эдер, немей бижиир, бадылаашкын сапын кара өжегээр шын эвес санаар, бадылаашкынның чажыдын үрээр болза, беш чыл чедир хуусаага хосталгазын казып азы ийи чыл чедир хуусаага эдип-чазаар ажылдарга шиидер, азы беш муң рубль чедир түңге торгаар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи

М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.

1990 чылдың декабрь 27.

«Бүгү чоннуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» ССРЭ Хоойлузун күштүг болдуруп киирер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаадыры болза:

«Бүгү чоннуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» ССРЭ Хоойлузун ону хүлээп алган үеден эгелеп күштүг болдуруп киирер.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ

Москва, Кремль.

1990 чылдың декабрь 27.

ФУФАЙКА — ХЕП

Чоокта чаа таныжым кижите ужуражы бердим. Ол мээң-биле амыр-мендизолушкаш, будумдан эгелээш бажынга чедир кайгааш:

— Па, чүге фуфайка кедип чоруурун ол? Сени фуфайка кетпес деп бодаар кижи болгай мен. Шору даргажыгаш-даа хевирлиг кижи болгай сен. Фуфайка кедип чоруурга болур бе? — деп кочулаар аянныг айтырды.

— Фуфайка — ажылчын хеп-тир. Дарга-бошка кижилер фуфайка кетпес ужурлуг чүве бе? Ону кандыг-даа мергежилдиң кижилери кедер-ле болгай — дидим.

— Фуфайка кедерге ындыг ыйнаан — дээш, демги эжим оруун уламчылап чорупту.

Моон алгаш көөрге, фуфайканы ынап-ла акша-төгерикке чедиммес, албан-дужаал чок, анаа-ла бөдүүн ажылчын кижилериң кедер хеви дээр бодалдар чамдык кижилерде бар. Фуфайка чылыг, бөдүүн, эптиг, ажылчын хеп. Ону кедип алгаш ажылдаарга шаптык чок. Ыңай-бээр чорук-даа чорууурда, аңнап, дииңнеп, арга-арыг кирип — кая-даа кедерге таарымчалыг хеп болгай.

База бир ындыг чижекти сактып олур мен. «Эзенгизи» дыңзый берген, эрге-дужаалы элээн улуг хевирлиг дарга кижи чиик машина иштинде саадай каапкан, чындыңнадып олурган. Оон оң кожазында чолаачызы:

— Бо хүн арай сооксумаар хүн-дүр, фуфайкадан кедип алыр чүвемни — дээн. Дарга олургаш:

— Фуфайканы кедип чоор чүвел, силиг кылдыр кеттиниң чорза, эр кижи, оол! — деп чоргаар чугаалаан.

Элээн-не улуг албан-дужаалдыг даргаларга ниикпе азы балдыры дыңзыг, шыдал-быралыг кижилерге ажылчын хеп — фуфайка кедерге дыка-ла чоочучыг хевирлиг боор турар. Фуфайканы кым-даа кедип болур. Ындыг-даа болза ону кажан, кая, кандыг үелерде кедерин база-ла бодаза чогуур.

Хоорай черлерге, культурлуг дыштанылга хүннеринде үргүлчү-ле фуфайканы эктинден дүжүрбейн сөөртүп алгаш чорууру эпчок, көскү болгаш чамдык кижилерге бочуланчыг болу бээриниң чылдагааны ында. Кедек черлерже, көдээже чорук чорууда, ажыл-хожул кыла каапкарда, фуфайка кончуг эптиг хеп-тир ийин. Кандыг-даа хепти кедери кижилерниң боттарының херээ-дир. Ону-мону, ынчаар-мынчаар кеттинзин деп кижилерге айтыышкын бээр бодал-сагыш менде чок.

Кижилерниң кедер хевин доора, хамаарылгазы чок кижи айтып бээри шын эвес-ле болгай. Ол этикага таарышпазы билдингир. Сөөлгү үеде садыг-магазиннерге бөдүүн ажылчын хеп фуфайкадан эгелээш, хөвеңниг чүвүрлер, бродни идиктер ховартап турар.

Ажылчын хептерни кедип өөренген эш-өөрге бо барааннарның чегейтеп турары сеткилге хомуданчыг болбастың аргазы чок. Өске эш-өөр чүү деп бодап турар-ыл?

Борап ОНДАР.
Сүт-Хөл району.

Г. Х. ПОПОВТУҢ ҮШ «ДЕДИРИ»

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң бүдүүзүнде «Огонёк» сеткүүл (№№ 50, 51) «Перспективалар болгаш боттуг чүүлдер» деп эгениң адаанга «Демократтыг Россия» шимчээшкиниң организакчыларының бирээзи, Моссоветтиң даргазы Г. Поповтуң амгы үе-чадада демократтыг күштерниң стратегиязының болгаш тактиказының дугайында программныг бодалдарын парлаан.

Чүүлдүң эгезинде автор чуртче болгаш бодунче «эртемдениниң боттуг туружундан» көөр «күштү тып алганын» дыңнадып турар. Оон соонда бистиң ам эки чурттаарывыска чогум чүү шаптыктап турарын база ол шаптараазыннарны канчап ажып эртерин делгерең ейи-биле утаадып турар. Оон бодап турары-биле алырга, бистиң оруувуста эң кол бергелер үш: экономикада — марксизм, политикада — Совет эрге-чагырга, а арткан бүгү чүүлдерде — Совет күрүнениң федеративтиг тургузуу. Ол бүгүнү үш «де» дузазы-биле (бо чүүлдүң орус дылда адын база «...үш «де» дээн турган, ону уткага чоокшуладыры-биле «дедири» кылдыр очулдурган бис — **ред. «Шын»**) чайладып болур, ол дээрге **«денационализация», «десоветизация» болгаш «дефедерализация».**

Ынчангаш демократтарның стратегиязын болгаш тактиказын сонуургавас безин номчукчу парлаан ол чүүлден ажыктыг ийи чүүлдү тып ап болур: бирээде, профессор Г. Поповтуң эртемге үндезилээн боттуг чүүлү кайы хире үнелиг дээрзин билип алыр; ийиде, соң «де» деп бараан демдектиг эмн херек кырында чүү болуп турарын эскерип кааптар. А бистер бичии кичээнгейлиг көрээлинерем.

Марксизмге хамаарыштыр харын билдингир ыйнаан. Боттуг амыдыралды философчу теорияга үндезилеп тургузуп ап болур деп кепен кижилер санап болур. Херек кырында амыдырал ону ийи деңге хуваа-ган болгай: философ бодап каар, амыдырал болунуу-биле тургузуп каар. Бистиң ниитилеливис экономика болгаш политика талазы-биле колдуунда 1914 чылдан 1950 чылга чедир тургустунуп келген. Бо үжен ажыг чылдарның дургузунда чурт, төөгүнүң тодаргай чылдагааннарының уржуунда, үргүлчү демисежип келген азы дайынга бар шаа-биле белеткенип келген, азы дайын сөөлүндеги катап тургузуушкунну чорудуп турган, экономика болгаш ону эргелеп башкарарының аргалары ол шаа-биле хевирлеттинген. Ынчангаш Маркстың теориязының боттуг чүүлдерин улуг күрүнениң дириг үнери дээш могаг чок демиселиниң хөй чылдагы практиказы-биле холбаштырып, аңаа үндезилээш «социалистиг шенелдениң бууралшкынының» дугайында түңнел үндүрери канчап-даа таарышпас. Чүгле багай сеткилдиг кижи ынчап болур.

Ол тургустунуп турар үеде чеже-даа хире бергелер турган болза, совет экономиказ, амгы үеде чер бүрүде бадыткап турары дег, ындыг шыдал чок турбаан болдур ийин. Барымдаалыг болуру-биле америк үнелелдерни чижекке киирейн. Оларның эң шиигыы үнелелин өзугаар алырга, ССРЭ-ниң ниити национал продуктузунуң чыл санының өзүлде темпизи 1928 чылдан 1955 чылга чедир 4,4-тен 6,3 хуу чедип турган. 1950 чылдан 80 чылдарның ортап үезинге чедир ССРЭ-ниң ниити национал продуктузу 4,5 катап өскен. Ол үеде АКШ-ка өзүлде 2,7, Великобританияга — 2, ГФР-ге, Францияга болгаш Италияга — 4,5 катап болган. Оон алгаш көөрге биске хөөн чок черлерниң безин сапааны-биле алырга, чогумчалыг болуп турар ышкажыл бис. Ынчангаш бистиң бо хүннердеги будулгаазыннарывысты сайгарып көрүп тура, марксизмге марксизмниң даргага дарганың чоптуу-биле хувааі көөр ужурлуг бис.

Ындыг турбуже, Г. Попов ындыг чүүлдер-биле чепшээрешпейн, «бистиң мындыг байдалывысты марксистер тургускан» деп ыыдып турар. Оларның алдагдалдарын эдери-биле чуртка баштайгы «дедирни» — денационализацияны кылырын саналдап турар. Өске сөс-биле чугаалаарга, «күрүне өнчүзүн чаа ээлериниң аразынга үлээрин» ол саналдаан. Ол үлээшкинде экономикада эде тургустунуушкунуң кол утказы кирген деп, ол санап турар. Маңаа база чамдык практиктиг бергелерни ажып эртер апаар. Кол чүүл — кымның үлээрин тодарадыры. Кандыг хол үлээр болдур, ындыг улугну алыр сен деп чүүл билдингир болгай. Ынчангаш бисте ону үлээр кижи чок деп автор санап турар. Советтерге ону бүзүреп болбас, чүге дээрге олар, ооң санап турары-биле, чок болза аппараттың таваңгайының адаанда, чок болза бюрократтарның. Ындыг болганда, мегелептери чайлаш чок. Моссоветти аңаа карапып болбас, чүгле ол ону үлеп болур. Ынчаар кылырын ол оралдажып-даа турар. Аргаларны санап тура, Г. Попов СЭКП-ге хамаарыштыр ол чоину мөлчүп турар дээш хевирлиг шыгыы шугумчулелдерни кылып турар. «Чүден-даа хамаарышпас эртем өзүзү-биле» СЭКП-ниң эт-хөреңгизи ниити национал байлактың кайы хире үлүү болуп турарын элдээртип-даа болза чугаалаары чугула турган ийик. 0,1 хуудан хөй эвес деп медээлер бар болгай. Бир эвес ындыг чүве болза, ол шуугаашкынның херээ чүл?

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, дараазындагы шинтирни эң сөөлгүзү кылдыр саналдап турар. Күрүнениң бир-ле дээди органы «күрүне эт-хөреңгизин үлээр, өске органнарга хамаарышпас тускай органны» тургузар. Бүгү эргелерни оларга бээр. Үлеп тургай аан. «Үлелгениң ол хамаарышпас органнары» оларны тургускан болгаш бадылаан дээди органнарга хамаарылгалыг апарбас бе деп айтырыг тургустунуп келир. Ындыг болганда чүве үлээр чер күрүнениң ол дээди органы кандыг күштүг болурундан база хамаарыжып апаар ышкажыл. Өскээр чугаалаарга, политиктиг эрге-чагырганы ээлеп алырының дугайында айтырыгга узуп келир-дир. Модага алыскаш, демократтар бис деп турар кижилерниң чуртка политиктиг эрге-чагырганы алыр дээш чүткүлдүг, шыдамык, тура дүшпейн, кандыг-даа арга ажыглап турарының чылдагааны ында ышкажыл. Кажан олар ону чедип алырга «кым үлелге кылырыл» деп айтырыг чайгаар-ла чиде бээр. «Марксизм дүмбей чылдарда» чоннуң чедип, тургузуп алган бүгү чүүлдерни олар боттары үлээр апаар-дыр-ла. Аңаа-ла черге олар ынчаар кызытпас болгай.

Дараазындагы база чугула айтырыг: өнчүнү канчаар үлээрил — ортектиг бе азы халас бе? Аппаратчылар болгаш партийжи бюрократтар чонга удур моондакты тургуспушаан, эт-хөреңгини ортектиг бээрин негеп турар деп, Г. Попов чугаалап турар. Олар ооң черле кажан-даа салдынмас деп турар. Моссоветтиң ол даргазы демократтарның омунээзин деп чоң дээш сагыш салып, күрүне өнчүзүн халас үлээрин сүмелеп турар. Идеяның утказы мындыг: денационализацияга хамаарышпыр чүве бүрүзү оон каттышкан ортээ-биле үнелеттинер. Оон соонда каттыштыртынган ниити түңну деп-деп кезектерге, облигация хевирлиг кылдыр халас хуваар. Кижи бүрүзү чижээ, 30 муң облигацияны алыр. Ынчангаш бүгү кижилер рынок экономиказының эгезинде деңдең байдалдыг апаар. Оон соонда ара-аразында адаанчажылга эгелээр, ынчангаш ниитилел ниитизи-биле байый бээр.

Митингилерге сонуургал болдуруп турар бо схемада хензиг чажыт бар. Шупту улус деп үлүгнү алыр дижик: идеяның автору Г. Попов-даа, найысылалдың чер албас бир бүдүрүлгезиниң общежитиезинде чурттап турар, чаш уруглуг херээжендаа. Херектиң ужуру чүл дээрге үлээшкин доозулган соонда чоң рынок эгезинде олуттарны ээлеп эгелээрге, демги херээженде оон «халас» алганы 30 муңундан өске чүү-даа чок болур. Аңаа көшкүрүүрге Г. Попов ол үжен муңунга пеменштиргеш, парлалганың бижип турары дег херек апаар чадавас дээш курлавырлап каап ийи каът дачаларның бирээзин садып ап болур, оларның бирээзиниң-не өртээ баштай тодаратканы-биле 400 муң хире рубль. Оон алгаш көөрге, «деңн эргелиг» ийи кижи рынокка чедип келирге, бирээзиниң карманында 430 муң болгаш оон-даа өске чүү-хөө бар, а өскезинде чүгле 30 муң болгаш «идегел» бар болур ышкажыл. Рынок шөлүнге ол адааннажышкынның демисели чүнүң-биле дооступ болурул деп айтырыг тургустунуп келир.

Моссоветтиң даргазы бо айтырыгга харыыны кончуг эки билир деп бодалдар бар, та чүге чүве ийик, ол Москвада демги херээженге ону айтып бербейн турар. Оон-даа элдептиг чүве чүл дээрге, Г. Поповтуң эргелелиниң талазы-биле специалист үстүнде айыттынган ол схеманы «бир деңн (!) старт болгаш чептүг (!) адааннажылга» деп санап турар.

Ийиги «де» — «десоветизация» кандыг болурун көрээлиңер. Чамдык Советтерниң демократтар ээлээн эрге-чагыргазы шоолуг-ла эки ажылдавайн турарын дуржулга көргүскен. Ленсоветте болгаш Моссоветте безин эки ажылдап болбааны элдептиг, а оларның удуртукчулары хоомай эвес улус болгай. Моссоветтиң даргазы мооң база элдептиг түңнел үндүрүп турар: «херектиң ужуру Советтерниң удуртукчуларында эвес, Советтерниң системазының бодунда.» Ол системаның багай чүвези чүл дээрге, В. И. Лениниң айытканы ышкаш, эрге-чагырганың ээзи «ажылчыннар хуралдап турар эң куду деңнелдиң Совети» болуп турарында деп, ол санаан. Ынчангаш эрге-чагырга адаандан үстүнче үнүп турар. Ол таарымча чок деп, Г. Попов бадыткап турар. Ооң орнунга «чогумчалыг» демократтыг республиканы тургузарын ол саналдап турар, эрге-чагырганың ээзи — парламент болур, эрге-чагырга үстүнден адаанче бадар, а кол чүве — аппараттың ажылы. Мындыг «чогумчалыг» чүүл биске четпейн турар деп, найысылал Совединиң даргазы санап турар. Алдаржаан демократтың, дүүн чаа соңгулда мурнунда «бужар аппаратты» сойгалап турган кижиниң ол бодалдары, шынап, элдептиг болду.

Солунда четчир чер чогундан оон-биле маргышпас мен. Делегейде бар күрүне тургузуун «чогумчалыг» болгаш «чогумчалыг эвес» кылдыр үлээр чорук канчаарга-даа эки эвес дээрзин айтыксаан мен. Ниитилел бүрүзүнге чогумчалыг чүве чүл дээрге, төөгү өзүгаар бышкан, ооң географтыг, этниктиг, шажын-чүдүлге болгаш онзаган өске-даа талаларынга чүүлдешкек чүүлдер болур. Чижээ, Великобританияга парламент монархиязы чогумчалыг, Японияга — конституция монархиязы, АКШ-ка — президент республиказы, а Кыдатка — социалистиг күрүне. А биске чүге Совет эрге-чагырга «чогумчалыг эвес» болур, а кайызын бир чүве үлегерлеп алырга «чогумчалыг» болурурул? Аңаа немей бо өөдежок чүүлдү «цивилизацияның делгеминче ээп кээри» деп адап турар болгай. Шаандакы үлегерде Россияның чону ындыг утказыг саналдарга мынчаар харыылап турган: «Уран эрниң дошпулуурлаарын дыңнаарга эки-ле, а бодуң ойнап кирипкеш, ындып каар сен». Ындыг болбазыкпе.

«Десоветизацияның» эң кол утказы мындыг. Кажан Советтерни чайладыр идиптер болза, ынчан чон хөй-ле баштыңчыларны соңгуп алыр апаар. Олар аңгы-аңгы кылдыр адаттынып болур: президентилер, мэрлер, губернаторлар, старосталар, адалар... Оларда бир дөмей чүүлдер чүл дээрге, шуптузунуң девискээрлериниң бүгү чурттакчыларының дорт бадылааш-ыны-биле соңгудары болгаш (эң кол чүвези) Советтерден хамаарышпас болуру. Олар аразында сегирип албас чүве болза, шынап-ла, эрге-чагырганы башкарарлар. Ол идея митингилээрингге база-ла эптиг, «халас» денационализация ышкаш аан. Москвага хамаарыштыр мен бодум хуумда удурланмас мен. Бир эвес принцип өзүгаар алыр болза, Моссовет даргазынга деңнээрге, мэр эки ажылдаарын канчап билир. Ынчалза-даа ону бүгү Эвилелге хамаарыштыр алыр болза, тывылган айтырыглардың хөйү «Гласность» солунуну бир арнынга сыңмайн баар.

Оларның аразында эң кол чүүл мындыг болгу деп: чер-ле бүрүзүнге эртирген дорт соңгулдалар политиктиг байдалга, национальдар аразының, конфессиялар аразының болгаш бистиң чуртта өске-даа эң чидиг харылзааларның байдалынга кандыг салдарны чедирип болурул? Биске дораан хамааты дайыны эгелей бербес бе? Бирги удуртукчуларның дорт соңгулдалары, чижээ, ДКАО-га, Молдовага, Латвияга азы Украинага кандыг болурул? Бүгү чурттуң хемчээли-биле бирги удуртукчуну соңгуп турда, Азия кезээ бодунуң кордакчызын деппиткенде, Европа бодунуун адаанда чүү болурул? Ынчан Голливуд «Соңгулда хааржактарының чанында делегей дайыны» деп аттыг кайгамчык кино-шоу тырттырып алыр боор. Г. Попов боду «десоветизацияны» колдуунда Москвага бодап кылып алганы база чадавас. Мэрниң албан-дужаалынга бирги кандидат кым болуп кирип болурун даап бодап каап болур-дур.

Эң сөөлгү «де» — «дефедерализация» азы биригээр чугаалаарга, «ССРЭ-ниң демонтажтаары» («ССРЭ-ниң тургузуун үрээри» — **ред. «Шын»**). Ону кол утказы-биле чугаалаар болза, ол «де» дээрге улуг чурттуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органының улус (!) депутатлары кижи ол чуртту узуткап каапарын саналдап турары-дыр. Бир бодаарга, чуртту мурнунда ол боду тудуп тургузуп алган-даа ышкаш, ам кээп аңаа таарышпастай берген-даа ышкаш.

ССРЭ-ниң тургузуун үрээриниң талазы-биле Моссовет даргазының тургузуп алган планы дыка элдептиг. Каш сөс-биле чугаалаарга, ол мындыг.

Баштай бир-ле кижи ССРЭ-ниң иштики кызыгаарларын чок деп чарлаар. База бир кижи ол шиитпир-биле чепшээрежир хевирлиг. Ооң соонда кызыгаарны чок кылган бир кижи үш чүс миллион чонунуң аразынга референдум эртирер, кымның кая чурттаарын билип алыксааны ол. Референдумга дыка хөй акша-хөреңги, дыка хөй ажылдакчылар херек дээрзи билдингир. Референдумнуң түңнели-биле ол күчүлүг кижи дөртен азы бежен чаа күрүнеге черни тускайлап бээр. Хуваалданың принцизи чүгле национал чыс: грузиннерге — оларныын, узбектерге — оларныын, латыштарга — оларныын... А бисте национальдар саны 50-ден хөй болганда, чамдыктары курут калыр деп чүвени автор ажырбас деп бодап турар. Күрүнелерни тургускан соонда, Г. Поповтуң планы өзугаар «хостуг көрүүшкүннер» эгелээр, ол дээрге улустарны чаа-чаа черлерже хуваары-дыр. Ынчан улус эт-севин чүдүрүп алыры чугаашок. Кожазында ийиги, үшкү күрүнелер бистиң херектериңиске киришпес, аксында суг паштап алган дег, ыыт чок элдепсиниш хайгаарап орарын база билип турар. Бо ужур-дүрүм чок чүүлдү кым чаяап тыпкан чоор деп оларның бодаарлары чөп.

Үш «де» дугайында чүүлдүң кол түңнели чүл дээрге Г. Поповтуң ол улуг планын боттандырары-биле чуртка демократтардан болгаш аппаратчыларның эки кезиинден башкарыкчы күштү дораан тургузары эргежок чугула. Ол күшке демократтарны кым төлээлээрин дилеп турган херээ чок, билдингир чүве ышкажыл. Аппаратчыларны төлээлээрлер харын билдинмес.

Дарганың, оон-биле кады чүден-даа хамаарышпас эртемдениниң программазынга бүзүреп шылаваанымны миннип көрейн. Ол үш «де» кажан бир шаанда боттаны бээр чүве болза, бистиң төрээш өстүрген амгы бо Эвилелдиң орнунга барык фашисчи хевирлиг, аразында ожээннежип турар күрүнелер тургустунуп, чоннуң уё-човууруң болдурар-дыр. Барык фашисчи дээн ужурум болза оларның бирээзи-ле үш кит кырынга турар-дыр: — биргизи — баштыңчыга чүдүүрү, ийигизи — кедергей национализм, үшкүзү — ортумак болгаш биче буржуазия ангызынга политика талазы-биле даяныры, а ол дээрге «халас» хуужудулганың төлү. Бистиң чонувус ынчаар төөреттирбес, буурап батпас дээрзинге бүзүрээр мен.

Г. Поповтуң чугаалап турары бо бүгү чүүлдерден бужурганмайн турарымны база чугаалаар мен. Чагырып дужаар таптаашкын үезинде бистер дыка үр ыыт чок, күзел чок олуруп келген бис, ам чүге хосталып болбас бис? Сеткил ханар чүүлдер хөй эвес ышкажыл. Ынчалза-даа бо чегенчиг фантазияны кабинетте орар хензиг кижи эвес, а Г. Поповтуң, тодаргайлаарга байырлалдар үезинде ленинчи мавзолейниң кырында турар, кызыл туктуг чыскаалганнар байыр чедирип эртер күрүне кижизиниң ону бижип турары берге-дир. Ону сактып келгеш-ле, өршээ бурган, канчап-ла шуптувус хары угда утаан-сарыылывыс осунупкан бис?! деп бодай бээр-дир мен.

В. ЛЕГОСТАЕВ.

(1990 чылдың декабрь 27-де үнген № 29 «Гласность» солундан).

ТВ

ЯНВАРЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 Субботада эртен эрте. «Календарьның сөөлгү арны». Концерт. 7.00 Мультфильм. 7.15 Эртенги хөглээшкинниң программа. 7.45 «Кадыкшыл». 8.15 Бүгүдеге спорт. 8.30 Ритмниг гимнастика. 9.00 Медээлер. 9.15 «Николай Вавилов». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 10.45 Ю. Антоновтуң ырлары. 11.25 «Усть-Илимниң чурумалдары». Телефильм. 11.45 Хонсю ортулуктан (Япония) «Варабидзе» ансамбльдиң оюн көргүзүү. 12.15 ССРЭ биле Финляндияда инвалидтерниң нарын айтырыгларының дугайында телефильм. 13.20 Концерт. 14.00 Эртем-тайылбырлыг фильм. «Чер кырының хевири». 1-ги сериязы. 15.00 Медээлер. 15.15 «Политиктиг чугаалар». Кузбасска ажылчы чоннуң шимчээшкини. 16.10 «Ынчап «чок» деп чугаалаан мен». Уран-чечен фильм. 17.25 Мультфильмнер. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Я. Фрид режиссёрнуң фильмнери. «Ужар куске». 1-2 серияларгы. 21.00 «Үе». 21.45 Хөглээшкинниг программа. 22.25 «Парнасче чада» деп делегей телефестивалының гала-концерти. 01.55; 03.10 «Приморьениң бульвары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. «Цирк артизи» 8.55 Мультфильм. 9.15 Телепрограмма «Өгбүле». 10.15 Арена. Спортчу программа. 11.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 12.15 Гольфка делегей маргылдаазы. АКШ-тан дамчыдылга. 12.45 В. А. Моцарт. Концерт. 13.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». (9.10; 11.15; 13.30; 16.15) — Белорус телевидение хүнү. 16.00 ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединиң даргазы В. А. Крючков-биле ужуражышкын. 16.30 «Рекорд». Уран-чечен фильм. Чапсарда (20.00) «Тамчыктыг удуцар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 «Биликсеп тур мен...» Телефильм. 22.40 «Хөгжүмнүг оюн көргүзүглери». «Роберттиң амыдыралындан узундулер». 23.10 А. Ахматованың чогаадылгазы болгаш амыдыралының дугайында. 00.15—02.35 «Эрги Чаа чыл». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияларгы.

ЯНВАРЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртеде». 10.00 «Ада чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Дириг амытаннар оранында». 12.30 «Театрдан ийи базым черде». Телефильм. 13.00 «Кеэден дамчыдылга». 14.00 Телефильм. 14.30 «Хөгжүмнүг киоск». 15.00 Медээлер. 15.15 «Веди» программа. 15.45 Рок-кичээл. 16.45 «Елецче ээп келгени». Телефильм. 17.10 Улуг-хүннүң променад-концерти. 18.55 «Уолт Дисней көргүзүп тур». 19.45 «Хаан-ива». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Хөглээшкинниг программа. 22.15 «Александр Шоу». 00.30 «Карпаттың чурумалдары». Телефильм. 00.50 Джаз. «Каданс» ансамбль. 01.40—02.50 «Приморье бульварлары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.45 Барымдаалыг фильм. 9.05 Концерт. 9.55 1990 чылда АКШ-ка эртип турган эки сеткилдиң оюннарының дугайында. 10.55 Мультфильмнер. 11.25 В. Кожинов чогаалчының номчукчулар-биле ужуражышкыны. 13.25 Мультфильм. 13.35 И. Селецкис режиссёрнуң фильмнери. «Куш ужар бедиктен Латвия», «Аңаа уран чурукчу». 14.30 Концерт. 15.00 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. 18.30 «Планета». 19.30 Россияның парламент медээчизи. 19.45 «Тамчыктыг удуцар, чаштар!». 20.05 Фильм-концерт. 21.00 «Үе». 21.45 Коллаж. 21.50 Авторжу телевидение. «Парлалга клуву». 23.50 Бичии концерт. 00.00—00.55 Бут бөмбүү. В. А. Гранаткинге тураскааткан делегейниң аныяктар маргылдаазы. ЧСФР биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары.

ЯНВАРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Экономиктиг допчулал. 9.15 6 сериялыг уран-чечен телефильм. «Спрут-4». 1-ги сериязы. 11.00 Мультфильм. 11.15 «Овур-хевир». 12.00 Медээлер. 12.15 — 13.00 Гитарист М. Жироле (Аргентина) ойнаар. 15.20 «Күзел-бодалдарынга силерни өөредийн». 16.45 Уруглар шагы. 17.45 В. О. Ключевскийниң төрүттүнгенинден бээр 150 чыл болганынга. 18.30 Бис болгаш экономика. «Алкоголизмниң хоразы». 19.00 Экономиктиг допчулал. 19.15 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. (Италия). 21.00 «Үе». 21.45 П. И. Чайковский. 100 романс. 22.00 Улустарның ус-тывыш уран чүүлүнүң дугайында. 22.45 Хөгжүмнүг дамчыдылга. 23.45 «Варлам Шаламов. Мээң каш ыяш амыдыралым». 00.35 «Баштайгы ынакшыл». Уран-чечен фильм. 01.50 — 02.50 Эстрадалыг верниссаж.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртемзи. 2 класс. Куштаар куштар. 8.55 Итали дыл. 10.05 Телефильм. Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.40 Төөгү. 6 класс. Афиныларга селгүүстээшкин. 11.05 «Кадыкшыл». 11.35 «Гран-па». Уран-чечен телефильм. 13.00 «Елецче ээп келгени». Телефильм. 13.25 Хоккей. Эш хуу ужуражышкын. «Ванкувер Кэнакс» (Канада) — ЦСКА. Канададан дамчыдылга. 15.25 «Планета». Делегей программазы. 16.25 Хөгжүмнүг программа. 17.00 «А силер канчаар тудар силер?». Телеочерк.

КЫЗЫЛДАН

17.35 Уругларга фильм. 18.00 «Тыва черде». 18.35 Медээлер. 18.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.45 Хоккей. Эш хуу ужуражышкын. «Ванкувер Кэнакс» (Канада) — ЦСКА. Чапсарда. (20.05) — «Тамчыктыг удуцар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 — 23.05 «Үр болбаап хирезинде». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.35 «Мастерниң ээп келгени». Фильм-концерт. 18.40 — 18.45 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва-ТВ» коммерция телекомпаниязы көргүзүп тур: Уругларга мультфильмнер. Уран-чечен фильм. «Сеңээ чүнү-даа чугаалавас мен». (Италия).

ЯНВАРЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлеринден 9.15 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.55 Мультфильм. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 Медээлер. 12.15 — 13.05 «Эргырон» ансамбльдиң оюн-көргүзүү. 15.15 20 сериялыг уран-чечен телефильм «Хоорай кырыында эмнелге». 1-ги сериязы. 16.05 «Ичкерия — мээң ырым». 16.40 Мультфильм. 16.50 «Ажып эртери». Барымдаалыг фильм. 17.40 Уругларның Хөгжүм клуву. 18.20 Политиктиг чугаалар. 19.05 ИХМ медээлеринден. 19.20 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 «Персия мутуадуру». «Джидда — Багдад — Москва». 00.00 «Кыс уруу». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 01.15 — 02.30 «Ойна, гармонь!».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. В. В. Докучаев. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Оожум океан. 11.05 Авам, ачам база мен» 12.05 «Үр болбаан хирезинде». Уран-чечен фильм. 13.15 Ритмниг гимнастика. 13.45 «Кастар — куулар». Барымдаалыг фильм. 14.05—15.00 С. Рахманинов аттыг 2-ги Бүгү-эвилел конкурузунуң лауреаттарының концерти. 17.00 С. Прокофьев. Концерт. 17.20 Ритмниг гимнастика. 17.50 «Салгакчы». Телефильм. 18.20 РСФСР-ниң улустуң артизи Г. Писаренконуң концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Уругларга фильм. 18.50 Медээлер. 18.55 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуцар, чаштар!». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Үндезиннери. Мурнуу Уралдың культура хүннери. 20.45 «Ырыны сактып ал». Улуг кижилерге, уругларга. 21.00 «Үе». 21.45 — 23.05 «Аажы-чаңнары таарышпаан». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.40 «Россияның тывынгыр ажыл-херекчи кижилери». Савва Морозов. 19.25 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Таныжыңар, Гинтарас Ринкявичюс». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуцар, чаштар!».

ТЕВЕНИ БИСКЕ ӨСТҮРЗЕ...

Хууда бодал

Шаанда тевени бистиң Чөөн-Хемчиктиң улузу база азырап, ооң ажыын көрүп чораан чүве. Ону та чүге узуткап каапкан чүве? Чөөн-Хемчиктиң одарларын көрүңер даан: ховулар бар-дыр. Сесеге, Баян-Тала, Ак-Хая ховуларынга чүге өстүрүп болбас деп?

Бо-ла бот-орулга-чарылга үезинде улуг чарыгдал үндүрбес ажыктыг мал, мен бодаарымга, ол-ла-дыр. Улуг-ла ажаалда-хайгаарал негевес-тир. Чүгле торүүр үезинде ону ажаар, азыраар.

Тевени транспорт кылдыр ажыглаар аргавыс улуг. Аалдар аразынга тергелеп, шанактап болур, ол ышкаш сиген кезерде, бөлерде ажыглаар. Аңаа улуг өртектиг дериг-херексел база херек чок. Дүгүнүң өртээ база улуг.

Бо малды азыраарда нарын чүүлдер бар харын. Ылаңгыя эдержилге үезинде ындыг. Шанактаар, тергелээрде баштай аар чүък соортпас, чоорту өөредир. Чайгы үеде сүдүн саап, чемге херег лээр. Хөй чем база херегле вес мал-дыр. Дус-кужур-ла херек. Ынчангаш бо ажыктыг малды Чөөн-Хемчикке база өстүрзе деп саналдап тур мен.

Кыргыс ЛАМАЖАП.
Куш-ажылдың хоочуну.

ИХМ ниити парлаалга бөлүүнге дыңнадып тур

Чаа чылдың бирги неделязының дургузунда (январь 1-ден 7-ге чедир) республикага 116 кем-херек үүлгедилишкини бүрүткеттинген, оон иштинде магаботка аар кемдээшкин чедиришкини 26, 6 өлүрүүшкүн болган (Хову-Аксыга — 2, Бай-Хаак, Шагаан-Арыг, Кызыл болгаш Аксы-Барлыкка — 1-1). Найысылалга 30 кем-херек үүлгедиишкини болган.

ЯНВАРЬ 1

ТАҢДЫ. 23 шак үезинде Бай-Хаакта район эмнелгезинге «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң 20 харлыг малчыны, ооргазынче бижектеткен Уран-оол Донгакты база дисказинче боолаткан. Ол-ла совхозтуң 27 харлыг малчыны Чимит-оол Сарыкайны эккеп чыттырган. Бо ийи аныяк кижи кады арагалааш бот-боттарын балыглашкан болуп турар.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. Аксы-Барлык суурнуң Найырал кудумчузунуң 3 дугаарлыг бажыңынга 45 харлыг Ю. Ш. Хертектиң өлүг мочузу тывылган. Ол бажынче бижектедип өлүрткен болган. Ол-ла бажыңдан Айрат Хомушку тудуурган. Ол өлүртген кижиниң арагалаашкын үезинде үнген алгыш-кырыштың түңнелинде бижектээн болуп турар. Кайызы-даа ажыл чок.

БИИ-ХЕМ. Район эмнелгезинге Хадын суурдан хөрээнче бижектеткен 37 харлыг О. Б. Иргитпенни эккелген. Ол совхозтуң ажылчыны. Ону арагалаашкын үезинде кады төрээн акызы 48 харлыг И. Б. Иргитпен бижектээн болуп турар.

ЯНВАРЬ 2

КЫЗЫЛ. Республика эмнелгезинге 18 шак үезинде бижектеткен Г. Ф. Семёновту эккеп чыттырган. Ол Кызыл хоорайның Пальмбах кудумчузунда чурттап турар. Ону оон кадайы В. К. Семёнова бижектээн болган. Кайызы-даа пенсионерлер.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК. Чадаана хоорайга район эмнелгезинге Каменистая кудумчузундан 64 харлыг М. Н. Норбуну эккеп чыттырган. Ол хөрээнче бооладып балыглаткан. Ону оон оглу Николай Норбу ТОЗ-8 боодан балыглаан болуп турар. Боону хураан.

ЯНВАРЬ 3

КЫЗЫЛ. Республика эмнелгезиниң травматология салбырынга бажыңын ээзи кемдээн 43 харлыг В. Н. Гладышеваны Лопсанчап кудумчузунда 17 дугаарлыг бажыңдан эккеп чыттырган. Ооң амы-тынын алыр арга чок болган. Когараан кижиниң бажыңындан оон кады чурттап турган кижизин 46 харлыг М. А. Валеевти туткан.

ЯНВАРЬ 4

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. Кызыл-Мажалыкта район эмнелгезинге 17 шак үезинде бижектеткен Н. Ш. Кууларны чыттырган. Ак-Довурак хоорайның 37 харлыг чурттакчызы арагалаашкын үезинде бодунуң кадайы З. С. Куударга бижектеткен болган.

ЯНВАРЬ 5

ЧӨӨН-ХЕМЧИК. 12 шак үезинде иштики херектер килдизинге кем-херек үүлгеткениниң буруузун миннип Чадаана хоорайның чурттакчызы 24 харлыг Дмитрий Ондар чедип келген. 1990 чылдың декабрь 22-де Чадаанадан ырак эвес черге оон башкарып чораан 50-63 ТВЛ дугаарлыг ЗИЛ-130 машинаның кабинезиндан иштики херектер ажыттынганының түңнелинде пассажир Х. Д. Монгуш (Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хем суурунуң чурттакчызы) уштунуп кээп дүшкеш, кемдээшкинден ол-ла черге өлген. Кеземче харысалгазындан корткаш, чолаачы өлген пассажирниң мага-бодун чүдүрүп алгаш, Чадаана хемниң суунче дүжүрүп кирипкен. Д. Ондарның айыткан черинден өлүг мага-ботту тыпкан. Истелге чорудуп турар.

* * *

Сөөлгү үеде чөптен кылган бөрттерни былаш кылыгларны үптээр чоруктар республиканың районнарында нептерээн. Ындыг кем-херек үүлгединикчилерни Тожу, Барыын-Хемчик, Эрзин районнарга бүрүткеттинген.

Мария КУЗЬМИНА.

Чаа үн

«Чечен меңде, чечек черде» дижир болгай. Чечекмааның чечени чүдел, чечээ кайдал? Ооң чечени чечен чогаалга хандыкшылында, а ооң чечээ ооң бижээн шүлүктеринде. Ол чамдык кижилер дег, шала-була шүлүк бижээш, эдип-чазап тургаш үндүрерин дилеп, редакция черлеринче шууду турбаан. Ынчалза-даа шүлүк кыдыраажынга түрээтиң ырылары төрүттүнүп тургулаан.

Чечекмаа Саая кайгамчык бойдус чурумалдыг Каа-Хемниң Сут-Бажынга төрүттүнген. Эрзин, Тес-Хем районнарга башкылап, партия, комсомол райкомнарынга удуртукчу ажылдарга ажылдап чораш-даа, шүлүк чогаалынга ынакшылын салбаан.

Амгы үеде Чечекмаа Акимовна Саая РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретарынга ажылдап турар. Удуртукчу кижиниң ажылында төнчү турбас. Ынчалза-даа ол «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжыышкынының кичээлдеринден черле озалдан көрбээн. Ооң түңнелинде анык шүлүкчүнүң баштайгы шүлүктери «Хемчиктиң сылдызы» болгаш республика солуннарынга кестүп келгилээн.

Чечекмаа Акимовна чоокта чаа бөлүк шүлүктерин дедникче алыры-биле редакцияже чоруткан. Оларның чамдыктарын бөгүн номчукчуларга таныштырар-дыр бис. Оруун ажык, демир-үжүүң чидиг болуп, түрээң ырын чонунга хөнүстеп чорууруңну күзедивис, Чечекмаа Акимовна.

ҮЛЕЖИП ЧОР

Удур көрдүм. Карактарың дестирбе даан.
Уттунмас муңгарал дээш өршээвес мен.
Сеткил-чүрээм балыгланган сорбулары
Сени көргеш чым-сырт кынныл, улам саргыыр.
«Ынак мен» дээн хоозун болган сөстериңни
Ындын бодап бузурээштиң чааскаан чор мен.
Чораан оңар барганың-на дээре боор,
Чоңум чорган, чөленгиижим болу берген.
Аржаан сүтүт Бай-Тайгам артыжап каан.
Азып чораан кызы мени сүзүглеп каан.
Амыдыралда агс-кежиним узун оруун —
Ажыл-ижим, эжим-өөрүм үлежип чор.

СЕҢЭЭ

Сени бүдүү хүндүлээрим кончуг ийин.
Сеткил-чүрээм ажыл-ишке бердинген-дир.
Чоннуң берген бүзүрелин шынзыдар дээш,
Човаг-дыжың уттуп алган чоруур-дур сен.
Болур-чогуур дузам херек турган болза,
Боданмайн-даа холум сунуп чедер ийик мен.
Күжүм-биле хоюг-чымчак сеткилимни
Күжүр сеңээ харам чокка өргүүр боор мен.
Оожум чүрээм! Эмин эрттир эшкенеме,
Орай келген ынакшылды илеретпээл.
Ону билгеш, чүрээн менче сунуп келзе,
Оолдуң шынчы даянгыыжы болгай-даа мен.

УТПААЙН

Харлыг шуурган кээргел чок дүвүлеп тур,
Кадыр даглар, хүрээлепкен ыракта өг.
Кадат манаан эрес омак сарлыкчылар
Хая баары ыжык черде чыглы берген.
Айдың дүннүң тоолчургу чараш каазын,
Амыдырал агым суг дег шимчээшкинин,
Аас-кежик, ынакшыл дээш бодалдарын
Аныяктар суглук чокка хөөрешкен.
Хая-даштыг, бизеңнерлиг турлаг черниң
Каргырашкан сарлыктары сеткилде бол,
Катап бисти эргип, кезип келиннер дээн
Кадарчылар чалалгазын черле утпааайн.

ИНЕК-СОКПА

Басня

Хөй-ле куштар аразындан
канчап-ла ийик,
Инек-Сокпа депутатка
соңгудупкан.
Хөөкүй бодун эрес
кылдыр
көргүзер дээш
Ийи ай хире карак
кызыл
шырбайыпкан.
Куу чазын аъш-чем
чайгаар
элбеп кээрге,
Куштар оглун азыралга
бүрүн алган.
Чылыг, чымчак уя
тудар
черни айтып,
Чыргап, таалап чурттаар
бис деп
ааш кынган.
Инек-Сокпа депутатка
соңгуттургаш,
Ийи-үш ай хуралдаалап
чиде берген.
Оон келгеш, уйгузунга
алзывыткан.
Ону кым-даа дилээш
тыппаан
сураа читкен.
Хүнүнде-ле куштар аксын
чаглай каапкаш,
Күжүр сокпа аазаан
чүүлүн
уттуп алган.
Ажыл-агыйн сандаралдан
эжиживээн,

Аш-чуттуг соок кыжы
эргип келген.
Инек-Сокпа депутатка
соңгудар дээш,
Изиг дээре канчаар
кызып
турган ийик.
Ат дээш эвес, ажыл
дээштиң
чүге ынчаар
Анаа кагжып, эривисти
көргүспес бис.

Лидия ИРГИТ.

«ЭНЕ СӨЗҮ»

Сөөлгү үелерде чүгле бистиң республикада эвес, а бүгү чуртта бадылаттынган-даа, бадылаттынмаан-даа солуннар болгаш журналдар үнүп турар. Топ телевиденниниң дыңнадыын ёзугаар алырга чуртта 250 муң тонна саазын чедишпес, а солун үндүреринге 100 муң тонна саазын четпейн турар.

Ынчалза-даа янзы-бүрү ассоциациялар болгаш чаа тургустунган хөй-нинити ниитилелдер боттарының парлалгазын үндүрүп алыр дээш ол-бо черлерден дилээп тургаш, саазыннарны тыптынып ап турар. Эрткен чылын болгаш бо чылын бистиң республикага 4-5 хире үндүрүглер болгаш солуннар үнгенин номчукчулар билир. Оларның чамдыктары кодээ черлерге четпейн барган. Чүге дээрге ону тарадыр тускай кижилер быжыглаттынмаан.

Бо чаа чылда В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының болгаш Тываның хереэжен чогаалчылар хүрээлениниң солуну «Эне сөзү» чырыкче үнген. Бир дугаар үнген солуннуң редактору Кара-Күске Чооду. Ооң тиражы 3000.

Ук солун бодунун адынга төлептиг болган бе, туружун ээлеп турар бе деп айтырыг дораан тургустунуп келир. Бирээде, солун бодунуң хемчээлиниң болгаш утказының талазы-биле номчукчуларга солун болбайн баан. Ону баштай номчукчулар сонуургап номчуур. Чаа чүве черле чаа болур ужурлуг. Чогум кандыг болганын номчукчулар үнелээр.

А бодум хуумда «Эне сөзүн» номчааш, шала таарзынмадым. Ол бодунун адын ээлеп шыдаваан. Чаа солун бир янзы болурунга идегээн мен.

Чогаал ажылынче хандыкшылдыг кижилер бистиң республикада хөй. Ыңдыгларга дузаны болгаш сүмени бистиң хоочун чогаалчыларывыс чедирип-даа турар болгай.

Ынчангаш чаа үнген «Эне сөзү» деп солун ам ийи дугаар үндүрүлгезинден эгелеп бодунуң туружун тыва бээр боор деп бүзүрээр мен.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ОНЗАГАЙ ИМДЕМДЕКТЕР

Он сес чыл манап келгеним соонда чаа микрорайонга квартираны алган мен, аңаа үш хүн дургузунда ажылдап, тудугжуларның чедир кылбаан чүүлдерин эде-хере кылып келдим.

Бир-ле кежээ ажылымдан чедип келгеш, квартирамның эжии ажык болганын эскерип кагдым. «Чүү болду бо — деп бодандым. — Эжикте шоочаны ийи катап долгандырып хагган эвейик мен бе. Оон туржуп, хагдынганын хынап тырткылап көрген-даа болгай мен. Бо чаа квартиралар чүгле бот-боттарынга эвес, шоочалары безин дөмей чүве ышкажыл». Ынча деп боданмышаан, эжикти ажыдып кирдим.

Мээң квартирамда бир-ле өөрүшкүлүг хамааты душте чок ырлаан тур: «Дунда карам турум чурту Чаа-Суурум...».

— Кайгамчык-тыр — деп, мен аңаа чугааладым. — Өске бажыңче кирип келгеш өөрүшкүлүг ырлап турар!

— Чок-чок — деп, ол удурланды. — Мээң квартирам-дыр бо. Онзагай имдемдээн көр даан!

Ынча дээш арыгланыр черлерниң белдириниче айытты.

— Силерниң ооңар чоп-даа дийик — дидим. — Мээң квартирамда база ындыг им-демдек бар. Тодаргайлаарга, силерниң аан, а бо мээң бажыңым ышкажыл.

— Чо-ок, чо-ок — диди. — Мээң туалетимде чажыт им-демдек бар.

Ынча дээш туалеттиң илчирбезин сегирип алды...

— Чайла! — деп алгырыпкаш, кыдыынче шурай бердим. Унитазтан мооң суг келгеш, бисти хоме апты.

— Көрдүң бе — деп, ол кижи чугаалады. — Үш хүн дургузунда мындыг суг аштап келген мен.

— А мен дөрт хүн дургузунда чүлгүп келген мен — дээш, бөргүмнү сы туттум.

Ол кезек боданып тур.

— Ханада хээлер — деп, ол ханаже айытты — Өңүн безин көр даан.

— Мээң база-ла ындыг, азы бо мээң хээлерим-дир.

— А лампочка.

Лампочка бүлүртүң чырыды.

— Мындыг-дыр, эргимим, — дидим — ойнап-баштактаныры болзун. Мээң хавларым-дыр бо, мээң лампочкам-дыр, мээң унитазым-дыр, мээң квартирам-дыр. Моон чоруй барып көр.

Ол чугаалаар сөстер тыппайн чүгле «А-а...» дээринге ойлешти.

— Ын-ын — деп халдадым. — Эжелекчи кижи-дир сен, чоруй барып көр, оон башка шоруун.

Ынча дээш ону барык күш-биле үндүр идипкен мен. Ол подъездиге кезек турганн: «Квартираның дугаары безин мээңни ышкажыл!» деп алгырды. «Чор-чор, өннүк, сээң номериң ээриктер сертедир черде чүве-дир ийин». Удуп чыдып алдым. Үш дүн ортузунда эжик конгазы этти. Бакылап көөрүмге демги-ле эжелекчим.

— База катап чедип келдиң бе?

— Буруулуг болдум — деп, ол доңганындан диштерин шаккылатпышаан, чугаалады. — Квартирам тып алган хире болдум. Ынчалза-даа ында база өске кижи бар-дыр.

— Мен аңаа хамаарылгам чүл?

— А ол мээң квартирам-дыр деп маргыжар-дыр.

— Үндүр ойладывыт, хөй чугааның хереэ чүү боор.

— Ол кижиниң тускай им-демдектери база бар-дыр. База домей. Дүн чарып хонуп алырын чөпшээреп көр, даарта чоруй баар мен.

— Шала кырында чыдып ал, эт-херексел киирттитен эвес.

...«Эжелекчи» сыгыр дан бажында туруп келди. Өрээлдер кезип кылаштагылады. даа. «Элдеп-ле-дир, элдеп-ле-дир» деп чугаалаттынар.

— Чүү «элдеп» аңаады? — деп шыдашпайн айтырдым.

— Дүүн мааңа кадаг хап турдум, үттү көр даан.

— Ол мээң үдум-дур, мен аңаа кадаг хап турдум — деп шаккыгып чугааладым.

— Шүнчүктү база мен хоора соп алдым чоп.

— Ха — дээш туруп келдим. — Ол шүнчүктү бодум стол киирип оргаш хоора соп алдым ийин. Бо дээрге Мыныр фабриказының столу-дур.

— Чок. Дырбыр фабриказының столу-дур.

— Чок. Мынмырның-дыр.

— Дырбырның-биле дөмейин аа. Мээң база ындыг болгай.

Мен столду топтап көрдүм, ылгал чогул.

— Силерниң бажыңыңар кайы кудумчудал? — деп соң айтырдым.

— Ийиги Мугур.

— Бо үшкү Мугур-дур.

— Чазып тур силер, бо ийиги Мугур болбазыкпе — деп, ол улут тынып чугаалады. — Он дөрт дугаар бажың, чеден сес дугаар квартира.

— Ындыг бе? — дээш, аскыдан тонум барып алдым. — Чадавас. Чаңгыс төлевилелдиң бажыңнары ышкажыл бо.

— Хостуг планнаашкын тудуу-дур — деп, ол тайылбырлады.

— Демги силерниң барган квартираңарның онзагай им-демдээ кандыг-дыр? — деп, эжик аксынга тура ылавыладым...

Вячеслав САЯН.

Бир-бир бодаарга, элдептиг-даа

ВАН ХӨЛДҮҢ ХУУЛГААЗЫНЫ

«Эртенгиниң беш шак үезинде паром палубазынга турган бис. Чүък чүдүреринин доостурун манап турганывыс ол. Эштип чоруур кара өңнүг чүвениң суг кырынга хеп-хенертен көстүп келгенин эскерип кагдывыс. Ук паромга он тос чыл ажылдаан мен. Хөлде «хуулгаазын» бир-ле чүве чурттап турар деп улустан дыңнаан болзумза-даа, аңаа черле бүзүревээн мен. Ол хүн мээң караам мурнунга коргунчуг чүве көзүлдү...».

Ындыг янзылыг чугаалар түрк парлалганың арыннарынга удаа-дараа үнүп эгелээн. Чурттуң барыын талазында Ван хөлде «малгаш-талчак кара өңнүг, 20 метр хире узун, бажы муңгаш, дук-биле шиптинген» тывызыксыг дириг амытан чурттап турар деп ону көрген кижилер ынчаар чугаалажыр. Суг кырынга эртен эрте көстүп келгеш, дораан-на арлы бээр.

Специалистер аңаа шоолуг-ла бүзүревестер. «Хөлдүң суу аажок содалыг болганындан ындыг суг үнүжү болгаш балыктар шуут чок. Аңаа дириг улуг амытаннар база дөгип шыдавас. Хөлдүң ниити байдалын чуруктарга тода тырттырган соонда, чүгле ынчан ол айтырыгны чугаалажып болур» — деп, Анкара университединиң биология доктору Эркут Киванч «Хюрриет» солунга интервьюзунга медеглээн. Ынчалзажок ол-ла солуннуң медээн-биле алырга, англи эртемденнер бөлүү Турцияга келгеш, ук хөлдү шинчилеп көөр деп белеткенип турар.

Тус черниң чурттакчылары болгаш кадагаты туристер хөлге аштыриндан амдыызында сестип турарлар.

ЫДЫКТЫГ СОФИЯНЫҢ ЭРТИНЕЗИ

Эртине тывыкчызы Ибрагим Иргерен Стамбулдуң төвүнге казышкын чорудар чөпшээрелди Турцияның культура министерствозундан чедип алган. Кайын-даа эвес, а Осман империязының найысылалы турган шаандагының хүрээзи болур ыдыктыг Софияның чажыт черлеринден 60 хире тонна алдын тывар бодаан.

Чыып алганы сан-медээзин ёзугаар алырга, 1453 чылда император Константин бүзээлээшкин үезинде Византияның найысылалының чурттакчыларын бүгүле үнелиг чүүлдерни ыдыктыг София дуганының чажыт черлериниң бирээзинге шыгжап каарынче ыйгырган деп, ээзэн каш чылдар мурнунда Турцияга чораан америк төөгүчү Джордж Тибес интервьюларының бирээзинге медеглээн. Ыдыктыг София дуган ынчан Константинопольдуң дуганы болуп турган. Түрк хоорайны султанның шериглери эжелеп алганнар, чер адаанда чажыт черни билир кижилерниң өлүрү өлген азы ону каапкаш өскээр чоруй барганнар. Дуган хүрээ кылдыр шилчий берген, оон соонда бистиң чүс чылдың 20 чылдарында бодунуң чажыт черлеринге эгээртинмес байлакты камгалавышаан, музей болу берген.

Ыдыктыг Софиядан ырак эвесте магазиннерниң бирээзиниң подвалынга черже кирер үттериң эгезин Ибрагим Иргерен тып алган. Ооң бадыткап турары-биле алырга, византия эртинелерге ол тывылган үт чедирер ужурлуг. Казышкыннарны кажан-даа эгелээринге ол белен. Ынчалзажок баштай магазин ээлериниң чөпшээрелин алыр апаар. А бо талазы-биле бүгү-ле чүве амыр эвес. Херектиң ужуру чүдел дизе, түрк хоойлулар ёзугаар алырга, шыгжамырны тыпкан кижиге оон өртек-үнезиниң 40 хуу хемчээлинге шаңнал кылдыр бээр, ук шыгжамыр тывылган черниң ээзи 10 хуузун алыр. Магазинниң ээлери дораан-на үш кижи болу берген, олар аңаа улут-хуузун улгаттырарын негеп туруп бергеннер. Ибрагим Иргерен-биле оларның чугаалажыышкыннары та чүге чедирер чүве, амдызында билдинмес.

СТАТИСТИКА ДЫЛЫ-БИЛЕ

Амыдыралдың деңнелиниң талазы-биле КНО-нуң специалистериниң ажылдап кылганы ийи табельге 130 чурттуң аразынга Турция 59-ку черин алган. Чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге орулга талазы-биле (1210 доллар) болгаш амыдыралдың «шынарының» талазы-биле оннуң бежи болуп, ол бирги табельге кирип турар.

Ийиги дансыны тургузуп тургаш, кижиниң ортумак назынының үргүлчүлээшкини, эртем-билиниң болгаш кадык камгалалының деңнели, аъш-чемниң шынары, ажылдаарынга байдалдарның тургустунганы, демократияның хөгжээни, кижилерниң эргелериниң болгаш хосталгаларының хандыртынганы, биригээр чугаалаарга, «кижиге капитал салыышкыны» дээп ышкаш ындыг факторларны барымдаалап көрген.

Чурттуң кол айтырыгларының бирээзи — хөгжүлдениң девискээр талазы-биле деңнелин деңнештирери болур деп, түрк экономистер ынчаар санап турар. Чижээлээрге, Стамбул районунда чурттакчы чоннуң кижи бүрүзүнге орулгалар болгаш амыдырал деңнели Бельгияның ортумак деңнелинге чоокшулап турар.

Андрей ИСАЕВ.

Анкара.

АЙЫЫЛДЫГ-ЛА БОЛДУР ИЙИН

Амыдыралдан чугаа

Хоорай чурттакчыларының дачаларындан оорланып, оон-биле борастанып, хырын дүптеп чоруурлар база барын билир бис. Бистиң Кызылдан ырак эвесте хоорайга шак ынчап чораш, туттурган бир оорнуң истелге ажылдакчыларынга миниишкининден кезек чүүлдерни солуннуң номчукчуларынга таныштыраалы:

Ынчап орай күс турган чүве. Өскелерден арай озалааш, ажыт дачаны шилип алдым. Өөрепген чаңым ёзугаар (дүрүмүм ындыг кижи мен — оорланыр дээнде соңгадан-даа, дээвирден-даа, өске-даа черлерден-даа кирбес) эжикти үреп кирдим. Дуржулгам бар-ла болгай, кайда чүү, кандыг аңы, амданныг чүве чыдары баш бурунгаар билир апарган мен. Баштай-ла шала алдында погребче — чем шыгжаар чер-бажынче кирерге колдуундала чазыг болбас боор чүве. Шалада погребче кирер ажыкке та дегдим, та дегбедим эки-ле билбээн мен — ол бөду-ла бир кыдыынче чиңги конгүг ылып чоруй барды. Шүнчүктерин бир тускай таарыштыр кылып каан чүве боол-тур: кирип моорланар, хүндүлүг хамааты оор, дээзиг зан. Ындыг «чалалгадан» канчап ойталаар боор, кирипдеттим. Чок-ла чүве чок ливес силер бе. огурецтерлиг, моогүлерлиг, оон-даа өске амданныг чемнерлиг банкалар бажын ажыр. Хенертен карангылаан-даа ышкаш болган, кырымда эжиним база бөду-ла эрги туружунче чыып эгелээн. Кезек када аймаарай берген корүп турумда-ла эжик хагдына берди, артында-ла «шарт»-даа дээн ышкаш болган. Атла болган коргарым-даа кончуг, ам-на туттурганым ол-дур деп бодап, ылым-чылым олур мен.

Дидимнениr алгаш, хагдынган эжикти ажыдарын оралдажып кириптим. Чүнү канчанмаан дээр, чепсек бар эвес, удатпаанда холдарым шуут саңчок болган. Эгиннеримни чуура шаап каан чүве-биле домей — чеже дээвир шанчып илип кээр дээр силер. Думчукка тулганда, быдаа сүтжу дээр өштүг кара эжикти арга чадаарда бажым-биле безип үскүлээр мен. Ийи хүн бержип келдим, дора өлүр эвес, огурецтер дайнап каап, компот ижип, вареньетчылгап, борастанып-ла турар мен. Бергезин-ле кончуг чораан. Башка чүү кирбес дээр. Пятница келди, дачаның ээлери ам кээр, а сен дээрге капкада өрге-ле, читкенден тутканы, милицияга дужаап бээр, ол-ла. Чөгел төнген, харык-даа чок мен. Баш муңгашталган кижи ам канчаар. хейде-ле чаданы бар-ла шаам-биле теп дүжүрдүм... Чырыткылаш дээн даа ышкаш, шынап-ла, эжиним боду ажыттына берди. Бак ёралыг уургайдан уне халып чыткаш, эскерген чүвем — чаданың эң адаккы доораазын сый тепкен болчук мен. Соонда барып бодап олурарымга, эжиктиң бөду-ла ажыттынып, хагдынып турарының кол чажылы ол адаккы доорада-ла болган ышкаш чораан.

Оон элээн болганда база бир дача шилип алдым. Даштындан көөрге, бичии аргажок чүве-дир ийин. Ынчалза-даа ында чүве-ле бар — «аъш-чемниң, амданныг» дачаларны өттүр көөр апарган болбазык мен бе. Эжикти кээп тыртып тепкилеп көрген, ажыттынар дээр ужур-даа чок. Бак чаяанныг, холда кедилиг чепсек база чок. Элээн бызыг хевирлиг хендир тып алгаш, эжиктиң сенчизинге баглааш, быжыгланып-быжыгланып алгаш, шелип-ле дүжүрдүм. Хендирим та үстү берген чүве, та сенчиден ушта халый берген чүве, час ойта душтум. Мен-даа черле-ле бардым, оон-биле калы «чык дарс»-ла дээн. Угаанкут чок мен. Бажым тутту-нуп алган чыдыр мен, кажан-на «Че, тур, тантыгдыр бе?» — дээр чүве ирги. Сураг. Бажым кодуруп кээп, эжикче көрдүм, бурган-на бо — ында дээрге бүдүн чудурук хостуг кире бээр ойбак дивес силер бе. Үнгеп чеде бергеш үтче бакылап көре бердим, бүзүревес боор силер, боо дээрге боо-даа эвес, бүдүн үгер-боо аялап каан мындыг. Ооң огу дээр болза, кижи хөөкүй хамаанчок, кандыг-даа амытан кайыын дириг артар деп. А бир эвес мен ол эжикти ажыдып тургаш, кээп душпээн болзумза чүү болур турган ирги? Соонда барып оожургай бергеш, шенеп-даа көрдүм, тантыг-ла хөрек дужу чораан. Коргуушкун эрткен, хорадаарым-даа кончуг, чүнү-ле суп кааш мынчаар бектээн, быжыгланган чыдыг кырза дээр силер, че? Кире берген, шынап-ла, ынчаар камгалаары-даа шын турган чадавас боор ийин он: кызыл балык үүргенези, кадырып каан балык сирти, ыштаан эът дээш, оон даа өске кижи чиир хамаанчок, көрбээн чемнерден карак чылчырыктаар. Ижер чүве лер база бар. Димзениn тургаш, сыгыр октуг боо база «олчалап» алдым. Ол бүгүнү казанаамга чедирип алгаш, элээн-не үр «шолээзн» мен ийин.

Ынчалза-даа кайгамчык чүве, та чүү ындыг дидим кижи азы харамы ындыг болган ирги бе — дачаның ээзи милицияга билдирипкин киирип каан болган. Мээн апканым бүгү-ле чүвелеримни шуптузун санааш, боо биле кызыл балык үүргенезиниң дугайын дa сес безин чок болган. Мени тудуп алганының соонда, ол дачаның оорлаашкынын база меңээ онаашты рыптарга, хорадааныңдан милицияга шуптузун-на төөгүп берген мен. Аңаа-ла чораан оорнуң амы-тынынга чедер часкаш барып-барып милицияга хоптаныл де?!

Амыдырал-даа солун на болур чүве. Мен оон-биле судка ужуражы бердивис. Кижиң меңээ мынча дидир: Мээң-не чүвемниң шуптузун сыырып алгаш, мени чүге саттың? А менде чүү боор: А бодуңну чүү дээр сен, күжүрүм?!

Ниитиан-биле алызында барып, ону ийи чылда шееллеге шиитген, а меңээ — дөрт чыл берген. Үүлгеткен херектеривистиң-даа хирези ол хире болган боор ийин он...

АЛДЫН ХӨЛДҮҢ ЭРИИНГЕ

Сөзү А. АРАПЧОРНУУ, музыказы К. БЕГЗИНИИ.

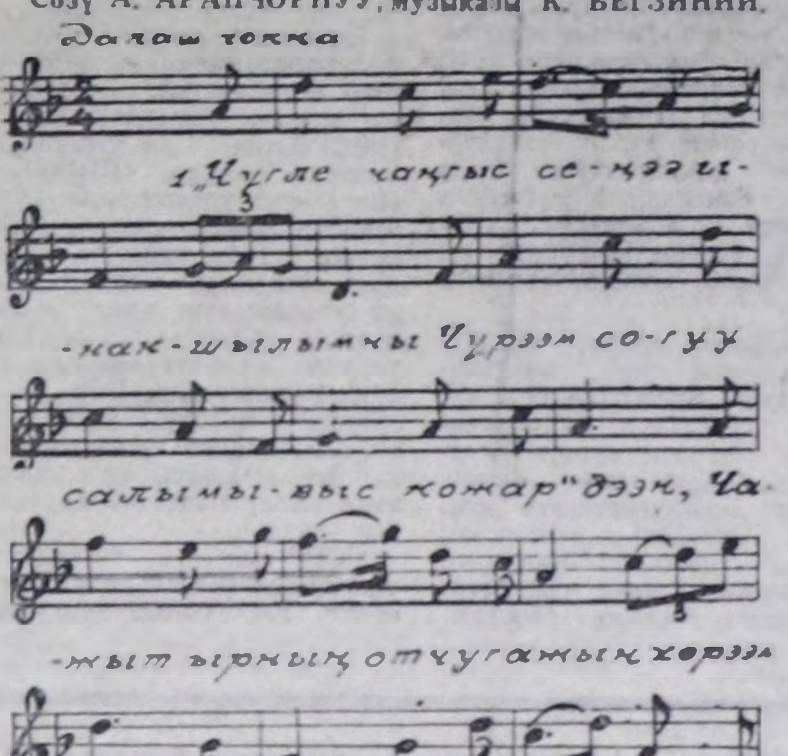

«Чүгле чаңгыс сеңээ ынакшылымны
Чүрээм согуу салымывыс кожар» дээн,
Чажыт ырның отчугажын хөрээмге
Салгын-сырын меңээ эккеп шаянады.
Кадыр арттар ажыр-ажыр орукка,
Кая-даа бол, судалдарым дыңзып кээр
Ай дег арның уйгу-дүшке көстүрге,
Ара душпес, чоруум улам талыяр.
Шораан баары алдын хөлдүң эриинге
Шолбан харап хонар одаам чырый бээр, —
Алк шайны холга тудуп алырга.
Аян-ырың чүрээм дамчып чедип кээр.
Адыжымда хаварыкты чажырбайн,
Арным дери сиңген холум сунмушаан
Амдызында таныппас бол, чүгле сээ
Алызында баным утуп, дужар мен.

ШЫНАП ЧИКТИГ ШЫГЖАМЫР

Тула хоорайда, чурттуң кайы-даа булуңунда ышкаш, амыдыралга чугула херек бараанардан шай, кофе, оон ыңай коньяк шагда читкен. Хоорайның чурттакчылары бо бараанн арны кайын-даа тып чадап каан нар. Ындыг турбуже, «Росоптпродторг» аймаарларынга оваалаңы берген чыткан.

Тула хоорайның айыыл чок чорук комитединиң ажылдакчылары ол аймаарлардан 320 муң хап индий шайны, 70 муң лааза бразиль кофени тып алганнар. Оон ыңай аңаа 14.470 шил «Марочный», «Сюрприз», «Коллекционный» деп дээди сорттуң коньяктары база чыткан. Ол бүгүнүң кырынга 121 муң шоколад, 3,4 миллион (ийе, ылап-ла миллион) хап сигарета база тывылган.

Ынча хөй бараанны кымның база чүге чажырганын истелге тодарадыптар. Ынчалзажок ындыг ужур-дүрүм чок аажылаашкынны областьдаа, хоорай-даа Советтериниң депутаттары канчап көрүп турганнарыл?

Г. ВОЛОДИН.

Тула.

(«Труд» солуундан).

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

КИНО

ЯНВАРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Друг бедных» (2 сериялыг, Индия) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

Видеозал: «Испугать насмерть» (2 сериялыг) 10.10, 13.10, 16.10, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мультсборник» 9.00, 13.40, **«Не бойся»** 10.20, **«У заставы «Красные камни»** 12.10, **«Последнее безумство»** 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Профессионал» (Франция) 12.00, 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Храм любви» (2 сериялыг, Индия) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

ЯНВАРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Друг бедных» (2 сериялыг, Индия) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

Видеозал: «Испугать насмерть» (2 сериялыг) 10.20, 13.10, 16.10, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мультсборник» 9.00, 13.00, **«Не бойся»** 10.20, **«У заставы «Красные камни»** 12.10, **«Последнее безумство»** 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кай из ящика» (ГДР) 12.00, **«Профессионал»** (Франция) 14.00 16.20, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Полёт навигатора» 10.00, **«Храм любви»** (2 сериялыг, Индия) 11.50, 14.30, 16.10 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «История о принцесса-пастушке» 13.00, **«Заклятие Долины Змей»** 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

ЯНВАРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Вермутский треугольник» (Польша) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Охотники за привидениями» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Алёшкина охота» 9.20, 12.40, **«Капитан «Пилигрима»** 10.40, 14.00, **«Человек из черной «Волги»** 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Очки в золотой оправе» (Югославия — Италия — Франция) 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: Друг бедных» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

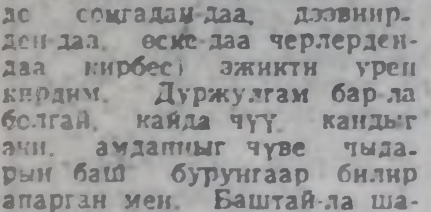

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34, ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26, ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● Советтер ажылдыын — 3-34-98, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кедээ ажыл агыйы — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93, корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 40.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл январь 15 вторник

№ 10 (4509)

Садар өртээ 10 коп. (Чагыдар өртээ 6 коп.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

СЭКП ТК-ның Секретариадының хуралы

Бо чылдың бир дугаар бо хуралынга чугаалажып эгелээн бирги айтырыг эң-не чидиг болгаш өйү келген айтырыгларның бирээзи дизе ажырбас боор. Чурттакчы чонну аъш-чем-биле кандыгарында бергедээшкинни Москвадан-даа, чурттуң өске хоорайларындан-даа көступ турар. Бо чылын аъш-чем продуктуларының хемчээлин кызырбас дээш, оон соонда чылдарда оларны бүдүрерин көвүдедир дээш чүнү кылырыл? Ону чедип алыр дээш кедээге кандыг экономиктиг чаартылгаларны чорутса эки? Аъш-чем курлавырларын немей өстүрер дээш бар бүдүрүлге күчүлерин канчаар дээштиг кылдыр ажыглаарыл?

Ол болгаш өске-даа ындыг айтырыгларга харыыны хуралдың киржикчилери Ростов областың партия организацияларының ажылының тодаргай чижээнден тыварын оралдашканнар. Өйү келген чугула айтырыгларны шиитпирлээриниң аргаларын коллективтин-биле дилээринче олурушканнарны чалавышаан. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары О. С. Шенин мынча деп чугаалаан: СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң политиктиг айтышкыннарынга дүүштүр хөй тургузуглут аграр экономиканы хевирлеп тургузарынга деткимче, дуза кадарының талазы-биле ук область партия организациязының ажылы бүгү партия организацияларынга чугаажок-ла солун болур ужурлуг.

Ук чугааның чөптүүнге олурушканнар СЭКП Ростов обкомунуң бирги секретары В. Т. Суслинниң кыска илеткелин дыңнааш бүзүрээннер. Рынок харылзааларынче шилчип кирип турар үеде агроүлетпүр комплекизиниң эң-не идегелдиг болгаш эки оруу болза, хөй тургузуглуг экономиканы хөгжүдери болур деп, ол демдеглээн. Өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорударының хөй янзы хевирлеринче шилчивейн, оларны хөгжүдеринге деңг аргаларны тургуспас чүве болза, бөгүн аъш-чем рыногунда байдалды өскертири берге. Аграр политиказының чогум-на бо эң чугула утланыышкынынга областың партия комитеттериниң күжениишкиннерин мөөңнээн. Оларның дыка хөйү бо белен эвес байдалда политиктиг ажылдың чогуур арга-хевирлерин тып алганнар, олар кедээге ажыл-агый чорударының янзы-бүрү хевирлерин сайзырадыр талазы-биле тодаргай айтырыгларны шиитпирлээр, эде тургустунуушкун инициативазын быжыг тудар аргаларны берип турар.

Тараачын кижи бодунуң ажылының түңнелинге сонуургалдыг ээ болуп быжыгланыр арганы бээр байдалдарны тургузарынга кедээде хөй-хөй партия организациялары дорт киржип турарының эвээш эвес тодаргай чижектерин В. Т. Суслин көргүскен. Ол ажыл-агыйлар иштинге аренда харылзааларын-даа, кооперативтиг организацияларга-даа, хууда дузалал ажыл-агыйларынга-даа хамааржыр.

Ол хемчеглерниң бериичези бар бе? Бар. Бар боорда, эвээш эвес. 1986-1990 чылдарда чылда ортумаа-биле кедээ ажыл-агый продукциязын ниитизи-биле бүдүрери он бир беш чылдыы-биле деңнээрге, 14,5 хуу көвүдээн. Тараа садары 59 хуу, үнүш үзүн—39, малды болгаш кушту—24, сүт садары 13 хуу көвүдээн. Бүдүрүлгениң орулгалыы эрткен чылын 38 хуу болган.

Ол айтырыгны өөренип көрүп турган бөлүктүң удурттукчузу — СЭКП ТК-ның Агар политика килдизиниң эргелекчизиниң бирги оралакчызы бодунуң эдеринчи илеткелинге бадыткалдыг көргүзүглерни киирргеш, мынча деп демдеглээн. Ростов областа ажыл-агый чорударының янзы-бүрү хевирлерни дээштиг ажыглаар талазы-биле ажыл дыка идепкейжээп. Партия обкому, хоорkомнары, райкомнары организакчы болгаш политиктиг ажылды хамыктың мурнунда кедээниң коммунистериниң болгаш бүгү ишчилериниң бүзүрелин быжыглаарынче угландырган, ооң кол утказы: ажыл-агый чорударының чаа арга-хевирлеринче болгаш хөй уклад-тургузуглут болурунче шилчилге дээрге аъш-чемниң четчир болуруң чедип алырынга эң-не бүзүрелдиг орук. Кадрларның өөредилгезин организастаарынче, сүмелерни болгаш норматив документилерин ажылдап кылырынче идеология активин, эртем-шинчилел албан черлериниң төлээлекчилерин, практик ажылдакчыларны партияның область комитеди эвилелдеп деткип турар. Ажыл-агый чорударының чаа хевирлериниң талазы-биле шиңгээдикчи төптү районнарда салбырларлыг кылдыр тургусканын кичээңгейге алза чогуур. Ол бот-орулгалыг чарылга-биле ажылдап, көрдүнген программаны төп хевирек кырында боттандырып турар.

Ол бүгү кылдыпып турар ажылдарга чогуур үнелелди бергеш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле Күрүне комиссиязының даргазының бирги оралакчызы В. И. Черновванов Ростов областың удурттукчуларын кедээ ажыл-агый продукциязын эвилел фондузунга бээрин чедир боттандырбайн турары дээш шүгүмчүлээн. Агроүлетпүр бүдүрүлгезинге экономиктиг реформаны чорудуп турарының талазы-биле дуржулганы өөренип көөрүнүң семинарын Ростовка эрттирериниң дугайында санал киирген.

Бо айтырыгларны чугаалажып көөрүнге киришкен СЭКП ТК-ның секретары Е. С. Строев агроүлетпүр бүдүрүлгезиниң хөгжүлдезинге улам бедик деңнелди чедип алыр дээш эртежок чугула организастыг база экономиктиг белеткелдерни кылыр талазы-биле ростовчуларның күжениишкиннеринге бедик үнелелди база берген. Ооң-биле кады ол чедир кылдынмаан, күсеттинмээн чамдык чүүлдерни адаан. Ростов обкому кедээниң социал чаартылгазын мурнадыр талазы-биле ажылды кошкак чоруткан деп, ТК-ның секретары санап турар. Соолгу үеде областа бүдүрүлгенин эвес түдүттүнүң хемчээли он бирги беш чылдың деңнелинден 17 хуу кудулаан, чуртталга бажыңнарын 20 хуу, оруктарны 15 хуу эвээшти туткан. Экономиктиг чаартылга ажылдарынга бедик түңнелди чүгле кижилерниң амыдырал-чуртталгазы н ч е партия комитеттери сагыш салып турганш чедип ап болур деп, секретарь чугаалаан.

Хөй укладтыг экономиканың быжыгларының айтырынче онзагай кичээңгей херек деп, СЭКП ТК-ның секретары Б. В. Гидаспов демдеглээн. Фермер деп кымыл ол? Агроном-даа, зоотехник-даа болур ужурлуг кижидир. Ооң ангыда, ол чогуур технологтуг инфраструктуралыг турар, азы ону үрезин фондузу-биле хандырган турары, химияның ачы-дузазын болгаш өске-даа кедээ ажыл-агый организацияларның дузазын алган турар апаар. Бо бүгүнү ыяк өөренип көөр, боттандырар болза эки.

Бо айтырыгны чугаалажып көөрүнге СЭКП ТК-ның секретарьлары В. М. Фалин, Г. В. Семенова, СЭКП ТК-ның Секретариат кежигүннери И. И. Мельников болгаш А. И. Тепленичев олар киришкен.

Чугаалажып көрүүшкүннүң түңнелин үндүрүп тура, О. С. Шенин хөй укладтыг аграр экономиканы хевирлеп тургузар херекке дуза кадар дээш Ростов областың партия организацияларының чорудуп турар ажылын эки деп көөрүн саналдаан. Кирген саналдарны барымдаалааш, колхозтарга кооперацияның эге баштайгы бүдүжүн эгидеринге, өг-бүле, тараачын ажыл-агыйларны, хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге политиктиг салдар чедиреринин аргалары-биле идиг бээрин партия комитеттеринге сүмелээн. Кедээни чаартырының, тараачыннарның ажылдаар, амыдыраар байдалдарын экижидерниң, кедээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадырының сорулгаларын мурнады көөрүнүң чугулазы демдеглеттинген.

ТК-ның Секретарнадының хуралынга СЭКП-ниң норматив-методиктиг сес документизиниң төлевилелдерин сайгарып көрген. Олар дээрге беш саавыр база үш дүрүм-дүр. Оларны СЭКП ТК-ның октябрь (1990 ч.) Пленумунуң доктаалын ёзугаар ажылдап кылган. Секретарнат хуралынга кирген саналдарны өөрениг көргеш, немей эде кылгаш, документилерниң ук төлевилелдерин СЭКП ТК база ТКК кежигүннеринче, а ол ышкаш чер-черде партия комитеттеринче чорудар деп шиитпир хүлээп алдынган. Ооң соонда ол саавырларны болгаш дүрүмнерни ам болур СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумунга чугаалажып көөрүнге киирер деп турар.

ТК-ның Секретарнады СЭКП ТК-ның декабрь (1990 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин күүседириниң организас-политиктиг хемчеглерниң планын боттандырар талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. 1991 чылдың бирги кварталында Секретариаттың ажылының планын бадылаан.

Кадр айтырыын база көрген. Казахстанның Компартиязының ТК-зының партияның Тургай обкомунуң бирги секретарынга К. У. Укинни бадылаар дугайында саналып хүлээп алган. Ол ооң мурнунда улус депутаттарының Кустанай область Совединиң күүскомунуң даргазы болуп ажылдап турган.

СЭКП ТК-ның парлалга төвү.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Эвилел парламентизиниң сессиязы январының 12-де 1991 чылда Күрүне бюджединиң чүүлдүг деп бадылааш, соңгаарлатпайн шиитпирлээри негеттиниз турар элээн каш айтырыгларны чугаалажып көрген.

Чүгле ол эвес, ажыл үезинде тургустунуп келгилээн өске-даа айтырыгларны илиглениишкиниг чугаалажып көргениниң соонда, депутаттар ССРЭ-ниң 1989 чылда Күрүне бюджединиң күүсеттингениниң дугайында отчётту бадылаарының дугайында доктаалды болгаш IV улус депутаттарының Съездизиниң шиитпирлерин боттандырарының дугайында доктаалды хүлээп алганнар.

Дараазында депутаттар 1991 чылда экономиканы быжыглап экижидериниң ниити-эвилел фондузунуң дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажып көргеннер. Санал берип чүве чугаалааннарның хөй кезии ооң-биле чөпшээрешпейн, бетинде дээрге, эде кылза чогуурун саналдап турганнар. Ынчангаш чогуур органнарга ону чедир ажылдап кылгаш, парламентиге катап киирер дугайында тускай доктаалды хүлээп алган.

Улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының болгаш культураның ажылдакчыларының ажыл төлевиринин эң кудуку хемчээлин улгаттырар дугайында айтырыгны бо чылдың февраль 1-ге чедир чугаалажып көөрүн ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чазактарынга сүмелээн доктаалды парламент кежигүннери чүүлдүг деп көрген.

Ооң соонда парламент чонну ажыл-биле хандырарының дугайында ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазының үндезиннерин бадылаан.

Ол-ла кежээ чурттуң экономиказының 1991 чылда ажылдаарының болгаш 1991 чылда ССР Эвилелиниң талазы-биле Күрүне планының дугайында доктаалды база хүлээп алган.

Депутаттар ол дугайын чугаалажып көргеш, Персия мугулдурунда байдаага хамаарыштыр доктаалды хүлээп алган. ССРЭ-ниң иштики херектер министри Б. К. Пуго Мурнуу Осетияда байдал дугайын депутаттарга дыңнаткан. Ында байдалдың дүшкүүрлүүн барымдаалааш, олче ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарындан тургустунган тускай комиссияны чорударын саналдаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов Федерация чөвүлелиниң хуралының болганын депутаттарга дыңнаткан.

Сессия ажылын үргүлчүлеп турар.

(СЭТА).

Бүгү амыдыралы—чонунга бараалгал

Амыдырал-чуртталгазы үе-биле чергелешкен онзагай салым-чолдуг кижилер чоргулаар. РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң улустуң артистери Максим Монгужукович, Кара-кыс Намзатовна Мунзуктарны шак ындыгларга бүрүнү-биле хамаарыштырып болур. Оларның дугайын чүге чугаалаксай бердиң дизе, бо удаада база хоочуннар дугайында чылыг сөстерни сөглээр чылдак тыптып келген.

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының партия организациязының зэлчег чок хуралын байырлыг байдалга эрттирери-биле коммунистер чыглып келген. Чогаадыкчы өске организациялардан төлээлер база чалаан. «СЭКП-ге 50 чыл болганы» деп херек демдектерин театрның эң хоочуннары, улустуң артистери Кара-кыс база Максим Мунзуктарга тыпсырыга хуралды тураскааткан.

Театрның партия организациязы — улуг эвес коллектив. Ынчалзажок партияның хүрээлеңинге бежен чыл чедир, харын-даа ажыр бактаапкан хоочуннар безин бары база солун-дур. Театрның боду-биле деңге базып, аңаа талантызы тыптып сайзырап, аңаа бараан болуп келген хоочун артистеринге театр коллективи чоргаарланыр эргелиг. Партия организациязының секретарының оралакчызы А. А. Давыдова хуралды ажыткан. Хурал даргазы СЭКП Кызыл хоорkомунуң секретары В. В. Оскал-оол (бо организацияда партучётта турар) хуралды чоруткан. Ленинчи партияга чүстүң чартыын ажыр бараан болуп келген хоочун артистерге байыр чедирип, партия Кызыл хоорkомунуң тураскаалдыг бижиин тывыскан. Хоорkомнуң бирги секретары В. Г. Вальков «СЭКП-ге 50 чыл болганы» деп хөрек демдектерин артистерге тыпсып берген. Кыштың чыккылама соогу хаарып турза-даа, кып-кызыл дириг чечектерни хоочуннарга хөй-ле кижи белек кылдыр сунгулады.

Хоочуннарның өөрүшкүзүн хуралга чыглып келгеннер шуптузу үлежип, уттундурбас чылыг сөстерни сөглеп, байыр чедиргилээннер. Аныяк коммунистер — артист Куулар Анзат, тургузулга кезээниң эргелекчизи Монгальби Саян оларның сеткилдиң ханызындан сөглеттинген сөстерин дыңнааш, кижи чоргаарланыр: «Шынап-ла, кижи бүрүзүнге шак ындыг кайгамчык амыдыралды чурттап эртери таварышпас. Амыдыралчы энергия, өөрүшкү хайнып чоруур улус. Шак ындыг солун амыдыралды чурттап эртери магалыг-дыр. Партияга-даа, чуртка-даа берге үеде партияга киргенивиске бистер бичии-даа хомудавас бис. Хоочун коммунистерниң амыдыралы, ажыл-херээ биске, аныяктарга дириг үлегер-чижек болур-дур. Оларның уран чүүлге бердинишкинин, ынакшылын, туруштууң кижи найгаар...»

Чиге сөглээн сөстер, аңаа кым-даа каттыжар. Хуралга чаладып келген чогаадыкчы организацияларның партия организацияларының төлээлери оларга каттыжып, база-ла чаагай күзээшкиннерни бараалгатканнар. «Бистиң шуптувуска эң-не хүндүлүг, эргим улус силер. Чогаадып-даа, чыып-даа чоруурлар. Ыры-биле чалгып, налган, шулук одуругтары-биле чүгленген, шынап-ла, кайгамчык талант Намзатовнада бар болгай деп, ном үндүрер чериниң улуг редакторы Куулар Николай чугаалаан.

Ол сөстер-биле Максим Монгужуковичини бичиндаа хомудатпас бис. Ол кайы хире ырлаар ийик. Чоннуң чогаадылгазын чыып, ном кылдыр үндүрер, мөөңнээр дээш назыда оралдажып чоруур ышкажык.

Партияга база чуртка кадыг-берге шак бо үеде төрээн партиязынга кажан кезээде шынчы болуп артпышаан, ооң адын бедик тудуп, боттарының мурнунда салдынган ажыл-херектери-биле сырый холбаштырып келген Кара-кыс Намзатовна, Максим Монгужукович ышкаш ооржургал билбес чүректерлиг кижилерге кым-даа чоргаарланыр. Оларның амыдыралы — бүдүн төөгү. Бистиң амыдыралывыстың ёзулуг-ла дириг херечилери оларлар. Амыдыралда экинбакты көрүп, ылгап, шүүштүрүп келгеннер. Амыдыралды хажыызындан хайгааравайн, харын ону байлакшыдып, уран чүүл-биле чонунга кезээде-ле бараан болуп, бүгү бодун, бирден бирээ чокка аңаа өргүп келгеннер.

Бо хуралга келген аалчылардан культура ажылдакчызы Калга-оол Анчимааның, Иван Салчактың, Саян Кан-оолдуң байыр чедирген сөстери онзагай болду: «Хүндүлүг Кара, Дерсу Узала! Силерни шагдан бээр билир бис, бисти сорук киирип чоруур силер. Силерни дөзекзээр бис, бистиң аравыста силер ышкаш улустуң барынга чоргаарланып тур бис. Саин сыннарының дег кадык чаагай болуңар!»...

«Оларның ат-сураа Саян сыннарын шагда-ла ажа берген, олар дээрге бистиң культуравыстың, уран чүүлүвүстүң символу-дур...» — деп, хоочун чогаалчы, эртемден Монгуш Кенин-Лопсан шын-на сеткилн-биле чугаалап турду.

Хуралдың төнчүзүнде бистиң хүндүлүг артистеривис чыылганнарга өөрүп четтиргенин илередип, сөс алганнар.

— Шынап-ла, өөрүшкүлүг хүн-дүр. Чүрээм бир янзы соп тур. Бөгүнгү шынны үр-ле дилеп келдим. Мээң партия стажымны бүрүн тургузуп бергенинге партия рескомунга, хоорkомга четтирдим. 62 чыл бурунгаар кежигүнүнге кирип алган партиямга дөмей-ле бүзүрээр мен. Бо хүннерде чамдыктар ооң үнүп-даа турар-дыр. Оларның-на херээ ыйнаан. Өскен коллективимге четтирдим. Эш өөрү чок болза, кижи черле канчаар боор. База бир бынныг чөленгиижим, кады чурттап, ажылдап келгеним алым ишти — Кара Намзатовнам-на болгай — деп Максим Монгужукович чугаалап турду.

Кадыг-берге дөртен чылда партияга киргеш, бежен чыл дургузунда ооң хүрээлениинге чоруп, уран чүүл-биле салым-чолун холбааш, аас-кежиктиг чурттап чорууруун демдеглевишаан, чылыг сөстер, чаагай күзээшкиннер дээш эш-өөрүнге өөрүп четтиргенин РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң улустуң артизи Кара-кыс Мунзук илереткен. Хоочуннарның кайызының-даа бады дангыраа — ынак херээнге моон соңгаар-даа шынчы бараан болуру.

Чараш-даа, буянныг-даа, аас-кежиктиг-даа амыдыралдыг хоочуннар-дыр. Чоннуң тывысканы алдар-адын төлептии-биле эдилеп назылаза-даа, чуртунга, чонунга бараан болбушааннар. Олар кады чурттаа-ла 55 чыл болган. Беш ажы-төлүн азырап өстүргеш, төлептиг кижилер кылып каан. Уругларының ажы-төлү — сес. «Улуг өглүвүс пенсиялай берген-не болгай» деп, Монгужукович баштактанды, кайгай бээримге, эде чугаалап кагды: «Ужудукчулар ындыг улус-тур ийин».

М. М. Мунзук чогаадыкчы ажылын чединишкиниг уламчылавышаан. «Мосфильмниң» белеткеп эгелээри «Ермак» деп кинога бояр кижиниң ролюнга ойнаар. Бай кижи ролюнда ойнай берген-дир аа деп кайгавааар. Сибирьде биче улустуң төлээзи кижи дээр чорду. Кинону Алтайга бо чылдың апрельде тырттырып кириптер.

Монгужуковичиде аңаа олурар чай кайда боор. Бир-ле айтырыг ону дүвүреткен чоруур. Кандыг-бир доора айтырыглар-даа эвес, бистиң тыва уран чүүлдүң чугула айтырыглары-ла ону хөлзедип келген. «Мелодия» фирмага тыва пластинкаларны база бижидер.

30, 40 чылдарда болуп турган ужур-дүрүм чок аажылаашкыннарның удуртуундан хоочун коммунистиң долу партия стажы элээн үеде үстү берген турган. Ол айтырыгны СЭКП ТК-га чедир тургузуп келзедаа, бистиң обкомнуң мооң мурнундагы удуртулгазынга турган кижилер ону белеңне эдер хөөн чогундан бо хүннерге чедир шөйүлген айтырыг болуп турар. Шивегейни шоодайга чажырбазы дег, чөптүг чорук дөмей-ле тургустунуп, тиилеп үнген...

РСФСР-ниң культура министри болган сураглыг киноактёр Юрий Соломин-биле артизивис мооң мурнунда киноларга кады ойнап, харылзажып шаг болган кижи болгай. Ынчангаш министрниң мурнунга айтырыг тургузуп баары аңаа элээн таарымчалыг хире боорга, бистиң улус Максим Монгужуковичини өлче «шапкынчы» кылдыр салып турар болбас ийикпе. Чоруун чогудары аңаа бичиидаа аар чүък болбас, харын сорук киирер, чалгыннандырар.

Улустуң артистери хоочун коммунистеривистиң кырыр назыны безин аас-кежиктиг, ажыл-херектер-биле бүргеткен, шынап-ла, кайгамчык улус аа. Хүндүлүг хоочуннарывыс, силерге шуптувус байыр чедирип тур бис. Ам силерниң хөректериңерде «СЭКП-ге 50 чыл болганы» деп хөрек демдектери чайнай берди ышкажыл. Аңаа ылап-ла төлептиг силер!

Болуймаа ДИРЧИН.

ЧУРУКТА: хоочуннарга байыр чедирип турары.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

ФЕДЕРАЦИЯ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ

Январь 12-де Кремльге ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле Федерация чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен.

Хүн айтырыында кирбээн-даа болза, бир дугаарында Литва ССР-де байдал дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ол черде тургустунуп келген байдалды ССРЭ-ниң Конституциязының болгаш хоойлуларының үндезиннинге политиктиг методтарны ажыглап турган шиитпирлээриниң чугулазы демдеглеттинген. Тургустунуп келген байдалды тодарадып көөр болгаш чогуур хемчеглерни ажылдап кылыры-биле ол республиканже Федерация чөвүлелиниң төлээлекчилерин чорудар деп шиитпир хүлээп алдынган.

Хүн айтырыында көрдүнгениниң ёзугаар Эвилел керээзиниң төлевилелиниң ажылдап кылдынып турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

1991 чылда социал-экономиктиг байдалды быжыглап экижидериниң талазы-биле кылдынган дугуржулганы чугаалажып көөрү доозулган.

(СЭТА).

ЛИТВАДА БАЙДАЛ

Литва ССР-де байдал кончуг чидигләни берген. Республиканың удуртулгазы ССРЭ Президентизиниң чоруткан кыйгырыын хүлээп албаан. Январь 12-де республиканың Дээди Совединге онза байдалда боочепсекти ажыглап болур дугайында доктаалды хүлээп алган. Литваның удуртукчулары Ландсбергис. Мотека радио, телевидениеге чүве чугаалааш, Литва Совет Эвилели-биле дайын байдалында турар деп онзалап демдеглеп турарлар.

Литваның телерадиозу антисоветчи пропаганданы дүн-хүн чок дамчыдып келген. Ажылчы чоннарның янзы-бүрү кезектеринден тургустунган национал камгаланыышкын комитеди ындыг пропагандага удурланган кыйгырыгны телевидениениң болгаш парламентиниң удуртукчуларынга чедирип бээри-биле делегацияны чоруткан. Крайны камгалаары-биле парламентиниң тургусканы боо-чепсектиг кижилер делегация кежигүннерин хүлээп алыр байтык, оларны эттеп доравчылаан. Ооң соонда ажылчы чоннуң төлээлекчилери телевидение бажыңының чоогунга удурланыышкын чыскаалын организастаан. Чыскаалдың киржикчилери телевидение бажыңының чанынга чоокшулап кээрге, оларже частыр бүдүмелдерни октап, боолап эгелээн. Аңаа турган шериглерден бир офицер өлген.

Байдал ынчап баарга национал камгаланыышкын комитеди ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозундан болгаш Вильнюс гарнизонунуң начальниинден телерадио черинге контроль тургузарынга дузалажырын дилээн. Январь 13-те дүнениниң 2 шакта шериг десантызы болгаш милиция ажылдакчылары телетөвүн бажыңын ээлеп алган. Десантниктер ол бажыңны ээлеп ап турар үеде ок чок, дары-биле октаан патроннарны ажыглаан, а «Саюдистин» талалакчылары — ол бажыңга турган мун ажыг кижи автомат боолар-биле боолап турган. Ооң түңнелинде аңаа 13 кижи өлген, 112 кижи балыглаткан. «Саюдистин» талалакчылары ол бажыңны буза тепсиринге хөй бензинни белеткеп алгаш турганы соолунде илерээн.

Байдалдың чидиглеңгени-биле холбаштыр Вильнюста болгаш Каунаста онза байдал чарлаттынган.

(СЭТА).

ЧАА КЫШТАГЛАРДА

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырында Виктор Чалбаага удурткан тудугжу звено совхоз удуртулгазы-биле дугурушкаш, чаа кажааларны эрткен чылдың майдан эгелеп тудуп кирипкен. Олар баштай Ак-Чаатының он талазында эрииге аныяк малчын Андрей Чалбаага 350 дөрбелчин метр шөлдүг кажааны туткан. Ол улуг кажааның чанынга сиген кажаазын, хөй чемгерер серинин кылган. Малчынның чурттаар орал-савазы кылдыр 36 дөрбелчин метр чаа бажыңны крышалап, кладовкалап тургаш тудуп берген. Чылыг суг турар доскаарның үтек кажаазын шынарлыг кылган.

Ол-ла звено Хаялыг-Дагда малчын Кара-оол Донгактың 300 ангор ошку турар кажаазын туткан.

Тудугжуларга өөрүп четтиргиишкинниң чылыг сөстерин чон илередип турар.

Баяр ХЕРТЕК.

ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгукчуларның берген чагыгларының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга соңгукчуларның берген чагыгларын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» 1990 чылдың сентябрь 27-де № 381 доктаалынга, Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур тодарадылгазынга болгаш 1991 чылда база дараазында үелерде республика бюджединге дүүштүр чугаалажып көөрүн Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Чугаалажып көргениниң түңнелин ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга дыңнадыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 9.

РСФСР-ДЕ ӨНЧҮ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

I кезек.

НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1. чүүл. РСФСР-де өнчү дугайында хоойлужудулга.

1. РСФСР-ниң девискээринге чери, оске-даа бойдус курлавырларын, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин, херетлел чүүлдерин болгаш оске-даа эт-хөреңгилерни өнчү болдурарының харылзаа-хамаарылгаларын РСФСР-ниң болгаш Россия Федерациязында кирген республикаларның хоойлулары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң боттарының бүрүн эргелиг хемчээлдеринге үндүрген актылары шиитпирлеп таарыштырар.

Эрге-чагырганың күрүне органнарының болгаш эргелелдериниң экономиктиг харылзааларының киржикчилериниң болгаш оске-даа кижилерниң Россия Федерациязының база ында кирген республикаларның күрүне суверенитединге болгаш экономиктиг эрге-ажыктарынга удурланышкак бүгү ходелиишкиннерин хоруур болгаш күш-чок деп санаар.

2. Бо Хоойлуда көрдүнмээн өнчү харылзааларын РСФСР-ниң негелде Кодекизи болгаш РСФСР-ниң оске-даа хоойлужудулга актылары, а ол ышкаш РСФСР-де кирип турар республикаларның хоойлужудулга актылары болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң оларның бүрүн эргелериниң хемчээлинге үндүрген актылары-биле шиитпирлээр.

3. Өнчү дугайында ниити-эвилел хоойлужудулгазын РСФСР-ниң «ССР Эвилелиниң органнарының актыларының РСФСР-ниң девискээринге күштүг болурунуң дугайында» Хоойлузунда көрдүнген чурум ёзугаар ажыглаар.

4. Ажыдыышкыннарның, чогаадылгаларның, чаартыкчы саналдарның авторларының эт-хөреңги болгаш хуу-да эт-хөреңги эвес-даа эргелерин хоойлу ёзугаар магадылаар болгаш камгалаар. Эртемниң, литератураның болгаш уран чүүлдүң чогаалдарын тургузарының болгаш, ажыглаарының, ажыдыышкыннарның, чогаадылгаларның, чаартыкчы саналдарның үлетпүр хевирлериниң, электроннуг-санаалга техниказынга ажыглаар программныг чепсек-херекселдерниң болгаш угаан-бодал өнчүзүнүң оске-даа объектилериниң талазы-биле харылзааларын автор эргези болгаш негелде хоойлужудулгазының оске-даа актылары-биле, а ол ышкаш чазактар аразының дугуржулгалары-биле таарыштыр шиитпирлээр.

2 чүүл. Өнчү эргези

1. РСФСР-де өнчү эргезин РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларында көрдүнген чурумну болгаш негелделерни ёзугаар тургустунар. РСФСР-де өнчү эргезин хоойлуда хүлээп көрген болгаш камгалаттынган.

РСФСР-ге өнчү харылзааларының быжыг туруштуг болурун магадылаар болгаш оларны хогжүдериниң база камгалаарының байдалдарын хандырар.

2. Өнчү ээзи бодунуң туралаазын ёзугаар аңаа хамаарышкан эт-хөреңгизин ээлээр, ажыглаар болгаш баш мнниир шиитпирлээр.

Өнчү ээзи эт-хөреңгизин ээлээр, ажыглаар болгаш бажын билир талазы-биле бодунуң эргелерин оске кижиге дамчыдып, эт-хөреңгизин ориаш чүүлү кылдыр ажыглап азы ону оске арга-биле холуп, бодунуң эт-хөреңгизин өнчү кылдыр дамчыдып азы оске кижиниң эргелеп-башкарарынга дамчыдып берип болур, а ол ышкаш бодунуң өнчүзүнге хамаарыштыр хоойлуга удур болбайн турар кандыг-даа ажылды кылып болур эргелиг. Ол эт-хөреңгизин хоойлу-биле хоруваан кандыг-даа тывынгыр ажыл-иштичи чорукту азы оске-даа ажыл-чорудулганы боттандырып чорударынга ажыглап болур.

3. Эт-хөреңги ол ышкаш хуу, күрүне, муниципалитет өнчүзү, а ол ышкаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) өнчүзү боор болур.

Эт-хөреңгиниң хуу, күрүне, муниципалитет өнчүзүнге болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) өнчүзү боор турарынга хамаарыштыр өнчүнүң эргелерин боттандырып чорударынга күрүнениң кандыг-бир хевир-биле кызыгаарлааны азы артык эргелер тургузарын болдурбас.

4. Бүдүрүлгелер, эт-хөреңги комплекстери, чер участоктары тускайлаан дег черлер, бажыңнар, тудуглар, дериглелдер, чиг эт болгаш материалдар, акша, үнелиг саазыннар, оске-даа бүдүрүлге, херетлел, социал, культура болгаш оске-даа херекселдери эт-хөреңгилери, а ол ышкаш угаан-бодал болгаш чогаадыкчы күш-ажылдың продуктулары өнчүнүң эргелериниң объектилери боор болур.

Эртемниң, литератураның, уран чүүлдүң чогаалдары болгаш бүдүрүлге адырынга чогаадыкчы ажыл-чорудулганың оске-даа хевирлери, ооң иштинде ажыдыышкыннар, чогаадылгалар, чаартыкчы саналдар, үлетпүр кылыгларының хевирлери, ЭСМ-ге программалар, сан-түңнер баазалары, эксперт системалары, ноу-хау, садыг чажыттары, бараан демдектери, фирмалар аттары болгаш хандырылга демдектери угаан-бодал өнчүзүнүң объектилери болур.

5. РСФСР-ниң девискээринде турар эт-хөреңгиге өнчү болур эргени өнчү ээзиниң турар чери хамаан чокка Хоойлу-биле камгалаар.

РСФСР-ниң хамаатыларының, юридиктиг черлериниң, күрүнениң, эрге-чагырганың болгаш бот-башкарылганың чер-чер органнарының Россия Федерациязының кызыгаарының даштында турар эт-хөреңгизин өнчү болдурар эргезин РСФСР-ге хүлээп көөр болгаш Хоойлу-биле камгалаар.

6. Бүдүрген продукция-биле кады эт-хөреңгини ажыл-агыйга болгаш оске-даа хевир-биле ажыглаашының түңнелдери, а ол ышкаш эт-хөреңгини ажыглаашындан алдынган үре-түңнел болгаш оске-даа орулгалар бир эвес Хоойлуда база оске кижилер-биле өнчү ээзиниң керээзинде оон оскээр көрдүнмээн болза, ол эт-хөреңги өнчүзүнүң ээзинге хамааржыр.

7. Өнчү ээзи ооң бодунга хамаарышкан эт-хөреңги-биле холбашкан шүүделдерни алыр, а ол ышкаш ооң таварылга боор узуткаттынарының азы таварылга боор үрелириниң талазы-биле хоойлу азы керээге көрдүнмээн болза, каражазын чүктээринге белен болур.

8. Хоойлуда көрдүнген таварылгаларда, байдалдарда болгаш хемчээлдерге өнчү ээзинге ооң эт-хөреңгизин оске кижилерге хемчээлдиг ажыглаарын чөпшээрээр хүлээлгени дагзып болур.

9. Өнчүнүң эргезин боттандырып чорудары оске кижилерниң эргелерин болгаш хоойлу-биле камгалаттынган эрге-ажыктарын үреве ужурлуг.

Бодунуң монополдуг азы оске-даа артык байдалдарын оскээр ажыглаанының уржуундан өнчү ээзиниң таварыштырган каражазын, тывынгыр ажыл-иштчи чоруктуң ак сеткилдиг эвес аргаларын (ак сеткилдиг эвес чаржалажыышкынны) ажыглааны болгаш оске кижилерниң эргелерин база хоойлу-биле камгалаан сонуургалдарын үреэн оске-даа ходелиишкиннериниң чедирген каражазын долу хемчээлдии-биле дедир эгидер ужурлуг.

Өнчү ээзи бодунуң эргелерин боттандырып чорударының үезинде хамаатыларның кадыкшылынга болгаш долгандыр бойдуска каража болдурбазының хемчеглерин алыр ужурлуг.

3 чүүл. Өнчү ээлериниң эт-хөреңгизин каттыштырары

1. Хуу кижиниң, күрүнениң, муниципалитеттиң өнчүзү боор турар болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) боор турар өнчүнүң бир эвес хоойлу-биле баш удур ооң оскээр көрбээн болза, каттыштырарын чөпшээрээр.

2. Өнчү хары үгда ээлээр каш кижилерге ниити (коллективтиг) өнчү болур эрге-биле хамааржып болур, ол үеде оларның кижи бүрүзүнүң үлүүн (өнчү үлүүн) азы үлүглерин (каттышкан өнчүнү) тодараткан турар ужурлуг. Ниити өнчү боор турар эт-хөреңгини ээлээрин, ажыглаарын болгаш баш мнниирин бүгү өнчү ээлериниң дугурушканы ёзугаар боттандырып чорудар, а бир эвес ол чок болза, ону суд, күрүне арбитражы азы өнчү ээлериниң кайы-бирээзиниң негелде-билдириишкинин ёзугаар үшкүнүң суду тодарадып доктаадыр.

3. Ниити үлүг өнчүзүнүң киржикчизи бодунуң үлүүн ангылап, үзүп алыр, а ниити каттышкан өнчүнүң киржикчизи бодунуң үлүүн тодарадыр база ангылап алыр эргелиг.

4. Ниити өнчүде үлүгүн оске кижиге садарының үезинде ниити үлүг өнчүнүң арткан киржикчилери садып турар үлүүн РСФСР-ниң Россия Федерациязында кирген республикаларның хоойлужудулгаларында болгаш юридиктиг талазын уставында доктааттынган чурумнуң болгаш негелделерин ёзугаар баштайн садып алыр эргелиг.

4 чүүл. Күш-ажыл болгаш өнчү

1. Хамааты кижи бодунуң шыдаар аргалары-биле күш-ажыл кылыр бүрүн эргелиг.

Хамааты кижи ол эргезин чүгле боду азы керээге үндезилээш-даа ажыглап боттандырар.

2. Өнчү ээзи бүдүрүлгеге тывынгыр ажыл-херекчи болгаш РСФСР-ниң хоойлулары-биле хоруваан оске-даа ажыл-чорудулгаларны боттандырарда, хамаатылар-биле оларның күш-ажылын ажыглаарының дугайында керээлерни чарар эргелиг.

Күштүг боор турар хоойлу ёзугаар хамааты кижи ооң күш-ажылын ажыглаанының түңнелинде кирген орулганың үлүүн алыр эргелиг.

Хамааты кижи өнчү ээзиниң чөпшээрешкенин ёзугаар бодунуң хөлезин ёзугаар ажылдап турары бүдүрүлгезиниң эт-хөреңгизинге салыышкынын ииирер, ол бүдүрүлге чериниң арыг орулгазының кезиин кирген үлүүнге дүүштүр алыр эргелиг.

Өнчү ээзи азы ооң тургусканы болгаш хамаатының күжүн ажыглаан бүдүрүлге чери хуу күш-ажылчы салыышкынынга дүүшкен төлевирин болгаш күш-ажылдың оске-даа негелделерин, а ол ышкаш ук бүдүрүлгениң эт-хөреңгизинге ол хамаатының салыышкыны бергогу хамаан чокка, РСФСР-ниң хоойлужудулгазында база күш-ажыл керээзинде көрдүнген оске-даа социал-экономиктиг магадылалдарны бээр.

5 чүүл. Эт-сеп эргелери

1. Хоойлуда доктааткан таварылгаларда, а ол ышкаш өнчү ээзиниң көргени таварылгаларында ол эргелерни Хоойлу-биле азы эт-хөреңгиниң ээзиниң айтып турары хемчээлдеринге ол эргелерни ажыглап турар оске кижилер ооң эт-хөреңгизин ээлээр, ажыглаар болгаш баш мнниир эргелиг боор болур.

Айыттынган негелделерни ёзугаар өнчү ээзиниң эт-хөреңгилерин ажыл-агыйга болгаш оске-даа арга-хевир-биле ажыглап турар кижилерге бир эвес РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларында оон оскээр көрбээн болза, оларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын өнчү ээзиниң ышкаш, шак-ла ынчаар камгалаарының магадылалын хандырар.

2. Өнчү ээзи бодунга хамааржып турар эт-хөреңгизин ооң тургускан бүдүрүлге черинге ажыл-агыйны долузу-биле чорудар эргелиг кылдыр бижыглап болур.

Бүдүрүлге чери бодунга бижыглаан эт-хөреңгини ажыл-агыйга долузу-биле ажыглаар эргени боттандырбышаан, айыттынган эт-хөреңгини ээлээр, ажыглаар болгаш баш мнниир, аңаа хамаарыштыр хоойлуга чөрүшпек эвес кандыг-даа ходелиишкиннерни кылып болур. Бир эвес хоойлужудулга актыларында азы өнчү ээзи-биле бүдүрүлгениң аразында керээзинде оон оскээр көрбээн болза, долу ажыл-агый ажыглалының эргезинге өнчү эргезиниң дугайында дүрүмнү ажыглаар.

Өнчү ээзи азы ооң эт-хөреңгизин ушталп-баштаар кылдыр хоойлу болгаш бүдүрүлгениң тургузукчу документилери-биле томуйлаттырган кижилер бүдүрүлгениң тургузарының болгаш ооң ажыл-чорудулгазының сорулгаларын тодарадырын, ону эде организастаарының болгаш дужүрериниң айтырыгларын шиитпирлээр, аңаа бүзүреткен эт-хөреңгини ажыглалының ажыктыынга болгаш бүдүн-бүрүн болурунга контрольду боттандырып чорудар.

Өнчү ээзи бүдүрүлге черинге ооң дамчыдып бергени эт-хөреңгизин ажыглаашындан кирген арыг орулганың кезик-чамдыызын өнчү ээзи-биле бүдүрүлгениң аразында керээде айыткан хемчээлди ёзугаар алыр эргелиг. Ындыг үлүгнү тодарадырының үезинде тургустунган маргылдааларны суд, күрүне арбитражы азы үшкүнүң аразында суд үзе шиитпирлээр.

3. Өнчү ээзиниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле акшаландырып турар күрүнениң болгаш оске-даа албан черлеринге өнчү ээзиниң бижыглааны эт-хөреңгизи хоойлу-биле доктааттынган хемчээлдерге, бодунуң ажыл-чорудулгазының сорулгазын, өнчү ээзиниң даалгаларын база эт-хөреңгиниң херегелелин ёзугаар оларны ээлээри, ажыглаары болгаш баш мнниир эргени эдилеп турар ындыг албан черинин башкарылгазынга турар.

Эт-хөреңгизин албан черлеринге бижыглаан өнчү ээлери бир эвес РСФСР-ниң болгаш Россия Федерациязында кирип турар республикаларның хоойлужудулгазында оон оскээр доктааттынмаан болза, албан черинге бижыглааны ол эт-хөреңгизин эдир хавырар, азы ооң тургусканы юридиктиг черлерниң аразынга бодунуң туразы-биле хуваар эргелиг.

4. Өнчү ээзиниң чөпшээрели-биле бүдүрүлге херээн боттандырып чорудуп турар албан чери РСФСР-ниң хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгаларда, ындыг ажыл-чорудулгадан кирген орулгаларны болгаш ол орулгалар күсели-биле садып алган эт-хөреңгини бот-баш мнниир эргени алыр.

6 чүүл. Черге болгаш оске-даа бойдус курлавырларынга өнчү болгаш оске-даа эт-сеп эргелери

1. Чер, ооң иштиниң байлаа, суглар, үнүштер болгаш дириг амытаннары чогуур девискээрде чурттап турар улустарның байлаа боор, РСФСР-ниң болгаш Россия Федерациязында кирип турар республикаларның хоойлуларын ёзугаар улус депутаттарының Советтериниң эргезинде турар.

2. Чер участоктары хуу, күрүне, муниципалитет өнчү болгаш хөй-ниитиниң каттыжыышкыннарының (организацияларының) өнчүзү боор азы РСФСР-ниң чер кодекзиниң, РСФСР-ниң, Россия Федерациязында кирип турар республикаларның хоойлужудулга актыларын ёзугаар хамааты кижиге, юридиктиг черге, күрүнениң, национал-күрүне болгаш административтиг-девискээр тургузугларга ээлээр кылдыр берип болур.

3. Минералдыг ажыктыг казымалдар шинчилеп тывар болгаш болбаазырадыры-биле тускайлаан дег участоктары күрүне өнчүзү болбушаан, РСФСР-ниң болгаш Россия Федерациязында кирип турар республикаларның хоойлужудулга актыларын ёзугаар хамааты кижиге, юридиктиг албан черинге ээлеп ажыглаары-биле дамчыдып берген туруп болур.

4. Чер участоктарын болгаш тускайлаан дег черлерни РСФСР-ниң болгаш Россия Федерациязында кирип турар республикаларның хоойлужудулга актыларында баш удур көрген негелделерни сагаан таварылгада оларны өнчү ээлериниң кавырарын чөпшээрээр.

5. Оларның өнчү ээлериниң, эдилекчилериниң болгаш ажыглакчыларының кады ажыл-чорудулгазынга ажыглаары-биле чер участоктарын болгаш тускайлаан дег девискээрлерин каттыштырарын, а ол ышкаш бо чүүлдүң 3-кү пунктузунда көрдүнген негелделерни сагывышаан, чер участоктарын болгаш тускайлаан дег черлерни ниити өнчүнүң, ниити ээлелдиң болгаш ниити ажыглалдың эргези-биле ээлээрин, ажыглаарын, баш мнниирин чөпшээрээр.

6. Чер участоктарынга болгаш оске-даа бойдус курлавырларынга оон оске эт-сеп эргелерин РСФСР-ниң хоойлужудулга актыларында көрдүнген таварылгаларда чурум-биле бээр болгаш боттандырып чорудар.

7 чүүл. Өнчү эргезин алыры болгаш күш чок болдурары

1. Бир эвес хоойлу азы керээ-биле оон оскээр көрдүнмээн болза, хоойлуга чөрүшпес арга-биле ооң чедип алганы эт-севин, ооң тургусканы азы боттуу-биле болбаазырадып кылганы эт-севин, ооң бодунга хамаарышкан эт-хөреңгизин ажыглаашындан, а ол ышкаш ол кижиге хамаарышпас, ынчалза-даа ук сорулгага ажыглаары-биле аңаа хоойлу азы керээ ёзугаар берген бойдус курлавырларын азы оске-даа эт-хөреңгини ажыглаашындан алган продукцияны, түңнелдерни болгаш оске-даа орулгаларны хамааты азы оске-даа кижи бодунга өнчү болдурар эргелиг.

2. Бир эвес хоойлу азы керээ-биле оон оскээр көрдүнмээн болза, эт-хөреңгиниң садып алыкчызының өнчү эргези эт-септи дамчыдып берген үеден эгелээш, тургустунар.

3. Эт-хөреңгиге өнчү ээзи болбайн турар, ынчалза-даа ынча эвес эт-хөреңгиге он беш чылдан эвээш эвес, азы оске эт-хөреңгиге беш чылдан эвээш эвес үе иштинде өнчү ээзи боор, ону ак сеткилдиг болгаш ажык-биле эдилеп келген хамааты азы юридиктиг албан чери ол эт-хөреңгиге өнчү ээзи болур эргени алыр.

II кезек.

ХУУ ӨНЧҮ ЭРГЕЗИ

1 эге. Хамаатының өнчүзүнүң эргези.

9 чүүл. Хамаатының өнчүзүнүң дугайында ниити чүүлдер

1. Хамаатының өнчүзү ооң бүдүрүлгеге киришкениндеп болгаш күш-ажыл кылып шыдаар оске-даа аргаларындан, ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгазындан, бодунуң хууда ажыл-агыйын аки чорутканындан алдынган орулгаларындан болгаш кредит албан черлеринге салган акша-хөреңгилеринден, акциялардан, оске-даа ортек-үнелиг саазыннардан алган орулгаларындан, хоойлу-дүрүмге дүүштүр салгал дамчып келген эт-хөреңгилерден тургустунар болгаш немежип көвүдээр.

2. Хамаатының эт-хөреңгини салгал дамчып бээр эргезин хүлээп көөр болгаш хоойлу-биле камгалаар.

10 чүүл. Хамаатының хууда өнчүзү болур чүүлдер

1. Хамаатының хууда өнчүзү болур чүүлдер:

— чер участоктары;

— чурттаалга бажыңнары, квартиралар, дачалар, сад участоктары, гараж-тар, бажың иштиниң эт-севи болгаш хууда ажыглап турар дериг-херекселдери;

— акша-хөреңгилер;

— акциялар, оске-даа ортек-үнелиг саазыннар;

— массалыг информация чүүлдери;

— бүдүрүлгелер, бараан-нар бүдүрер, амыдырал хандырылгазының, садыгның, ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганың оске-даа хевирлериниң эт-хөреңги комплекстери, тудуглар, дериг-херекселдер, транспорт чүүлдери болгаш бүдүрүлгениң оске-даа чепсектери;

— күрүнениң болгаш ниитилелдиң айыыл чок чоруун барымдаалааш, хоойлуда көрдүнгенинге болгаш чурттар аразынга хүлээлгелерге дүүштүр хамаатыга турбас ужурлуг эт-хөреңги хевирлеринден аңгыда кандыг-даа бүдүрүлге, херетлел, социал, садыг болгаш ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгага херектиг эт-хөреңгилер;

2. Хоойлуга болгаш керээге дүүштүр хамаатының тыптынып алган эт-хөреңгизиниң саны болгаш ортек-үнезин кызыгаарлавас.

11 чүүл. Ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы боттандырып турар хамаатының өнчүге эргези

1. Хамааты бодунуң эт-хөреңгизин ол сорулгага юридиктиг эргени кылдыртып албан-даа ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы кылып болур. Өг-бүле кежигүннериниң болгаш оске-даа хамаатыларның ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгага кады ажыглап турар эт-хөреңгилери болгаш бүдүрген продукциязы, алган орулгалары, бир эвес оларның аразында чарган керээзинде оске негелделер көрдүнмээн болза, оларның боттарының үлүг-хуулут ниити өнчүзү болур.

2. Бир эвес хамааты тургузуп алганы бүдүрүлгеге бодунуң эт-хөреңгизин бижыглаан болза, ол бо Хоойлунуң 5-ки чүүлүнүң ниити пунктузунда көрдүнген эргелиг апаар.

3. Хамааты бодунуң эт-хөреңгизин ажыл-агыйжы ниитилелдерге, эштежилгелерге, кооперативтерге, коллективтиг болгаш оске-даа бүдүрүлгелерге, хамаатыларның болгаш юридиктиг эргелиг оске-даа черлерниң каттыжыышкыннарынга ажыглап тургаш, ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы кылып болур.

12 чүүл. Өнчү эргези болгаш чер участоктарын алыр эрге

1. Хамааты кодээ ажыл-агыйн бүдүрүлгезин чорударын, а ол ышкаш чурттаалга бажыңын тударын, сад болгаш огород ажылы кылыры-биле чер участоктарын өнчү кылдыр алыр азы оларны ээлээр эргелиг.

Хамаатының ол участоктардан алган продукциязы болгаш орулгалары ооң өнчүзү болур болгаш ону ол бодунуң күзели ёзугаар ажыглаар.

2. Бо чүүлдүң бирги пунктузунда көрдүнмээн сорулгаларга ажыглаттынар чер участоктарын хамаатыга ажыглаар кылдыр бижыглап болур, а РСФСР-ниң болгаш Россия Федерациязында кирип турар республикаларның хоойлужудулга актыларында көрдүнген таварылгаларда ындыг участоктарны өнчү кылдыр берип болур.

13 чүүл. Квартираны, чурттаалга бажыңын, оске-даа тудугларны хамаатының өнчү кылдыр алыр эргези

1. Хамааты бодунуң квартиразын, чурттаалга бажыңын, дачазын, гаражын болгаш оске-даа тудугларын бодунуң күзээни-биле ажыглап болур: садар, салгалынга арттырып каар, арендага хөлезилээр болгаш хоойлуга чөрүшпес оске-даа чүүлдерге ажыглаар эргелиг.

2. Чурттаалга, чурттаалга-тудуг, дача, гараж кооперативтериниң, сад-огород эштежилгелериниң квартира, дача, сад бажыңы, гараж болгаш оске-даа тудуглар дээш хуучу дадывырын бүрүнү-биле кирген кежигүннери ол эт-хөреңгиниң ээзи болур эргелиг.

Ол өнчү-хөреңгини хуу кижиден азы ооң салгалындан керээ ёзугаар садып алган хамааты билдириишкин ёзугаар хамаарышкан кооперативтиң кежигүнүнге хүлээп алдынар.

3. Күрүнениң азы муниципалитеттиң чурттаалга фондузундан чурттаар черин хөлезилеп ажыглап турар кижи болгаш ооң өг-бүлезиниң кежигүннери РСФСР-ниң болгаш Россия Федерациязында кирип турар республикаларның хоойлуларынга дүүштүр чурттап орар квартиразын азы бажыңын садып алгаш, хуу өнчү кылып ап болур эргелиг.

2 эге. Юридиктиг черлерниң өнчүге эргези

14 чүүл. Бүдүрүлгелерниң өнчүзү

Ажыл-агыйжы ниитилелдер, эштежилгелер, кооперативтер эт-хөреңгиниң ээлери база юридиктиг черлер кылдыр тургустунган коллективтиг болгаш оске-даа бүдүрүлгелер оларның киржикчилериниң салыышкыны болгаш оске-даа хевириниң дадывыры-биле тургустунган эт-хөреңгиниң, а ол ышкаш боттарының ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулгазының түңнелинде тургузуп алганы болгаш хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар садып алган эт-хөреңгилериниң ээлери болур эргелиг. Акционерлиг ниитилелдер акциялар сатканындан алган акша-хөреңгилерниң ээлери болур.

15 чүүл. Бүдүрүлгениң эт-хөреңгизинге ажылдакчының салыышкыны

1. Коллективтиг, арендалыг, кооперативтиг бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизинге оларның бүгү ажылдакчыларының салыышкынын тодарадыр.

Ындыг салыышкынның составынга бүдүрүлгени тургузуп турар үеде ажылдакчының кирген салыышкынының түңү, а ол ышкаш бүдүрүлгени тургусканың соонда, ооң эт-хөреңгизиниң көвүдедиринге ажылдакчының кирген салыышкыны кирер.

Эт-хөреңгини көвүдедиринге ажылдакчының кирген салыышкынының хемчээли бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазынга ооң күш-ажылчы киржилгези-биле болгаш ол бүдүрүлгеде ооң кирген салыышкынының кайы хире боор турары-биле тодараттынар.

2. Бүдүрүлгеге ажылдакчының салыышкынының болгаш ону дедир төлеп бээриниң хемчээлин ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың түңнелдерин барымдаалап көрүп тургаш, бүдүрүлгениң коллективи тодарадыр.

3. Бүдүрүлге-биле күш-ажылчы харылзааны соксаткан ажылдакчыга болгаш чок апарган ажылдакчының салгалынга ооң күзээни-биле салгал дамчыткан кижиниң салыышкынын төлеп бээр.

4. Бүдүрүлгени дужүрген таварылгада бюджет, банкылар болгаш оске-даа кредиторлар-биле санашкан соонда, ажылдакчыга (салгакчыга) салыышкынының ортээн төлеп бээр.

16 чүүл. Ажылгыр-тывынгыр каттыжыышкынның өнчүзү

1. Ажыл-агыйжы ниитилелдерниң, эштежилгелерниң, коллективтиг болгаш арендалыг бүдүрүлгелерниң, кооперативтерниң болгаш юридиктиг черлерниң (концерннер, ассоциациялар, эвилелдер, девискээр болгаш ажыл-агыйлар аразының каттыжыышкыннары) ажылгыр-тывынгыр каттыжыышкыннары боттарының киржикчилериниң эки тура-биле өнчү кылдыр берген эт-хөреңгилериниң, а ол ышкаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазының түңнелинде тургузуп алган эт-хөреңгизиниң ээзи болур эргелиг.

2. Ажылгыр-тывынгыр каттыжыышкын ооң кежигүннериниң эт-хөреңгизинге ээ болбас.

3. Ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы соксатканы соонда ооң эт-хөреңгизин аңаа киржип турган бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга хуваап үлээр.

III кезек.

ХӨЙ-НИИТИ КАТТЫЖЫЫШКЫННАРЫНЫҢ (ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНЫҢ) ӨНЧҮ ЭРГЕЗИ

17 чүүл. Хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) өнчүзү

1. Юридиктиг черлер болур хөй-ниити каттыжыышкыннары (организациялары) бажыңнарын, тудугларын, чурттаалга фондузун, дериг-херекселдерни, эт-севин, культура - чырдыышкынга болгаш кадыкшылгага ажыглаттынар эт-хөреңгилерни, акша-хөреңгилерни, акцияларны болгаш ортек-үнелиг саазыннарны база бодунуң ажыл-чорудулгазын боттандырарынга херектиг болгаш Уставта (дүрүмде) көрдүнген оске-даа эт-хөреңгини өнчү кылып ап болур эргелиг.

Хөй-ниити организациялары ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулганы кылып, ол сорулганы боттандырары-биле бүдүрүлгелерни болгаш оске-даа эт-хөреңгилерни боттарының Уставында көрдүнген сорулгаларын күүседиринге четчир хире-чергелиг кылдыр тургузаар болгаш садып алыр эргелиг.

1. Хөй-ниити каттыжыышкыннарының юридиктиг черлер кылдыр тургусканы азы садып алганы бүдүрүлгелер болгаш албан черлери долу ажыл-чорудулганы чорудар эргелиг азы оларга бижыглаан эт-хөреңгилерни оперативтиг ушталп-баштаар эргелиг.

3. Хөй-ниити каттыжыышкынының (организациязын) дужүргеш, бюджет, банкылар болгаш оске-даа кредиторлар-биле санашкан соонда ооң арткан эт-хөреңгизи ук каттыжыышкынның Уставында (дүрүмүнде) көрдүнген сорулгаларже угланылыр.

18 чүүл. Буянныг ачы-дуза чедирер болгаш оске-даа хөй-ниити фондуларының өнчүзү.

1. Юридиктиг черлер болур буянныг ачы-дуза чедирер болгаш оске-даа хөй-ниити фондулары Уставта көрдүнген ажыл-чорудулгазын күүседири-биле оларны тургускан черлерниң берген эт-хөреңгилериниң ээлери болур эргелиг. Буянныг ачы-дуза чедирер болгаш оске-даа хөй-ниити фондулары боттарының чепсек-херекселдери-биле ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазындан алган орулгаларын киириштирбишаан, тургузуп алганы азы садып алганы эт-хөреңгиниң, а ол ышкаш хамаатыларның күрүнениң болгаш оске-даа юридиктиг черлерниң дамчыдып бергени эт-хөреңгилерниң ээлери болур эргелиг. Боттарының өнчүзүнде турар эт-хөреңгилерниң ажыглаттынып турарының дугайында отчеттарын бүгү-ниитиге дыңнадыры-биле парлап чарлаар.

2. Юридиктиг черлер болур бүдүрүлгелерни болгаш албан черлерин буянныг ачы-дуза чедирер болгаш оске-даа хөй-ниити фондулары тургузуп азы садып ап турар үеде, а ол ышкаш буянныг ачы-дуза чедирер болгаш оске-даа хөй-ниити фондуларын дүжүрерде бо Хоойлунуң 17 чүүлүнүң 2 болгаш 3-кү пунктуларында көрдүнген чүүлдерни ажыглаар.

19 чүүл. Шажын организацияларының өнчүзү

1. Юридиктиг албан черлери болуп турар шажын организацияларының өнчүзү кылдыр бажыңнар, чүдүлге херекселдери, бүдүрүлге, социал болгаш ачы-дуза объектилери, оларның ажыл-чорудулгазын хандырарынга эргежок чугула акша-хөреңги болгаш оске-даа эт-хөреңги туруп болур.

Боттарының акша-хөреңгизиниң күсели-биле садып азы тургузуп алганы, хамаатыларның, организацияларның өргүл кылдыр бергени азы күрүнениң дамчыдып бергени, азы хоойлу ёзугаар чөпшээреп турар оске-даа чурум-биле садып алганы эт-хөреңгиниң шажын организациялары бодунуң өнчүзү болдурар эргелиг.

2. Шажын организацияларының юридиктиг албан черлери кылдыр тургусканы бүдүрүлгелер болгаш албан черлери ажыл-агыйны бүрүнү-биле чорудар азы оларга бижыглаан эт-хөреңгиниң хун бүрү башкарар эргелиг.

3. Шажын организациязын узуткаан таварылгада бюджет, банкылар болгаш оске-даа чээли берикчилери-биле санаашкынының соонда арттып калган ооң эт-хөреңгизин ооң уставында көрдүнген сорулгаларга ажыглаар эргелиг.

IV кезек.

КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ ӨНЧҮ ЭРГЕЗИ

20 чүүл. Күрүне өнчүзүнүң дугайында ниити чүүлдер

1. РСФСР-ниң күрүне өнчүзү РСФСР-ниң хөй националдыг чонунуң байлаа болур.

РСФСР-ге күрүне өнчүзү федералдыг өнчү болгаш Россия Федерациязында бактаап кирип турар республикаларның автономнуг областарның, автономнуг округтарның, крайларының болгаш областарның өнчүзү кылдыр илереттинер.

2. РСФСР, Россия Федерациязынга бактаап кирип турар республика, автономнуг область, автономнуг округ, край, область оларга хамаарышкан эт-хөреңгиниң бот-тускайлаан хамаарышпас ээлери болур болгаш хүлээлгелер талазы-биле харылзашпас.

3. Күрүне эт-хөреңгизин башкарарын болгаш эргелээрин улус депутаттарының чогуур Советтери болгаш оларга төлээлеттирген күрүне органнары боттандырар.

(Төнчүзү 3-кү арында).

РСФСР-ДЕ ӨНЧҮ ДУГАЙЫНДА

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың Хоойлузу

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

4. Бо Хоойлунуң чүүлдерин РСФСР-ниң девискээринде турар нити-эвилелдиң күрүне өнчүзүнге, эвилелдешкен өске-даа республикаларның болгаш оларның составында бактаап кирип турар республикаларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның, крайларның болгаш областарының күрүне өнчүзүнге хамаарыштыр ажыглаар.

21 чүүл. Күрүне өнчүзүнүң эргезиниң объектилери

1. РСФСР-ниң күрүне өнчүзүнге РСФСР-ниң эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының эт-хөреңгизи, континенталдыг шельфтиң болгаш РСФСР-ниң далайның экономиктиг зоназының курлавырлары, нити күрүнелиг культура болгаш төөгү талазы-биле үнелиг чүүлдер, РСФСР-ниң Күрүне бюджединиң акша-хөреңгизи, РСФСР-ниң күрүне банкылары, нити эвилелдиң алдын курлавырында, алмаз болгаш валюта фондуларында РСФСР-ниң үлүү, республиканың пенсия, страхование, курлавыр болгаш өске-даа фондулары хамааржыр.

Үлетпүрде бүдүрүлге чепсек-херекселдери, транспортуң, харылзааның, информатиканың, одалга-энергетика комплекизиниң бүдүрүлгелери, РСФСР-ниң сорулгаларын боттандырарынга эргежок чугула өске-даа бүдүрүлгелер болгаш өске-даа эт-хөреңги РСФСР-ниң болгаш Федерация субъектилеринге күрүне өнчүзүнге кирип болур.

2. Россия Федерациязынга кирип турар республикаларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның, крайларның, областарның өнчүзүнге оларның эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының эт-хөреңгизи, Россия Федерациязында бактаап кирип турар республикаларның, автономнуг областарның, автономнуг округтарның, крайларның, областарның улустарының культура, төөгү талазы-биле үнелиг чүүлдери чогуур бюджеттиң акша-хөреңгилери, а ол ышкаш бүдүрүлгелер, эт-хөреңги комплекстери болгаш федерацияның национал-күрүне болгаш административ-девискээр тургузугларының бот-тускайлаң чорууп хандырып турар өске-даа эт-хөреңги кирип турар.

22 чүүл. Күрүне хөреңгизи

1. Күрүне бюджединиң акша-хөреңгилери болгаш күрүне бүдүрүлгелеринге болгаш албан черлеринге быжыглаттынмаан өске-даа күрүне эт-хөреңгизи тус-тузунда: РСФСР-ниң күрүне хөреңгизи, Россия Федерациязының составында бактаап кирип турар республиканың күрүне хөреңгизи, автономнуг областың, автономнуг округтуң, крайның, областың хөреңгизи болуп турар.

2. Үндүрүглер, каайлылар болгаш күрүнениң өске-даа орулгалары, а ол ышкаш РСФСР-ниң, Россия Федерациязының составында бактаап кирип турар республиканың, автономнуг областың, автономнуг округтуң, крайның, областың хоойлуга дүүштүр садыглаттаны өске-даа эт-хөреңги хөреңгиже кирер.

23 чүүл. Муниципалитет өнчүзү

1. Күрүне эрге-чагырганың чер-чер органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының эт-хөреңгизи, тус чер бюджединиң болгаш бюджеттен дашкаар фондуларның акша-хөреңгизи, чуртталга фондузу, чуртталга фондузунуң бажыңнарында улус чурттавайн турар оран-сава, инженер инфраструктураның объектилери (водопроводканализация ажыл-агыйының, чылыг хандырылгазының, электри хандырылгазының, газ хандырылгазының, хоорайның электри транспортунуң тудуглары болгаш четкилери, даштыкы чаагайжыдылга объектилери) болгаш тус чер бот-башкартынылгазының дугайында хоойлужудулгада көрдүнген тавырылгалардан аңгыда, улус депутаттарының Советтериниң девискээринде турар болгаш херегленчилериниң коммунал хандырылгазын дорт боттандырып турар объектилер районнуң, хоорайның болгаш оларда кирип турар административ-девискээр тургузугларының муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр.

2. Кедээ ажыл-агый, садыг, амыдырал хандырылга, транспорт бүдүрүлгелери, үлетпүр, тудуг болгаш өске-даа бүдүрүлгелер, эт-хөреңги комплекстери, улус өөредилге, культура, кадык камгалал албан черлери болгаш экономиктиг база социал хөгжүлдеге болгаш тус чер бот-башкартынылгазының дугайында хоойлужудулгага дүүштүр административ-девискээр тус-тус тургузугларының мурнунда туруп турар өске-даа сорулгаларны шиитпирлээринге эргежок чугула өске-даа эт-хөреңги районнуң, хоорайның болгаш оларда кирип турар административ-девискээр тургузугларының муниципалитет өнчүзүнге туруп болур.

3. Муниципалитет өнчүзүн эргелээрин болгаш башкарарын улус депутаттарының чогуур чер-чер Советтери болгаш тус чер бот-башкартынылгазының органнары боттандырар.

24 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелериниң база албан черлериниң эт-хөреңгизи

1. Күрүне азы муниципалитет өнчүзү болуп турар болгаш күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезинде быжыглаан эт-хөреңги ажыл-агыйны долузу-биле башкарып чорудар эргелиг бүдүрүлгениң болур.

2. Кажан ону хөреңги-кошкул чок (хостуураан) деп хүлээп керген таварылгалардан аңгыда, күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезин эде органнаштаар азы узуткаар дугайында шиитпирни күрүне азы муниципалитет эт-хөреңгизин башкарарынга төлээлеттирген орган хүлээп алган таварылгада, бүдүрүлгени анаа арендага бээрин азы хуу өнчү эргеге үндезилеттинген өске бүдүрүлгеге кылдыр ону эде тургузарын күш-ажылчы коллектив негээр эргелиг.

3. Күрүне азы муниципалитет өнчүзү болуп турар болгаш күрүне азы муниципалитет бюджединде турар албан черниң өнчүзү кылдыр быжыглаттынган эт-хөреңги ол албан черниң хуу бүрүн башкарылгазынга турар.

25 чүүл. Күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин хуу өнчү болдурары

Бүдүрүлгелер, эт-хөреңги комплекстери, бажыңнар, тудуглар болгаш күрүне азы муниципалитет өнчүзүнде турар өске-даа эт-хөреңги РСФСР-ниң болгаш Россия Федерациязында бактаап турар республикаларның хоойлужудулга актыларында, оларның бүрүн эргелеринге дүүштүр парлаттынган улус депутаттарының чер-чер Советтериниң актыларында доктааттынган чурумга база негелделерге дүүштүр хамаатыларның болгаш юридиктиг албан черлериниң хуу өнчүзү кылдыр хавыртынган туруп болур.

V кезек.

КАТТЫШКАН БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, ДАШТЫКЫ ХАМААТЫЛАРНЫҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ БОЛГАШ КҮРҮНЕЛЕРНИҢ ӨНЧҮ ЭРГЕЗИ

26 чүүл. Каттышкан бүдүрүлгелериниң өнчүзү

Совет юридиктиг албан черлериниң болгаш хамаатыларның база даштыкы юридиктиг албан черлериниң болгаш хамаатыларның киржилгези-биле каттышкан бүдүрүлгелер РСФСР-ниң девискээринге акционер, өске-даа ажыл-агый ниитилелдери болгаш эштежилгелери хевирлиг кылдыр тургустунар, олар тургузукчу документилерде көрдүнген ажыл-чорудуларны боттандыраарынга эргежок чугула эт-хөреңги өнчүлүг боор болур.

27 чүүл. Даштыкы хамаатыларның болгаш хамаатызы хамаарылгазы чок кижилерниң өнчүзү

Бо Хоойлунуң совет хамаатыларның өнчүзүнге хамааржып турар чүүлдерин, бир эвес хоойлужудулга актыларында оон өске чүве көрдүнмээн болза, даштыкы хамаатыларның болгаш хамаатызы хамаарылгазы чок кижилерниң РСФСР-де турар өнчүзүнге хамаарыштыр база ажыглаар.

28 чүүл. Даштыкы юридиктиг албан черлериниң өнчүзү

Даштыкы юридиктиг албан черлери болза, РСФСР-ниң девискээринге үлетпүр болгаш өске-даа бүдүрүлгелерлиг, бажыңнарлыг, тудугларлыг база РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң хоойлужудулга актыларында доктааттынган негелделерге болгаш чурумга дүүштүр оларның ажык-тывыштыг база өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырар сорулга-биле өске-даа эт-хөреңги өнчүлүг боор болур эргелиг.

29 чүүл. Даштыкы күрүнелерниң болгаш улустар аразының организацияларының өнчүзү

Улустар аразында керээлерде болгаш РСФСР-ниң база ССР Эвилелиниң хоойлужудулга актыларында доктааткан негелделерге болгаш чурумга дүүштүр даштыкы күрүнелер болгаш улустар аразының организациялары РСФСР-ниң девискээринге улустар аразынга дипломаттыг, консул болгаш өске-даа харылзаалар боттандырарынга эргежок чугула эт-хөреңги өнчүлүг боор болур эргелиг.

VI кезек.

ӨНЧҮ ЭРГЕЗИН КАМГАЛААРЫ

30 чүүл. Өнчү эргезин камгалаар дугайында кол чүүлдер

1. Ужур-дүрүм чогу-биле өске кижиниң ээлеп алганы бодунуң эт-хөреңгизин өнчү ээзи негээр эргелиг.

Бир эвес эт-хөреңгини дедир сатпас ужурлуг кижиден ону садып алган болза, ол дугайын садып алыкчы билбээн-даа база билип шыдавас-даа турган (ак сеткилдиг садып алыкчы) болза, кажан эт-хөреңгини өнчү ээзи азы өнчүзү болур кылдыр ону берипнен кижизи чидирипнен, бир болза оозу-даа азы өскези-даа оорладыпкан, бир болза олар чок турда, өске арга-биле тайлы берген таварылгада, садып алыкчыдан ук эт-хөреңгини өнчү ээзи негээр эргелиг. Акшаны, а ол ышкаш эргезин бадыткааш алыр ужурлуг үнелиг саазыннарны ак сеткилдиг садып алыкчыдан негээри шын эвес болур.

2. Хажыдыышкыннар эт-хөреңгини хавыраары-биле холбашпаан-даа болза, ооң эргезин хажыдып турар бүгү чүүлдерни чайладырын өнчү ээзи негеп болур.

3. Кемниг херек ужуруундан өнчү ээзинге чедиргени карылганы судтуң шиитпири-биле күрүне орнуп дуглаар. Ындыг байдалда күрүнениң чидирген чарыгдалдарын РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр суд чуруму-биле буруулуг кижиден тыртар.

4. Өнчү эргезин камгалаарын суд, күрүне арбитражы азы үшкүнүң суду боттандырар.

5. Өнчү ээзи болбайн турар болзажок, ажыл-агыйны долузу-биле чорудуп, хүн бүрү башкарып болур, эт-хөреңгилиг, хоойлуда азы керээде көрдүнген азы өске үндезин-биле бүгү назынында салгал дамчыыр ындыг эт-хөреңгилиг кижиге бо чүүлде көрдүнген эргелер база хамааржыр. Ол кижи өнчү ээзинге удур оон эт-хөреңгизин камгалаттырар эргелиг.

31 чүүл. Хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар өнчү ээзиниң эргелерин соксаткан үеде ооң эрге-ажыктарын камгалаары

1. Өнчү эргезин соксадып турар хоойлужудулга актыларын ССР Эвилели, РСФСР азы Россия Федерациязынга бактаап кирип турар республика хүлээп алган таварылгада, ол актыларны хүлээп алганының түңнелинде өнчү ээзинге чедиртинген карылганы судтуң шиитпири ёзугаар ССР Эвилели, РСФСР азы Россия Федерациязынга бактаап кирип турар чогуур республика долу хемчээл-биле өнчү ээзинге дедир эгидер.

2. Өнчү ээзиниң эт-хөреңгизин шуут-ла хураарынче угланган күрүне органының шиитпири-биле холбаштыр, оон-биле чергелештир өнчү ээзинге хамааржыр бажың, өске-даа оран-сава, тудуглар азы үнүштер туруп турар чер участогун хураар дугайында шиитпири-биле холбаштыр өнчү эргезин соксадырын РСФСР-ниң, Россия Федерациязының составында бактаап кирип турар республикаларның хоойлужудулга актыларында доктааткан негелделерни болгаш чурумну барымдаалап, өнчү ээзинге дөмей үнелиг эт-хөреңгини тывызыры-биле азы өнчү эргезин соксатканының түңнелинде чедиртинген карылганы анаа долу хемчээли-биле дедир эгидери-биле чүгле ынчан чөпшээрел болур.

Өнчү эргезин соксадыр апаар шиитпир-биле өнчү ээзи чөпшээрешпейн баргаанда, маргылдааны судка, Күрүне арбитражынга азы үшкүнүң судунга шиитпирлээн шаанда ол шиитпир күш чок. Маргылдааны сайгарып көрүп турар үеде өнчү ээзинге чедиртинген карылганы дедир эгидеринге бүгү айтырыгларын база шиитпирлээр.

32 чүүл. Өнчү ээлериниң эргелерин хажыдып турар актыларның күш чок болуру.

1. Күрүнениң эргелеп башкарылга органнарының азы күрүне эрге-чагырганың тус чер органының хоойлуга дүүшпес актызын үндүргенниниң түңнелинде, оларга хамааржыр эт-хөреңгини эдилээр, ажыглаар болгаш башкарар талазы-биле өнчү ээзиниң база өске-даа кижилерниң эргелери хажыттынар болза, өнчү ээзиниң азы эргелери хажыттынган кижиниң негелдези-биле ындыг актыны суд күш чок деп санаар.

2. Айыттынган актыларны үндүргенниниң түңнелинде хамаатыларга, организацияларга болгаш өске-даа хамаатыларга чедиртинген карылганы, оон иштинде чедир алдынмаар олчаажык эрге-чагырганың чогуур органының азы эргелеп башкарылганың эргезинде туруп турар акша-хөреңгиниң күсели-биле долу хемчээлге ону дедир тургустунар.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыны,
1990 чылдың декабрь 24.

ЧУРТТААР ОРАН-САВА ЭКИ БОЛЗА...

Беш-алды-даа чыл мурнунда шүлүкчү Александр Даржайның партия Кызыл хооркомунуң бир хуралынга чугаазын сактып олур мен: ооң кол-ла утказы — ниитилелде чогаадыкчы кижилерге кичээнгей чогунуң дугайында чүве. Оон бээр (ол эде тургустунуушкунуң эге чылдары турбуже) чүү-даа өскерилбээн. Культура болгаш уран чүүл ажылдакчылары бистиң-ле түрегдиг байдалдарда чурттап, ажылдавышаан. Культура адырын акша-хөреңгиниң артып калырын көрүп хандырар принципти тергиидевишаан. Культура болгаш уран чүүлдүң ниитилел амыдыралынга ужур-утказының, салдарының, ролюнуң дугайында чедир бодавас, херексевес чаңчыл хевээр артпышаан.

Мындыг байдалдан үнериниң оруун кандыг арга-биле тайылын тып ап болур? Ол дугайында эрткен чылдың төнчүзүнде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң хуралынга чугаалашканы республиканың культура ажылдакчыларының моон соңгааргы ажыл, амыдыралынга, канчап билир, доругнуг болуру чадапчок деп кордал-биле бо чүүлдү бижип олур... Анаа культураның бо... уран чүүлдүң чогаадыкчы коллективтериниң ажылдакчыларының чуртталга байдалдарын экижидер талазы-биле доктаалды Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Ында алаэи хемчеглер көрдүнүп турар, чижээ, Кызыл хоорүүскому 1991-92 чылдарының дургузунда культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга 16 квартираны үндүрүп бээр деп айыткан. Оон аңгыда бо чылдан эгелеп Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүнениң комитеди (мурнундагы Тыва АССР-ниң Курлааны) чогаадыкчы ажылдакчыларга 27 аал чурттаар дөрт бажыңны ажылыскай аргазы-биле тударын планче киирер деп. Доктаалда оон-даа өске хемчеглер бар, ону бистиң солунга чыл эгезинде парлаан.

Эң чидиг айтырыгларның бирээзи — чурттаар оран-сава айтырыы. Сөөлгү үеде чүгле Кызыл, Ак-Довурак дээн ышкаш хоорайларда эвес, ам районнар төптеринде, кодээ суурларда безин бо айтырыгның нарывылап келгени дүвүрелди болдурбас аргажок. Бир чеже чурттакчы чоннуң сан талазы-биле өзүп турарының болгаш өске талазында бажың-балгат тудуунуң темпилериниң оожум дежилелде болуп турарының чылдагааны-биле чурттаар чер айтырыы чидиии, бергези-биле социал чорулдаалериниң тургустунарынга үндезин болу берип болуру-биле нарын. Кижилерниң чурттаар чери багайда (чамдык таварылгаларда баш кырында шуут дээвир чок болуп турда) долу чогаадыкчы ажыл дугайында чугаалаары безин ааска эптешпес.

Культура министри Ч. Ч.-Д. Ондарның президиум хуралынга берген дыңнадыындан алырга, чүгле Кызыл хоорайда 120 культура ажылдакчызының таарымчалыг чурттаар чери чок болуп турар. Азы өскээр чугаалаарга, оларның чамдыктары шуут бажың чок, дөргүл-төрелиниң чанында кыстынып турар ийикче, азы аалчылар бажыңында чурттап турар, чамдыктары түр олурар, бичии бажыңчыгаштар холезилеп ап турар. А бир кезии — 3-4 өрээл квартираларда (коммуналкаларда) база-ла ол-ла хире өг-бүлелер-биле кады чурттап олурар. Куруг аас болбазы-биле бодумнуң билирим каш чижектерни маңаа киирип көрейн. Культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар мурнунда хөгжүм-шии театрының нити чуртталга черинге бичии өрээлдиг турган. Ам ооңуң ээзиниң ачы-биле Кадык камгалал министерствозунуң ийи өрээл квартиразында (ол база общежитие кылдыр санаттынып турар) 5 кижи чурттап олурар. Бажың алырының оочурундан Ондарны ушпуун квартирга, ол айтырыг ужун хоорүүскомче чеде бээрге, «бажыңныг-дыр силер, ам чүгле чуртталга ноолун алгыдарының оочурунга туруп болур силер» деп харыы берген.

Александр Даржай эртитөлевилелдиң ийиг суу-даа кипртиммээн үш өрээл квартиразында үш өг-бүле кады сес кижи чурттап турар. Ында ол 1972 чылдан бээр чурттап келген. Бистиң хүндүлүг херээжен чогаалчывыс Екатерина Танова база уруглары-биле кады чурттап олурар. Салим Сүрүң-оол эртитөлевилелдиң чартык чаагайжыттынган бажыңында. Ат-сураглыг, кайгамчык чогаалчыларывыс Степан Сарыг-оол, Леонид Чадамба чаагайжыттынган, чаа, делгем бажың деп чүве көрбейн барганнар...

Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак ук айтырыгны чугаалажып турда, мындыг чижектерни сактып келди: сургакчылап чорда, Салчак Молдурганың өөнүң ээзи ол даргага келгеш, ийи бичии өрээлде сес кижи чурттап олурарының дугайында чугаалаан. Улуг-Хемниң Ак-Туругда Моңгуш Өлчей-оол ортузунда печкалыг, борбак бажыңда чурттап олурар болган. Бо ийи чаңгыс чижектен көөрге безин культура ажылдакчыларынга чер-черлерде эрге-чагырга органнарының, оларның күүсекчи комитеттериниң кандыг хамаарылгалыы коступ турар. Чонун, республиказын уран чогаадылга-биле алдаржыдып чоруур кижилер кайы-бир саазын «чогаадылгалыг», дарга баштыг дүжүметтен дора байдалдарда чурттап олурары бистиң системаның база бир ээдеп-чиктиг илерели болгай. Үш-дөрт өрээл чаагайжыттынган квартираны алырын алгаш, ооң ажыглаалыы ёзулуг-ла ужур-дүрүм чок кылдыр аажылаар кижилер барын билир бис. Ындыгларның ук квартирага самогон хайындырып, арагачылар чыып, бажың холезинин ай-айы-биле төлевейн турарының чижектери ийи чаңгыс эвес. Улус ылангыя күүскомнар даргалары бажың алырының оочуру бар, ону сагыыры албан болгай дижири чугаажок. Ону билип турар бис. Хоойлуну сагыыры биске дүрүм. Ынчалзажок хоойлунуң ужуундан аңгыда бистиң амыдыралывыска кижизиг чоруктуң илерели база албан турар ужурлуг. Оон башка гуманныг чоруктуң дугайында чугаалаан-даа херээ чок.

Тыва хөгжүм херекселдери чогаадып кылып олурар чок дээн мастерни оочуру келбээн дээш, канчап бичии бажыңга олуртуп алгаш сагыш амыраарыл? «Саян» ансамбльдиң идегелдиг шынзыдып эгелээн аныяк, чараш ыраажызы Титов Санчат Кызылга бажың чогундан бергедеп, өг-бүлезиниң чурттап турары Таңдыже дедир чанып, хулиганнарга эттедип, падып барап турда-ла безин ол талантылыг аныяк кижиге бичии-даа сагыш човаашкын, кичээнгей деп чүве чок болурдур бис. А ооң орнунга чамдык оочуру келген кижилер чаагайжыттынган бажың апкан соонда хуу болгаш күрүне деп ийи оран-савалыг апаары чажырар-даа хире эвес аргажок билдиинип турар факт ышкажыл. Чүгле харын документилер талазы-биле ол бүгү таарыштыр кылдынганындан, шынап-ла, ындыгларга негелде тургузуп, кадалыр арга чок болур. Амыдыралда таваржып турар чүүлдерин бар деп шынын чугаалаар апаар.

Амгы үеде чурттаар чер чогундан «Саян», «Аян», «Чалыы назын», «Азия төвү», «Тыва» ансамбльдерден 15 кижи боттарының чогаадыкчы коллективтерин берге байдалдыг ужун каггаан. 5 кижи үнериниң дугайында билдиринишкин бижип алган чорупт турар. Районнарда чогаал болгаш уран чүүлге салым-чаянныг кижилерниң чурттап олурар байдалдары база ындыг-ла сагышты өөртүптер хире эвес. Бир эвес ук кижи кайы-бир чогаадыкчы эвилелдиң (чижээ, ССРЭ-ниң чогаалчылар, чурукчулар, журналистер эвилелдериниң) кежигүнү болза, анаа ажылчын кабинет кылдыр 12-15 дөрбелчин метр хемчээлдиг аңгы өрээлди тускайлап бээри ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чогаадыкчы интеллигенцияның дугайында хүлээп алган бир доктаалында көрдүнген. Ынчалза-даа ындыг доктаал бар дээрзин чамдык күүскомнарда безин билбес-даа дизивизе каржы частырыг болбас боор. А билир-даа болза ону күүседиринче кым-даа далашпайн турар. Бистер артык ажылчын кабинет дугайында бодаар хамаанчок, анаа чурттапкы дег шору оран-савага чединзе деп күзээрдеи өске харыывыс чок.

Кандыг-даа кижиниң бир-ги ээлчегде чугулалаар айтырыы — чурттаар бажың-балгат дугайы. Баш кырында шору дээвиирлиг болзуңза-ла, ажыл-агыйның болгаш арткан бүгү айтырыгларың чоорту аайлажып чоруй баар. Ынчангаш-ла Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чоокку чылдарда культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларынга чурттаар оран-саваның болгаш ажылдаар черлериниң байдалдарын экижидериниң талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алганы бо. А ооң канчаар күүсеттинерин бистер, парлалга ажылдакчылары база контрольга алгаш, бо айтырыгже чаңгыс эвес удаа эглип кээп турарывыс чугула боор. Оон башка хүлээп алдынган чамдык шиитпирлер, элезинче сиңген суг дег, чоорту түңнел чок эстип чоруй баарынга чат-ла шөйгүп калган болгай бис.

Культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының берге байдалдарының дугайында Министрлер Чөвүлелиниң деднели-биле бир дугаар көрүп турарын Александр Даржай ук хуралга чугаазынга демдегледи. Шынап-ла, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак бо айтырыгны кичээнгейге ап, культураже көрүп турарын эки ожаашкын деп үнелээр апаар. Хамык-ла бергелеривис бодувустуң культура чогувустан болуп турарын медереп билип эгелээнивис чаагай, төлептиг амыдыралче чүткүлдүң үндезинин апаарынга идегеп каалыынар...

Надежда ЭРГЕП.

САДЫГЖЫ

Садыгжының чаңчылы ындыг: чаа-чаа барааннарын делгексээр. Ону дүрген садып алырынче чоннуң кичээнгейин углаар. Барааннар барда садыгжы өөрүшкүлүг. Чөөн-Хемчиктиң Шемиде Борбак-Арыг суурнуң садыгжызы Наталья Серен-ооловна Донгак ол ажылынга сес чыл болган. Ажыл-агый барааннарын садыглаарының талазы-биле бедик мергежилдиг. Барааннар саарылгазының планныг даалгалары ажыр күүсеттингилээн. «Большевик» совхозтуң малчыннарынга таарымчалыг барааннарның келирин ол база бодап турар. Малчыннарга аяк-сава, демир-хууңнар, тыва аптаралар, үлгүүрлер дээш, чүү херек эвес боор.

Ооң ажылдаар садыы делгем, өрээлдери чырык. Барааннар кээрге, ол ону дораан-на уштуп, сайгарып делгээр. Ол магазинниң база бир ажылдакчызы Лариса Моңгуш барааннарны садып сайгарарынга дузалажыр.

ЧУРУКТА: Шеминиң садыгжызы Наталья Донгак.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ӨӨРҮНЧҮГ БОЛДУ

Бистиң оглувус Артур ачазы-биле машинага чоруп орда, орукка удур келген ээзирик чолаачылыг улуг КамАЗ машина үстүрген. Түңнелинде машинага чораан пассажирлерден Артур аар кемдээшкинге таварышкан. Бергедеп, девидээн улус орукка машина доступ турда, «Нива» машина тура каапкан. Машинаның ээлери оглувусту алгаш, Ак-Довурактың кезип эмнээр эмнелгезинге чедиргеш, чыттырып каапкан. Озал-ондакка таварышкан машинаның кижилери «Ниваның» дугаарын-даа көрүп албаан, ээлериниң ат-сывын-даа айтырып албаан. Таныывазывыс буянныг чонум силерге. Артурнуң ада-иези Николай Агбаанович, Эмма Салчаковна Хертектер курлак чедир мөгейип, өөрүп-четтиришкинниң сөстерин сеткиливис ханызындан солун дамчыштыр илереттивис. Бистиң бажывывыска кирип, аяк шайдан ижиптерингерни диледивис. Ол ышкаш эмнелге чаңынга тургаш, бистиң олгувусту кирип көдүрүжүп каап дуза каткан акывыска база улуу-биле четтирдивис.

Эмнелгениң кезер эмчизи Александр Петрович Лещенко дүрген эмчи дузазын чедирип, эмнээн соонда, Артур ийи дугаар төрүттүнген дег, кан кадык кылдыр сегээн. Төлүвүстүң амы-тынын дээш дүн-хүн чок туржуп келген сагыш човангыр, кижизиг, төлептиг мөзү-шынарлыг, чаагай сеткилдиг Александр Петрович баштаан салбырның коллективинге, ында ажылдап турар сестралар, санитаркаларга амы-хууда аас-кежикти, чаагай чолду, ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни өг-бүлевис мурнундан күзедивис.

Эмма, Николай ХЕРТЕКТЕР.
Бай-Тайга району.

Саналдар, бодалдар

ИЕ ЧЕРИВИСТИ ХУМАГАЛААЛЫҢАР

Чер дугайында чугаа-ла хөй, ынчалзажок канчаар, ол дээрге бистиң азыраакчывыс ышкажыл. Чер дугайында хоойлу база хүлээп ап тур ышкажыл бис. Мурнуку чылдарда ол байлаавывысты дугайын хым-даа ... албайн келген-ле частырыг болбас боор. Тускай хоойлу безин турбады чок. Рынок системазынче шилчип турар үеде чер база нити бойдус дугайында айтырыг шыгыы тургустунуп келди. Бистиң Тываның девискээр шалу 170 муң дөрбелчин километр. Ол дээрге мал азыраарынга тараа тарыырынга четчир шол-дур.

Сөөлгү үеде тудуг-суур база техниканың ковудаашкыны-биле черниң кыры аажок үрелип тур. Каш чижектен көөрге: хоорай, суурлар чоогунда сиигарлар ковудаан, алгили, сай-доврак херек болгай. Оон аңгыда организациялар, бүдүрүлгелер туралаагы-ла чер бурунзунге демир-дес, эт-херексел, тудуг материалдарының үрелген артынчылары дээш черле чүнү төкпес чүве дээр! А ону төгер черлерни айтып каан. Ындыг-даа болза, ол бокту карак ажыттап төп турар. Кызыл хоорайның мурнуу талазын самолёттан көрээлиңер даан. Каа-Хем суурдан Сукпакка чедир чер кырында кылаңнаан шил, төккен бок дендии хөй. Оон аңгыда районнар, совхозтар, төптериниң чоок-кавызы база ындыг. Сарыг-Сеп суурнуң самолёт хонар шөлүнүң чанында 30 гектар хире черде бок төккен. А Мерген хемниң аксында, Коштан хемниң унунда барып төп эгелээн. Ол кавының буга-арык, оруктар уннарындан, хамызындан улус сиген кезип ап турду. Мал-маган база оъттаар черлер ол чүве. Ам ында байдал көңгүс өскерилген. Мал-маган, куш-дагаа оът тып чиириниң орнунга даван-далап балыглап, сыгар чыгы турар. Кижи-даа кылаштап эртер арга чок.

Бок төгер черлер чедишпес апарганы ол бе? А чамдык улус машина-техниканың кезектери, тудугга херегл... чүүлдерни безин ооң ам тып ап, ажыглап турар. Чүве ээбек турда тоовайн октагылап турганывыс ол-дур. Шак ынчап төтчегтеп турган улус ам бо-ла рынок үезинде «ырмавыс сынар ыдывыс мунар» бис.

Ие черивисти шак ынчалдыр «дорамчылап» турарывыска канчап таарҗыры? Биске чер бичии-даа болза херек. Ол арыг болур ужурлуг, анаа ногаа тараай, мал кадаргай. Черни шак ынчалдыр бакка ажыглап турары мени шаган тура дүвүредип келген. Ынчангаш бо дугайында «Шынга» бир удаа, «Тываның аныяктарынга» ийи удаа бижниримге-даа үндүрбээн чүве. Та чүге? Ынчангаш моон санал-бодалым чүл дээрге, бирээде, бок төгер черлерде байдалды эрге-чагырга органнары (кодээ, суур, хоорай Советтери) шуут-ла холга алыр, чер ээзи болур эргезин болгаш хүлээлгезин бүрүн күүседир, ону шыны чурумчудар болза эки. Ийиде, чер эдилээр эргени албан черлери, организациялар, бүдүрүлгелер болгаш хуу-даа кижилер чөпшээредип алыр болганда, ону арыг-силиг хумагалыг эдилээри шуптувустуң ыдыктыг хүлээлгевис болур ужурлуг.

Василий УИНУКАП.
Кызыл хоорай.

Хамааты камгалалы

ТЫВАГА ХАМААРЫШТЫР

Тыва АССР-ниң хамааты камгалалының удуртукчуларының ээлчеглиг хуралы Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралдаар залынга эрткен субботада болган. Аңаа районнарның хамааты камгалалының штабтарының удуртукчулары, республиканың улуг-улуг ажыл-агый болгаш бүдүрүлге черлериниң төлээлери, Кызыл гарнизонунуң офицерлери киришкен.

Ук хуралга республиканың хамааты камгалалының штаб начальниги, полковник Виталий Иванович Чистяков түскай илеткелди кылган. Бистиң корреспондентивис аңаа ужурашкаш, мындыг айтырыгларны салган.

— Виталий Иванович, хамааты камгалалының ажылының бир кол чүүлү — дайын айыылындан камгалалыры болгай. Ындыг-даа болза, сөөлгү үеде бистиң чуртувус, ылангыя АКШ-биле харылзааларывы экижиткен болгай. Ынчангаш бо угланыышкынга бистер хамааты камгалалының ажылдарының хемчээлин эвээжетпес бис бе?

— Маңаа мындыг кыска харыыны бериксээн ийик мен. Чижээлээрге, АКШ-тың камгалал министерствозунуң саң-хөөзү ол талазы-биле эвээжевээн болгай. Харын ол-бооду улам сайзырадып, стратегтиг база чадаг шеригниң болгаш шериг-агаар күштери дыка бедик деңнелде туруп турар. Дайын айыылы бистиң чуртувуска чайлаан-даа болза, ону шуут долузу-биле узуткаваан дээрзин медерээр херек. Ынчангаш бистер хамааты камгалалының бюджедин болгаш ол талазы-биле кылыр ажылдың хемчээлин өскертпес ужурлуг бис.

— Сөөлгү үеде бистиң чуртувуска хамаарыштыр болган айыылдыг чүүлдерден чүнү онза демдеглеп болур силер?

— Эң-не айыылдыг чүүл, силер билир болгай силер — Чернобыль хай-халавы болгай. Ынчаарга Россия Федерациязынга хамаарыштыр алыр болза, эрткен чылдың чүгле 9 айларының дургузунда 200 ажыг берге таварылгалар болгулаан. Ол чүүлдер бистиң республиканы база оюп эртпейн турарын айтыр апаар. Оларның аразында улуг өрттер, үерлээшкиннер, а ноябрь 15-те чер шимчээн болгай. Өвүрде Дус-Даг суурга болгаш Үбса-Нур хөлдүң соңгу талазынга 6 балл чедип турган. А Шагаан-Арыгта 5 балл, Кызылга бо удаада 3 балл болган болгай. Аас-кежик болуп үрегдээшкиннер болгаш кижилерге айыыл таварышпаан. Бодап-даа көрүңер даан, 6 балл дээрге кедергей шыырак күш-тур. Бистиң чурттап турар зонавыс дээрге, чер шимчээр болза 7-9 балл чедер черде турар улус-тур бис.

— Тываның девискээринде чурттакчы чоңга айыыл тургузуп болур улуг бүдүрүлгелер бар бе?

— Химниктиг айыылдыг үш бүдүрүлге бар: Хову-Аксыда «Тыва кобальт», Кызылдың өът комбинады болгаш Кызыл-Мажалыктың өът комбинады. Чүге дизе, бо бүдүрүлгелер ажылында аммиакты ажыглап турар. Ол хоралыг чүүл бүдүрүлгеге авария, азы өрт болганда, чоң-ла болза, чер шимчээшкининиң үезинде агаарже үнгеш, хат-салгыын аайы-биле кайнаар-даа чедип, кижилерни болгаш дириг амытаннарны, өъттерни хоранныыр. Чижээлээрге, Хову-Аксының эрги суурунда 2300 кижиниң 700-ү ындыг айыылга таваржып болур. А Кызыл-Мажалыкта 6 муң кижиниң 1200-ү база-ла ындыг бооп болур. Кызылдың өът комбинадын алыр болза, ук бүдүрүлгени долгандыр 2 километр черде чурттап турар 5 муң кижиниң 600-ү ындыг айыылга таваржып болур.

— Мындыг байдалдарда камгаланырының эң-не бедүүн аргазы чүл?

— Мындыг байдалдарда «КД» азы ДПГ-1 противогазтарны дораан ажыглап болур. Бо бүдүрүлгелерниң ажылдакчылары болгаш ажылчыннары амгы үеде ындыг противогазтар-биле долу хандыртынган.

— Чамдык үелерде чурттакчы чоң массалыг аарыгларга таваржы бээр болгай. Ол талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Виталий Иванович?

— Зона аайы-биле тускай аарыглар база турар. Чижээлээрге, Тывага хамаарыштыр алыр болза, сибирь язвазы үнүп болур. Ол республиканың бүгү девискээринге тарап болур. Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга районнарга чума тарап болур. Улуг-Хем, Каа-Хем болгаш Кызыл районнарга туляремия аарыы тыптып болур.

Ынчаарга 1989-1990 чылдың чайгы үелеринде Шагаан-Арыг хоорайга паратифтен улус аараан турган болгай. 1989 чылда 198 кижи, а 1990 чылда 147 кижи аараан.

— Өрттерге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бисте өрттер дээрге чылдың болур чүүлдер-дир. Ону колдуунда-ла арга-арыг кирген улус үндүрүп турар. Ол кургаг, чаъс чок үелерде өөскүүр. Ол талазы-биле Таңды, Өвүр, Каа-Хем, Тожу болгаш Бии-Хем районнар улуг кошаралга таваржып турар.

— Четтирдивис.

Виктор КАРА-САЛ беседалашкан.

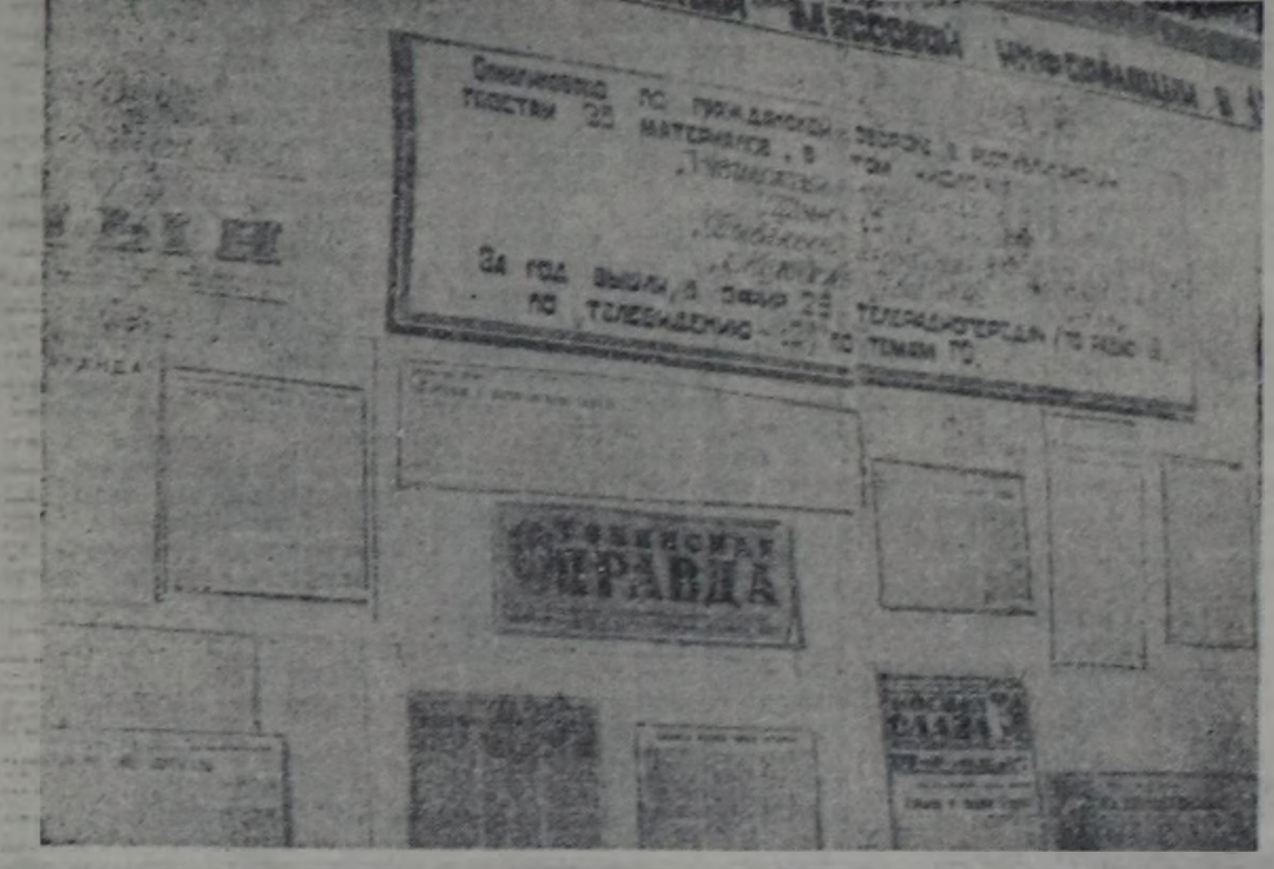

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ
ТЕЛ. 3-34-39

2. ХАРЫЫСАЛГА ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Шынап-ла, чажыргаш чоор бис: хайгаарап, көрүп чоруурга, харыысалга, негелде, күүселде дугайын уттуптар апарган бис. Чүгле хөй чугаа кылырынга сундулуувус ам-даа читпээн. Мындыг бодалдарны чоок мурнунда парлаттынган («Шын» № 298, декабрь 29) материалга илереткен мен. Ам оларны улай ужуктап көрейн.

Бир дугаарында, харыысалга дугайы. Ол бистиң шуптувуска бүрүн хамаарыр. Ылангыя ол айтырыгны удуртукчу эштер утпайн, хайыга кертип алгаш чоруурун күзээр мен. Чүге? Маңаа амыдыралчы чижектер херек бе? Киирейн. Ону мендээ республиканың шериг комиссариадының килдис начальниги майор М. М. Жиц берген чүве. Михаил Маркович эрткен чылдың декабрь эгезинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың даалгазы-биле Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Тес-Хем районнарга чораан. Сорулгазы — районнар төптеринде болгаш ажыл-агыйларда улус депутаттарының чер-чер Советтериниң удуртукчулары, шериг комиссарлары, участок шагдаалары, шериг-учёт столунуң начальниктери база ада-иелер-биле ужуражып, шеригже баар келдирилге алгаш, чер-черде шериг комиссариаттарынга келбейн, ында-мында дезип чоруп турар оолдарны тывары, оларны түс-түс шериг кезектеринче чорудары. Бо чүүл республика комиссариадының харыысалгалыг ажылдакчыларын түс-түс районнарга, совхозтарга ыдып-ла чедип турган, шериг назылыг оолдарны боттары чорудар апарганы ол чүве бе? Чок. Улус депутаттарының районнар болгаш өске-даа чер-чер Советтериниң күүскомнарының чамдык удуртукчуларын боттарының өске ажылынче хөй чардыктыг, чамдык айтырыгларны ийиги черже кылдыр көре бээринден, аңаа хамаарыштыр контроль-хыналда тургуспайн баарындан, өскелер чугаалаарга, харыысалга болгаш негелде чогундан ындыг мындыг таарымча чок байдалдар тургустунуп турар. А үстүнде адааның коллективтер, түс-түс кижилер харылзаа тутпайн, боттарынга даянып, деткимче ап шыдавайн келгеннер. Оон уламындан, чижээ, Чөөн-Хемчик районга эрткен күскү келдирилге үезинде районнуң шериг комиссариадынга 8 оол келбейн барган. Олар ам дезип чоруп турар. Шериг назыны чеде берген оолдар-биле ажыл Хорум-Даг, Чыргакы, Чыраа-Бажы суурларда болгаш Чалааны хоорай Советиниң күүскомунда шоолуг эвес. Олар хөй-нийти организациялары-биле харылзашпайн турар. Келдирилгени алгаш, ында айыткан хүнүнде, шагында районнуң шериг комиссариадынга келбейн, а ыракты малчын коданнар азы суурларже чоруй баргылаан шериг назылыгларны олар сүрүп, тывар хемчеглерни албаан. Чыраа-Бажы суурда шериг-учёт столунуң начальниги Анатолий Назыты шеригге келдирткен оолдарны ийи хүн саадаткан. Артында-ла ажыл шагының үезинде ол бажыңынга орган. А кожуун Совет даргазы ол хүн бодунуң хуу херээн кылып Чыргакы чоруй барган болган.

Хорум-Даг суурга Орлан Комбу-Сүрүңнүң адынга келген келдирилгени 10 хонук чыткан. Авазы ону билбээн, дыңнаваан. Орланның авазы Анастасия уруглар садынга ажылдап турар. Бо таварылгада бо не бедик харыысалгалыын көргускен. Кажан аңаа оглу шериг баар дугайында дыңнадыптарга, ол оглун дораан белеткээш аъткарыпкан. Ындыг иелер, ындыг ададар хөй-ле болза деп күзээр херек. Ынчалза-даа бо кожуун Совет шериг баар үш оолду учётка шуут киирбээни база илерээн.

Бай-Тайгада байдал ындыг-ла кончуг эки эвес. Шеригже оя кижини Бай-Тал суурга кыйгырткан. Оларның 6-зы келбээн, тайгаже чүве берген боттар. Ол дугайын кожуун Совет даргазының оралакчызы Байлак Данаарлан айтырарга, совхоз директору Чүрүңай Хертек транспорт-биле хандырбастыр дээп. А келдирилге начальниги Татьяна Бавыс-оол учёт чогундан кожа кижини шеригже чорударын безин билбес болган. Ажыл-биле чугаалаарга, ол-бо деп чылдагаанга сылдаан, бодунуң бедик ажылын безирген херээ бар бе ынчаш? Ооң кадында Бай-Тал суурда участок төлээзи Валерий Сыгыт-оол «Ол мээн ажылым эвес-тир» дээш, кожуун Советке дезип турар оолдарга хамаарыштыр дуза чедирбейн ойталаан. «Бүгү-нити шериг хүлээлгезиниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 99 дугаар чүүлүнүң 3-кү кезээнде мынчаар тодараткан: «Бүгү-нити шериг хүлээлгезин күүсединден ойталап турар кижилерни тып, дилээрин чорудар». Хоойлунуң бо одуруглары чогум-на участок шагдааларының ажылынга дорт хамааржыр дээрзин билип алзывысса эки боор, Валерий Таар-оолович.

Шуй суур. Шериг назылыг, ынчалза-даа олче чоруур үезинде чорбаан оолдар дугайында айтырыг тургузуп барган комиссия кежигүннери ол суурга кежээкиниң беш шак чартык үезинде чеде берген. Кыжыкы кыска хүнде дораан-на караңгылай бээр. Ол хирезинде-ле кожуун Советтиң ийи өрээли чырык чогундан караңгы турган. Ажылдан эртежик чоруй барган кожуун Совет даргазының оралакчызы Вера Коңгар чүге эртежик келбээн силер дээн хоонуг шала шыжыгар болган. Ылангыя ол «Аваларым чорутпас-тыр!» деп турган. Мырыңай 6 кижи шеригге албан эрттирер хүлээлгезин күүсетпейн, аңаа-ла дезип чоруп турда, барып-барып удуртукчу кижи ынча дээрге болур бе? Чок болбайн.

Ыраккы Кара-Хөл суурдан 9 оолду шеригже ам-даа чорутпаан. Бо талазы-биле совхоз директору Николай Ооржак, кожуун Совет даргазы Күдер Ооржак, участок төлээзи Валерий Куулар чүнү бодап турарыл? Ада-иезиниң, чоок кижилериниң, эш-өөрүнүң дамчыыр чугааларынга, «дидир-дидиринге» алыскаш, хейде коргуп, сүртеп, ында-мында дезип чоруур оолдар Сүт-Хөл районнуң Ийме, Ишкин, Тес-Хемниң Самагалдай, Улуг-Хемниң Ак-Тал, Кызыл-Даг, Ак-Туруг, Арыг-Үзүү суурларында бар. Ылангыя Ак-Тал суурда байдалды кижи шуут-ла кайгап ханмас. Шериг чоруурундан ойталаан, аңаа-ла бодунуң турары-биле аараан мен деп сылдап алгаш Хову-Аксының эмнелгезинге кулаа иринненин кадатпааны дээш эрткен чылдың ноябрь 27-де чыдып алгаш Сабис Сотпа дугайында чүнү чугаалап болурул? Ону база-ла Хорагай-оол ышкаш коргуп кижи дээр бе, дидим эвес, турушчок сол-дур дээр бе? Бо таварылгада ол «үнелелдер» аңаа черле таарыжып деп бодаар мен. Келдирилгени алган соонда удавас солдат апаар кижи баштай-ла (кандыг-даа чылдагаан чокка) келдирилге пунктузунга келир. Ол — хүлээлге-дир. Ону Хоойлуда айтып кааны база катап сагындырайн. Ындыг-даа болза, Сабистиң авазы — суурда херээженнер чөвүлелиниң хостаттырган даргазы Ч. С. Сотпа, участок шагдаазы биче лейтенант Александр Сагаан-оол, совхоз директору Василий Оюн, Ак-Тал кожуун Советтиң күүском даргазы В. Д. Баваа бо аныяк кижини шеригже дорген аъткарар, ону үдеп кааргынга чүге кириштээнил? Мында чаңгыс чажыт бар: дагыр салаа талазын тыртар дээрин ышкаш, олар Владимир Донгаковичиден аңгызы шупту төрел-дөргүл улус чүве-дир! Ынчангаш дазылы быжыг улус канчаар күзей-дир бис, ынчаар аажылаар бис дээр чыгыы аан. Ол-ла совхозтуң кол инженери Андрей Бады шериг чоруур ужурлуг оглун Кызылда № 1 КПТУ-да чолаачыларның толевирлиг курстарында өөредип каан. Бо база чөптүг чылдагаан эвес-тир. Канчап-чоол-даа тургаш, оглун шериг чорутпас дээн сеткил ышкажыл. Ам оон оглун шеригже чорудупкан.

Б.-Б. М. Иргит Тес-Хем районнуң прокурору болуп ажылдап турган. Ам өске ажылда. Аңаа хоойлу-дүрүм дугайында суртаал кылган херээ чогу билдинир турбуже, ол оглу Антонну шеригже чорутпайн барган. Бай-Белек Манзыладевич-биле чугааны партия райкомунга чоруткан. Ол аңаа аазадыкын кылза-даа, оон түңнел үндүрбээн. Антонуң авазы — Александра Монгушевна — партияның Тес-Хем райкомунуң библиотеказының эргелекчизи. Ол «Оглумну шеригже чорутпас мен» дээн хоонун илередип турган... Антон ам шериг хүлээлгезин күүседип эгелей берген.

Үстүнде чижектерде ады кирген эштер шупту удуртур ажылдакчылар-дыр дээрзин эскерип каары берге эвес. Олар хоойлу-дүрүм айтырыгларын, чуртта болгаш республикада байдалды эки билирлер. Националдар аразының харылзааларында чөрүлдээлер дугайында олар чаңгыс эвес удаа номчаан деп билир мен. Ийет, амдыызында Армияда, Шериг-Далай Флодунда солдат, матрос оолдар аразында чамдыкта бо-ла болу бээр чөрүлдээлер дугайын чажырбайн тур мен. Ону экижидерниң айтырыгларын дээди деңнелде, оон иштинде бистиң республикада шинчилелдерниң турар. Мону чүгле ада-иелерге чедиңгир кылдыр тайылбырлап бээри — шериг назыны четкен оолдарны учётка тургузар, оларның ортузунга суртаал ажылы кылыр, чогуур үезинде шериг кезектеринче чорудар ужурлуг кижилерниң хүлээлгези-дир. Ындыг турбуже, үстүнде киирген чижектерде ышкаш, ол кижилер чонунуң, Төрээн чуртунуң мурнунга кылыр ажылын ак сеткилдиг күүсетпейн, харыысалгазын уттуп турар-дыр. Мону шуут дорту-биле буруу шавар херек. Удуртукчу эштер ындыг турда, бодунуң ада-иелерден чүнү негээр, чүнү айтырар бис.

Ийиде, негелде болгаш күүселде дугайы. Чер-черде улус депутаттарының Советтериниң күүскомнарынга бүрүн эргени холга тудуп берген. Ынчалза-даа оларның боттуг, дээштиг ажылы ам-даа көзүлбейн турар. Шериг-учёт столунуң начальниктеринден, участок төлээлекчилеринден, шагдаалардан, келдирилге пункттарының кежигүннеринден, херээженнер чөвүлелдериниң удуртукчуларындан, комсомол комитеттериниң секретарьларындан оларның негелде кылбайн келгениниң чижээ кайда-даа бар. Ажылга негелде чокта күүселде чедип албазы болбайн канчаар. Ону чаңгыс талалай бербейн, бирээзин кол, чугула, а өскезин ийиги черге кылдыр аңгылавайн дээрим ол, бир дем-биле харылзаалыг күүседир болза, ылангыя удуртукчу эштер харыысалганы база негелдени утпас болза, кайа-даа чүлеш бүдүнгүр. Хөйге кескү апаар дээрзинге бүзүрээр мен. Шеригже солдар аъткарар сезонуг үеде чамдык кожуун Советтерге тургустунган берген байдалдарны моон соңгаар катаптавайн, ону ылап-ла республиканың шериг комиссариадының харыысалгалыг ажылдакчызы чеде бээрге, ам-ла хөделип эгелевейн, аңаа-ла ак сеткил-биле, ажыл-херекчи бүзүрел-биле боттарының дорт хүлээлгезин күүсетсе чүл? Оолдарывыс база боттарының ыдыктыг хүлээлгезин күүсетсин. Оларны кыйгындан хейде-ле дамчыыр чугаалар-биле коргудуп, корткактап турбайн, ада база не хүлээлгевис күүседип, ак сүдүвүс чажып, ак оруктуг кылып, чагыг-сөзүвүс берип, чаагай йөрээлден салып турган үдеп кагарывысса кандыгыл?

Шагтыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

ТВ

ЯНВАРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.55 Мультфильм. 11.20 Уругларның хөгжүм клуву. 12.00 Медээлер. 12.15 — 14.00 «Сес». 15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм, 2-ги сериязы. 16.10 Ю. Слесарев (фортепиано) ойнаар. 16.25 Мультфильм. 16.35 Уруглар шагы. 17.35 «Мурад Кажлаев. Ритмнер болгаш чылдар». Телефильм. 18.40 «Правда» кудумчузу. Телеочерк. 19.20 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Сес». 23.30 Фестивальдар. Конкурстар. Концерттер. 00.30 «Кыс уруу». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 01.55 — 02.45 «Ойна, гармонь!».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Адам биле Марыля». Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Хана солуну ЭСМ кылып турар. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35 Нинти биология. 10 класс. «Дириг амытаннар ораны канчаар сайзырап келгенил». 11.05 Бистиң садывыс. 11.35 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкын. «Квебек Нордикс» (Канада) — «Динамо» (Москва). 13.35 «Аажы-чаңнары таарышпаан». Уран-чечен телефильм. 14.55 «Амыдыралдың ындыы талазында». Барымдаалыг фильм. 15.15 — 15.50 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Таныжылар. Гинтарас Ринкявичюс».

КЫЗЫЛДАН

17.00 Уругларга фильм. 18.00 «Тыва черде». 18.35 Медээлер. 18.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

18.45 Хоккей. Эш хуу ужуражыышкын. «Квебек Нордикс» (Канада) — «Динамо» (Москва). Чарлалдар. Саарда (20.05) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 — 23.15 «Ырбакчы». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Россияның барымдаалыг фильмнер экраны. 18.20 Коллаж. 18.30 — 18.45 Россияның парламент медээчизи.

ЯНВАРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Ажыл-херекчи курьер. 9.15 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 Медээлер. 12.15 — 13.15 Фестивальдар. Конкурстар. Концерттер. 15.00 Ажыл-херекчи курьер. 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.05 В. Андреевтиң төрүттүгенинден бээр 130 хар болганынга. 16.55 Уругларга фильм. «Илби-шидилиг чиичи дугайында тоол». 1-ги сериязы. 18.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.45 Шыдыраага делегей маргылдаазының түңнелдери. 19.15 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Ыры-90». 23.40 «Чоогунда хол дегбээн чер». Телефильм. 00.40 «Ажок чараш эр». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 01.45 — 02.50 АКШ-тың далай шеригниң президент оркестриниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15, 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Бойдуста сүт. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Куштарның сагыш салыышкыннары. 11.05 Орус чугаа. 12.05 Телефильм. 13.55 «Үндезиннер». Мурнуу Уралдың культура хүннери. 14.25 Россияның барымдаалыг фильмнер экраны. 15.45 — 16.15 Ритмниг гимнастика. 17.00 Эртем-тайылбырлыг фильм. 18.00 Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Динамо» (Москва) — «Кнорр» (Болонья, Италия).

КЫЗЫЛДАН

18.40 Киножурнал. 18.50 Медээлер. 18.55 «Азия тову». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Улус ырызынга ынакшыл-биле». 21.00 «Үе». 21.45 — 22.50 «Ындыг база болгулаар...». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 «Россияның тывылгыр ажыл-херекчи кижилери». Константин Алексеев. (Станиславский). 19.15 Бичии концерт. 19.25 Коллаж. 19.30 Ритмниг гимнастика. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

ЯНВАРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.15 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 10.50 Казак ырылар. 11.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.00 Медээлер. 12.15 — 13.05 Улустарның ус-тывышчы уран чүүлүнүң дугайында. 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 16.05 «Бир эвес силерниң харыңар...» 16.50 Уругларга фильм. «Илби-шидилиг чиичи дугайында тоол». 2-ги сериязы. 17.55 Телефильм. 18.20 Мультфильм. 18.40 Бистиң садывыс. 19.10 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 19.25 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45 «Ажок чараш эр». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 01.45 — 02.55 В. Пономарева ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 7 класс. М. И. Глинка — «Вальс — фантазия». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Чаштанчы чүге читкенил? 11.05 «Бурда моден» сүмелеп тур». 12.05 «Ындыг база болгулаар». Уран-чечен телефильм. 13.10 «Хөгжүмчүже аттанар». Телефильм. 13.40 — 14.30 Л. Бетховен. Концерт. 16.50 Эртем-тайылбырлыг фильм. 17.45 Фехтование. «Мастерс» деп делегей маргылдаазы.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 Видеоканал «Тыва ТВ чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Телефильм. 20.45 Бүгүдеге спорт. 21.00 «Үе». 21.45 «Чингис-Хаанның салгакчызы». Уран-чечен фильм. 23.40 — 00.45 В. Ашкеназиниң концерттеринде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Чыл үелери. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

ЯНВАРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Камгалап хумагалааш дамчыт». 7.15 Бүгүдеге спорт. 7.35 Ритмниг гимнастика. 8.05 Эртенги хөглээшкинниң программазы. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 Медээлер. 9.20 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 11.10 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 11.40 Мультфильм. 11.50 «Топтуг томааныг Марта». Уран-чечен фильм. 1.2 сериялары. 14.05 «Чер кырының хевири». Эртем-тайылбырлыг фильм. 2-ги сериязы. 15.05 Медээлер. 15.20 «Бистиң чаш назынывыстың булуттары». Телефильм. 16.20 В. А. Моцарт. Концерт. 16.35 Тоолдар, ужуралдар оранында. «Чоң хоорайга ужуралдар». Уран-чечен телефильм. 18.05 Делегей панорамазы. 18.50 Мультфильм. 19.05 «Спрут-4». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Херээжен биле эр кижи». Лириктиг программа. 23.00 «Ыры-90». 01.45 «Ыт чүрээ». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 02.50 — 03.50 Джаз портреттери. А. Бабий.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.35 «Эос» грек ансамбльдың концерти. 9.05 «Хлебтиң тывылганы». Уран-чечен фильм. 10.30 Орус чугаа. 11.00 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.00 Мультфильм. 12.10 Смольный дугайында концерт. 13.00 «Кадык ажылдажылга». Видеоканал. 16.30 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. 18.00 «Дөртку хемчег». Барымдаалыг фильм. 19.00 «50×50» дамчыдылганың теледискотеказы. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 З. Сахабеева ырлаар. 20.45 Коллаж. 20.50 «Ялта — 91». 21.00 «Үе». 21.45 «Ыттың санааска хемеде үш кижи». Уран-чечен телефильм. 1.2 сериялары. 00.00 — 00.55 Бут бөмбүү. В. А. Гранаткинге турасказкан делегейниң аныяктар маргылдаазы. ССРЭ биле ГФР-ниң [illegible] командалары. ГФР-ден дамчыдылга.

ЯНВАРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен арте». 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Аң-чоруктчулар клуву». 12.30 «Кадык-шыл». 13.00 «Кол[illegible]ден дамчыдылга». 14.00 «Политиктиг чугаалар». 15.15 Концерт. 16.20 Чаа салгал шилип тур. 17.45 Симфониялыг оркестр концерти. 18.10 «Уолт Диснейге көргүзүп тур». Мультсериал. 19.00 Чаа кинолар. 19.15 «Улуг вальс». Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Үе». 21.45 «Ника — 90». 23.45 «Чараш кыстарның делегей конкурзу». 01.15 — 02.25 «Ыт чүрээ». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Цирк. 9.00 Братск хоорайның экологтуг байдалының дугайында телефильм. 9.00 С. Габайдулина. Концерт. 10.30 «Ногаан чууза». Уран-чечен телефильм. 1.2 сериялары. 12.45 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 11.55 Мультфильм. 13.20 Л. Фейхтвангер. «...Дуурук херээжен [illegible]». Телешии. 15.15 «Кадар он бир». 18.15 Россияның парламент медээчизи. 19.00 «Планета». Делегей программазы. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Фехтование. «Москва селемези» делегей маргылдаазы. 20.50 Чурукчунуң мастерскаязында. Алексей [illegible]. 21.00 «Үе». 21.45 [illegible] 21.20 Авторжу телевидение. Актерларның телебажыңы. «Көңгүс чаа». «Таныырыңар [illegible] кижи».

КИНО

ЯНВАРЬ 15-те

«НАЙЫРАЛ»: **«Бермудский треугольник»** 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: **«Охотники за привидениями»** 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Алёшкина охота»** 9.20, 12.40, **«Капитан «Пилигрима»** 10.40, 14.00, **«Человек из чёрной «Волги»** 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Очки в золотой оправе»** (Югославия — Италия — Франция) 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Профессионал»** (Франция) 14.10, 16.30, 18.50 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Друг бедных»** (2 сериялыг, Италия) 16.00, 18.40 шактарда.

Кызыл, Туран, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларга болгаш Эрзин, Хандагайты суурларга өртке удур болгаш камгалал-таңныыл, медээ-сигнализация херекселдерин тургузуп ажылдаар монтажчыларны болгаш оларның өөреникчилерин ук чурттакчылыг черлерниң кижилеринден хүлээп алырын Абаканның СМНУ-зының Кызылда арендада бүдүрүлгези чарлап тур.
Айтырыг салыр телефоннар дугаары: 2-43-42, 3-13-13.

* * *

Үлетпүр бүдүрүлгелерниң бухгалтерлерин өөредир беш айлыг хурсалыг курузунга өөренирин күзээннерни ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы чыыш чарлап тур.
Өөредилгениң өртээ 274 рубль.
Курс 1991 чылдың январьның 27-де эгелээр.

* * *

Ол школаа радиотелемастерлер өөредир курска чыылда база үрегдүүлеп турар. Оол-биле малы В. В. С. Д. Е чергениң чолаачыларының, секретарь-машинисткаларның мергежилдерин чедип алыр күзелдиглерниң база хүлээп ап турар.

Тыва АССР-ниң Садыг министерствозу, Тываның респотребсоюзу, «Ресобувьторг» бүдүрүлгениң коллективи күш-ажылдың хоочуну «Ресобувь» республиканың бүдүрүлгезиниң директору

Валентина Ивановна
ДЕРЯГИНАНЫҢ

хенертен мөчээнин дыңнадып, ооң дөргүл-төреелдеринге, чоок кижилеринге кажыыдалын илередип тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-23-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-20; ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-02; ● очулга — 3-34-93, корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн баарганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажыы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 40.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл январь 22 вторник

№ 12 (14512)

Садар өртээ 10 коп.

(Чагыдар өртээ 6 коп.).

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чыылдырар дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң бешки сессиязын 1991 чылдың февраль 18-те Москва хоорайга чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль. 1991 чылдың январь 18.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозунда

Бо чылдың январь 19-та партия рескомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралы болган.

Хуралга 1991 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң күрүне планының, бюджединиң төлевилелдериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

1991 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң күрүне планының төлевилелин колдуунда чаа негелделерни ёзугаар министерстволарның болгаш ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның саналдарын барымдаалап ажылдап кылганын, республиканың улус ажыл-агыйының чаа байдалдарда утланыышкыннарын көргүзүп турарын демдеглээн. Бюджет төлевилели амгы үениң бюджет-саң-хөө политиказынга үндезилеттинип, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эрге-хүлээлгелерин калбартырынга үндезилеттинген, ону тургузарының чаа-чаа принциптерин барымдаалап көрген.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, министерстволарның болгаш ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның коммунист удуртукчуларының кол сорулгалары болза улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарын, ооң рынок харылзааларынче, эң эвээш бергедээшкиннерлиг кылдыр шилчиирин хандырары, чоннуң амыдырал деңнелиниң кудулаарын болдурбазы, ооң социал камгалалының, ылаңгыя чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектериниң барааннарга өртектериниң база ачы-дуза чедирилгезиниң тарифтериниң улгадыры-биле холбаштыр камгалалының системазын ажылдап кылыры болур деп санаар.

Экономиканың болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң адырларынга күрүнениң болгаш девискээрлерниң эвээжеткен чагыгларының керээде айыткан болгаш рынок-даа өртектерин бараан кылыкчыларының улгаттырарының күселин-биле хөй орулгаларны ап болурунуң байдалдарында бүдүрүүшкүн деңнелиниң, ажылдарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң деңнелиниң кудулаарын болдурбас.

Материал-чиг эт курлавырларының, ылаңгыя бичии бүдүрүлгелерни тургузарының үезинде, ажыглалының ажыктыын улгаттырар, улустуң хереглелдиң барааннарын чоннуң кол массазының хереглелин хандырар хире хемчээлдерге кылып үндүрер кылдыр көвүдедир, бүгү-ле бараан бүдүрүкчүлери-биле керээлерни чарарын хандырар, продуктуларның болгаш барааннарның магадылал курлавырларын тургузар. Үзе шиитпирлеттинмээн айтырыгларны, ылаңгыя материал-техниктиг хандырылгага, ужар чүүл болгаш автомобиль транспортунга хамааржыр айтырыгларны, туйбуну болгаш өске-даа тудуг материалдарын, сүттү, мал саржааң, кондитер кылыгларын, ээртпес суксуннарны кылып үндүрерин көвүдедири-биле холбашкан айтырыгларны эчизинге чедир ажылдап кылыр.

Партия рескомунуң бюрозу рынокче шилчиир үеде Министрлер Чөвүлелиниң, министерстволарның болгаш ведомстволарның, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң дүүштүрүп башкарар ролюн күштелдирери чугула деп санап турар. Ол республиканың улус ажыл-агый комплекизиниң чогумчалыг ажылдаарының кол негелделериниң бирээзи бооп турар. Ол ышкаш учётту болгаш контрольду, камналга чурумун шыңгырадырын, күрүне болгаш бүдүрүлге сагылга-чурумун быжыглаарын чугула деп көрүп турар.

Республиканың 1991 чылда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң күрүне планының, бюджединиң төлевилелдерин партияның республика комитединиң бюрозунуң хуралынга киирген эдилгелерни болгаш саналдарны барымдаалап деткиирин республиканың Дээди Совединиң партийжи бөлүүнге болгаш коммунист депутаттарга даасkан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң күрүне планын, бюджедин Дээди Советтиң сессиязынга бадылаапының соонда коммунистерниң ажылчы чоннуң ортузунга 1991 чылда салдынган сорулгаларны күүседир талазы-биле политиктиг болгаш организакчы ажылды калбартырын партия рескомунуң комиссияларынга болгаш килдистеринге, партияның Кызыл хоорайга, райкомнарынга, Ак-Довурак хоорайда болгаш «Тыва кобальт» комбинатта парткомнарга сүмелээн.

Ол ышкаш бюро хуралынга «Тывага улусчу революцияның 70 чылының дугайында» айтырыгны база чугаалажып көрген. Ол юбилей байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитетти тургускан. (Доктаалды парлаар). Бюро хуралынга районнарның болгаш хоорайларның ажылчы чон коллективтериниң 1990 чылда социалистиг чарыжының түңнелдерин үндүрген, өске-даа чамдык айтырыгларны чугаалашкан.

ССРЭ-ниң Премьер-министри Валентин Сергеевич ПАВЛОВ

1937 чылдың сентябрь 26-да Москвага төрүттүнген, националы орус. Москваның саң-хөө институдун дооскан, мергежили экономист. Экономика эртемнериниң доктору, хөй эртем ажылдарының автору. СЭКП кежигүнү.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1958 чылда районнуң саң-хөө килдизиниң инспекторундан эгелээн, ооң соонда РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң саң-хөө министерстволарынга экономистеп ажылдап тургаш, эргелел начальнигиниң оралакчызы болган. 1979—1986 чылдарда саң-хөө, бот-үне болгаш өртектер килдизиниң начальниги, ССРЭ-ниң Күрпланының коллегия кежигүнү. 1986 чылда ССРЭ-ниң саң министриниң бирги оралакчызы, 1986—1989 чылдарда —ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы. 1989 — 1991 чылдарда —ССРЭ-ниң саң министри 1987 чылда Бүгү-эвилелдиң экономика ниитилелиниң президентизиниң оралакчызы. 1990 чылда — президентизи.

Кадайы Валентина Петровна болгаш оглу Сергей Валентинович база-ла экономистер.

СОРУЛГАЛАРЫН ЧУГААЛАШКАН

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң социал-экономиктиг комиссиязы Кызыл хоорайның, Каа-Хем, Бии-Хем районнарның үлетпүр бүдүрүлгелеринде, тудуг, амыдырал хандырылга организацияларында партия эге организацияларының секретарьларының ийи хүннүг семинарын эрттирген.

Чуртта байдал болгаш тургустунуп келген социал экономиктиг база политиктиг кризистиг байдалды ажып эртериниң, рынок экономиказынче шилчип турар үеде партия организацияларының сорулгаларының, идеология ажылын эде тургузарының, партияның иштики амыдыралын чаартырының кол оруктарының, хевирлериниң, аргаларының дугайында илеткелдерни семинарның киржикчилери дыңнаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ийиги секретары А. И. Вашка, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары Д. Л. Тинмей, Тыва АССР-ниң саң-хөө министри К. Д. Ондар, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң килдис эргелекчизи Б. С. Нурзат, РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң харысаалгалыг ажылдакчылары В. И. Глущенков, П. Д. Дамба-Хуурак, К. С. Ондур, Б. П. Свинцов, Г. Ш. Монгуш болгаш өскелер-даа боттарының харыылап турар адырларының аайы-биле партия эге организацияларының секретарьларынга илеткелдерни болгаш дыңнадыгларны кылган.

Рынокче шилчип турар үеде күш-ажылды организастаарының дешилгелиг аргаларының, хевирлериниң дуржулгазының дугайында дааранылга фабриказының директору Л. М. Скалькова, чурт үлетпүрүнүң бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору В. С. Постников болгаш өскелер-даа семинарга чугаалаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин СЭКП Төп Комитединиң база РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң пленумнарының, ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң шиитпирлери-биле холбаштыр партия организацияларының сорулгаларының дугайында семинарның киржикчилеринге чугаалап берген.

Шак ындыг семинарлар республиканың бүгү районнарынга болуп эртер.

Тывага улусчу революцияның 70 чылының дугайында

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозунуң доктаалы

1. Тыва улустуң болгаш республиканың бүгү ажылчын чоннарының амыдыралында төөгүлүг ужур-дузалыг болуушкун — Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюу 1991 чылдың августа болур. 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде боон эрткен Бүгү-тываның улустуң Тургузукчу хуралы Тыва Арат Республиканың тургустунганын болгаш ооң Совет Россия-биле бузулбас акы-дунма эвилелин чарлаан. Арат массаларының бодунуң суверенниг күрүнезин тургусканы оларның хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш үр үеде [illegible] демиселиниң дүрүм ёзугаар үре-түңнели болган. Ол дээрге Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдарының үре-түңнели болгаш күш-ажылчы араттарның революсчу шимчээшкининиң түңнели болур.

Улус-демократтыг тургузугнуң доругнаарынга болгаш быжыгларынга Тываның араттың революстут намының ажыл-чорудулгазы улуг рольду ойнаан. Чуртка дешилгелиг чаартылгаларның сорулгаларын шиитпирлээринче ол арат массаларны каттыштырып, организастап турган. Тываның ажылчы чону совет улустарның дузазы-биле ол орукка чугула базымнарны кылган — улус-демократтыг күрүнезин быжыглаан, антифеодалдыг революцияны боттандырган, экономикага социалистиг укладты тургузарының база культура талазы-биле хожудангай чорукту ажып эртериниң эге чадазын салган.

Чаа амыдырал, тыва болгаш совет улустарның аразынга хөй талалыг харылзааларны хөгжүдер болгаш быжыглаар дээш демиселдиң байдалдарында ССРЭ-ниң составынга Тываның экитура-биле каттыжып кирериниң политиктиг, экономиктиг болгаш социал белеткелдери кылдынган. Арат массаларының күзел-соруун барымдаалап, 1944 чылдың октябрь 11-де Тываны совет улустарның хөй национальдыг өг-бүлезинге хүлээп алган.

Совет эрге-чагырганың чылдарында Тывага улус ажыл-агыйының болгаш культураның бүгү адырларынга социалистиг чаартылгалар боттанган. Амгы үеде суверенниг күрүне статустуг республика болур Тыва социал-экономика болгаш кадр талазы-биле улуг күчүлүг апарган, ниити-эвилел күш-ажыл хуваалдазында киржип турар.

Амгы үеде республиканың мурнунда амыдыралдың бүгү талаларын чаартыр, рынок экономиказынче шилчип турар байдалдарда экономиканы быжыглаар болгаш хөгжүдер, социал-культураның нарын айтырыгларын шиитпирлээр, ажылчы чоннарның, ылаңгыя амыдыралы четпес хандырылгалыг кезектерниң социал эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле улуг болгаш харысалгалыг сорулгалар туруп турар.

2. РСФСР-ниң Компартиязының республика комитеди Тывага улусчу революцияның 70 чыл болур оюн ооң чоннуң төөгүзүнде болгаш амыдыралында улуг болуушкун, тываларның национал катап тургустуушкунунуң, республикада чурттап турар улустарның интернационалчы чоруунуң болгаш найыралының, оларның сырый каттыжыышкынының болгаш быжыг эвилелиниң байырлалы кылдыр демдеглээри чугула деп санап тур. Юбилейге белеткелдиң үезинде чон ортузунга калбак политиктиг болгаш организакчы ажылды чорудар. Тыва улус-биле орус болгаш оон-даа өске улустарның бүгү талалыг харылзааларының болгаш найыралының алыс достерип болгаш Тываның моон соңгааргы хөгжүлдезинге оларның төөгүлүг ужур-дузазын ажылчы чонга, ылаңгыя аныяктарга ханызы-биле ажыдар болгаш бадыткалдыы-биле көргүзер. Күш-ажылчы коллективтерге, школаларга, училищелерге, өөредилге черлеринге хуралдарны эрттирер, номчулгаларны болгаш беседаларны организастаар, партияның, улусчу күрүнениң, комсомолдуң, аревэниң база дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, Тывага революсчу шимчээшкинниң киржикчилери, чаа амыдырал дээш ажылга арат массаларының организакчылары-биле ужуражыышкыннарны кылыр.

Тодаргай тургузукчу ажыл-иш — юбилейге белеткелдиң кол кыйгырыы болган турар ужурлуг. Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң сорулгаларын күүседиринге боттуг түңнелдерни чедип алыр дээш улуг күжениишкиннерни кылыры чугула. Кодээ ажыл-агый продукциязын, улустуң хереглел барааннарын бүдүрүп үндүрерин көвүдедиринче, ачы-дуза чедирилгезиниң янзы-бүрү хевирлерин калбартырынче угланган боттуг хемчеглерни боттандырып чорударын колдадыр. Чурттал-га бажыңнарын, школаларны, уругларның школадан дашкаар албан черлерин, эмнелгелерни социал адырның өске-даа тудугларын тударын, чурттакчылыг черлерни чаагайжыды тудуп, ногаанчыдарын кичээнгейниң төвүнге алыр ужурлуг. Ниитиниң корум-чурумун, сагылга-чурумну быжыглаар болгаш багай болуушкуннарны дазылындан тура тыртар талазы-биле бүгү ажылды чер болганыга идепкейлиг-биле чорудар.

Партия комитеттери, партия эге организациялары, коммунистер, улус депутаттарының Советтери, ажыл-агый, хөй-ниити организациялары-биле кады улусчу революцияның юбилейинге белеткенириниң талазы-биле республиканың ажылчы чонуң, бүгү чурттакчыларын баштаар ужурлуг.

Партияның республика комитеди улусчу революцияның 70 чыл оюнга холбаштырган кол-кол хемчеглерни 1991 чылдың августуң баштайгы он хонуунда Наадымны эрттирери-биле капсырлаштырза чогуур деп санап турар.

БҮГҮ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫР

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профресчөвүлел болгаш РСФСР-ниң Аныяктарының Ленинчи Коммунистиг Эвилелиниң рескому 1990 чылда мал продуктуларын бүдүрерин база садып алырын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер болгаш ооң онча-менди болурун хандырар талазы-биле районнарның база совхозтарның социалистиг чарыжының түңнелдерин үндүрген.

Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң ажыл-ишчилери 1990 чылда чуурга бүдүрериниң планын 108,4 хуу азы 1989 чылда турганындан 15,1 хуу артыкка күүсеткен. Планда ажыр 4,8 млн. чуурганы, 8 тонна дүктү саткан. Өшкү малдың баш саны 5,1, чылгының 2,5 база тевениң 6,4 хуу өскен. Күрүнеге дужааганы хаваннарының, шээр малдың хонукта ортумак дириг деңзизи улгаткан.

Мал продуктуларын бүдүрерин база садып алырын көвүдедир, малдың баш санын өстүрер болгаш ооң онча-менди болурун хандырар талазы-биле чарышка Мөңгүн-Тайга районнуң, «Кызыл» куш фабриказының, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Чыраа-Бажы», «Ак-Тал», «Таңды сыны», «Алдан-Маадыр», «Мөген-Бүрен», «О. Шынаа» совхозтарның малчыннары эки түңнелдерни чедип алганнар.

Ооң-биле кады партия райкомнары, райкүүскомнар, Тыва агроүлетпүр эвилели, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннары база совхозтар 1990 чылда эътти, сүттү бүдүрер болгаш садар талазы-биле планныг даалгаларны күүседирин хандырып шыдаваанын каттышкан доктаалда айыткан.

Ниитизи-биле республика сүт бүдүрериниң хемчээлин 10,1 база дүктүүн 3,2 хууга, күрүнеге эът садарының хемчээлин 4,9, а сүттүүн — 11,4 хуута эвээжеткен. Мал продуктуларын бүдүрериниң болгаш садарының планнарын Өвүр биле Тожу районнар, ол ышкаш оларны бүдүрериниң планнарын Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Тожу, Өвүр, Кызыл, Бии-Хем база Бай-Тайга районнар күүсетпээн.

Күрүнеге эът садарының даалгазын 11, сүттүүн 12 база дүк садарын 7 район боттандырып шыдаваан. Бии-Хем, Таңды, Каа-Хем, Өвүр, Тожу районнарның 12 совхозу мал продуктуларын дужаарының планын күүсетпейн барган. Эрткен чылдаазы-биле деңнээрге, эът садарын 10, сүттү 12 база дүктү дужаарын 8 район күүседип чадашкан.

1989 чылдаазы-биле деңнээрге, бир инектен сүт саарын 251 килограммга, бир хойдан дүк кыргыырын 100 граммга эвээжеткен. Төрүүр 100 малга онаалдыр бызааларны, хураганнарны болгаш анайларны эвээшти алган.

Республиканың ажыл-агыйларында мыйыстыг бода малдың, хойнуң база хаванның баш саны кызырылган. Оларның өлүп хоорары көвүдээн. Эң ылаңгыя төп зонаның районнарында бүгү чүзүн малдың өлүп хоорары хөй боор турар.

1990 чылдың ажылының түңнели-биле социалистиг чарыштың тиилекчилери кылдыр дараазында черлерни санаан.

РАЙОННАРДАН:

1989 чылга бодаарга эът бүдүрерин 9,8 база сүттүүн 9,4 хуу улгаттыргаш, күрүнеге мал садарының планын 104,3, сүттүүн — 105 база дүктүүн —102,1 күүсеткен, төрүүр 100 малдан бызаа база хураган алырын көвүдеткен, мыйыстыг бода малдың баш санын 5,7 хуу, ооң иштинде инектиниң — 10,3 база өшкүнүүн—9,7 хуу өстүрген **Мөңгүн-Тайга район** (партия райкомунуң секретары Д. О. Саая, райкүүском даргазы Ш. И. Намы, АҮК даргазы К. Д. Чындын-оол, профэвилел райкомунуң даргазы Д. У.-К. Иргит, комсомол райкомунуң секретары А. М. Саая).

СОВХОЗТАРДАН:

Төп зонадан

Чуурга бүдүрериниң планын 15,1 хуу улгаттырып, оларны садарының даалгазын 109,6 хуу күүсеткен **«Кызыл» куш фабриказы** (директору Л. П. Килин, партбюро секретары Ю. К. Аракчаа, профком даргазы Т. В. Көшкендей, комсомол комитединиң секретары Охотникова);

Күрүнеге эът садарының планын 100,1, сүттүүн — 106,9 база дүктүүн 101,8 хуу күүсеткеш, 1989 чылдаазы-биле деңнээрге, шээр малдың база чылгының баш санын көвүдеткен **«Ак-Тал» совхозу** (директору В. М. Оюн, партком секретары В. Д. Сүктер-оол, профком даргазы А. К. Шогжал, комсомол комитединиң секретары Л. М. Ховалыг).

Мурнуу зонадан

Эът бүдүрериниң планын 102,9 хуу, сүттүүн — 114,9 база дүктүүн — 107,9 хуу, а күрүнеге эът садарының даалгазын 104, сүттүүн — 103,5, дүктүүн — 100 хуу күүсеткеш, 1989 чылдаазы-биле деңнээрге, төрүүр 100 малга онаалдыр бызааны 5, анай, хураганы 10 башка көвүдеткен **ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз** (директору С. Х. Монгуш, партком секретары К. Д. Донгак, профком даргазы А. Н. Донгак, комсомол комитединиң секретары А. Х.-К. Куулар);

Күрүнеге эът садарының планын 109,3, сүттүүн — 102,8 база дүктүүн —106,9 хуу күүсеткеш, 1989 чылдаазы-биле деңнээрге бүгү чүзүн малдың баш санын өстүрген **«Таңды сыны» совхоз** (директору С. Я. Монге, партком секретары Б. Д. Күнзек, профком даргазы А. М. Монгал, комсомол комитединиң секретары Ш. С. Санчат).

Барыын зонадан

Эът садарының планын 100,1, сүттүүн—100,9 база дүктүүн — 110 хуу, а ол ышкаш эът бүдүрерин 102,4, дүктүүн — 111,4 хуу күүсеткеш, 1989 чылдаазы-биле деңнээрге шээр малдың баш санын 1,6 база чылгынының—10,2 хуу көвүдеткен **«Чыраа-Бажы» совхоз** (директору С. К. Ондар, партком секретары Т. Ш. Сарыглар, профком даргазы Ч. Б. Монгуш, комсомол комитединиң секретары З. П. Монгуш).

Күрүнеге эът садарының планын 101,7, сүттүүн — 106,2 база дүктүүн — 100 хуу күүсеткеш, 1989 чылдаазы-биле деңнээрге бүгү чүзүн малдың баш санын өстүрүп, оон чидирин кызырган **«Алдан-Маадыр» совхоз** (директору М. М. Куулар, партком секретары О. Ш. Донгак, профком даргазы Р. С. Ооржак, комсомол комитединиң секретары Р. К. Ондар).

Тиилекчилерге партияның республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң база комсомол рескомунуң шилчиир Кызыл туктарын тывсыр деп шиитпирлээн.

Амгы үеде мал кыштаглаашкынын организастыг доозар малдың баш санын хоратпас, ооң продуктуларын бүдүрерин болгаш садарын эвээжетпес талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни алырын партия райкомнарынга, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге, Агроүлетпүр эвилелинге, районнарда АҮК-терге, совхозтарның күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдеринге дааскан.

Тыва АССР биле Хакас автономнуг областың 1990 чылда социалистиг чарыжының түңнелдери

	Тыва АССР		Хакас АО	
	план күүселдези	1989 чылды-биле 1990 чылдың деңнээрге	План күүселдези	1989 чылды-биле 1990 чылдың деңнээрге
Үлетпүр				
Керээлиг хүлээлгелер күүселдези	92,7	—	99,0	—
Үлетпүр продукциязының хемчээли	—	94,8	—	104,7
Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү	—	99,0	—	104,6
Кодээ ажыл-агый продукциязын күрүнеге сатканы				
Эът болгаш куш	93,2	95,1	104,4	100,2
Сүт	86,8	88,6	104,2	101,7
Дагаа чуургазы	109,6	114,2	108,1	105,9
Дүк	100,6	99,9	98,9	88,3
Тудуг				
Капитал салыышкыны	86,4	86,4	89,9	99,6
Тудуг-монтаж ажылдары	84,3	84,9	83,7	93,4
Кол фондуларны ажыглааны	78,9	93,2	95,0	122,1
Чуртталга тудугларын ажыглалга киргени	73,5	66,4	84,7	90,3
Транспорт				
Ниити ажыглалдың транспортунуң чүък сөөртүлгези	100,3	92,7	102,5	96,2
Садыг				
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы:				
Ниити хемчээли	107,3	111,6	109,4	115,5
Өртектиг ачы-дуза чедирилгези				
Чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң саарылгазы	101,6	105,2	108,0	110,7

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязының ажыдыышкынының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 1991 чылдың январь 24-те 10 шакта ажыттынар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кичээнгейинге

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарын бүрүткээрин 1991 чылдың январь 22-де 9 шактан 20 шакка чедир Советтер бажыңынга № 107 өрээлде (телефону 2-55-42) чорудуп турар.

1991 чылдың январь 24-те РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 8 шактан (телефон 2-34-46) эгелеп бүрүткээр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдары 1991 чылдың январь 22-23-те 10 шакта Советтер бажыңынга болур.

Эрткен неделяның кол-кол болуушкуннары

⊙ СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң даргалааны-биле январьның 16-да партияның чаа программазын белеткээр комиссияның хуралы болган. М. С. Горбачев бодунуң киирилде сөзүнге ол ажылдың улуг ужур-дузазын болгаш чаа программага партияның үр хуусаалыг кол-кол сорулгаларын, оларны чедип алырының оруктарын болгаш аргаларын онзалап демдеглээн.

⊙ РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму РСФСР-ниң пенсия фондузунуң түр дүрүмүн бадылаарының база бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш хамаатыларның РСФСР-ниң пенсия фондузунга страхование дадывырларын төлээриниң чурумунуң дугайында доктаалды үндүрген. Ынчангаш РСФСР-ниң пенсия фондузунуң дугайында түр дүрүмнү парлаан.

⊙ ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишановтуң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комиссиязының Грузин ССР-ге чорааның үезинде Грузия Республиканың Дээди Совединиң даргазы З. К. Гамсахурдиа-биле болгаш республиканың өске-даа удуртукчулары Мурнуу Осетияның хөй-ниитизиниң төлээлекчилери-биле ужуражып, чугаалашкан. Мурнуу Осетияда месилдежиишкиннерни соксадып, ында байдалды экижидеринче угланган элээн хөй хемчеглерни болгаш сүмелерни чугаалажып көрген.

⊙ ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дааскан ёзугаар ССРЭ-ниң ДС-ниң Националдар Совединиң национал политика болгаш националдар аразынга харылзаалар талазы-биле комиссиязының даргазы Г. С. Таразевич Литваның найысылалынга январьның 17-де барып чорааның дыңнаткан. Г. С. Таразевич Литваның Дээди Совединиң даргазы В. Ландсбергис болгаш премьер-министр Г. Вагнорюс-биле ужурашкан болгаш В. Ландсбергис беседа соонда ооң «боттут болгаш ажыктыг» болганын демдеглээн.

⊙ РИГА. (СЭТА). Улустуң Бүгү-латвия хуралы январь 19-та болган, оон киржикчилери ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевка кыйгырыг үндүрген.

Б. Ельцин январь он үште Таллиннге орус улустуң болгаш Россияның өске-даа улустарының караандан чажырып, база оларның өмүнээзиниден бодунуң уткаазының талазы-биле улус чонга удур документиге ат салганын ында чугаалап турар. Ол документ дээрге РСФСР-ниң, Эстонияның, Латвияның болгаш Литваның Дээди Советтериниң удуртукчуларының медегелели болбушаан, ында сепаратизмни болгаш национализмни өөскүдүп, ниитилелди сырый каттыштырып, быжыглаарынга согуушкунну таварыштырып турарын кыйгырыгда айтып турар.

(Төнчүзү 3-кү арында).

ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының ажыл-чорудулгазының, ооң тургузуунуң үндезини-биле чаартынганы коммунист бүгүдезиниң кичээнгейин хаара туткан. Демократияның, ажык-чарлыг чоруктуң бо үезинде партияның чаа Уставы, партия организациязының секретарының дугайында чаа статус — партийжи амыдыралда чаа чүүл. Партия эге организацияларының эргелерин калбартып улгаттырганы партияның ролюн бедидеринге, ооң өзүлдезинге болгаш коммунистерниң бот-башкарнырынга орукту ажыткан. Ынчангаш партийжи ажыл-херектер чаңгыс удуртукчунуң холун, айтыышкынын манавас, а бүгү коммунистерниң чөптүг саналдарынга, сүмелеринге үндезилеттиниип башкартынар. Ындыг болганда партийжи ажылга коммунист бүрүзүнүң бодамчалыг, ажыл-херекчи, хамааты өө ёзунуң хамаарылгазы негеттинер.

Чуртта хөгжүлдениң чаа хевири — ажыктыг ажылдаарының, чурттаарының аргаларын дилеп, тодарадып турар үе эгелээн. Мадаа коммунистерниң тывыжыгыр, башкарыкчы ролю илерээр ужурлуг. «Искра» совхозтуң коммунистери амыдыралдың чаа арга-хевиринче — рынок экономиказынче шилчилгениң байдалдарын совхозтуң амыдыралынга канчаар шиңгээдип, таарыштырып болурун чоокта эрткен бир хуралга дугуржуп чугаалашкан. Актив-биле каттышкан ниити партия хуралынга рынок экономиказының негелделерин, ооң хевирлерин, канчаар ажылдап саарлырының аргаларын партком секретары Самдан Хертек, совхоз директору Буга Монгуш, кол экономист Роза Куулар, кол зоотехник Валерий Монгуш чедиңгир кылдыр тайылбырлап таныштырганнар.

Рынок экономиказының талазы-биле ажык тайылбырлыг дискуссия-хурал хөй үени ээлеп, бодунуң сорулгазын чедип алган болгаш тодаргай хемчеглерни хүлээп алган.

Хойжу коданнарда малчыннар керээлерни чарып, тус-тус кооперативтер болуп, орулгалыг ажылдаарының аргазынче дидими-биле кирип эгелээн. Хойжу коммунист Александра Монгуш — рынок экономиказының аргазынга ажылдаарының үлегерин эрткен чылынга көргүзүп эгелээннерниң бирээзи. Ол ажыктыг орулгалыг ажылдаарының аргаларынче коммунистерниң дидими-биле кирерин чутаалавышаан, камналгалыг чорукка, бодун хандыртының билир аргага өөренирин сүмелээн.

Шынап-ла, камналгалыг чорукка өөренири чугула. Эки ажылдаары, хөй акшаны ажылдап алыры, бүдүрген продукциязын ажыктыг кылдыр саарып өөренири — хүнниң негелдези.

Партия комитеди хөй-ниити организациялары, кодээ Совет-биле бир демниг ажылдап турган, суурга ажыктыг кандыг хемчеглерни организастап болурун тодараткан. Суурнуң ажыл чок аныяктарындан звенолар тургускаш, суур чаагайжыдылгазынга кириштирер, ол ышкаш пенсионерлерге, дем чок не херээженнерге, малчыннарга оттулар ыяш белеткедип болурун дугурушкан. Тайгада өртек ыяш, будук бажын аштаар. Ону ындыг арга-биле ажыктыг ажыглап, тайга девискээрин аштап, арыглаар.

Чугай, туйбу белеткээр кооперативти тургузуп болур арга бисте бар. Алгы-кеш эттеп, болбаазырадыр цехти ажыдып болур. Кандыг-даа кат бистиң девискээрге чайып элбек үнер. Кат чыггаш, ону варенье кылдыр хайындыргаш, чонга садар арга бар-дыр. Картошканы тарып өстүргеш, малчыннарга ажаал бээр звенону чүге организастап, тургузуп болбас бис. Организастап-ла шыдаар болзувусса, аныяктар чажам дивес, кандыг-даа ажылды олар күзелдиг-биле кылып каар. Аныяктарга бүзүрээр мен. Бодап көөрге, партия комитеди, кодээ Совет бир демниг хөделип, ажыл, өөредилге чок аныяктарны, өске-даа эш-өөрнү эвилелдеп, башкарып, рынок экономиказынга кириштирер дээрзинге коммунистер идегеп арткан бис. Үениң негелдези-даа ындыг.

Александра МОНГУШ.
Башкы.
Чөөн-Хемчик район.

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

Эде тургустунуушкун: саналдар, бодалдар

Идеология ажылының практиказындан

ДИДИМ БУРУНГААРЛААР

Партия райкомунуң аппарады коммунистер-биле болгаш чон-биле ажылдаарының чаа арга-хевирлерин дилеп тып турар. Райкомда тургустунган идеология комиссиязының кежигүннери партия эге организацияларында быжыглаттынган. Кылып чорудар ажылдар талазы-биле оларга тайылбырны, комиссияның планын кижи бүрүзүнге берген. Амгы үеде олар районнуң XXXII партия конференциязының делегаттарының шүгүмчүлелдиг саналдарынга үндезилеп тургускан хемчеглерниң күүселдезиниң талазы-биле чер-черлерде кылдынып турар ажылдарны хынап, организастажып турар.

Кандыг-даа ажылды эгелээрде коммунистер-биле сүмележип, оларның саналдарын өөренип көрүп турар. Партияның аттарын кодүрер дизе чүнү канчаарыл деп айтырыг талазы-биле чамдык партия организацияларынга анкета-биле, аас-биле беседалажыышкыннар дузазы-биле коммунистерниң бодалдарын өөренип көрген. Ооң түңнелинде «Партия болгаш рынок», «Тыва АССР-ниң бот-тускайланыышкынының дугайында айтырыгга коммунистерниң хамаарылгазы» деп айтырыглар партия хуралдарын эрттиргилээн.

Отчёт-соңгулдалыг конференцияга-даа, партия хуралдарынга-даа санал берген коммунистер партияга быжыг бүзүрелин илередип турар. Районнуң коммунистеринде амгы берге байдалда чайгылчак туруштуг, партияга бүзүрелин ышкынган кижилер эвээш. Шагаан-Арыг тудуг комбинадының коммунистериниң хуралынга Геннадий Хитяевтиң саналы: «Рынокче шилчилге дээрге амыдыралдың негелдези апарган. Мындыг үеде корум-чурумну, ажылды организастаарын экижидери чугула. Бистиң тудуг комбинадында инженер-техниктиг хөй артык кижилер тудуп турар. Оларны тудуг объектилеринче ажылдадыр үе келген. Ажылчыннарның алыр акша-шалыңы эвээш. Партияга хамаарыштыр чайгылып турган кижи мен. Ам чүвениң ужурун биле берген мен, партбиледим дужаар деп бодавайн-даа турар мен. Партия берге байдалга таваржы бээрге, ону октап болбас. Партияның авангардчы ролюн быжыктырарынга идепкейлиг киржирин чугула хүлээлгем деп санап тур мен. Чүгле соглээн сос-биле ажыл-херек карышпас болур ужурлуг».

Марина Самкованың саналы: «Рынокту чамдык кижилер чүгле өртектер өзүлдези-биле холбап турар. Өртектерни дүрген улгаттырыптар болза, аъш-чем болгаш оон-даа өске бараанпар садыгларга көвүдеп кээр деп билип турар. Ол шын эвес. Чамдык ажылчыннар эки ажылдаарын бодавас-тыр. Алыр шалың кижиниң кылган ажылының хемчээлинден болгаш шынарындан хамааржыр деп чүвени чедир угаавайн турар. Ак сеткил-биле, негелделерге дүүштүр беримчелиг ажылдавайн тура, улуг акша-шалың негээрлер база-ла бар. Ажылчын кижи бүдүрүлгениң ээзи болбаанда, ооң күш-ажылга хамаарылгазы кажан-даа өскерилбес. Партиядан үнерин күзевес мен. Партияның туружу быжыгар, шуудаар дээрзинге бүзүрелим бар».

Күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну Александр Ягодин: «Рынокче шилчилге үезинде ог-бүле бүрүзү мал азыраар болза эки. Пенсионерлер, инвалидтер канчап амыдыраарыл? Тудуг комбинадының штадында хөй артык кижилер тудуп турар-дыр. Ынчангаш ажылчыннар эвээш шалың ажылдап ап турар. Кооперативке кижи бүрүзү ооң ээзи болур. Ынчангаш участок бүрүзүнге кооператив тургузар болза эки. Тудугда ажылчыннар чедишпейн турар. Ол хиреде ажыл чок кижилер эндерик. Олар-биле райкүүском, хоорккүүском ажыл чорутпайн, негелде кылбайн турар».

«Ак-Турут» совхозтуң партия организациязында хоочун коммунист Артаа Монгуш санал бергеш мынча дээн: «Тыва кижилер кандыг-даа үелерде мал азырап чораан. Районнуң ог-бүле бүрүзү мал тудар кылдыр шиитпирни хүлээп алыр болза эки-дир. Ооң-биле чергелештир мал оорлаар чорук-биле демиселди күштелдирери чугула. Бо ажылга коммунистер боттарының үлүүн киирер ужурлуг».

Кижи бүрүзүнүң саналдарын өөренип көргеш, анализтээш, партия райкомунуң идеология комиссиязы ажылын чаартып планнаан. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде чазактың кылып чорудар ажылдарының программазының дугайында өөредилгени партия, ажыл-агый активиниң школазының кичээлинге эрттирген. Ук кичээлге РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң секретары Д. Л. Тинмей, профэвилелдериниң областы чөвүлелиниң эртем-техника ниитилелиниң даргазының оралакчызы Г. Н. Тутынина, Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазы И. Ф. Молянов, Агроүлетпүр эвилелиниң эртем болгаш мурнакчы дуржулга нептередир талазы-биле килдизиниң эргелекчизи С. С. Монгуш киржип, рынок экономиказының дугайында тодаргай тайылбырны бергеннер.

Рынок экономиказының талазы-биле тайылбыр ажылының дээштиин чедип алыр дээш партия райкомунуң кежигүннеринден пропагандистер болгаш илеткелчилер бөлүүн тургускан. Идеология комиссиязының кежигүннери политкичээлдерге олуржуп, маргылдаалыг айтырыглар талазы-биле боттарының бодалдарын илередип, активчи киржип турар. Ооң мурнунда тайылбыр ажылдарын чорударда чүгле чаңгыс аай политхүннер-биле кызыгаарлаттынып турган болза, ам пропаганданың янзы-бүрү хевирлерин ажыглап турар бис. Политхүннер база тодаргай ажыктыг болуп, чон-биле харылзажырының бир чугула хевири турган. Ынчалза-даа чүгле чаңгыс хүн-биле кызыгаарлаттынып каарга, ол хүн лекторларның суурларже үнер чайы чок-даа апаар. Машина айтырыы база бергедей бээр. Чамдык лекторлар таптыг белеткенип албайн, чүгле идеология комиссиязының ажылдакчыларының кылган методиктиг сүмелери болгаш материалдары-биле кызыгаарланып каар. Ынчангаш ооң дээштии эвээш турган. Бо бүгүнү өөренип көргеш, идеология комиссиязы шыырак белеткелдиг лекторлар бөлүүн тургускан. Олар суурларже, күш-ажылчы коллективтерже аңгы-аңгы хүннерде үнүп, идеология активи-биле кичээлдерни эрттирип, чурттакчы чон-биле ужуражып, ажык чугааны организастап эрттирип турар апарган.

Бо ажылга райком ажылдакчылары — идеология комиссиязының даргазының оралакчызы Татьяна Пономарёва, организастыг ажыл талазы-биле комиссияның даргазының оралакчызы Александра Серен, социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле комиссияның даргазының оралакчызы Дудак Ооржак, партия кабинединиң эргелекчизи Николай Сарыглар, партия райкомунуң кежигүннери Дадар-оол Данзын-оол, Арапчор Оксур, Сергей Доржу, Эрес-оол Серен, тускай эртемниглер — агроүлетпүр каттыжыышкынының экономизи Роза Кара-Сал, райплан даргазы Зол Хомушку, экономист Тания Оюн, агроүлетпүр эвилелиниң ревизору Бадаа Сандый активчи киржип турар.

Аныяктар болгаш школачылар-биле ужуражылгаларны база организастап турар. Торгалыг ортумак школазының башкылар коллективи-биле ужуражылга үезинде дыңнакчылар Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелинге боттарының хамаарылгазын чугаалааннар. Черни хуу өнчү кылдыр садарынга чон чөпшээрешпейн турар. Бир эвес черни садып эгелээр чүве болза, кижилер аразынга чөрүлдээлер үнер, ылангыя тыва кижилерге багай салдарлыг болур дээрзин Торгалыгның чурттакчы чону бодалын илереткеннер. Чоннуң салым-чолунга хамаарылгалыг, кижилерни дүвүредип чоруур мындыг айтырыглар пропагандистерниң болгаш лекторларның кичээнгейинде туруп турар.

Амгы үеде кижилерни каттыштырар, районнуң ажыл-ишчилериниң мурнунда сорулгаларны күүседир талазы-биле бүгү чонну мооңнээр дээш хемчеглер алдынып турар. Ындыг сорулга-биле Советтерде, профэвилелдерде коммунистер дамчыштыр идей-политиктиг ажылдарны чорударын чедип ап турар бис. Декабрьда эрттирген улус депутаттарының район Совединиң сессиязы биле партия райкомунуң пленумун «Коммунистерниң болгаш депутаттарның мал кыштагладыышкынын чедиишкиниг эрттиреринге болгаш рынок экономиказынче шилчилге үезинде ажылдарга киржилгези» деп хүн айтырыглыг каттышкан хурал кылдыр эрттиргенин депутаттар болгаш коммунистер чүүлдүг деп санаан. Ынчалза-даа чон ортузунга чорудуп турар ажылдарда четпестерни чок деп болбас. Партия райкомунуң аппарады, комиссияларның кежигүннери чер-черлерде активчилер-биле демниг ажылдап турар. Суурларда пенсионерлер, бажың ээлери болгаш оон-даа өске чон-биле ажылдап ам-даа шуудаваан. Ынчангаш ол каттышкан хуралга малчыннарже комплекстиг үнүүшкүннерни катап эгелээрин шиитпирлээн.

Партия эге организацияларының ажылын идепкейжидер дээш ажылдың чаа арга-хевирлерин дилеп тып, берге үеде сула салдынмайн, бир эвес частырыглар болу берзе, оон чогуур түңнелдерни үндүрүп, шиитпирлиг, дидим ажылдаарынче партия эге организацияларының ажылын углап турар бис.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ.

РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем район комитединиң ниити секретары, Тыва АССР-ниң улус депутаты.

КОЛХОЗ ДЭЭШ БАДЫЛААН

1990 чылдың декабрь 29-та Хорум-Даг суурнуң клувунга кооперативтиң малчыннары, саапчылары, механизаторлары болгаш суурнуң чурттакчы чону, ажылчыннар, албан-хаакчылар чыглып келгеннер. Ол болза чоннуң тургузукчу улуг хуралы-дыр.

Ажылчы чоннуң 80 хуузу чедип кээрге, кодээ Совет даргазының оралакчызы Ю. Д. Ховалыг хуралды эге сөс-биле ажыткан. Аңаа совхоз директору С. К. Ондар, кооперативтиң санакчы-бухгалтери С. М. Назыты болгаш кооператив даргазы П. О. Монгуш оларның дыңнадыг, илеткелдерин дыңнаан. Кооперативтиң бүдүрген продукциязын, ону садып сайгарган ортек-үнезин база орулга-чарылгазын санчурагайлар-биле айтып чурааның көргүскеннер.

Допчулаарга, кооператив мал ажылындан 483.956 рубль арыг орулганы алган, а чер ажылындан 31.861 рубль карылгалыг болган. Ниити арыг орулгазы 328.339 рубль болуп турар. 507 инек, 6587 хой-биле, ооң эъди, сүдү, дүгү-биле амыдырап турар.

Кодээ Совет девискээринде 720 кижи чурттакчылыг, ооң иштинде 236 кижи ажылдап турар. Мал ажылында 113 кижи бар. Пенсионерлер — 26, ажыл чоктар — 51 кижи. Продукция бүдүреринде, ортек-үнеде, садып-саарылгада, черле ажылда четпестерниң барын тодарадып, айтып чугаалашканнар.

Адактын соонда организастыг айтырыгга доктаап, тускайланыр дугайында чон чидиг айтырыгны салган. Ону директор-даа, районнуң удуртур-баштаар даргалары болур-чогууру-биле харылааларын оралдаштылар. Аңаа 12 кижи санал бергеш, 7 кижи колхоз болур деп, 5 кижи тускай совхоз болур деп саналдааннар. Ол саналдарны ажык бадылаашкынче киирген. Аңаа удуртукчулар шаптыктаваан, бодуңар билиңер дээн.

Түңнелинде колхоз дээш 100 хуу бадылапкан. Ол чыышты хорум-дагжылар колхоз дугайында тургузукчу хуралы деп санааш, район Совединиң күүскомунуң даргазы М. Б. Донгак хуралдың протокол-документизин бадылааш, Тыва АССР-ниң Дээди Соведиче чорударын аазаан. Таптаашкын үезинде тарап чоруткан чаңгыс чер-чурттугларын, специалистерниң чуртунче дедир эглип келирин хорум-дагжылар кыйгырган.

Осур-оол МОНГУШ.
Чыраа-Бажы суур.

КЫШТАГЛАРДА, КОДАННАРДА

ЧУРУКТА: Бай-Тайгада «Кызыл-Даг» совхозтуң малчыны Төре Хертекович Давыт-оол бичиизинден-не кырлан-кырлан хаяларлыг черлерге чурттап өскен. Чажындан-на ада-иезиниң ажылының аайы-биле хой кадарып эгелээн. Ол кадайы Александра Каракаевна-биле дөртен чыл чедир мал ажылынга киришкен. Оларның ынак орап-чурту — Кызыл-Дагның кадыр сыннарлыг даглары ол.

Эрткен чылдарда ошкүлер кадаргаш, чүс башка онаашты чүс чедир анайны ап келгеннер. Олар ам пенсияже үнгеш, дузалакчы малчыннар болган. Хүлээп алган хөй санныг хойларын уруу Татьяна Төреге хүлээдип бергеннер.

Оларның бо малчын кызы Бай-Тайга районнуң төлептиглериниң бирээзи. Ада-иезиниң күш-ажылчы оруу-биле совхозтуң малын кадарып, ону ажаары аныяк коммунистке хүндүлүг хүлээлге болур. Хойлар удавас төрүп эгелээр. Белеткеп алганы он чеди тонна сигени-даа бар. Кыштагның кажаалары хураганнарны меңди өстүреринге таарымчалыг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

САЛГАКЧЫЛАР

Бистиң Шуйда Көктер дээр уктуг улус бар. Оларны Көктер аймаа-даа дижир-ле бис. Чаңгыс чер-чурттуглары оларга чоргаарланыр, мактаар, хүндүлээр. Ийе, Көктер шыдаар улус. Салгалдың бир кол кижизи — Көк Хертек. Шуйга коллективтиг ажыл-агыйның үндезилекчилериниң бирээзи. Черле алыс малчын кижи. 65 хар ашкыже малчыннаан. Орден-хавыяалыг-даа чорду. Ол «ушкан» соонда оглу Серенот адазының соон салгап, улаштыр малчыннааш, сураглыг малчын болуп, шаңнадып, мактадып, депутаттап келди. Эрткен чылын ол 60 харлааш, пенсияже үндү. Ооң ажылын Арбай-оол деп оглу уламчылап чор. Серенот Көкович оглунга дузалажып турар. Сергээ, чиги олчаан.

Арбай-оол Хертек Шуйга он классты дооскаш, комсомолчу путёвка-биле хойжулап эгелээ-ле, ам 16 чыл болган. Ада-өгбезин дөзээн аныяк кижи бо аразында кызымак ажылдап келди. Ону ёзулуг малчынывыс дижир бис. Ынчанмайн канчаар: планныг даалгаларын күүседир, ону-мону кылып ал деп, ол кымга-даа айтыртпас. Өг-бүлезиниң херээжен ээзи Хеймер Хертек Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган кижи.

Амгы үеде олар Чаңгыс-Терек деп черде ада-өгбелериниң шагдан бээр кыштаанда 300 хойну кадарып турар. Эрткен чайын боттарының күжү-биле 22 тонна сигенни белеткээн, 10 тонна өдекти бөлген улус. Амгы үеде хою оолдап эгелей берген. Оларның күш-деңгели күскү хевээр. Бо чылын 100 хойдан 100 хураганны, бир хойдан 2,5 килограмм дүктү кыргыыр сорулгалыг. Аренда керээзи-биле ажылдап турар. Салгакчылар ону күүседип шыдаар деп, чаңгыс чер-чурттуглары бүзүрээр бис.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга, «Мурнакчы» совхоз.

КӨЖЭЭЛИГ-АДЫРНЫҢ ЭЭЛЕРИ

Чалзырың Айдан-оолович биле Токай Байлановна Саттарның ог-бүлези 32 чыл дургузунда чылгы, инек, хой кадарып келгеш, ам пенсияда-даа болза малчыннавышаан. Сөөлгү үеде олар төрүвес мал кадарып келген. Күс болурга-ла, эр хураганнарны хүлээп алгаш, дараазында күзүн оларны күрүне планынга дужаап турар. Эрткен чылын олар бир иртин ортумаа-биле 40 килограмм чедир семирткеш дужааган, бирээзинден-не 2,2 килограмм дүктү кыргаан.

А эрткен күзүн 230 эр хураганнарны хүлээп алган, ам оларын Хондергейниң Көжээлиг-Адыр деп черде кыштагладып турар. Аренда керээзи-биле ажылдап турар болгаш бедик харысалгалыг, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенген, амгы үеде мал-маганының ниити байдалы эки.

Оларга совхозтуң талазындан дузазы улуг. Автосадыг эргелекчизи Бады Донгак, почтачы Чигжит-оол Монгуш олар барганнарны база почтаны-даа доктаамал чедирип берип турар. Эмчилер-даа доктаамал кээр. А хомудап-ла турар чүүлү болза, кыштагда чырык чок. Шалыпчыларының бо дилээн дирекция өөренип көргеш, дузалаар боор ийин.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

ЭМИН-ДОМУН ДЕРГИЛЕПКЕШ

Күш-ажылдың хоочуну Николай Чонукпеевич Ооржак «Алдан-Маадыр» совхозта үжен ажыг чылдар дургузунда мал эмчилеп, бригадирлеп ажылдап келген. Хоочун мал эмчизи чылдың кандыг-даа үелеринде эмин-домун дергилээш, ыраккы малчын коданнарже аъттаныптар чораан. Совхоз төвүнден 30-40 километр ырак Көшпес, Баян-Кол, Чодураалыг-Сайыр, Маңчүректе малчыннарга чедип, малдың янзы-бүрү аарыгларынга удур камгалал эмнерин сыкыртып, аарыг малды үезинде экирти эмнеп, ак сеткилдиг ажылы биле чоннуң хүндүткелин чаалап алган.

Н. Ч. Ооржак пенсияже үнген-даа болза, хой оолдап турар үеде чаа төрээн хураганнарны чизелеп, дугаарлаар ажылга ам бо хүннерде киржип турар.

Өгүнүң херээжен ээзи Дыртык Дакчаковна пенсияже үнгүже чедир хлеб быжырар хүлээлгезин кызымак күүседип, бо мергежилге өскелерни өөреткен. Чонунга хүндүткелдиг бо хоочуннар 5 уругну кижизидип өстүрген. Буянныг холдуг бо кижилерге чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарланыр бис.

Дарый-оол КУУЛАР.

БОДУ ЧҮГЕ ХЕМЧЕГ АЛБААНЫЛ?

Бистиң Улуг-Хем районда Агроүлетпүр каттыжыышкынының кол зоотехниги С. Текеев чоокта чаа «Шын» солунга «Кышты канчап ажарыл?» деп материалды бижиди. Кыш дээрге специалистерге база удуртукчуларга, малчыннарга-даа улуг шылгалда. Ону ажып эртери берге. Мен бодум хуумда эш С. Текеев бодунуң харысалгазын, буруузун база өске удуртукчужже, специалистерже чая каап турар кижи-дир деп билдим. Барып-барып, АҮК-түң кол зоотехниги кижи «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң кыштаглаашкынга шак ындыг шынар чок белеткенгени-биле чүге эптежип келгенил? Харын чованчыг-дыр. Боду совхоз-даа директорлап чораан кижи болган. АҮК чөвүлелинге директор Ч. Чараш-оолду кыйгыртып эккелгеш, ооң илеткелин чүге дыңнаваанаыл, айтырыгны тургуспааныл?

Ол совхозтуң Арыскан база Иштии-Хем салбырларында четпестерниң дугайын солуннарга бижип турган болдур ийин. А ол шүгүмчүлелге чүгле кудуку звенонуң удуртукчулары харылап, ат салыр. А чогум улуг специалистер болгаш директор харылавас болганындан ындыг чүүлдер болуп келген. Солуннарга үнген материалдарны директор кижи сайгаргаш, хемчээн алза кандыг чүвел? Бир эвес ону эдип албас директор кижи болза, адаанда специалистеринче чая каап орбайн ажылдаза. Парткомга, профкомга ону тургускаш, айтырза канчап баарыл? Улуг назылыг директор ийи ай дургузунда ийи улуг специалистиң орнунга ажылдаар дээш күш четпээн эвес бе? Боду база аарып турган.

Бүгү районда кыштаглаашкынның байдалы баксыраваны дээш кол зоотехник С. Текеевтен харын айтырар ужурлуг эвес деп бе?

Кыштың аар-бергезин ол билбес эвес. Билир. Ам харын совхозтуң директорун солаан-дыр. Кышты канчап ажары АҮК-тен, ооң кол зоотехнигинден, чаа директордан база дорт хамааржыр.

Очур ДАРЖАЙ.
Чаа-Хөл суур.

АМЫДЫРАЛ ЧАҢГЫС ЧЕРГЕ ТУРБАС

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң соонда чуртта болуп турар эде тургустунуушкунуң уламчылалын коммунистер чорудуп, ылап-ла бистиң чуртту кризистиг байдалдан уштур дээрзинге кежигүн эвес-даа болзумза, бүзүреп чоруур мен. Ооң бир чижээнге бодумнуң коллективимде кады ажылдап турарым партия эге организациязының секретары Сергей Донгакович Дагбаның дугайында бижиир бодалым бар.

Ооң адазы шаанда аныяанда хүреш болган черден черле чыда калбас, ынчап чораан. Мөңгүн-Тайганың Хүрең-Тайга сумузунуң мөгези болуп, удаа-дараа шүглүп, Моолдан келгилээн мөгелерни октап чораан. Мөге Дагбаның оолдары база көвей улус. Чеди оолдуң беш дугаары Сергей школачы чылдарындан тура-ла, спортка, ылангыя тыва хүрешке адазын дөзээн оол болуп, байыр-чыскаалдарга болгулаан хүрештерге шүглүп, ужуражып, черле шаңналдыг черлерни ээлеп келген.

Ажылга кызымак, ак сеткилдиг комсомолчуну районнуң күүсекчи комитеди 1980 чылда районда күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазынга томуйлааны спорттуң массалыг чоруун улам ыңай кедүреринге идиглиг болган. Бергелер болгаш шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар көвей-даа болза, ылап-ла күзелдиг, тура-соруктуг аныяк кижиниң ундаратпаан. Даргалар солчур комитетке Сергей Донгаковичиниң киргенинден бээр таптыг-ла он чылдың иүүрү болуп турар. Районда спорттуң материалдыг баазазы-даа быжыккан. Мугур-Аксы суурда ВЛКСМ-ниң 50 чылы аттыг бодуун спорт шолу республикада дээре дээн стадионнарның санында кирип турар. 1989 чылда бо стадионга республиканың барыын зоназында турар районнарның волейболистериниң маргылдаалары эрткен. Бо чылдың июнь айда Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр база кожавыста Моолдуң ийи аймаандан келгилээн 128 мөгениң хүрежин ол-ла стадионга организастап эрттирген.

Кыдыг-кызыгаар, тудуг материалдары чедишпес районга спорт залы тудуп алыры белен эвес. Борта спорт комитединиң даргазы Сергей Дагбаның киирген үлүү улуг. Ол тудуг дээш үстүнүү удуртур даргалардан, Тыва АССР, ССРЭ-ниң депутаттарынга чедир сүржүп тургаш, спорт залының тудуун 1986 чылда доозуп, ажыглалга киирген. Материалдыг бааза бар болганда спортчу маргылдааларны эрттирери чурумчаан. Кижилерниң кадыынга күш-культура болгаш спорттуң дузазы, биче чаштарның болгаш аныяк салгалдың магадат бот дадыгыышкынын улам-на күштелдирер дээрзин хүн бүрүнүң амыдыралындан көрүп турар бис. «Спорт — ажыл-ишке дузалакчы», «Спорт-биле күш-ажыл чергелештир чоруур» деп кыйгырыглар аңаа-ла хогааттынып келбээн. Чаа спорт залын тудуп алыр орта Мугур-Аксы суурнуң улуг, биче чурттакчылары массалыг-биле ойнаар апарган. Ол хире спорт залы безин биче ышкаш кылдыр сагындырар. 1988 чылда Сергей Донгакович биллиард, стол теннизин ойнаар залдың немелде тудуун чайгы үе дургузунда бодунуң организациязында кады ажылдап турары дорт-ле кижи-биле кады тудуп доозуп, ажыглалга киргени районнуң чурттакчыларын өөрткен. Борта школачылар база ойнаар аргалыг болганнар. Немелде тудуг кылырынга район төвүнде турар бүдүрүлге, албан организациялары база дузалашкан. Тудуг материалдарын тудуг участоктары, машина-техниканы автотранспорт бүдүрүлгези, кижи күжүн комсомол райкому дузалаан.

Сергей Донгакович чүгле бодунуң хамаарышкан ажылынга бердинген дээр болза частырыг болур. Ол дыка хөй санныг хөй-ниити даалгаларын алган-даа болза, үе-шакты ёзулуг-ла камнап, чедимчелиг чарып билир кижи. Районнуң спорт комитедиин даргалаанының башкы чылдарында ол коллективтиң комсомол организациязының секретарынга каш чыл улаштыр ажылдаан, ВЛКСМ райкомунуң кежигүнү-даа чораан. Амгы хүннерде ол районнуң культура, спорт комплекизинде партия эге организациязының секретарында багай эвес ажылдап, Каргы кодээ Совединиң улус депутады хүлээлгезин эки күүседип турар.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, коммунистиң чүрээн база бир айтырыг 1989 чылда хөлзедипкен. Чүл дээрге партия райкомунуң пленумунга коммунистерге, ылангыя удуртукчуларга «Бот-идепкей — 1989-1990» деп программаны ажылдап кылгаш, ооң күүселдезин дыңнадырын сүмелээн турган. Коммунист С. Д. Дагбаның районга күш-культураның болгаш спорттуң баазазын моон-даа алгыдар бир бодал бажынга кирип, шыдыраа клувунуң македин боду чурааш, спорт залдың көскү черинде алып кааның кирген кижи бүрүзү дораан эскерип турган. Сергей Донгакович — шевер, парлаар, бижииринге салымныг кижи. «Саадак» деп спорткомплекизиниң ишти, даштында бижээн адрестер, чыл санында эртер спортчу маргылдааларның календарьлыг планы, спорт залынга күш-ажылчы коллективтерниң кежээки үеде ойнаар шактарының, спорт федерацияларының хуваалдазын, оларның ажыл планнары дээш бүгү-ле көскү агитацияны бодунуң шевер холдары-биле парлап бижээш, чараштыр аскылап кааның көөрге-ле, спортту районда кандыг кижи удуртуп турар дээрзи каракка илдең болу бээр.

«1989-1990 чылдарда — бот-идепкей» деп программага дүүштүр спорт комплекизинге немей тыва өг хевирлиг шыдыраа ойнаар немелде тудугну эрткен чайын эгелээш, октябрь айда ажыглалга киирген. Ол тудугну тударынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар 60 муң рубльдиң капитал салыышкынын шиңгээткен, ооң иштинде тудуг-монтаж ажылдары 50 муң рубль.

Районга күш-культура болгаш спортту хөгжүдеринге, ооң материалдыг баазазын быжыглаарынга киирип келген идепкейлиг үлүү дээш Сергей Донгакович Дагбага чоокта чаа Тыва АССР-ниң күш-культуразының болгаш спортунуң алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывысканы ёзулуг-ла коммунист кижиниң ажыл-херээ кылдыр бодаар мен. Моон-даа соңгаар орта чогаадыкчы, чаартыкчы чедиишкиннерни күзеп каалыңар.

Калбак-оол САЛЧАК.
Музыка школазының башкызы.
Мөңгүн-Тайга район.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл январь 23 среда

№ 13 (14513)

Садар өртээ 10 кап. (Чагыдар өртээ 6 кап.)

Тыва АССР-ниң адын хевээр арттырар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң Конституциязынга, РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш Тыва АССР-ниң Конституциязынга дүүштүр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алгыжеге чедир Тыва АССР-ниң адын хевээр арттырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 10.

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

1990 чылда республиканың үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа, садыг, коммунал болгаш амыдырал хандырылта коллективтериниң аразында социалистиг чарыштың түңнелин РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел болгаш БАЛКЭ рескому үндүрген.

1989 чылдың дөртку кварталында эгелээн чиг эт, материал, четчелээр кылыглар-биле хандырып турар черлер-биле харылзааларның үзүктелиишкинин, бүдүрүлгениң сагылга-чурумунуң куду деңнели, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга күш-ажылды четпес организастааны дээн ышкаш четпестер республиканың улус ажыл-агыйынга 1990 чылда база үргүлчүлээн дээрзин партия рескому, Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел болгаш БАЛКЭ рескому айыткан. Ажыл-агый механизмин таарыштырып тургузуп албааны, эргелеп башкарылганы кошкатканы экономикада чогумчалыг эвес чүүлдерин көвүдеткен. Көрдүнген хемчеглерни боттандырып тура, ажыл-агыйларның дыка хөй удуртукчулары даамайлап, соңгаарладып болбас бүдүрүлге айтырыгларын шиитпирлээрде дидим эвес, тывынгыр чорук чок чорууң көргүзүп келген. Ооң түңнелинде республика 1990 чылда үлетпүр бүдүрүлгезинге, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге, кол фондуларның ажыглалга кииреринге сөөлгү чылдарда көстүп көрбээн куду деңнелдерлиг болган.

Барааның продукциязының хемчээли 1989 чылдаазынга деңнээрге, 5,2 хуу азы 9,5 миллион рубльге эвээжээн. 1990 чылда даг-дүгүнүң бүдүрүлгези 9 хуу, кобальт концентрадының — 41, чугай—36, кидис идик—17 болгаш хөм идик—27 хуу эвээжээн. Аъш-чем продуктулары чедишпейн турар хиреэнде эът бүдүрүлгези 4,5 хуу (468 тонна), чалаң сүт продукциязы—1,2 хуу (345 тонна), колбаса кылыглары 6,4 хуу (138 тонна), мал саржаа 13,4 хуу (70 тонна), балык тудуушкуну 40 хуу (63 тонна) кызырылганы дүвүреңни болдуруп турар.

Чардынган хүлээлгелерниң болгаш керээлерниң сагыттынмаанындан херегленкчилер 12,6 миллион рубльдиң продукциязын чедир албаан. Хандырыкчыларның өрези 1989 чылдаазынга деңнээрге, 4,5 катап хөй болган. Ниитизи-биле үлетпүрге керээлиг хүлээлгелер 92,7 хуу күүсеттинген. Үш бүдүрүлгениң бирээзи-ле керээлиг хүлээлгезин күүсетпээн, а 60 хуузу барааннг продукция хемчээлин 1989 чылдаазындан эвээжеткен. Чээрби хире бүдүрүлгелер болгаш организациялар ниити көргүзүглерин кудуладып турар, оларның аразында «Тыва кобальт» комбинат, бажың тудар комбинат, «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелелиниң үлетпүр-тудуг комплекизи, «Хемчик» кооператив, алгы заводу, Улуг-Хем эът ажыл-агыйы, Чадаанада болгаш Туранда райүлетпүр комбинаттары, Шагаан-Арыгның болгаш Чадааның саржаг заводтары, «Тыва агроүлетпүртудугуну» демир-бетон кылыглар заводу, Шуурмактың эът пунктузу, «Тыва балык» каттыжыышкыны, чамдык эът ажыл-агыйлары кирип турар.

Капитал тудугда байдал чогумчалыг эвес. Кол фондуларны киирериниң лимиди чүгле 79,5 хуу күүсеттинген. 1989 чылдаазынга деңнээрге, ол 6,1 хуу кызырылган. Тускайлаттынган капитал салыышкыннарны 86,6 хуу шиңгээдип алган, бурунгу чылда чедип алган деңнелинден 14 хуу эвээжээн. «Тыва тудуг», «Тыва агроүлетпүртудуг», «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкыннарның болгаш «Тыва хамааты тудуг» тресттиң керээлиг кол-кол тудуг организациялары тудуг-монтаж ажылдарының планнын хемчээлин күүсетпээн. Чурттакчы бажыңнарын, социал-культура объектилерин тударының темпилери чавызаан. 1990 чылдың даалгалары күүсеттинмээн болгаш 1989 чылдаазынга деңнээрге, чурттакчы бажыңнарын ажыглалга кииреринге 31,2 хуу, ниити билиг школаларын — 82,2, эмнелгелерни —80,4, культура албан черлерин — 53,8 хуу кызырган.

Ниити ажыглалдың автомобиль транспортунуң ажылының кол-кол көргүзүглери дорайтаан. 1989 чылга деңнээрге, чүък сөөртүрүнүң хемчээли 7,3 хуу азы 779 муң тонна, пассажир аргыштырылгазы 10,3 хуу азы 5,8 миллион кижиге кызырылган. Техниктиг белеткелдиң кошкаандан, чүък автомобильдерин четпес ажыглап турарындан Ак-Довурак, Абаза хоорайлардан чүъктер чогуур үезинде сөөртүнмейн келген. 1990 чылда автобус бүдүрүлгелер хоорайлар аразының 150 рейизин үскен, хоорай иштинге автобус 23905 катап үнмейн барган, ооң түңнелинде 2543 муң пассажир аргыштынмаан.

Республика иштинге, Красноярск хоорайже самолеттар рейстерин авиабүдүрүлгениң кызырган чоруу пассажирлерге улуг бергедээшкиннерни тургускан. Карылгалыг чорукту ажып эртер болгаш орулгалыг ажылче кирер талазы-биле бар курлавырларны ында чедир ажыглавайн турар. 1990 чылда авиабүдүрүлгениң карылгазы 2 миллион рубль болган, ол дээрге эрткен чылдың деңнелинден дыка улуг болган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының нити хемчээли 1989 чылдаазынга деңнээрге, 11,6 хуу өскен-даа болза, хереглел рыногунда идик-хеп, амыдыралдың янзы-бүрү техниказы чонга дыка чедишпейн турар.

Төлевирлиг ачы-дузаны чонга чедирер талазы-биле даалга күүселдезин дээштиг контрольдаар ажылды чамдык бүдүрүлгелер болгаш организациялар күүсетпейн турар. Оларның дыка хөйү хемчээлин кудулаткан, оларга «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» комбинаттар, республиканың «АвтоВАЗ» төвү, «Тыва тудуг», «Тыва амыдырал хандырылга» каттыжыышкыннар. Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле, Спорт талазы-биле күрүне комитеттери, Садыг министерствозу болгаш өске-даа черлер хамааржыр.

Улус ажыл-агыйының адырларында сан-хөөнү чогумчалыг болдурарының программазы кошкак боттанып турар. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның үштүң бир хирези карылгалыг болуп артпышаан, ол чорук рынок харылзааларынче шилчилгени нарыыдадып турар. 1990 чылдың эрткен 11 айларында үлетпүр бүдүрүлгелериниң арыг орулгазы ооң мурнунда чылдыындан 6,8 миллион рубльге, азы 34 хуу кызырылган.

1990 чылдың социалистиг чарыжынга тиилекчи кылдыр дараазында черлерни санаан болгаш РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң болгаш комсомол рескомунуң шилчиир Кызыл тугу-биле шаңнаарын доктааткан:

РАЙОННАРДАН БОЛГАШ ХООРАЙЛАРДАН

Продукция чедирер талазы-биле керээлиг хүлээлгезин күүсеткен, үлетпүр продукциязының өзүлде темпизиниң хемчээлин 105,5 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн — 108,6 хуу хандырган, үүрмектеп садар бараан саарылгазының планын 105,5 хуу күүсеткен **Кызыл районну;**

ҮЛЕТПҮР БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИНДЕН

керээлиг хүлээлгелер күүселдезин хандырган, продукцияның өзүлде темпизин 104,2, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 101,3 хуу чедирген **«Каа-Хем» разрезтиң коллективин;**

ТУДУГ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНДАН

керээлиг ажылдар планын күүсеткен, чурттакчы шөлүн 2,4 катап ажыр киирген **Кызыл-Мажалыктың сельге-тудуг участогунуң («Тыва хамааты тудуг» трест) коллективин;**

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИНДЕН

чүък сөөртүрүнүң планын 112,4 хуу, пассажирлер аргыштырарын — 114,5 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн —127,3 хуу күүсеткен **Енисейниң хем пароходствозунуң Кызылда район эргелелиниң коллективин;**

САДЫГ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНДАН

бараан саарылгазының планын 112,5 хуу, ниитиниң чемненилгезин 113,6 хуу, комиссиялап садар саарылганы 129,6 хуу, чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезин 106,1 хуу күүсеткен **Мөңгүн-Тайга райпозунуң коллективин;**

КОММУНАЛ БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ ХАНДЫРЫЛГА БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИНДЕН

төлевирлиг ачы-дуза планын 102,1 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидерин 115,1 хуу, орулгалар киирерин 212,9 хуу күүсеткен **«Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң коллективин.**

1990 чылда «Элегес» кооперативтиң, Каа-Хем РСК-ның, № 1 АТБ-ның, Кызылдың аъш-чем барааннар садыының, Тес-Хемниң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң ажылын эки деп демдеглээн.

Ажыл-агый харылзааларын, керээ ёзугаар продукция бээриниң сагылга-чурумун быжыглаар, продукция бүдүрүлгезин болгаш чонга ачы-дуза хемчээлин көвүдедир, хереглел рыногун чогумчалыг болдурар, чонну аъш-чем продуктулары-биле болгаш хереглел барааннары-биле долу хандырар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни партия комитеттери, улус депутаттарының Советтери, профэвилел болгаш комсомол организациялары алыр ужурлуг дээрзин доктаалда айыткан. Арендаңы, биче болгаш улусчу бүдүрүлгелерни, акционер ниитилелдериң республиканың экономиказын рынок харылзааларынче шилчидеринге хөгжүдеринге бүгү талалыг дуза бээр.

Экономиканың сан-хөө экижидилгезинге, республикага акша эргилдезин күш-ажыл төлевириниң фондузун ажыл-агыйның алыс түңнелдери-биле дүүштүрүп тургаш, барааннарны, дача участоктарын, гаражтарны, тудуг материалдарын садып алыры-биле Ажаалга банкыларында чоннуң акша-херегсээлин хаара тударының аргазы-биле республикага акша эргилдезин чогумчударынга идиг бээр.

Кадрларны, ылаңгыя аныяктарны ажылга хаара тударының, өөредириниң болгаш билиин бедидериниң дээштиг механизмин рынокче шилчилге үезинде тургузарын, барааннарның болгаш ачы-дузаның өртээниң улгаткаңы-биле холбаштыр чоннуң акша орулгаларын индекстээриниң системазын ажылдап кылырын, ооң-биле холбаштыр кижилерниң кылыр чарыгдалдарын дуглаарын чугула айтырыг деп доктаалда демдеглеп турар. Рынок харылзааларын башкарып турар хоойлуларны, хоойлужудулга актыларын ниитиниң болгаш күрүнениң контролюнга тургузары чугула дээрзин база ында айыткан.

Тыва Совет Республиканың күрүне бот-догуннаашкынының дугайында

ДЕКЛАРАЦИЯ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведи күрүне тургузуунуң хөгжүлдезиниң төөгүлүг оруун өөренип көрбүшаан, бодунуң девискээринде күрүне эрге-чагыргазын республиканың чонунуң бүрүн долу эдилээр тура-соруун болгаш чүткүлүн илерепишаан, бо Декларацияны хүлээп ап тур:

1. «ССР Эвилелиниң болгаш Федерацияның кезектериниң аразында бүрүн эргелерин аңгылаар дугайында» ССРЭ Хоойлузун удуртулга болдургаш, автономнуг республика статузун күш чок болдурарын болгаш Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың адын өскертир дугайын чарлавышаан, ооң бүгү девискээринге Тыва Совет Республиканың күрүне бот-догуннаашкынын чарлап тур.

2. Тыва Совет Республика төөгүлүг хөгжүлдениң үезинде аңгы-аңгы национальдарның улустарын каттыштыргаш, совет конституция тургузуунга үндезилээш, эрге-хоойлулуг демократтыг социализмниң тургузуушкунун боттандырып турар бот-догуннаан күрүне, РСФСР биле ССРЭ-ниң составында ССР Эвилели биле РСФСР-ниң кезээ. Бот-догуннаашкынның болгаш күрүне эрге-чагыргазының [illegible] болза, Тыва Совет Республиканың хөй националдыг чону болур.

Тыва Совет Республиканың күрүне бот-догуннаашкыны улусчу эрге-чагырганы быжыглаарынга болгаш сайзыраңгайжыдарынга, экономиктиг база социал адырларны хөгжүдеринге ооң девискээринде чурттап турар кижи бүрүзүнүң хамаатыэргелериниң болгаш хосталгазының бүрүн долузун база деңэргелиин хандырарының үндезинин кылдыр чарлаттынган.

3. Тыва Совет Республикада, эрге-хоойлулуг күрүнеде дег, күрүне эрге-чагыргазы хоойлужудулга, күүсекчи база суд эрге-чагыргазын аңгылап хуваарының принцивинге үндезилеттинген ажылдап турар.

4. Тыва Совет Республиканың чонунуң күрүне бот-догуннаашкынының дугайында тура-соруун илередирин националдар аразында мөчүлдежиишкинин өөскүдеринге ажыглап болбас. Тыва Совет Республиканың күрүне бот-догуннаашкыны бүгү-ле националдарның хамаатыларының аразында чөпшээрежилге, бот-бодун хүндүлежир, акы-дуңмалыы база чаңгыс эп-сеткилдиниң сорулгазынга бадыткаттынар, кижиниң дээп болбас эргезин магадылаар, политиктиг, экономиктиг болгаш культура амыдыралының бүгү-ле адырларынга, күрүне база хөй-нииити херектерин эргелеп башкарарынга Тыва Совет Республиканың бүгү-ле хамаатыларының ызыгуурундан, социал болгаш ончу байдалындан, сөөк-язы база национал хамаарылгазындан, эр, херээжениндең, эртем-билииниден, дылындан, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазындан, хөй-нииитиниң политиктиг организацияларынга хамаарыжып турарындан, кылып турар ажылының хевиринден болгаш шынаршинчизинден, чурттап турар черинден база өске-даа байдалдардан хамаарылга чокка деңэргелиин хандырар.

5. Тыва Совет Республика бодунуң девискээринге РСФСР биле ССР Эвилелиниң эргезинге эки туразы-биле дамчыдып бээри ол бүрүн эргелеринден аңгыда күрүнениң эрге-чагыргазын бүрүн долу ээлээр, Тыва Совет Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) болгаш хоойлуларын хүлээп алыр база бодунуң девискээринге оларның кол күштүүн чарлаар.

Чоннуң өмүнээзинден меңгелел кылыр болгаш чүве чугаалаар эрге чүгле Тыва Совет Республиканың Дээди Совединге турар.

6. Тыва Совет Республика РСФСР биле ССР Эвилелиниң составында ССР Эвилели биле РСФСР-ниң кезээ болганда, талаларның аразында бот-бодунуң эргелерин болгаш хүлээлгелерин доктаадып тодарадып турар чогуур Керээлерни чарар.

РСФСР биле ССР Эвиле[illegible] дамчыдып берген [illegible] эргелери-биле хү[illegible] алганы РСФСР-ниң база ССР Эвилелиниң Хоойлулары Тыва Совет Республиканың девискээринге дээди юридиктиг күштүг болур.

РСФСР биле ССР Эвилелиниң хоойлуларының болгаш өске-даа документилериниң дамчыдып бергени бүрүн эргелеринден ажа бээр ийикпе, Тыва Совет Республиканың дүрүм ёзугаар эргелерин база эрге-ажыктарын кызагдаар чорудулгазын республиканың Дээди Соведи соксадыр. Бо таварылгаларда чөрүлдээлерни чогуур Керээниң доктаатканы чурум-биле шиитпирлээр.

7. ССРЭ биле РСФСР-ниң хамаатызы болурун Тыва Совет Республика чүүлдүгзүнүп көрүп турар. Республикадан дашкаар турар бодунуң хамаатыларын камгалап хайгаараар, оларның эргелерин болгаш эрге-хүлээлгелерин камгалаар база бодунуң девискээринге Тыва Совет Республиканың хамаатызы болурун доктаадып тодарадыр. Тыва Совет Республиканың хамаатызы болурун республиканың хоойлулары болгаш өске-даа документилери хандырар база камгалаар, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, өске-даа республикаларның хамаатыларының, а ол ышкаш даштыкы хамаатыларның дүрүм ёзугаар эргелерин база хостуг чоруун кызагдаарын болдурбас.

8. Тыва Совет Республикага Тыва Совет Республиканың, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң Конституциязы-биле (Үндезин Хоойлузу-биле) база өске-даа хоойлулары-биле чөрүшкек эвес өнчүнүң база хөреңгичи ажыл-чорудулганың бүгү-ле хевирлериниң деңэргезин хүлээп көрүп турар.

Тыва Совет Республика акционер, аренда, кооператив болгаш ажыл-чорудулганың коллективтиг өске-даа хевирлериниң хөгжүдерин деткип база дуза чедирип турар болгаш хамаатыларның хөреңгичи ажыл-чорудулгазын деткип, чагскаан тергиндээр чорукка удур хоойлуларны хүлээп алыр болгаш сайзыраңгайжыдып турар.

Тыва Совет Республикага өнчү кымныы болуру хамаанчокка, өнчүге даштыкы фирмаларның болгаш хамаатыларның өнчүзүн кииринштир, ашаа дээп болбас эргени магадылап турар.

9. Тыва Совет Республиканың девискээрин тургустунган кызыгаарлар-биле хүлээп көөр болгаш бүгү чоннуң референдумунуң аргазы-биле чоннуң тура-соруунуң илерээшкини чокка, өскертип болбас.

10. Тыва Совет Республиканың политиктиг, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу бот-догуннаашкынын хандырары-биле республиканың бүгү байлаан чоннуң эдилээр, кады башкарар болгаш ажыглаар эргезин тодарадып доктаадыр.

11. Чер болгаш ооң иштики байлактары, суглары, арга-арыглары, агаар делгеми, үнүжү болгаш дириг амытаннары, республиканың девискээринде төөгүлүг база культура өртек үнелелдери, кады башкарар болгаш ажыглаар объектилерден өскези, чүгле Тыва Совет Республиканың өнчүзү база национал байлаа болур болгаш ооң хоойлулары-биле камгалаттынып турар. Ол өнчүнү база байлакты аайлап башкарар эрге Тыва Совет Республиканың чонунга турар.

12. Тыва Совет Республика РСФСР биле ССР Эвилелиниң составында өске-даа республикалар-биле, даштыкы күрүнелер, организациялар болгаш фирмалар-биле экономиктиг, культурлуг болгаш өске-даа дорт харылзааларны тудар, бодунуң хууда сан-хөө база валюта фондузун тургузар.

13. Тыва Совет Республика республиканың чурттакчы чонунуң шуптузунуң референдумунга үндезилеп боттандырганы бот-башкарылырынга бодунуң эргезин бадыткап турар.

14. Тыва Совет Республика боду туктуг, сүлде демдектиг болгаш гимниниг болур.

15. Тыва Совет Республиканың найысылалы кылдыр Кызыл хоорайны чарлаар.

16. Бо Декларация Тыва Совет Республиканың чаа Конституциязы (Үндезин Хоойлузун) белеткээринге, РСФСР-биле база ССР Эвилели-биле керээлерни чарарынга, республиканың күштүг боор турар хоойлужудулга актыларын өскертиринге болгаш хүлээп алырынга юридиктиг үндезин боор турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың декабрь 12.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин хевээр арттырарының дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун организастаарының болгаш ону эрттирерин хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

ССР Эвилелиниң салым-чолу дээш төөгүлүг харысалганы чоннуң бодундан өске кым-даа ап шыдавас деп чүвени удуртулга болдургаш, ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизиниң шиитпирлерин күүседири дээш база ССРЭ референдумунуң дугайында хоойлужудулгага дүүштүр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Деңэргелиг республикаларның федерациязы болур ССР Эвилелин хевээр арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун 1991 чылдың март 17-де, воскресеньеде ССРЭ-ниң бүгү девискээринге эрттирер.

2. Чажыт бадылаашкын бюллетенинге референдумга киирип турар айтырыгның дараазында хевирин болгаш бадылап турарларның харыыларының дараазында вариантыларын киирер:

«Кандыг даа националдыг кижиниң эргелери болгаш хосталгалары долузу-биле магадылаттынган турар деңэргелиг суверенниг республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелин арттырары эргежок чугула деп санаар силер бе».

«Ийе» азы «Чок».

3. Ниитизи-биле ССР Эвилелинге бадылаашкынның түңнелдерин тус-тус республикалар аайы-биле бадылаашкынның түңнелдерин барымдаалап тодарадыр.

4. «Бүгү чоннуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 17 база 18 чүүлдеринге дүүштүр 1991 чылдың март 17-де эрттирер ССРЭ референдумунуң Төп комиссиязының бүрүн эргелерин ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязы боттандырарын доктаадыр.

5. Республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары, улус депутаттарының чер-чер Советтери, оларның күүсекчи болгаш айтыышкын бээр органнары ССРЭ референдумунуң дугайында хоойлужудулгага дүүштүр хамаатыларның референдумга туруткан айтырыг талазы-биле күзел-соруун хостуг илередиринге магадылалды хандырар, оларның референдумга киржир эргезин боттандырарынга шаптык кадар, эрге-хоойлуга дүүшпес кандыг-даа салдар чедирер чорукту болдурбас ужурлуг.

6. Республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнары:

ССРЭ референдумунуң республикаларда төп комиссияларын организастаарының айтырыгларын 1991 чылдың январь 26-га чедир шиитпирлээр. ССРЭ референдумунуң республикаларда Төп комиссияларынга чогуур республикаларның девискээринге ССРЭ референдумунга бадылаашкынны эрттирер округтарның кызыгаарларын тодарадыр эргени бээр;

ССРЭ референдумун эрттирер талазы-биле округ комиссияларын тургузарының дугайында айтырыгны 1991 чылдың февраль 2-ге чедир шиитпирлээр;

Референдумнуң участоктарын болгаш участок комиссияларын организастаарын 1991 чылдың февраль 11-ден эрттирбейн боттандырар.

Республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга, улус депутаттарының чер-чер Советтеринге ССРЭ хамаатыларының Конституция ёзугаар деңэргелиг принцивин удуртулга болдургаш, бадылап турарларның национал тодаазылгазын барымдаалап, ССРЭ референдумунуң чогуур комиссияларын хевирлеп тургузарын хандырарын сүмелээр.

7. ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозу даштыкы чурттарда чурттап турар совет хамаатыларга, ону чорударынга эргежок чугула байдалдар бар черлерге референдум эрттирерин организастаар.

ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди болгаш ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу шериг кезектеринге ССРЭ референдумун эрттирерин организастаар.

Бо айтырыглар талазы-биле саналдарны ССРЭ референдумунуң Төп комиссиязынга сайгарып көөрү-биле 1991 чылдың январь 21-ге чедир киирер.

8. ССРЭ-ниң чазаа ССРЭ референдумунуң Төп комиссиязының киирип келгени-биле ССРЭ референдумун эрттирериниң материалдыг болгаш сан-хөө хандырылгазының, ону транспорт база харылзааның бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының хандырарының айтырыгларын шиитпирлээр.

9. Хөй-нииити каттыжыышкыннарынга, массалыг информация чепсектеринге, оларның редакция коллегияларынга чурттакчы чоннуң калбак массаларынга билдингир хевирлерге референдумга киирип турар айтырыгның ужур-утказын, бадылаашкынның чурумун, а ол ышкаш бадылаашкын түңнелинде хамаатыларның хүлээп алыр шиитпириниң төөгүлүг онза чугулазын бүгү талалыг база боттуг тайылбырлаарын хандырарын сүмелээр.

10. «Бүгү чоннуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 29 чүүлүнге дүүштүр ССРЭ референдумунуң аайы-биле хүлээп алдынган шиитпир маргыш чок үезе шиитпирлеттинген, ССРЭ-ниң бүгү девискээринге албан күүседир күштүг болгаш чүгле ССРЭ-ниң чаа референдумунуң шиитпири-биле күш чок болдунган азы өскерттинген туруп болур.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың январь 16.

СЕССИЯ АЖЫТТЫНГАН

МОСКВА. РСФСР-ниң Дээди Совединиң үшку сессиязы мурнунда баш удур айыткан хуусаазындан бир неделя мурнай ажылдап эгелээн. Республика парламентизиниң президиуму хүн чурумунга чуртта болгаш делегейде байдалды, а ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазының органнарын эде организастаарының болгаш РСФСР-ге Президентиниң албан-дужаалын тургузарының, экономиктиг реформаның, социал хөгжүлдениң болгаш рынокче шилчилге үезинде хамаатыларның социал камгалалының, Россияның көдээзин катап тургузарының болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдериниң программазын боттандырып чорударының, эрге-хоойлу реформазының айтырыгларының талазы-биле 40 хире хоойлу төлевилелдерин база доктаалдарны киирерин сүмелээн.

ЛАТВИЯДА БАЙДАЛ

РИГА, январь 21. (СЭТА). Дүүн кежээ Рига хоорайга база катап боо даажы дыңналы берген. Кежээкиниң 21 шак үезинде республиканың прокуратура черин камгалаары-биле бар чыткан омончуларны Иштики херектер министерствозунуң бажыңының чанындан билдинмес кижилер боолап эгелээн. Омончулар удур от ажыдар ужурга таварышкап болгаш ол бажыңның адаккы каъдынга быжыглаңып алган. Ол аткылажыышкынның түңнелинде беш кижи өлген, оларның ииизи милиция ажылдакчылары. Он кижи балыглаан.

Ол-ла дүне СЭКП ТК-ның Латвияда Парлалга бажыңын камгалап турган омончуларже база-ла билдинмес кижилер боолаашкынны кылган. Латвияның прокуратуразы ол болуушкунга карашыттырган беш кижини туткан.

УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БОЛГАШ СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң президиумунуң **шиитпирлээри болза:**

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң чээрби бирги чыыжының дөртку сессиязын 1991 чылдың январь 29-та чыылдырар.

Сессияга дараазында айтырыгларны чугаалажыры-биле киирер:

1. 1991 чылда Кызыл хоорайның бюджединиң дугайында. 1989 чылда бюджет күүселдезиниң дугайында.
2. «Чаагайжыдылга-91» хоорай программазының дугайында.
3. Чурттаар оран-сава рыногун организастаарының программазының дугайында.
4. Аңгы-аңгы айтырыглар.

Сессия хоорай Совединиң хуралдаар залынга 9 шакта ажылдап эгелээр.

ХӨГЖҮВЕСТЭЭН. ЧҮГЕ?

Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң Чаа-Суур чүгле Саал Таспанның чогааткан ырында чааға дээрден башка, «хүн дегбес», хөгжүвес салбыр боор артышаан. Мында уруглар садиги мен хензиг чаш турумда-ла, ол олчаан хевээр. Ынаол 25 олуттуг садикти чүгле бистерге саанчыларга берипер болза, ажы-төлүвүс ону чайлыг дола бээр. А херек кырында фермадан чүгле ийи бичии киживис ында туруп турар. Арткан ажылчыннарывыс уругларын тургузуп алыр аргазы чок.

Сөөлгү чылдарда хамык тудуг чүгле совхоз төвүнде немежип туруп берди. Бистиңге чаа садик тудуунуң дугайында чугаа безин дыңналбас-тыр. Шынын ап көөр болза, совхозта материалдыг кежиктиң кол бүдүрүкчүлери бистиң салбырывыста болгай. Хамык хой, өшкү, мыйыстыг бода мал, сарлык, чылгы колдуу бисте. А ол хиреде бистиң саанчылардан чаңгыс-даа кижи чаа бажың албады. Салбырда малчыннарның кол нуруузу ада-иезиниң шаг-шаанда-ла туттунган казанактарында, чүгле ийи оруи сыңар бажыңчыгаштарда сыңмарлажып олургулаар боор-дур.

Салбырда бажың алыр улустуң ат-даңзызы, оочуру бар. Ынчалза-даа ону кодээ Советтиң даргалары стол иштинде шыгжап алган олургулаарлар. Өске черлерде ону көзүлдүр азып каан, бүгү чон көрүп, билип турар боор-дур.

Черле ынчаш бистиң салбыр совхозтуң кожунду-зу боорундан «дирлир» үези келир ирги бе? Дыңнаарга, өске районнарда салбырлар чоп бир янзы хөделип эгелей бергенил? А бистер ынчаар-ла дүвүрээр бис бе?

Галина КОНЧУК.
Саанчы.

ТУСКАЙЛААН САДЫГДА

Репортаж

Эрткен Чаа чыл байырлалының бүдүүзүнде республика найысылалынга чамдык эки өскерлиишкиннер болгулаан. Оларның аразында моон мурнунда биске туруп көрбээн чаа чүүл — эвээш орулгалыг өг-бүлелерге болгаш пенсионерлерге тускай магазинни ажытканы.

Ук магазинде чүнү садып, ооң канчаар ажылдап турары-биле ам кыска таныжылганы кылып көрээлиңер.

Ооң турар чери хоорайның рынок девискээриниң иштинде. Эртенги үеде, садыгны ажыдып, садыглажылга түлүктеп турар үеде аңаа четтивис. Магазинниң шөлү бичежек-даа болза, ында бар барааны чараштыр, көрүштүг кылдыр делгээн, чоокку үеде магазиннерге көзүлбээн чүүлдер база бар болду. Ол-бо бараан көрүп, ону тудуп суйбаан, боттарынга хемчээген улустуң хөй кезии уттады берген улус, пенсионерлер болду.

Магазинниң эргелекчизи Лилия Ивановна Непомнящая болгаш садыгжы Тамара Даваа, кассир Татьяна Сувак олар чай чок ажылдаан турлар: баартак чанында-даа, кассада-даа ээлчеглер бар болду.

— Бистиң бо магазинни ажыткандан бээр бо каш хонуктарда дыка чай чок ажылдап тур бис — деп, Лилия Ивановна бичии чай аразында чугаалады. — Чүге дизе, магазинни ажыдып турар үеде кирген чамдык чугула херегледиң барааннарын ам-даа төндүр садып четтикпээн бис, ам-даа курлавыр кээр чадавас.

— Ол кандыг барааннар боор?

— Чижээлээрге, кышкы, чайгы үеде кедер эр, херээжен улустуң уктары, колготкалар, иштики хеп, кышкы, чайгы идиктер, хол-хаптары, тоннар болгаш галантерея аймаа дээш оон-даа өске.

— Чижээлээрге, пенсионер кижи-дир. Барааны ол канчаар садып ап болурул?

— Пенсионерлер боттарының тускай документизин (визитказын) көргүскеш, талонун бээрге, бистер санашкаш, ук талондан кандыг бараан садып алганын демдеглээни ёзугаар оя кезип алыр бис. Чижээ, идик садып алган болза, талонда «обувь» дээн черин үзе кезер. Ынчангаш кол-кол чүүлдерни садып алганын ынчаар демдеглээр. А үрмек барааннар болза, ынча-ынча кезекти бээр. Өйлүг.

— Магазинни эвээш орулгалыг өг-бүлелерге болгаш пенсионерлерге кылдыр тускайлаан-дыр. А чамдык улус ында чиик өртектиг тускай барааннар бар деп бодаар боор чорду...

— Чок, бисте тускай чингеткен барааннар садып турар дээр болза шын эвес. Кайы-даа магазиннерде ышкаш, бисте бараанның үүрмектеп садар өртээ демей. Ол талазы-биле чиигелде чок.

— А ылгалы чүдел?

— Бистиң магазин «Саян» универмагынга хамаарыр. Ынчангаш бистер оон пенсионер улустарга азы өг-бүлези хөй, орулгазы эвээш улустарга тааржыр барааннарны алырын ералдажыр бис. А шуут чаа моданың азы эмии эрттир аар өртектиг барааннар биске келбейн турар. Ол талазы-биле бисте тускай көрдүнген даңзы бар.

Кызылда бо магазинни ажытканы — чүгле ооң садып алыкчыларынга эвес, харын өске-даа кижилерге ооргүчүг. Кижиниң пенсионер ада-иези азы чоок төрели-даа, хөй уруг-дарыглыг кожазы-даа оон улуг эвес өртек-биле тывылбас, бодүүн барааны садып алырга эки-ле болгай!

Бо коллективтиң садыгжылары, ажылчыннары чонга моон-даа соңгаар эки барааннарны эккеп садар, ону чедиштирер дээш өске аргаларын ажыглаар сорулганы салган.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: садыгжы Л. Непомнящая болгаш садып алыкчылар.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Министрге сөс

АЖЫЛДЫ ИДЕПКЕЙЖИТКЕН БИС

Республикада корум-чурумнуң быжыг болуруп чедип алыр, дүшкүүрлүг байдалды чавырылдырар дээш Иштики херектер министерствозу эрткен чылын организастыг-даа, практиктиг-даа хемчеглерни ап чоруткан. Эң кол чүүл чүл дизе, ынчангы нарын байдалда нациялар аразында үскүлежиишкиннерни болгаш чөрүлдээлерни болдурбааны.

Бир эвес бис моон мурнунда кежээки үеде ажылче онза кичээнгейни угландырып турган болзувусса, амгы үеде ИХМ-ниң болгаш Кызыл хоорайның ИХК-зиниң хуу составы карман ужээр оорларны илередири, общежитиелерни болгаш автовокзалды хынаары, кудумчуларга корум-чурумну тударып, а ол ышкаш квартира оорлаашкыннарын болдурбазы дээш хүндүскү үеде база ажылдап турар апарган.

Шалыпкын хөделиишкинни чорудары-биле хоорай органнарының болгаш ИХМ-ниң дежурнай кезектериниң чанында шалыпкын моон күш бөлүктери тургустунган. Үптээшкиннер болгаш дээрбедекчи халдаашкыннар болганда, оларның дузазы эажок чугула. Шак ындыг бөлүк үптээшкиннер болгаш дээрбедекчи халдаашкыннар сөөлгү үеде Барыын-Хемчик районга болгулаан. Амгы үеде хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар килдистиң КАИ-ниң, ОМОН-нуң ажылдакчылары ында ажылдап турар. Ноябрь төнчүзүнден бо хүннерге чедир ук районга 7 шак ындыг кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген. Оон 5-и бо хүннерде долузу-биле ажыттынган. 2-зин дарый ажыдар дээш хемчеглерни ап турар бис.

Кудумчуларга болгаш хөй-ниити черлеринге корум-чурумну быжыглаары-биле бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның күзели-биле республикага 109 участок төлээзин тудар арга тывылган. Оон аңгыда Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларда таныыл-пост албанының ажылдакчыларының саны көвүдеткен.

Дүнеки үелерде кем-херек үүлгедиишкиннери колдуунда караңгы кудумчуларга, чырык чок подъездилерге болуп турар. Министерствонуң шугумун таварыштыр дүнеки үеде хөй-ниитиниң черлерин, чурттаалга бажыңнарының иштин чырык-биле хандырар дээш санал-оналды чаңгыс эвес удаа кирип келген бис. Ынчалза-даа ол бүгү шиитпирлеттинмейн артып турар.

Эрткен чылын тотчеглекчилерге удур ёзулуг дайынны чорудуп келгенивистиң түңнелинде, шак ындыг чоруктарның саны көскүзү-биле кызырылган. Ол ышкаш автотранспорт оорлап мунар кижилерни, орук хулиганнарын, чиижек садыгжыларны болгаш өске-даа корум-чурум үрекчилерин илередир болгаш тудары-биле хемчеглерни ап чоруткан. Чыл дургузунда 600 хире профилактиктиг рейдилерни, тускай хемчеглерни чорутkан, хендир чашпанының белеткелин чорудуп турган 410 кижини туткан. 139 боону хурааган, муң ажыг бижек болгаш соок чепсектиң оон-даа өске хевирлерин хавырган. Бо бүгү хемчеглер республикага-даа, Кызыл хоорайга-даа аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң кызырлырынга чедирген.

Эрткен чылын хээли алыр чоруктар, оорлаашкыннар, чиижек садыглаашкыннар база садыглаашкын чуружунуң хажыдыышкыны болгаш оон-даа өске хоойлу-дүрүмге дүүшпес чүүлдер-биле демиселди идепкейжиткен бис. Социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаар чорукка удур демисел чорудар килдистиң шугуму-биле республикага эрткен чылын ооң мурнунда чылга деңнээрге, кем-херек үүлгедиишкиннерин болгаш чүрүм үрээшкиннерин 15,3 хуу хөй илереткен. Оларның дугайын чурттакчы чон массалыг информация чепсектерин таварыштыр доктаамал номчуп, дыңнап турар. Чыл дургузунда эът комбинаттарынга болгаш өске-даа криминогенниг байдалдыг объектилерге, хөй өртектиг барааннар чыылган баазаларга, складтарга, улуг магазиннерге рейдилерни доктаамал чорудуп келген. Мырыңай чоокта чаа болган болуушкун: Барыын-Хемчик райкүүскомунуң ИХК-зинде социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаар чорукка удур демисел чорудар салбырның ажылдакчылары Кызыл-Мажалыкта универмагтың садыгжызы Белекмаа Балчиевна Моңгуш магазинниң дузалал черинден 5 телевизорну садыглаашкын чуружун хажыдып сатканын илереткеннер. Шак ындыг чергелиг ажылдарның түңнелдериниң дугайында дыңнадыглар ИХМ-ниң дежурнай кезээнге хүнүң-не кээп турар.

Истелге аппаратының бижиглаар сорулга-биле эрткен чылын немелде 23 байысаакчыны ажылдадып киирген. Шак ындыг хемчег кем-херээн истээр ажылдарга дээштиг дузаны чедирген. Алдынып чоруттунган хемчеглерниң түңнелинде эрткен чылдың май айдан эгелеп кем-херек үүлгедиишкиннериниң ылаңгыя кудумчуларга болгаш хөй-ниитиниң черлеринге корум-чурум үрээр чоруктарның өзүлдезин доктаадып шыдаан бис.

ИХМ-ниң бүгү албаннарының шугумунуң талазы-биле 1990 чылда кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдези бүрүткеттинген. Ажыл чоктарның моон мурнунда шииттирип чорааннарның, эзирииктериниң болгаш назы четпээннерниң ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннери чавырылбаан. Назы четпээннер ниитизи-биле 671 кем-херек үүлгедиишкинин кылган. Элээдилерниң кем-херек үүлгедир чоруу Барыын-Хемчик, Таңды, Эрзин, Бай-Тайга, Тожу районнарда өскен. Сөөлгү үеде школалар, ПТУ-лар боттарының кижизиттирикчилериниң кичээнгейин угландырбайн, кижизидилге ажылдарын кошкак чорудуп турар.

Бо чылын назы четпээннер талазы-биле инспекцияның инспекторлары таныыл-пост нарядтары-биле кады элээдилерниң болгаш аныяктарның дыштаныр черлеринге корум-чурум тударынга киржирлер. Шак мындыг хемчеглерге бедик харыысалгалыг болуру чугула. Ол бүгү ажылдар сөөлгү үеде дыштаныр черлеринде болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннерин соксадыр хүлээлгелиг. Мындыг чижекти ап көрээлиңер. Январь 11-де Кызылдың Гастелло аттыг паркында танцы шөлүнден иштинче бижектеткен 20 харлыг Арбай-оол Доңгакты эмнелгеге эккелгенде, ол амы-тынындан чарылган. Бо оол Совет Армияның хүрээлеңинден халашка-ла бир неделя безин четпейн чыткаш, аныяктарның аразында өскээн чогуштуң үезинде хулиган кижиниң холундан өлгени ол-дур. Мону баш удур болдурбайн барып болуруңуң аргалары турган бе? Турган болбайн аан.

Кем-херек үүлгедиишкини — чайгаар-ла өзүп, хуулуп турар чүүл, ооң бир адырынга демиселди чоруткан тудум, ооң аңгы-аңгы хевирлери оон-моон костүп келир. Эрткен чылын кудумчу кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур шавар халдаашкыннарны чорудуп келгенивистиң түңнелинде, бажың-балгат иштинге кем-херек үүлгедиир чоруктар көвүдээн. Ук херектер колдуунда арагалаашкының үезинде болуп турар. Кем-херек бодунуң ужур-утказында чөрүлдээлерни шиитпирлээриниң чедимче чок аргазы болуп турар. Ниитилел-политиктиг быжыг эвес байдал бөгүн бисте тургустунганда, ооң айыылдыы каш дакпыр улуг. Ол дээрге кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди чоруткан ажыы чок дивээни ол-дур, бис оон-биле демисежирин уламчылап, келгедевис 5 чылын-даа кошкатпайн турар бис. Ынчалза-даа кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демнежип алгаш демисежир ужурлуг бис, чүге дизе кем-херек үүлгедиишкиннери сөөлгү үеде хелчок бардам болгаш бөлүк характерлиг апарган.

Январь 8-те 03 шак үезинде Улуг-Хем районнуң Арыг-Үзүү суурда чурттап турар, сүт-бараан фермазының инек кадарчызы М. К. Саган-оолдуң бажыңынче 6 оол шургуп киргеш, бижек-биле коргудуп тургаш, 6 килограмм чигирни, 3 килограмм эътти былаап аппарган. А чаа чылдың бүдүүзүнде, декабрь 28-те база-ла 03 шак үезинде Ак-Довурактың № 3 ортумак школазының башкызы М. Б. Ойдуптуң бажыңынче 4 тыва оол шургуп киргеш, база-ла соок чепсек-биле кыжанып тургаш, 34 шил спиртти үптеп аппарганнар.

Милиция ажылдакчыларынче халдаашкыннарның сөөлгү айларда көвүдээни-биле холбаштыр, болганчок-ла табельдиг чепсек ажыглаар чоруктар көвүдээн. Ону «Совет милицияның дугайында» Хоойлуга дүүштүр шын ажыглап турар.

Моон соңгааргы ажылыыска чурттакчы чон, организациялар моральдыг-даа, материалдыг-даа дузаны чедирер боор дээрзинге бүзүрөп турар бис. Амгы үеде бистен негеттинип турар чүүл чаңгыс — демниг болуру, сырый каттыжары.

Владимир КАРА-САЛ.
Тыва АССР-ниң иштики херектер министри.

Рынок харылзааларынче шилчилге

СҮМЕ КАДЫКСАДЫМ

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң сессиязынга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың «Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйын оожуглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчилгениң программазының дугайында» илеткели-биле таныжкаш, ону кончуг кичээнгейлиг номчудум. Чазак программазынга хамаарыштыр сүме кадар саналым бар.

Бирээде, Кызылда белен дааранып өрээлдерлиг «Довурзак» ателье бар-дыр. Аңаа норка, киш, ас, диин болгаш кара база кызыл диигн, ондатра болгаш өске-даа өлүк кежиинден бөрт, моюндурук чижектиг белен барааннарны бүдүрзе, күрүнеге акша орулга хөй кирип келбес бе? Ук олукту күрүнеге дужааганындан каш катап хөй орулганы ап болгай-ла бис. Ол алгы-кежикти чыычадыр оттээри кончуг белен. Мен-даа болза, хүнде чеже-даа алгы эттеп болур мен.

Ийиде, ыяш заводунда, ыяш дилип турар өске-даа черлерде муң-муң тонна хирээндини, ыяш кескиндилерин ырадыр сөөртккеш өрттедип турар. Улуг-Хем ол чарыында ыяш болбаазырадып кылыр комбинат хирээндини база-ла одалгага ажыглап турар болгай. Ону ынчаар төтчеглеп турбайн, тараа шөлүнге чемиштүндилге кылдыр ажыглаза чүү канчап баар деп? Ол суг тудар болгаш үр чыдып келгеш, ириңди болу бергеш, чемиштүндилге апарбас деп бе? Чок-ла болза, тырып прессээш, тудутта, мебель фабриказынга ажыглаза (саза-ла акша-дыр-ла. Ыяш кескиндилерин өрттетпейн, оон-биле саазын бүдүрүп ылза, ажыы улуг эвес чүве бе? Саазык ылырыр бичии заводчугаштан кылып алыр болза, бисте арга-ыяш четчир болгаш артар ышкажыл?

Үште, чазаның даштар дилеп тывары илеткелде база-ла чугаалап турар-дыр. 50-60 чыл иштинде шинчилеп келгеш, геологтар олче сагыш салбааны ол чүве ирги бе? Мээн безин билирим Бай-Тайга районнуң девискээринде Кеп-Соонтуң Кызыл-Хаядан аңгыда, Туралыгның Даштыг-Өдекте база чонар-даш бар. Оон аңгыда бир девискээринде бүдүн-бүдүн даглары чонар-даштан бүткен улуг девискээр барын бодум эки билир мен. Ол ышкаш Тожу районнуң бир тайгазында көк, сарыг, чинге-тараа дег бызыргын шокарлаарлыг чонар-даштыг чер база бар. Ол дээрге шуут ындыг хая-даштан бүткен тайга чер. Ону ногаан инигис шуглап, чажырып алган чыдар. Мен оон чер кырында каракка көстүп чыдар хаязын балды-биле чонуп-даа турдум.

Дөртте, Кызылдың алгы заводунга мал кежинден былгаар кылыр цехти чоп ажыдып болбазыл? Белен ажылдаар черлиг завод-тур, баазазы бар-дыр.

Беште, 1945 чылга чедир Кызыл хоорайга кээшпе кылыр, Кызыл-Мажалыкка киидис идик кылыр черлер турду. Шак ындыг бүдүрүлгелерни районнарга чүге ажыдып болбазыл? Кээшпе кылыр кылбыш Тывага хөлчок даагай үнүп турганын көрген мен. Ону тарып жаарда улуг бергедээшкиннер турбас, хөй тарылга шөлү-даа ээлевес. Душканна черинге тарып өстүрүп ап болур үнүш чораны кай.

Алдыда, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылдаар хуусаазын узадыр деп чазак программазында чугаалаан чоржук. Даг-дүгү чүгле Кара-Дашта эвес, а Бай-Тайга районнуң девискээринде база барын геологтар канчап эскербейн барган болду? Хөндөлениң шаттарын шинчип көрзе база-ла куруг эвес болдур эвеспе. Ол-ла районнуң Шуй девискээринде Чинге-Каъттан алдын казып турган болгай. Ол алдын канчап тонуп калган болду.

Республиканың чазааның программазын таныжкаш, аңаа немей киирзе деп бодааш, киирип турар саналым мындыг ийин.

Сэрээ ХЕРТЕК.

Советтер болгаш корум-чурум

ДЕПУТАТ БҮРҮЗҮНГЕ ХАМААРЖЫР

Кем-херек үүлгедир база социал дүшкүүрлүг чоруктарның чавырылбайн турарын барымдаалап көргеш, эрткен чылын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязын чыылдырып, корум-чурум айтырыын чугаалашканын билир бис. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң ооң соонда хүлээп алганы «Республикада кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалы бар. Ону ында салдынган сорулгалар, хемчээл-даа талазы-биле алыр болза ол улуг. Кайы удуртукчу, министерство, ведомство, албан чери, бүдүрүлге кандыг айтырыг харылзаарыл дээрзин күүселдезиниң хуусаазын айытпышаан, ында киирген. А ооң күүселдези, түңнелдери республикада хөй-ниитиниң корум-чурумунуң байдалынга элээн салдарлыг болуру чугаажок. Доктаалды хүлээп алганының сорулгазы-даа ол болгай. Амыдыралга ону боттандырарынга, киржилге чогум черле кайы хирел? Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы Н. А. Ондар-биле бистиң корреспондентивистиң аразында болган чугаа бо удаада колдуунда олче угланган.

— Дээди Советтиң ээлчег чок ол сессиязының шиитпирин чер-чер Советтери амыдыралга канчаар боттандырып эгелээнил? Ооң түңнелдерин округтарга, чоннуң чыыжынга чугаалажырын доктаалда сүмелээн болгай, ол ажыл кайы хире чоруттунганыл, Николай Алдын-оолович?

— Сессияның шиитпирин, Дээди Советтиң доктаалының негелделерин амыдыралга боттандырарының, ылаңгыя амгы үеде каш хире чугулазын уттуп болбазы чугула. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер дээр болза, демниг ажыл негеттинер. Оон үнделзини — Дээди Советтиң доктаалы ол-дур. Көрдүнген хемчеглер ында, шынап-ла хөй, ол дээш харыысалгалыг кижилерни, албан черлериниң адын адап, күүседириниң хуусааларын айтып турган бижип каан болгаш тода. Бистиң комиссия ону контрольдап турар. Ол дугайын беседа үезинде чугаалажы бээр боор бис. Ам чер-чер Советтеринге хамаарыштыр айтырдыңар. Дээди Советтиң ээлчег чок сессиязының түңнелдерин район, хоорай, суур, кодээ Советтериниң сессияларынга депутаттар чугаалашкан, ол талазы-биле хемчеглер ажылдап кылдынган. Айтырыг республиканың амыдыралынга чугула деп чүвени хандыр билип турар Советтер бар. Чижээ, Чөөн-Хемчик районда Теве-Хая кодээ Советидир. Девискээринге корум-чурумну быжыглаар, хоойлу-дүрүм үрээшкиннерин болдурбас дээш ап чорудар кылдыр Советтиң көрүп турары хемчеглери делгеренгей, тодаргай негелде чүүлдерлиг кылдыр ажылдап кылдынган. Советтиң сессиязының шиитпирин чурттакчы чонга таныштырган. Кижилерниң күш-ажылга хаара тударын ында чугула айтырыг кылдыр көрүп турар. Кодээ черниң байдалынга кооперативтерин ажылдар, өөредилге черн дооскан аныяктарның ажылга тургустунуп алырынга дузалажыр... дээн чүүлдерни чогумчалыг шиитпирлээриниң аргаларын дилеп турары черле багай эвес.

Каа-Хем районда Бүрен-Хем кодээ Советинде демдеглеп болгу дег чүүлдер база бар. Эш хуу судтарының, улусчу дружиналарның ажылының дээштиниң чедип алыры-биле оон кежигүннерниң составын эде көргүлээн. Ону соңгукчуларының саналы, сүмези-биле кылган. Чоннуң чурттап турар черниң аайы-биле кижизидилге ажылын, профилактиктиг хемчеглерни бодамчалыг чорудуп турарында дээштиг чүүлдер бар. Депутат кижи округунуң соңгукчуларының мурнунга харыысалгазын билип, өг-бүле бүрүзү-биле харылзаа тудуп ажылдаар чүве болза, түңнелдер багай эвес боор болуруң ол кодээ Советтиң № № 2, 3, 8, 9, 10 округтарында депутаттарның ажылы бадыткап турар. Бо дугайын чугаалап тура, даравзында чүүлдү демдеглээри, мен бодаарымга, черле артык эвес хире. Чүл дээрге хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар херекке моон мурнунда шииттирип чораан кижилерни оларның ажылдап турары коллективин дамчыштыр кииришкиерин чедип ап турары. Оон бадыткалы — улусчу дружина командиринге моон мурнунда шииттирип чораан кижини бүзүрээни.

— Кижиге бүзүрел, ооң сагыш-сеткилинче кирерин дег чүве кайда боор, айтырыгны шын көрүп турар улус-тур. Кем-херекти дагын үүлгедир чоруктуң чылдагааны — шииттирип чораан хосталып келген кижилерже кичээнгейниң кошкаанда дээрзиниң дугайында чугаа база тургустунуп турган болгай. Ынчаарга үлегерлиг корум-чурумнуг база бедик культуралыг чурттакчылыг чер дээш чарыштың чорударын хемчеглерде айыткан, ону бистиң республиканың кодээ суурларынга хамаарыштыр алыр болза, биче эвес дуржулга бар деп болур. Ынчангаш ажылдың бо хевирин улам сайзыраңгайжыдып, ооң дээштиниң дээш ажылдаары күзенчиг-дир.

— Ындыг харын, кол-ла чүве — дээштиң. Ол талазы-биле сорулга саазын кырынга артпавын дээр болза, аңаа илиг бээриниң янзы бүрү хевирлерин, аргаларын ажыглаар болза эки. Ол чарыштан аңгыда чамдык кодээ Советтер девискээринде совхозтар, күш-ажылчы коллективтер удуртукчуларының аразында конкурс чарлаан боор турар, кижизидилге ажылын ажылчы чон ортузунга эки чорудары — ооң кол-ла сорулгазы, негелдези. Эки ажылдыг соңгулда округу дээш чарыш чарлаан Советтер база бар. Демниг ажылдап турган дээштиниң чедип алыр болза, ниити херекке идиглиг болуру чугаажок.

— Эрткен чылын соңгулда мурнунуң хуралдарынга соңгукчулар кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирерин негеп, сүмелеп турган болгай. Оларның чугула бо чагыын, ылаңгыя Тыва АССР-ниң улус депутаттары канчаар күүседип турарын чугаалап болур силер бе, Николай Алдын-оолович?

— Айтырыгны чугулалап көргеш, ону Дээди Советтиң ээлчег чок сессиязынга чугаалашканы таварылга эвес. Тыва АССР-ниң улус депутаттары аңаа дорт киришкен. Олар бо хүннерде орта хүлээп алдынгай шиитпирлериниң күүселдези дээш округтарда тус-тусда ажылдап турар. Ону бүзүрел-биле чүге ынчаар чугаалап тур сен дээр болза, мындыг байдал бар. Депутат кижи округунга барып, айда үш хонук иштинде албан ажылдаан турары көрдүнген. Соңгукчулар ону билип алыр болза эки. Корум-чурум-биле холбашкан кандыг ажылдар кылып турарын бистиң комиссиявыс анализтеп сайгарып көрүп турар. Сессияның шиитпирлерин күүседир херекке идепкейлиг киржип, ол талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерин кончуг тода бижээш, саналдары-биле кады киирип турар депутаттар бар. Оларның отчёдун ап тура, беседалажып, депутаттарның саналдарын, сүмелерин дыңнап турар бис. Кылган ажылының отчёдун депутаттарның чүгле 45 хуузу киирген боор турар. Ынчангаш чоокку үелерде комиссия кежигүннери районнарже үнүп, хыналдалар чорударын шиитпирлээн бис. Ынчан ам кымның канчаар ажылдап турары костүп кээр-дир ийин але. Ол дугайын солун дамчыштыр база чугаалап болур бис. Идепкейлиг депутаттар бар. Оларга Тыва АССР-ниң улус депутаттары К. Д. Биче-оол, И. П. Лавриненко, С. И. Ильенков, Э. С. Доңгак, М. К. Сувандии, В. С. Биче-оол, Ч. К. Айыр-Санаа, К. А. Мон, Н. А. Жоголь оларны хамаарыштырып болур. Черле ынчаш аңаа хамаарыштыр түңнел үндүрер болза эки. Канчаар ажылдап турар мен деп чүве кижи бүрүзүнге билдингир болу дег.

— Кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерде көрдүнген айтырыгларның күүселдезин комиссияңар контрольдап турар-дыр, байдал ниитизи-биле чогум кайы хирел?

— Ында көрдүнүп турар чүүлдер, шынап-ла, хөй дээрзин билир бис. Оларның аразында аныяктарны ажылга хаара тударындан эгелээш, лекция кылып, беседа чорударынга чедир айтырыглар бар. Амгы байдал-биле анализтеп көөрге, ол хемчеглерниң 68 хуузу күүсеттинген боор турар. Күүселдези саадап турар чүүлдер база бар дээрзин чугаалаар апаар. Чижээ, Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларының бүдүрүлгелеринге, сүт-бараан фермаларынга ажылдаар черлерни тускайлаар, районнар төптеринге КАИ постуларын септелгезин кылыр болза кылгаш, тургузар база-ла район төптеринге. Кызыл хоорайга кем-херек үүлгедиир, чурум үрээшкиннери болу бээр хире черлерге милицияның «02-биле» дарый харылзаа тудар телефон тургузар дээн чүүлдер күүсеттиинмейн турар. Ол хемчеглерни харыылаар ужурлуг албан дужаалдыг кижилер бар. Айтырыг республика амыдыралынга улуг ужур-дузалыг деп билип тура-ла, чедир ажылдавайн турарывыс, кижи бодаарга, канчап-даа таарышпас-ла чүве-дир. Түңнелин домей-ле үндүрер болгай, кымның канчаар ажылдааны ынчан домей-ле көстүп келир. Мындыг бодал база бар ийин. Доктаамал комиссияның эрткен чылдың ноябрь айда болган хуралынга корум-чурум быжыглаар органнарның удуртукчуларын дыңнадывыс. Милиция, суд, прокуратура ажылдап турза-даа, кем-херекти ажыдып, истеп турарының деңнели чавыс, ол талазы-биле түңнел үндүрерин олардан негээн бис. Ажыттынмайн турар херектер чер-черде милицияның, прокуратураның ам-даа чедир ажылдавайн турарын көргүзүп турары ол-дур. Районнарда милиция, прокуратура ажылдакчылары чон мурнунга харыысалгазын уттуп болбас ужурлуг. Чамдык кижилер чүгле иштики херектер министриң, республика прокурорун буруудадырып бодаар боор-дур. Чер-черде удуртукчу ажылдакчылар база-ла харыысалгалыг кижилер-дир. Ол хуралдан ындыг янзылыг түңнел кылдынган-даа. Черле ынчаш демагогиядан үнер болза эки. Корум-чурумну тудуп алтып болуруңуң аргалары районнарда бар. Профилактиктиг хемчеглерни кошкатпас болза эки. Үстүнден айтыышкын манаар хөөннер бар болуп артпышаан, а олутпай чорук кандыг-даа ажылга канчап-даа таарышпас, ылаңгыя корум-чурум камгалаар ажылдакчыларга. Сессияның шиитпири демниг ажылды негеп турар болгай, алыс түңнел дээш аан.

— Кем-херек үүлгедир чоруктарны чавырылдырар херекке дем херек деп доктаамал чугаалажып турар бис. Оон черле түңнел үндүрүп, сөстен ажыл-херекче шилчиир болза эки. Ол ындыг-дыр, оон өске черле кандыг хемчеглер ап болурул?

— Бистиң доктаамал комиссиявыс чүнү бодап турарыл? Аар кем-херек үүлгедип турарларның 78 хуузу аныяктар боор турары дүвүреди болдуруп турар. Административтиг корум-чурум үрээшкиннеринге удур хемчеглерни бистиң байдалыска дүүштүр өөренип көрзе деп бодап турар бис. Республиканың административтиг кодекизин ийикпе, азы хоойлузун хүлээп алгаш, ада-иениң харыысалгазын бедидериниң хемчеглерин көрүп, буруулуг кижилерни торгаарының дээштиг хевирлерин көөр аргалыг кылдыр аан. Че, оон ыңай ылаңгыя өлүрүктүг чоруктарга, бөлүк оор кылыр, назы четпээн уруглар күштээп таварылгада хемчеглерни шыңгыыратпас болза, ындыг херектерниң саныын кызырылбайн турарын бөгүнгү байдал база катап бадыткап турар. Черле ынчаш «ол-бе хоржок, мону ынчап болбас» диген хөөннерден ушунар болза эки.

Корум-чурум-биле холбашкан айтырыгның чугулазын өөренип көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң январь 24-те болур ээлчег чок бешки сессиязынга чугаалажыры-биле киирген. Ээлчег чок ийиги сессияның шиитпирлериниң күүселдезиниң канчаар чоруп турарын депутаттар аңаа чугаалажып үнелелин бээр апаар. Сессиялар аразында кымның канчаар ажылдааны, кандыг хемчеглер алдыңганыл деп чүве илереэр ужурлуг.

Беседаны «Шынның» корреспондентизи Вера КУУЛАР чоруткан.

Республиканың Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчылары уран чүүлге сундулуг улус. Олар Сибирь зоназының болгаш оон-даа өске дениелдиң көрүлделеринге чаңгыс эвес удаа шаңналдыг черлерни ээлеп келгеннер. Чүгле көрүлделерге белеткелдер үелеринде эвес, а ажыл-херектерден хостуг шактарда сырый бөлүк болуп алгаш, ырлажырынга база ынактар. Оларга республиканың ат-сураглыг артистери база бо-ла аалдап чеде бээрлер.

ЧУРУКТА: бөлүк ажылдакчылар белеткел үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МИЛИЦИЯ

Хажыдыышкыннар

«Мөңгүлектиң» хөлегелери

Хоорайның иштики херектер килдизи биле күрүнениң садыг инспекциязы мороженоени кылып турарының технологиязын үр үениң дургузунда кичээңгейлиг хайгаарап келген. Хайгаарал анаа эвес, а үндезинниг болган. Ооң баштайгы түңнелдери бо. Хыналда үезинде ону белеткеп кылырының технологиязы кандыг-даа стандарттарга дүүшпейн турары илерээн. Мында чутаа «Мөңгүлек» ресторанның чамдык ажылдакчыларының дугайында чоруп турар. Ында ажылдап турар кижилер дугуржулга ёзугаар киоскилерге мороженоени белеткеп кылыр ужурлуг турган. Ынчалза-даа ында безин чыдаарда хоюдар херексел (миксер) безин чок болган, а хамык чиг этти Кавказтан келген чижек кижилер кара туразында чарыгдап турган болган. Олар бүрүткеттинмээн кооперативти тургузуп, куду шынарлыг мороженоени чижек өртекке садып-саарып турганнар. Мындыг чүүл «Мөңгүлек» ресторанының бүдүрүлге эргелекчизи Г. С. Клыпинаның контроль чогундан, ажылынга харысалгазының кудузундан база чурум

«Востокка» автобус туруптары билек, улут-даа, бичии-даа кижилер мужурзуруан мал дег, чыпыт киосчиже маңнажыптар. Ында ажаанзыраан арын-шырайлыг кижилер мороженоени 50 болгаш 55 көпеекке садып турарлар. Өртээни хары-ла хөлчок. Ол-даа канчаар, чаагай-ла болза. Ынчалза-даа бир дугаар-ла амзааш, улуг өртек-биле садып алганывыс чүүлүвүс амдан-сүзүн чоруп билип каар бис. Ындыг-даа бол, ажырганы-ажырганы дөмей-ле садып ап турар-ла болгай бис, чүге дизе чигир-чимис аймаа ховартаан үеде чаштарывыс-даа, боттарывыс-даа болганчок-ла чигирзиг аъш-чем, сүксүн аймаан хереглей бээр бис.

үрекчилерин чажырыксаар хөөнүнден тывылтаа. Ол аңаа херек чиг-эттиң кайнаар, кандыг янзылыг чоруп турарын безин сонуургап көрбээн. Шак мындыг тоомча чок чоруктуң түңнелинде мороженое «будурукчулери» [illegible] херек кургаг сүттүң орнунга чаш уруглар чемгерер «Малыш» деп чүүлдү ажыглап турган болган. 23-38 көпеек өртектиг мороженоени садып алыкчылар 50-55 көпеекке садып ап, чижек садыгжыларның карманынче бир порциядан 30 көпеек чедир орулганы кирип турганы ол-дур. Ону долгандыр чоруп турар бузуттуг херекче эмин эртир ханылап канчаар деп бис, чүге дизе мында бужар ат-алдарга чедин-

ген «Мерген» кооперативтиң тооргузу катаптаттынып турар болгай. Ол дугайын солуннарга бижип шаг болган.

Документилерни хынап турда, мороженоени белеткеп кылып база садып-саарып турган, садып алыкчыларны мөлчүп турганы илерээн. Мороженоени кылып тура, аңаа кирдүнген чогуур чүүлдерни чедир кирбээни дээш Н. Г. Киреевадан база К. А. Нанеташвилиден 3800 рубльди тырттан. «Ол дээрге чүгле нити түң-дүр, а херек кырында алыр чүве болза, ол 10 муң рубль чеде бээр ужурлуг чүве-дир» деп, күрүнениң садыг инспекциязының начальниги Л. И. Фридрикова чутаалап турар. ИХМ-ниң социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаар чорукка удур демисел чорудар килдизиниң инспектору А. В. Лыткинниң бо талазы-биле бодалы база ындыг. Бо бүгү хажыдыышкыннар талазы-биле материалдарны хооркүүскомунуң ИХК-зиниң истелге салбырынче кеземче херээн оттурары-биле шилчиткен. Истелге буруулуглардан чеже түңнүг акшаны база кымга кандыг кеземче ха-

рысалгазын онаарын тодарадыптар. Бо бүгүге холбаштыр база истелгеге дуза кадары-биле «Восток», «Автооруук техникуму» остановкаларының чанында киоскилерден мороженое садып ап турганнары 9-22-51 база 3-45-23 телефоннарга долгаарын [illegible].

«Мөңгүлек» ресторанның дугайында чугаалап тура, оон ажылдакчылары мындыг чергелиг каржы хажыдыышкыннарны чаңгыс эвес удаа кылып турарын чутаалаары чугула. Аъш-чем складының » эргелекчизи Л. Г. Ночевка кофени сыладтан таныш-көрүштеринге садыглап турганы дээш 500 рубльге штрафтаткан. Бо кижи шак мынчаар чаңгыс эвес удаа штрафтадып ту-

рар. Мындыг чурум ураашкиннерни гостиница буфединиң садыгжызы Г. П. Огнева база кылган. Ол дузалал черинден ховар аъш-чем аймаан садыглап турган. Ол дээш 100 рубльге торгаткан. «Мөңгүлек» ресторанының буфетчиги М. М. Байрамов арага-дары аймаан дашкаар үндүр садып турганы дээш база-ла 100 рубльге торгаткан.

Кызыл хооркүүскомунуң ИХК-зиниң социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаар чорукка удур демисел чорудар килдизиниң киргени чүүлүн ёзугаар «Мөңгүлек» ресторанының директору Ш. М. Катамадзе база склад эргелекчизи Л. Г. Ночевка, а ол ышкаш бүдүрүлге эргелекчизи Г. С. Клыпина, бармен Н. Г. Киреева, официант К. А. Нанеташвили олар албан-хүлээлгелеринден дүжүрткен.

А өнчү-хөреңгини оорлаар чорук-биле демисел чорудар килдистиң ажылдакчылары чижек садыгжылар, алыксак-чиксектер болгаш ооржу кижилер-биле шиитпирлиг демиселди чорудары улам чыла турар.

Мария КУЗЬМИНА.

ПАРЛАТТЫНГАН ЧАМДЫК ЧҮҮЛДЕРГЕ ХАМААРЫШТЫР

Солунга парлаттынган чамдык чүүлдерге немелде тайылбырны кылырын, а ол ышкаш өске-даа айтырыгларга харыыны бээрин «Шыннын» номчукчулары дилеп, редакцияга чагаалар бижээн. Чижээ, Тыва АССР-ниң Сан министерствозунуң күрүндүрүг инспекциязының инспектору А. Коломысовтуң олча-ажык үндүрүүнге хамаарышкан дончу тайылбыры 1990 чылдың октябрь 24-те № 242 «Шынга» парлаттынган. Ук чүүлге немелде тайылбырны солунга парлаарын хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга хөй чылдар дургузунда үре-түңнелдиг ажылдап, социалистиг хоойлуну быжыглаарынга, сагыырынга ак сеткилдиг бараан болуп келген, амгы үеде Кызыл-Мажалык суурда чурттап олурар күш-ажылдың хоочуну бистиң номчукчувус С. СЕРИН-ООЛ редакциядан дилээн.

Бо болгаш өске-даа чамдык айтырыглар дугайында бодунуң бодалын илергейлеп, дончу тайылбырны кылырын «Билиг» ниитилелиниң болгаш ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү А. ДУГЕРЖААГА редакция сүмелээн.

Мен бодаарымга, хүндүлүг эш С. Серин-оолдуң чагаазында кол айтырыг — «хамааты хамаарылгазы чок кижилер» деп домактың утказын тайылбырлаары-дыр. Ол сөстерни орус дылда: «лица без гражданства» дээн. Ук домакты «хамааты эргези чок» деп очулдурар болза, арай хажыгай болу берги дег, ынчангаш хамааты хамаарылгазы чок кижилер деп, харын тайылбырлай аарак очулдурганы чүүлдүг деп бодаар мен. А чогум ол чүү ындыг кижилерил ол деп айтырыг, шынап-ла, дүрүм ёзугаар тургустунуп келир. Кандыг-даа чурттуң хамаатызы болбайн, кайы-бир күрүнеде чурттап чоруур кижилер-дир. Ындыг кижилер бистиң чуртувуста, АКШ-та, Англияда, Францияда, ылангыя Швейцарияда хөй. Бодунуң төрээн чур-

тунуң хамааты турган, хамааты эргезин казыткаш азы оон тура-биле ук эргеден ойталааш, өске күрүнеге чурттай бергеш, ук күрүнениң хамаатызы болур эргени албаан кижилерни орустаарга «лица без гражданства», а тывалаарга — хамааты хамаарылгазы чок азы кайы-даа чурттуң хамаатызы болбайн турар кижилер деп адаар. Чижээ, шыдыраачы А. Корчной Совет Эвилелиниң хамаатызы турган, ССРЭ-ден үнүп чоруткан болгаш совет хамаатызы эргезин казыттырган, АКШ-ка, Швейцарияга чурттап турган, ооң болгаш өске-даа чамдык кижилерниң ССРЭ хамаатызы эргелерин чоокта чаа оларга катап эгиткен болгай.

Хамааты эргези чок азы хамааты хамаарылгазы чок ындыг кижилер кайы-бир күрүнеге чурттап, олча-ажыкты тып ап турар болганда, олар ук күрүнеге олча-ажык үндүрүүн төлээр хүлээлгелиг. Оон ыңай делегей эргезин (хоойлуларын болгаш юридиктиг практиказын) ёзугаар алырга, ындыг кижилерниң кайы-бирээзи бир эвес чурттап турары күрүнениң хоойлузун үреп, кем-херек үүлгедип каар болза, ол-ла чурттуң кеземче хоойлузун ёзугаар харысалганы хүлээр апаар.

«Гражданство» деп сөстү РСФСР-ниң амгы күштүг Конституциязының, (Үндезин Хоойлузунуң) тыва дылдаазында «РСФСР-ниң хамаатызы болуру» деп утказынга дүгжүр кылдыр шын очулдурган деп бодаар мен. Ол Конституцияның 5-ки эгезиниң 31-ги чүүлүнде мынчаар айыткан: «Чаңгыс аай Эвилелдиң хамаатызы болур деп ССРЭ-де доктааткан чурум ёзугаар РСФСР-ниң хамааты бүрүзү ССРЭ-ниң хамаатызы болур.. Совет хамаатызы болурун чедип алырын болгаш чидирерин үнлезилээрин база чурумун ССРЭ хамаатызы болурунуң дугайында Хоойлу-биле тодаргайлаар». Хамааты болуру деп билиишкинниң алыс утказы мындыг: кижи бүрүзү чурттап турар күрүнезинге хамааржып, хоойлу ёзугаар оон мурнунга хүлээлгелерин күүседири, ооң хоойлуларынга чагыртыры, ук күрүнениң конституциязында кордүнген хамааты бүгү эргелерни ажыглап эдилээри-дир. Чижээ, күрүнениң шериг назылыг эр хамаатызы ол күрүнени камгалаарынга хамаарышкан шериг хүлээлгелиг болур.

«ССРЭ хамаатыларындан, даштыкы хамаатылардан болгаш хамааты хамаарылгазы чок кижилерден олча-ажык үндүрүүнүң дугайында» ССРЭ Хоойлузу кажан, кая хүлээп алдынганын, кайы үеден сонгаар күштүг болуп эгелээнин чамдык хамаатылар сонуургап турар. Ук Хоойлуну ССРЭ-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың апрель 23-те хүлээп алган.

Дончу тайылбыр

Профоблчөвүлелдиң инструктору эш Ш. Бакчанты «Күрүне страхованиезинге чаа чүүлдер» деп дончу тайылбыры бо чылдың ноябрь 23-те № 267 «Шынга» парлаттынган. Аңаа немелде тайылбырны бээрин номчукчулар база дилээн. Ынчангаш дараазында немелдени кийрери чугула: «Мөчээн кижилерни орнукшударынга күрүнениң социал страхованиезиниң 100 рубль хемчээлдиг (мооң мурнунда көдээ черлерге 10 рубль, хоорайларга 20 рубль турган) пособиезин мөчээн кижиниң назы-харындан, орнукшудулга кылыр черинден хамаарылга чокка тыпсырын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1990 чылдың июнь 26-... № 600 доктаалында айыткан».

Кыдатта чурттап чоруур тывалар дугайында тайылбырны бээрин Тес-Хем районнуң Белдир-Арыг суурда эш В. Карти редакциядан дилээн. Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, Тыва АССР-ниң үндезин чурттакчыларының саны 200 муң ажыг кижи. Ынчаарга Красноярск крайның болгаш Хакас автономнуг областың девискээринде 4 муң ажыг тывалар бар. Оон ыңай Моолда болгаш Кыдатта тывалар, казахтар, уйгурлар база чурттап чоруур. Моолдуң Баян-Өлгий аймааның 20 ажыг муң тывалары-биле бистиң республиканың чонунуң аразында харылзаа ылаптыг сөөлгү чылдарда чаагай чаңчыл болу берген. А Кыдатта чурттап чоруур эвээш санныг тывалар-биле ындыг харылзаа бисте чок. Кыдатта болгаш Моолда тываларның дыл-домаа колдуунда хевээр арткан. Ынчалзажок Кыдатта тываларның чугаазының аяны тус чериниң кыдат чонунуң чугаазының, а Моолда — моол чонунуң чугаазының аянынга элээн дөмейлежип, чамдык сөстери холужуп турар. «Кижи төлү кала-даа чоруур, куш төлү кала-даа ужар» деп тыва улустуң шаандакы үлегер чугаазы бар. Кыдатта болгаш Моолда тывалар ол чурттарның хамаатылары болуп турар.

ИСТЕЛГЕ

Эрткен чылдың декабрьда бо чылдың январь айда Ак-Довурак хоорайга бөлүк дээрбечи халдаашкыннар болгаш үптээшкиннер бүрүткеттинген. Оон-биле холбаштыр Ак-Довурактың милиция салбыры албан-хүлээлге күүселдезиниң күштелдирген хевиринче кирген. ИХМ-ниң айтыышкыны-биле хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалынга хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар килдистиң ажылдакчылары, КАИ-ниң, ИХМ-ниң, ОМОН-нуң өске-даа төлээлери база немелде транспорт хаара туттунган турган. Ук ажылды республиканың ИХМ-ниң хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар килдизиниң начальниги, милицияның подполковниги Д. К. Куулар удурткан. Хулиганнарның холундан өлген участок төлээзи Александр Содунамның январь 9-туң хүнүнде хоорждүлгезин органнзастаарынга дуза кадарын база аңаа дааскан турган.

Ол хүн 12 шак үезинде Д. К. Куулар, Ак-Довуракта хоорай милиция салбырының начальниги милицияның майору И. Я. Дзюбчук, а ол ышкаш Барыын-Хемчик райкүүскомунуң ИХК-зиниң арга-арыг камгалалының инспектору милицияның капитаны В. Самороков олар «Универсам» магазинниң чоогунга машиналыг чедип келгеннер. Оларга «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чолаачызы Р. М. Хомушку чедип келгеш, бижектер-биле чепсегленген ийи оол ооң таныыры кижини үптээш, дезе бергенин дыңнаткан. Милиция ажылдакчылары ийи бөлүкке үстүп алгаш, сүрүүшкүнүг эгелээн. Самороков Хомушку-биле бижектиг аныяк оолдарга бир-ле дугаарында душканнар. Сегиржип алыышкын үезинде, Виктор Самороковтан каразыттырып турар оолдар дезе берген. Ынчан оларга ийиги бөлүк таваржы бергеш, кем-херек үүлгедикчилериниң бирээзин Строительная кудумчузунга тударынче кирипкен. И. Я. Дзюбчук машинадан табельдиг чепсектиг үнүп келген, ол үеде Д. К. Куулар машина-биле хулиганның оруун дуй дозары-биле халдыпкан. Кем-херек үүлгедикчизи милиция ажылдакчыларынче бижектиг халдап, удурланыышкынны кылган. Ынчан Дзюбчук сагындырыг боолаашкынны кылырга, каразыттырып турар оол доктаап турбайн, бажыңнар аразынче чаштына берген. Сүрүүшкүн эгелээн. Иван Яковлевич чепсектиг ол-ла черинге артып калган, а Д. К. Куулар дескен кижини машиналыг сүрүп чорупкан. Ол үеде кем-херек үүлгедикчизи хепертен дедир эгеш, И. Я. Дзюбчуктуң артындан халып келгеш, ооргазынче каш удаа бижектээн. Машиналыг халдып келген подполковник Д. К. Куулар Дзюбчуктуң пистоледин ап алгаш, хулиганны сүрерин улавчылаан. Аңаа милиция ажылдакчылары дузалашканнар. Асбестовая, 40 бажыңдан (бажыңның ээлери коргуп-сүртээн) кем-херек үүлгедикчизин туткан. Ол болза мооң мурнунда үптээшкин дээш ийи удаа шииттирип чораан Совет Армиядан дилээшкинде турар ырбанчы, 1970 чылда төрүттүнген, Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы Мариян Биче-оолович Сарыглар болган.

Ак-Довуракта милицияның хоорай салбырының начальниги И. Я. Дзюбчукту эмнелгеде чыттырган. Эмчилер ооң амы-тынын алыр дээш демиселди чорудуп турар. Районнуң прокуратуразы истелгени чорудуп турар.

ИХМ-ниң, Барыын-Хемчик райкүүскомунуң ИХК-зиниң база Ак-Довурак хоорайның милициязының ажылдакчылары хоорайның чурттакчыларының бажыңнарынче дээрбедекчи халдашкыннарны кылганынга каразыттырып турар бөлүк аныяк оолдарны болгаш назы четпээннерни туткан. Истелге чоруп турар.

Мария АЛЕКСЕЕВА.

КАМГАЛАЛ САЛБЫРЫ

Тес-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң чанында камгалал салбыры тургустунгандан бээр үр болбаап. Ол салбыр Самагалдай суурда күрүнениң өнчү-хөреңгизин, албан черлерниң, организацияларның объектилерин бодунуң камгалалынга алган. Камгалал чери кыска хуусаанын дургузунда удуртукчу ажылдакчыларның болгаш чурттакчы чоннуң хүндүткелин бодунуң эки ажылы-биле чаалап алган.

Коллективтиң кежигүннери өнчү-хөреңги оорларынга удур демиселди чорудуп турар. Ону мындыг чижек бадыткаар. Эрзинде «Универмаг» магазинни оорлаан кижилерни тударынга камгалал салбырының ажылдакчылары улуг үлүг хуузун киирип, шалыпкын, аваангырын көргүскеннер. Олар чүгле камгалал ажылдары-биле кызыгаарланмайн, хөй-ниитиниң корум-чурумун тударынга база-ла идепкейлиг киржип турарлар. Ажылынга харысалгазы бедик деп санадып турарларга сержантылар Артур Дамбаны, Баатор Ямбильди, Анатолий Чарындакты, таңныылдар бригадирлери Наталья Ширненин, Амыд Очурну, сигнализация тургузугларының монтёру Александр Дүпшүнү, пульт дежурныйлары Танов Мепгалды, Вячеслав Соянны, Саян Соянны болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Ам салбырның 1991 чылда перспективтиг сорулгалары-биле таныжып көрээлиңер. Чүнүм-даа мурнунда, Самагалдайга дүнеки милицияны тургузары. Ийиде, Тес-Хем ИХК-зиниң камгалал салбырынга ажылдадыры-биле чолаачы мергежилдиг аныяктарны эвилелдээри. Үште, бажыңнарынга оор чорукка удур сигнализация салдырыксаарларга дуза чедирери. Дөртте, Воронеж хоорайже электромонтер болгаш компьютер техниказының специализиниң мергежилин чедип алыры-биле үш аныяк оолду өөредип чорудары.

Аркадий ӨӨЛЕТ.

БУЯННЫГ КАРААН КӨРҮП...

Тыва улустуң тоолдарынга «буянныг караан көрүп, бузуттуг караан базып алган...» деп домак бо-ла чоруур. Ол дээрге тоолдуң маадырында багай, кара сеткил чок, а соң сеткил-сагыжын чүгле буянныг бодалдар долган дээрзин көргүскени ол-дур.

Мен маңаа тоол-даа ыдар дивээн мен, а бөгүнгү амыдыралывыста кымның буянныг караан көрүп, кымның бузуттуг караан ажыдып алгаш олурарын көргүзүксээн мен.

Бо материалга иштики херектер органнарының дугайында бижикседим. Чүгле мээн бо чүүлүмден номчукчу кижи кем-херек үүлгедиишкиннериниң, ону истээринге киржип турар кижилерниң дугайында чүүлдерни манаазын. Ындыг фактылар маңаа кирбес, ынчалза-даа солуннуң арнынга парлаттынар бодалдар иштики херектер органнарының ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазы-биле доргт харылзаалыг.

Чоннуң талазындан эрге-хоойлу ажылдакчыларының кошкак ажылының дугайында хомудалдар редакцияга бо-ла келгилээр. Ында шынның үндезини бар болбайн канчаар, маргыштынмас чүүл-биле маргышкан ажыывыс чүү боор. Ынчалза-даа ол бүгү чаңгыс талалай берген боор-дур ийин. Амгы үеде милицияның «соок баштыг, изиг чүректиг, арыг холдуг» кижилерниң ат-алдарының кудулааныын чылдагаанын дилээрде, ханы казар херек. А каскаинай бергенивисте чүнү-даа мурнунда социал айтырыг коступ келир. Ийе, бистиң ниитилелде пенсионерлер, инвалидтер дээн чижектиг социал камгалалы кошкак бөлүктүң бирээзинге эрге-хоойлу ажылдакчылары, а тодаргай-биле чугаалаарга, ук системаның кудуку болгаш ортаакы дежнелиниң төлээлери хамааржыр.

Оран-сава айтырыы кончуг чидиг, шиитпирлээри берге айтырыгларның бирээзи деп билир бис. Ынчалза-даа 5-10 чылдарның дургузунда кызыы общежитиелерде хөй урут-дарыы-биле сыңмарлажып чурттап чоруур иштики херектер органнарының ажылдакчыларын көргеш, кижи баары ажыыр. Чоннуң-ла шыдамыкка дээр бис, а чогум шыдамыккай кижилер ында чораан.

Хоорай-даа, район-даа чергезин алырга, дөмей-ле. Чижек кылдыр Чөөн-Хемчиктиң иштики херектер

Дилегге ээ көрүнмээнин чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

килдизин ап көрээлиңер. Ында 15 ажылдакчы шуут чурттаар чер чок, таныш-көрүштериниң, дөргүл-төрелдериниң бажыңнарында булуң хөлезилеп чурттап турарлар.

Каа-Хем суурда Кызыл хоорайның ИХК-зиниң ниити чурттаалга чери бар. Ында иштики херектер органнарынга 5-10 болгаш оон-даа хөй чылдарның дургузунда ажылдап келген бодүүн милиция ажылдакчылары хөй ажы-төлү-биле сыңмарлажып чурттап чоруурлар. Оларның чурттаалгазын айтырып сонуургап чеде бергеш, дыңнап көрбээн чүүлдерим дыңнаан мен. Чамдык ажылдакчылар удуур, дыштаныр аргазы безин чок болуп турар. Дүнеки дежурныйлаашкындан келгеш, ажы-төл өөренип, ажылдаар улус ажылдап чоруй баарга, дөжээ безин соовааң орунарга дыштаныр удуп турарлар. Мынчаар чурттаар деп чүвениң бергезин чугаалааш канчаар. Урут-дарыгга-даа та кайы хире хилинчектиг чүве. Ооң кадында общежитиениң санитарлыг байдалын чугаалап канчаар. Барык-ла өг-бүле бүрүзүнүң уругларының кайы-бирээзи өт аараан болуп турары — чүден-даа артык херечи ол ышкажыл.

Чурттаар оран-сава-биле айтырыг бо хире берге турда чамдык бажыңнарда хос квартиралар бары шуут кайгамчык. Ленин кудумчузунда 1985 чылда ажыглалга кирген ИХМ-ниң акша-хөреңгизи-биле туткан 60 аал чурттаар бажың бар. Ында ИХМ шугумунга ажылдап турган Хаметова деп хамаатының алганы үш өрээлдиг квартира 5 чыл хос туруп келген, ам-даа турбушаан. ИЗ-12-1 албан чериниң сержантызы Оргу Ооржак чурттаар оран-савага аажок бергедежип турар болгаш ол бажыңны ээзи келгижеге чедир-даа бол, түр ээлээринге дуза кадарын редакциядан дилеп чедип келген чүве. Кирбээн, барбаан черивис-даа, даргавыс-даа чок, түңнел мынчага чедир чок. Тускай хыналда кылыр чүве дээн. Ону республиканың прокуратуразы чоруткан-на хевирлиг, ынчалза-даа огулут чүнү-даа үндүрбээн. Бо талазы-биле кандыг хемчеглер алдынганын прокурор С. Зотов редакцияга дыңнадыр болгаш, бо хүннерге чедир соглээн сөзүнге ээ болбаан.

Үстүнде адаанывыс Оргу Ооржактың кабинеттен кабинетче «аян-чоруу» бирде-бирде каттырынчыг-даа, бирде-бирде кударанчыг-даа. Кандыг дежнелдиң даргаларынга кирбээн дээрил: бодунуң министерствозунуң даргаларындан республиканың удуртукчуларынга чедир. Кая-даа баарга харыы кылдыр саазын бээр. Оларны деңзилеп көрген чүве болза, 2-3-даа килограмм чеде бээр чүве ыйнаан. Аңгы-аңгы фамилиялар чүгле шокараңнаар-ла. Кажан бир шагда «Бюрократия музейи» деп музей ажыттынар болза, соң ол саазын-документилери, чутаажок, эң көскү черни ээлээр хире.

База бир «дириг» чижек. Эрткен чылын ИХМ-ниң 60 аал чурттаар база бир бажыңы ажыглалга кирген. ИХМ-ниң кадрлар килдизиниң ажылдакчызы майор Сергей Аракчаа оон бажың бээрин дилээн турган. Херектиң ужуру мындыг. С. Аракчааның ийи уруу нелээ инвалидтер. Бирээзиниң чажындан-на караа багай костүр, ийигизиниң будун аар ааранының түңнелинде үттүг-чарын дужундан кезип каапкан. Амгы үеде кадының байдалы кошкак. Бо ажылдакчының өг-бүлези мурнуу микрорайонда 5 каът бажыңның эң-не үстүнде чурттап турар. Ол ийи өрээлдиг квартиразын ажыглалга чаа кирген бажыңның бирги каъдында шак ындыг шөлдүг квартирага орнап бээрин дилээрге, ойталаан. Ойталаан-даа эвес, а шынары куду квартираны саналдаан. Ол квартирага ИХМ-ниң социалистиг өнчү-хөреңгини оорлаар чорукка удур демисел чорудар килдизиниң начальниги М. И. Дудкин орган чүве-дир. Сөөлүндээн чаа бажыңдан 3 өрээлдиг квартира алган.

Чоокта чаа «Инвалидтер дугайында» хоойлу үнген. Ында ак, каразы-биле бижип каан-на болгай: инвалид уруг-дарыглыг өг-бүлелерге бирги ээлчегде бажыңны балгатты бээр деп аан. Ону билбес кижи Иштики херектер министерствозунуң ону харыылаар удуртукчулары эвес-ле болгай. Ынчалза-даа оон шак мындыг чергелиг дилегге ээ көрүнмээнин чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

Черле ынчаш мындыг хоктүг чүүлдү айытса эки. ИХМ-ниң акша-хөреңгизин-биле туттунган бажың ажыглалга кирер-ле, оон квартираны мооң мурнунда бажың алган удуртукчу албан-дужаалда олурар эштерниң кайы-бирээзи алган болур. Кара кайгамчык чүве. Бо удаада база ындыг болган. Эки көөр чүве болза, чаа бажыңның чурттакчыларының аразында чурттаар оран-сава байдалы чогумчалыг, харын-даа тулган деп чутаалап болур кижилер бар. Оларның ат-сыын менде бар, ынчалза-даа оларны маңаа адап канчаар мен. Боттары боданып, түңнелден үндүрер ыйнаан.

Бистер дөгеревис күрүне үндүрүүн төлеп турар бис. Ооң бир чамдыызы эрге-хоойлу органнарын хандырарынче кирип турар. Ындыг төлээде, бистиң акша-төгериивис кайнаар кирип, чарыгдаттынып турарын кандыг-даа дежнелдиң даргаларындан негелдени, айтырыгны тургузар эргени берип турар. Бистер эрге-хоойлу талазы-биле камгалаттынган турарын база күзээр бис. Ындыг төлээде бистиң бодунуң камгалалының адаанда алган эрге-хоойлу органнарының удуртукчулары бистиң чоннуң мурнунга отчёдун бээр ужурлуг.

Республиканга кем-херек үүлгедиишкиннери соксадыр, корум-чурумну быжыглаар дээш чурттакчы чон аажок кызып, иштики херектер органнарынга дузаламчыны коргүзүп шаг болдувус. Чеже-чеже муң акша-төгериктиң ИХМ-ниң агар санынче киирип, чеже-чеже машина-транспорт-биле дузалавадывыс дээр. Кажан корум-чурум тудукчузу кижиниң социал айтырыы шиитпирлеттинмээнде, ол бүгү акша-төгерик — хатче чашканнапкан саазын ышкажыл. Ажылды кижилер-ле кылыр, машина-техника, янзы-бүрү компьютер, коллекторлар эвес. Маңаа чүнүң-даа мурнунда кижи кол кичээнгейге алдынган турар ужурлуг. А амдыы дээрезинде ындыг эвес. Болганчок-ла, буянныг карактың орнунга бузуттуг карак хере көрүп алган болур. Моон соңгаар шак ынчаар чурттаары черле хоржок. Ону ИХМ-ниң удуртукчу аппарады билзе чугула.

Артур ХЕРТЕК.

ЧӨПТҮГ УДУРЛАНЫЫШКЫН

Дайынның, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерниң болгаш күш-ажылдың бөлүк хоочуннары ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевка, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарынга ажык чагаа чоруткан.

Чагааның авторлары РСФСР-ден шериге келдирткен совет дайынчыларга Б. Ельцинниң кылган кыйгырыының утказынга, Каттышкан Нациялар Организациязының адынга чоруткан документиге — «Совет Эвилелиниң удуртулгазының Прибалтика республикаларынга хамаарыштыр хөделишкиннериниң дугайында медегелге» ооң ат салганынга, Б. Ельцинниң болгаш ооң талалакчыларының өске-даа өнчүк-чөңгээлиг хөделишкиннеринге шыдыгызы-биле удурланып турарын илереткеннер.

Шаанда немец-фашистиг эжелекчилерниң бердингеш чалчазы турган бодунуң адазының херээниң шынчы үргүлчүлекчизи Ландсбергистиң өөскүдүп үүлгеткени Вильнюска өлүмнүг болуушкуннар дээш харысалганы бистиң дайынчыларывыстың кырынче чүүй каар сорулгалыг бүгү антисоветчи күштерниң амгы үеде дүйнен үигенин айыткаш, бо айтырыгны эң-не кичээңгейлиг көөрүнче ук чагаада кыйгырган.

Ол чагаага 160 ажыг хоочуннар ат салган.

КАРАЗЫГ ХЕЙ БАРБААН

Новоселово районнуң иштики херектер килдизинге Абакандан дыңнадыг келген. Хакас милицияның ажылдакчылары Красноярск хоорайже углай бар чыдар «Москвич» машинаны доктааткаш, хынаарын дилээннер. Келген дыңнадыгны ёзугаар алырга, машинада автомат болгаш чолдайтыр кескен боо бар хевирлиг.

Милицияның капитаны В. Г. Анашкинниң удурткан шалыпкын бөлүк доораан-на чазоглыг орукче үнүпкен. Аңаа эвес далашкан болганнар. Бөлүк оруктү дуглап четтигипкенде-ле, дыңнадыгда айыткан «Москвич» костүп келген. Хыналда үезинде машинадан ок-чепсек тывылбаан. Ынчалза-даа оон алды килограмм ажыг марихуананы тыпкан. Мооң мурнунда кедээниң шагдаа ажылдакчылары ындыг чүүлдү чүгле кинога дээрден башка, амыдырал кырынга көрүп көрбээннер.

Документилер ёзугаар машинаның чолаачызының болгаш пассажирниң ат-сывын тодараткан. Кайызы-даа Тывадан келген, Кызыл хоорайның чурттакчылары болган. Херекти саададып турбайн, Кызылга четкеш, туттурган кижилерниң квартираларының ужеддезин чорудар деп шиитпирни хүлээп алган. Тыптынган чүүлдер оперативтиг бөлүктү шуут кайгадыпкан. 20 килограмм наркотиктерни болгаш АК-74 автоматка херек ок-чепсекти үжелде үезинде тыпкан.

А. СТАТЕЙНОВ.
«Красноярский рабочий» солуннуң корреспондентизи.

РЕДАКЦИЯДАН: Шак мындыг бичии чүүл «Красноярский рабочий» солунга 1990 чылдың ноябрь 20-де костүп келген. Оон бээр элээн үе эрте берген, ынчалза-даа Тываның чону бо дугайында кеңгүс билбес. Республиканың ИХМ-ниң оперативтиг дыңнадыында безин бо дугайында чаңгыс-даа домак чок.

Бистиң дилээвиске ИХМ-ниң берген харыызын ёзугаар алырга, ындыг болуушкун херек кырында болган, кем-херек үүлгедикчилери Кызылдың орус националдыг чурттакчылары болганнар.

Иштики херектер органнарының эрге-хоойлу черлериниң хагдынчак чоруу чамдыкта күзекчиг эвес «дидир-дидирге» чедирерин амыдыралывыстан көрүп шаг болган бис. Шоодайга шивегейниң чажыртынмазы дег, кандыг-даа медээ соң-даарта чон ортузунга дыргын тарай бээр болгай. Ол бүгүнү бак үре-түңнелге чедирбес дизе, шак мындыг информацияларны «изин-биле» хүлээп ап турар эрге-хоойлу органнары оларны «хойлап алгаш» олурбаза эки. Оон башка, ол бүгү «кижирген чиг» байдалга чедирип б... лур-ла болгай. Амыдыра... выска-даа ындыг чүүл т... ган. Сүт-Холге болган ... херек үүлгедиишкин ... диг «болбааны ол ирги бе...

Бодүүн мергежилдиң кижилери

22 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Кара-кыс Хертековна Салчак Тээлиниң № 3 ортумак школазында кладовщиктеп ажылдап турар. Кара-кыс Хертековна ол ажылда 1969 чылдан бээр бо хүннерге чедир ажылдап келген. Кылыр ажыл-ла хой. Бети дээрге райпо баргаш, школа интернадының өөреникчилериниң ижер-чиир аъш-чемин, оларның кедер хевин. Кызылче каш катап аргыжып чорааш, ап алыры, интернаттың эдилеп турар дериг-херекселдерин бүрүн хандырары дээш доктаамал сагыш салыр. Кара-кыс Хертековна мынча чылдарда ажылдааш, бо ажылга пат чаңчыгып, ижиге берген.

Тээлиниң № 3 школазының интернадынче кирер болзувусса, Кара-кыс Хертековнаның ажыл-ижи каравыска көстүп келир. Өрээлдер бүрүзүнде аңгы шагның эт-севи: телевизорлар, магнитофон, радиола, хөгжүм херекселдери — гитара, баян; мебель айнаа — бо бүгү кирип келген кижиниң кичээнгейин хаара туда бээр. Шалаларда чадыглар, ханаларда аскан хевистер — бо-ла бүгү Кара-кыс Хертековнаның кызымаккайы-биле чедип алдынган деп коллективиниң башкылары чоргаарал-биле чугаалажып турар. Ыңчангаш бо школаның интернады районда эки ажылдыг диртип турар. Мында коммунист не Кара-кыс Хертековнаның киирип турар үлүг-хуузу улуг.

Кара-кыс Хертековна интернатта турар өөреникчилерниң аъш-чемиче кичээнгейин угландырып келген. Өөреникчилерниң чаңгыс аай аъш-чем-биле чемгербес дээш чемнерниң ассортиментизин үргүлчү элбекшидип турарын столованың улуг повары Анастасия Сергеевна Седен-Сат чугаалаар.

Бодунуң кылып турар ажылындан аңгыда, Кара-кыс Хертековна школада болгаш Найырал суурда [illegible] даалгазын кызымаккай күүседип келген. Ол школада партия эге организациязының секретарының оралакчызы хүлээлгезин база эки күүседип турар.

Кара-кыс Хертековна Ээр-Хавак кодээ Советиниң депутады кылдыр ийи удаа улаштыр соңгудуп келген. Кызымаккай ажылдыг депутадын бедик бүзүрел-биле бо чылын база-ла соңгуп алганнар. Бодунуң соңгукчуларының мурнунга бүзүрелин чидирбээнининң херечизи ол.

Округунуң соңгукчулары-биле харылзаалыг болуп, Ээр-Хавак Кодээ Советиниң күүскомунуң сессияларынга олуржуп, ажыктыг саналдарын берип турар.

Кара-кыс Хертековна дөрт уругларның иези. Улуг уруу Валентина Кызылдың башкы училищезин дооскаш, Тээли суурда Сайзанак аттыг уруглар садынында кижизидикчи башкы, оглу Аяс ортумак школа дооскаш, Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумунуң 3-кү курузунда чедиишкинниг өөренип турар. Аяна Тээли ортумак школазының 5-ки клазында бижыт сагылга-чурумнуг, эки өөренип турар, ог-бүлениң эң хеймери Ачыты 10 айлыг. Бо ог-бүлениң адазы Көк-оол Байыр-оолович Салчак Тээли ортумак школазында башкы. Бичии чаштарны кижизидыы хевирлээринге хоорди эртемниг, коммунист башкы хөй чылдарда бараан болуп келген. Чогаал ажылынче хандыкшылдыг болгаш, районда «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжышкынының идепкейлиг киржикчизи болуп, шүлүктерни бижип турар.

Ол ог-бүлениң бажыңналгады арыг-силиг. Район төвүнде Аян аттыг агиткарталдың үлегерлиг ог-бүлелериниң бирээзи. Хой, өшкү, бода малды, хаваннарны боттарында азырап, өстүрүп турар. Ак чем аймаа, — ааржы, курут, саржагны чыл бүрүде боттары кылып алырлар. Ногааның болгаш картошканың дүжүдүн чылдың-на элбек кылдыр өстүрүп ап келген.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

Культура ажылдакчызы.

Бай-Тайга район, Тээли суур.

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

ТӨӨГҮГЕ УЖУР-ДУЗАЛЫГ НОМ

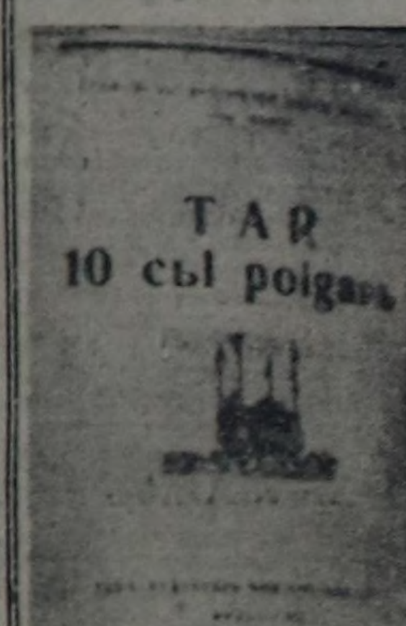

БАШТАЙГЫ СӨС

ТАР 10 чыл болганының улуг байыры болза, Тыва арат республиктиң төөгүзүнге кажан-даа көзүлбээн кончуг төөгүлүг байыры болган. ТАР 10 чылдың улуг байырынга таварышкан үези болза:

а) ТАР арат түмени, феодал байдалының артыышкынын узуткааш, социалистиг хөгжүлдениң оруунче кирип турар.

б) ССРЭ-де социалистиг экономиктиң үндезининиң туюлунга чедирген болгаш социализмниң тургузуушкунун экизи-биле чоруткаш, 5 чылдың дөзевилелин 4 чылда күүседип, чамдык улуг чүүлдерин 2 (1)2 чылда күүсеткен; кадының ажылы-биле үндезилээш, чудурук байларның аңгызын дазылы-биле узуткан турар.

в) Бүгү делегейниң революстуг шимчээшкини өзүп турар.

Иштиниң байдалын көөрге, ТАРН-дан намның чиигине шугумундан хажып чайгылар барыын болгаш чөөн үзелдиглер-биле эрес демисешкеш бодунуң тургузуушкунун быжыткан. Тус чурттуң иштинге араттың быжып, үндезининиң пролетарлары белеткенин, чазак чагырганың, баштаар ажылынга арат түменин тыртып киирип турар болгаш көдээниң тарамык ажылагыйын кадының ажылынга киирип, арат түмениниң эдиниң байдалын болгаш культурунуң хемчээлин өрү көдүрген.

ТАР 10 чыл болганының дептеринде тус чурттуң иштинде политиктиң, экономнуң болгаш культурнуң талазы-биле социалистиг тургузуушкунуң өзүлде хөгжүлдезин шугулуу-биле доп-чу тодаргайлап бижээн.

Бо «ТАР 10 чылы» дээр дептерин бүгү суртуулдуң өөренирлерин болгаш арат түмен шуптузу херглеп болур.

ЧҮЛДҮМ.

ТОКА

Бүгү делегейниң революсчу шимчээшкини болгаш ТАР

Капиталистарның байдалы кудулап тур. Капиталистарның аразында удурланыышкыны улам-на ханылап тур. Делегейниң экономунуң кризизи (самыыралы) бүгү капиталистарны хаара туткан. Капиталистарның экономунуң байдалы чутаа чокка сулараан. Экономнуң кризизи чидээниниң чылдагааны-биле ажылчын аңгының эдиниң байдалы кончуг баксыраан. Мүн капиталистиг оранларның доозазында ажылчын аңгы экономнуң (эттиң) талазы-биле хүрежирден аңгыда, революстуг лозунну салгаш, капиталистиг байдалын дүжүрериниң сорулгазы-биле политиктиң шимчээшкинин чорудуп турары тодаргай.

Чоокта майның бирээзинде капиталистиг күрүнелерниң иштинде үнүп турган шимчээшкин ажылчын аңгының революстуг чөөн оруукче киргени тодаргайлааны ол. Капиталистиг оранларда болган экономнуң кризизи-биле болгаш ССРЭ-де социалистиг тургузуушкун быжып турарының төлээзинде, капиталистарның тургузуушкуну улам-на кошкаар байдалы дүргедээш, чаа революстуг шимчээшкинин улам-на дыңзыдар.

ССРЭ-ниң иштинде кончуг улуг социализмниң тургузуушкуну быжааш, социалистиг экономнуң девискээри тургузарда, бүгү делегейни [illegible] дек болурда [illegible], капиталистарның байдалы моон соңгаар баксырап дүжериниң демдээ тодаргай. Бүгү делегейниң болгаш аймактарның хөрентитеннери ССРЭ-же удурланып, социализмниң тудуушкунунга шаптыктаары-биле холунга киирерин белеткеп турар. Оон-биле катай бүгү делегейниң ажылчыннары капиталис болгаш колони оранларның араттарының адазы боор ССРЭ-ге дузалаары улам-на дыңзаан. Ол араттар бодунуң аңгызының эргезин барымдаалааш, ССРЭ-ни капиталистар базар дээрге ССРЭ-ниң чазаан камгалаарынга белеткенип турар.

Тываның араттары боттарының ыдыын бүгү делегейниң пролетарлары болгаш өске оранларның араттарының ыдыынга каттыштыргаш, ССРЭ-же капиталистар халдаар чорук-биле хүрежиринге белен турза чогуур. Колонияларда империалистерже удурланган шимчээшкин улам-на делгерээш, капиталистарның эжелээн кайы-даа колониалыг черлеринде, үнген шимчээшкин бо үеде аңгының байдалынга кирип, советтиң чазаан тургузарынга чедип тур. (Бо байдал болза Кыдатта). Ол шимчээшкиннер империалистарның дарлаары болгаш бодунуң чуртунуң феодал капиталистарның хемдинир чоруктан адырылгаш, өзүлүг тараачынның революзун үндүрерингe чоокшулаан.

«Бүдүн чартык хөй колониялар бүгү делегей кырында революстуг шимчээшкиннiң өжүртүнмес оду апарган. Империалистарның дарлаары-биле хүрешкен колонияларның араттары, бүгү делегейниң социалистиг революзунга өөр боор дузаны чедирер» (Коммунистиг интернационалдың VI дугаар конгрезиниң доктаалындан). Аймактарның революзунуң шимчээшкини калбаргаш, ол революстуң башталгазынга ажылчын-тараачын [illegible] улам-на көвүдээрде, аймактарның буржуазтар[illegible] гитеннери) үндезининиң хосталыр революзун[illegible] на ыраш, империалистар-биле каттыжар.

Оон тодаргай барымдаазын Кыдаттың капиталистары (Чан Кай-шиге баштаткан) болгаш Индиниң капиталистары (Гандиге баштаткан) тодаргай херечилеп турар. Ол идегеттер империалистар-биле чугаалашкаш, араттарның эргезин сатканы тодаргай. Империалистарның холундан уштунарда, аймактың хостаар революзунуң шимчээшкин дүргедедирде бады боор чемээ болза, үндезиниң революзунга удурланыр аймактарның капиталистары-биле хүрежир болгаш аймактың хосталыр революзунуң шимчээшкини пролетарның революзунуң шимчээшкинин мурнап үндүрүп турар оранлар-биле харылзажырын дыңзыдар болза кончуг бады боор.

Капиталистиг оранларның иштинде пролетарның шимчээшкинин болгаш колонияның иштинде аймактың революзунуң хосталыр шимчээшкининиң күжүп каткаш, аймаан ылгавайн бот-бодунга дузалажыр чорук болза, капиталистың болгаш империалистың байдалы-биле эрестиг хүрешкени ол боор.

Аймакты хостаар революстуң шимчээшкини бодунуң сорулгазын эчизинге чедирерде хамыктың мурнунда ол шимчээшкинни, ажылчын болгаш араттар баштаза ам бады боор. Аймактың революзунуң шимчээшкинин, коммунистыг болгаш революстуг башталга-биле чорудуп турганындан, колонияның араттарының революстуг хүрежиниң улуг-ла идепкейи оон көстүр.

Бүдүн, чартык колонияның аймааның революстуг шимчээшкини ам бо үеде империалистарның күжүн кошкадыр болгаш бүгү делегейниң социалистиг революзунга дуза чедирериниң улуг демдээ болган база капиталистың байдалы социалистиң байдалы-биле аразында улуг төөгүлүг хүрежи ол боор.

«Болбаазыралга хөгжүй берген капиталистиг оранларның иштинге пролетарлар бодунуң холунга чазактың эргезин алырының тодаргай сорулгазын салып турар база бир талазында. ССРЭ-де пролетарның диктатуру (кадыг чазаа) быжып делгереп турар — бо үеде бүдүн, чартык колони чурттарда иштиниң байдалы сайзыраваан болза-даа, мүн колонияларның революстуг шимчээшкини пролетарның диктатурунуң болгаш бүгү делегейниң пролетарының шимчээшкининиң дузаламчызы-биле социалистиг байдалга хөгжүп шилчип болур» (Коминтерниң программы). Ол чүү дээн болза, «чыдып калган колони оранларның түмен араттары бодунуң холунга бүрүн эргезин алгаш, экономнуң болгаш культураның талазы-биле тускай хөгжээш, капиталистиң чадазындан дашкаар чоруп шыдаар болгаш капиталистиң байдалындан чайлап шыдаар» (КИ VI дугаар конгрезиниң резолюзу).

Чыдып калган чурттарның араттары капиталистиг оруундан дашкаар социалистиг оруунче хөгжүүр дээниниң шынын Тыва, Моолдуң республиктарындан тодаргай көргүзүп тур. Ам бо үеде бүдүн, чартык колонияларның араттарының чиигине сорулгазы болза, империалистерниң холундан хосталып алгаш, эрге-шөлээни араттарның холунга бергеш, аймактың революзунуң шимчээшкинин хөгжүткеш, ооң соонда капиталистиң байдалындан дашкаар социалистиң оруунче хөгжүүр чорук чугула.

Тыва, Моолдуң аймактың революстары бүгү делегейниң революзунуң болгаш ССРЭ-де пролетарның диктатурунга дуза халдатканының чылдагааны-биле болгаш бодунуң иштинде социалдыг экономнуг байдалы хөгжээнде, мурнуку чадазында империалистерже удурланып революс үндүрүп эгелээни ам бо үеде чуртунуң феодал, байларже удурландыр революстары үнүп, социализм тударының суурун салып турары тодаргай.

Үстүнде айыткан шимчээшкин кара чаңгыс хүрештиң аразында бүдүмчелиг боор. Араттың аңгызының дайзыны болур феодалдар, ламалар, байлар база оларның иштики, даштыкы болчурлары, оранны социалистиң оруундан чайлаткаш, капиталистиң оруунче чорудар дээш эремелээн төлээде, намдан оранны социалистиң оруунче киирер дээнин болгаш олар-биле хүрежирин чугула сорулга деп алыр ужурлуг.

Октябрьның революзунуң тыңдагааны-биле тывылган ТАР тускай бүрүн эргелиг боол турганындан бээр 10 чыл болганының байырлыг хүнү июль 6-да болур. ТАР 10 чыл болган хүнүнде капиталистиг оранларның иштинде экономнуң кризизи (самыыралы) улам-на дыңзаан болгаш бир талазында ССРЭ-ниң иштинде социализмниң тудуушкуну кончуг-ла хөгжээн өй таварышкан болгаш социалистиң экономунуң үндезин дөзүн тургускаш, 5 чылдың планын 4 чылдың иштинде кончуг дөгүм күүседип турары таварышкан.

ТАР он чыл болганында иштики байдалды көөрге, оранны капиталистиң оруундан чайлаткаш, социалистиң оруунче киирериниң демдээ болза:

Кадының ажылы кончуг өскен, кураэкономнуң ажылы улам депшээн, бодунуң дылынга таарыжыр чаа бижикти үндүрген болгаш ону хөй түмен араттарның аразынга нептереткен. Революстуң шынары-биле аймактың культурун хөгжүткен. Тываның араттарындан даг үлетпүрүнүң ажылынга киирип, аймактың пролетарын тургускан болгаш хелечик, ядыы, ортумак араттарны чазактың албанынга кииргени — бо чүүлдер болза кончуг улуг хөгжүлде болган.

Ам бо үеде бүгү Тываның иштинде кадының ажылынга киирген 1874 өреге болгаш кадының бөлгүмнериниң саны 157 хире болган. Оон иштинден машинаның ап-тешкеннериниң бөлгүмү 15, мал сайзырадыр дээн сумуларның бөлгүмнери 15, ЧАЭ деп чер ажылын кадының күжү-биле чорудар болгаш малдың ажылын сайзырадыр эптешкеннериниң бөлгүмү 127 хире. Бүгү улусту 100 хуу кылдыр бодаар болза, 10 ажыг хуу кадының ажылынга киирген тур. Каттыштырарының дугайында бистиң сорулгавыс болза, болдуна берген кадыларны моон соңгаар улам-на быжыдар, кадының тургузуушкунун улам-на калбартыр, оларның ажылының байдалын болгаш тыпкан олча-ажыын корумнуг үлежирин кылыр. Тываның иштинде 2 черде кураэкономну (күрүнениң ажылы) бар. Ол ийи экономнуң бирээзи (тараалаң экономну) 1930 ч. 340 гаңы тараан, 1931 чылда 800 гаңы тараан. Хой ажылын хөгжүдер экономнуң 1930 ч. 900 хойлуг турган, 1931 ч. 10000 чеде бээр. Бистиң кураэкономувустуң ажылы бо үеде хөгжүп, араттарның бүдаргай ажылынга чаа-ла үлегер-чижекти көргүзер чүүлге четкен. Моон соңгаар бистиң кураэкономнарывыс улам-на хөгжээш дескинип турар быдаргай ажылдыг араттарга үлегер-чижекти көргүзер болгаш тараа, малдың ажылын хөгжүдериниң эгези болурун кылдырар.

Кадылашкан улустуң экономну, келир каш чылдарның иштинде кураэкономнуң хереглээр бараанның көвей чамдызын бээр болгаш **кара байларның болгаш чудурук байларның бараан үндүрерин солуур ужурлуг.**

Бо үеде Тываның иштинде дагның үлетпүрү улам хөгжүп турары-биле кадының үндезининиң пролетарын белеткеп турары тодаргай. Тываның ажылчыннары даг үлетпүрүнде бо үеде чүстүң 63% четкен. Моон соңгаар бистиң сорулгавыс болза, даг үлетпүрүнүң саң үлетпүрүнүң планын күүседир болгаш ону ажыр күүседир. Моон соңгаар социалистиг чарыжып болгаш шалыптыг бөлгүмнериниң ажылын улам-биле калбартырдан аңгы, Тываның ажылчыннарының хуузун улам-на көвүдедир сорулга чугула.

Кооперативтиң ажылы бо үеде кончуг-ла хөгжээн, ончүнүң чазый садыын шуут ызыгаарлаан. Чижээлээрге, ам бо үеде республиканың иштинде 25% хире араттарны кооперастаан тур. ТТК-ның быдаар болгаш аңгыкеш-даа эттээр болгаш оон-даа өске заводтары кончуг хөгжүп тур. База кооперативтиң садыын чүгүртүрү кончуг өзүп тур.

Ыраккы кожууннарның хереглээр чүвезин экизи-биле чедиштирип турар. Аңчы арат түмен аңчы бөлгүмнеринге киргилээн болгаш колдуу дарлалындан адырылган. Бистиң моон ыңай салыр сорулгавыс болза, арат түменин киштизи-биле кооперастаар болгаш ТТК бүдүрүүшкүнүнүң садыын база үндезининң кадырын белеткээр.

Ол үеден бээр культурлуг тургузуушкун-биле күүседип четкен чүве элээн хөй тур. Чугаалаарга болза, үндезининң ужук-бижиин делгереткен болгаш арат түменинң культур-политиктиг байдалын дескизин-биле каадыр белеткээн болгаш школаның ажылын калбарткаш, эмнелге, ликпунту, кожер ог, болгаш оон-даа өске чүвени калбартып делгереткен.

Культурлуг тургузуушкунуң эң эрестиг чугула айтырыы болза, үндезининң ужук-бижиин калбаа-биле делгередир болгаш чогаалының херээн сеткилдер база болбаазырангай ажылчын, албап (с. 8) хаарларның каадырын белеткеп. Тываның иштинге ортумак [illegible] черни тургузар.

Тус чурттуң ажылдың болгаш культурнуң сорулгазын чаартырда, бистиң ажылывыска моондак боол турар чүүлдер көстүп турар төлээде, араттың чазак чагыргазын чаартыр болгаш баштаашкын удуртулгазын өскертпес болза берге. Бистиң мурнувуста туруп турган сорулгалар болза, карачаңгыс араттың чазак чагыргазын быжыдар чүве эвес, бо чүүлдерни социализмниң тургузуушкунунуң сорулгазынга холбагдажыр ужурлуг. Бо дугайында эрестиг чугула айтырыг болур чүүлдери болза, кожуун сумунуң башталгазының ажылын быжыдар, кожуун сумуларны кодээниң ажылдыг болгаш культурлуг байдалының баштаар төп чери болдурар болгаш чазак чагырганың херээ кооперативтиң тургузуушкунга хелечик, ядыы, ортумак араттарны калбаа-биле хынадып киирер.

Социалистиг тургузуушкунну быжыдып, феодалдарның байдалын узуткап, байлар болгаш өске-даа дарлаар аңгының идегеттерин кызыгаарлап турарының төлээзинде, оларның талазындан араттың чазаанга удурланып, боо-чемзээн тудуп алгаш, революска удурланып турган турлар. Хелечик, ядыы, ортумак арат түмен АРН, араттың чазаан болгаш оон лозуунун долгандыр каттыжар болза, аңгының дайзыны болур идегеттерниң удурланыышкынын сыгар удурланыр дугайында күштүг тепкииш болур.

Араттың нам, чазааның сорулгазы болза, аңгының дайзын идегеттерниң болгаш оларның дузалакчыларының удурланыышкыны-биле эрес шыңгыы демисежир. Арат түмениниң иштинге намның шынары болгаш саны өскен. Хелечик, ядыы, ортумак араттарның талазындан намче хандыры улгаткан. Ам бо үеде намның каттышкан саны 3526 кижи. Өскениң бүтпес шургуп кирген идегеттерин шылгалда-биле ажыглал аштаан.

Намның дузалакчызы болур профес эвилелдери болгаш РАЭ быжаан. Ам профес эвилелиниң кежигүннериниң саны болза 1809 кижи, РАЭ-ниң кежигүннериниң саны 5518 кижи. Хелечик, ядыы болгаш идепкейлиг ортумак араттарны намга элээдирин көвүдетсе чогуур.

Күрүнениң ажыл-агыйының болгаш культураның тургузуушкунунуң талазы-биле кылып күүсээн чүүлдер болза, карачаңгыс аңгының дайзыны-биле демисешкен чүве эвес, бичии хөреңгитеннерниң дузалакчызы болур барыын болгаш чөөн үзелдер-биле демисежип турган тур.

Намның чиигине шугумун Коминтерниң башталгазы-биле шыңгыы чоруткаш, Тывада социалистиг тургузуушкунун дүргедедип турар Шын революстуг шугумундан хажып боор үзелдер-биле шуут демисежирин шыңгырадыр херектиг.

Бо үеде барыынның үзели болза, бай, феодал карагыстарының эрге-меделин барымдаалап турар чүве төлээде. Намның иштинге озалдыг чүвениң бирээзи болур тур.

Бо дугайында Нам, РАЭ-ниң кежигүннери кодээде феодал, бай идегеттерже хандааш, аңгының демисели-биле демисежиринден далагалзаар болза, барыынның үзели деп болур.

Моон төлээзинде барыынның үзели болгаш барыынның озалы-биле демисежирин чугула болдургаш кедергей чөөнүң үзели-биле демисежирин база-ла кошкатпас ужурлуг.

ТАР 10 чылдың улуг байырынга салган сорулгаларны арат түмениниң күжү-биле очке түңнүнга чедирээлинер!

Оранның иштинде социализмниң тургузуушкунун дүргедеткеш, бүгү делегейниң кырында хамыктың мурнунда социализмны улуу-биле тудуп турар ССРЭ-ниң ажылчыннарынга болгаш социализмның оруунче кирген моол араттарга ха-думаның изиг байырын чедирээлинер!

Арат түмениниң удуртукчузу АРН делгерезин!

Бүгү делегейниң революзунуң штабы Коминтерн болгаш оон мурнуку чадазы болур Коммунис намы делгерезин!

Бүгү делегейниң революзу дескинежип делгерээр болзун!

(Бо номда чүүлдерни олла хевээр, эдилге чок парлап эгеледивис).

ЧАА КЛУБ

Сизим суурнуң чурттакчыларынга чаа чылда тудугжуларның белээ — чаа клуб. Каа-Хемниң бажыңда орук-чирип берге, ырак суурга 100 олуттуг клубту «Тыва агроүлетпүртудуг» каттыжыышкынның тудугжулары ажыглалга киирген. Аңчылар, балыкчылар, арга-ыяш ажылдакчыларының суурунга чаа клубтуң ажыглалга киргени — чугула болуушкун. Суурнуң чурттакчылары кино көөр делгем залдыг, оюн-тоглаа эрттирер фойелиг, библиотекалыг клубка хостуг үезин солун кылдыр организастап болурлар.

Культура одагларының тудуунга, септелгезинге, каасталгазынга тускайлап берген акша-төгерикти Каа-Хем районнуң культура килдизи билдилиг ажыглап турар апарганы эки.

Орлан КУУЛАР.

Сарыг-Сеп суур.

СААЗЫН КЫРЫНДА ТУДУГ

1979 чылда чаа библиотека тудуун тудуп эгелээр деп дужаал совхозтуң партkомунга, дирекциязынга келген турган. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле ол тудуг саазын кырында артпышаан, а харын-даа шуут уттундурган. А ында-хаая ажылчы чоннуң хуралынга тудуг дугайында үрүнейнип чугаалажы бээр-дир бис. Оон база-ла уттундурар.

Ак-Туруг суурнуң библиотеказы Культура бажыңының бир өрээлинде. Номнар чылдын-на хөй-хөйү-биле кээп турар. А библиотека тар, дыкпыш. Ыңчангаш номчукчулар-биле ажыл чорудары, янзы-бүрү делгелгелер организастаары аажок берге. Салдынган бичии столчугаштарга он шаа-ла кижи олуруптарга, сыңышпастай бээр.

Чайын-даа, кыжын-даа эки чылыды кеттинмес болза, аңаа кижи үр олуруп шыдавас. Ыңчалзажок номчукчулар-биле өөрээш-биче-даа болза ажылдары кылып чорудуп турар бис. А делгем өрээлдерлиг дериг-херекселдерлиг чаа библиотека чок болза ажыл дөмей-ле чогуур деңнелге чедир кылдынмас-тыр.

Клара СҮГЕЖИК.

Библиотекарь.

Телевидение

ЯНВАРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 Чернигурууглары чүнүң дугайында ырлажып турарыл. 10.00 Телефильмнер. 10.40 Мультфильм. 10.55 «Бажың бүрүзүнче кир». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 12.00 Медээлер. 12.15—13.10 «Австралияның хроникалары» Телефильм. 1-ги фильм. 15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 16.15 П. И. Чайковский. Концерт. 17.20 Уруглар шагы. 18.20 Барымдаалыг фильм. 18.45 Хөгжүм эртинези. Л.-В. Бетховен. Концерт. 19.25 «Шнипткел соонда сөс». Телеочерк. 19.55 «Бажың бүрүзүнче кир». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 В.-А. Моцарт. Концерт. 22.20 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Спартак». 01.00 «Австралияның хроникалары». 2-ги фильм. 01.55 «Кежээден дал дүъшке чедир». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 03.00—04.05 «Шаандакы танго». Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. «Кайгамчык шиви». 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. А. М. Горький «Чаш чораанын». 11.05 «Кадык-шыл». 12.05 «Любочка». Уран-чечен телефильм. 13.15 «Мария Биешу чалап тур». 13.55 «Сугда төгерик-тер». Телефильм. 14.45 — 15.45 Хөгжүм телеабонементизи. «Таныжыңар: Гитарас Ринкявичюс». 17.00 «Байкал кырганнары». Телефильм. 17.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Эрткен база келир үе аразында».

КЫЗЫЛДАН

18.05 Уругларга фильм. 19.15 «Тыва черде». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамтыктыг удуп чаштар!». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Г. Форе. Реквием». (Волгоград) 21.00 «Үе». 21.45 Россияның парламент медээчиан. 22.00 — 23.25 «Тео Адам чалап тур».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.35 «[illegible] бис». Фильм-шии. 20.00 — 20.15 «Тамтыктыг удуп, чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Берег спасения»** (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: **«Вражеская территория»** 9.20, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Марья-искусница»** 9.20, 12.40, **«Новые похождения Швейка»** (кинокомедия) 11.00, 14.20, **«Антелочек»** (16 харга чедир) 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Долг бедных»** (2 сериялыг, Индия) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Рам и Лакхан»** (2 сериялыг, Индия) 13.30, 16.20, 19.10 шактарда.

Чарлалдар бюрозу

Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Тывада филиалы агрономия болгаш зооинженерия факультеттерниңге бот-өөредилге-биле өөренир студентилерни хүлээп ап эгелээнин дыңнадып тур. Билдириишкиннерни 1991 чылдың февраль 15-ке чедир хүлээп алыр.

Факультеттерге өөренип кирерин күзээннер дараазында экзаменнерни дужаар: химия, биология (аас-биле), орус дыл болгаш литература (бижимел-биле).

Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге өөренип алыр дээн мергежилин айытпышаан дараазында документилерни кожар: ортумак эртемниң дугайында документ (боду-биле), ажылдап азы өөренип турар черинден характеристика (ону албан черниң удуртукчузу, партия болгаш профэвилел организациялары тамга базып шынзылар), 086У хевирниң медицина шынзылгазы, күш-ажыл дептерин деп шынзыттырган уңта бижиилге, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Паспортун болгаш шериг документизин боду ап алгаш келир.

• • •

Ол-ла институтка кирериниң ай хуусаалыг белеткел курстары база ажыттынган. Аңаа кирерде директорнуң адынга билдириишкин бижээш, өөредилгениң өртек-хелезинин төлээн дугайында квитанцияны кожар. Өөредилге дээш 30 рубльди институттуң бухгалтериязынга төлээр.

Кичээлдер 1991 чылдың февраль 15-те эгелээр.

Филиалдың адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5. Телефон № № 3-14-18, 3-27-35.

• • •

Нарын техника барааннарын, болгаш мебельди бирги ээлчегде садып алыр эргелиг кижилерниң оочуурунуң дансызын чаартып эгелээнин Кызылдың үлетпүр бараанналарының садыы дыңнадып тур.

Оочуруп демдеглэдип келирде паспортун болгаш шынзылгазын ап алыр. Катап дансылатпаан кижилер оочурун чидирер.

Дансылаашкынны Кызыл хоорайның «Аялга» магазининде кылып турар. Суббота болгаш воскресенье хүннеринде 10-дан 18 шакка чедир бүрүткээр. Бүрүткээшкин 1991 чылдың январь 14-тен февраль 1-ге чедир болур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ● приемная — 3-34-26. ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15, 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар белүү — 3-34-39 ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75. ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.

Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аймазы.

Тиражы 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 42.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл январь 24 четверг № 14 (14514)

Садар өртээ 10 көп. (Чагыдар өртээ 6 көп.).

ССРЭ-ниң Күрүне банкызының 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин төлевирге хүлээп алырын соксадыр болгаш хамаатыларның салыышкыннарындан акшаның бодун үндүрүп бээрин кызыгаарлаар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Чурттуң чурттакчы чонунуң хөй кезииниң эрге-ажыктарынга дүүштүр база чиижек садыг кылыр, бөлүглежип оорлаар, контрабанда кылыр, акшаны боттары чуруп кылыр, күш-ажылчы эвес орулгалар алыр чоруктар-биле демиселди күштелдирери-биле болгаш акша эргилде-саарылгазын болгаш херегленел рыногун чогумчалыг болдурар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң дараазында саналдарын хүлээп алыр:

— ССРЭ-ниң Күрүне банкызының 1961 чылда үндүрген 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин 1991 чылдың январь 23-тетик шактан эгелеп төлевирлериниң бүгү хевирлеринге хүлээп алырын соксадыр болгаш оларны үнези өске үүрмек акша демдектеринге болгаш 1991 чылда үндүрген 50 болгаш 100 рубль үнелиг акшаларга ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң тодараткан чурумун ёзугаар орнаар дугайында;

— ажаалга банкыларындан болгаш өске-даа банк албан черлеринде хамаатыларның салыышкыннарындан туда санап бээр акшаны айда хөй дээрге-ле 500 рубль чедир үндүрүп бээрин кызыгаарлаан чурумну 1991 чылдың январь 23-тен эгелеп 1991 чылдың бирги чартынга чедир киирер дугайында;

— ажаалга банкыларында болгаш өске-даа банкыларда салыышкыннарның ээлеринге барааннар болгаш ачы-дуза төлээринге шилчидилге аргазы-биле чежен-даа төлеп болур эргени берип турар чурумну 1991 чылдың январь 23-тен эгелеп тургузар дугайында.

2. Үстүнде айыттынган акшаларны орнаар болгаш саарылгадан уштур талазы-биле хемчеглерни шыңгыы күүседирин хандырары-биле:

— ССРЭ-ниң Күрбанкызы, ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруук комитеди ажылдакчыларының тускай бөлүктерин организастаар болгаш оларны республикаларның төп (национал) банкыларынче, ССРЭ-ниң Күрбанкызының республика банкыларынче чорудар. Бо Чарлыктың күүселдезин контрольдаар талазы-биле онза эргелерни, эргежок чугула апарган таварылгада банк албан черлерин дорт эргелеп башкарарын боттарынга алырынга чедир, айыттынган бөлүктерге тыпсыр;

— ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозу болгаш ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруук комитеди контрольду боттандырарын болгаш бо Чарлыкты күүседиринге эргежок чугула дузаны черлерде банк албан черлеринге, күрүне, кооператив, хөй-ниити албан черлеринге болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге, каттыжыышкыннарга, организацияларга болгаш албан черлеринге чедирер.

— банкыларда үнелиг чүүлдерни база оларны сөөртүп турда, камгалалды ССРЭ-ниң ИХМ болгаш ССРЭ-ниң КАК хандырарын күштелдирер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың январь 22.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

1991 чылдың январь 22. **Москва, Кремль.**

ССРЭ-ниң Күрүне банкызының 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин төлевирге хүлээп алырын соксадыр болгаш оларны солуурунуң чурумунуң болгаш хамаатыларның салыышкыннарындан акшаның бодун үндүрүп бээрин кызыгаарлаар дугайында

«ССРЭ-ниң Күрбанкызының 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин төлевирге хүлээп алырын соксадыр болгаш хамаатыларның салыышкыннарындан акшаның бодун үндүрүп бээрин кызыгаарлаар дугайында» ССРЭ Президентизиниң 1991 чылдың январь 22-деги Чарлыын күүседир төлээде, ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң **доктаадыры болза:**

1. ССРЭ-ниң Күрбанкызының 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин төлевирлериниң бүгү хевирлери-биле хүлээп алырын, а ол ышкаш оларны банкылар албан черлериниң, бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның, организацияларның, албан черлериниң үндүрүп бээрин 1991 чылдың январьның 23-түң хүнүнүң 0 шактан эгелээш соксадыр.

2. Бүгү-ле күрүне, кооператив, хөй-ниити болгаш өске-даа бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар, организациялар, албан черлеринге ССРЭ-ниң Күрбанкызының 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин 1991 чылдың январьның 23-түң хүнүнде боттарының кассаларынга бар турганын ёзугаар үндүр актылаарын болгаш оларны 1991 чылдың январьның 23-те 3 шактың иштинде акша берип турар банк албан черинге дужаарын хүлээдир.

Акша демдектериниң айыттынган артынчыларын 1991 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин херек кырында барынга тургускан актының бирги экземплярын ёзугаар доктааткан өртекти барымдаалап, чижеглеп алган өртек үне-биле банк албан черлери хүлээп алганының соонда, ССРЭ-ниң Күрбанкызының доктааткан ёзугаар организацияның санажылга (агар) санынче киир санаар.

Боттарының кассаларында акшаның шилчиишкиниг артынчыларын боттары шиитпирлээр кооперативтер болгаш өске-даа организациялар талазы-биле кассаларның дужааган артынчы акшаларын кооперативтиң (организацияның) санынче киир санаарының айтырыгларын шиитпирлээриниң үезинде ССРЭ-ниң Күрбанкызы оларның ажыл-чорудулгазының хевири кооперативтиң (организацияның) хевиринге дөмей боор турар күрүне бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларга банк албан черлериниң доктаадып тургусканы кассаларның эң хөй артынчыларын барымдаалап көөр.

3. Ажылдап турар хамаатыларга 1991 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин солууру-биле бүдүрүлгелерге, каттыжыышкыннарга, албан черлеринге болгаш организацияларга удуртулганың, саң-хөө, бухгалтерия албанының, профэвилелдер комитеттериниң, күш-ажылчы коллективтериниң чөвүлелдериниң төлээлекчилеринден тургустунган 5 кижиден эвээш эвес составтыг комиссияларны тургузар.

1961 чылда үндүрген 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин оон өске үнелиг акша демдектеринге айыттынган комиссияның шиитпирин ёзугаар чүгле ол бүдүрүлгениң, каттыжыышкынның, организацияның, албан чериниң штадында кирип турар ажылдакчыларга, а ол ышкаш 1991 чылдың январьның 23-тен 25-ке чедир үш хүннүң иштинде командировкалап келген кижилерге сөөлгү чылда ажылдааныың айда ортумак ажыл төлевириниң хемчээлинге солуур. Ол үеде солуушкунуң хемчээли ажылдап турар бир кижиге 1000 рубльден ажып болбас. Комиссияның кежигүннериниң ат салганы акша демдектерин солааны ведомозунуң бир экземплярын банкының акша берип турар албан черинге дужааган турар ужурлуг.

1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин доктааткан кызыгаарындан ажыр эккеп көргүскен таварылгада, бүдүрүлгениң, организацияның комиссиязы оларга тускай ведомосту тургузар, ооң бир хоолгазын рай (хоор) күүскомунуң чаңында айыттынган акша демдектерин солуурунуң айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле тускай тургускан комиссияга хүлээткен турар.

Ажылдакчылардан хүлээп алдынган 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг бүгү акша демдектерин бүдүрүлгелер болгаш организациялар чурум ёзугаар долдурган ведомостарының хоолгалары-биле кады акша хандырылгазында турары банк албан черинге 1991 чылдың январь 26-дан эрттирбейн дужаар.

Пенсионерлерге 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 база 100 рубль үнелиг акша демдектерин оон өске үнелиг акша демдектеринге пенсияларны берип турар ажаалга банкыларының албан черлери азы почта организациялары 200 рубль азы айда пенсиязының хемчээлинге дең түңнүң иштинге ведомозун тургуспушаан, солуп бээр. 50 база 100 рубль үнелиг акша демдектериниң айда пенсия хемчээлинден ажып турар түңнү пенсионерлерден билдириишкин ёзугаар тускай ведомоска солувайн хүлээп алыр болгаш рай (хоор) күүскомунуң чаңында комиссияга сайгарып көөрү-биле дамчыдып бээр. Материалдыг харыысалгалыг кижилерниң ат салганы акша солуурунуң ведомостарын солуур болгаш хүлээп алган акша демдектери-биле кады банкының чогуур албан черинге 1991 чылдың январь 26-дан орайтатпайн дужаар.

Доктаамал ажылдап база чурттап турар черинден өске черде эмнедип, дыштанып турар хамаатылар ындыг акшаларын дыштаныылга бажыңнарынга, санаторийлерге, эмнелгелерге болгаш өске-даа эмнелге-профилактика албан черлеринге тургустунар комиссияларга солуур.

Доктаамал ажылдап азы чурттап турар черинден өске черде дыштанып, эмнедип турар кижилерге эмнелге-профилактика албан чери бир кижиге 500 рубльден ашпас түңге тускай ведомосту тургускаш, солуур, ведомостуң бир хоолгаазын акша берип турары банк албан черинге дужаар. Дыштаныкчының, аарыг кижиниң оон артык акша түңүн дыштаныылга бажыңы, санаторий, эмнелге, өске-даа эмнелге-профилактика албан чери шилчидилге дээш төлевир албайн телеграф-биле дыштаныкчының, аарыг кижиниң ажылдап турары (пенсия, дузаламчы акша ап турары) бүдүрүлгениң, организацияның, албан чериниң адрезинче шилчидер. Эмнелге-профилактика албан черинге шилчидилге дээш төлеттинген тариф түңүн почта-телеграф бүдүрүлгезиниң квитанциязын (реестрин) ёзугаар, тус чериниң саң-хөө органнары эвилел бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле эгидип бээр. Айыттынган шилчидилге түңнерин алгап бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери оларны 500 рубльге солулганы кылып каапкан деп чүвени барымдаалавышаан, үстүнде доктааткан чурум ёзугаар солуп бээр. Доктааткан хемчээлден ажып турар түңге тускай ведомосту тургузар, ону сайгарып көөрү-биле рай (хоор) күүском чаңында комиссияга дамчыдып бээр. Дыштаныылгага эмнедип турган хамаатыларның шилчиткен түңнериниң талазы-биле акша демдектерин солуурунуң билдириишкиннерин рай (хоор) күүскомнар чаңында комиссиялар хамаатының эмнелге-профилактика албан черлеринден ажылдаар черинге чанып келген хүнүнден үш хонук иштинде хүлээп алыр.

Үстүнде айыттынганынга хамаарышпас хамаатылар 50 база 100 рубль үнелиг акша демдектерин рай (хоор) күүскомнар чаңында акша солуур комиссияларга билдиржип дужаар.

Хамаатыларның үш хонук хуусаада, тодаргайлаарга, 1991 чылдың январь 26-га чедир дужааттынмаан акша демдектери оон ынай солуттунмас.

4. 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 база 100 рубль үнелиг акша демдектерин солуурунга доктааткан кызыгаардан артыкка солуурунуң айтырыгларын шиитпирлээр дээш рай (хоор) күүскомнар чаңынга саң-хөө, банк, административ органнарның төлээлекчилери киржилгелиг депутат комиссияларын тургузар. Орулгаларны киирип алганының база айыттынган үнелерниң акша демдектерин тыптынып алганының үндезиннерин болгаш дөстерин сайгарып көргениниң түңнелдерин барымдаалап тургаш, комиссия хамаатыларның киирген билдириишкиннеринге хамаарыштыр акшаны солуп бээр-бербезиниң дугайында шиитпирни он хонук хуусаада хүлээп алыр.

Район (хоорай) күүскомнарының чаңында комиссияларның акша демдектерин солуп бээринден ойталаан шиитпирин акша солуурунуң талазы-биле тускай тургускан область, край болгаш республиканың депутаттар комиссиязынга хомудап болур. Ол комиссияларның шиитпири күштүг боор артар.

5. Доктааткан норма-чижектен ашкан 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин солуп бээрин дилээн билдириишкиннеринге хамаатылар ол акшаларны тыптынып алганының дөстерин: орулга ап турар дөстерин, айыттынган акша демдектерин кажан, кайыын алганын болгаш оларны тыптынып, чыып алганының хоойлу ёзугаар бадыткап турар өске-даа дыңнадыгларны болгаш барымдаа-фактыларны киирер. Доктааткан норма-чижектен ажып турар акша демдектерин орнап бээр дугайында айтырыгларны ол айтырыгны тургузуп келген кижиниң чыдгаан-фактыларны болгаш бадыткалдарны көргүскен тайылбыры чокка, а ол ышкаш 1991 чылдың январь 25-тиң соонда киирген (үшкү пунктуда айыттынган таварылгалардан аңгыда) билдириишкиннерни комиссия сайгарбас.

6. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаңында Күрүнениң кызыгаар каайлызының контролюнуң кол эргелели 1991 чылдың январь 23-тен 25-ке чедир 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг ССРЭ-ниң Күрбанкызының акша демдектерин ССРЭ-же экизэрин болдурбас.

7. 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг банкноттарын даштыкы хамаатыларның орнап алырын ССРЭ-ниң даштыкы экономиктиг банкызының албан черлери азы даштыкы валюта-биле операциялар кылып турар банкыларның албан черлери даштыкы экономиктиг банкының албан черлериниң 1991 чылдың январь 23-25 хүннеринде орнаан валютаның квитанцияларының түңнүнге дүүштүрүп тургаш боттандырар.

Даштыкы күрүнелерниң ССРЭ-де ажылдап турар дипломаттыг, консул болгаш өске-даа төлээлекчи черлериниң ССРЭ-де ажылдап турар даштыкы хамаатыларынга 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг банкноттарын ССРЭ-ниң Күрбанкызы-биле дугурушкан чурум ёзугаар ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозунуң чаңында ГлавУПДК чери орнап бээр.

8. Хамаатыларның бүгү банк албан черлеринде — ССРЭ-ниң Ажаалга банкызында, ССРЭ-ниң Күрүне банкызында, республикаларның төп (национал) банкыларында, коммерция болгаш кооператив банкыларында, өске-даа банк албан черлеринде салыышкыннарындан акшаны үндүрүп бээриниң хемчээлин 1991 чылдың январь 23-тен 1991 чылдың бирги чартынга чедир кызыгаарлаар.

Чүгле чурттап (ажылдап) турар чериниң ээйи-биле Ажаалга банкызының албан черлеринде акша салган кижилер айда 500-тен хөй эвес рубльди үндүрүп ап болур (Бодунуң салыышкынындан айыттынган норма-чижектиг акшаны 1991 чылдың январь 23-тен 31-ге чедир үндүрүп ап болур). Ынчаарга ажыл төлевирин болгаш пенсия акшазын салыышкынче шилчидерин лимит тургуспас.

ССРЭ-ниң Күрбанкызы болгаш ССРЭ-ниң Ажаалга банкызы айда 500 рубль түңнүг акшаны үндүрүп бээрин сагыыр чурумну доктаадыр.

Акша салыкчызы салыышкын хөреңгилерин (шыгжаткан акшазын) Ажаалга банкызының санажылга чектерин ажыглап тургаш, акша-биле туда санашпайн, бараанны кайы хире-даа түңге садып ап база чеже-даа түңнүг ачы-дуза чедирилгезин төлеп, а ол ышкаш салыышкынның бир агар сандан өске агар санче шилчиттирип ап болур эргелиг.

9. Банк албан черлериниң агар санынче 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша билеттерин шилчидериниң, хүлээп алырының болгаш дужаап бээриниң талазы-биле чурумнуң дугайында шиитпирни ССРЭ-ниң Күрбанкызы хүлээп алыр.

10. ССРЭ-ниң Күрбанкызының 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 база 100 рубль үнелиг акша демдектерин солуур болгаш хавырар талазы-биле хемчеглерниң шыңгыы күүселдезин хандырары-биле республикаларның төп (национал) банкыларынче, ССРЭ-ниң Күрбанкызының республикалар банкыларынче ССРЭ-ниң Президентизиниң Чарлыының база бо доктаалдың күүселдезин контрольдаар талазы-биле эргежок чугула херек апарган таварылгаларда банк албан черлерин эргелеп башкарарын мырыңай бодунуң холунга алыр эргеге чедир онза бүрүн эргелерлиг ажылдакчыларның тускай бөлүктерин организастаап чорудары ССРЭ-ниң Күрбанкызынга, ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозунга болгаш ССРЭ-ниң КАК-ка дагзыр.

ССРЭ-ниң Саң-хөө министерствозу болгаш ССРЭ-ниң КАК чер-черде банк албан черлеринге, күрүне, кооператив, хөй-ниити болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге, каттыжыышкыннарга, организацияларга болгаш албан черлеринге бо доктаалды күүседириниң талазы-биле контрольду болгаш эргежок чугула дуза көргүзерин боттандырарын организастаар.

Премьер-министр В. ПАВЛОВ.
Херектер эргелекчизи М. ШКАБАРДНЯ.

КРЕМЛЬГЕ УЖУРАЖЫЛГА

Кремльге январь 22-де Латвия ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. В. Горбунов болгаш Латвияның Коммунистиг партиязының ТК-зының бирги секретары А. П. Рубикс-биле ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң беседазы болган.

Беседаның үезинде Латвияда боо-непсектиг сегиржип алыышкыннарга болгаш кижилерниң өлүм-чидимге чедирген социал-политиктиг байдалдың чидигленгениниң улуг айыылдыын демдеглээн. Ужуражылганың киржикчилери өлген кижилерниң болгаш каражадааннарның өг-бүлелеринге ханы хараадаан сеткилди илереткеш, ниитиледе боор турар улуг турууушкуннарны конкадырынче, политиктиг чугаага үндезилээш, хоойлу-дүрүмнү, эрге-хоойлуну быжыглаарының болгаш республикада байдалды орталандырып, чогумчалыг болдурарынче угланган сеткилделиг болбас хемчеглерни алырының эргежок чугулазын сагалап демдеглээннер. Бо талазы-биле ажылга Латвия Республиканың Дээди Совединге, национал дең эрге, совет хамаатызы бүрүзүнүң эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын камгалаары дээш туржуп турар бүгү политиктиг партияларга болгаш шимчээшкиннерге улуг ужур-дузалыг хүлээлге онаажып турар.

Эвилел болгаш республика органнарының национал дар аразында мөзүлдежиишкиннерни үзе шиитпирлээринге ролюнуң, чурттуң бүгү республикаларының чаартынган ССР Эвилелинге үре-түңнелдиг экономиктиг болгаш политиктиг кады ажылдажылгазының аргаларының дугайында боттуг санал-онал солчуушкуну болган.

Латвия ССР-де болгаш Прибалтиканың өске-даа республикаларында байдалды экижидеринге, хамаатылар тайбыңын болгаш чепсуруушкунну быжыглаарынга моон-даа соңгаар эң идепкейлиг идиг кылырынга беленин ССРЭ-ниң Президентизи илереткен.

Беседага ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов киришкен.

(СЭТА).

РОССИЯНЫҢ ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ ТУРУЖУ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы мурнунда доктааттынган хуусаазындан бир неделя мурнай эгелээн. Хуралды ажыткаш, Б. Н. Ельцин, чуртта болгаш делегейде-даа байдалдың нарын боор турарын чугаалаан.

Саналдаттынган хүн чурумун бадылааштын, сессия РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинге сөс берген. Ол Прибалтикада сөөлгү болуушкуннарга доктаагаш, Россия болза бүгү-ле айтырыгларны чүгле политиктиг аргалар-биле шиитпирлээри дээш эгезинден бээр туржуп келгенин демдеглээн. Чогумна аңаа холбаштыр Россия парламентизиниң даргазы бодунуң Таллинче чоруушкун, прибалтиктиг республикаларның удуртукчулары-биле чугаалажыышкыннарын болгаш аңаа кылган меделгелиг хүлээп алдынган документилерни айтып, чугаалаан.

Б. Н. Ельцин тургустунган байдалга хамаарыштыр бодунуң чамдык түңнелдерин чугаалаан. Чижээ, эвилел удуртулгазының политиктиг угланышкынында өскерлиишкин боор турарының дугайында бодунуң бодалын илереткен.

Бистер бүгү айтырыгларның талазы-биле эвилел удуртулгазы-биле кады ажылдаарынга белен бис — деп, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы түңнелинде чугаалаан.

Депутаттарның хөй саныг айтырыгларынга харыылааш, республиканың парламентизиниң удуртукчузу Россияның шериин тургузарының дугайында кандыг-даа тускай меделгелдерни кызбааның бадыткаан, политиктиг партияларның дугайында хоойлуну хүлээп алырының чугулазын демдеглеп, РСФСР-ниң национал айыыл чок чоруунуң системазын тургузарын депутат Д. А. Волкогоновка даасканын дыңнаткан.

Оон соонда эгелээн санал-онал солчуушкунунуң үезинде депутаттарның хөй кезии Россияның Дээди Совединиң Даргазының чугаазының кол-кол чүүлдерин деткээнин илереткеннер.

Дараазында депутаттар бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алырынче эгелеп кирген. Ынчалза-даа ниити удаа бадылаашкының соонда доктаалдың Президиумундан саналдаан хевирин чогуур саныг бадылаашкының албаныындан, ону хүлээп алырын РСФСР-ниң Дээди Совединиң дараазында — январьның 24-те болур пленарлыг хуралынга чедир соңгаарлаткан.

(СЭТА-ның корр.).

«ССРЭ-ниң Күрүне банкызының 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин төлевирге хүлээп алырын соксадыр болгаш хамаатыларның салыышкыннарындан акшаның бодун үндүрүп бээрин кызыгаарлаар дугайында» ССРЭ-ниң Президентизиниң 1991 чылдың январь 22-деги Чарлыын күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. ССРЭ-ниң Президентизиниң 1991 чылдың январь 22-деги Чарлыын ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң 1991 чылдың январь 22-деги «ССРЭ-ниң Күрбанкызының 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин төлевирге хүлээп алырын соксадыр болгаш оларны орнаарының база хамаатыларның салыышкынындан акшаның бодун үндүрүп бээрин кызыгаарлаарының дугайында» доктаалынга дүүштүр күүседилгезинче Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели сонгаарладыышкын чокка кирер.

2. Үстүнде адаттынган акша демдектерин орнаар болгаш эргилде-саарылгадан үндүрер талазы-биле хемчеглерни чайгылыш чок күүседирин Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Советтери, оларның күүсекчи комитеттери хандырар, акша демдектерин орнаар азы орулгаларның үндезиннерин, үстүнде айыттынган үнелиг акша демдектериниң үндезиннериниң хоойлуга дүүшкээн чугаалажып көргениниң түңнелдерин ёзугаар орнаарындан ойталаар дугайында шиитпирлерин хүлээп алыры-биле депутат комиссияларын саң-хөө, банк болгаш административ органнарның киржилгези-биле дарый тургузар.

Кол кичээнгейни ырак болгаш чедери берге чурттакчылыг черлерде, малчыннар болгаш ивижилер турлагларында хамаатыларның акша демдектерин орнаарын организастаарынче угландырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың январь 23.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязының ажыдыышкынын өске хуусааже шилчидер дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң Президентизиниң «ССРЭ-ниң Күрбанкызының 1961 чылда үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг акша демдектерин төлевирге хүлээп алырын соксадыр болгаш хамаатыларның салыышкынындан акшаның бодун үндүрүп бээрин кызыгаарлаар дугайында» 1991 чылдың январь 22-деги Чарлыын күүседир талазы-биле сонгаарлатпас болбас хемчеглерни алырының эргежок чугулазы-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязының ажыдыышкынын өске хуусааже шилчидер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың январь 23.

ЧАГААЛАР

Номчукчулар саналдап, сүмелеп, шүгүмчүлеп тур

ЧАШТАРНЫҢ ХОМУДАЛЫ ЧӨПТҮГ

● Интернат чок канчаарыл? ● Кулак кыскаш олурупкан. ● Соок класска чеже шыдажырыл? ●

Бистиң солунунуң редакциязынга Тээли суурдан өөреникчи хол үжүү-биле доочу кылдыр бижиттинген чагаа келген. Авторлары Тээлиниң № 1 ортумак школазының өөреникчилери, күрүнениң долу хандырылгазында өскүс уруглар Нелля Хомушку биле Чыжыргана Хирлей. Чурттап келген интернадын эрткен чылын хаап, ону өөренир класс өрээлдери кылдыр эде дерээнинге, амгы үеде адазы чок чаштар ырак төрелдериниң, таныш-көрүш кижилерниң бажыңнарында түреп, бергедеп чурттап турарын хомудалын олар ында илереткен. Ооң-ла бүдүн өскүстерге болук чурттаар арганы бээрин дилээн.

Редакция дүвүренчиг чагаа-биле танышкаш, хемчээн алыр, харыызын дарый дыңнадыр дугайында № 63 тускай негелде бижикти декабрь 26-да Бай-Тайга райкүүскомче чорутkан. Он үш хонган. Харыы сураг. Редакцияның даалгазын ёзугаар аңаа чедер, харыыны негээр, хынаар ужурга таварыштым. Бижик орукка саадаза-даа, четкенинден бээр чеди хонган. Бо арызында ону сайгарбаан болду. Негээримге, райкүүском даргазы Н. Ч. Ооржак херек эргелекчизи С. С.-С. Салчакка, оозу улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Е. Ш. Сатка харыылаар айтышкыннарны берди. Чаштарның чагаазы ол хүн дүъшке чедир үш харыысалгалыг ажылдакчыларның холдарын дамчыза-даа, арызында огулуг чугаа болбады. Улус өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң бичии бижимел тайылбырынга үндезилээш, херек эргелекчизи С. С.-С. Салчактың далаш-биле бижээш, даргазынга ат салдырткан, таңма безин бастынмаан өрекгей харыызын негеп алганым баарымда чыдыр. Допчу утказы мындыг. Өскүс бичии хандырылгада өөреникчилерниң сагылга-чурумун хайгаараар, бажыңнарда кандаар чурттап турарын хынаар кижи чогу база билдинди. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, оларның-биле амгы кижизидилге ажылы чорбайн келген. Ол ажылды класс удуртукчуларынга артык чүък кылдыр чүдүрери, негээри берге.

Уруглар чыттырып турган интернатта ам 8 амгы класстарның өөреникчилери чаңгыс ээлчег-биле өөренип турарын райкүүском даргазының редакцияга бижээн харыызында айыткан. Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре диир. Аңаа база чордум. Бирги каъттың коридорунуң дал ортузунда төгүлген суг кожагар доштар ындыр дона бергенин, библиотека чаны өрээлде дежик батареяның суу шала кырында дамдылап турарын көрдүм. Бажыңның иштп аажок соок. Изиг суг ... мчыдар хоорзалар чылыр...ас. Ында чергелешкек 8 амгы класстап 4 өрээлдерде ийи ээлчег-биле өөренип турарын, өске өрээлдер соок болганындан, ажыглаттынмайн келгенин ажылчыннары Өшкү-Саар Хомуш-

Чагааның изи-биле

ку биле Клара Доржу чугаалап, эдертип көргүстүлер. Эрткен өөредилге чылының кыжында аңаа чурттап турган интернат уругларын одалга системазы чылыттазындан бажыңнарже таратканы улуг шуугаазынны болдуруп, «Шын» солунга шүгүмчүлеткен. Улус өөредилге килдизи, школаның администрациязы оон чогуур түңнел үндүрбээн. Капитал септелге чорутпаан. Одалга системазы кылдырары-биле оон-моон каш удаа чалап эккеп турганы сантехниктерге ажылды чедир шын кылдырбайн хөй акшаны төлээн. Котельнаяда одакчыларның ажылынга харыысалгазы база кошкак. Одалга системазы орта ажылдап турган болза, ол ийи каът бажыңның чамдык өрээлдерин класс кылдыр, а өскелерин хандырылгада уруглар чыттырар арганы херегленп болур. Интернат уругларын аңаа чурттадырындан шүүтсүнгеш, карак ажыт тараткан дугайында бодал кирген кижиниң сагыжынга кирип келир.

Декабрь 20-де ол школага партия райкомунуң, райкүүскомнуң удуртукчулары төгерик столду организастап, коллективтиң өөредилге-кижизидилгелиг ажылынга, материалдыг базазынга, чылыг режимиге хамаарыштыр шиитпылы чугааны кылган. Оон бээр элээн үе эртсе-даа, өскерлиишкинне көзүлбээн.

Бай-Тайганың төвү, районнуң удуртукчуларының думчуктарының аксында, эң хөй өөреникчилиг школаның чанында интернатты шагда-ла хаап алган, ону өскээр безин ажыглап чадап, кулактарын кызып, өөреникчи чаштарны хомудадып, республика солунунче бижиирнче албадааны-биле эптежири берге. Интернат чок канчаарыл?

уруглар Нелля Хемушку биле Чыжыргана Хирлейниң бижээн хомудалы долузу-биле бадыткаттынган. Тээлиниң № 1 школазының эге класстар өөренип турган эрги бажыңының дээвнири 1990 чылдың апрель айда ирээнинден, буступ каап дүшкен. Райкүүскомнуң комиссиязы, улус өөредилге килдизи, школаның администрациязы-биле кады дүтүрүшкаш, интернатты хаап, ону класс өрээлдери кылдыр эде дерээн. Школа чанынга 50 орунунг интернат тудар айтырыг шиитпирлеттинмээн. Райкүүскомнуң оон улус өөредилге килдизиниң, школаның администрациязының удуртукчулары олутпай, негелде, туруш чок чоруун көргүскен. Бо чылын ону тудуп эгелээш, ажыглаага киирерин республиканың Улус өөредилге министерствозу аазап турар.

Тээли суур Совединиң даргазы С. Х. Допулдуң, улус өөредилге килдизиниң инспектору З. К. Сагаан-оол-биле кады чугаалажып тодараттынганы алырга, Тээлиниң № 1 ортумак школазында 14 бүдүн, 124 чартык өскүстер бар. Оларның материалдыг байдалын сайгарып көргеш, чамдыызын интернатка ынап-ла чурттадыр ужурлуг. Ээзэш орулга ап турар хөй уруглар ада-иелер база бар. Өөредилге чылы эгелээриниң бүдүүзүнде 60 өөреникчини хандырылгага тургузар кылдыр бадылаан дансызы школада, кодээ Советте бар. Ам оларның чүгле 3-үн Найырал суурда турар школаның интернадынче шилчиткен. Арткаңнары шупту аңгы-аңгы бажыңнарда чурттап, чүгле чемненип турар. Столоваяга баргаш, повар Долчанмаа Хертек-биле чугаалаштым. Дүштекн чем үезинде ээлеп уруглар чемненир, эртен, кежээ ээзш келирин тайылбырлады. Кижизидикчи башкызы ... итадын кызырган,

Александр ХЕРТЕК.
«Шынның» тускай корр.

ЧАГАА-БИЖИКТИҢ АРТЫНДА—КИЖИ

1990 чыл дургузунда «Шын» солун редакциязынга 6150 ажыг чагаа келген. Чыл дургузунда солунга 2790 чагаа парлаттынган. Улуг съездилерден, сессиялардан, хуралдардан материалдар кончуг арбын парлаттынып турган. Бижикчилерниң дыка хөй чагаалары солун арнынга сыңыш-пааны-биле эргижирел, парлаттынмайн барганы бар. Оон аңгыда факт-барымдаалары четче эвес, утка-шынары кошкак, бижээн авторларының ат-сывы, чурттап турар адреси билдинмес чагааларны редакция архивтеп турар. Ынчангаш ниитизи-биле авторларга харыы берген чагаалар саны 1170 ажыг болган.

Бистиң почтавыстап чыл санында-ла дыка хөй чагаалар шүгүмчүлелдиг, саналдарлыг, айтырыглардыг болуп турар. Ындыг чагааларның саны — 371 болган. Оларның хөй кезии солунга парлаттынгылаан. Хамаарышкан чер-черлерже, албан организацияларже ап-рестеп чорутkаш, сайгарып көрген соонда, оон келген харыыларны солунга парлааны арбын. Эрткен чылын редакция 71 харыыны алгаш, оон хөй кезиин солунга парлаан.

Ниитизи-биле шүгүмчүлелдиг чагааларга харыы негээрге, удуртукчуларның шушпени аажок. Эң ылангыя Мөңгүн-Тайганың ийи совхозунче ажылчыннарның үш чагаазын чорутkан бис. Ол арызында дыка үр үе эрткен. Ол чагааларның хоолгаларын райкүүскомче база чорутkан. Ынчалза-даа мыңчага чедир харыы келбээн.

Мөңгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозуң малчыны чорааш, ам пенсионер Саая Бопук-Кара бажың дугайында чагаан чорутkан. Оон хоолгазын дирекцияже чорутkан бис. Директорнуң хүлээлгезин күүседип турар Э. Хомушку дыка тода тайылбырлаап харыызын берген.

Бо чоокку үеде Бии-Хемде бижикчи Сарыг-оол Удумбараның чагаазының хоолгазын райкүүскомче редакция шилчиткен. Аңаа күүском даргазы К. А. Маспык-оолдуң адын салган харыы дораан келген. Ол ышкаш «Саян» совхозтуң профком даргазынче Сүшь салбырындан чагааның хоолгазын чорударывыска харыызы база саадавайн келген.

Агроүлетпүр эвилелинче ажыл төлевиринге хамаарышкан айтырыгларның хоолгаларын чорударывыска харылдаваан. Чижээ, 1990 чылдың январь 30-де «Таңды сыны» совхозтуң бөлүк ажылчыннарының шалың талазы-биле хомудалын Агроүлетпүр эвилели-биле ук совхозтуң директору Б. Сендижке чорутkан бис. Харыызы келбээн. Ол ышкаш чижектер эвээш эвес.

1990 чылдың июль 30-де Тожуда Ий кодээ Совединче Д. Айыр-Санааның суурда кудуктар ажылдавазының дугайында чагаазын чорутkан бис. Харыызы мынчага чедир келбээн.

Июнь 17-де № 137 «Шында» «Уран талантылыг уруглар канчаарыл?» деп эге-биле (автору Шактар Донгак) парлаттынган чүүлде ырлаар, танцылаар талантылыг уругларның өөренир, чурттаар чери таарымча чок. № 2 школаның бажыңында сыңмарлажып туруп турар. Ол айтырыг «Шын» солунунуң арнынга чаңгыс эвес удаа кедүртүнүп келген. Улус өөредилгезиниң база Культура министерстволары ону өөренип көөрү негеттинип турар.

Караа көзүлбестер бүдүрүлгезинден хөй ажылчыннар ат салган чагааның изи-биле бижиттинген («Шын» № 270 ноябрь 27-де 1990 чыл) «Чорудаалар» деп эгелиг чүүлде ук бүдүрүлгениң администрациязы-биле ажылчыннар арызында харын чорудаалар тургуступтаның көргүзүп турар чүүл парлаттынган. Айтырыг ам-даа ажык хевээр арткан.

Декабрь 16-да № 287 «Шында» парлаттынган «Дувазап көрүнер» деп эге-биле Иштии-Хем суурда дужааттынган уруглар садында чаштар хүлээп ап ажылдаары арга чок, одалгазы орта ажылдавас, чедир кылдынмаан ажылдар кончуг хөй дугайында (автору Мара Манчын) чүүлге райкүүскомдан (даргазының оралакчызы Д. С. Даш-оолдан), «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң дирекциязындан харыы келбээн.

А чамдык чагаалар парлаттынмаан-даа болза, редакцияның корреспондентилери организацияларга, хамаарышкан черлеринге чедип тургаш, кижилерниң хомудалдарын сайгарып берип, дузаны чедирген таварылгалар эвээш эвес. Чижээ, тудугжу аныяк урук-нуң (ооң дилээ-биле адын адавайн) чагаазында ону ажылындан шын эвес үндүргеш, общежитиеден база үндүрүпкенин бижээш, солунга парлаваан дузалажырын дилээн болган. Чагааның ээзин эдертип алгаш, тудуг чериниң удуртулгазынга, бригадага каш катап чедип, дилеп, тайылбырлап тургаш, ажылынга дедир хүлээп алырын дүгүржүп, общежитиезинге база тургустунуп алырынга дузалаан. Чаш уруун ажаап олурганда, ай санында алыр 50 рубль пособиезин чартык чыл иштинде бербээнин сайгарып, тудугжуларның профэвилел обкомундан консультациялап тургаш, тудуг эргелелиниң бухгалтериязы боттарының частырыын эдип, тудугжу аныяк неге пособиени долузу-биле чедир төлеп бээрин чедип алдывыс. Мындыг-даа болуулаар-дыр. Сорулга — чүгле солунга парлаары эвес.

соок, эрги чем. Кадыг ажылда ажылдап турар улуска дыка берге...»

Чадааның ныш дилер пилорама черинден бир ажылчынның чагаазында акша-шалың талазы-биле хомудап бижээн, удуртукчулар, специалистер ажылчыннарының айтырыгларынга таптыг харыылап бербезинге хомудаан. Ол ышкаш чагаалардан «кижи дивес», «ыттан дора бодаар» деп каан сөстерин номчуп болур. Ажылчын кижиниң эрге-ажыын камгалаар, оон айтырыгларынга харыыны бээр азы маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринге — айтырыгны кымга тургузарыл, каяа чедирерил деп чүвени ажылчыннар билбес болуп чагааларны номчуп оргаш, көрүп болур. Маңаа профэвилелдер кайда деп айтырыг сагышка кирип келир-дир. Бо ажык-

Чылдың почтазындан

а чагааның артында кижиге дуза чедирери. Ындыг таварылгаларны чежени-даа көргүзүп болур. Солунунуң чамдык корреспондентилеринден дуза дилээн-даа азы айтырыглыг кижилер адап-сурап, редакцияга бола чедип келирлер.

Ажылчын кижилерниң ажылдаар байдалдарынга хамаарыштыр, ап турар акша-төгерин чер албазынга, бүдүрүлгелерниң администрациязының специалистериниң талазындан багай хамаарылгазынга хомудаап чагаалар каап турган. Туүйбу заводундан ажылчыннары 17 кижи ат салган чагааны ап көрээлинер. «... Чамдыктарывыс херек эрттирип турар кижилер азы херектен улус боорга ындыг бе, черле ужурун билбес-тир бис. Ажылдап-ла турар, ол хиреде алыр шалыңы 100 рубльден ашпас. Эртенгиниң 8 шактан кежээ 8 шакка чедир ажылдаар-дыр бис. ...Чүгле эттевес... Ынчаар каржыланып болур бе? Наряд хаарда бир аңгы. Аас-дылдыг кижилер харын маргыжып тургаш, 40-50 рублин ап үнер, чүве ыттавас улус ол хевээр чоруй баар. Ажылдаарынга таарымчалыг чүү-даа чок. Ооңда столовая-зы безин орта ажылдавас, чемненирде холун безин чуп алыр чер чок. Чемн чарлыг үеде безин, профэвилелдер боттарының ажылын ажык-чарлыг, чонга көскү, билдингир болдурары чугула. Ажылчын кижилерниң социал камгалалы деп чүл, профэвилелдер кандыг айтырыгларны харыылаарыл дээрзин чонга тайылбырлаары күзенчиг. Амгы үеде, рынокче шилчилге үезинде ажылчыннарның социал камгалалының айтырыы улам чидиги-биле тургустунуп турар болгай.

Бистиң Тываның байдалынга ажылчын мергежилдиң кадрлар белеткели чидиг тыва проблемаларның бирээзи. Ылангыя бүдүрүлгелерге, коммунал ажылдагый черлеринге автотранспортка ажылчыннар чедишпес. Ол хиреде ажылчын мергежилдерге аныяктарны өөредип белеткеп турарывыс кончуг четпес. Оларны ажылга быжыглаары, ижиктирери база-ла кымга-даа хамаарышпас айтырыг болган. Келге-келзе чурттаар бажың-балгат, ниир бижиндилге айтырыынга каап үзер. А общежитиелерде байдал — кым-даа аңаа ныырып шыдашпас. Барыктыг-да болза ынаар кижилер баш суктпазын болгаар диве. Хоорадиг болбас. Чүге дизе бүдүрүлгелер общежитиелеринде ажылчын кижилер — оон ээзи эвес.

Чурттаар бажың-балгат айтырыы кайда-даа бергези билдингир. Ынчалза-даа үр ажылдаан, ог-бүлелиг кижилерниң чурттаар байдалын экижидип, немелде шөл, өрээл бербезинге хомудаан болур. Ол ышкаш общежитиелерниң септелгезинче кичээнгей салбас, эпергей байдалга чедирип турары ховар эвес.

Бир ажылчынның чагаазын ап көрээлинер. «...1985 чылдан хлеб комбинадында ажылдап турар мен. Заводская 12/1 общежитиениң 21 дугаарлыг чаңгыс өрээлинде ог-бүлелиг, бир оолдуг чурттап олурар бис. Чаңыызта бичии өрээл хостала бээрге, профком даргазынга ол өрээлди меңээ бериңер деп баарымга, мени сөглеп каапты...»

Социал чөптүг чорукту сагывазынга, чурттаалга-бажың үлелгезинге кижилерниң ажылдаан стажын, ог-бүлезиниң байдалын барымдаалавазынга хомудалдар тургулаан. Оон аңгыда, общежитиелер айтырыынга чамдык бүдүрүлгелерниң профкому, удуртулгазы кириишпезин ажыглаан, комендантылар боттары кара турызында аажылап турар дээрзин чагаалардан база көрүп болур. Ол дугайын кижилер чугаалап-даа турар.

Националдар арызында харылзааларга хамаарыштыр темага чагаалар бо чылын бистиң редакцияга арбын болган. Ылангыя Тыва дугайында төп солуннарга кедүрүлген шуугаазыннарга хамаарыштыр дыка хөй авторларның чагааларында саналдарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, РСФСР-ниң КП-ниң Тескомунуң ону сайгарары-биле тургусканы комиссия өөренип көрүп, материалдар бижиирнинге ажыглаан. Оон аңгыда солунунуң арнынга улустар арызынга найыралды быжыглаарының, найыралчы харылзаалар темазынга чүүлдерни «Шын» солунга үргүлчү парлап турган.

Советтерниң ажылын идепкейжидери, эрге-чагырганы холга алыры дээн чижектиг тема «Шын» солунунуң чугула айтырыгларының бирээзи. «Советтер амыдыралы», «Чер-чер Советтери», «Кедээ Совет чаартылганың оруунда», «Чер-чер Советтери ажыл-херектиг кезээ», «Советтер — оларның шиитпирлээр ужурлуг айтырыглары» деп рубрикаларның адаанга Советтер ажылдакчыларының чүүлдерин, ажылчы чонунуң чагааларын, журналистерниң корреспонденцияларын, хуралдардан отчёттарны чырыдып турар.

Корум-чурум хажыдыышкыннары, кем-херек үүлгединишкиннериниң ковудээни кижилерни дүвүредип турар хүнүнүң чугула айтырыы. Ол темаларга чоннан чагаалар, хомудалдар кончуг хөй. Аар кем-херек үүлгединишкини, аар кемнээшкин чедирген, кижилерниң амы-тынынга четкен дугайында хомудалдыг чагааларда херекти үр истеп турарын азы ара хаап каарын бижигилээн болур. Редакциядан республика прокуратуразын дамчыштыр сайгарган соонда, херекти катап оттуруп турары-даа бар.

Эрге-хоойлу, кем-херек үүлгединишкиннери, корум-чурум айтырыынга хамаарыштыр интервьюларны, беседаларны Иштики херектер министерствозунуң, республика прокуратуразының удуртукчулары, харыысалгалыг специалистери-биле кылып, солунга чырыдып келген.

А районнарның иштики херектер килдистериниң начальниктериниң, райпрокуратура ажылдакчыларының талазындан солун-биле оларның харылзаазы кошкак. Ажык-чарлыг үеде чондан чагаалар ковудеп турда, район юристериниң ажылы хөлегеде, чонга тайылбыр, консультациялар чогундан хомудалдар ковудеп турары чадавас.

Оон аңгыда, Саян артында херээн эрттирип турар шииттирген кижилерден, оларның төрелдеринден чагаалар удаа-дараа кээп турар. Оларның дилээниң утказы домей. Тываже чоокшуладырын дилээн, ында аар-берге байдалды бижээн болур. Ол дилеглерге хамаарыштыр республиканың Иштики херектер министерствозундан харыыны алгаш, ону солунга бээри-биле белеткеп турар бис.

...Чагааларның темалары, айтырыглары амыдырал дег байлак, хөй янзы. Чагааның артында — кижи, оон сагыш-сагалы, хереглели, муңгаралы, өөрүшкүзү. Редакция чагаа бүрүзүн кичээнгейге ап, авторлар-биле харылзааны тударын оралдажып турар.

Намчал ООРЖАК.
Чагаа килдизиниң эргелекчизи.

САЙЗЫРАДЫП БОЛБААЗЫРАТСА

Национал аъш-чемнивисти сайзырадып, ооң кадыкшылга ачы-дузазын, салдарын, черле ынчаш, ону канчаар кылып белеткээрин мооң мурнунда-даа «Шынга» бижип келгенимни дедып турар мен. Ынчалза-даа ол айтырыг түңнел чок артып турар. Национал кухняны улам сайзырадып, аъш-чемни белеткеп кылырын болбаазыратса эки. Оон-моон, өске чурттардан, черлерден келген аалчыларга, эртемденнерге, аян-чорукчуларга ол база солун болур ужурлуг.

Ынадым Шагаа байырлалдарының үезинде шала эвээш-даа болза, аъш-чемни делгеп, садабергилээри эки. Ассортимент элбек, садыглаашкынның культуразы бедик болур болза деп күзелим бар. Оочурда хөй чон арызында чүгле тыва эвес, орус дээш, өске-даа националдарның төлээлери бар болур чораан. Улуг-даа назылыг, аныяк-даа улустар бар. Олар аъш-чем айтызын бистер, тывалар-биле дөмей, хүндүлеп, чиксеп, сонуургал-биле садып алыксаарлар. Харын аъш-чем садыглап турар улустуң талазындан шала кандай, кадыг-ширин, эпчок чаңывысты көргүзе бээри таарымча чок. Кижизиг, хүндүлээчек, золдек-эвилеңивисти, ак сеткилдиивисти нептеередир үе черле келген. Кырганнарны хүндүлээр, көөргээр, чаштарны карактаар, камгалаар чаңчылдарывыс уттундуруп бар чыдары чогенчиг. Ылангыя оон-моон келген аалчыларга черле аптиг-лодек бараан болуп көрээлинер. Чоннуң культура девнели, чаагай чаңчылдарны сагыыры оон-на илереп кээр деп бодаар мен.

Оон аңгыда кол чугаалаксаан бодалым мындыг. Бистиң тыва аъш-чем аймаанда эът, үс-чаг, ижин-хырын аймаа элээн элбээ-биле херегленттинип турар. Ногаа аймаан, кат-чимисти дыка-ла эвээшти херегленп турарывыс шиңдем болгай. Ол бистиң кадыкшылывыска эки салдар чедирбес. Тыва аъш-чем кылыкчыларының арызында кандыг мастерлер чок дээрил. Ол талазы-биле конкурстарны-даа чер-черде организастап турар болгай. Тырткаңга немелде (гарнир) кылдыр ногаа аймаан, чижээлээрге, картофельди, айны, бестн, үүргенни дээш, өске-даа чонунуң чиир чораан эм-оъттуг хевирлиг үнүштерни ажыглап тургаш, чемни болбаазырадыр болзувусса, кадыкшылга эки болур. Чиирге-даа амдаңныг болгай.

Черле тыва чемнерге, ылангыя эът, ижин-хырын, хандан кылган аъш-чемге тайга согуназын (Мөңгүн-Тайга дээш, өске-даа черлерде хөйү-биле өзүп турар), кулчаны, шеше дазылын холуп алгаш, өске янзы-бүрү ногаа аймаа— петрушканы, укропту, сельдерейни, перецти, чесноктү холуур болзувусса, чемниң амданныг, витаминниг, чемиштиг байдалы улам бедиир.

Оон ыңай балыкты база-ла орттедип азы хайындырып, быжырып-даа чип чораан бис. Бодум база чамдыкта шеңей бергилээр мен. Балыктың иштин арыглааш, оон эъдинге кулча, согуна, перец, чеснокту, укропту холааш, фольга саазынга ораагаш, белеткеп кылырга эки-ле чораан.

Чаа чыгган кызыл-катты, чодурааны хайындырган соок сүт хоюу-биле чылчыра иткеш, хоюглааш, ону үрелериден аңгылааш, далгадан быжырып кылыр чүүлдерге чаап алгаш ажыглаарга черле эки.

Эргим номчукчулар, кандыг ногаа аймаандан азы эм-оъттардан кылган аъш-чемни шагда тыва чоң ажыглап чораанын сактып, солун, сеткүүлге, бижип, телевидениеге көргүзүп тургаш, тыва аъш-чемнивистиң курлавызын сайзырадыылыңар. Республика найысылалынга черле бичежек-даа болза, национал аъш-чем кухнязын ажыдары негеттинип келген.

Аяир КЫРГЫС.
Эмчи.

ӨРТЭЭ УЛУГ-ДАА БОЛЗА

1991 чылдың солун, сеткүүлдеринге өртек улгадыыр чүве болгай. Ынчалза-даа солунда парлаттынып турар материалдар, оларның утка-шынары, дээштии ниитизи-биле экижээн деп билир мен. Дээди Советтиң сессиялары, янзы-бүрү хуралдар, чуртта нарын, берге байдалдың хүн бүрүде чырыдып турарын, рынок экономиказынче шилчилгени — бо бүгү номчукчуларга эң-не чугула, ажыктыг, билип алырынга херек материалдар-дыр.

Мооң мурнунда улус солуннарны чүгле улуг-каралаар тургулаан болдур ийин, харын бок-сак хереглелдерге ажыглап турганы чажыт эвес. Ам кандыгыл? Радио дыңнап, телевизор көрүп турза-даа, ол кижи сагыжынга үр артпас, шала-була дыңнаар, ноор болгай бис.

Сөөлгү үеде төп-даа, бистиң республика-даа солуннарынга корреспондентилер удуртукчулар, харыысалгалыг ажылдакчылар-биле интервью кылып, ону долузу-биле парлап турар-дыр. Мооң мурнунда чамдык удуртукчулар солунга шоолуг чүве бижиир эвес, ам олар ындыг эвес, корреспондентилерниң чидиг айтырыгларынга демей-ле харылап, тө каап бээр ужурга таварыжып турарлар. Ону бир-бир бодаарга, удуртукчунуң чоң мурнунга отчёду ышкаш болур-дур.

Чаа рубрикалар хөй. Темалар элбээн. Эки-даа, багай-даа чүүлдерни парлап турары эки. Неделя санында үнер доктаамал материалдарны сонуургаар-дыр бис.

Мен бо чылда «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» солуннарны бүдүн чылга бижиткен мен. Чартык чылдыг чагыдылгадан эрткен чылын кезээн мен.

Василий УЯНУКАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Кызыл хоорай.

ИНВАЛИДТЕР БИСТЕРНИ КЭЭРГЕЗЕ ЧҮЛ?

Хүндүлүг редакция! Силерже бир-ле дугаар чагаа бижип орарым бо. Мени Лена дээр. Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң Чкаловка сүт-бараан фермазында чурттап турар мен. Кадыкшылым талазы-биле ийиги бөлүктүң инвалиди кижи мен. Мен ышкаш инвалид ийи угбам бар.

Бистиң бо фермада чаңгыс магазин бар. Садыгжывыс бараанвап чорутпарга-ла. Чүү-хөө садып алыр дээш ооочалыг магазин даштынга-ла оочурлап туруптар бис. Амгы үеде бараан аймаа элээннээн, байдал берге деп чүвени билир бис. Садыгжының бодунга бараанарны база белен деп бодаар силер бе? Ол чамдыкта орай-даа кээр, чамдыкта харын ажыл шагында келгилээр. Бараан орай келгенде, эртен садыглаар ужурга таваржып. Ынчан ам-на кара дам бажында оочурлап туруптар. Чогум магазинниң ажыттынары эртенгиниң тос шакта. Оваадааннарның шоруун бараанарга четпес.

Бистер, инвалидтер, ындыг узун оочур манаар харыывыс бар эвес. Оочур бажынче кирерге, соонда улус алгыржы бээр, чогум ужуруун чугаалаарга, билбес боор-дур. «Кара дам бажында турган улуска берге ышкажыл» дээш баарлар. Мен ам чеже улус-биле маргыжып кээр мен, ам бодумга бодум болчур апардым.

Угбаларым база кээргенчиг-дир. Мен ынчап маргыжып тургаш, ынча-мынча саттынып алыр-дыр мен. Угбаларым чүвеге четпейн артып калгылаары дыка хомуданчыг-дыр. Улуска удур сөс сөглеп, боттарынга болчуп ап, камгаланып шыдавас хирелиг улус-тур ийин.

Бистиң байдалывысты эки билир, угааныг улус харын мурнундан эрттирептерге, оларны база кончугулаар-дыр. Хирези костүп-ле турган инвалид улусту оваарымчалыг көрбес, мурнуу былаажырга, берге-ле чүве-дир. Кээргел, чымчак сеткил деп чүве канчап барганыл? Шак ынчаар аажылаарга бис черле канчаар бис, амыдыраары берге-ле-дир. Чагаамны солунга парлаарын редакциядан диледим.

Елена БЮРБЮ.
Бии-Хем район.

Хоорайның чаагайжыдылга конторазының кичээнгейинге

ӨРУКТУҢ ТАЙГЫРЫН КАНЧААРЫЛ?

«Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» дээр болгай. Кижи сеткили черле ындыг, бичии чүведен өөрүүр, муңгарап муңчулар, ам кыштың чыккылазка соогунуң кидин түлүк үези болгай. Өөренир, ажылдаар, садыглаар, агаарлаар... дээш, чорук-ла хөй болгулаар. Өрү-куду шуушкан улуг-биче кижилер кудумчуларда хөй. Хоорай иштиниң улус кылаштаар оруунга хамаарыштыр хомудалым бижиир бодадым. Бо чылын оруктуң кайда-даа кижи кылаштаар ужур чок тайгыр деп чүвезин чаңгыс мен-даа эвес кызылчылар шупту билир боор. Эң ылангыя улустуң кол-ла баар черлери: автобус доктаар черлер (аңаа ында хаая элезин төккүлээр), универмаг, оон ылангыя «Идик», гос салбыры, аптека, аъш-чем магазиннери, кинотеатр чаны, хоостурер чүве болза, фигуристер-биле дөмей коньки...п болур дивес чалыг болбас боор. Чон арызында кандыгларны чок дээр: ушпа кырганнар, бичии чаштар, даваи-дала багай, аарыг-аржык улус дээш аан. Бо адааным черлерге баар ужурга таварышканда, барып ушпас дээш ана ырбалаар сен. Кичээнир дээш шаан үсту баар. Бир чижек: Эът садып аар дээш магазинче кирип чыдырымда, уткуй үнүп олурган кырган үр-даа болбаанда алгыра берди. Хоожуй амытан магазинден үнгеш бичии-ле тайтан орукка тайгаш олура дүшкен. Харын-даа оршээлдиг, чүгээр болган. Орукту машина-биле аштап, сиирип-ле турар. Ол хиреде оон кандыг-даа огулуг чүве үнмейн турар-дыр. Кырын сиирип каапкарга, харын доштаагаш, ыры кылагары дам баар.

Ээлүт дош кырынга чуга хар чаапкарга, адаанда дошту кижи эскербейн баар. Ол кижилерге дыка аймылдыг. Кемдеп-керген, хол-будун сыр турарлар кайы хөй. Черле бо айтырыгны мооң соңгаар канчаар көөр ирги! Берге-ле-дир.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай.

ЧААГАЙЖЫДЫП АЛЗЫВЫССА

Улуг-Хем районуң Хайыракан суурда Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг кудумчу бар. Ам оон бир ужу Культура бажыңынга барып үзер аарган болгаш узуну дурту чүгле 200 хире метр. Кижи бодаарга, бо хире кыска кудумчуну канчаар-даа чаагайжыдып ап болгу дег.

Дайтаар солужар кодээ Совет даргаларны Маадырның кудумчузун чаагайжыдар-ла болур, артында ол кудумчудан депутатка соңгударлар болгай. Ынчалза-даа кудумчу бо хүнеерге чедир малгаштыг болуп артып каан ийин. Аңаа бодаарга, суурнуң өске кудумчуларының чамдыызын асфальтылаан, чаагайжыткан. Аъзы бистиң сураглыг Маадырывыстың ат-алдарынга хамаарылгавыс мындыг номчуг чыдып калган улус боор бис бе?

Кечил-оол аттыг кудумчунуң боду делгем. Оон ийи талазынга орукту асфальтылааш, ортузунга аллея кылыр болза, дыка таарымчалыг. Кудумчунуң Культура бажыңынче талазында кандыг-даа тудуглар чок. Аллеяны ынаар үндүргеш, аңаа капитан Кечил-оолдуң бюстузун-даа тургузуп болгай.

Солун, сеткүүлдерден номчуп орарга, Украинаның Ровно, Дубно хоорайларында, Деражно суурунда капитан Кечил-оолдуң адын эзилээн кудумчулар кылаш-тас, үлегерлиг болуп турар чораан. А оон чаңгыс чер-чурттуглары кыска кудумчуну дерип алырынга акша көвеек тыппас дээрге, мыңнай чаржыныг чүве ышкажыл! Ровножулар бистиң Маадырга хамаарылгавысты чинап бооп, билбес-тир, оон башка олар бисти хүндүлечестей бээр ийик.

Метииш-оол МОНГУШ.
Хайыракан школазының башкызы.

Свердловскиден келген дилег

СУМКАЗЫ МЕНДЕ АРТКАН

Эргим редакция! Силерже бо чагааны бижип орар ужурум мындыг чүве. Тожунуң, Тоора-Хем чурттуг, Даваа деп фамилиялыг угбайның адрезин тыппып бээринге дузалап көрүңер. 30 хире харлыг, хүрең шырайлыг угбай чораан. Боду Омск хоорайда чурттап турар, оол, кыс ийи бичии уруглардыг.

Эрткен чылдың декабрь 28-те Кызылдан Красноярскиге ужуп келгеш, Омскиже самолёт-биле ужуп чадап каан улус. Нелээ демир-орук-биле чоруур деп тургаш, вокзалга демги уругларлыг угбайдан асчы берген бис. Ол кижи менээ сумказын тутсуп каан кижи. Ам оон сумказы менде. Ол кижиниң сумказын чорудуп бээр дээримге адрезин билбес-тир мен. Ынчангаш улуг идегел-биле «Шын» солунче бижип олур мен. Ол Даваа деп фамилиялыг угбайның адрезин бо дараазында **мээн адрезимче бижиптериңерни идегеп дилеедим:** 620040, г. Свердловск-40, ул. Краснофлотцев, 2, общ. 4, комната 129, Хомушку Александру.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл январь 25 пятница № 15 (14515)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Садар өртээ 10 көп. (Чагыдар өртээ 6 көп.).

ДҮҮН

СОНУУРГАЛ

Тывага болгулаан репрессияларга хамаарыштыр Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде ажыттынган делгелгеже чоннуң шуужуу үзүктел чок.

Дүүн Кызылдың № 9 школазының башкылары болгаш үстүкү класстарның өөреникчилери шаанда Тывага болган репрессияның каржы чылдарында шаажыладып өлүрткен кижилерниң дугайында хөйнү билип алган. Төөгүнүң балалчак арыннарының дугайында тайылбырны килдис эргелекчизи Нина Чаш кылган.

Ол ышкаш дүүн музейниң эртем ажылдакчызы Татьяна Донгак келген аалчыларга Шагааны канчаар эрттирер дугайында тайылбыр-сүмени берген.

БӨГҮН

АЖЫК ЧУГАА

Чөөн чүк улустарының календары-биле алырга, Шагаа байырлалын февраль 14-15 хүннеринде республикага демдеглеп эрттирер.

Тыва улустуң Шагаа байырлалын найысылал Кызылга канчаар эрттирер талазы-биле ажык чугаа Тыва АССР-ниң культура министри Чылгычы Ондарның удуртулгазы-биле бөгүн болур. Ук хуралга министриниң оралакчызы Анатолий Серен, хоорккүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи Галина Фурманова, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Александр Даржай болгаш өске-даа чогаадыкчы коллективтерниң удуртукчулары киржир.

ДААРТА

ИЛЕРЕТТИНЕР

Чылдың-на январь айның сөөлгү дыштаныр хүннеринде Кызыл хоорайга улуг улустар аразында хостуг хүреш маргылдаазы болуру чаңчыл апарган.

Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорттуң күрүне комитединиң шаңналы дээш хостуг хүрешке маргылдаа эгелээр. Аңаа киржири-биле Тес-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Чөөн-Хемчик, Өвүр болгаш Кызыл районнарның командалары чедип келген.

Аңаа шыырак дээн мөгелер келир. Чадаанадан Маадыр Монгуш, Кызылдан Роман Монгуш, Владимир Түлүш, Кызыл райондан Владимир Монгуш болгаш өскелер-даа чемпион ат дээш туттурлар.

БО НОМЕРДЕН БИЛИП АЛЫР ЧҮҮЛДЕРИҢЕР:

- Репортёрлар бөлүүнүң дыңнадыглары (2-ги арында).
- ССРЭ-ниң Президентизинге адрестээн чагааларга хамаарыштыр (3-кү арында).
- Шагаа эрттирер талазы-биле сүмелер (4-кү арында).

ИЙИ ДАКПЫР НАЙЫСЫЛАЛ АПААР

Эвилел керээзин болгаш РСФСР-ниң федеративтиг керээзин ажылдап кылганы-биле холбаштыр Москва хоорай ССР Эвилелиниң болгаш Россия Федерациязының найысылалы юридиктиг эргени алыр.

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев Москва хоорайның ийи дакпыр найысылал болурун барымдаалап көргеш, ону эргелеп башкарарын сайзыраңгайжыдар талазы-биле Чарлыкты бо чылдың январь 23-те үндүрген. Москва хоорайның эргелеп башкарылгазын сайзыраңгайжыдарынга хамаарышкан материалдарны ажылдап кылыры-биле ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң төлээлекчилеринден каттышкан комиссияны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитединиң даргазы эш Н. Д. Пивоваровту баштады тургускаш, Москваның ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң найысылалы болган статузунуң дугайында хоойлу төлевилелин бир ай хуусаада ажылдап кылырын аңаа дааскан.

(СЭТА).

Н. И. РЫЖКОВ ЭМНЕЛГЕДЕН ҮНҮП КЕЛГЕН

Н. И. Рыжков январь 21-де эмнелгеден үнүп келген деп, ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозу СЭТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан. Ол эмнелгеге дөрт неделя хире чыткан. Ооң кадыының ниити байдалы эки, ам кылаштап чоруп турар апарган.

Ол ам Москва чоогунда санаторийге дыштанмышаан, эмнедиишкинин уламчылаар.

ПАРТИЯ КЫЗЫЛ ХООРКОМУНДА

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң ээлчеглиг бюрозу болуп эрткен. Партияның хоорай комитединге кадрлар айтырыгларын көөрүнүң чурумунуң дугайында бир дугаарында чугаалашкан. Партияның хоорай комитединге чүгле партия комитединиң аппаратының кадрларын бадылаарын шиитпирлээн. Партия эге организацияларының секретарьлары-биле ажылдажыышкын талазы-биле беседалажып чугаалажыр. Доктаамал комиссияларның даргалары, оларның оралакчыларын пленумнарга бадылаар.

1991 чылда партия хооркомунуң чорудар ажылының планын бюрога чугаалажып көрген болгаш бадылаан. Ында пленумга, бюрога чугаалажыр айтырыглары, партия эге организациялары-биле кандыг ажылдарны чорударын, хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларын боттандырарда чүнү кылырын, культура-массалыг хемчеглерни тодаргай айыткан. Ол планны чарапарлааш, партия хооркомунуң кежигүннеринге, партия эге организацияларынга тарадып бээр.

1990 чылда хоорайның партия организацияларының составының дугайында статистиктиг отчётту чугаалажып көргеш, доктаалды хүлээп алган. 1991 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, хоорайның 159 партия эге организацияларында 3805 СЭКП кежигүнү, 28 партия кежигүнүнге кандидат бактаап турар. Улус ажыл-агыйында 3028 коммунист хаара туттунган, оларның иштинде үлетпүрде 240 кижи, транспортта — 288, тудугда — 267, садыгда болгаш хөй-ниитиниң чемнениишке черинде — 163, кадык камгалалында — 133, улус өөредилгезинде — 300 кижи бар.

СЭКП кежигүнүнден коммунистерниң эки тура-биле үнери уламчылавышаан. 1990 чылда билдиришкин бижээш, СЭКП кежигүнүнден 418 кижи үнген, оларның иштинден ажылчыннар 181 кижи, албан-хаакчы — 237 болган. Чыл дургузунда СЭКП-ниң Уставының янзы-бүрү хажыдыышкыннарын кылгаш, 50 кижи партиядан үндүрткен.

СЭКП кежигүннери-биле тус-тузунда ажылды экижидерин, партияга кирер күзелдиг кижилерни хүлээп алырын көвүдедирин партия эге организацияларынга даскан.

Партияның хоорай комитединиң ажылының регламентизин бюрога чугаалажып көргеш, ону бадылаан.

Партия хооркомунуң бюджединден шалың ап турган «Тыва тудуг», «Тыва автотранс» каттыжыышкыннарының, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң парткомнар секретарьларын 1991 чылдың январь 1-ден эгелээш, кызырар доктаалды бюро хүлээп алган. Оларга шалың төлээриниң айтырыын партия организациялары боттары тодарадыр.

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң бюрозунга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң МЕДЕГЛЕЛИ

Эштер! Ниитилелде кризис болгаш өлүм-чидимге чедирген мораль-политиктиг дүшкүүрлүг чорук дорт болгаш ажыт-чажыт чок чугааны кылырын негеп тур. Ниитилелдиң чамдык кезиинде Президентиниң политиказын чедир билбес болгаш биликсевес-даа чүүлдер тургустунуп кээп турар.

Литвада болгаш сөөлгү хүннерде Ригага болгулаан өлүм-чидимниг болуушкуннарга хамаарыштыр мээң, бүгүде-биле бир дөмей, сагыжым аарып тур. Ындыг човуланга таварышкан өг-бүлелерге качыгдалымны сеткилимниң ханызындан илергейлеп тур мен. Боо-чепсек ажыглаары-биле холбашкан ол болуушкуннарны хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар ыяк истеп көөр болгаш чогуур үнелелди аңаа бээр херек.

Эге баштай мээң чугаалаар деп бодааным кол чүүл болза мындыг янзылыг. Вильнюска болгаш Ригага болгулаан болуушкуннар Президент эрге-чагыргазының утланыышкынының илергейлээшкини эвес, ону ындыг янзылыг чүүлдерни кылзын дээш тургуспаан болгай. Ынчангаш бо айтырыг талазы-биле бооп турар янзы-бүрү хоп-нүгүлдү болгаш чигзиниишкиннерни шиитпирлиг-биле хүлээп көрбес мен.

Иштики-даа, даштыкы-даа политикага өскерлиишкин болбаан. Бүгү чүве удуртулганың хүлээп алгылаан документилеринде болгаш албан ёзузу-биле кылган медеглелдеринде көрдүнгенин ёзугаар хевээр артып калган.

Прибалтикага болган болуушкуннар кадыг-дошкун кризистиң уржуундан болдунган. Хоойлуга удур актылар. Конституцияның бодун үреп турары. Президентиниң чарлыктарын хүлээп көрбейн турары, хамаатыларның эргелерин каржызы-биле үреп турары, өске национальностарның кижилерин кыдыглай көрүп, армияга, шериг-албанныгларга болгаш оларның өг-бүлелеринге хамаарыштыр харысалга чок чоруктарны үүлгедип турары бичии-ле чылдагааннарны ажыглап алгаш, ындыг хевирлиг месилдежиишкиннерни болгаш каржы демиселди болдура бээр байдалдарны тургузуп кээп турар.

Ол черлерге болгулаан өлүм-чидимниң чогум-на чылдагааны үстүкү черлерден бердинген дужаалдарда деп даап бодаан чүведе эвес, чогум-на шак ында. Баштайдаа, ооң соонда-даа болган болуушкуннар чогум-на ол чылдагааннарның уржуундан үнген.

Президент кижи болганымда кол сорулга болза удур туруушкуннарны калбартпазында, байдалды экижидеринде болгаш эптежилгени база кады ажылдажылганы чедип алырында деп санап турар мен.

Маңаа хамаарыштыр дараазында чүүлдерни кылза чогуур:

— ол республикаларның Дээди Советтериниң болгаш чазактарының хүлээп алгылааны, чүнүң-даа мурнунда кижиниң эргелерин үреп турар антиконституцчу хоойлулары болгаш доктаалдары күш чок болдуртуткан турар ужурлуг;

— кандыг-даа программалыг кайы-даа хөй-ниити организациялары, комитеттер болгаш фронтулар эрге-чагырга ээлээр дээн оралдажыышкынын күш ажыглавайн, чүгле конституцчу арга-биле боттандырар ужурлуг. Политиктиг демиселге боо-чепсекти ажыглаар дээн кандыг-даа кордаашкынны болдурбас херек;

— республикаларның девискээрлеринде турар шериг кезектерин кызып-кыяр болгаш шериг-албанныгларның өг-бүлелеринге, ажы-төлүнге хамаарыштыр ындынчыг үүлгедиишкиннер кылыр чоруктарны шуут болдурбас. Амгы үеде күштүг боор турар эвилел хоойлуларының негелделеринге дүүштүр шериг кезектерин чурттуң камгалалын болгаш айыыл чок чоруун хандырарынга херектиг черлерде тудуп турар;

— хамааты эрге-чагыргалар биле шериг черлериниң аразында харылзаалар ССР Эвилелиниң хоойлуларынга үндезилеттинип тургустунар ужурлуг.

Ооң-биле чергелештир шериглерниң талазындан кандыг-даа кара туразында хөделиишкиннер кылдынып болбас. Бүгү чадаларның командирлериниң хүлээлгези болгаш арыг нарын-нүүрү — чүгле дужаал ёзугаар хөделири, шыдамык болгаш быжыг туруштуг болуру, чөңгээлээшкиннерге алыспазы, бодунуң чагыргазының адаанда турар шериглерниң ортузунга корум-чурумну быжыглаары болур.

— Эвилелден үнүп болур дугайында республикаларның конституцчу эргелерин, соңгуттурган органнарның талазындан-даа болза, бадыткавышаан, бистер бо херекке үш-үдүрүм чоруктарны, кандыг-даа үүлгедиишкиннерни кылырын болдуруп болбас ужурлуг бис. Эвилелден үнери бүгү чоннуң күзел-сорук илередиишкининиң — референдумнуң үндезининге, хоойлуда көрдүнген чорудулгаларының түңнелдеринде болдунуп болур.

Үстүнде чугаалаан чүүлдер-биле холбаштыр Прибалтикада байдалды Федерация чөвүлелинге чугаалажып көөрүнче катап эглири эргежок чугула апарган.

Сөөлгү хүннерниң болуушкуннарын чамдык бөлүктер барын углуг чорудуглар болгаш диктатура айыылы дээн чижектиг сылдаг кылгаш, байдалды дүшкүүрлүг болдурарынга ажыглаан.

Мен ындыг даап бодаашкыннарга шиитпирлиг удур мен. Эде тургузуушкунуң, демократчыдылганың, ажык-чарлыг чоруктуң чаалап алыышкыннары тайлып читпес үнелиг чүүлдер-дир, президент эрге-чагыргазы оларның камгалалынга турар.

Ынчалзажок пропаганданың чепсектери — бүгү чүүлдерни боттарының ады-биле адап көрээлиңер — ийе, пропаганданың чепсектери кара өжегерээ үш-үдүрүм чорукту, коргуп-сүрээшкинни, национал аңгыланыышкынны күткүүрүнге, чоннуң шеригге удур тургузарынга, хоойлуну тооп көрбезинче кыйгырарынга ажыглаттынып турда, бис ону тоомчага албайн барып, кыйыы-биле эртип турар бис дээни ол эвес болдур ийин.

Прибалтикага болуушкуннарны бистиң Чепсектиг Күштеривисти аңгы-аңгы кезектерге үзериниң, республикаларның шериглерин тургузарының дугайында айтырыгны көдүрериңге сылдаг кылдыр ажыглап турар.

Шак мындыг харысалга чок медеглелдер, ылангыя олар РСФСР-ниң сүт удуртулгазындан үнүп турар болза, шыңгыы айыылды тургузуп болур.

Бир эвес ынчаар чүве болза, ол бистиң чуртувуска болгаш бүгү делегейге кандыг салдарлыг болурун угаан-сарыылдыг кижи бүрүзү медереп билип тур боор деп бодап-дыр мен.

Даштыкыга сөгүрүүрү. Каттышкан Нациялар Организациязын бистиң боттарывыс шиитпирлээривис ужурлуг болгаш шиитпирлеп ап-даа хүлээлгелиг херектерни бистиң оруувуска шиитпирлеп бээринче чалап турары, чымчады чугаалаарга, элдептиг болгаш ужур-утка чок кылдыр көстүр-дүр.

Бис боттарывыстың ниитилеливисти бүгү делегей-биле кады ажылдажылгага болгаш демнежип хөделиринге ажык кылган бис, шилип алганывыс даштыкы политиктиг шугумувуска моон соңгаар-даа шынчы болур бис. Ынчалзажок чурттуң иштики айтырыгларын чүгле совет улус шиитпирлээр ужурлуг, ооң аңгы кым-даа ону шиитпирлевес.

Болуп турар болуушкуннарны даштыкыда-даа ховар эвес таварылгаларда чаңгыс талалыг кылдыр көргүзе бээрин чугаалавайн барып шыдавас мен, ооң кадында чамдыкта мурнуку чылдарның идеологтуг дайынын сагындырар хевирге көргүзүп турар-дыр. Ында дыка хөй кижилер, бистинде деп, ол болуушкуннарны болур-чогуур-биле чөптүг хүлээп көрбээн, ында совет удуртулганың политиказында өскерлиишкинни көрүп турар.

Бир эвес шак ындыг шын эвес көрүүшкүннүң түңнелинде сөөлгү чылдарда делегей харылзааларында чедип алдынган чүүлдерге кыжаныг тургустунар болза, дыка-ла харааданчыг болгаш айыылдыг.

Чуртта калбарган чидиг маргылдааның үезинде сөөлгү хүннерде дыңналып турар угаан-сарыылдыг үнер бөгүнде — кол чүве, ол дээрге политиктиг турум байдал, эрге-хоойлулуг быжыг корум-чурум болгаш сагылга-чурум, экономикада байдалды таарымчалыг болдурары, рынокче шиитпирлиг шимчээшкин, бистиң хөй национал күрүневисти демократтыг чаартыры болур деп сагындырып турар. Мен бо турушка каттыжып турар мен.

Чуртту кризистен тыскаалдар, митингилер, забастовкалар-даа, политиктиг изигленишкиннери болгаш удур туржуушкуну өскүдери-даа үндүрбе албас, а чүгле ак сеткилдиг күш-ажыл болгаш хамааты эп-чөптүг чорук шыдап болур деп чүвени ниитилелде улам тода медереп турар апарган.

Мен бодумнуң чуртумнуң хамаатыларын олче кыйгырып тур мен.

ЧАСТЫРЫГЛАРНЫ ЭДЕР

ТАЛЛИНН. (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Прибалтикада болуушкуннарга хамаарыштыр медеглелиниң талазы-биле Эстон ССР-ниң күш-ажылчы коллективтерниң каттышкан чөвүлелиниң даргазы И. Шепелевич мынча дээн:

— Прибалтикада кризистиң медеглелде айыттынган чылдагааннарын бүрүнү-биле шын илереткенинге чөпсүнер мен.

И. Шепелевич Вильнюска болгаш Ригага өлүмнүг месилдежиишкиннер дээрге төп черге кылган сценарийниң кезии дээрзиниң дугайында ол чурттуң массалыг информация черлериниң тарадып турар нугулүнүң чигзиничин чугаалаан. Бистер эрге-чагырга конституция ёзугаар соңгуткан органнарның холдарынга турар ужурлуг деп санап турар бис. Бир эвес оларның кылып турар чүүлдери шын эвес болур болза, олар боттарының кылган частырыгларын чүгле боттары эдер ужурлуг.

ШИЛЧИЛГЕГЕ БЕЛЕТКЕЛДИГ

Авторнуң бодалы:

РЫНОКТУ БИСТИҢ АЖЫЛЧЫН ХОЛДАРЫВЫС ШИМЧЕДИР

Көдээ черге кымның канчаар амыдырап, чурттап турары каракка көскү, кижи бүрүзүнге билдингир. Күш-ажылга хандыкшылдыг кижи бүрүзүн суурнуң чону шупту таныыр. «Х Улуг хурал» совхозта ындыг кижилерниң бирээзи — Биче-оол Байкараевич Сенди Хуурак.

Ол 1981 чылдан бээр малчыннап эгелээн. Ооң мурнунда трактористеп, чолаачылап, механиктеп, бодамал фермазынга бригадирлеп, тудугжулап, совхозтуң сайзыралынга, экономиказын быжыглаарынга салыышкынын киирип, кызымак ажылдап келген. Биче-оол Байкараевич ажылдың кандыг-даа участогунга ак сеткилдиин көргүзүп, сөглээн сөзүн ээлеп, хүлээнгенин эчизинге чедирер быжыг тура-соруктуг, эрес-кежээ ишчилерниң санынга кирер.

Малчынның адазы Байкара Кара-оолович назының иштинде өшкү кадарган. Оглу Биче-оол ооң изин салгап алганы таварылга эвес. Б. Сенди Хуурак бо он чыл дургузунда кадарчылап келгеш, чүс баштан тозандан куду анай албаан. Ол доктаамал бедик көргүзүглерлиг болуп, шалыпчыларның одуруундан душпаан. Ооң бир дугаар дузалакчызы, өгнүң херээжен ээзи Татьяна Түлүшовна шак бо чымыштыг үүле-херекке «кады-ыраанындан» кайын дудаар. Олар бот-боттарын деткижип билир, маргылдаалыг-даа айтырыглар үезинде чаңгыс шын шиитпирни хүлээп ап, күжениишкининиг иженип өөренип калганнар.

Өг-бүлениң кежигүннери күш ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер дээш чүткүлдүг туржуп, дешпилгелиг чаа чүүлдерни күзелдиг-биле шиңгээдип ап турар. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, үе-биле деңге базып, эде тургустунуушкунуң херээн деткип, эрткен чылдан бээр төрээн совхозу-биле аренда керээзин чарып алган.

Ам бо хүннерде малчын аалдың коданында анайлары-биле катай 500 ажыг өшкү бар. Эрткен чылын чүстен 90 анайны алыр турарга, хүлээлгезин ажыр күүсеткен. 100-тен 105 анай болган. Олар ангор өшкү кадарганының баштайгы чылында-ла 97 анайны ап, эки түңнелдерни чедип ап болурунуң магадылалын тургускан. Малчыннарның күжениишкини халас барбаан. Чамдык чылдарда ангор өшкүден анайлары чүске онаажтыр 122 чедип турган.

— Байырлажып чарылганывыс Ак аът, чылы арай берге чыл болду — деп, ажылының арга-дуржулгазынга хамаарыштыр ол бодунуң чугаазын мынчаар эгелей-дир. — Чаъс чагбаанындан Кара-Шатка оъттигениниң үнүжү пат болду. Мал одарлары кадып, курган калган. Чурттап орар аалывыс чоогунда өшкү кадарар мээстерде оът чогундан Берт-Дагда курлавыр кыштагда боттанып ажылдап тур мен. Бо чылын чүстен 90 анайны алса деп бодап орар мен. Аренданы күш-ажылды организастаарының эң-не сайзыраңгай хевирлериниң бирээзи деп билгеш, совхоз-биле беш чыл дургузунда чардынган керээниң негелделерин ам-даа хандыр өөренирин уламчылаар мен.

Рынок хамаарылгаларынче шилчилге үезинде экономиктиг билиглер-биле чепсегленириниң эргежок чугулазын малчын бодунуң ажылынга удуртулга болдуруп турары үндезинниг. Ол мал чеминге үнүп турар чарыгдалдарга дүүштүр дадагалзаан хөөнүн чугаа кадында илередирин оралдашты. Ооң-биле кады мал эмчилери, зоотехниктер аалдар аразынга машина-балгат-биле шаап-шаап, малчыннарның кырынга акша салдыртып турарынга ол хомудап орду.

Биче-оол Байкараевичиниң ниити херек дээш сагыш човаашкыны хөй. Кижилер карааныче көөрү аңаа ындынчыг эвес. Ол чоргаарланып болур бүдүрүлгечи эки көргүзүглерлиг. Чылдан чылче орулгалыг ажылдап келген. Ажык-чарлыг чоруктуң арыг шынын долузу-биле ажылдап болурун ол амыдыралга удуртулга болдурган. Рынокче шилчилгеге хынамчалыг белеткенген. Совхоз-биле чардынган керээде хүлээлгелер күүсеттинип турар. Чүс башка онаажтыр артык анайлар алырындан аңгыда, ангор өшкү бүрүзүнден бир килограмм бир чүс грамм дүк алыр турарга, 35 граммга ажыр дужааган.

Малчын берге кыштың уржуктарын баш удур өөренип көрген, өшкүлерин Улуг-Хемниң ол-бо чарыынга ийи кезек черде кыштаглады турар. Төрүүр өшкүлерни кадыр-кадыр мээстерлиг, кадар оъттуг Берт-Даг деп черде ажаап хайгаарап турар. Кара-Шатта кыштаанда анайларны тургузу азырап турар. Кыштагның кажаазын чайгы үеде шынарлыг кылдыр септеп алган. Ол чыл санында он ажыг тонна сигенни бодунуң күжү-биле белеткеп ап турар. Кара-Шатта күзүн дүжүртүнген 10 тонна погаан сигенни чаш анайлар чемгереринге курлавырлаан. Берт-Дагда кадарып турар өшкүлерни одарже үндүрерде, кышкы хүнүң чылыг, соогун барымдаалап көөр. Эртелеп болбас. Кежээ база ындыг. Чылыг болза аал чоогунче шала орайтадыр киирер.

Малчынның кадарган өшкүлери апрельде оолдап эгелээр. Ол бо чылын алды дугаар төрүүр шокар коданны ажаап карактап турар. Улуг өшкүлерни дужаапкаш, аныяк ангорларны алыр деп турар. Бо малчын чылдың-на Кызыл-Чыраа деп черге чазаглап, күзеглеп, Кошкар-Артка чайлаглаар. Өшкүлериниң деңгилдези шыырак.

Буянныг үүле-херээнге бердинген, быжыг тура-соруктуг малчынның кажаа-хоразы чылыг. Сүт сөөртүр машина үзүктелиишкин чокка кээп турар.

Биче-оол Байкараевич биле Татьяна Түлүшовна Сенди-Хууракар он чыл бурунгаар өшкү кадарып кээрде, совхозка дөрт кодан ангор өшкү турганын олар ам сактып чугаалап орарлар. Өшкү, шынап-ла, өзүүчел мал. Ам Баян-Кол уунуда «Х Улуг хурал» совхозтуң 15 кодан өшкү малы бар. Малчын өг-бүле 1990 чылда 310 анайны доруктуруп өстүрген. Чыл бүрү 300 ажыг малды төрээн совхозунга өстүрүп берип турар. Чамдык чылдарда 375-380 анайны үскеш, дужаап берип келген.

— Кым-даа кижи хуузунда салым-чолдуг. Чаңгыс хепке кудуп каан ышкаш дөмей салым-чол турбас — деп, ол бодунуң малчын мергежилинге хамаарыштыр мындыг түңнел үндүрдү: — Мал кадарбаска, тараа өстүрбеске, хырын аштай бээр. Чогум-на ооң ужурунда кым-бир кижи мал эдерер, өскези эртем, культураны сайзырадыр. Ынчалза-даа олар бот-боттары чокка чурттай албастар. Оларның кайызы-даа салым-чолдуң бердингенин ёзугаар ниитилел мурнунга хүлээлгезин күүсетпишаан, даартагы сайзырал, аас-кежиктиг, тодуг-догаа амыдырал дээш чурттар чоруур.

Рынок экономиказынче шилчиири чайлаш чок апарганын көрүп, билип тур бис. Рынокту бистиң ажылчын холдарывыс шимчедир. Чүге дээрге одар-белчиир, бүдүрүлге шөлдери өскээр көже бербес болгай. Корум-чурум экижип, бүгү-ле кадык күштерниң чепшээрежилгези, улустарның найыралы турда рынок төрүттүнер деп, ол бодап чоруур.

Бистиң чедиишкиннеривис, чаагай чоруувус, бай шыдалдыг эки чурттаарывыс чурттуң Президентизинден-даа, Дээди Советтен, бүгү-ле деңнелдерниң эрге-чагыргазындан-даа база боттарывыстан, хамааты бүрүзүнден хамаарылгалыг дээрзин амыдырал албадап келгенин көрүп тур ышкажыл бис. Чүгле кижи бүрүзүнүң тодаргай ажылындан, арыг арын-нүүрүнден хамааржыр. Б. Б. Сенди-Хуурек рынокче шилчилге үезинде бүгү талазы-биле белеткелдиг кирген.

Дапзы САЛЧАК.

ЧУРУКТА: Биче-оол Байкараевич кадайы Татьяна Түлүшовна база уруунуң уруу Аясмаа-биле кады.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Авторлар фотолары

«Чадаана агроүлетпүртранс» автобүдүрүлгениң токары Владимир Иванович Сиваковту коллективи хүндүлээр. Эрткен чылдың түңнелдери-биле ол багай эвес көргүзүглерин чедип ап, мурнакчыларның одуруундан дүшпээн.

Ооң ажылдап турар черинге кире бээр болза, ында салдынган ийи аңгы марканың демир чондурар станоктары кижиниң кичээнгейин чайгаар-ла хаара тудуп бээр. Бүдүрүлгениң мурнакчызы Чадаана хоорай Совединиң улус депутадынга каш удаа соңгуттурун чораан.

ЧУРУКТА: В. И. Сиваков ажыл үезинде.

Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ фотозу.

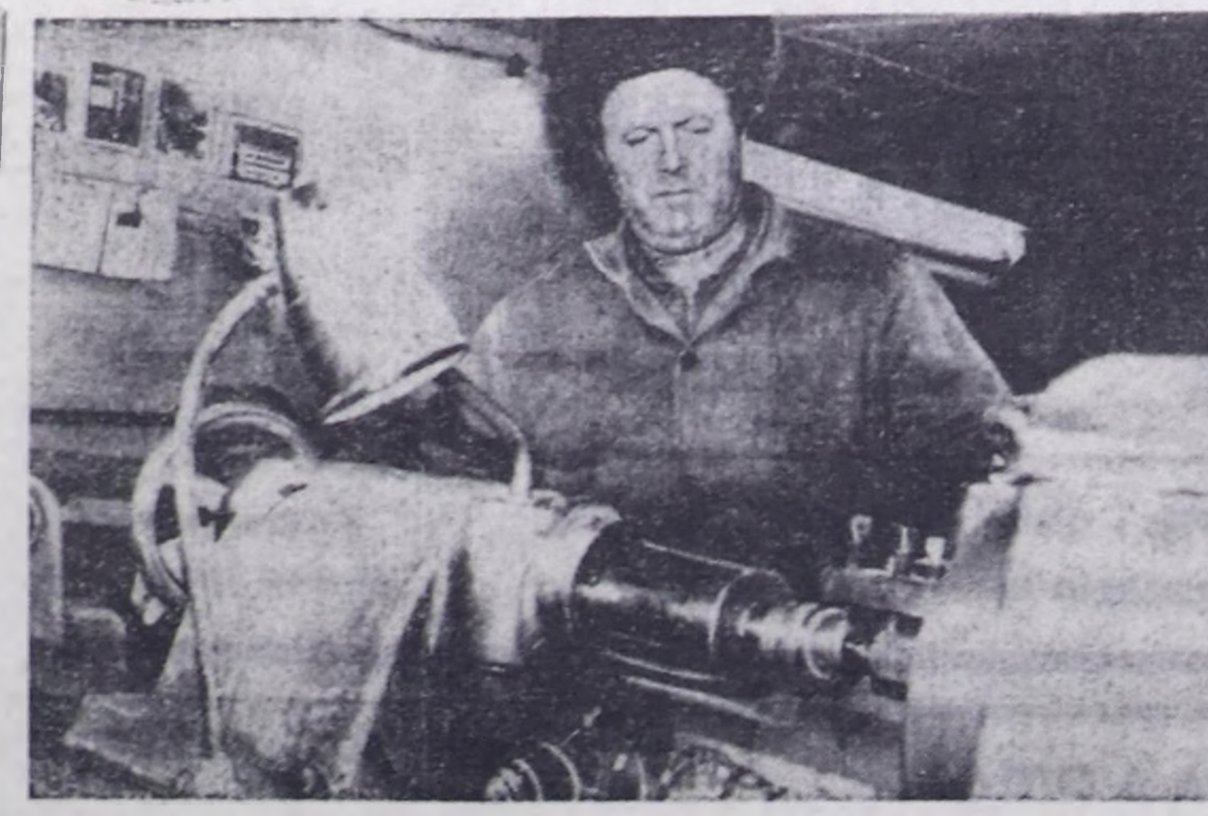

«АЗАСТА» КОМИССИЯ

Тожуда «Азас» заповедниктиң, ооң директору турган Окаемовтуң дугайында материалдар бистиң «Шын» солунуң арыннарынга эвээш эвес үнүп келген.

Ылангыя солунуң тускай корреспондентизи Ч. Кара-Күскениң «Өдүген: социал айтырыглар» деп рубриканың адаанга «Амыдыралдың арыннары» деп эгелиг үнүп турган чүүлүн номчукчулар эки билир. Сөөлгү үеде заповедникте элээн өскерлиишкиннер болгулаан. Камгалалдыг черниң чаа директору кылдыр ук черниң үндезин чурттакчызы Владимир Кол соңгуткан. Ынчалза-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар ында ам-даа хөй.

Заповедникте байдал-биле таныжып көөр, ооң шын түңнелдерин үндүрүп, алызында барып чугаалаар черлер хемчеглерин алыр сорулга-биле Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Д. Х. Ооржак баштаан комиссия база чораан.

Ук комиссияның ажылының түңнели-биле номчукчуларны солунуң чоокку номерлериниң бирээзинге таныштырар бис.

Бистиң корр.

«Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг комбинадының Суруң Кужугетович Демир-оолга удурткан тудугжулар бригадазы 110 аал чурттаар беш каът чуртталга бажыңының тудуунда шалыпчы ажылдап турар. Бригаданың кежигүннери өске бригадалар-биле кады ажылдап тургаш, бо бажыңның тудуун 1991 чылда тудуп доозарын хүлээнген.

Бо хүннерде ол бажыңның 30 аал чурттаар квартиралары тудуун кол дуунда доозупкан. Тудуг-монтаж, шеверлел болгаш сантехниктиг ажылдарның темпизи кыштың соогунда безин кудулавайн турар. Бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар бригаданың көргүзүглери бедик. Бригада планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип келген. Аныяк тудугжу Николай Куулар — мурнакчыларның бирээзи. Ол бодунуң кызымак ажыл-иши-биле кады ажылдап турар эш-өөрүнүң хүндүткелин чедип алган.

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: мурнакчы тудугжу Николай Куулар.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

Репортёрлар бөлүү дыңнадып тур

«БАРЛЫКТА»

«Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая салбырының малчын коданнарында мал кыштаглаашкыны амгы үеде багай эвес чоруп турар. Ында хой оолдаашкыны кидин түлүктээн.

Салбырда төрүүр 3357 хой бар. Бо хүннерге чедир ооң үштүң бири оолдапкан болгаш хураганнары онча-менди.

Совхозтуң хоочун хойжуларының бирээзи Баганай Сарыг-оолдуң аалында 180 хой төрээн, хураганнары шупту кадык, шырак. Хойжулар Данзычы-оол Ооржакта—160, Борбак-оол Хомушкуда 155, Күске Ооржакта 140 хой түс-түзунда оолдаан, хураганнары менди.

Салбырның малчын коданнарында сагманчылар четчир, мал чемин, суугну болгаш өске-даа чүүлдерни дарый чедирип турар дээрзин Барыын-Хемчиктен Хөюг-оол МОНГУШ дыңнаткан.

ХЫЫРГЫЫШ

Республиканың чамдык ажыл-агыйларында мал чеминиң чедишпейн турарының чылдагаанындан «Ак-Чыраа» совхозтуң девискээринде хыыргыыш кезилдезин 23 ажыл-агыйның сигенчилери чорудуп турар. Ам ында он дөрт совхозтарның төлээлери ажылдап арткан.

Каа-Хем районда «Бурунгаар» совхозтуң Ондар Шаңнаанга удурткан 7 кижи составтыг сигенчи звенозу Бүрен-Хөлде ажылдап эгелээн. Олар бо хүннерге чедир 80 тонна мал чемин белеткээш, чорутканнар. Механизаторлар Чаш-оол Тараачы, Кадр-оол Миндирия, Игорь Өпей, Черлик Моңгуш, Тондуп Куулар, Михаил болгаш Эрес Чочулар шалыпкын ажылдап турарлар. Бо сигенчилерге автозаправка бо хүннерде кончуг чугула негеттинип турар.

Ырак-узак черден келген ажыл-ишчилерге «Ак-Чыраа» совхоз (директору Очур-оол Доңгак) улуг дузаны чедирип турар дээрзин кедээ бижикчи Найтын-оол ДАМДЫН чагаазынга айыткан.

ДАМЧЫТКАН

Чадаана АКМК-зының чамдык тудугжу бригадалары эрткен чылда хөй бажыңнарны тудуп, ону чурттакчыларга хүлээткен.

Районнуң сураглыг тудугжуларының бирээзи, коммунист Сүүр-оол Ховалыгның бригадазы тудуг-монтаж ажылдарының талазы-биле өскелерни мурнап турар. Ук коллективтиң кежигүннери эрткен чылда ийи аал чурттаар 7 бажыңны, төп почта тудуун болгаш районнуң суурларында албан организациялар, уруглар садтарын тудушкаш, чарыштың мурнуку одуруунче киргеннер. Тудугжулар Өлзей-оол болгаш Хеймер-оол Саттар, Николай болгаш Владимир Ондарлар, Анатолий Моңгуш, Май-оол Хомушку болгаш оон-даа өскелерниң кылган ажылының шынары эки болгаш темпизи дүргеп.

Бригаданың тудугжулары хоорай иштинде ийи аал чурттаар бажыңның тудуун доозкаш, шеверлекчилерге чоокта чаа хүлээткен дугайында Чадаанадан Виктор ХОВАЛЫГ редакцияже бижээн.

«ШЫННЫҢ» медээлер колонказынга Виктор КАРА-САЛ дежурныйлаан.

«ЧАСКЫ ҮЕНИ КАНЧААР БИС»

Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң директору Б. К. Моңгул-оол — хоочун мөге. Ынчангаш ол найысылалга улуг хемчээлдиг спортчу маргылдаалар болу бээрге, ону көөр дээш Кызылга чедип кээр. А хөй кезиинде ол ажылының аайы-биле республиканың база Агроүлетпүр эвилелиниң харыысалгалыг ажылдакчылары-биле ужуражыр, совхозтуң экономиказынга база социал байдалынга хамаарышкан айтырыгларны оларга тургузар, ону шиитпирлээрин чедип алыр, амыдыралга боттандырарының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр сорулга-биле келир. Удуртукчу кижи болгаш ооң чай чогу кончут-даа болза, чамдык таварылгаларда «Шын» солуннуң редакциязын ол оюп эртпес чаңчылдыг кижи.

Бодумнуң журналист ажылым аайы-биле Биче-оол Кыргысович-биле хөй удаа ужурашкан, чугаалашкан мен. Ажыл дээнде кызымак, аажы-чаңы топтуг-томааннныг, биче сеткилдиг кижи кылдыр ону билир мен. Бо-ла чораш, ооң улуг туралаңын, көөргеттиниң чорааның эскербээним — мөге кижиниң чаагай сеткили, мөзү-бүдүжүнүң экизи-дир. Чоокта чаа бистиң редакцияга кире дүшкеш барган. Бо удаада Биче-оол Кыргысович-биле чугаавыс спорт дугайында эвес, а мал кыштаглаашкыны канчаар эртип турарының дугайында болган.

— Эрткен чылдың чайы силерге улуг шылгалдаларны таварыштырган болгай. Чүл дээрге, совхоз девискээринге кандаашкын болганындан мал чеми белеткеп алырынга бергедээшкин силерге турган. Ынчалза-даа ону ажып эртер, мал чеминиң курлавырын тургузуп алыр дээш аңаа орбаан, элээн хөделген болгай силер, амгы байдалыңар кандыгыл? деп директордан сонуургадым.

— Ийет, ындыг болган чүве. Шору сигенниг дээн черлеривис дужут бербейн барган. Ам канчаар, аңаа орар эвес, бар аргаларны ажыглап тургаш, совхоз девискээринде хову-шөлдерден 500 тонна хире сигенни белеткеп алдывыс.

Сенажты кылыр шаавыс-биле белеткээп бис. Мал чеминиң курлавырын тургузуп алыры-биле кожаларывыс совхозтарның удуртукчулары-биле чугааны чорудуп, дугуржулганы кылдывыс. Чижээ, Ильинкада СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтан 500 тонна силосту, Тес-Хемде «Таңды сыны» совхозтан 150 тонна сигенни садып алдывыс. Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң удуртукчулары бистиң дилээвисти база хандырар болган. Ол ажыл-агыйдан 1000 тонна силосту бодувустуң техникавыс-биле сөөртүп алырын дугурушкан чүве. Красноярск крайның Ермаковск районунуң Шетинкин аттыг совхозундан 400 тонна силосту алырының дугуржулгазы бар. Ооң ыңай республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң удуртулгазы совхозка материалдыг улуг дузаны чедирген. Кандаашкынга таварышкан дээш оортан совхоз 226 муң рубльди алган. Ажыл-агыйга мал чеминиң курлавырын тургузуп алырынга ол дуза дыка деткимчелиг болган.

Баштайгы айтырыымга Биче-оол Кыргысович ындыг харыы берген. Ооң ол харыызындан алырга, мал чемнериниң курлавыры элээн тургустунган-дыр. Байдал ындыг-ла кончуг дүвүренчиг эвес ышкажыл. Маңаа немештир мынчыг чүвени чугаалаар херек. Чүл дээрге совхозтуң хойжулары эрткен чайын шору курлавырлыг болган: олар сигенни хире-шаа-биле кедип, белеткеп алганнар. Ол база немере, дамек болур апаар. Совхозта төрүүр 800 хой бар. Оларны 12 коданда тургускан. Коданнарның чамдыктарында электри чырыы бар, а өске арткаңнарында бичии моторлар ажылдап турар. Шээр мал одары ындыг-ла эки эвес: Баян-Кол талазында багай. Чедерде чүгээр.

— А бода малга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Биче-оол Кыргысович?

— Бистиң боттарывыстың белеткеп-даа алган, өскээртен эккеп-даа алган силос, сиген, сенаж ышкаш мал чемнериниң кол кезиин бода малга чарыгдаар бис. Ылангыя төрүүр болган саар инектерге хайгаарал улуг болур. Суг-Бажы сүт-бараан фермазында саванны ылбырады хайындыргаш, аңаа микроэлементилерни холуй бээрин организастаан. Ооң түңнели багай эвес саалда баштайгы үеден көвүдей берген. Мал амдынызында арып-доруваан. Тодаргайлаарга, моон мурнунда хүнде 200 ажыг кг сүт саап турган болзувусса, сөөлгү үеде 300 кг чедип турар.

— Ынчаарга ам байдал эки ышкажыл, ындыг бе?

— Эки эвес ийин. Ажырбазын ажырбас бис. Маңаа мактанган херээ чок. Чугаар кылдыр көөр херек. Чүге дээрге, кыш узун болгай. А часкы когургумнуг үени канчаар бис. Кышты менди ажа бергеш, ынчаан бергелей берип болур чүве болгай. Ону практика көргүскен. Кол-ла чүве — харыысалгада, одар-белчиирни таарыштырары, кажаа-хораны чылыг, курган тургузары, мал чеминиң чарыгдалын ээ-бүү-биле чорудары да.

Бо бодалдарга кым-даа каттыжар. Каяа-даа түс-түс кижилерниң харыысалгалыг чоруу улуг рольдуг болур. Чүге бо таварылгада кыштан мал хүр ажар, каражакогарал эвээш апаар.

Шагтыр-оол ДОРЖУ.

КОЛХОЗ БОЛУР БЕ, СОВХОЗ АРТАР БЕ?

Сөөлгү үеде бисте кагдынган чамдык суурларда чаартылгалар болуп турар апарган. Бо чылдың январьның 5-6 хүннеринде «Сүт-Хөл» совхозтуң ийи салбырынга чоннуң хуралы болган. Аңаа чугула шиитпирлерни хүлээп алган. Ол талазы-биле чугаалап бээрин совхозтуң директору Тыва АССР-ниң болгаш район Совединиң улус депутады П. С. Кара-Салдан бистиң корреспондентивис дилээн. Ам ону парладывыс.

— Павел Суратович, «Сүт-Хөл» совхозту директорлааш, үш чыл болдуңар. Ол үениң иштинде дыка хөй ажылдарны кылган болгай силер. Эң ылангыя «Алдан-Маадыр» совхозтуң Бора-Тайганы силерниң совхозтуң салбыры кылып каан болгай. Мооң мурнунда Бора-Тайга дугайында чугаа безин турбаан. Чоп ону канчаар хүлээп алганыл?

— Шыны херек, Чоннуң негелдези турган. Бис ол салбырны албас деп турган бис. Үстүкү органнарның ыйдыышкыны-биле болган чүве. Совхозтуң төвүн аңаа тургузар деп турду. Район төвүнге совхоз турарга дыка берге чүве болду. Ол улус неделяда беш хүн ажылдаар, а совхоз ажылчыннары алды хүн ажылдаар болуп келирге, суббота хүнүнде чамдык кижилер кескүленип чоруй чиде бээр боор чорду. Совхозтуң чамдык ажылчыннары эртенниңе совхоз конторазынга эвес, а район төвүнүң конторазынче чаңчыккан аайы-биле чеде бээр. Ынчангаш ажылга саадаашкыннар турган. Бора-Тайганы «Алдан-Маадыр» совхозтан чарып тургаш, кол херекселдерни улуг өртекке берген. Кыштаглары, суурда тудуглары аар өртекке бергени канчап-даа таарышпас. Ам ол чүүлдерни этпей.

Чоп сөөлгү үеде аңгы колхоз, азы совхоз болурун негээш турупкан. Ынчап баарга эргелеп-башкарары берге боор чорду. Сөөлгү сессияга олургаш, илеткелди дыңнадым. Ооң соонда катап-катап номчудум. Бистиң совхоз хөй адырлардыг ажыл-агыйы болгай. Агроүлетпүр эвилелдиң тускай эртемниглери-биле чугаалаштым. Кара-Чыраа болгаш Бора-Тайга салбырлар сөөлгү чылдарда социал-экономика талазы-биле хөгжүвээн. Ынчангаш салбырлар аңгыланырын негеп келген чүве бо.

— Ол айтырыгларны шиитпирлээринге кандыг бергедээшкиннер турганыл, ажылчын күш четчир бе, чоннуң боттарының хөөнү кандыг болганыл?

— Бергедээшкиннер турбайн канчаар. Кажан «Ишкин» совхозту тургусканының соонда ийи салбырдан 14349 ошкуну үзүп берген бис. Ооң түңнелинде «Сүт-Хөл» совхозка 2 миллион 200 муң рубльдиң продукциязын халаска берген бис. Улуг частырыг болган. Бора-Тайганың Улуг, Биче-Оргу-Шөлге, Кара-Чырааның Чес-Булукка 4000 хире ошкунну арттырып алыр турган. Ол дугайында кайы-даа салбырга болган хуралдарга чон чугаалап турду. Ооң аңгыда база бир частырыг Алаак биле Ортаа-Тал сүт-бараан фермаларының байдалы кончуг багай. Ам ол фермаларны уксаалыг инектер-биле хандырар, дериг-херекселдерни чаартыр үе келген.

Бора-Тайга салбырының чурттакчы чону хуралдааш, тускай доктаалды хүлээп алган. «Сүмбер-Уула» деп колхоз тургузарын чон негээн. Улуг, биче кижилерниң хөөнү көдүрүлген. Кара-Чыраада «Сүт-Хөл» совхоз хевээр арткан. Ийи суурда ажылчын күш четчир. Түс черниң чурттакчыларындан специалистерни быжыглаан.

— Ийи салбырны колхоз болгаш совхоз болур кылдыр чоп шиитпирлээн-дир. Чер, мал база эт-сеп талазы-биле үлээшкиннер кандыг болганыл, бодуңар кайда ажылдай бердиңер, бодалыңар, дилээңер?..

— Адыр, адыр. Үзе кирип тейн. Агроүлетпүр эвилелдиң специалистери-биле санап көрген бис. Улуг бухгалтер Чаш-оол Монгушевич Арандол, килдис эргелекчизи Владимир Суванович Оюн сүтлар-биле санап көрүвүске, кайы-даа салбыр чурттай бээр аргалыг болган. Ам Бора-Тайганы алыр болза, бир миллион 689 муң рубльдиң орулгазын бир чылда киирип ап болур. Кара-Чыраа бир миллион 700 муң рубль орулганы алыр. Мал-маганын деңге үлээн. Чер шуут четчир. Кайызы-даа суггаттыг черлер-дир. Техниканы бистер кооператив апаарга-ла үлеп бериптен бис. Бо талазы-биле айтырыг турбас ужурлуг. Суггаттыг черлерниң суггарылга системаларын эде кылыр. Бута достерин болгаш ооң унчарын аштаар. 20-30 чыл бурунгаар арат бугалар хевээр. Ону эде кылырынга улуг күш негеттинер. Тарылга шөлдерин алгыдар сорулга-биле ында кызыл-хараганнарны, талдарны чайладыр болгаш черни культуржудар, октаттынган черлерни тарылга шөлдеринче киирер сорулгалыг бис.

Силерни үзе кирипкен болгай мен. Ам чугаалап берейн. Мени Бора-Тайгага ажылдаары-биле чон дилээн. Мээң округум база ында чүве. Ынчангаш ында артып калдым. «Сүт-Хөл» совхозтуң директорунга Эрес-оол Чучук-оолович Кууларны сүмелээн кижи мен. Ол болган. Бистиң суурда «Сүмбер-Уула» деп колхоз тургустунган. Чон ону колхоз деп адай берген. Ам үстүкү черлерниң шиитпирлээрин манап олур бис. Мен бодум хуумда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинче, республиканың Агроүлетпүр эвилелинче дилег-билдиришкин киирген кижи мен. Бора-Тайгага, Кара-Чыраага ошкуну өске черлерден садып бээрин, ол ышкаш колхозту тургусканын хевээр арттырарын дилэдим. Ийи суурнуң чурттакчылары боттары хуузунда ошкулерни бергеш, оода бир-бир кодан тургузуп алырын хуралдарга чугаалап турду. Шыны-биле чугаалаарга, чоннуң көдүрлүүшкүнү бедик. Аныяктар безин тура-соруктуг апарган. Октаттынган черлерни катап хөгжүдери дээрге-ле, ында чоннуң амыдырал-чурттал-газын сегидер дээни ол болур.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ беседалашкан.

Социал айтырыг

БАЗА КАТАП—«ХИМИКТЕР»

Редакцияга Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурундан мындыг утказыг чагаа келген. Ында спецкомендатураның херээ чок, чүге дээрге, «химиктер» орта ажылдавас, кылган ажылының шынары куду, олар чүгле хүн эрттирерин бодаар. Шагдаалар Хайыраканга эртенгиниң 10 шак үезинде келгеш, 12 шак үезинде Шагаан-Арыгже дедир чана бээр. Шагдаа хептиг, карак шилдиг бир уруг 11 шактын автобузу-биле суурга келгеш, садыг-магазиннер кезип-келип, 2 шактыг автобузу-биле тутсуп чоруй барган. Спецкомендатурада үнүп кирип турар «химиктерниң» саны чүгле 5-6 кижи, а оларны үш майор, бир капитан болгаш лейтенантылар кадарып турар. «Химиктерниң» ажылдап турар мехколоннызының даргазы Станислав Панов УАЗ-469 маркалыг дугаары 12-66 ТВА машинаны эрткен күзүн балыктап чораш аңдарган, ам ону хуузунда ончу кылдыр садып алган...

Хайыракан суурда спецкомендатурага эртенгиниң 10 шак үезинде келдим. Удуртукчу даргалары, ооң иштинде комендатураның начальниги майор Николай Шамыгин чок болду. Лейтенант Доржу Сумбааны чагаа-биле таныштырарымга, ол Кызыл-оол Түлүш деп автор кол нуруузунда мегелеп бижээн кижи-дир диди.

— Комендатурада чеже «химик» барыл?

— 40. 3 кижи АТК-да, 2 кижи УМР-де, 1 кижи ОРС-та, 2 кижи электрик, арткаңнары Эйлиг-Хем суурда ажылдап турар.

Лейтенантының сөзү-биле алырга, «Эйлиг-Хем» совхозта 32 кижи ажылдап турар. Бичии болганда, «Машина чедип келген, ажылдап чоруур» диикеш, 5-6 «химик» борбак-сарбаан тудуп алган, аай-дедир дүвүреп маңнажып эгеледи.

Лейтенант-биле чугааны доосказ дашкаар үнүп келдим. Үгектиг машинаның сомгаларындан ында чеже кижи бары тода көстүп турду, шынап-ла, 6-7-ле хире. Ынчангаш лейтенантының сөстеринге эвес, а авторнуң чагаазынга бүзүреп эгеледим.

Көрүнер даан, ам хүндүскүнүң 11 шак чедип турар-дыр. Эйлиг-Хем суурну «тудуп турар» «химиктер» суурдан ам үнгеш, хем-далай кежилдир аңаа каш шакта чедер-дир? Оларның суурда хонуп-дүжер чери даа чок. Ынчангаш олар Эйлиг-Хемге четкеш, балдыны туттум бе, тутпадым бе дээш, дедир Хайыраканче калтып орар апаар.

«Химиктерниң» мынчаар ажылдап турарын алырга, олар шынап-ла, хүн эртерин болап турар ышкажыл.,

Чурум үрээни дээш дедир эгиттиргеннерин, улус ажыл-агыйының тудугларындан ойлап-дезип турарларны лейтенант менден чажырган. Олар база-ла «Эйлиг-Хемде ажылдап турар» болу берген.

Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң бодунда ажыл чоктар эндерик. Ынчангаш авторнуң «химиктерни» моон ырадырын негеп турары үндезинниг. Улуг-Хем районнуң хоорай, суурларынга оларны тургуспас деп республиканың улуг даргалары 2-3 чыл бурунгаар чоп мурнунга аазап келгенин сактып ор мен. Эң ылангыя сөөлгүлдэ кампаниязының үезинде Хайыраканда хамаан чок, Шагаан-Арыгда тускай комендатураны моон ырадыр боол турдулар. Чылдар эртип тур, ол хирезинде комендатуралар турбушаан.

Ооң байтык мындыг бир аллегыг документини Шагаан-Арыг хоорыуускомунга көрдүм. «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадының удуртукчузу Виталий Бочаров хоорыуускомга айтырыг-чагаа чоруткан: Тюмень облазындан 600-800 хире «химик» эккеп алыр бодап тур бис, ону канчаар көөр силер?

Ону номчааш олура дүшкен мен. Канчап черле келелес улус боор бис? Олар Улуг-Хем районга тускай фондулуг келбес болгай. Ынчангаш ындыгда-ла чедишпейн турар аъш-чемивисти олар-биле үлежир апаар. Бир эвес биске ажыктыг чүүлдер кылыр турган болза, чүү дээй эртик. Шагаан-Арыг чаа туттунган хоорайдыр, ол хирезинде «химиктерниң» холу дээп турган болганындан чаа бажыңнары, коммуникацияларызы хуу, саа бетинде-ле септелге негей берген.

Тывага «химиктер» кээр мурнуу чарының солуннарын ажып көрүнер даан, «наркомания», «наркоман» деп сөстер тыппас силер. Оларның «шавар халдаашкынының» соонда чыдыг чашпан тыртар чорук нептерээн. Кем-херек үүлгедиишкиннерниң көвүдээнинге олар база «төлептиг» үлүүн киириштирген.

Ам Тываның чазаанга мындыг сүме кадып ор мен: херектеннер чокта ажыл-агыйывыс сайзырадып ап шыдавас апарган улус болзувусса, республика чурттуг «химиктерден» эккеп алза кандыг чүвел? Чүү-кандыг-даа болза, олар өске черниң «химиктериинден» дээре боор.

Кодур-оол ОЮН.

Чүү деп бодаар силер

ИЙИ АЙТЫРЫГГА ХАМААРЫШТЫР

Аржаан суглары база тыва улустуң уран-шевер үстывыжын бо хүнгү амыдыралга дүүштүр ажыглаар дугайында номчукчулар-биле саңал-оңал солчуксап могуну бижидим.

Тывада аржаан суглар эвээш эвес... Бо дээрге Тываның база бир чергаарлы, аас-кежии. Ынчангаш ону хумагалыг, бойдусту негелдезинге, кижиниң кадыынга дүүштүр ажыглаары чугула болуп турар. Ынчанмас болза Арал дег мынаш сөөлү бээр. Волга хем ышкаш соксаан боктарлар боор дээрзин амыдыралдан медерел билир ужурлуг бис. Шыныңда кандыг ийик. Чүк бүрүден чыылган чон аржааннар девискээрин бужартадып, ыяш дажып үрегдеп, машина, терге-биле чер хөрзүнүн тө бастырып, аржаан агымын кайы хамаанчок казып, үрегдел турар. Чаңгыс чижек. Үш-Белдир аржааның девискээринде тудуглар боктары эндерилген, машиналар ноган хөрзүннерин кара малташ кылып каантар. Чупар-бажыңның база кылымал порошоктар-биле хирленген суглар арыг хемнерже агып кирип чылар. Эм үнүштерни кара туразы-биле чыып, чойганнар чевүрээзин союп ап турар.

Бурунгу чылын курортка чеде бээримге, каракка доран илдиккен чүве — кижилер келген дораан-на баалының хуунар садып ап турар, почта салбырындан посылкалар эдере чорууттунуп турар болган. Бо чүл? Дузаан, ыштаан балыктар. Машиналар изинге хамаарыштыр мындыг чүүл сагындырып келир. Бистиң республикага туристер чораан даштыкылар чер-чурттуарга дыка-ла кам чок силер, базым саңында машина, иви болур-дүр дээр чүве. Ол-даа шын боор.

Амгы үеде Чүрек-Дорт, Сүт-Хөлде, Тере-Хөлде, Шивилигде ышкаш организастыг дыштаныр черлер профилакторийлерни хамаарышкан совхозтар, бүдүрүлгелер ажыдып, кижилерге буянныг херекти кылып эгелээни — чугула чүүл. Бо дээрге кижилерниң кадыын камгалаарынга долу дүгжүп турар. Улусчу чөөн чүк эмнелгезиниң «аарыгны бодун эмнээрінден, организмни эмнээри ажыктыг» дээни-ле чеп турган боор.

Мен бодаарымга, аржааннарны мынчаар организастыг ажыглаарын кедээ Советтерниң хамаарышкан ажыл-агыйларның талазындан ам-даа күштелдирип, ол черлерге бирги ээлчегде кижилерге херек таарымчалыг байдалдарны боторуулга-чарылга аргазы-биле тургузары, харын-даа кедизинде чамдык профилакторийлерни кыш, чай чок ажылдадырын өөренип көөрү чугула болгу дег. Кыжын ол черлерни спорт баазазы кылдыр-даа ажыглаай-ла.

А дыштанынчылар профилакторийге чогуур телевизорну киирери албан дээрзин база билири чугула. Ам амыдыралда рынок харылзаалары эгелээн-не болгай. Ооң ыңай чер-черде аржааннар аңгы-аңгы болганда профилакторийлер аразынга дыштанырларының солчулгазын база кылып болгай. А артык путёвкаларны күзээннерге хостуг садып-даа болур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң кадык камгалал комиссиязы, республиканың Кадык камгалал министерствозу бо айтырыгны база кичээнгейге алыры чугула. Санитар-чырыдылгазын бажыңның дамчыштыр оода аржааннарга кирериниң бөдүүн кол-кол саавырларын, негелделерин белеткээри, харын-даа кадык камгалал органнарының талазындан шеглелээн, пенсиялаан эмчи ажылдакчыларын, медучилищениң сөөлгү курстарының суртуулдарын бо черлерге түр ажыглап болуруунуң аргазын бодаза база эки болгу дег.

Уран-шевер үс-тывыш ажылының талазы-биле мындыг бодал бар. Мурнунда херекжоннер чевүделлетиниң организастап турганы делгелгелерин ам зона азы районнар аайы-биле доктаамал, оода квартал саныңда кылып, ону үс-тывыш, уран-шевер кылыглар делгелгезин болдурбушаан, аңаа делгеттинген чүүлдерни дугуржулга өртек өзүгаар чонга дораан садып, азы магазиннерни дамчыштыр ындыг өртектер-биле саарары ажыктыг хире. Шевер кижилер эвээш эвес херглел бараанарын бүдүрер дээрзи маргыш чок.

Бодап-даа көрээл. Улуг, бичиилерге хевениг, хураган кежи, чайгы тоннар, хол-биле өйгеш даарап кылган кидис уктар, чоокте аргаан чылыг хептер, сыраан сөкентер, демир-дестен, мяштан тостаан кылыглар, тыва хөгжүм херекселдери, бичии уруглар хептери костүп келген болза, ону сонуургап садып алыр кижилер эвээш эвес болур ужурлуг. Шанак, терге, тевер шанак, от ылыжы-даа кестүп кээр чадавас. Тывада уран шеверлер ам-даа хөй-ле болгай. Бо бүгүнү рынок амыдыралы база негеп келген болгай.

Бо ийи айтырыг социал база утка шынарлыг дээрзин демдеглээри чугула. Ол дээрге — кижилерниң ылангыя ажыл чоктарны бичии бүдүрүлгелерге хаара тударын, херглел бараанарын көвүдедири, улусчу уран шевер чаңчылдарны бүгү талазы-биле деткип, сайзырадыры-дыр.

Максим АРТАЕВ. Күш-ажылдың хоочуну.

ЯНЗЫ-БҮРҮ медээлер

БАШТАЙГЫ ОЛЧА

Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозта төрүүр 8562 хой бар. Бөгүнге чедир 2300-ү оолдаан.

Хураганнары олча-менди. Кыштаглаашкынга совхозтуң үш хойжу бригадазының малчыннары шырак белеткенип, четчир санныг мал чемнерин курлавырлаан турган.

Баштайгы олча билдинир. Хойжулар О. Бегзиниң кодanyнда 143, О. Менди-Байырныында — 140, М. Өктек-оолдуң коданында 130, М. Дадар-оол база М. Социалдың кадарган малындан 125 хой төрүпкен. Хойжулар, сакманчыларның ажылы дүне-хүндүс үргүлчүлелдиг.

Осур-оол МОНГУШ.

МАЛЧЫН — АҢЧЫ

«Ишкин» совхозтуң сарлыкчызы Дыдыраш Даржайович Монгуштуң кыштаа Алдыы Ишкинниң Үстүү Узун-Ойда.

Ол авазы Валентина Сереновна, дуңмазы Аржаан-биле ажыл-агыйның аныяк 200 сарлыын кыштагладып турар. Дыдыраш Монгуш эрткен чайын кадарган малын Ишкин бажының Шиви-Кудурууңга чайлаглаткаш, семиртип алган. Чайын олар сарлыктың чадагай кажаазын септеп, 10 тонна сигенни белеткээн. Эрткен чылгы төрүттүнген 22 бызаазы хорамча чок.

Чылдың-на Д. Д. Монгуш аңныыр сезонунга идепкейлиг киржип, «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйынга эвээш эвес өлүктү дужаап, күрүнеге-даа, бодунга-даа хөй орулганы киирип турар.

Арагачы ДОНГАК.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕН

«Мурнакчы» совхозта төрүүр ниити хой 4200. Бо хүннерде олардан бир муң ажыг мал төрээн. Хураганнары менди доругуп турар.

Ниитизи-биле кыштаглаашкын эки эртип турар. Хар чуга, соок дыңзыг эвес. Кодан бүрүзүнде сигенни, көк-суланы, холумак чемнерни чедирген. Сакманчылар-биле бүрүн хандырган. Суг сөөртүр 3 автомашина ажылдап турар. Төрүүр хойлуг кодан бүрүзүнде совхозтуң тускай эртемниглерин, агиткварталарның төлээлерин бызыглаан. Олар харылаар коданнарынга практиктиг дузаны чедирип, шефтерин организастап турар.

Контора коллективи Кызыл-Даг деп черде Даржаа Эрес-оолдуң кыштаанга барып, көржеңин казып берген. Аңаа профком даргазы Сүрүң Дамдын-оол, херээженнер чөвүлелиниң даргазы Чимисмаа Оолак, № 8 агиткварттираның даргазы, көдээ Советтиң улус депутады Елизавета Маадыр олар идепкейлиг ажылдаан. Кадарчы өг-бүле шефчилерге өөрүп четтиргенин илереткен.

Арбай-оол КАНЧЫЫР. Бай-Тайга район.

ТЫПТЫНЫП ТУРАР

«Мөген-Бүрен» совхозтуң Ыймаатыда № 2 бригадада 660 ажыг хой, өшкү бар. Олар хүр-менди кыштаглап турар. Хой февраль айда, а өшкү мартта төрүп эгелээр.

Малды орай төрүдерге, чемге ажок камналгалыг болурун барымдаалааш, бригаданың малчыннары ындаар шиитпирлээн. Бригадир Мерген Иргит оолдаашкын үезинде ажылдаар сакманчыларны тыптынып турар. Оон аңгыда төрүүр коданнарда мал чеминиң курлавыры четчир.

Бригаданың кежигүннери кыштаглаашкынны организастыг эрттирер дээш малдың чаш төлүн алырынга хынамчалыг белеткенип, бо хүннерде күженииишкиниг ажылдап турар.

Успун-Доржу ИРГИТ. Мөңгүн-Тайга район.

«КЫРААН» ТУДУГЛАР

1. Тос чыл тудуп чадаан

Чурттуң үлетпүрлүг улуг хоорайларындан, эвилелдешкен республикалардан, харын-даа даштыындан аалчыларны амгы үениң дүрген ужар ужар-хемелери Кызылдың аэропортунга чылдың кайы-даа үезинде бо-ла эккээр. Оларның аразында ажыл-ишчи харылзаа тудар, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге дуза кадар база ак-көк хемнерниң чурту болур Тываның кааскараш чурумалдыг черлери-биле таныжар дээш келген кижилерден эгелээш, ыымнарны чок дээр.

Келген аалчыларывыстың самолеттан дүшкеш, эң баштай караанга илдигер чүве — тос чыл иштинде тудуп чадашканывыс аэровокзал бажыңы. Тос чылдың дургузунда бо шала туттунган тудугну көрүп мага хандан, найысылалдың арын-шырайын бир аян киирипкен дег тудугнуң «кыраан» тудугларның санынга кире бергенин билир чоннуң аңаа-ла хөңнү карарар, сагыш-сеткили саймаараар. Ол «тураскаал» келген аалчыларывыстың безин караанга чаржынчыг болу бергени чугаажок.

Аэровокзал бажыңы дыка-ла үр туттунуп тур деп, кижи бүрүзү санап чорууп. Ол шын. Үк тудугну 1982 чылда тудуп эгелээн. Ниити төлевилел-смета өртээ 2 миллион 741 муң 400 рубль, а тудуг-монтаж ажылдары кылырынга көрдүнген акша-төгерик 2 миллион 212 муң 400 рубль. Аэровокзал тудуун тударынга күрүне акша-көпеекти үндүрүп берип каан-дыр. Ол хирезинде чүү кончуг үр туттунуп турар тудуг боор деп, номчукчу айтырыгны чайгаарла сала бээри чугаажок. Ол айтырыгга харыы тывары-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелелинге чедип, оон начальниги Георгий Михайлович Кузнецов-биле база чугаалаштым.

Кандыг-даа тудугну тудар хуусаазы норматив ёзугаар үш-беш чыл болур. Моон алгаш көөрге, аэровокзал бажыңының тудуу барык-ла ийи хуусаа иштинде туттунуп чадап турары ол. Тудугжулар эки ажылдаан болза, тос чыл дургузунда шак мындыг төлевилелдиг ийи аэровокзалды тудуп ап болур арга турган-дыр. «Тыва тудуг» каттыжыышкынның тудугжулары 1982 чылдан эрткен 1990 чылга чедир планда көрдүнгениң ёзугаар 3 миллион 371 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр турган. Херек кырында деңгүп-ле 682 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган. Аэровокзал бажыңының тудуунуң темпизи чылдың-на кошкап, аңаа үндүрүп каан акша-хөреңгини тудугжулар багай шиңгээдип ап келгенин бо үстүнде санаар херечилеп турар ышкажыл. Мааңа каш тодаргай чижектерден бедыткал кылдыр киирип каалы. Тудуг эгелеп турган 1982 чылда тудугжулар 500 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылын кылыр тургаш, чүгле 84 муң рубльдиң ажылдарын кылган. 1985 чылда 600 муң рубльдиң орнунга 42 муң 500 рубльдиң ажылдарын кылып четтикен. А эрткен 1990 чылда шиңгээдип алыр ужурлуг 400 муң рубльден чаңгыс көпеек-даа шиңгээдип албаан. Чылдың-на хөй түңнүг акша-хөреңгини үндүрүп берип турда-ла, тудугжулар ону шиңгээдип ап шыдаваан ол ышкажыл.

Кержээлиг ажылдар кылып турар «Тыва тудуг» каттыжыышкынын аэровокзалдың даштыкы хаңаларын шывар мрамор болгаш шалаларга ажыглаар гранит-биле бодуу хандыртынар ужурлуг. Тудугжуларга эмин эттир бүзүрээш олурар болза хоржок, үүле бүтпейн баар деп чүвени баш удур билгеш, капитал тудуг эргелелиниң ажылдакчылары янзы-бүрү аргаларны ажыглап турган. Москвадан мрамор, гранит диленип алыр ужурга база таваржып турган. Эрткен чылын Саяногорскиде «Саян мрамор» комбинатка чедип, мрамор дугайында чугаа кылырга, оон чүү-даа бүтпейн барган. Биске цемент бээр болзуңарза, мрамор берип болурла бис деп харыы алгаш, тудугжулар берге байдалга таваржыпкан. Мраморнуң өртек-үнези улуг болгай. Ону цемент-биле солуур болза, бүгү Тываның тудугжуларынга ажыглаар цемент фондузу чүгле аэровокзал хаңаларын каастаар мраморга үне бээр. Ынчап көөрге, эске тудуглар туттунмастап туруп бээр-ле болгай. Бо база-ла айтырыгның айтыры-дыр. Тудугжулар бичии граниттти курлап алган-даа болза, ол чүге-даа чедишпес боор турар.

Мрамор болгаш гранит лыр тудуг эвес чүве. Чүнүң-даа мурнунда чурттаар бажыңнар, уруглар албан черлери тудар ужурлуг улус бис. 1992 чылда тудуп эгелээр деп көрүп турар бис». 1982 чылдан бээр бо тудугга үндүрүп берип келген акша-хөреңгиниң түңү 3 миллион 371 муң рубль болгай. Бо чылдар иштинде шиңгээдип алганы чүгле 682 муң рубль. Мону чүү деп билип алырыл?

Кызылда республика типографиязының тудуу — база-ла доостунмастааш туруп берген тудугларның бирээзи. Оон тудуу чүү дээш саадап турарын моон адаанда база киирдивис.

Маадай-оол ОЮН.

2. Республика типографиязы...

Кызылдың төвүнде, колхоз рыногунуң чанында туттунуп турар типография хоорай чурттакчыларының болгаш оон аалчыларының карактарынга пат чаңчыгып калган дээр болза ажырбас боор. Даштын көөрге улуг, чаагай-даа, хаңалары барык белен кылдыр көстүр, бодаарга-ла удавас ажыглалга кирер хире. Херек кырында байдал ындыг эвес.

— Бир эвес шак мындыг рар. Моон мурнунда ажылдап турган тудугжуларның мааңа кезек када ажылдаарын та билир турганнары ол, азы тудуг материалдарының, дериг-херекселдерниң кээп турганының хирези ол чүве, олар тудугнуң технологиязын кара туразында хажыдып, чүгле эң кылдынгыр, белен-даа болза, ажыл төлевири эң бедик ажылдарны кылгаш чоруй барганнар. Ынчангаш тудугнуң хаңалары туттунуп, каъттар аразында дээвиирлер салдынып каапса-даа, оон өске кылыр ужурлуг иштики нарын ажылдар шуптузу туруп калган. Технология ёзугаар кылыр болза, бир каъттын долузу-биле доосказ, оон соонда дараазынче кирер ужурлуг болган. Ындыг болганындан иштики ажылдарга ажыглаар тудуг материалдарын, дериг-херекселдерни шуптузун хол-биле дажып киирер, механизмнер-биле кылыр ажылдарны база-ла хол-биле кылыр апаар. А ол ажылдар деэзевилел-сметада механизастаттынган кылдыр көрдүнген болганда, оон эртер эвес, ажыл төлевири база ол ёзугаар төлеттинер апаар. Ынчангаш тудугжулар аңаа ажылдаксавас. Оларны билип болбайн канчаар, кандыг-даа кижи ажыктыг, орулгалыг черге ажылдаксаар болгай.

Оон кадында тудугнуң үр туттунуп келгенинден, аңаа салыр дериг-херекселдерниң үениң негелдезинге дүүштүр чаартынышкын-нарының болганы-биле бүдүрүлге корпузунуң төлевилелин ийи катап өскертир, кылдынган чүүлдерни безин дыка хөйнү эде кылыр ужурга таварышкан. Ол база эвээш эвес чарыгдалдарны негээн болгаш ам-даа негээр апаар дээрзи чугаажок.

Тудугнуң хаңалары белен-даа болза, оон инженерлиг четкилериниң чаңгыс-даа деритиннер хамаанчок, безин чедиртинмээн.

Бир эвес бо тудугну ээн сегидип, дүргедедир дээр болза, ажылдаарынга таарымчалыг чайгы үеде бээр улуг күш октап, инженерлиг четкилерни чедирип кээрин болдунар-ла кыска хуусаада кылыры чугула деп ында ажылдап турар тудугжуларның бодалы мындыг. Оон аңгыда тудуг материалдары, дериг-херекселдер-биле хандырылганы экижидери, а кол-ла чүве — ажылды билдилиг организастаары болур дээрзин тудугнуң удуртулгазы кыдыындан сагындырыышкын чокка-ла кончуг эки билир дээрзинге идегеп каалы.

чок-даа болза, тудугжуларның кылып болгу дег ажылдары-ла хөй. Оон иштинде малгаштаар, дээвиирин шывар, соңга блоктары, эжиктер эптеп кылыр, чылыг системазы киирер дээш тудугжуларның кылыр ажылдары-ла хөй. Бо ажылдарга тудугжулар хол дегбээн. Борта тудугжулар боттары буруулуг. Мрамор-биле ажыл кылырга өртээ улуг боорга, бо ажылдарны тудугжулар кылбайн турары шын эвес. Соң даарта үстүнде ажылдарны кылыр үүле домей-ле тудугжуларга опаажыр. Вокзал чоогунга шолду база кылыр. Ол база-ла кылдынмаан.

Бо үстүнде чижектерден алгаш көөрге, тудугжуларның буруузу-биле аэровокзал бажыңының тудуу мынчага чедир узамдыгып келгени ол-дур ийин.

Чонну-даа, номчукчуларны-даа дүвүредип турар бо айтырыгны «Тыва тудуг» каттыжыышкынының начальниги Иван Александрович Остапецтен айтырарывыска, оон харыызы мындыг болган: «Аэровокзал тудуун 1990 чылда-ла түр соксадып каан бис. Ону тудар дээривиске кижи күжү, материалдыг курлавырлар болгаш акша-хөреңги чедишпейн турар. Ол бирги ээлчегде кылыр тудуг эвес чүве. Чүнүң-даа

темп-биле, бо күш-биле мону уламчылаар болзувусса, моон ажыглалга кирери беш-алды чылдан ара чок — деп, тудуушкунну чорудуп турарларның бирээзи, «Кызыл үлетпүртудуг» тудуг эргелелинде участок начальниги Виктор Бадыевич Каң-оол чугаалааш, уламчылады. — Тудугнуң эгелээн үезин безин уттундурган чүве боор ийин оң, мааңа ажылдавайн турган болгаш эки-ле билбес кижи-дир мен. Бо дужувуста туруп турар Парлалга бажыңы-биле барык деңге эгелээн чадавас боор. А оон ажыглалга киргенинден бээр барык үш чыл чедип тур ышкажыл...

Тудуг чүге мынчаар саадап турарыл? Аңаа кыска тайылбыр бээрин оралдажып көрейн. Тудуушкун шагда эгелээн болгаш аңаа кандыг тудугжулар ажылдаваан дээр. Тараа салдынган соонда тудугну ИХМ-ниң албан чери эгелээн, оон соонда хоорайның тудуг организацияларының аңгы-аңгы коллективтери, адыбажы безин уттундурган тудуг кооперативи база ажылдааш барган. Сөөлгү үеде «Кызыл үлетпүртудуг» эргелелиниң Бүрээ Алдын-оолович Кошкар-оолга удурткан бригадазы ажылдап ту-

Николай БАЗЫР.

КАНЧААР ЧЕДИШТИРЕРИЛ?

Кызыл хоорайның чурттакчы бүрүзүнге үлетпүр бараанныарын канчаар чедиштир сатса эки, мааңа садыглаашкынның кандыг аргазын ажыглаза эптигил? Моон соңгаар өг-бүле кежигүннери идик-хепти канчаар садып кедерил? Бо-ла бүгү айтырыгларга харыы алыры-биле бистиң корреспондентивис Кызылдың Үлетпүр бараанныар садыының директору А. С. САТКА ужуражып, беседалашкан. Ам оон-биле беседаны моон адаанда парлаадывыс.

— Хоорай чурттакчыларының үлетпүр бараанныарын чедиштир садарының аргазын көөр айтырыгны тургузуп келгени черле чоп-түг. Хереглекчилерниң ылаңгыя ховар бараанныарга дилеглерин-негелделерин өөренип көргеш, эрткен чылын садыглаашкынның бир янзы хевирин ажыглап, албап черлерлериниң, организацияларының, бүдүрүлгелерниң коллективтеринге ындыг бараанныарны садарын организастадывыс. Садыглаашкынның бо хевири-биле 520 коллективти хандырган бис. Ынчалзажок мынчаар садыглааныывыстың түңнелин ап көөрүвүске, ховар бараанныар эвээш болганындан хереглекчилерни домей-ле чедир хандырбайн барган бис. Кызылдың үлетпүр бараанныар садыы чыл санында Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазалары, «Росторгодежда», болгаш «Рособувьторг» организацияларының бараанныарны мооңнеп садар бүдүрүлгелери база түс черниң үлетпүр черлери-биле кержээлерни чарып ажылдап келди-вис. Эрткен чылдың түңнели-биле ол черлер кержээлиг хүлээлгезин кайызы-даа чедир боттандырбаан. Бир чылдагааны ол.

Бараанныар бүдүрүп бээрин аазаан өске-даа кержээлиг организацияалар хүлээлгезин чогуур үезинде чедир күүсетпейн келгени шын. Чижээлээрге Даг-Алтайда, Литвада кержээлиг фабрикалар хевистер, херээжен улустуң иштики хептерин чорутпаан.

— А мынчаарга черле бараанныар тыптыларының аргазын бодап, хемчеглерни ап турар боор аа?

— Ынчанмайн канчаар, аңаа-ла орар болзувусса, чурттакчыларны бараанныар-биле хандырып шыдавайн баар бис. Садыг штутумунуң харылсалгалыг ажылдакчылары бараан тывар дээш черле олут орбайн келди. Чурттуң аңгы-аңгы хоорайларынче 26 удаа чордулар. Ол чорупп тургаш, 8 млн. рубльге чедишпейн турган бараанныарны немей садып алгаш келген. Бо харын чоннуң негелде-хереглелдерин хандырарынга дузалаан. А бодувустуң садыг рыногунуң киржилгезин мааңа демдеглевес болза база хоржок.

— Эрткен чылын ховар бараанныарны коллективтерге үлештирип садып турган. Ынчаарга садыглаашкынның бо аргазынга чоп домей-ле таарзынмаан. Чаа чыл үнериниң бүдүүзүнде бо талазы-биле чуганы хоорнүүском биле садыгтың тускай эртемниглери кылып, оон түңнел үндүрүп, садып алыкчыларга өске арга-биле садыглаарын бир янзы көөрүн дугурушкан. Харын-даа садыглаарының аңгы чаа аргазы — социал чептиг чорукту сагыырының база бир чугула үндезинин кылдыр санаанын чугаалаар. А чогум ындыг арга-биле канчаар садыглаарының чурумун чоңга тайылбырлаңарам Александра Салчаковна?

— Бирээде, чурттакчы бүрүзү тырттырып каан чуруктуг визитка-карточкалыг болур. Ындыг карточка Кызыл хоорайда киир бижиндилгелиг деп ыыназып турар документ болур. Оон-биле кады бирээзиниң оңу — кызыл, а өскезиниң — ногаан өңнүг талоннар база бээр. Бо чылдан 1993 чылга чедир дараан кылыглар-ны, трикотажтан болгаш кештен бүдүрген хептерни кызыл талон-биле садыглаарын көрген. А 1991 чылдан 1995 чылга чедир амыдыралдың культура болгаш ажыл-агыйга хереглээр бараанныарын ногаан талонга садыглаарын доктааткан. Бо ийи талонга садып алыр хемчээлиниң, эт-сеткилер чүгле ховар бараанныарга көрдүнгенин уттуп болбас.

— Ол талоннарга бир кижиге бараан бээриниң нормазы чүү хире ирги?

— Садып алыкчы кижи талоннары-биле чүү хире бараан ап болурун билип алыры черле чугула. Чоннуң бараан садып алыр нормазын кээп турар курлавырдан база аңгылап берген фондудан үнген-биле

РЫНОК: магазин, садып алыкчы

тургуспас болза, хоржок деп көрдүвүс. Ону барымдаалап чижек-норманы-даа кылдывыс. Ынчалзажок амгы бо-далывыс-биле алырга, чоңга бараалгадыптар барааннарывыстың ассортиментизи чүгле 15-25 хуу болду. Ындыг-даа болза, чугула хереглелдиң ховар барааннарынга дараазында нормаларны тургустувус: кештен даараан сапыктың азы унтуунуң, даштыкы чуртка бүдүрген эр, херээжен база хомдан даараан идиктерниң бүгү хевирлери ховар бараанныарга хамааржыштырып турар. Олардан талонга чүгле бир эжеш идик алырын доктааткан. Садып алыкчы 3 чыл иштинде чаңгыс идик-биле канчап шыдаажырыл деп хөмүдээр чадавас. Ол кончуг чоп. Ынчалзажок чыл дургузунда курлавыр кирип кээр болза, ол норманы өскертириниң аргазын көөр бис. Даштыкыга даараан бүгү хевириниң кылыгларының: эр костюмнер, херээжен кышкы тоннар база чурттуң иштинге бүдүрген шак-ла ындыг хептерни талон-биле садып алыр. Бир эвес бараанның өртээ чүгле 100 рубльге чедир түңнүг болза, садып алыкчының күзээни-биле бээр. Чижээлээрге, даштыкыга бүдүрген халат азы платье дижик. Оон өртээ 20-25 рубль болган болза, бир садып алыкчы ону 2 азы 3 чедир ап болур.

Бараанның өртээ 100-теп 200 рубль чедир түңнүг болур болза, бир кижиге үш кезекти бээрин көрген. Чижээлээрге, бир платье-костюмнуң өртээ 65 рубль болза, ону үш кезекти садып ап болур. Бир эвес бараанның өртээ 200 рубльден ажа бээр болза, ону чүгле чаңгысты садар. Трикотаж кылыгларын талонга чаңгысты чоншээрээр. Чүге дээрге ындыг хептер колдуунда даштыкы чуртка бүдүрген болур-дур. Кештен даараан эр, херээжен бөрттерни, кештен бышкан моюндуруктарны тонну талонга садарын нормалап каан. Бараанның өртээ 100 рубль чедир болза, чижээлээрге, тоолай кежинден даараан бөрттүң 25 рубль ышкажыгай, ону бир хереглекчиге 4 кезекти садарын көрген. Үстүнде адааным бараанныарның өртээ 100-теп өрүлей бээр болза, бир садып алыкчыга чүгле чаңгысты бээр адаар-дыр.

— **Мебель аймаа бир кижиге кандыг хемчээлдиг үлештирерин сонуургаан турарлар база хөй. Ол ышкаш хевис аймаа, электри-биле ажылдаар нарын эт-херекселдерниң садарының нормазы кандыгыл?**

— Мебель аймаа, электри-биле ажылдаар нарын эт-херекселдер, хевистер чугула хереглелдиң бараанныары болуп турар. Оларны база-ла 5 чыл иштинде талонга садарын көрген, бир кижиге нормалап бээр. Даштыкыга болган чурт иштинге бүдүрген болунтев садар мебельдерни бир кижиге чаңгысты садар, оруну харын 2 кезекти берип болур. «Урал» мотоциклди, чүък сөөртүр «Муравей» деп мотороллерни, автоприцепти бир кижиге чаңгысты садар. Даштыкыга база чурттуң иштинге бүдүрген хевистерни база талон-биле садып алыр. Ону кижи бүрүзү чаңгысты алыр. Шала кырынга садар хевисти 16 дөрбелчин метрни садарын чаңгыспарын. 100 рубльден өрү өртектиг аажык сервизтерни бир кижиге чаңгысты садар. Оон аңгыда бүгү марканың телевизорларын, ИЖ-303 магнитофоннарны, техаспорттуг болза, 5 кезек дугуйну талонга садарын көрген. Даараныр, хеп чуур машиналарны, соодукчуларны, соодукчулуг камераларны, аргыыр машиналарны, техаспорттуг болза, автомашинаның дугуйларын 5 кезекти талонга садар. Ол бүгү бараанныарны бир кижиге садары база нормалыг.

— Үстүнде адаттынган ховар бараанныарны талон системазынче киирген, бир кижиге садар чижек-нормазын тургусканы чоңгүг-дүр. Ынчаарга арткан бараанныарны республикада киир бижиндилгелиг болган Кызыл хоорайда визитка-карточкалыг чурттакчыларга хостуг садыглап ап болуруң чугаалаан болгай силер. Ол чогум кандыг бараанныарыл, Александра Салчаковна?

— Хостуг садар бараанныарны номчукчуларга сонуургадыры артык болбас. Республикада киир бижиндилгелиг чурттакчылар чорук-херээн бүдүрүп келгеш, хереглээн бараанын садып алырда, ол дузалыг чадавас. Чүгле паспортун уттуп болбас. Ол чок болза, садыгжылар бараан саттайн баар. Хоорайдар чурттакчылары визитка-карточкалыг доктаамал ап чорааэки. Даштыкыга болгаш чурттуң иштинге даараан уруглар хептери, оруг херекселдери, уктар, песталышының аңгы-аңгы хевирлери, удазыннар, оон аргаан кылыглар, электропылесостар, электромиксерлер, галантерея, парфюмерия кылыглары, алдындан бүдүрген кылыглар болгаш өске-даа бараанныарны хостуг садарын шиитпирлээн. Республиканың болгаш хоорайның аалчыларының № 3 «Сувенирлер» магазининиң эмин кезээде ажык. Магазинниң садыгжылары дыштаныр хүн чок ажылдап турар. Оон садыгжылары келген аалчыларга дыштан силиббээн кылыгларны, галантерея бараанныарны бараалгадыр.

Бараанныарны талон-биле садыглап ширипкениң бистиң амыдыралывыстың нарыдап келгенин херек-эн дес чурттакчылар биле эки. Эң-не кол чүве — бараанныарның курлавырының чедишпейн турарында. Ынчангаш садыг шугумунуң ажылдакчылары чонуң хереглелдерин чедир хандырар дээш чурттуң өске черлери-биле харылзаазы тудуп, курлавырларны тып ажылдаар ужурлуг бис.

Спирижаа ЧООДУ беседалашкан.

БООЛАПКАН

ССРЭ-ниң КАК-тың хөй-ниити харылзааларының төвүнүң ажылдакчызы С. Горленконуң «Лейтенант Шатских деп чогум кымыл?» деп материалы «Красная звезда» солунга январь 22-де парлаттынган. Ону чамдык кижилер номчаан-даа чадавас. Ында чугаалап турары болза:

«Вильнюстуң теле-төвүнүң хаңаларының чанынга январь 13-те өлүрткен лейтенант Виктор Шатскихтиң дугайында чамдык солуннарга бижээн чүве. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруу комитединиң ажылдакчыларының улуг эвес бөлүүнүң составы-биле кады аныяк офицер Литваның чайысылалынга чедип келген. Айыыл-халаптыг ол дүне байдал дыка чидиглеңгей черге ол турган.

Мээң чоп аразындан Викторже боолапкан. Экстремистиң чакпыыл огу оон сорбазынга дээпкен. Лейтенант Шатских тыныг чыткан. Ынчалзажок «дүрген дуза чедирер» машина чыылган мээн чоннуң аразы-биле кээп шыдаваан. Чүгле шериг прокуратуразының дузазы-биле Викторнуң мага-боду № 6 клиника эмнелгезиниң моргундан тып алган...».

ЭПТЕЖИП БОЛБАС ЧОРУК

ССРЭ-ниң Президентизинге адрестээн чагааларга хамаарыштыр

ССРЭ-ниң Президентизиниң канцелярияязынга Прибалтикада болуушкуннар-биле холбаштыр хамаатылардан хөй санныг чагааларның кээри уламчылавышаан. СЭТА-ның корреспондентизинге ук материалдарның чамдыызын дамчыткан. Чагаа бүрүзүнде Литвада, Латвияда, Эстонияда кижилерниң салым-чолу дээш дүвүрээзин болгаш сагыш-сыраашкын илереттинген, оларның амыдыралчы болгаш хамааты эрге-ажыктары кончуг берге байдалда таварышкан.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң индиринден М. С. Горбачев тургустуна берген байдалдарга янзы-бүрү талаларының санал-оналдарын барымдаалап көөрүнче бодуунуң удурланыкчыларын чаңгыс удаа эвес кыйгырган. ССРЭ-ниң Прибалтикада чурттап турар хамаатыларының чүс-чүс, муң-муң чагааларының келген дээрзинче болгаш оларның эргелерин камгалаарын ында негеп турарынче кичээнгейни ол угландырып келген.

Чижээлээрге, мындыг чагааны көрээли: «Орус дылдыг чурттакчы чонну уур-таар дугайында кыжаныышкыннарны «Саюдистиң» төлээлекчилери Вильнюстуң радиозун дамчыштыр бо-ла чугаалаар-дыр... Дүнелерде телефоннар биске дыш бербестеди. Өлгенде кедер «к хептерни баш удур белеткеп алырын бистерге, орустарга болгаш коммунистерге, сагындырып келир-дир. Мугуртавас-даа аргажок, берге-ле-дир... **Дьяченко, Сафронова, Андриянская** дээш шупту 112 кижи ат салган. Вильнюс хоорай».

Оларның республиказының Дээди Совети хамаарышпас чорукче оруукту ындыг арга-биле чедип алыр деп турарын оларның билбейн турары ол бе, кай? Арта-ла «үндезин чурттакчыларның» хамаарышпас чорукче оруун «өске дылдыг» кижилерниң амыдыралчы эрге-ажыктарынга удурланыштыр аан... Сорулганы чедип алырының ындыг аргазында эки чүве бар бе ынчаш?

ССРЭ-ниң Президентизиниң почтазында айыылдыг байдалдыг девискээрлерден онза шыңгыы чагаалар болгаш телеграмма-ультиматум н ап эвээш эвес. Сайзыраңгай Прибалтикага ындыг байдал тургустуна бээр деп чаргык чыл мурнунда кым-даа бодаваан болгай.

Бо талазы-биле Рыбинск хоорайдан СЭКП-ниң эге организацияларының бөлүк секретарьларының бижээн чагаазы байдалга хамаарыштыр боттуг көрүүшкүнү-биле ылгалып турар. Эштер **Вдовин, Гусев, Данченко** болгаш өскелер-даа (чагаада 118 кижи ат салган) боттарының туружун мынчаар илереткеннер: «Литвада байдалдың чидиглеңгейн бисти хөлзек-ла дүвүредип тур. Республикага буржуазтургузугну катап тургузарынче болгаш ССРЭ-ден аңгыланырынче чүткүп турар Литваның амгы удуртулгазының хамыктыг мурнунда антиконституцчу хөделиишкиннеринден ол өөскүп үнген деп санап турар бис. Литваның бүгү девискээринге ССРЭ Конституциязының күштүг болурун чоокку үеде хоойлу ёзугаар катап тургузарынче, корум-чурумну, амыдыралды болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырарынче ССРЭ-ниң Президентизин, ССРЭ-ниң Дээди Советин кыйгырып тур бис».

Президент чагыргазын Прибалтикага киирер, ССРЭ Конституциязын республикаларга күштүг болдуруп катап тургузар дугайында дээн ышкаш ындыг янзылыг саналдар республикаларның «иштики херектеринче» холгаарлавас дээр дугайында негелделерниң агымында сөөлгү үеде шуут дүлдүне берген. Ылаңгыя хөй-ниитиниң санал-оналдарын өөренип көөрүнүң бүгү эвилел төвүнүң сан-медээлерин ёзугаар алырга, айтырыгларга харыылааннарының 55 хуузу Прибалтикага шериглерниң хөделиишкиннерин буруу шаап турар. Шынап-ла, хан төгүүшкүнүнге агартыныышкыныг барымдааларны сарыылдыг кандыг-даа кижиге тывары берге.

Ынчалзажок айтырыгларга харыылааннарының 29 хуузунуң үзел-бодалын билип алыры база артык эвес. Оларның санал-бодалы хөй кезиининге удурланыышак болуп турар. Чижээлээрге, Гродненск областа Ксендз рим-католик хүрээниң ламазы И. В. Гиль ССРЭ-ниң Президентизинге мынча деп бижээн: «Литвага Президент чагыргазын доп-дораан киирер херек. Бир эвес ынчалдыр кылбас болзуңарза, кижилерниң салым-хуузу дээш бурган мурнунга харыылаар апаар силер».

Чагаалар болгаш телеграммалар «негээр», «чедип алыр», «доп-дораан», «шиитпирлиг-биле» деп сөстер-биле долдунган. Кижилерниң килеңи болгаш шыжыгтыышкыны хемчээлин ашкан. Ынчалзажок ССРЭ-ниң Президентизиниң туружун кижилер улуг чепсүнүүшкүн-биле көрүп турар. Прибалтикада болуушкуннар-биле холбаштыр оон мурнунда «кааа берге сорулга» туруп турар. Тургустуна берген байдалды «кончуг ожаарымчалыг-биле» кээп херек деп, Францияның даштыкы херектер министри Р. Дюма санап турар. Чеди эвес, а чүс чеди катап хемчээр негеттинип турар байдал дугайында чугаа чорупдаа турар болза, ада-чурт удурланыкчыларының маргылдаа чугаазынга «оваарымчалыг болур» деп сөс барык ажыглаттынмайн турар. Черкасск областа райсовет даргазы эш Черкашененкоңуң чагаазы ол дугайын база сагындырып келир: «...Литваның политиктиг бүгү-ле күштерин угаан-сарыылдыг үнну дыңнаар, соксап көөрүнче, ышкынар көөр хөөн чок чорукту өөскүдеринче кыйгырып тур бис».

ССРЭ-ниң Президентизинге адрестээн почтаны номчааш, мындыг бодалга кижи келир-дир: политиктиг дискуссияларны болгаш ниитилел амыдыралын домейлештирип, маргылдаалыг айтырыгларны хандырарда шөлдерже шилчидип болбас. Сөзадилерниң болгаш митингилерниң индирлеринге, парлалгаларга болгаш чагааларга туруштарының үскүлежиишкиниң туруп болур болза-даа, боттуг амыдыралга аар уржуктарыг болуушкунну — бистиң эптежип болбас чорувуссуң ялазын көргүзүптеп магадыг.

Т. ЗАМЯТИНА.

ХААР БЕ?

ШКОЛА

Аазаашкыннар күүсеттинмээн, ажыл соксадырынга чедер деп барган,

Хорум-Даг ортумак школазының интернадының столоваязының септелгезинге ажылдап турган башкылар, ажылчыннар эрткен чылдың июнь 11-де ажылын ара соксадыр ужурга таварышкан. Чылдагааны — школа, интернат, столовая черлериниң ханалары, дээвири ирээш, кээп дужериниң кырында келген.

1941 чылда туттунган бо школа чогуур негелде ёзугаар туттунмаан — тудуг ажылынга чаа-ла чаңчыгып бар чораан бөдүүн арттарның ажы-ла ол. Ырак тайгадан чудуктарны аът, шары-биле сөөртүп, ажы-төлүнге эртем-билиг чедип алзын дээш кызып турган, школа тудуп бергеннерге чүгле «четтирдивис» деп мөгеер ужурлуг бис. Школаны дөссекаппардан ат-сураглыг, аңгы-аңгы бедик мергежилдиг кижилер үнүп, чонунга, чуртунга төлептиг-биле бараан болуп чоруурунга хорум-дагжылар чоргаараныр.

Амгы үеде школаның фундамент орнунга кылган тежектери, соргалары, шалалары эргижирээнинден школа болунуң эге туруунуп чидирип, будун-бүдүн ханалар черже олуруп баткан. Школада чаңгыс-даа десин шалалыг класс чок, крыша манзаларының 70-80 хуузу сандан үнген. Класстар тар бичии карангы болганындан класстан таңкаар ажылдар чорудар аңгы өрээлдер чок. Интернаттың чамдык ханаларын хол-биле идерге, шимчеп, ойлуп турары өөреникчилерге онза айыылдыг. Чамдык ханалар буступ дужезиниң кырында. Манзалар ирээнинден халаглар хозалгаш уштунуп, дээвир хапайгаш, озал-ондак айыылын тургуза берген. 1934 чылда ажыглалга кирген столовая база сандан үнеринде келген.

Бо-ла бүгү байдалды 1970 чылдан бээр районнуң улус өөредилге килдизинге, райкүүскомга, партия Чөөн-Хемчик райкомунга каш удаа дыңнадып, чаа школа, интернат, столовая тудуп бээрин ада-иелер, өөреникчилер, башкылар дилеп, негеп келген. Ол ышкаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады чораан М. Х.-Д. Монгушка, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы турган В. Е. Серяковка, партия Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарга, ССРЭ-ниң улус депутады Д. Б. Кара-Салга, райкүүском даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады М. Б. Донгакка бо айтырыгны чогуур үезинде хөй катап тургускан. Районда СЭС ажылдакчыларының, райархитекторнуң школага, интернатка өөреникчилер киирери, кичээлдээри, чурттаары болдунмас дугайында акт-бижиктерни тургусканын районнуң удуртукчуларынга чаңгыс эвес катап дыңнаткан. Мынчага чедир удуртур органнар, үстүнде ады кирген харыысалгалыг эштер школада өөреникчилерниң, башкыларның, ажылчыннарның, ада-иелерниң чөптүг дилеглеринге, чагыгларынга, негелделеринге хамаарыштыр кандыг-даа хемчег албайн келген.

Ынчангаш Хорум-Даг школазының коллективи бо бүгүну өөренип, сайгарып көргеш, районнуң, республиканың харыысалгалыг ажылдакчыларының аңаа кээп, коллектив-биле ужурашкаш, школада байдалды көргеш, түңнел үндүрүп, дээштиг хемчеглерни дарый алырын дилээн.

Эрткен чылдың июнь 13-14-түң хүннеринде республиканың Улус өөредилге министерствозунуң, Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң, партия райкомунуң төлээлери Хорум-Даг школазынга кээп, башкылар, ажылчыннар-биле ужуражып, школаның, интернаттың, столоваяның амгы байдалын өөренип көргеннер. Хорум-Даг школазынга болган хуралга республиканың улус өөредилге министри Н. С. Конгар, ол-ла министерствонуң тудуг талазы-биле инженери В. Д. Даваалай, райкүүском даргазы М. Б. Донгак, райархитектор М. С. Монгуш, улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи турган А. Б. Монгуш, «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору турган Д. Ч. Куулар болгаш Н. Д. Монгуштуң директорлааны школа коллективи киришкен. Школа коллективиниң негелделеринде факт-барымдаалар шын болуп бадыткаттынган. Школада байдалды бүгү талазы-биле чугаалажып, хандыр сайгарган түңнелинде бо чылын ажыглалга кирер ужурлуг 2 аал чурттаар ийи бажыңны интернат, столовая кылдыр эде тударын «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязынга дааскан. Совхозтуң директору тудугларны эрткен чылдың август 15-те доозарын хүлээнген. Шифер, сонга шили, цемент дээн ышкаш оске-даа тудуг материалдарын райкүүском тывар болган. 1991 чылда чаа школа тудуун эгелээр айтырыгны шиитпирлээрин райкүүском даргазы М. Б. Донгак хүлээнген, а соң телевиденин бо чылдың сентябрь 1-ге чедир кылдыртырын совхоз директору дагдынган турган. 1990-91 өөредилге чылынга белен кылдыр эрги школаның септелгезинге херек тудуг материалдарын тыварын совхозтуң дирекциязы, райкүүском аазаан.

Эрткен чылдың июль 25-те школада тудуглар кандыг байдалдыг чоруп турар эвес, хүндүлүг даргаларывыс сөглээн сөзүнге ээ болуп турар бе дээш Хорум-Дагга чедип, школа директору Н. Д. Монгушка, ажыл-агый эргелекчизи А. С. Монгушка ужураштым.

Эрткен ужуражылга сөөлүнде Улус өөредилге министерствозундан-даа, райкүүскомдан-даа школага дуза кадып кижи келбээн. «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору халашкан, улус өөредилге килдизиниң чаа эргелекчизи М. В. Борбай-оол Хорум-Даг школазының удуртукчуларынга бо талазы-биле дээштиг дуза көргүспейн турарын ажыл-агый эргелекчизи А. С. Монгуш чугаалады. Школаның крышазын бускан. Шифер чедишпээнинден крыша долузу-биле дуглаттынмаан, 2 класстың шалазын солаан, шупту шалаларны солуур дээрге, тудуг материалдары чедишпээн. Интернат тудуунуң фундаментизи безин салдынмаан. Ынчангаш интернатты август 15-те доозар болган аазаашкын херек кырында боттанмаан.

Декабрь 13-те Хорум-Даг школазының удуртулгазының диле-биле оларга база катап четтим. Интернат тудуу орту безин четпейн, тудуг материалдары чогундан ара соксаан, каңжан катап эгелээри билдинмес дээрзин өөредилге эргелекчизи Сүрүң Дорбаковна Монгуш чугаалады. Чаа интернатты Чаа чыл бүдүүзүнде өөреникчилерге белек кылдыр бээр дээн Чыраа-Бажының тудугжуларының аазаашкыны күүсеттинмээн ол. Ындында-ла тар, бичии школаның 3 клазын интернат кылып каан. 3 бичии өрээлде 8-тен 14 чедир оруннарны тырый салганындан оларның аразы-биле кижи каржып эртери берге. Өрээлдерни аштап чууру өөреникчилерге, ажылчыннарга халалыг. Школага, интернатка уаткан хүннүң бөлүктери кичээлдээр, спортчу секциялар, бөлгүмнер эрттирер болгаш кижизидикчи башкылар ажылдаар аңгы кабинеттер дугайын чугаалаан-даа ажыы чок. Октябрь айда районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи М. В. Борбай-оол школага келгеш: «Интернатта өөреникчилерни Чыраа-Бажы школазының интернадынче көжүрерин республиканың улус өөредилге министри дужаады» деп Хорум-Даг школазының удуртулгазынга дыңнаткан. А интернатта чурттап турар өөреникчилерниң ада-иези, колдуу-ла малчыннар: «Кыжын соокта уруг-дарыг чанаттаар дээш дожуп-дожап, айыыл-халапка таварышса канчаарыл?» дээш чөпшээрешпээн. 31 кижи чурттаар ужурлуг «интернаттың» 3 өрээлинде 40 ажыг кижи чурттап турар. Орун чедишпээнинден чамдык малчыннарның ажы-төлү суурда төрелдеринде чурттап, улуг-ла хайгаарал чок чоруп турарлар. Малчын Зоя Дары-Сүрүңовна Монгуштуң 2-ги класста оглу Алтай-оол турум чурттаар чер чок болганындан өөредилгези баксыраан дээрзин башкылары бадыткады. Хайгаарал чок, өглер кезип чоруур, таарымча чок байдалда өөреникчилерден кандыг эки өөредилгени көрүм-чурумну манаар боор.

Школаның башкылары 2 залчегде, эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 19 шакка чедир амыр-дыш чок ажылдап турарлар. 8 башкының чурттаар бажыңы чок. Олар таныш-көрүштериниң, төрелдериниң аразында чурттавышаан. Уруглар садында орун чедишпес. Башкыларның садикке турган уруглары 3 хар четкеш-ле оон үндүр бижидип, ажылдаан ада-иезин эдерип чоруп турарлар. Бо-ла бүгү шиитпирлеттинмээн айтырыглар өөреникчилерниң, башкыларның үениң негелдези-биле өөренип, ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспайн турары билдингир.

Бир эвес өөреникчилерниң часкы дыштанылгазынга (март төнчүзү) чедир интернат тудуун доозас, чаа школа тудуун эгелевес болза, өөреникчилерниң ада-иелери, башкылар, ажылчыннар ажыл соксадышкынын эгелээр деп шиитпирлээнин улуг дүвүрел-биле дыңнадым. Район, республика чергелиг харыысалгалыг ажылдакчыларның, улус депутаттарының сөглээн сөзүн ээлевес, хоозун аазаашкыннар кылыр чоруу мындыг күзенчиг эвес базым кылырынче хорум-дагжыларны албадапканы ол.

Школада нарын айтырыгларга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг материалдар «Ленинчи орукка» ийи удаа үнген. Мынчага чедир аңаа харыыны районнуң удуртукчуларындан кым-даа бербээн. Район солунунуң аңгы-аңгы чергениң удуртукчулары, улус депутаттары херекке албааны ол бе? Ынчангаш бо материалды «Шын» солунче бижиирин хорум-дагжылар дилээн чүве. «Шынның» үнүн үстүнде азы кирген удуртукчулар дыңнаар ирги бе? Үе эртип тур!

Мерген-Херел МОНГУШ,
«Ленинчи орук» солунуң килдис эргелекчизи.

ШАГАА

ХОЙ ЧЫЛДЫ УТКУП ТУРА

Шагааны сөөлгү ийи чылда чер-черлерге демдеглеп эрттирген-даа бол, ук хемчеглер ёзулуг байырлал деңнелинге ам-даа четпейн турары билдингир. Ооң бир чылдагааны — Шагааның үр үеде кагдынган турганындан ооң оюн-тоглаазының, ёзулалдарының уттундурганы. Ол ышкаш байырлалды организастап эрттирип турар кижилерниң-даа, киржикчилерниң-даа дуржулгазы кончуг эвээш болуп турарында. Ооң ужурундан боор чадавас, сөөлгү үеде Шагааны шажын-чүдүлге-биле холбап, ону эрттирерде ынап-ла сарыг шажынның төлээлерин кииримштирер дээр хөөннер тыптып турар. Ол база-ла шажын-чүдүлге деп чүл, Шагаа деп чүл, аңаа сагыыр сагылгалар, барымдаалар, ёзулалдар кандыг боорул дээрзин орта билбес болганывыс-тыр. Ол ышкаш каңжан Шагааны хоруп турар үеде, ол дээрге чоннуң чаңчылы эвес, сарыг-шажынның сагылгазы-дыр деп шын эвес суртаалдап турганының уржуу болуру чугаажок. А ол байырлал — шажынның мурнунда-ла тывылган улусчу чаңчыл.

Шынап-ла, төөгүден база чамдык барымдаалардан алырга, Шагаа болгаш чоннуң оске-даа үе-шаг эргилдезин демдеглээр. (оваа, суг бажы дагыыр дээн ышкаш) хуулгаазын бойдус-биле, чемгерикчи чер-биле холбашкан чаңчылдары шагда-ла, сарыг-шажын 1700 чылдарны сөөлзүреди Тывага кирүпе шажыны боор доктаар мурнунда-ла тыптып, быжыгып тургустуна берген боорун эскерер бис.

Ооң бир херечизи кижи төрелгетенниң баштайгы амыдыралының үезинде-ле отка чүдүүр, тайга-таңдыга чалбарыыр (тотемизм) ындыг үеден амга чедир «саң салыр» ёзулалдың артып калганы ол деп санап болур. Ынчап кээрде Шагаада шажынчы утка эвес, а амыдыралчы сагылгалыг утка колдааны билдингир. А шажынчы ёзулалдар чоннуң шагда быжыгып доктаай берген чаңчылдарынга бир-ле чергези-биле «чыпшына бээрин» төөгүден билир бис. Ынчап кээрде, төөгүлүг үелер эрттиниң тудум, бурунгу чаңчылдар-биле шажынчы ёзулалдарның чамдык сагылгаларының холбаазы бергилээри чайлаш чок апаргылаар, оон ужун шажынчы болгаш амыдыралчы сагылгаларның кызыгаарын ылгаары нарын, ону чүгле эртем ёзузу-биле бадыткап, шынзыдар апаары чугаажок. А Шагаа — шаг үениң эргилдезин, Чаа чылды уткаан чоннуң байырлалы, улусчу чаңчылдарның, спортчу оюн-тоглааның байырлалы.

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ

Шагаа бо чылын февраль 15-16 хүннеринде болуп эртер. Шагаага хамаарышкан бүгү-ле организастыг белеткел ажылдарын чер-черлерге доктаамал ажылдаар хөй-ниити организацияларының төлээлеринден тургустунган «Байырлалдар, ёзулалдар комиссиязы» база культура ажылдакчылары харыылаар. Ынчаарга белеткел ажылдарын чиңгедир база улам тодаргай болдурар дизе, Шагааны 2 бөлүкке (даштыгаа, иштигээ) база 3 кезекке (чижеглей) үлей көрүп аар болза, моон соңгаар ындыг чурум чаңчыл боор быжыгарынга дыка дузалыг болуру чугаажок.

ДАШТЫГАА

Бирги кезээ. Саң салып, чалама баглап, чажыг чажып, йөрээл-чалбарыглар кылып, чуңгулаар чер белеткээри-биле холбашкан ажылдар.

Белеткеп алыр чүүлдер: саңны суур чоогу тейге азы стадионга-даа кылып болур.

1. Саң салыр одагжыгаш азы бедиктей чыгган даштар кырынга шала чалгыяк, калбак даш салып аар болгаш аңаа кыпсыр чээргенден эгелээш, артыш болгаш үс аймактыг янзы-бүрү чемнер белеткеп алыры чугула.

2. Чалама (ак пөстен лентаалар) баглаар аразында чүү азы хендирджитеш шөйүп каая ийи даван-даяк чагыжыгаштарны харга кадап, быжыглап аар. Саң оон мурнуу талазынга турар.

3. Чажыг чажар «тоскарак», сүт кудар сыгыртал хуулчугаш. Саң башкарыычызы — улуг назылыг хоочун, чажыг чажар эне, оларның чугаалаар алгаг-чалбарыглары.

Ийиги кезээ. Шагаа чемин садар буфеттер, аргалыг болза хаиг чемин удур белеткеп садар өглер турары күзенчиг. Аңаа шай хайындырып, далган быжырып, боова-боорзак дээн ышкаш «белек чемнер» кылып садарынга кооперативтерни, хуу кижилерни эвилелдеп, баш удур дугуржуру кончуг чугула.

Үште. Национал спортчу оюннар болгаш оске-даа оюн-тоглаа эрттирериниге дериг-херекселдерни баш удур белеткеп алыры. Чижээ, кажык, тевек, шыдыраа (буга, ыт шыдыраалар), даалы, шуру-чиичи (чажырып ойнаарынга херек) белетеп ап, кайы-бир белеткээн етте баш удур ойнап турар болза улам таарымчалыг болур. Ча, согун адар каралар, баг кагар мергелер дээш оон-даа оске.

ШИМЕЛДЕЗИ

Кудумчуларга, клубтарже, стадионче, парктарже кирер эжиктер аксынга 12 амытанның дүрзүзүн чураан шактар хевирин азар. Шактың бир согуну Күскеде, оскези Хойда үскен турар. Ол Шагааның эмблемазы болур. Аңаа эртип турар Аът чылын үдээн, үнүп келген Хой чылын уткаан йөрээл сөстерни бижиир. Чижээ:

Ак аъттың сурлуг чылы
Ажыт кирип чана берди.
Хөөг дүгүн сагламнады
Хой чыл моорлап чедип келди,
курай, курай!

Ол ышкаш Шагааның девизи турар:

Чарлып болбас ыдыктыг,
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дег камнаал,
Салгалдарга дамчыдаал!

Ол-ла черлерге тоолчургу маадырларның чуруктарын, аңаа үделге, уткулганың йөрээл-куузашкин сөстерин бижиир. Культура бажыңнары, школа, уруглар садтарынга артыш-шаанакты биче хилеп кыпсып, чаагай айдыс чыт-дыа тургузуп болур.

Чүлдүм ЧАП.
(Уланчылыг).

Чылдың спортчу лауреаттары

Күш-культурага болгаш спортка кым-на ынак болдур, оон лауреаттарын билип алырындан кым-даа чажам дивес. Эрткен чылдың спортчу чамдык лауреаттары-биле таныштыраалы, оларның аттары бо-дур (чуруктардан танып көрүңер). Академиктиг хөме эжикчизи «гроссмейстер» Юри Ланксон (Таллинн); Минскиден Светлана Богинская (спортчу гимнастика) болгаш «боксака хандыкшылдыгларның аразындан делегейниң эң эки боксеру» деп аттың эдилекчизи Андрей Курнявка (Фрунзе); сураглыг мөге Александр Карелин (Новосибирск); чиик атлетиканың тергиини Радион Гатаулин (Ташкент).

СЭТА-ның фотохрониказы.

Хууда бодал

ЧҮС ЧЭЭРБИ СЕСТЕН САЛЗА...

Өгбелеривистиң хүндүлээри үш оюннарының бирээзи — хүреш болгай. Сөөлгү үеде ооң улам хостуг сайзыралды ап кел чорууру сагышка черле өөрүнчүг-дүр. Ылангыя кедээ черлерде ону кончуг сонуургаар, аңаа хүндүткел аажок улуг. Аңаа бадыткал кылдыр республиканың совхозтарының хөй кезиинге болган байырлалдарга шүүлген мөгелерни аът-биле шаңнап турарын чугаалап болур. Ол ышкаш чамдык районнар төптеринге моол мөгелерниң болгаш төлээлерниң киржилгези-биле болуп эрткилээн найыралчы байырлалдар чоннуң сонуургалын болдурган. Ынчангаш шак ындыг байырлалдарны эрттирерин шуут-ла чаңчылчыдып аар болза кончуг эки. Чүс-чүс чылдарда кожа-хелбээ чурттап келген чоннарның найыралын ол быжыглаар, сеткил-сагыжын чоокшуладыр.

Тыва хүреш биле моол хүреште ылгал чок. Тывалар биле моолдардан оске содак, шудактыг хүрежир улус кайда-даа чок. Ынчангаш республиканың шыырак дээн мөгелеринден шилиттинген он эң шыырак мөгени чылдың-на Моолдуң улуг Наадымынга хүрештирип турар болза, дыка-ла ажыктыг деп бодаар мен.

А шилиндек мөгелеривистиң аттаалдары улуг, арга-дуржулгазы бедик чоруур болза, тыва хүреш улам көрүнчүг апаар.

Чуртувустуң экономиказы арай баксырап турарын билир бис. Ынчалза-даа содак, шудак даараптар хире торгу пөстү, кадыг идик даараптар былгаарны тып аар аргавыс канчап шуут чок болду? Содак, шудакты, кадыг идикти дошкалыг бөрттү эки шынарлыг кылдыр бүдүрер кооперативтер тургускаш, аңаа материал-биле хандыртынарынга эптиг байдалды тургузуп бээр үе келген эвес бе?

Бодун-даа, чонун-даа хүндүлээр, хүрешти үнелеп билир кижи сапык азы кроссовка кедип алгаш хүрешкеп ажыы чок боор. Джинсы чүвүр, трико, кроссовка-биле каастаныры көрүш чок.

Ам чүгле сагышка аңчыг боор артып турар чүве — чамдык районнар база совхозтар төптеринге чүс чээрби сес мөгениң хүрежи бедик деңнелге артып турда, республика найысылалынга эртер чаңчыл болган аалдан дөрт мөгениң хүрежиниң деңнели куду боор турары. Ол орта хүрештиң аңгы-аңгы хевирлеринге кандидат, азы мастер аттыг, чиик деңзилиг мөгелер колдады хүрежир-дир. А ёзулуг күш дамыр-даа, мага-боттаа талазы-биле тыва хүрешке тааржыр мөге кижилер чамдыкта аңаа көрүкчү апаар ийикле, азы шуут келбестер-дир. А шилиндек мөгелерни эге салыглардала боттарын хүрештирип кааптар чүүлдер база бар. Ынчан хүрештиң көрүштүг чоруу кудулаар чүвези ол. Борта саналдангандыг чүве, республика чергелиг кандыг-даа маргылдааның эрттирикчилери боттарының азы кандыг-бир кижиниң сонуургалынга дүүштүр эвес, а бүгү чоннуң эрге-ажыы дээш ажылдаары кончуг күзенчиг.

Чоннуң база мөгелерниң күзелинге дүүштүр база тыва хүрештиң шынарын бедилдер сорулга-биле республика найысылалынга чыл санында болур «Найырал» шаңналы дээш маргылдаага база Наадымга чүс чээрби сес мөгениң хүрештирерин челип алыры кончуг чугула. Ону үе негеп келген. Бо талазы-биле арга-сүмеден солчуп көрзүвүссе чүл?

Дмитрий ДУРБУЙ.
Кызыл хоорай.

Телевидение

ЯНВАРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Инновация. Маркетинг. Түңнел. 9.15. Мультфильм. 10.05 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.45 Улусчу аялгалар. 10.55 «Бажың бүрүзүнче кир». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 12.00 Медээлер. 12.15—13.10 «Австралияның хроникалары». Телефильм. 3-кү фильм. 15.00 Инновация. Маркетинг. Түңнел. 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 16.20 Авам, ачам база мен. Урут ийи харже кирипкен. 16.50 Уругларга фильм. «Иванко биле Поганин хаан». 18.10 Контакт-форум. 18.40 Фигуралыг чуңгулаашкын. Европа чемпионады. Херээженнер. Хостуг программа. Болгариядан дамчыдылга. 19.40 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 19.55 «Бажың бүрүзүнче кир». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. Чапсарда — Медээлер. 00.45 «Өг-бүледе байдал ёзугаар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 01.50—02.35 Орус уран чүүлдүң 100 чыл болганынга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Москва—ССРЭ-ниң найысылалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.55 Телефильм. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Чаштанчы чүге чиде бергенил? 11.05 «Великобритания бөгүн». 12.05 Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнерниң программазы. «Илбичин», «Менче яблоктан дажавыт». 13.25 «Улусчу ырларга ынакшыл-биле». 14.05 Телефильмнер. 14.45—15.35 Концерт. 17.00 Делегей улустарының чогаадылгазы. Индия. 17.30 «Бо-дур мээн суурум». (Алтай край). 18.30 Бүгүдеге спорт.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». Видеоканал. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Правда» кудумчузу. Телеочерк. 21.00 «Үе». 21.45 «Миланга болган үптээшкин». Уран-чечен фильм. 23.25 Шанак спорту. Делегей чемпионады. 23.55—01.15 «Дүнеки болчаг».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.45 Мультфильмнер. 18.55 Коллаж. 19.00 В. Высоцкийниң чырыткылыг турасказынга. 19.45 Россияның парламент медээзи. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Берег спасения» (2 сериялыг) 10.00, 13.30, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг, Индия) 9.20, 12.20, 15.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Волшебная лампа Аладдина» 9.20, 12.50, **«Вундеркинд»** (фантастика) 11.00, 14.30, 20.00, **«Гибель черного консула»** 16.10, 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «История о принцессе-пастушке и её верном коне Фаладе» 14.20, **«Ангелочек»** (АКШ, 16 харга чедир) 16.20, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Друг бедных» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Родной ребенок» (2 сериялыг, Индия) 15.00, 17.50 шактарда.

КЕЛИР ЧАЙ—ОНЗАГАЙ

Харыкар ам 20-26 аразында болза, тергиин не! Пионер вожатыйы силер бе азы башкы бе? Уруглар садының кижизидикчизи бе азы студент бе? Азы бөлгүм удуртукчузу силер бе? Ындыг болза, оон-даа эки! Англи дылга чугаалаар болзуңарза, улам тергиин-дир!

ССРЭ-ниң Пионер организацияларының эвилелиниң Төп чөвүлели «АКШ-тың лагерьлер вожатыйларының» организациязы-биле кады силерни конкурсче чалап, аңаа тиилекчи болганнарны АКШ-тың чайгы лагеринче вожатыйлады чорудар.

Ук конкурска киржир деп бодаар болзуңарза, мындыг айтырыгга харыыны бээр ужурлуг силер.

— Уругларга ынак силер бе, олар-биле ажылдаар дуржулгаңар бар бе?

— англи дылды эки билир болгаш чугаалап шыдаар силер бе?

— ол лагерьге июнь 1-ден август 30-ге чедир ажылдап шыдаар силер бе?

— чугаакыр, хөглүг силер бе, баштак силер бе?

— бөрге ажылдарны шыдаар силер бе?

— уруглар-биле кады майгынга чурттап шыдаар силер бе?

— шыдамык, тура-соруктуг силер бе?

— ол черге дүрген таарзып шыдаар силер бе?

— спорт болгаш туризмге, ырга болгаш танцыга хандыкшылдыг силер бе? Хөгжүм херекселдеринге ойнап билир силер бе? Уругларны кандыг-бир чүүлге өөредип болур силер бе.

Бир эвес силер бо бүгү айтырыгларга шуптузунга эки харыы бээр болзуңза, чогум-на бистиң херек вожатый болуруңар чадавас.

Баштайгы базымны кылыңар. 1991 чылдың январь 31-ге чедир пионер организациязының республика чөвүлелинче айтырыгны киирип болур. Аңаа февраль 1-ге баштайгы шилилде эртер. Тиилээн ийи кижини «АКШ-тың лагерьлер вожатыйларының» организациязының президентизи Билл Харвур-биле беседалажыры-биле Москваже чорудар.

Далажыңар, соңгаарлатпаңар! 3-38-84 телефонче долгаңар.

Силерниң чоруурунар боттарыңардан хамааржыр. Чедиишкиннерни күзедивис!

Амур УВАНГУР.

Индекс 54241.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

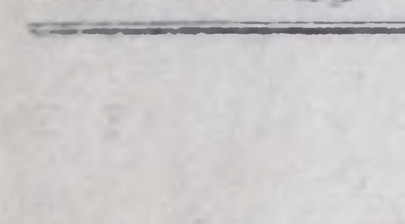

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ ооралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ◆ ооралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кедээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.

Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыы.

Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 44.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл январь 26 суббота № 16 (14516)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Садар өртээ 10 кап. (Чагыдар өртээ 6 кап.)

«Шынга» чагаалар:

Парлаттынган соонда харыы

Акшазын төлевишаан, буруузун билинген

Кызыл районнуң Кунгуртуг суурнуң участок эмнелгезинге хеп чуп ажылдап турган Зинаида Севекпиттиң редакцияга бижээн хомудалдыг чагаазын «Боттары төлеп берзин» деп ат-биле «Хостуг индирге» эрткен чылдың декабрь 16-да үндүрген турган. 1990 чылдың июньдала ол хөй уруглардыг не кылдыр пенсияже үнген турган. Кызыл районнуң поликлиниказының бухгалтерия ажылдакчыларының харыысалга чогу-биле документилер чиде берген. Автор боду каш удаа Каа-Хем суурга кээп, чаргылдажып, сүржүп шаг болган.

Ынчап келзе-келзе, оон пенсиязын чүгле эрткен чылдың ноябрьдан эгелеп кылган болганнар. Чүге ындыызын айтырып тодарадырга, эрте берген үениң акшазын райкүүскомнуң социал хандырылга килдизинден барып санадып алыр сен дээн. Аңаа баарга база хоржок болган.

Шак мындыг бот-боттарыче чугжуушкундан хоочу калган не редакциядан дуза дилээр ужурга таварышкан. Шынап-ла, авторнуң чагаазын «Хостуг индирге» парлаан соонда каш-ла хонганда, районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи харыны бижиир ужурга таварышкан. Чогум харыы редакцияга январь ортанда келген. Харыыны чорудары элээн саадай берген болган. Чогум чылдагааны та чүде, ону билбес бис.

Ам ол харыыда чүнү бижээн эвес көрээли. «Хамааты Зинаида Севекпиттиң пенсия кылырының документилерин районнуң төп эмнелгезиниң удуртулгазы база бухгалтерияның чидиргениниң уржуундан саадаашкын болганы шын. Буруулугларны сагындырган. Чогум пенсияның бодуя документилерни дужааган хүнүнден эгелеп санап берген. Бо бүгү дээш буруулуг бис». Кызыл районнуң кол эмчизи О. К. Шырыпчык редакцияга келген харыыда адын салган.

Пенсия, пособиелерге хамаарышкан хомудаллар сөөлүү үеде, ылангыя бо чылын база катап көвүдеп эгелээн. Чоннуң дүрүм ёзугаар алыр акшаларын чогуур хуусаазында шын кылдыр санап доктаадырын саадалы бээр чоруктарны болдурбазы чугула. Ол кымдан хамааржырыл дээрге, бо ажылды дорт кылып орар харыысалгалыг ажылдакчылардан хамаарышпайн канчаар. Кижи бүрүзүнге кичээнгейлиг болза эки.

Өскүзүнден өлбес дижир, ынчалза-даа...

Иеден төрээ-ле 4 алышкы бис. Ававыс азарганчыг чаш турувуста чок апарган. Бүдүн өскүс өзүп келдивис. Садиктен интернатка чедир күрүнениң долу хандырылгазын көрүп келдивис, ол дээш четтиргенивисти илередип чоруур бис.

Өскүзүнден өлбес дижир, оозу ындыг. Ынчалза-даа амыдырап-чурттаары дыка-ла берге-дир. Амгы үеде бажывыстың кырында крыша чок бис. Дөргүл-төрелдеривис бар-даа болза, олар хөй ажы-төлдүг, боттары сыңмарланчып чурттап чоруур. Бодум ооллуг мен. Улуг акым база оглуг-баштыг, өскүс уруглардыг. Кат-иези болур кижиниң чанында чурттап чоруур.

Районда бажың оочурунда турар мен, ынчалза-даа ол чылбас, чылар хамаанчок, куду оочурже бадып турар. Районнуң даргалары-даа, бажың хуваар комиссия-даа берге байдалдыг кижилерни өөренип көөрүн билбес боор-дур. Өскүс-чавыс кижилерниң амыдыралының байдалын өөренип көрүп турар бе дээрзи орта билдинмес. Бажың айтырыын тургузуп чеде бээрге, чүгле ыттап эрттирер. «манаңар» дээр, та чежеге, та кажанга чедир манап кээр чүве. Ол дугайын чүгле бурган башкы билир чүве ыйнаан.

Бистен дора бо суурда чурттап турар кижилер чок боор. Социал чөптүг чорук бар чүве бе, чок чүве бе? Бис бодувус ындыг чүүлге бүзүреливис өшкен. Бажың үлелгези болур-ла, алган улузу чурттаар булуннуг, хуу бажыңнарлыг кижилер болур. А бистер ышкаш, шыдалы кошкак кижилер кыдыынга калыр. Аттыг-ла берге боор-дур. Ыыттааш чок, шыдамыккайлыг манап чоруур чүве болза, бо назынында кижи оран-савага-даа чедиппер чүве деп бе, бо?

Эдуард ХОВАЛЫГ.
Зумрад ХОВАЛЫГ.

Мугур-Аксы суур,
Мөңгүн-Тайга район.

Хостуг индир

Саналдар, бодалдар

Комбинаттың салым-хуузу кайдал?

Бурунгу Тыва черниң ховар дээн казар байлактыг Хову-Аксының баазазынга өңнүг металлургияның баштайгызын ажыткандан бээр 20 чыл эртип тур. «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар-ла болгай. Шынап-ла, шаг шаа-биле турбайн өскерлип турда, кобальтыга негелде база өскерли берген. Рынок харылзаазынче шилчип, бот-акшаландырыышкынче күш-ажылчы коллектив бүрүзү калбаа-биле кирип турар үеде «Тыва кобальт» комбинаттың сан-хөө байдалы нарын байдалда келген. Тодаргайлаарга, чүгле кобальт концентрады саткаш, оон кирген орулга-биле амыдырап-чурттаары бергедээн. Ажылы-биле чугаалаарга, кобальт комбинады бо хүннерде борастап чурттап турар апарган. Ынчалза-даа хоозураашкындан үнүп болурунуң аргазы бар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Алмаз-алдын кол эргелелиниң шиитпири-биле 1990 чылдың ноябрь 1-де «Тыва алдын» бүдүрүлге каттыжыышкынын тургусту. Ол каттыжыышкынның чиңгине директору Дадар-оол Сангыр-оолович Монгуш-биле чугаалажыр аас-кежиктиг болдум.

— Тыва алдын-биле байлак. Тываның «Металлогениктиг картазын» ашкаш көөрге, хем бүрүзүнде алдын бар боор турар. Чүгле алдын эвес, мөңгүн база бар. Мөңгүн суу, чес, хола, никель дээш... байлактар-ла хөй. Ол бистиң эгээртинмес байлаавыс-тыр — деп, Д. С. Монгуш чугаазын эгеледи.

«Тыва кобальт» комбинаттың кол инженеринге хөй чылдарда ажылдап чораан Д. С. Монгуштуң чугаазын ёзугаар алырга, «Тыва кобальт» комбинатты «Ойнаа», «Алдын» дээр алдын тывар артельдер-биле катай чаа тургустунган «Тыва алдын» каттыжыышкынга бо чылдың бирги кварталында шилчидип бээр болза, Хову-Аксының келир үези идегелдиг апаар.

1947 чылдан бээр-ле Хову-Аксының девискээрин геологтар «кодан чыдар чер» арттырбайн шинчилеп, улуг курлавырларның үүжезин тыпкан болгай. Хову-Аксының дагларында чыдар рудаларда мөңгүн, алдын, чес, хола үүжелеттинип чыдар. Ынчангаш мөңгүн казар уургайларны ажыдарын чиңгине директор Д. С. Монгуш бодап олурар кижи чорду. Шынап-ла, рудаларда алдын, мөңгүннү «Тыва кобальт» комбинаттың гидрометаллургия цегинге чүге болбаазырадып болбас деп? Бо бүгү бодалдар, саналдар бүде бээр чүве болза, «Тыва кобальт» комбинатты «Тыва мөңгүн» комбинат кылдыр эде адап-даа болгай-ла. Бодумнуң шак мындыг бодалдарымны илереткен чагааны республиканың удуртукчулары Г. Ч. Ширшинге, Ч.-Д. Б. Ондарга, Ш. Д. Ооржакка база бижээш чоруткан кижи мен. Ол мээң бодум хуумда саналым-дыр.

Оюн КОРОДА.

Чүү дээш хүлээп алырыл?

Бистиң Бай-Тайга районга «Кадыкшыл» программаны 1987 чылдың июль айда хүлээп алган. Ону тус-тус коллективтерге, совхозтарга-даа чугаалажып көрген. Чон ону аажок-ла деткээн чүве. Ынчанмайн канчаар: кижиге кадыкшылдан артык үнелиг чүве бар эвес.

Ол программа хөй талалыг, ол дугайын тода биживес мен, чаңгыс-ла чүүл дугайын черле аажок хомудап, ооң эгезинде өөскүп үнгеш, оон хөмүрерип өже бергенин бижиир бодай-дыр мен.

Ийе, бистиң районда спорт залдары бар. Школаларда эвес, харын район төвүнде. Шуй суурда-даа ындыг, амгы үеде Бай-Талда база залды тудуп турар. Ол бүгү дээрге «Кадыкшыл» программаның боттанылгазы ышкажыл.

Ук программаны бадылап алганывыс соонда, ажылывыс дыка-ла шимчеп турду. Спортчу маргылдааларга чоннуң киржилгези-даа улуг, а маргылдаалар дыштаныр хүн санында, ол хамаанчок, среда санында чайгы үеде эрттирип, аңаа еске районнарның төлээлерин безин чалап кииришиирип турдувус. Бо дуржулгавыстың дугайын «Шын» солунга-даа бижээнин номчукчулар сактыр-дыр боор. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол талазы-биле үлегер-чижээвис республикага калбарган турган. Ол-ла программа ёзугаар район төвү — Тээли суурга спорт залын тудуп, ажыглалга киирдивис. Оон ажыдыышкынынга Тываның барык талакы районнарының спортчулары кириштп.

Ам бистиң районда спорт ажылы «кара чилиглээн», эгезинде мактап, магадап турганывыс спорт залы хагдыган. Кара шоочу ону дуглап алган, кымны-даа киирбес. Ону, ол залды, районнуң удуртукчулары, спортту дорт харыылаар ажылдакчылар билбес, ону көрбээн деп бе? Көрген, билир.

«Кадыкшылга» программаның чугула кезээ — спорт. Ол чүден эгелээрил? Баазадан. А бисте, Тээлиде, баазаның бир хевири — спорт залы бар, ол хирезиле аңаа-ла, ажыглал чок туруп берген. Ол-бо черлерже отчёта бар деп кирипле турар зал ыйнаан ол. А ажылдавааны, ооң ажыы бар бе? Азы ооң бараашын көөр дээш тудуп алган бис бе? Спорт залы барда, аңаа ажылды организастаарга, чоннуң кадыынга, сагыш-чурумунга быжыглаарынга, дыштаныылгазын чөп организастаарынга ажыктыг болгай.

Тээлиде улуг, чаагай спорт залын кым кээрген, аңаа ажылды организастаар ирги? Азы ындыг күш, арга Бай-Тайгада чок чоор бе? Чогенчиин аа!

Адыг-оол СЮРЮН.
Инженер.

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ ТҮЛҮКТЭЭН

Бай-Тайга сыннарының шурнуу электерин дургаар «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырының хойжу коданнары кыштап турар. Ук девискээрде хар чуга. Хат-даа хадываан. Соок шоолуг эвес. Аксы-барлыкчылар кыштаглаашкынга баш удур хынамчалыг белеткенген. Салбырда Көк-оол Сааяның бот-орулга-чарылгалыг механизастаан звенозунуң күжү-биле мал чемин эвээш эвести белеткеп ап шыдаан.

Ону төрүүр, төрүвес коданнар аайы-биле сөөртүр ажыл уламчылап турар. Садыгжы Хомушкунуң удурткан тудугжу звено кыштаглар септелгезин шынарлыг чорутжан. Кажааларының иштин кургаг болгаш чылыг. Бөлүп алган өдээ база четчир. Алдын-Булак суурнуң агиткартиралары малчыннарга шеф дузазын көргүзер кылдыр быжыглаан.

Бо хүннерде ап-не чымыштыг ажыл — хойнуң массалыг оолдаашкыны түлүктээн. «Чүстү-малчын звено» клубтуң кежигүнү Эрес-оол Хертек база Юрий Сараакай, Шериг-оол Мөөктээр, Демир-оол Ооржак, Шой-оол Күжүгет болгаш өскелерниң-даа коданнарында 70-ден 110 чедир хой төрээн. Чаш төлү онча-мендии. Өг-бүле, аренда керээлиг малчын бүрүзү боттарынга тааржыр сакманчыларны четчелен алган.

Салбырның эргелекчизи Попуң-оол Хомушку малдың тускай эртемниглеринден негелдени шыгжырадып, коданнарда байдалды контрольга алган.

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Шой-оол Күжүгеттиң сакманчылары Светлана, Шончалай Күжүгеттер биле Алефтина Кызыл-оол.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТР ТАЙЫЛБЫРЛАП ТУР

ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павлов 1991 чылдың январь 22-деги Президент Чарлыының чамдык чугула чүүлдерин совет телевидениениң корреспондентизинге берген интервьюзунга тайылбырлаан.

— Бистиң хамаатыларывыстың хөй кезиинден оларның чыып, шыгжап алганы кандыг-даа түңнүг акшазын бо таварылгада кандыг-бир сорулга-биле хавырып алырын чорутпайн турарывыс дугайында бүгү-ле кижилер бодунга тодаргай билген турар ужурлуг. Тудуш 50 болгаш 100 рубль үнелиг бүгү-ле акшаларны ажылдап турар чериниң аайы-биле айда алыр акша төлевириниң, пенсиязының, хоойлу ёзугаар киирип ап турар өске-даа орулгаларының деңнелинге дүүштүр кандыг-даа моондак чокка солуп ап турар.

Оон аңгыда хамаатылар ол акшаларны кайын алганын тайылбырлап бербишаан, оларда бар-ла акшаларны дужаап турарлар. Бир эвес силерниң алыр шалыңнар 150 рубль турда, а силер 150 муң рубльди солуп алыр дээш келген болзумарза, ынчан чайгаар-ла айтырыг тургустунуп келир. Бо дээрге айтырыгның бир талазы-дыр.

Ийи дугаар чүүл болза, тудуш 50 болгаш 100 рубль үнелиг акшалар «ажытталчак» экономиканың саарылгазынга киржип турар болганда, олар ооң эң чугула быраларының бирээзи болу берген. Ниитизи-биле алырга, чурттакчы чоннуң холунда бар акшаның хемчээлиниң үштүң бири хирезин чогум-на тудуш 50 болгаш 100 рубль үнелиг акшалар тургузуп турар. Ынчангаш бистиң банк албан черлериниң медээлерин ёзугаар алырга, олар кончуг чылыш чок саарлып турар болгаш 10,25 рубль үнелиг акшаларга бодаарга, ийи катап эвээш саарлып турар.

Олар күрүне карманынче кирбейн саарлып турар. Ол дээрге, бо акшалар шуут-ла экономиканың күрүнениң эвес алырының төлевирлиг хөреңгизи болуп турарының дугайын херечилеп турар. Бо дээрге айтырыгның база бир талазы-дыр.

Ийинде, акшаның бо хевирлери контрабанда кылып келген түңнелинде бистиң садыывысты сандарадырынга калбаа-биле ажыглаттынып турар апарган. Аңгы-аңгы санаашкыннар ёзугаар алырга, мен оларның ортумак хемчээлин алыйн, даштыкыда бистиң барык-ла чеди миллиард хире акшавыс бар болуп турар.

Оон аңгыда бо чылдың бирги чартыының дургузунда шыгжакчы кижи бүрүзүнүң холунга 500 хире акша бээр кылдыр кызытаарлаар дугайын чугаалаксап тур мен. Кандыг-даа түңге, кандыг-даа садыын алыышкынны санажылганың шилчидилге хевири-биле үүрмектеп садар садыгга төлевир кылырынга хамаатыкижиниң бодунуң агар сапындан алган хөреңгизин кызыгаарлавайн турар.

Бистер шак мындыг хемчег кылырынга бөгүн-даа база дүүн-даа эвес белеткенип турганывысты силер билип каан боор силер. Бистер бо хемчег дугайында маргыжып келген болгаш ону бүгү талалыг деңзилей көрүп турган, барык-ла бир чыл хире белеткеп келдивис. А «ажытталчак» экономика-биле демисел чорударынга чүгле чаңгыс аай административтиг эвес, харын экономиктиг хемчеглер херек дээрзин уттуп болбас херек.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Дээди Советтиң сессиязының январь 24-те болган хуралынга Б. Н. Ельцинниң «РСФСР-де политиктиг байдал дугайында», болгаш «Прибалтика республикаларга болган болуушкуннарның түңнелинде тургустунуп келген политиктиг байдалды эки-жидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» илеткелдериниң талазы-биле хүлээп алыр доктаалдарны чугаалажып көөрүн уламчылаар ужурлуг турган. Ындыг болзажок хүн айтырыында кирбээн база бир айтырыг тургустунуп келген.

Ол чүл дээрге 50 болгаш 100 рубль үнелиг тудуш акшаларны орнаар дугайында ССРЭ Президентизиниң үндүрген Чарлыының болгаш ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң хүлээп алган доктаалының дугайында айтырыг болур.

Хурал эгелээриниң мурнунда сессияның ажылдап турарының дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Нижний Новгородтан соңгуткан депутат В. П. Лисин сессияның баштайгы хүнүнүң ажылынга хамаарыштыр Президиумнуң адреинге шүгүмчүлелди кылган. Оон санап турары-биле алырга, понедельникте болган хуралга чамдык депутаттар бодамча чок саналдарны берген. Оон түңнелинде Россия парламентизиниң ат алдары кудулаан, чүге дээрге чурттакчы чондан күрүне эрге-чагыргазының дээди органында ажылдап турар депутаттар санал бергеш шын эвес чүүлдер чугаалап турарынга хамаарыштыр медээлер кээп турар-дыр деп, ол чугаалаан.

Хуралдың даргазы Б. Н. Ельцин депутаттың ол саналын чүүлдүг деп деткээш, сеткил-хөөн дүвүрээшкининге алыспайн, боттуг ажылдаарынче парламент кежигүннерин кыйгырган.

Доктаалдар төлевилелдерин чедир ажылдап кылыр талазы-биле комиссияны депутаттар тургускан.

РСФСР-ниң чазааның даргазы И. С. Силаев 50 болгаш 100 рубль үнелиг тудуш акшаларны солуур дугайында чурттуң Президентизиниң үндүрген Чарлыынга хамаарыштыр Россияның чазааның ап чорудар хемчеглериниң дугайында дыңнадыгны кылган. Акша солуушкунун 1991 чылдың февраль 1-ге чедир узадырын, пенсионерлерге 500 рубль чедир акшаны солуп алырын чөпшээрээрин болгаш оон-даа өске хемчеглерни боттандырар деп турарын ол дыңнаткан.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

СОЦИАЛ АМЫДЫРАЛЧЕ САГЫШ САЛЫЫШКЫН

ЧАА ОРУКТАР

«1991-1995 чылдарда кедээге оруктар тудуунуң дугайында» доктаалды РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Автомобиль оруктарының амгы үеде туруп турар багай байдалы кедээ ажыл-агыйга улуг когаралды чедирип, агроүлетпүр комплекизинге капитал салыышкыннарының ажыктыын дыка кудуладып, транспорт, медицина, садыг болгаш чоннуң культура хандырылгазын кедээге амгы үениң деңнелинге чедир организастаар арганы бербейн турар деп доктаалда чугаалап турар.

Орук-чирик үрелир чорук Российның кедээзин катап тургузарынга, тараачын ажыл-агыйларны сайзырадырынга шиңгыы моондак болу берген.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизиниң шиитпири болгаш «Кедээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу кедээ черлерге автомобиль оруктарының идегелдиг болгаш калбак четкизин тургузарын негеп турар.

1991-1995 чылдарда ажыл-агыйлар аразынга болгаш чер-черге автооруктарны тудар болгаш чаартыр дугайында РСФСР-ниң составында бактаап кирип турар республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң, крайкүүскомнарның болгаш облкүүскомнарның, РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң, а ол ышкаш «Росавтодор» концерниниң саналдарын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Аңаа холбаштыр капитал салыышкыннарның болгаш республиканың бюджединиден материал-техниктиг курлавырлар-биле хандыртынар тудуг-монтаж ажылдарының лимиттери баш удур көрдүнген.

Кедээге автооруктарны тудары болгаш чаартырын боттандырып турар организацияларга орук-тудуг машиналарын, механизмнерни, транспорт херекселдерин, материалдарны болгаш деригелерин бүдүрерин болгаш дужаарын РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң, «Росавтодор» концерниниң машина кылыр бүдүрүлгелериниң база заводтарының 1991-1995 чылдарда күрүне чагыгларынга баш удур көрген турарын РСФСР-ниң экономика болгаш республикаларының база девискээр программаларының материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле күрүне комитеттеринге Министрлер Чөвүлели дааскан.

Оруктарны тудар, чаартыр, септээр болгаш кадагалаар талазы-биле чагыкчыларның хүлээлгелерин республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң, край болгаш область күүскомнарының орук органнарынга (тус-тус черлерниң автомобиль оруктары) база РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң орук органнарынга (ажыл-агый аразында оруктар) дагзыр.

КӨДЭЭГЕ ГАЗ

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели «Кедээни газчыдарын хөгжүдер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Төпчүткен капитал салыышкыннарны ыңаар аңгылаары ук доктаалда көрдүнген.

Кедээге бажыңнарны (квартираларны) газчыдары тус черниң бюджединиң база чурттакчы чоннуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле боттаныр.

Газ плиталарын бүдүрери 1995 чылда республикага чылда 3,1 миллион кезек чеде бээр.

СУГ-БИЛЕ ХАНДЫРЫЛГА

Ынчап чоруй суурларның кудумчуларында кудуктар чоорту чиде бээр. Аңаа кедээ чурттакчы бүдүревес-даа ышкаш. Бүзүрээр апаар. Оон бажыңынга суг кирип келир. Ынчап коромысло (суглуг хууннар эгиннээр херексел) база-ла чиде бээр.

Ынчаар бодаарының үндезини бар. Чүл дизе РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели «1991-1995 чылдарда чурттакчылыг кедээ суурларны суг-биле хандырарын хөгжүдер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Кедээ болгаш ажылчын суурларның чүгле 30 хуузу төпчүткен суг хандырылгалыг болуп турар. Кедээ ажыл-агыйның суг-биле хандырылгазының амгы объектилериниң тудуунуң хемчээли кедээниң херегцелдерин хандырып шыдавайн турар деп ук доктаалда демдеглеп турар.

Аңаа холбаштыр, а ол ышкаш «Российның кедээзин чаартырының болгаш агроүлетпүр комплекизиниң программазының дугайында» РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизиниң доктаалын күүседир дээш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели 1991-1995 чылдарда кедээ ажыл-агыйның суг-биле хандырылгазын хөгжүдериниң программазын бадылаан. РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозу, РСФСР-ниң экономика талазы-биле күрүне комитеди, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Суг ажыл-агыйының талазы-биле комитеди аңаа сонуургалдыг министерстволар болгаш ведомстволар, Россия Федерациязының составында бактаап кирип турар республикаларының Советтери, улус депутаттарының край база область Советтериниң күүскомнары-биле кады ону ажылдап кылган. Ук программа күрүнениң капитал салыышкыннарының күсели-биле боттаныр.

РСФСР-ниң Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозу суг дамчыдылгаларын тудар болгаш чаартыр талазы-биле кол чагыкчы болуп турар, а 1991 чылда-ла 952 километр магистраль четкилерни ол алган турар ужурлуг, ол дээрге нииити санның 12 хуузу болуп турар.

РСФСР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ АЙТЫЫШКЫНЫ-БИЛЕ

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың январьда айтыышкынының ёзугаар дараазында чурумну доктааткан дээрзин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Информация килдизи дыңнаткан:

онза айтыышкын үнгүжеге чедир, аъш-чем бараан нарын, таакпы кылыгларын, хеп чуур болгаш чунар саваннарны, синтетиктиг чуур бүдүмелдерин 1991 чылдың январь 1-ге чедир күштүг болуп турар күрүнениң үүрмектеп садар өртектериниң ёзугаар чорудар.

Бодунуң чагыргазында турар бүдүрүлгелер болгаш организациялар үлетпүр бүдүрүлгелери-биле керээлерни доп-дораан чаргаш, олардан хүлээп алыышкынны болгаш үстүнде айыттынган бараанарны сайгарарын РСФСР-ниң Садыг министерствозунга болгаш Роспотребсоюзка хүлээткен.

Оларга бүдүрүп берип турары аъш-чем бараанары, таакпы кылыглары, хеп чуур болгаш чунар саваннары, синтетиктиг чуур бүдүмелдерин дээш үлетпүр бүдүрүлгелери-биле саналашкыннарны мөөңнеп садар чаа өртектер-биле чорудар.

Коммунистиң туружу

Идеология ажылының практиказындан

ЧАА ХЕВИРЛЕРНИ ТЫВАР ДЭЭШ

Удуртулганың командылап, чагырар турган системазы бистиң амыдыралывыстың бүгү адырларынга шыңгыы салдарлыг болуп, хөй ужуктарны арттырган. Ол үеде партия органнарының айтымышкыннарын, шиитпирлерин күүседирин, чагыртыры коммунист кижиниң ак сеткилдиг демдээ кылдыр салап турган, шиитпирлеттинмээн айтырыгларга хамыыны кижилер мурнуку хевээр партия органнарындан амга чедир манап ышкаан. Шак бо «нарын», «берге», солун үеде партия райкомунуң идеология комиссиязы канчаар ажылдап, чүнү кылыр бодап турарынга доктаар бодадым.

Бистиң санап турарывыс-биле алырга, чоннуң амгы-амгы бөлүктериниң амыдырал деңнелиниң дески эвес чоруу кайда-ла-не хөй болдур. Кижилерниң шыжыгыышкыны болгаш таарзынмас черуу ында хөйү-биле илереп турарын амыдырал бадыткаан. Кижилерниң хөй кезииниң негелделери — хлеб болгаш чурттаар базыжы, утаан-бодал сонуургалы, көөр болгаш дыңнаар солун чүүлдер, аъш-чемниң, үлетпүрнүң бараанналары, дээш, оон-даа өске. Бо каш адаанын негелде-херегледер чонга чедир хандыртынмаанда кижилер-биле ажыл чорударынга бистерге бергелер таваржып турар. Эрткен үелерде ышкаш каас-коя сөстер, лозуңнар, плакаттар-биле чоннуң идепкейин кодуруп шыдавас.

Идеология ажылы дээрге хамыктың мурнунда чаа идеяларны кижилерге утаадыры, чаа бодаашкыннарны амыдыралга бадыткаары деп идеология комиссиязы санап турар. Партияның район конференциязы болгандан бээр хөй эвес үе эрткен. Бирги пленумга идеология комиссиязын тургускан. Ажыл планының кол өзээнге конференцияга болган шүгүмчүлелдиг саналдар мурнунда хүлээп алган «Кижизидилге» деп программа база партия райкомунуң ажыл-чорудулгазының программазының негелделери кирген. Чаа бодаашкыннарны амыдыралга бадыткаары, чаа идеяларның тыптып кээп турарынга бистиң районнуң чону боттары идигни берип турарлар. Болуп турар хуралдарга, чыыштарга санал-оналдарның саны көвүдээн, ажыл-агыйда, амыдырал-чуртталгада четпестерни чидии-биле шүгүмчүлеп турар апарганы кижилерниң политиктиг деңнелиниң өзүп орарының херечизиниң бирээзи. Мурнунда турганы ышкаш хөй-ле кижилер чыыр ниити сөстүг лекция, беседа кылырындан ойталааш, кижилерниң сонуургалының негелдезиниң аайы-биле ажык чугааларны, айтырыг-харыыларны, «төгерик столдарны» эрттирери чедимчелиг болуп турар.

Эрткен чылдың төнчүзүнде партия райкомунуң бюрозунга клуб албан черлериниң болгаш спорт тургуларының ажыглалының талазы-биле айтырыгны идеология комиссиязы белеткээш киирген. Аңаа хамаарыштыр четпестерни илередип, ап чорудар хемчеглерни тодараткан. Кижилерниң хостуг үезин шын ажыглап, оларга таарымчалыг байдалды тургузар болза, корум-чурум экижиир, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедийр. Клуб албан черлеринде улустуң сонуургалының аайы-биле бөлгүмнер бар-даа болза, хоочуннарга болгаш бичии уругларга хамаарышкан бөлгүмнер эвээш. Аныяктарның ортузунда хөй кезиинде дискотекалар болуп турар, оюннуң өске хевирлерин дилеп тывар ажыл четпес тургустунган.

Мугур-Аксы суурда чурттап турар хоочуннар-биле ажыл-агыйн удуртукчулары, идеология комиссиязының, административтиг органнарның ажылдакчыларының ужуражылгазы солун болган. Ужуражылга хуралынга районда корум-чурумнуң байдалы болгаш аныяктарны ажыл-агыйга хаара тудар талазы-биле чугааны чорудкан. Хоочуннарны чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле кижизидилге ажылынга киириштирери чугула деп санаан бис. Оларның амыдыралчы улуг дуржулгазын идеология ажылынга ажыглаары ажыктыг. Хоочуннарның бот-идепкейи-биле аныяктар болгаш хоочуннар аразынга «Чаагай чаңчылдар, ёзулалдарны — кижизидилгениң херээнге» деп темалыг ужуражылганы эрттирдивис. 20 минута иштинде кыска илеткелди мен кылдым. Оон соонда хоочуннар боттарының арга-дуржулгазын аныяктарга чугаалап берген. Аныяктар аңаа хамаарыштыр айтырыгларны салып, боттарының бодалдарын илереткеннер. Идеология комиссиязы аныяктар ортузунга чорудуп келген ажылдарны өөренип көрүп, анализин кылып турар. Районда «Аныяктар» деп программаны ажылдап кылып турар бис. Өөренип-даа, ажылдап-даа турар аныяктар-биле кижизидилге ажылы оларның негелде, херегледеринге четпейн турарындан таарымча чок чамдык байдалдар үнүп турар деп бодап турар бис. Идеология комиссиязы райондан даштыкаар өөренип турар бүгү-ле өөредилге черлеринде аныяктарның даңзызын тургузуп доостувус. Февральда Кызылда өөренип турарлар-биле районнуң удуртукчуларының ужуражылгазын эрттирерин планнаан. Чайгы дыштанылга үезинде чурттуң хоорайларында өөренип турарларны партия райкомунга чыгдаш, ажык чугаа кылырын планнап турар бис.

Рынок экономиказынче шилчилге үезинде ону чонга чедирери-биле тайылбырлаары бо хүннерде идеология комиссиязының бир кол сорулгазы болур. Амгы үеде районда үш кижи составтыг методиктиг дуза кадар бөлүкчүгешти тургускан, чоорту районда шыырак экономистер, юристерден тургустунган методиктиг төптү тургузар бис. СЭКП ТК-ның октябрь, декабрь (1990 ч.) Пленумнарының болгаш ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң улус депутаттарының съездилериниң материалдарын чонга таныштырар ажыл дооступ турар.

Сөөлгү үеде республиканың партия комитединиң идеология комиссиязы бистиң районга кээп көрбээн, методиктиг дуза чедирип келиринге идегеп турар бис.

Чурттуң иштинде болуп турар политиктиг нарын айтырыглар чидигленип турар үеде Коммунистиг партияның бызыг туружун чонга чедир тайылбырлаар дээш партия райкому, оон идеология комиссиязы хүн бүрү угаадылга ажылын күштелдирер, кижизидилге ажылының чаа арга-хевирлерин дилеп тывар, чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидер, экономиктиг бызаларны шын, чөптүг ажыглаар дээш ажылдап турар.

Владимир ОНДАР.
Партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң ийиги секретары.

ДАМЧЫЫР ЧУГААЛАРГА БҮЗҮРЕП БОЛБАС

Эде тургустунуушкун үезинде партия чамдык айтырыгларны чедир көрбээн туруп болду-ла ыйнаан. Болган чазыгларны эдер дээш, экономикага болгаш политикага таварышкан нарын байдалдардан уштунар дээш бүгү-ле хемчеглерни партия, чазак ап чорудуп турар. Ындыг турбуже, сөөлгү үеде Коммунистиг партияның ат-алдарын бужартадырын оралдажып, оон эрткен үезиниң дугайында, чамдык удуртукчулар дугайында шын эвес, үндезин чок чугаа тарадып турар кижилер тыптып келген. Ол ышкаш марксизм-ленинизмни эргижирээн өөредиг деп санап турарлар база бар апарган. Чуртта тургустунган берге байдалды чамдык кижилер ажыглап, эде тургустунуушкунга бүзүревес бис дээн чижектиг чугааларны кылып турары чажыт эвес. Аъш-чем болгаш үлетпүр бараанныарының ховартап турарындан ындыг дамчыыр чугаалар тыптып турар хире.

Бистиң районда партия организацияларының коммунистери чуртта берге байдалды шын билип, чон ортузунга тайылбыр ажылын кылып, тургустунган байдалды ажып эртериниң арга-методтарын дилеп тып, партийжи бызыг турушта ажылдап, чурттап турар. Партия организациялары амгы үениң негелдезинге дүүштүр бодунуң ажыл-чорудулгазын чаарты тургузуп, кижилер-биле ажылдың арга-методун сайзыраңгайжыдып турар. Коммунистерниң авангардчы ролюн, партияның ат-алдарын бедидер дээш көскү ажылдарны чорудуп турарларга чижек кылдыр «Кызыл тук» совхозта партия организациязын адап болур мен. Секретарь Анай Балчировна Кара-оол чүгле коммунистер ортузунга эвес, чурттакчы чон ортузунга идей-политиктиг кижизидилге ажылдарының хөй янзы аргаларын ажыглап, партияның иштики ажылдарын элээн экижиткен. Коммунистерни совхоз бүдүрүлгезиниң харысаалгалыг участоктарында бышыглаан. Мал ажылында сес коммунист ажылдап турар. Коммунистерден кадарчы Долармаа Куулар, сакманчылар Байлак Сандый-оол, Елизавета Багай-оол олар үлегерлиг ажылдап келген. Эрткен чылын партия хуралдарын Устав негелделерин ёзугаар эрттирип, кежигүнге сес кижини хүлээп алган.

«Ленинчи орук», «Улуг Октябрь», «Бүрен» совхозтарның парткомнарының ажылының дуржулгазында база чаа чүүлдер бар.

Бистиң районда чамдык партия эге организацияларының секретарьлары тус-тус коммунистер-биле тодаргай ажыл кылбайн турарын партияның контроль комиссиязы хынап илереткен. Ол ышкаш чамдык партия организациялары партияның Уставының кол негелделерин каржызы-биле үреп, партияның иштики ажылдарын сандараткан. Партия хуралдарын чогуур ой-шаанда эрттирбес, кежигүн дадывырын ай санында төлээри албан эвес деп билип турары онза шын эвес.

Районнуң партия организациязының контроль комиссиязы эрткен чылдың чүгле ноябрь айында 18 эге организацияга кежигүн дадывырын чыып турарынга хыналданы кылган. Оон илерээни болза, чамдык эге организациялар дадывырын ой-шаанда хавырбайн турган. Чижээлээрге, Сизим кодээ Соведи, районнар аразының КМК-зы, АУК, ыяш ажыл-агый чери ындыгларга хамааржыр. Чыгдынган дадывырны үезинде дужаавас фактылар база бар болган. Чижек: «Енисей» совхозтан мурнунда партия эге организациязының секретары турган Г. Д. Салчак июньнуң дадывырын ноябрьда дужааган.

Партияга удур янзы-бүрү чугааларга алыскан ийи-чаңгыс коммунистерниң кежигүнден үнер дугайында билдириишкин бижип турары дээрге-ле бодунга бүзүрел чок, бызыг туруш чок кижилер болур. Ындыглар бистиң районда база бар. Райпода, АУК-те, район эмнелгезинде партия эге организацияларының тус-тус коммунистер-биле кижизидилге ажылын кошкатканының херечизи ол. Эге организациялар секретарьлары Т. Фунтикова, В. Попов, Э. Глушков олар боттарындан болгаш коммунистерден негелде чок. Ынчангаш оларның удурткан эге организацияларындан он ажыг коммунист кежигүнден үнген. Чамдык коммунист удуртукчулар безин партияның политиказынга бүзүрексевес, оон хүрээлениинге турарындан оспаксыраар-дыр. Чижек кылдыр «Енисей» совхозтуң директору А. П. Чертовту адап болур. Ол оон мурнунда «Бүрүнгаар» совхозка турганда, парткомнуң бюро кежигүнү турган. Ол бо чылдың майдан бээр партия дадывырын төлевээн болгаш партия хуралдарынга каш удаа олурушпаан. Бистиң аравыска болган беседа үезинде эш Чертов партияга артар хоон чогун көргүскен. Сут-Бажы кодээ Совединиң күүском даргазы Кара-кыс Чамбалдоо кежигүн дадывырын эрткен чылдың майдан бээр, «Енисей» совхозтуң агрономуу турган В. В. Зубов — эрткен чылдың эгезинден бээр кежигүн дадывырын төлевээн болуп турар.

Ленинчи партияның алдар адын камгалаар дээш туржур, аңаа бүгү-ле талабиле деткимчени көргүзер дээш коммунист бүрүзү партийжи бызыг туружун кажан-даа кошкатпас ужурлуг турган, барып-барып хөй чыл партийжи стажтыг, удуртукчу эштер мындыг болурга, кижилиг чудуруктангап холу улам дыңзып, чугаалаар чүве безин тыппастай бээр боордур. Ынчангаш партия организациялары коммунист бүгүдези-биле тус-туста шыңгыы ажылдаар, кежигүн бүрүзүнүң сеткил-хөөнүн билип, чон-биле ажык чугаалажыр апаар.

Климентий ОЧУР-ООЛ.
РСФСР-ниң Компартиязының Каа-Хем район комитединиң контроль комиссиязының даргазы.

ПАРТИЯНЫ КАМГАЛААРЫ — ХҮЛЭЭЛГЕМ

В. И. Ленинниң тургусканы Коммунистиг партияга 1936 чылда киргеш, бо хүнге чедир партияның удуртулгазы-биле бүгү күжүмнү, энергиямны партияның херээнге берип ажылдап келген мен. Күткүүшкүннерге удур коммунистер ойтур шавыышкынны бээр ужурлуг. Хоочун коммунистер, мен дет, «Өттүнүүшкен өжээнниг үннер» деп А. Борбак-оолдуң материалын деткиир дээрзинге идегээр мен.

Амгы хөй националдыг улуг күрүнени база партияның ачы-хавыязы-дыр. Партия билединиң чедеш беш харлыынга чедир чүрээм дужунда бызыы-биле кадагалап чоруур мен. Ынчангаш партияның херээн камгалаар хүлээлгелиг мен. Степан Сарыг-оолдуң «Совет Эвилелиниң хамаатызы мен» деп ырызын чоргаарал-биле ырлап чоруур мен.

Мадар САМДАН.
Тээли суур.

ТАНЫЖЫҢАР: секретарь

Алефтина Чылбак-ооловна Хомушку — Бай-Тайгада Тээлиниң № 1 ортумак школазында партия эге организациязының секретары болгаш математика башкылап турар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлеринде партия эге организациязының ат-алдарын, ролюн кодүрерин, ажылын эде тургузуп, чаартырын айыткап. Ону боттандырар дээш школаның партия организациязы сөөлгү үеде тодаргай хемчеглерни ап турар. Бирги ээлчегде партия организациязының дайынчы арга-шиңээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидерниче сагышты салган. Партияның улуг шуулганының салган сорулгаларын амыдыралга боттандырары-биле партия эге организациязының ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылгаш, бадылаан. Ында айыткан хемчеглер ёзугаар партия эге организациязының планы тургускан. Коммунистерниң кижизидерниң школазы болур партия хуралдарын шынарлыг эрттирериниче кичээнгейни салып турар. Ылангыя чугаалажыр айтырыгларны баш бурунгаар тодараткаш, аңаа белеткелди чогумчалыг чорудуп турар болу берген. Коммунистерниң онаашкан ажылын, партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарының дугайында отчёттарын дыңнап тура, оларның эде тургустунуушкунга, тодаргайлаарга өөредилге-кижизидилге, партия ажылын эде тургузарынга киирип турар хууда салыышкынын тодарадып, чүнү чедир кылбайн келгенин шүгүмчүлеп, моон соңгаар кандыг айтырыгларже кичээнгей салырын тодарадып турар.

Алефтина Чылбак-ооловна партия организациязының хуралдарынга, партбюрога хүлээп алган доктаал-шиитпирлериниң күүселдезин чедип алырынче сагышты салып, хуралдарга ол дугайында дыңнадыгларны кылып, айыткан хемчеглерни күүседир кижилериниң дыңнадыгларын ап келген.

Партия райкомунуң партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазының оралакчызынга А. Ч. Хомушкуну соңгаан, ол партийжи даалганы бага эвес күүседип турар.

ЧУРУКТА: А. Ч. Ховалыг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДЕТКИВЕС АРГАМ ЧОК

«Өттүнүүшкен өжээнниг үннер» деп материалга хамаарыштыр чамдык кижилер боттарының хууда бодалдарын бижип турары эки-дир. Материалдарны кончуг кичээнгейлиг номчудум. Үн былаажып, чулчуруп, шуугажып турар экстремистер Коммунистиг партияны, Октябрь революциязын, черле кижи төрелгетенниң эрткен оруун шын эвес деп буруу шаап турары чажыт эвес болгай. Коммунист А. Борбан-оол бо болуушкуннарны чиге көрүп, ниитилел хөгжүлдезинге оон шаптараазының уржуктарын сайгарып турары аныяктарны шын орукче углаарынче улуг салдарлыг болур.

Кандыг-даа чыыштарга ийи-чаңгыс кижилер партияны бактаар, бүгү-ле чүүлдерге ону буруудадыр апарган. 1958 чылдан эгелеп партия кежигүнү мен. Партия, совет ажылдарга ажылдап чораан болгаш шак мындыг экстремистерге кажан-даа удур мен. Ындыг хөөннер кижиниң хөрээн ойуп, сеткилге ачок бодалдарны киирип кээр-дир. Чамдык үелерде турган частырыгларны бистиң Коммунистиг партиявыс кажан-даа катаптавас дээрзинге бүзүрээр мен.

Андрей АМБАРЖИ.
Тожу району.

Рынок харылзааларынче шилчилге

ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР КООПЕРАЦИЯЗЫ КАНЧААР АЖЫЛДААР ДЕП ТУРАРЫЛ?

Ажыл-агыйны чорударының чаа-чаа аргаларын чеже-даа хөйнү нептередип келген болзувусса, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле чазактың дыка хөй программалары күүсеттинмейн барган. Ону кижи бүрүзү билир. Хереглел бараалнарының ачы-дуза чедирилгезиниң болгаш бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң бызыг турум байдалы рынокка тургустунмайн барганындан бо бүгү болган. Немей ажылдап алган рубль бүрүзүнден-не бараанарга, ачы-дуза чедирилгезинге болгаш өске-даа чарыгдалдарга ортумаа-биле 20 көпеек сайгартыкмайн барган. Саң-хөөну, тээлиин, өртек доктаадырын, эргелеп башкарылга системазын бызыктырыптар хире арга-шиңээлиг экономиктиг байдал тургустунмааны аңаа база салдарлыг болган. 1990 чылда сайгарар кылдыр үндүрген акша барык-ла 1,5 катап өскен турда, а хереглел секторунга акшаның үне чок болуру 7,5 хуу чеде берген турган.

Рынок экономиказынче шилчип, ол харылзаалар ёзугаар ажылдаарынче шилчилге дугайында чазактың хүлээп алган шиитпири херегленкчилер кооперациязының ажылдакчылары улуг сонуургал-биле уткуп хүлээп алган болгаш бот-тускайлан экономиктиг структура кылдыр хөгжүүрүвүске улуг аргаларны рынок харылзааларынче шилчилге берип турар-дыр деп санап турар бис. Рынок харылзаалары, долу бот-орулга-чарылгазы, бот-акшаландырышкынның болгаш чарыгдалдарын бодуу дуглаштырарының принциптери-биле ажылдаары бистерге, кооперация ажылдакчыларынга таарымчалыг боор турар. Хуучулардың дадывыры, ажыл-агый чорудулгазының түңнелинде алдынгаан арыг орулгадан тыртып алыр акша, организацияларның, бүдүрүлгелерниң болгаш хуу кижилерниң эки тура-биле киирип турар дадывырлары болгаш оргүл белээ кооперацияның хуу өнчүзү боор турар.

Эң баштайгы капиталга боттарының акша-хөреңгизин салган хууучу кежигүннери херегленкчилер кооперациязында өнчүнүң кол ээлери боор турар. Олар боттарының киирген үлүүн ёзугаар хууучу кежигүннерниң аразынга хуваар кончааны, а ол ышкаш бодунуң херегленкчилер ниитилелиниң өнчү-хөреңгизин эргелеп башкарар болгаш контрольдаар эргелиг. Кооперацияны күрүнениң эвес болдурар азы хуужудары дээрге-ле күрүнениң эргелеп башкарар органнарының дорт-ла эргелеп башкарылгазындан болгаш контролюндан уштунар дээни ол деп билип турар бис. Кооперация организацияларының хоойлуларында болгаш уставтарында көрдүнген эрге-хүлээлгелерин ёзугаар бот-тускайлаң болуруң ол база хандырып турар.

Тываның херегленкчилер кооперациязының рынок харылзааларынче шилчиириниң программазында чүү көрдүнүп турарыл деп номчукчулар сонуургай бээр магат. Рынокче шилчилгениң ниити хуусаазы алды чыл кылдыр санаттынган. Ону үш үе-чадада чорудар бодап турар бис.

Бирги үе-чадазы — 1990 чыл турган. Бо үениң дургузунда колдуунда-ла рынок экономиказының эрге-хоойлу талазы-биле кол-кол үндезиннерин хевирлээрин доосkаш, нормативтиг хоойлу-дүрүмнү күштүг болдуруп кииргеш, өртек доктаадырының, шалыг төлевиринин, ажыл-агыйжы харылзаалар тударының, ажылчы чоннарның социал камгалалының айтырыгларын шиитпирлеп алдывыс. Бо үениң дургузунда кадрларны өөредип алыр болгаш катап белеткеп алыр айтырыгже онза кичээнгейни салган турдувус. Бүгү районнарның херегленкчилер ниитилелдериниң баштаар чериниң 22 даргалары Москвага тускай организастаан курстарга белеткел эртип алгаш келген. Кооперация системазында ажылдап турар өске-даа ажылдакчылар рынокче шилчилгеде ажылдаарда кол-кол чүүлдерни билип алыры-биле катап белеткелди эртип турар.

Ийиги үе-чадазы — 1991—1992 чылдар. Экономиканы быжыктырары, бүдүрүлгениң деткип дузалаары болгаш бараанарының кол бөлүктериниң херегээрин 1990 чылдың деңнелинге тудары. Ынчангаш рынокту быжыктырар, үлетпүр-биле база чоннуң хереглел бараанары-биле бистиң хандырып турар черлер-биле ажыл-агыйжы харылзааларны камгалап арттырар болгаш быжыглаар талазы-биле улуг ажылды чорудуп эгелей берген бис.

Эрткен 1990 чылда безин респотребсоюзтуң баштаар чериниң болгаш садыг баазаларының ажылдакчыларының үлетпүр-биле дорт харылзаа тудуп алыр дээш Москва, Ленинград, Киев, Челябинск, Махачкала, Ульяновск, Донда-Ростов дээш чурттуң өске-даа хоорайларынче 54 катап чораш келген. Ону хүн-биле санаар чүве болза 390 хүн. Үлетпүрлүг өске-даа хоорайларже чоруп турган ажылдакчыларывыстың тывынгыр, кызымак шудургу ажылдаанының ачызында дыка хөй бараанарга фондуну эрткен 1990 чылдың деңнели-биле камгалап алдывыс. Бараанарның төлүттүнмээн дескеринден 10 миллион рубль түңнүг бараанарны дүгүржүп алган бис.

Чигир, кат-чимис, ногаа аймааның, кондитер кылыгларының, хендир үзүнүң, маргарин, таакпы кылыгларының, дус аймааның талазы-биле чагыгларывыс 1990 чылдың деңнелинде арткан, шай талазы-биле чагывыскы хандырып берди. Мал ажылының продуктулары болур эът, саржаг, дагаа чуургазы, сүт продукциязын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хуваап турар болганда, бо талазы-биле бистиң чагыывысты долу хандырып бээр боор деп идегеп турар бис. Республика иштинде бисти хандырып турар черлер-биле хандырылганың хемчээлин болгаш бараанарының ассортиментизин мыңчага чедир тодарадып албаан бис. Ынчалза-даа тус черге бүдүрген бараанарны эрткен чылдың деңнелинден куду эвести алыр боор бис дээрзинге идегеп турар бис.

Тываның чурттакчы чонунуң амыдырал деңнелин баксыратпас сорулга-биле 1990 чылдың декабрь 10-да Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, Респотребсоюзтуң болгаш Тыва респотребсоюзтуң кол хүлээп алган доктаалын ёзугаар Тыва респотребсоюзтуң бүдүрүлгелерин чоннуң хереглел бараанары-биле төлчүткен чурум ёзугаар хандырарының мурнунда турган чурумун хевээр арттырары база кодээ чонга бараанарын кол-кол хевирлерин кижи бүрүзүнге онаашттыр Ыраккы Чөөн чүк регионнарының деңнелинге чедирери көрдүнген. Бо хүлээп алдынган доктаал херегленкчилер кооперациязының белеткел болгаш бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын 1991-95 чылдарда улам дүрген хөгжүдеринге идиг болур.

1990 чылда белеткелдерниң материал-техниктиг баазазы элээн чаартыкган. Бирээзинге-ле 150 тонна ногаа, картофель шыгжаар 2 шыгжамыры, каңызынга-даа 400 тонна кирер 2 соодукчуну, оон бирээзин Кызыл хоорайның херегленкчилер ниитилелинде. Кызыл хоорайда болгаш Сарыг-Септе мал согар ийи пунктуну, Туран хоорайда, Тоора-Хем, Сарыг-Сеп, Самагалдай суурларда кодээ ажыл-агый продуктулары садар 4 магазинни тудуп, ажыглалга киирген.

Белеткелдер баазазы бо чылын улам дүрген хөгжүлдени алыр. Эрткен чылын 22 хевириниң чүзүн-баазын кодээ ажыл-агый болгаш черлик өскен продукцияны белеткээш, садып сайгарган. Өлүк, алгы-кештиң болгаш эм оъттарлыг чиг этти 14 миллион рубльге саткан бис. Бо чылын ол продукцияны 15 миллион рубльден ажыр белеткеп алгаш, садып сайгарарын планнап турар бис. Чондан 3960 тонна эъттиң, 510 тонна сүттү, 600 тонна картофельди, 50 тонна ногааны, 20 тонна кат-чимистиң, 90 тонна тооруктуң, ары чигирин, мөөгүнү болгаш өске-даа продукцияны садып алыры көрдүнген.

Эрткен чылын Кызылда диилги фермазы ак-көк диилгиниң 9 муң ажыг чаш төлүн алган. 6 муң диилги кежин күрүне чагыы кылдыр дужааааш, а арткан кештерни респотребсоюзтуң үлетпүр комбинадынга, республиканың Чоннуң амыдырал хандырылга каттыжыышкынынга белен кылыглар дааараш, херегленкчилер кооперациязының үүрмектеп садар садыгларын дамчыштыр садар кылдыр берген бис. Бо чылын өлүкке, дүкке, алгы-кешке күрүне чагыы турбас апаар. Ынчан өлүк, алгы-кеш болбазырадып кылыр цехтеривисти алгылар база өлүктен, алгы-кештен бөрттер, мөөмүдүрүктар болгаш өске-даа кылыглар даараар арга тургустунуп келир.

Бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы, ылангыя болбаазырадып кылыр адырларны дүрген хөгжүдер арга 1991-95 чылдарда тургустунуп келир. Эрткен чылын бистиң үлетпүр бүдүрүлгеливис чоннуң хереглел бараанарын барык 10 миллион рубльге бүдүргеш, саттывыс. 1995 чылда оң 12,5 миллион рубль чедирерин планнап турар бис. Хлеб-булочка кылыгларын чоннуң хереглелин долузу-биле хандырар кылдыр бүдүрери, оон ассортиментизин калбартыры, шынарын экижидери база көрдүнген.

Кондитер кылыгларын бүдүрери 45 хуу көвүдээр болгаш чылда-ла 175 тонна чедир бүдүрер. Кат-чимис, ногаа аймаандан кылган консервалар 15 хуу көвүдээр болгаш чылда-ла чижеглеп санаан 780 муң лааза чедирер. Ээзиртпес суксуннарны бүдүрерин 150 муң декалитр чедир бүдүрер. Колбаса кылыгларын чылда 800 тонна чедир бүдүрери көрдүнген. Бо чылдарда 13 кондитер кылыглар цегин чылда 250 тонна печенье бүдүрер черни, консерва кылыр цехти, ээзиртпес суксуннар бүдүрер 2 цехти, бараика кылыглар бүдүрер база чоннуң хереглел бараанары бүдүрер өске-даа цехтерни тудуп, ажыглалга киирери планда көрдүнген.

Ап чорудуп турарывыс бо бүгү хемчеглер рынок харылзааларын хөгжүдерин интенсификастаарынга эргежок чугула бырааны тургузар болгаш чоннуң хереглел бараанары-биле рынокту долдурарынга улуг идиг болуру чугаажок. Оон түңнелинде чоннуң хандыртынмайн турар хереглелин бүрүн чок кылыр арга тургустунуп келир.

Рынок харылзааларынче шилчилгениң үшкү үе-чадазы — 1993—1995 чылдар. Бо үениң дургузунда рынок харылзааларының эң бедик темпизи хандыртынар, үстүүртен кызыгаарлаар чорук кызырлыр, адааннажыг хөгжүүр, бүдүрүлгелерниң орулгаларын контрольдаары күштелир.

Шилчилгелиг үе-чадада өртектериниң үш хевири күштүг болур: күрүнениң (доктаамал), башкартынычал (дугурушкан), база хостуг (рынок) өртээ. Бистиң санап турарывыс-биле алырга, 1991 чылда бараан саарылгазынга доктаамал өртектерниң удельдиг деңзизи 55, башкартынычал өртектерниң — 30, хостуг өртектерниң — 15 хуу болур. Рыноктуң хөгжээн хире-шаа-биле доктаамал өртектерниң удельдиг деңзизи кызырлып эгелээр, а хостуг өртектерниң улгадып эгелээр. Садып ап турар болгаш саарып турар бараанарга, негелде-хереглелдерни көрүп тургаш, хостуг өртектерни доктаадыр талазы-биле херегленкчилер кооперациязының арга-дуржулгазы улуг.

Хосталган күш-ажыл курлавырлары албан туруп кээр. Ажылга ажылдакчылар хүлээп алырда шыңгыы адааннажылга болгаш бедик негелде тургустунуп кээри-биле күш-ажыл рынокту тып тып кээр деп чүвени рынок харылзааларынче шилчип турар программавыста база көрүп кааи бис. Ол бүгүнү өөренип көргеш, негелдеге дүүшпейн турар ажылдакчыларны ажылдан хостаан соонда оларны катап белеткээр болгаш мергежилин бедидерин база көрүп турар бис. Ажылындан хостаткан ажылдакчыларывысты катап өөредип турар үеде база оларның чаа черге ажылдап кирип алырынга чедир ол ажылдакчыларывыска болгаш оларның ог-бүлелеринге тускай материалдыг дуза чедирер фондуну тургузуп ап турар бис.

Бүдүрүлгениң ажылының алыс түңнелин көрүп тургаш, ажылдакчы бүрүзүнүң хууда киирген үлүг-хуузун барымдаалап күш-ажыл төлевирин чорудары программада көрдүнген. Шалыг төлевиринден чүгле үндүрүг тыртар болгаш шалыгның хемчээли чеже-даа улуг болур болза, ону кызыгаарлавас.

Кооперацияның ажыл-чорудулгазын эргелеп башкарарынга база үндезин айтырыгларны шиитпирлээринге хууучу кежигүннерни болгаш херегленкчилер кооперациязының ажылдакчыларын эң хөйү-биле киириштирери, а ол ышкаш кооперативтиг эргелеп башкарылганың бүгү органнарының соңгулдалыг, демниг, ажык-чарлыг болуру, бот-тускайлаң болуруун калбартыры бистиң программавыста база көрдүнген.

Тываның херегленкчилер кооперациязының системазының рынок харылзааларынче шилчилгези бөлкс амылызында билдинмейн турар чаа-чаа сорулгаларны бистиң организацияларывыстың мурнунга тургузуп келири чугаажок. Ынчангаш ажыл-чорудулгавыстың эң кол чугула айтырыгларын бүгү хууучу кежигүннери чугаалажып көргеш, шиитпирлээр кылдыр идип үндүрер бис. Референдумнарны (чоннуң чугаалажып көрүүшкүнүн) чорудуп, парлалганы, радио, телевидениени доктаамал ажыглаар бис. Штатта туруп турар ажылдакчыларывыстың база хууучу кежигүннеривистиң күжү-биле рынок харылзааларында тургустунуп келир бүгү-ле айтырыгларны шиитпирлээр деп турар бис.

Зинаида ШИШИГИНА.
Респотребсоюзтуң баштаар чериниң даргазының оралакчызы.

Каттышкан рейд

БАЖЫҢНАР КӨВҮДЭЭН, АТ БОЛДУВУС

Улуг-Хем районунуң Хайыракан суурунче автобус доктаар черден дөрт кирер дизе, Комсомольская кудумчузун таварыыр апаар. Кудумчунуң эгезинден каш базып чорааш, ээн, кым-даа чурттавайн турар квартирага дораан таварыштывыс. Ооң соңгаларын буза шаап каапкан, херими чок. Иштинче кире бергеш көөрүвүске, печказын база бузуп каапкан болду. Ам квартираның шалазын тонап эгелээн.

Маңаа Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Хайыракан сүт-бараан фермазының саанчызы Александра Мачыылай чурттап орган. Ам ол Сергей Пюрбю аттыг кудумчунуң эң бажында бажыңның адаа талазында чурттай берген. Бажың далдап халып туруп берген саанчыга ужуражыр дээш баарывыска, ол боду чок болду. Ооң ам чурттап орар бажыңының үстүү талазында база кым-даа чурттавайн турар.

Ам дедир Комсомольская кудумчузунче ээп келиили. Кудумчу кежилдир база бир ээн бажың көрүп кагдывыс. Ооң бир талазында квартираның печказындан ыш үнүп турарын эскерип кааш, ышаар соктап кирдивис. Мында Бадыргы Даваа чурттап орар болду.

— Бир талазы ээн бажыңга чурттаарга, дыка-ла халалыг-дыр —деп, квартираның херээжен ээзи биске чугаалады. —Чылыгда аңаа доктаамал тенек оолдар чыглыр. Хаван оглу-даа быжырып чип олурарлар чораан. Аңаа арага-дарылап-даа бээр, чокшуп-кыржып-даа турар. Ол дугайын совхоз директорунга хомудаарывыска, бажыңның ээн талазын одура хирээлеп кааптыңар деп-даа турду. Ол талакы хавадан бажың ишти кедергей соор-дур. Суурнуң чаңгыс Комсомольская кудумчузунда безин ээн турар беш квартира бар. Кудумчунуң хем талакы ужунга эрги чунар-бажыңның калбак даштардан кылган тудуу дүй турупкан. Та каш чыл дургузунда ажыглал чок турар бажың чүве!

Ооң чоогунда Фурлов деп хамаатының чурттап орган бажыңы ээн туруп бээрге, совхозтуң комендантызы Галина Коңгаржап малчын Казак Аракчаага аңаа чурттаар кылдыр ордер бижип берген. КМК аңаа ажылчын хандырылга килдизиниң конторазын ажыдар бис дээш бербейн барган. Бажың амга чедир малчыныың-даа эвес, ОРС-туң-даа эвес, шынапла, мында улустуң чугаалажып турары ышкаш, «көзүлбес ээлиг» апарган турар.

Ээн бажыңнар Эъжим, Деражно кудумчуларында база бар. Чүгле оларның соңгаларын албан-биле буза шаап каан болур, батареяларын албан-биле доңуруп каан болур. Чамдыктарын шалазындан эгелээш, крышазынга чедир тонай берген болур.

— Кижиге соктурган ол-ген кижиниң бажыңынга Урана Хүр-оолду чурттадып каан бис—деп, комендант Галина Кыргысовна биске чугаалады. — Урана бажың ээлекип, азаланы бергендир дээш, ада-иезиниң кыдыңче көжүп чоруй барган. Бажың ынчаар ээн арткан. Ээн турар 12 квартираның дугерезинге ордерлер бижиттинген. Ынчангаш ээлери мында чурттавайн-даа турар болза, бажың өртээн тыртып ап турар бис.

- Бир ээн турар бажыңга КМК-3-түң ажылчыны Владимир Енвак чурттап орган. Ооң ол амыдыралының аайы-биле Ийи-Талда чурттай берген. Бажыңны септеткеш, дужаап тар дээрге аңаа чурттаар кижи тывылбаан. Чурттар кижи тывылбаанда септеп каарга, база-ла соңгаларын бузуп, иштн-даштын тонап каап тар болгай.

Ол бөгүн-даа аңаа чүве-дир. Хайыраканда хөй-хөй ораалдерлиг ийи каът бажың безин ээн турар болгай!

Хайыракан кедээ Соведин-ге келгеш:

— Силерде бажың оочуурунда чеже кижи турар-дыр?—деп айтырдывыс.

— Бажың оочурлаан улус бисте чок —деп харыы дыңнадывыс.

— Силерден ырак эвесте үш бажыңның тудуун тудугжулар удавас доозар деп барып-тыр. Аңаа кымнар чурттаар ирги?

— Мен чурттаар мен дээш ону былаашкан улус-даа чок ийин. Кедээ Советтиң бо харыыларын ёзулут-ла коммунизм үезиниң чугаазы-дыр деп үнеледи-вис.

Хайыракан дээрге бажыңнары арта берги дег бичии сууржугаш эвес болдур ийин. Мында 685 өрегеде 3391 кижи чурттап орар. Ооң чурттакчыларынга хамаарыштыр «Чурттаар оран-сава—2000» программа күүсеттингени ол бе?

Мында турлагжаан тудуг организациязы Хайыракан суурга ам-даа чурттаар 40 квартира тудар деп турарының дугайында чугааны совхоз директорундан дыңнадывыс.

— Суг адаанга барган черлеривис дээш когаралды эгидеря-биле биске 4 миллион рубльди мелиоративтиг тудугларын кылыр деп барган —деп, директор Маадыр-оол Доңгак биске чугаалады. —Ол системага ажылдаар кижилерниң чурттаар оран-савазы кылдыр алдан квартираны тудуп бээр кылдыр төлевилээн. Ооң 20-зин Шагаан-Арыг хоорайга, арткаларын маңаа тудар. Мында чурттаар оран-сава четчир болгаш артар, ынчангаш бажыңнарның чамдызын Ийи-Тал биле Арыг-Бажыңга тудуп бериңер деп чадап кагдым. Ол ийи суур суг адаанга баар зонага хамаарышпас дээш хоржок боор-дур. Ол суттарылга системаларынга дөмей-ле хайыраканчылар ажылдаар, ынчангаш бажың тудар дээн акшаны суурувус чаагайжыдылгазынче чая тудуп алган болзувусса, кедергей-ле эки болур ийик!

Чүү дээр боор, бажыңбалтат Хайыраканда, шынап-ла, тоңтуп-чайдып тыдар-дыр. Ол хирезинде бир чүвени үнелеп билбезивис кончуг. Бо хире улуг суурда совхоз столоваязы чок. Национал чемнер белеткээр кооператив тургузуп алыр дээш бир херээжен кижи 2-3 чыл буруунгаар дыка-ла кызып турду, ынчалза-даа аңаа бажың тускайлап бербээн болгай. Ооң уржуундан ол кончуг эки идея өлүп кагды.

Хайыракан суурда бажыңнарның ёзулуг ээзи чок. Бир болза ол бажың КМК-ның-дыр дээр, чок болза, кедээ Совет совхоз дирекциязынче, сөөлгүзү мурнукузунче чая кагжыр. А шыны-биле алыр болза ээн туттунган, септеттингн бажыңга кым чурттансавас боор. Дыка көвей бажыңнарның эдилели багай. Садогороду хөлбеңейнип турар бажыңнар эвээш. Хайыраканчыларның чамдыызынга бир черден бажың айтып бээрге, «Бо кудумчуга чурттавас мен», «Алдыы-Шынаа улузунуң аразынга барбас мен», «Топтен ырак-тыр» дээш даңдап орар.

«Красноярскгэстудут» силерге кезээде бараан боор турбас эвеспе, хайыраканчылар. Чок чүве дээш улуг тынып орбайн, бар кежикти үнелеп көрүңер.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ.
Тыва АССР-ның улус депутады.
Март КЫРЛЫГ-КАРА.
«Улуг-Хем» солунуң.
Анай-оол ДАРЖАА.
Тыва радионуң. Кодур-оол ОЮН, «Шын» солунуң корреспондентилери.

СУДАЛДЫГ ХОЛУ-БИЛЕ ТУДУП; СУГЛУГ КАРАА-БИЛЕ КӨРЗЕ...

Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчы чону 10,5 муң, хоорай боду туттунганындан бээр 16-17 чыл чедип турар. Мынча чылдар эртсе-даа, район төвүнде бо хүннерге чедир ында Культура бажыңы, уругларның музыка школазы, пионерлер бажыңы, спорт тудуглары туттунмаан. Чаа-Хөл, Үрбүн, Кара-Тал, Эйлиг-Хем, Кок-Чыраа, Алдыы-Шынаа суурларны кожуурерде кордүнген акша-хөреңгини кымнар, канчаар чарыгдап турганыл? Мынча чылдарның иштинде социал-культура албан черлериниң оода чаңгызы-даа түте туттунуп шиитпирлеттинмээнил? Мен бодаарымга, ол үеде ол хире улуг девискээрниң тудуу Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, районнуң совет, партия органнарының кичээнгейинге турганы билдингир. Бо-ла айтырыгларны соңгулдалар мурнуу чарынында чагыг кылдыр РСФСР-ниң КП-ниң рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарга-даа кирип турдувус. Олар районнуң социал-культура албан черлеринче кичээнгейни угландырып, акшаландырыышкын айтырыгларын шиитпирлээрин аазап турган болгай. А кажан мандатты холга аптарга, оларга изиг-даа, соок-даа эвес апарганы бисти элдепсиндирип турар. Районнуң культура килдизиниң эргелекчизи В. Н. Доңгур-оол ол ийи удуртукчудан аңгыда, районнуң удуртулгазынга, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Оржакка, РСФСР-ниң культура министри Ю. М. Соломинге ийи удаа айтырыгны тургузуп четкен. Хомуданчыг чүүл, кайы-даа, кандыг-даа удуртулгадан харыы чок болуп турары. Ооң-биле чергелештир районнуң чамдык удуртукчуларының бисти деткиир хамаанчок, дужамык болуп турары.

Ырак-даа эвес сөөлгү үш чылдың чурттал газын көрүп көрүңер даан. Беш каът бажыңнарның адаккы подвалынга, ол-бо албан черлериниң бичии тар өрээлдеринге үндүр-киир кыстырып, артык кижилер боор келдиви[?]. А сөөлүнде «Тываның 40 чылы» кинотеатрның бичии өрээлчигежинге ажылдап келдивис. Ооң айда хөлезини— 1.700 рубль. А чылда чеже-дир, санап көрүңерем, чеже-дир. Мынча акша-биле чүнү-даа садып, кылып ап болур ышкажыл. 1990 чылдың ноябрь айдан эгелеп, ол өрээлден база хосталыр ужурга таварыштывыс. Чылдагааны ында ажылдап орар бухгалтерия аппарадынга «шаптыктыг» болганывыс. Оларның шыжыттып турары база шын, бистер ону база билип турар бис. Херектиг ужуру чүдел дээрге, ол-ла өрээлге янзы-бүрү бөлгүмнер, хоорайның ырының болгаш танцының «Улуг-Хем» ансамблиниң болгаш өске-даа хемчеглерге репетиция, ажыл чорударывыска ыыт-шимээнниг, даашты болуп турары.

1989 чылда хоорайның райпо баштаар черинге хамааржыр садыг кылыр дээн бажыңны түр када берген турган, оон ол девискээрниң чурттакчыларындан районнуң партия комитединге, райкүүскомга хомудалдыг чагаа келген. Ында айыткаы: ол девискээрге садыг херек боор турары, культура ажылдакчыларын ынаар шуут киирбезин дилээн, чүге дизе хөлзээзиниг. Ынчалза-даа хайлыг ол садыг бо хүннерге чедир ажытпаалда кирбээн.

1990 чылдың август айда база бир хөделишкинни кылдывыс. Шагаан-Арыг тудуг комбинадының удуртулгазының чөпшээрели-биле, ол-ла комбинатка хамааржыр 4-5 чыл хагдынган ниити чемненилге черин РСФСР-ниң КП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин, районнуң күүсекчи комитединиң даргазы Б. С. Седей, райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи В. Н. Доңгур-оол үжелээн чугаа чоруртканының түңнелинде районнуң Культура бажыңы кылдыр септедип алырын дугурушкан болдулар. Бистер-даа амырап, ийи билекти сывырыңгаш, ийи хүн ажылдап чорувуста, райпо баштаар чериниң ажылчыннары келгеш, «Кооператив столоваязы кылыр чер-дир, ажылчыннар соксатпаңар дээре боор» деп негелде кылды. Бригадири кижиге чүвениң ужур-чөвүн тайылбырладывыс. «Райпо баштаар чериниң даргазы Н. А. Черепанов райкүүском даргазы С. Б. Седей-биле дугурушкан чүве» деп мыңдыг. Айтырыгны тодарадыры-биле В. Н. Доңгур-оол эш Б. С. Седейге четкен. «Ынанганының бажын ыт чизин, ыңгыржактың бажын өрт чизин» дээн ышкаш, В. Н. Доңгур-оол дыңнап орда-ла, телефон дамчыштыр чөпшээрежилгени В. А. Черепановка берип олурар дарга боор-тур.

Элдеп аа, аазаан сөзүнге ээ-даа болуп шыдавас аан. Ол ниитиниң чемненилге чери кылыр дээн чери ам-даа ээн хевээр турбушаан ийин.

Ам канчаар, черле оран-сава чок улус база-ла Шагаан-Арыг тудуг комбинадынга хамааржыр, ээн кагдынган чурттал га бажыңын септеп, иштин таарыштыр кылып алдывыс, ам чүгле чылыг кинрери арткан.

Материалдыг бааза мындыг-дыр дээш районнуң культура ажылдакчылары аңаа олурбайн турар. Хоорайның организациялары, бүдүрүлгелери-биле харылзаавыс бижыг. Республика хемчээлдиг көрүлделерге (харын-даа РСФСР-ниң) киржип, лауреат, дипломант аттарга-даа төлептиг болгуладывыс. Бо чедиишкиннер ында ажылдап турар кадрларның кызымак күш-ажылы-дыр.

Бо бүгүге Культура министерствозунуң хамаарылгазы кандыгыл? Бодалымны, дүвүрелимни республиканың XXIII партия конференциязының индиринден база илереттим. Конференция соонда каш хонганда, культура министри Ч. Ч.-Д. Ондарга кирип, «Культура» программазын ажылдап кылырын, ол кылырда республика хемчээлдиг улуг чыышты чып, культура ажылдакчыларының санал-оналын, сүмезин дыңнаарын сүмеледим. Мээң ол бодалдарымга, сүмелеримге арай-ла тоомча чок, ынча хөй кижини чыырындан шүүтсүнер дарга болду. Айтырыгны чедимчелиг шиитпирлээр деп бодаар болза, чоннуң үнүн дыңнаавы дээрс.

«Культура» программазынга хамаарыштыр телевиделди ажылдап кылып алган бис. Ынчалза-даа мындыг байдалга ону амыдыралга боттандырары берге-дир. Мен бодаарымга, районда эгелээш, республика удуртулгазынга чедир демниг хөделишкин, чогаадыкчы чорук херек-тир. Бижимел-биле чуруурга культура амыдыралы мындыг-дыр, а дыңнаарының орнунга көргени дээре дижир, культура министри Ч. Ч.-Д. Ондар, ооң оралакчызы А. М. Аракчаа амыдыралывысты судалдыг холу-биле тудуп, суглуг караа-биле көрген болза...

Николай ТАНЗЫН.
Шагаан-Арыгның «Культура бажыңының» директору.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Январь 15-тен 21-ге чедир республика девискээринге аңгы-аңгы кем-херек үүлгедиишкиннери болган. Оларның аразында мага-ботка кемдээшкин чедирген чоруктар, оорлаашкын болгаш чижек садыглаашкыннар база бир кол черни ээлеп турар.

Январь 20-де 8 шак үезинде Каа-Хем районнуң чурттакчызы, «Строитель» кооперативтиң каннакчызы 42 харлыг Анатолий Шульгин ол-ла суурнуң 26 харлыг ажыл чок чурттакчызы Эдуард Глушковту боолап өлүрген. Э. Глушков дээрзи чолдайты кескен боо-биле А. Шульгинниң бажыңының соңгазынче ийи катап боолааш, оон соонда соңгалан кирерин оралдашкан. Оон халдаашкыныңдан камгаланып, бажыңның ээзи ийи адыр, 16 дугаар калибрлиг боодан оон бажыңче болгаш херээжче боолаан.

А. Шульгин Каа-Хем райкүүскомунуң ИХК-зинге боду чедип келген.

Январь 16-да 9 шак үезинде Кызыл хоорайның Тока кудумчузунда «Донмассут» автобус доктаар черинин чанындан 33 харлыг Александр Сандактың өлүг мөчүзү тывылган. Ол боостаазынче бижентедип өлүрткен болган. Когарган кижиниң ажылдап турганы организациязының тракторизи 27 харлыг Виктор Куулар туттурган.

Январь 18-те 17 шак үезинде Чадаанада районнуң төп эмнелгезинге 6 харлыг уругнуң өлүг мөчүзүн эккелген. Ол шахтёрлар суурунуң чанында дагжыгаштан чуңгулап бадып тургаш, артип бар чыткан машинаның соңгу дугуюнуң адаанче кире берген. Чөөн-Хемчик районунга хамааржыр 66-10 ТВЛ күрүне дугаарлыг ГАЗ-53 машинаның чолаачызы Ч. Д. Тюлюш уругну эмнелгеге эккелзе-даа, ооң амы-тынын алыр арга чок болган. Чолаачы ээрзар болган.

Январь 16-да 20 шак үезинде Бий-Хем районнуң Өөк суурундан 1,5 километр черге 30 харлыг Нина Дамбаның өлүг мөчүзү чыткан. Ону машина-биле таварааны илерээн. Тываның электри четкилеринге хамааржыр 94-59 ТВЛ дугаарлыг КамАЗ-5410 машинаның чолаачызы В. В. Апшитаев туттурган.

Январь 17-де 23 шакта республика эмнелгезинге Кызыл районнуң Элегес-Аксы суурдан хөрээнче бижектеткен 15 харлыг Даңзычы Хомушкуну эккелген. Ону кудумчуга бижектээн болуп турар. Истелге чоруп турар.

Январь 17-де 8 шак үезинде «Жильё» кооперативтиң даргазы В. А. Гавриленкодан хоорайның ИХК-зинге билдириишкин кирген. Ооң бижип турары-биле алырга, 17-ниң дүнезинде билдинмес кижилер кооперативтиң турар оран-савазынче дүлгүүр таарыштырып киргеш, сигнализацияны ажылдавас кылдыр үрээш, сейфтен 15 муң рубльди оорлаан болуп турар. Шалыпкын бөлүк ол талазы-биле ажылдап турар.

Ол-ла хүн Кызыл—Сарыг-Сеп оруунга 72-14 ТВЗ дугаарлыг ЗИЛ-130 машина аңдарылган. Чолаачы Владимир Матонин Кызылдан водка чүдүрүп алгаш бар чыткан. Когаралдың түңү 2 муң рубль.

Эрзин районнуң Нарын суурга январь 20-де билдинмес кижилер аъш-чем магазиниң шоочазын үреп киргеш, аъш-чем, таакпы айлаан оорлаан. Кайда-даа ажылдавайн турар 15 харлыг Начин Нордуп биле 18 харлыг Баян-оол Мижик туттурганнар.

Январь 20-де Кызыл хоорайның Интернациональная кудумчузунда 52 дугаарлыг бажыңның чанындан Ю. Любимовка хамааржыр 18-38 ТВЖ дугаарлыг М-412 машинаны оорлап мунган. Кызыл хоорайның чурттакчылары 28 харлыг Ю. Хууракай болгаш 22 харлыг А. Очур туттурганнар. Оларны тудуп алганда, машинаның радиоприёмниги чок болган.

Январь 15-тен 21-ге чедир Ак-Довурак хоорайга ИХМ-ниң болгаш Ак-Довурак хоорайның милиция салбырының ажылдакчылары 2 токсикоманны, 6 анаша тыртып турган назы четпээнерни, 7 ээрипк чолаачыны туткан. 28 соок чепсекти хавырган, 10 литр самогонну болгаш 1 самогон аппарадын хураан. 7 хулиганны, 35 ээрипк кижини туткан.

Мария КУЗЬМИНА.

Балетче чалап тур

Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга:

1991 чылдың январьның 26, 27 хүннеринде

чаңгыс кежегелиг балеттер кежээзи;

эң баштайгы көргүзүг

ПРОГРАММАДА:
А. Чыргал-оол. «ОТТУУШКУН»
П. Геккер. «ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ БОЖЕСТВУ»

Эгелээри: 18 шакта.

Тываның күрфилармониязы

Конкурска киржинер

Ыры болгаш хөгжүм херекселдериниң «Аян» ансамбльнге ажылдаар күзелдиг сыгыт-хөөмей күүседикчилерин шилип алырының конкурузун (чыылдазын) филармония чарлаан.

Конкурс 1991 чылдың февральдың 4-5 хүннеринде Тываның күрүне филармониязының бажыңынга эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

Дыңнадыг

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези республиканың бүдүрүлгелеринге болгаш чурттакчыларынга хөмүр-даш бээриниң чаа чурумун дыңнадып турар: неделяның 1-ги хүнүнден 5-ки хүннеринге чедир 8-00-дан 20-00 шакка чедир; 6-гы болгаш 7-ги хүннеринде — 8-00 шактан 18-00 шакка чедир ажылдаар.

Телевидение

ЯНВАРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 7.00 Мультфильмнер. 7.15 Бүтүндеге спорт. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Силерниң үнер үенер. артист. Игорь Бриль ойнаар. 8.30 «Калышыл». 9.00 Медээлер. 9.15 Озал-ойдак чок шимчээшкин. 9.45 «Сес». 11.45 Эстрадалыг концерт программазы. 12.15 «Тамыдан». Барымдаалыг публицистиг фильм. 1-ги фильм. 13.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. «Чер кырының хевири». 3-кү сериязы. 14.15 «Будулчак кижи». Уран-чечен фильм. 15.45 Медээлер. 16.00 Диснейлэндиде кайгамчык чүүлдер. 17.00 «Ынчыг азы хөглүг-дүр бе?». Культура, чаңчылдар, мозү-шынар. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Дон Сезар де Базан». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.45 Фигурлуг чүңгулаашкын. Европа чемпионады. Хостуг танцы. 22.30 «Сактышкын». 01.00 «Ады чок сылдыс». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 02.05—02.40 Фильм-концерт.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Ужуп чоруур таваактар: дыңнатпааны бараалгал». 8.55 Барымдаалыг фильмнер. 9.45 Дзюдо. ССРЭ чемпионады. 10.15 «Өг-бүле». Телепрограмма. 11.15 Арена. 12.15 Э. Элгар. «Аллегро» интродукция. (Польша ТВ-зи). 12.30 «Киносерпантин». 14.00 Видеоканал. «Кады ажылдажылга». 17.30 «Кадар он бир». Россия ТВ-зиниң программазы. Чапсарда — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45—01.35 «Киносерпантин».

ЯНВАРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртен». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программазы. 11.30 «Дириг амытаннар оранында». 12.30 Делегатскаяда музей. Кыргап-ава аптаразындан кайгамчык чүүлдер. 13.00 «Кедээдеи дамчыдылга». 14.00 «Хөгжүмнүг киоск». 14.30 «Вездин» программа. 15.00 Медээлер. 15.15 Мультфильм. 15.30 «Мастер, Маргарита. Испан дылдан хостуг очулга». Барымдаалыг фильм. 15.40 «Марафон—15». 16.55 Улуг-хүнниң променад-концерти. 18.35 «Уолт Дисней көргүзүп тур». Мультсериал. 19.25 «Кышкы вишня». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Фигурлуг чүңгулаашкын. Европа чемпионады. Хостуг танцы. 22.45 «В. Е. Леонтьевтиң концерти. 00.00 «Бир катап Кускова». 00.35 «Ады чок сылдыс». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 01.40—02.20 «Чаашкынның аялгазы».

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 «Ужуп чоруур таваактар: дыңнатпааны бараалгал». 9.20 Дзюдо. ССРЭ-ниң чемпионады. 9.50 «Илья Эренбург». Барымдаалыг фильм. 10.35 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. «Дейтройт Пистонс» — Чикаго Буллз». 11.35 «Азияның үнү». Эстрада-хөглээшкинниг программа. 13.30 «Чер бар турган». Барымдаалыг фильм. 13.50 «Браво, артист! Евгений Леонов болгаш өскелер». 15.15 «Кадар он бир». 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 «Планета». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Шанак спорту. Делегей чемпионады. 21.00 «Үе». 21.45 «Авторжу телевидение». 23.30—00.20 Шанак спорту. Делегей чемпионады.

ЯНВАРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Контакт». Барымдаалыг фильм. 9.15 3 сериялыг уран-чечен телефильм. «Каттырып чоруур кижи». 1-ги сериязы. (Франция). 10.30 «Үениң көрүкчүзү». Телефильм. 11.15 Мультфильм. 11.30 «Ыры дугайында сактыышкыннар». 12.00 Медээлер. 12.15—14.15 Фигурлуг чүңгулаашкын. Европа чемпионады. Көргүзүглүг оюннар. 15.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 10-гу сериязы. 15.55 «Далай-биле шылгаада». Телефильм. 16.25 Концерт. 16.40 «Вентспилсиниң порт чанында заводу». 17.10 Уруглар шагы. 18.10 Дж. Гершвин. Симфониялыг концерт. 18.30 Медээлер. 18.45 «Бис болгаш экономика». «Конверсия: маңаашкыннар болгаш түңнелдер». 19.15 «Чемпионнар-биле кады». 19.30 «Контакт». 19.45 «Каттырып чоруур кижи». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 Фигурлуг чүңгулаашкын. Европа чемпионады. Көргүзүглүг оюннар. Болгариядан дамчыдылга. 23.45 «Бистиң дачавыс». Уран-чечен телефильм. 01.10 «Делегатская-да музей». 01.35—02.40 «Бирги одуругже билет». «Хөгжүмнүг гороскоп».

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Вера Мухинаның чагыы». Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. А. С. Пушкин. Роман «Евгений Онегин» иллюстрацияларда болгаш хөгжүмде. 9.05 Итали дыл. 10.05 Эрудиттерге шенелде мергежилгелер. 10.50; 11.40 Биология. 7 класс. Ховар үнүштерниң камгалалы. 11.10 Орус чугаа. 12.00 «Ытты сававаска хемеде үш кижи». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 14.05 Фильм-концерт. 14.50—15.50 «Планета».

КЫЗЫЛДАН

17.35 Уругларга фильм. 18.00 «Тыва черде». 18.35 Медээлер. 18.40 «Ажык чугаа». Амгы үеде садыг ажылдакчыларының сорулгаларының дугайында дамчыдылгага Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң садыг талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы В. Х. Сүге-Маадыр, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң кидис эргелекчизи К. Х. Шавыраа, садыг министриниң оралакчызы Д. Н. Сат, республиканың херегленкчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызы М. О. Моңгуш олар киржип, чоннуң айтырыгларынга харыылаар. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Россияның бойдус чурумалдары». 21.00 «Үе». 21.45 Коллаж. 21.50 Эстрадалыг концерт. 22.20 «Чаңгыс катап ээр чер». Уран-чечен телефильм. 23.30 Ниити ыры хөгжүмнүң концерти. 00.35—01.55 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Химик».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.35 Мультфильм. 17.40 «Чурттаар, угаап-бодаар, ынакшыыр». Телефильм. 18.30 Вивальди-оркестр ойнаар. 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Мастерлер дугайында хоөар чугаалап турар бис». 19.45 Улусчу аялгалар. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва ТВ» коммерциялыг телекомпания.

ЯНВАРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чугула репортаж». 9.15 «Каттырып чоруур кижи». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.25 Уруглар шагы. 11.25 «Ичкерия — мээң ырым». 12.00 Медээлер. 12.15 — 13.35 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Химик». 14.45 «Чугула репортаж». 15.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». 11-ги сериязы. 15.55 «Тиилекчилер». 16.55 Телефильмнер. 17.55 «КОАПП. «Симбиоз». Мультфильм. 18.15 «Дипломатчы эвес беседалар». 18.30 Медээлер. 18.45 Уругларның хөгжүм клуву. «Алдын чоос». Болонья хоорайга (Италия) ыраажыларның делегей конкурузу. 19.45 «Каттырып чоруур кижи». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 «Муслим Магомаевтиң бажыңынга Марио Ланца-биле ийи кежээ». 23.15 «Кинопанорама». 00.45 «Фарятьевтиң хоозун сеткиишкиннери». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 01.55 «Галатея». Фильм-балет. 02.50—03.45 «Чалбышталган сагыш-сеткилдиң ритмнери». Телефильм.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Чурукчунуң амыдыралындан». Телефильм. 8.35; 9.35 Хөгжүм. 4 класс. П. И. Чайковский. «Чыл үелери». 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Үнүштүң чемненир ээри. 10.55 Компьютер-биле чугаа. 12.05 «Азияның үнү». Эстрада-хөглээшкинниң программа. 14.00 Ритмиг гимнастика. 14.30 «М. Горький. Чыыдар, хонуктар». Телефильм. 15.00 — 15.20 Концерт. 16.40 Уругларга фильм. «Гулька». 17.05 Ритмиг гимнастика. 17.35 «Дашта аялга». 18.05 «Лада» Англияда». Телефильм. Даштыкыда совет машиналар дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.45 Айтырыглар, харыылар. 19.00 Медээлер. 19.05 «Азия тову». 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.55 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.10 «Тандыр, арча, от». Телефильм. 20.30 А. Дольскийниң киржилгези-биле фильм-концерт. 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 «Русофилдер деп кымнарыл ол». 23.00 Мигель Чавес (Куба) чалап тур. 23.45—01.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Крылья Советов»—«ЦСКА».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 А. Софронов. «Чүрекке кеземчиишкин». Телешии. 19.55—20.10 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

ЯНВАРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажыл-херекчи курьер». 9.15 «Каттырып чоруур кижи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.40 «Хүрээже орук». Концерт-очерк. 11.00 Мультфильм. 11.15 «Муслим Магомаевтиң бажыңынга Марио Ланца-биле ийи кежээ». 12.00 Медээлер. 12.15—13.45 «Кинопанорама». 14.55 «Ажыл-херекчи курьер». 15.10 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 16.00 Уруглар шагы. 17.00 «Тамыдан» барымдаалыг публицистиг фильм. 2-ги фильм. 18.30 Медээлер. 18.45 Хөгжүм эртемнери. Ф. Шопен—Прелюдиялар. 19.30 «Каттырып чоруур кижи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Телескоп». 23.00 «Муслим Магомаевтиң бажыңынга Марио Ланца-биле ийи кежээ». 23.45 «Фарятьевтиң хоозун сеткиишкиннери». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 01.00 Садовскийлерниң артисчи династиязының дугайында телефильм. 02.10 — 03.10 Фильм-концерт.

ИИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 3 класс. Кайгамчык шиижитеш. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. М. Горький. «Чаш чорааным». 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 «Камгалал биржи» деп бөлүктен. «Фрянсеский копаларь». 13.50— 15.20 А. Софронов. «Чүрекке кезиишкин». Телешии. 16.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «...ырылары». 17.15 «Бо аадептиг шведтер». Дестевос хоорайның спорту амыдыралының дугайында. 17.45 Россияның барымдаалыг фильмнер экраны.

КЫЗЫЛДАН

19.10 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Хөгжүм телеабонементизи. «Виртуозтар». 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 «Геннадий Гладков». Фильм-концерт. 23.05 — 00.15 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.10 Мультфильм. 19.40 Россияның парламент медээчизи. 19.55 Коллаж. 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

ЯНВАРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Сети любви» (Индия, 2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

Видеозал: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Волшебная лампа Аладдина» 9.20, 12.50, «Вундеркинд» (фантастика) 11.00, 14.30, 20.00, «Гибель черного консула» 16.10, 18.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ангелочек» (АКШ, 16 харга чедир) 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Друг бедных» (2 сериялыг, Индия) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

ЯНВАРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сети любви» (Индия, 2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

Видеозал: «Крестный отец» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Волшебная лампа Аладдина» 9.20, «Вундеркинд» (фантастика) 11.00, 12.50, 14.40, «Берег спасения» (2 сериялыг) 16.30, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «История о принцессе-пастушке и ее верном коне Фаладе» 12.00, «Ангелочек» (АКШ, 16 харга чедир) 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Марья-искусница» 10.00, «Друг бедных» (Индия, 2 сериялыг) 11.20, 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Не хныч, белочка» 13.00, «Родной ребенок» (2 сериялыг, Индия) 14.20, 16.50 шактарда.

ЯНВАРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сети любви» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Лавинный экспресс» 9.20, 11.30, 13.30, 19.20, «Программа» Анатомия ужаса» (2 сериялыг) 15.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «По щучьему велению» 9.00, 12.10, «Вундеркинд» 10.20, 13.30, «Берег спасения» (2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ангелочек» (АКШ, 16 харга чедир) 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Конец атамана» (2 сериялыг) 16.30, 19.30 шактарда.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ОВУРУ

Хейе чаштан төрээн нем — Тыва черим,
Кезээ-шагда овуруң мээ уттундурбас.
Аа сүдүн ишкээн болгаш эмиэзи-даа бол,
Аванга дег, артык ынак төлүң-дүр мен.
Сенээ, Тывам! — Чүге ындыг чүден артык,
Сеткил-ханым дамырындан ынак мен аан.
Аваайымны, амыраамны, чырык хүнну
Авыралдап шаннаан болгаш эргим боор сен.
Кожайлаңган тайгаларың меңги доштуг,
Кажарадыңаан булуттарың хевең ышкаш,
Шуран баткан судактарың дамыр хан дег,
Чурттагавыс өргээзи дег не черим.
Оттуг чүрээм ханызындан сени ырлап,
Омакшылым ширайынга хей-аът кирип,
Чаптыг ескен ыяжыңны чаламалап.
Чажыым өргүп, сүзүүм тудайн, мээң Тывам.
Хайыралыг сени-ле дээш чүрээм ыстап
Халаажырап, ындарай бээр төлүң боор мен?
Соккан чүрээм тыныжында үнеш болгая.
Чогуң чүнүл? — эким ол бе, багым ол бе?
Орап чокта кижи болур шаам бар бе? —
Оглуң болган — кежиним улуу эвес деп бе?
Сенден ырап, азып-тенип, улчузумза,
Черлик ыт дег, үнем чиде бербес деп бе?
Төрел чонуң аалгалыг ырың тудкан,
Төрел чонуң чаңкчылыг ижин кылгап,
Төрел чонуң дайынчы боол дыжыл туткан —
Төрел бодуң мөңге-дир сен, ескен черим.
Омакшылым — Тывам, сенээ ынак-тыр мен.
Оглуң болуп төрүттүнген — өөрүшкүм-дүр.
Ынакшылым ындынналы улам кынсын,
Ырым, шүлүүм аалганга демин катсын.

Каң-оол ЧҮЛЬДҮМ.

ТУТТУН, ЧЕЧЕК

Туттун Чечек, не төрээн аажы-чаңын
черле салба.
Турамыктар, адааргактар, «чаңназа-даа»,
муңгарава.
Чылаңныы дег, хоран сиңген, узун дылын
карапнаткан,
Чылбысказыг, ийи-чаңгыс кижилерден
сезниме-даа.
Кара сөстен дошкууртаныр, хая-даш дег,
кадытланма,
Халбактанчып кады чоруур эштериниң
нүүрүн бода.
Чүгле чаңгыс ижиң-биле кежик-чолуң
черге кагбайн,
Чүрээң одун өжүрбейн, идегелге
бүзүреп чор.
«Чоюң чоорган, хөйүң хөйлен», ынапып чор,
кошкак болба:
Човаг-шылаан сертедип ап, күчү-күжүң
харамнаниз.
Аас-кежиң үнер дөзү — ынакшылды
найыралды
Айдың черге чүрээң-биле кожуп алгаш,
туттун, Чечек.

Чечекмаа СААЯ.

Бай-Тайга район.

Уваа, солунун аа!

Кижиниң эң-не хүндүлүг чеминиң бирээзи — тараа. Ону аңаа көөрге аажок бөдүүн ышкаш сагындырар. А херек кырында ол дээрге нарын органиктиг будумелдерден — углеводтардан, үстерден, ферментилерден, витаминнерден болгаш өске-даа чүүлдерден бүткен. Ооң составында кремний, барий, стронций, демир, коргулчун, титан, цинк, хром, никель, кобальт, чес, натрий, калий, марганец, алюминий база бар.

* * *

Чер ортузу далайының чурттарының девискээрлеринден бүзүн шагда тараа шыгжап турган оңгарларны (ураганнарны) археологтар тыпкан. Оларны тейлериниң белинде каскаш, оңгарның дувунге саванны өрттедип, кургадып ап, черниң довураан кадырып ап тургаңнар. Ооң соонда дувунге курган саваң чаткаш, тарааны ургаш, ону так дуглап каар турган.

Африкага база Испанияга тарааны сывы-биле кады шыгжап, уруп каап турган. Ындыг таварылгада ол 50-даа чыл дургузунда үрелбес.

Бурунгу Египетке тараа шыгжаар складтарны гранит-тен кылып ап турган.

Аяк шайны аартап ора...

БУУРАГА СҮРДҮРГЕШ...

Болган таварылга

Эрзин суурдан кырган-аваммның кыштаа шоолуг ырак эвес. Мен суурда школага өөренип турган мен. Ол аразында чадаг кижи кылаштаар чиңге кокпа оруук шөйлү берген. Дыштаныр хүнде кырган-авам сугга бо-ла чеде бээр чаңчылдыг мен. Бир-ле катап база, өөренген чаңым-биле, кырган-авам аалынга чеде берген он.

Ынчан кырган-авам суур кирип, аъш-чем, тыртар таакпы садып алыр дээш чорупкан турган чүве. Бис ойнап, амырап хүнзээн бис. Кырган-авам-даа сураг.

Дүъш-даа эрткен. Кырган-аваммның келир үези чоокшулаан, от салып, шай хайындырып, ам-на манап эгелээн бис. Чүнү-ле экизээр ниргип деп копдап-даа турар бис. Орайтай бергенде кырган-ававыстың бараанын ак харга илдеңи кончуг ырактан карапкын кестип келди. Шуут-ла чылар-чылбас элейтир чүве. «Аараан чадавас, кандаай чоор?» — дижип, кайтап кагдывыс. Мүн-не хоюндла сумукалыг хире.

Чедип келзе-ле: «турупдум, кончуг алчайган-кенгейген теве деп чүве көргеш, оон дескеш...» дээш кезек ыыт чок оруп алгаш, таакпы тыртып, соок шай пактапкаш, ам-на каттырып үнду. Кырган-авам ооң тавар чугаалап эгеледи. Бис оон эккелген чүвезин манап олур бис. Ол чигир-чимизин ам-на биске үлеп, каттырып, тавар чугаалап олур:

— Тевениң киргин үези боорга, оон коргар кижи болбас мен бе. Оон башка ооң коргуп чоорул. Суур бараны ажыттапы бергенде, бир хая корнуп кээримге, теве алчаңналыр чүгүрүп олур. Оон корткаш, маңнаптаттым. Хая корнуптеримгеле демгим чүгүрүп-ле орар. Ам черле буураам келгенне чүве-дир дээш, чүгүрүп-ле орган мен, шаг-даа тоңгеп, кырган кижи чеже-ле дылбайтыр боор, туруптум. «Дүмчүкка тулганда, бы-даа сугжу» дээш ышкаш оруук кырында улуг шөгжегер хөртүк харже үнген кире бердим. Шимээн чок чылыр мен. Илиитерим чүлдүну коступ чыткан боор он. Элээн болганда: «Бо кандаай шуваганчы чүвээл, кижиден дескешле турар. Бээр унуп кел, шанакка олуруп ал» — дизе-ле таныыым кижи үнү дыңнады. Оожум делиргетип ссюп унуп келдим. Демги буурам кайда боор, шанактыг теве көргеш, тургузу маңнап алган болдум, демги Соян-Кара акывыс оруук аайы-биле мени шанакка олуртуп алыр дээш чүгүрткен кижи бооптур ийин, он — деп бо-ла.

Бис — ол аалдың урулары кырган-ававыстың ол хоктуг, бичии ужуралын чир-шоп каттыржып шаг-ла болган бис.

Күнзенмаа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

КАРГЫШ

● Чечен чугаа ●

Ынчан бичии мен. Хоолааштың Арга-Бажында чайлагга бис. Кожавыс — Калбак даайым. Ооң мээң-биле чажыт оглу бар. Адын Чолдак-оол дээр. Аалывыстың мурнунда хем суу хөөлбектени берген. Ортулуктарлыг. Ында малдырган дээрге эдерик. Бистиң ойнаар черивистиң бирээзи ол. Хөй-даа эвес өдүректер база ол хөөлбекке, ортулуктарга турлаглаар.

Бир дүъште эжим-биле ойнап тургаш, канчангаш-ла көөрүвүске, талдар аразында өдүрек оолдары маңнажып, чамдыкта сугже кире халааш аштип каан чорук турлар. Чараштарын чүү дээр, оорталарын дургаар кара-кара дилиндектерлиг. Маңнажып турда шыпырацнаар.

— Ойт, көрдүң бе? Өдүрек оолдарын! — дидим.

Кижим мээң салаам уунче эдерти көргеш, чүве-даа тыппады.

— Кайы, кайы?

Мен аңаа харылавайн-даа, сугну мөлчүреди маңнаптаттым, Ортулуктарным оът-сигени терең. Чүдүрүк хире өдүрекчигештер кижиниң караанга көстүр-даа аргажок. Ооң кадында оларның өңү база сиген-биле домей.

Талдар сый тыртып алгаш, оларны аглап эгеледивис. Терек сиген аразын чүшкуп, пывыктап дыка-ла кызымак ажылдадывыс. Бичии чалгыннарын далбаңнатылаан, маңнажып, эжиндирген чаптанчыг куштар биске алдырар боор бе! Бир-ле дагш, тал сиген аразынче кире бээр, оон база-ла ушта ойладып алыр бис.

— Кым мурнап тудуп алыр эвес! — деп алгырган, эжимни мурнаары-биле шырбайып-ла тур мен.

Бичии-даа бол, чалгыныг чүвелер, барып-барып сугга туттурар боор бе. Сиген аразынга харын тудуп ап болур хире. Ынчангаш мен-даа оларны ынаар сывытаарын оралдажып тур мен. Шыпап-ла, бирээзин сугдап мөлчүреди үне халааш, сиген аразынче атпалайнып, датпадайнып халып кагды. Тудуп алган талым будуктуг болгаш белен. Оң холумну көдүргеш, мурнумда халып чораан өдүрекчигешче шурай-ла бердим. Бир каккан — куруг, ийя дүжүрген — ам-на өдүрек оглу далбая-ла берди. Амыраарымны чүү дээр, эжимни мурнапкан мен. Эрес-ле болдум аа! Өдүрек оглун тудуп алырымга, адыжымга арай-ла сыңмас. Ооң бичии чүрээниң согарындан хөрээ өгдегнээр. Хөй-даа чүве көрүп четтикпээн караа кортканындан, хорадаанындан менче коргунчуг көрдү. Даваннары-биле бар-ла шаа-биле дырбаңнады. Алгыра-дыр. Ол аразында иези база ужуп келген. Хөөкүйнүң дылын билир турган болза, та чүү деп мени, кончут өлүрүкчүнү, дорокини каргап, та чүү деп эрежип, чаннып турган. А өдүрек оглу та чүү деп турган. А дадай! Ам бодап кээримге, бажымның куйгазы сооланнаар.

Бичии чаш чүве мээң кара аспаамдан кайын үнер. Так тудуп алган мен. Дезип бар чыда, бир-ле чүвеге илдиккеш, барып уштум, өдүрек оглунуң эгилери ынаар-ла тырс-тырс кылынды. Чуура базып каапканым ол-дур ийин. Ооң карактары чоорту-ла шимдэнип, сулапал бады барды.

Хенертен менээ коргунчуг апарды. Сактырымга, ооң иезиниң чидиг дыргактары ээнимни дег апарган, шагжая берген, менче шурап кээр-даа ышкаш. Төлү дээш ол бодунуң амы-тынын-даа харамнанмас, оон каш катап күштүг, угааныг болгаш кажар дайзынынче — менче шурап-ла келгиге дег. Ол аразында база бир өдүрек аңаа каттышты. Өг-бүле-ле турган боор. Олар эмеглезе, дириг амытаннарның эң-не угаан-сарыылдыынга, дерзизинге, оптуг-кажарынга хамааржыр кижи амытанның телээзи — мени дескетпес-даа хевирлиг апарды. Ыкайбээр көргүледим. Кайнаар чаштына бээр чоор, чүнү канчаарыл? Буруум-на улуг, дерзии чоруку кылган сойлук мен. Ам кээп коргунсүртеп, сириңнейнип эгелээп мен. Чаңымда эжим ол үеде та чүнү кылып турган, чүйү бодаан, мен ону-даа эскербедим. Оң талакы холумда бичии амытанның, ам мени кээп дээриглеп ужуп, бодунуң дылында менче каргыш салып, ытлап-сыктаан өдүректерниң чаптанчыг оглунуң чүрээниң ханы ыяшаан, сорары безин ошпээн ышкаш-тыр! Сактырымга адыжымда от-кос тудуп алган ышкаш мен.

— Ээй, ээй, өдүректер! Буруулуг-ла болдум. Тевер болза теп каяар. Холумну сый теп каяар. Бо-ла холум-биле силерниң төлүңерниң амы-тынынга четтим. Ол менээ буруулуг, шаптыктыг чүнү-даа кылбады. Аваала ортулуунга ойнап, чемненип, ээремниге аштип турду. Мен... мен-не бук болдум!

Та чүге ындыг сеткил менээ хайыраан, а ооң мурнунда чүге холумну олче, бойдустуң төлүнче, арны берген мен аан! Чарашсынган болзумза, ону аңза-ла көрүп, чаптап турбас мен бе? А килеңим хайынган бе дээрге ол хөөкүй, чоокта чаа-ла шаразындан адырылган хензигбей, менээ чүнү кылып каан деп? Аваазының ачазының төлү — часкыгбайы болуп бойдустуң бир чарылбас кезээ, өөтемчейиниң төлү болуп каш хонукта чурттаан-дыр. Ам кээп мээң холумда, ол талаңы адыжымда ооң ыяг ханы сыстап дамнылаан.

Мени чүү албадааныл? Эжимниң мурнунга кончуг кижи боор мактаныры ол бе? Барып-барып кижи мактаныр чүве ол бе, чаш чүвениң эгилерин сый туткаш, бичии чүрээниң ханын сый тудуп алганым чүү ындыг улуг күжүл!

Дириг амытан — аң-куш көргеш, ону өлүрер-ле дээр хөөннүг, дириг бойдустуң эң-не дээдизи, чамдык кижилерде чүге ындыг болган чүвел, ону кым — бойдус азы бурган чадап кааны ол бе? Чүге? Мен чүге ынчан кара холумнуң күжүн хензиг чүвеге догей бергеним ол дээр силер, че?

Ол өдүректерниң — сеглеттинмес, солуттунмас кажыдалга таварыштыргаым ол амытаннарның ыысының, каргыжы кулаамга дыңа-ла үр дыңналган ийик. Караам шиңиптеримге, ол бүгү коступ келир чорду.

Ооң соонда өлче чагдавастаан мен. Кырган-аваымның «азалыг» дээри черлеринче баарындан күдүм үнери дег, ынаар чоокшулавастаан мен, Аа дадай!

Ол болуушкун ынчаар-ла эрткен. Ооң соонда кезек болганда, өөвүстүң хураганы бир хоюу читкен.

— Көрдүң бе, ол-дур, ындыг чоор! Эниргиө өдүректерниң «каргыжы» сенээ четкени ол болбас ийикпе, чүге ынчалчык сен? — деп, даайымның оглу Чолдак-оол ынча дээн болгай...

Бичии кижиниң бүзүрээчели, сүзүктүг аайлыг эвес, ынчан харын ылап-ла аңаа бүзүрээн мен. Бак чүве-дир деп өзулуг-ла бүзүрээн мен. Сөөлүнде харып тайгадан көжүп бадар чоокшулааныста, бир-ле хүн Бүүрээлерге хой кадарып чораааш, шырыштар аразынга сек көрген мен. Хоюмну хураганы-биле кады бөрү чип каан чораан. Хайыраан малым! Хураганымның чаптанчыы аттыг чүве, бичии кудуруун чайып-чайып, кижиниң чанынга маңнап келгеш, чассыыр, эргелеңир! Семиз мыыңай аажок. Та канчангаш оорүнден олар астыгып чыдып калган. Азы незиниң даваны сынган-даа чадавас, ол Бүүрээлерниң хоруму аттыг чер. Азы хураганы ынчалчык бе? Хөөкүйлерим бот-бодун каап чадашкаш, ааыг диштиг бөрүнүң аксынга киргеннер. Ол дээш — хоюм-биле хураганым дээш мен бөрүлерни бар-ла шаам-биле каргаап мен. Оларның сегин көрүп тургаш, караңтарым чажы мөңгүнейнип турган. Күлүгүр бөрүнү дээш диштеримни кыжыралы кызырып, сөөлүнде уугады берген кантаар эвес мен деп, ыжанып туржук мен. Ачамның уш адарын чүктептер кыдыр өзүп келзимзе, канчаар эвес мен адырам!

— Чок, ам-на моон соңгаар, бичии-даа дириг амытанга хол дегбес мен, амытынынга четпес мен. Оон башка каргыжы чеде бээр деп, ынчан даңгыраам бердим ийин мен. Аа богда, берге-ле чораан. Ам бо кээп, улуг ашак апаргаш, ол ийи болуушкунну кезээде сактып чор мен. Бойдуста бүгү-ле чүве аразында холбаалыг, харылзаалыг. Садыылыг, харылыг!

Седен ХЕРТЕК.

Бэгзийн Явуухулан Моолдуң сураглыг шүлүкчүлериниң бирээзи. Ол бистиң кожавыс Завхан аймакка төрүттүнген. Совет база моол улустарның найыралының ыраажызы. Ооң чогаалдары Совет Эвилелиниң иизы-бүрү улустарының дылынга парлаттынган. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черииниң Хүндүлел бижиктери-биле база шаңнаткан.

Моол шүлүкчү нарын болгаш солун амыдыралды чурттап эрткен. Ол 1981 чылда мөчээн. Боттарының кайгамчык чер-чурттажының ажыл, амыдыралын завханчылар бедии-биле үнелеп турар. Эрткен чылдың ноябрьда Улиастай хоорайга Б. Явуухуланның музейи ажыттынган.

ЧУРУКТА: Шүлүкчүнүң музейиниң ажыдыышкынының үезинде.

Владимир ДОНМИТТИҢ фотозу.

Сонуургактарга

ТЕЛЕФОН ДАМЧЫШТЫР...

АКШ-тың Вирджиния штадында Уинчестер хоорайның чурттакчызы Майк Малони элдептиг, харын ажыктыг ышкаш ажылды кылып эгелээн: кежээ орайта чедир безин удуп чадаан бичии уругларга телефон дамчыштыр удударының аялгаларын ол ырлап, ийзы-бүрү тоолдарны чугаалап турар. Ооң сөөлүнде демги бичии чаштар дораан удуй бээр. Ынчангаш хөй өг-бүлелер Малониниң кажар аргазын күзелдии-биле ажыглап, оон-биле херээлерин чарып, дугуржулгаларны кылып эгелээн.

ЭЛДЕПТИГ БАЛААШ

Япон национал дыг Кинити Иноэ деп кижи элдептиг балаашты бодап чогааткаш, бүдүрген. Резина болгаш пластинка холуксаазындан бүдүрген ол балаашты будуктуг карандаш-биле бижиттинген чүүлдерни арылдыр балаарынга бижигээр чугаалаарга, бижиттинген документилерниң изин узуткаарынга ажыглап турар.

УЛУГ БУТТУГ ХЕРЭЭЖЕН КИЖИЛЕР

Америк херээжен кижилерниң буду амгы үеде дендии улгадып турар апарган. Аңаа холбаштыр чүгле эмчилер эвес, харын идик бүдүрүлгелерниң болгаш магазиннерниң ээлери ханы сеткил дүвүреннин илергейлеп эгелээн. Эрткен чылын АКШ-та эң улуг буттуг херээжен кижи дөртен бир дутаарлыг идиктерни сураглап, чагып турган. А мырыңай чоокта чаа бир америк херээжен дөртен ийи дутаарлыг идиктерни магазиннерден садып алыр дээш чадап каап — шуут-ла тыппаан. Дөртен үш дутаарлыг идик кедер улуг буттуг база бир америк херээжен бажыңындан даштыкаар үнер арга чок болу берген. Бо элдептиг болуушкунуң чылдагаанын илередир талазы-биле «ажылче» хөй эртемденнер, эмчилер амгы үеде база-ла ханы дүвүрээшкин-биле шымныгып кирген.

(Парлалга арыннарындан).

МАРГЫЛДАА

Канчап чүве ийик, бир-ле катап Демир-Үжүк, Карандаш, Саазын, Будук, Үжүк, Балааш аразында аажок улуг маргылдаа үндүрүп-тур эвесле.

Чүнү-даа мурнай Демир-Үжүк кежээлеп үнген:

— Мен чок болза, Михалковтуң «Степа даайы», Бартонуң «Халышкылары» канчап бижиттине берген деп болаар силер.

Будук тура:

— Ээ та, сени аар, хөөкүйну Демир-Үжүктү, мен эвес болзумза, сен холгадаа туттунмас, кагып-сукцап, чалактап чыдар болдур сен ийин — диген.

— Че-не, кегүшпенер, сирер ийи чок даа болза, кымдаа тоовас дийин. Ижер суксун даа, ижээр чер-даа херегпевес болгаш мен-не шылай-дыр ийин дээш, Карандаш хаккыладыр каттырылаган.

Ол аразында кайыын чүве ийик, Үжүк бо кире халып келген. Ол оруу-кудуу көргүлээш, алгырган:

— Үен-дээн чүве маргышкан боларны-даа ынай. Чырык чер кырынга мен тывылбаан болзумза, силер шуптуңар кайыын келир, кайын ажыглаттынар силер. Мен дег ачылыг, мен дег ажыктыг чүве кайдал?

Ону дыңнааш, Саазын шалыр-шулур тура халааш:

— Демир-Үжүктүң девирзип, Будуктуң булганып, Карандаштың кавыыргап, Үжүктүң ужуургеп даа турган хереэ чүү боор. Силерниң шуптуңарның амыдырап чоруурунар чүгле менде болдур эвеспе — дээш, сыдырт кылдыр чыда дүшкен.

— Мактанмаңар, силер! — дээн соонда, Балааш бола машпайтыр хереп келген. — Бады-шынчы мен бар болгаш силерниң багыларны балап, чазыгарны чазап чоруур-дур мен. Оон башка хөйге чоңга ночу-ла болгай силер. Чазыг кылганнарны эдип-чазап чоруур мен дег болгаш, ынчап мактаныр чоруур болзуңарза эки-ле чүве-дир ийин.

Олар ол-ла ынчап маргыжып турда, Кижи чедип келген. Үжүк ону көре сал-ла утпаткан:

— Адыр-адыр, ха-думма! Шимээниңер шеглеңер. Кижи кел чор. Аңаа шынын тыпсып алыылынар.

— Ындыг-дыр харын. Кайывысты-ла ол ап алыр болдур, ажыктыывыс ол болзуң — деп, Саазын чарлык болган иргин.

Кижи сандайга олуруп алгаш, эжинче көргеш, имнепкен. Оон ийи бичии оол бир уруг кирип келген. Олар база-ла ында-чында олуруптганнар. Маргыжыкчылар аайын тыппайн, бот-боттарынче үзе кайгажып олурганнар.

Кижи олура, бажының кара дүгүн аткаар сүйбагылаап:

— Моңгуш, сен бо Үжүктү чатаптап номчу, оглум. А сен Чечек, Карандаш-биле чуруун чуру. Коля, сен демги шын эвес шыйыпкан уш-бөлүкну бо Балааш-биле балап каавыт, а бо Будукту аваңга аппарып бер. «Будуум төне берген» деп олурбадыве. Ынчангаш боттарынарга даа, менээ-даа шаптык катпаңар — дээш Демир-Үжүктү алгаш, Саазынга чүве бижээш олурупкан.

Олег СУВАКПИТ.

КРОССВОРД

Доора дургаар: 4. Сельдилер бөлүүнден улуг эвес балык. 5. Куш. 8. Өвүрде хем. 9. Тыва археологияның кеску шинчилекчилериниң бирээзи. 14. Орус улустуң эдилели, сава. 17. Тыва төрел бөлүк. 18. Эзер кезээ. 19. Маадыр-хоорай. 20. Эм шынарлыг үнүш. 21. Сураглыг индий кинорежиссёр, артист. 22. Частыр бүдүмел. 24. Болбазыраткан хем. 29. Эвилелдешкен республика найысылалы. 30. Хемниктиң адыры. 31. Мал төлү. 32. Дириг амытаннарның бир органы.

Узун дургаар: 1. Чөөн-Хемчикте суур, хем. 2. Тыва национал хөгжүм херексели. 3. Өөреникчилерниң бажыңга ажылы. 6. Бут сөөгү. 7. Хамааты дайынының маадыры. 10. Партияның, совет күрүнениң кеску ажылдакчызы. 11. Кеземче, сывашкыны, шииткел. 12. Балык. 13. Тыва национал чем кылырынга ажыглаар эдилел. 15. Боо кезээ. 16. Ак чем. 23. Азияда күрүне. 25. Даг кужу. 26. Улуг орус полководчу. 27. Эвилелдешкен республика. 28. Область төвү.

Кроссвордту зоотехник Шолбан МОНГУШ тургускан. Каа-Хем районнуң Дерзиг-Аксы суур.

ОЙНАЙ-СЫЛДАЙ

ЗАЛДА «МӨӨГҮЛЕР»

Культура бажыңынга хурал боор турда:

— Залда «мөөгүлерниң» хөйүн көрем — деп, бир ыр кожазын шенектей каапкаш, чугаалаан.

— Мында мөөгү тарып турар эвес. Ол чүнүл? — деп, эжи чүвениң ужурун билбейн, кайгап айтырган.

— Сээң баарында херээжен улустуң баштарында «мөөгүлерни» көрбейн ор сен бе?

Эжи ам-на чугаапың утказын билип каапкан. Кандыг-даа хурал-суглаага келгеш, кино-концерт-даа көрүп оргаш, херээжен улус бажында хилип кара киш, онзагай чараш ондатра, силиг кызыл дилги кештери бөрттерин черле ужулбастар. Ужуру ындыг дээр хөөнүглер. Ол, та кандыг чүве ийнаан. «Мөөгүлер» чамдык көрикчүлерге халалыг-ла баштар чүгле боорбалчыннаар ааоар чораан. Олар ону билзе-даа хөрчүй берген олургулаардыр.

ИИ ДАДАЙ

Хемчик ол чарынга бир малчын аалга мындыг чугаа болган.

— Ам база катап таптыг номчуп көрем, чүү дээн-дир?

— «Шалыпчылар шайладырынта өлүрер семис, терүвес донен иртген бээр-дир. Совхоз директору «С» — дээн-дир-ле.

— Ирт канчап төрүүр чүвел? Директорувустуң ийи караанын уу өскерлип, дылы «долгажы» берген орган боор. Черле ындыг дарга-ла болгай. Бир-ле чүвеге сылдаглап, эрге-дужаалын ажыглап алгаш, хөйнүң хоренгизинче көре тура-ла, холун сугар. Кончут-ла хоптак сеткилдиг дарга-дыр ам — деп, хомудаан сеткилин бирээзи чугаалаан.

— Даргалар ышкаш ындыг аас-кежиктиг болган болзумза, көрем. Чаглыг эът мундавас аап. Ынчалза-даа «Улуг хырын ээзин өлүрер» деп чугаа бар, ии дадай.

МАКТАПТАРГА...

Кускү дүжүт ажаалдазынга эрестиг ажылдааш чолаачы Хамнаарак район чемпиону болган. Артында-ла улуг өртектиг хевис-биле шаңнаткан. Оозун «чуур» дээш ол «өзеңгизи дыызый» берген өрү-куду кушталдырып-ла эгелээн.

Бир-ле оңгар черже шурады бээрге, машиназы малгашка кадалы берген. Пат боорда ону трактор-биле ушта тырткан. Ол үеде оон чамдык кезектери үрелген болган.

Мактаптарга, чамдык эштерни «бажы дескингеш, малгашка дүже бээр» деп чугааның шынныын ынчан көрген мен ийин.

«СУРАГЛЫГ КУДА»

— «Сураглыг-ла куда» дүшкен дээр-дир, дыңнадып ыйнаан?

— Дыңнавас боор бе, чогум чүзү-биле сурагжаан куда боор ол?

— Алыксак-чиксээ-б и л е сурагжаан куда-дыр ийин. Столга салган үжа-тен дээрге та чеже чүве. Херим ишти шупту хевис. Араганы бичии уруг-дарыгдан бээр ишкен. Чалаткан кижилерниң салган акша-төгерии он уш муң чоокшулаап. Белекке он ажыт бода мал, 60 ажыг ангор өшкү, автомашинадан эгелээш, черле чүү чок дээр. Ындыг куда эрттирип корбээн суур-дур бо. Ынчангаш ону улус «сураглыг куда» дижи бергеннери ол-дур.

Ийи эжишкилер ындыг куданың ажыы чок, аныяктарның амыдыралынга хоралыг деп түңнелге келгеш, чара кылаштажы берген.

ЭНИККЕ ДӨМЕЙЛЕВЕ

Элээн-не улуг эрге-дужаалдыг, культурлуг бир эшке душ боор таваржы бердим. Шыырак-ла «ийкан» хевирлиг кижи болду. Хөй-ниитиге-даа, чонгадаа арай көскүзү кончугдур, удуп-дыштанып ал эжим — деп, угаадыг кылдым.

— Сээн амыдыралың, мээң амыдыралым ийи аңгы болгай. Чок эвес, ийин, чип чоруур мен — деп чоргаары сүргей чугаалады.

— Хүнүнде эрге туткан эртем-билиглиг, ыдалдыг кижи ижип-ле чоруп кор. Ынчалза-даа элец-тендик ужуп-туруп чорааштың эриктен аңдарлы бердиң халак.

«Эжиниң эникке, бодунуң богдага дөмейлеве» деп улегер чугаа бар ышкажыгай. Ону сергей бергеш, эки бодаңып кор.

Ондар БОРАШ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

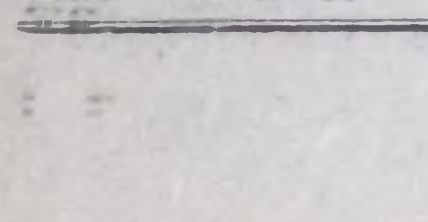

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харысалгалыг секретары — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93 Кидаистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ● улегтүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кедээ ажыл агыйы — бухгалтерия — 3-43-41. 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75;

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 44.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл январь 29 вторник

№ 17 (14517)

Садар өртээ 10 коп. (Чагыдар өртээ 6 коп.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

5000 ТОННА...

БАРНАУЛ. (СЭТА). Алтайның ажыл-агыйлары чигирниң чедишпестээрин болдурбазының аргазын тыпкан. Олар пландан дашкаар заводтарга чедирген свёклазы дээш барык беш муң тонна чигирни боттарынга алган. Ол чүгле колхозтарга, совхозтарга эвес, харын база чиг этти болбаалыратканы дээш чигирниң мезик-чамдыызын ап турар заводтарга база ажыктыг. Боттарының хереглелинге хөй хемчээлдиг чигирни алган тывынгыр ажыл-агыйларның дуржулгазын Алтайның дыка хөй колхозтары болгаш совхозтары сонуургап ажыглаар деп турар.

СЭКП-ниң Сибирьде республика, край болгаш область организацияларының секретарьларының чөвүлел хуралының киржикчилериниң

МЕДЕГЛЕЛИ

СЭКП-ниң Сибирьде республика, край болгаш область организацияларының чөвүлел хуралы 1991 чылдың январь 26-да Томск хоорайга болган, аңаа РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин киришкен.

Ук хуралга медеглел хүлээп алган. Ону моон адаанда парлаан.

Чурт чидиг кризисте чурттап турар, ол кризис бир талазында шыдажыр арга чок чорукту, экстремизмни болгаш күш дөгээр чоруктуң уржуктарын, өскезинде — бузурел болгаш тоомча чок чорукту тывылдырган.

Ооң-биле чергелештир митингилээр демократиядан болгаш сөс кагжыр чоруктардан тургузукчу боттуг ажылче шилчиириниң эргежок чугулазын билип турар чорук ниитилелдиң медерелинде тургустунуп база быжыгып турар. Күш-ажылдың кижилеринче угланган элээн идепкейлиг турушту дыка хөй партия организациялары ээлеп турар апарган.

Тургустунган бо байдалда, эде тургустуушкунның дыка харысалгалыг, шиитпирлиг үе-чадазында СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң ажылдап кылган утланыышкынынга, кол чүүлдери съездиниң Программыг медеглелинде болгаш Резолюцияларында илереттинген, экономиктиг, политиктиг, суд-эрге-хоойлу болгаш өске-даа реформаларны шиитпирлии-биле боттандырарын дамчыштыр ниитилелди чогумчалыг болдурарының утланыышкынарынга шынчывысты бадыткап тур бис.

Чурттуң амгы үеде хөгжүлдезиниң кол сорулгазы болза, Федерация чөвүлелин камгалап арттырары, Эвилелдиң чаа керээзин чарары болур. В. И. Ленинниң улустарны «акша-төгериктиг кужу-биле эвес, шыкпыыш кужу-биле эвес, а эки тура дугуржулга-биле» каттыштырар дээн бодалдарын үлежип турар бис (т. 30, арын 73-74).

Российаның бот-догуннаашкыны дээш туржуп турар бис. Ооң туржук, ооң бот-туснайлаң чоруун быжыглаар, күрүнениң бүрүн тургузуун катап тургузар дээш күзел РСФСР-ниң Коммунистиг партиязын тургузарының шиитпирлиг чылдагааннарының бирээзи болган. Российаның улустарының өске республикаларның улустары-биле чүс-чүс чылдагы, ажыл-агый, культура болгаш өске-даа харылзааларын камгалап арттырарынга болгаш хөгжүдеринге идиг-ни бодувустуң практиктиг бүгү ажыл-чорудулгавыска бээр бис.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң удурланыышкак болгаш турум эвес политиказының түңнелинде чогумчалыг эвес чорудулгалар ССРЭ-де, ооң-биле кады РСФСР-де база күштелип турарынга дүвүреп тур бис. Эвилелдиң чаа керээзин чарарын сөс кырында деткип-даа турза, чогум херек кырында ССРЭ-ниң Конституциязын болгаш Эвилелдиң хоойлуларын тоомчага албас чоруктарны болдурбас херек. «Хоойлулар дайынын» черле соксадыр херек.

Эвилел керээзинге республикалардан Российаның эң бир дугаарында ат салыры чогумчалыг чүүлге күчүлүг быра, төөгүлүг болгаш политиктиг улуг ужур-дузалыг чоруктуң эгелээшкини деп санап турар бис.

Национальдар арзаының болгаш өске-даа чөрүлдээлерниң сдун Сибирьниң девискээринче шилчидер дээн кандыг-даа оралдажыышкыннарга шиитпирлиг удур туржурувусту медеглеп тур бис, күш дөгээр чоруктарны болгаш кара туразында аажылаашкыннарны болдурбас, сандарадыкчы күштерниң үндезиннерин болгаш эчис сорулгаларын илередир, башкаланыышкынны өөскүдүп тургаш политиктиг капитал чып алыр деп оралдажып турарларның мөзү-шынар чок чоруун көргүзер дээш бистен хамааржыр бүгү чүүлдерни кылыр бис.

Чурттуң айыыл чок чоруун, камгаланыр күчүзүн кошкадыр, шеригге удур сеткил-хөөнүү моон соңгаар өскүдер. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерин, ИХМ-ниң болгаш КАК-тың органнарын болгаш шериглерни сандарадыр дээн оралдажыышкыннарны болдурбас ужурлуг бис. Хоойлу-дүрүмнү, корум-чурумну быжыглаар, ССРЭ Конституциязын камгалаар талазы-биле ССРЭ Президентизиниң чазааның хемчеглерин шиитпирлии-биле деткип тур бис.

Чоннуң эрге-чагыргазын чайгылыш чок быжыглаары дээш туржуп турар бис. Күштүг күүсекчи эрге-чагырга бөгүн кажангызындан-даа артык херек болуп турар. Каржы-хажагай, тергиидекчи эрге-чагырга эвес, шырак билдилиг болгаш бедик мергежилдиг, утаан-сарыылдык, чаагай сеткилдиң, чөптүг чоруктуң болгаш хоойлу-дүрүмнүң эрге-чагыргазы херек. Ындыг эрге-чагырга дээш демисежип турар-даа бис, ындыг эрге-чагырганы деткиир-даа бис.

Ада-чурттуң салым-чолу дээрге кижилер аразында меселдежиишкиннерден болгаш иштики чаргы-чаалыдан артык деп чүвени медереп билген турарынче бистер бүгү политиктиг партияларны болгаш шимчээшкиннерни кыйгырып тур бис.

Бистиң ужуражыышкынывыстың сорулгазы болза социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге болгаш девискээрде политиктиг байдалды быжыглап экижидеринге республикаларның, крайларның болгаш областарның партия организацияларының күжениишкиннерин каттыштырып мөөңнээри болур.

Бистиң улуг ада-чуртчувус М. В. Ломоносовтуң «Российаның күчү-шыдалынга Сибирь улуг күштү немээр!» деп чугаалаан чугаазы, шынап-ла, баш удур көрген өткүт сөстер болган. Ынчаарга Сибирьниң улуг эртемдени болгаш хөй-ниити ажылдакчызы Г. Н. Потаниннииң кончуг байлак бо черниң чонунуң түрегги байдалынга хамаарыштыр чугаалаан дараазында сөстери база-ла бодунуң үезинде ханы угаалыг болган. «Күрүнениң бир дугаарында бодаар чүвези — киш кежи. Хаанның саңхөөзүнге кирер киш кежин ол бодаар! Күрүнениң ийи дугаарында бодаар чүвези — алдын, үш дугаар бодаар чүвези — аргалыыш байлаа. Ындыг политиканы канчап колониалдыг политика деп чугаалап болбазыл?»

Бистер амгы үеде маңаа хамаарыштыр дараазында чүүлдерни немей чугаалап болур бис: дөрткү бодаар чүвези — нефть, бешкизи — газ, оон ыңай — руда, хөмүр-даш, алмаз дээш оон-даа өске деп. Сибирь мынчага чедир чиг эт бээр, чыдып калган чер боол артып калган. Бир эвес моон мурнунда ындыг негелдени чүгле чангыс чер — төп салып турган болза, ам ындыг негелделерни ийи чер — төп болгаш Российа республиказы салып турар апарган.

Материалдыг хандырылга болгаш социал кежиктерниң хандырылгазының талазы-биле алыр болза, сибирьжилер Российада сөөлгү черлерниң бирээзинде турар. Чоннуң аъш-чем болгаш үлетпүр бараан-нары-биле хандырылгазында кончуг берге байдал Сибирьниң девискээринде тургустунган. Бүдүрүлгениң хемчээлиниң кудулап, тудуг ажылдарының күүсеттинместеп база ажыл-агый харылзааларының буступ дүжүп турары улуг дүвүрээшкиннерни болдуруп турар. Сибирьниң кедээ черлери дыка берге байдалдарда туруп турар.

Российаның чазаа республиканың ажылажыышкын сегидер ажылды кылга-ап, бурунгулугларны «төптен» дилевейн, а ол ышкаш принциптиг айтырыгларның аар чүгүн шиитпирлээрин эргелеп башкарылганың чер-чер органнарынче чая кагбайн, бистиң-биле кады ажылдаар ужурлуг.

Рынокче шилчип турар байдалдарда Сибирьниң республика, край болгаш область партия организациялары Российаның болгаш Эвилелдиң чазактары-биле бот-боттарының арасында харылзааларга девискээр болгаш бүдүрүлге аайы-биле өзулуг-ла бот-туснайлаң чорукту хандырар, чүнүң-даа мурнунда курлавырларны болгаш бүдүрген продукцияның бир кезиин ук девискээрниң чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарынга дүүштүр ажыглаар шак ындыг харылзаалар дээш чайгылыш чок туржурувустуң дугайын база катап медеглээр ужурга таваржып турар бис. «Сибирьниң чөпшээрежилгези» дээр девискээрлер арасының ассоциациязының чөвүлелиниң хүлээп ап турар программаларын чайгылыш чок күүседир дээш коллективтиг күжениишкиннерни кылыр бис.

Чидиг социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге идепкейлиг киржиринче Сибирьниң партия организацияларын, бүгү коммунистерни кыйгырып тур бис. Ведомстволарның бүгү чүвени холга тудуп алган чоруун база ажылдакчы кижиниң бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден болгаш кылган ажылының үре-түңнелдеринден хооруктурган чоруктарны ажып эртпишаан, экономиктиг реформаның аргаларын улам дидим ажыглаар херек. Маңаа хамаарыштыр социалистиг шилип алыышкынның турушгарынга артары кончуг чугула: өнчүнүң коллективтиг хевирлерни бирги чергелиг кылдыр көөр болгаш черни садыглажыышкын чүүлү болдурбазын чедип алыры чугула. Сибирь байлак чер, ынчангаш коммунистер кижи, коллектив, район, хоорай бүрүзүнүң амыдыралын экижидериниң оруктарын бо девискээрни ниитизи-биле хөгжүдеринден дилеп тывар болгаш ону барымдаалап көөр херек.

Сибирьжилерни оожургап көрүңер деп кыйгырбайн тур бис. Амгы үеде оожургаашкын туруп болбас ужурлуг. Күштерни каттыштырарынче, бистиң совет эрге-чагыргавысты быжыглаар, ужур-дүрүм чок чоруктарны ажып эртер, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну катап тургузар дээш бүгү чүвени кылырынче кыйгырып тур бис.

Чер болгандан чыглып көжүп келген-даа болза, шилиндек чоп деп адаар сибирьжилерни патриотчу чорукче кыйгырып тур бис. Сүргүүшкүн, ыйыдыышкынның ужуундан кадыг-берге бо черге чурттаар ужурга таварышкан революсчулар, хостуг боданчылар, каторгаже шөлүткеннер болгаш албадал-биле көжүп-даа келгеннер бо черге ажыл-ишчи, эрес-маадыр кижилерни укталдырып тывылдырган. Чогаалчы Вячеслав Шугаевтиң демдеглээни-биле алырга, олар мөзү-шынар талазы-биле эң чаагай сеткилдиг кижилер болур. Бистиң чуртувуска кончуг берге амгы үеде сибирьжилерни ол чаагай чаңчылдарын — чаагай сеткилин, күш-ажылга ынакшылын, эрес-маадырлыг чоруун бедик тударынче кыйгырып тур бис!

Экономиктиг саботажка болгаш экономика адырынга өске-даа кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди чорудар талазы-биле хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Экономиктиг саботажка, экономика адырынга өске-даа кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди хандырып чорудар болгаш аъш-чем продуктулары база улус хереглелиниң өске-даа бараанннары-биле чонну хандырарын чурумчудар сорулга-биле ССРЭ Конституциязының 127^5 чүүлүнге болгаш «Чурттуң экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралын быжыглап экижидериниң талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 1-ги чүүлүнге үндезилээш, совет милицияның дугайында, ССРЭ-ге күрүнениң айыыл чок чорук органнарының дугайында болгаш оперативтиг-истелге ажыл-чорудулганың дугайында хоойлуларны моон соңгаар хүлээп алырынга чедир **доктаадырым болза:**

I. Иштики херектер органнары болгаш күрүнениң айыыл чок чорук органнары ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның кеземче херээниң суд чорудулгазының үндезиннериниң 29-ку чүүлүнге дүүштүр экономика адырынга кем-херек үүлгедиишкиннериниң ис-демдектерин болгаш оларны үүлгеткен кижилерни илередип тывары-ның талазы-биле оперативтиг-истелге хемчеглерин чорударының үезинде дараазында эргелерлиг:

1. Бүдүрүлгениң, албан черлериниң, организацияларның (даштыкы дипломаттыг төлээ черлериниден аңгыда) бажыңнарынче, хууда болгаш өске-даа хевириниң күш-ажыл чорудулгазынга азы бүдүрүлге чорудулгазының өске-даа хевирлеринге хамаатыларның ажыглап турары бүдүрүлге бажыңнарынче шаптык чокка кирер, өнчү ээзиниң азы ооң төлээлекчилериниң азы оларның төлээлеттирген кижилериниң киржилгези-биле бүдүрүлге, силад, садыг, албан оран-бажыңнарын, транспорт чүүлдерин, эт-хөреңгини кадагалап болгаш ажыглаар өске-даа черлерни хынап көөр. Өнчү ээзиниң азы ооң төлээлекчизиниң көрүлдени чорударынга, хевирлерни хураап алырынга киржириинден ойталаан таварылгаларда ындыг ажылдарны олар чокка хөй-ниити организацияларының, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүсекчи комитеттериниң төлээлекчилериниң киржилгези-биле кылган туруп болур.

2. Совет болгаш даштыкы юридиктиг кижилерниң болгаш хамаатыларның, а ол ышкаш хууда азы өске-даа күш-ажыл чорудулгазын болгаш бүдүрүлгениң өске-даа хевиринде ажылдап турар кижилерниң киржилгези-биле каттышкан бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар болгаш организациялар-биле кады чагыртканчери база өнчү хевирлери хамааанчокка бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларындан, албан-дужаалдыг кижилеринден болгаш өске-даа ажылдакчыларындан хынап турар ажыл-чорудулгага хамаарышкан медээлерни, документилерни болгаш бижимел тайылбырларны негээр болгаш алыр.

3. Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның учёт болгаш медээлеринге дүүштүр күрүнеде, кооперативтерде, ниитилелде бар боол турар эт-хөреңгилерни шүүштүрер; чоннуң хереглел бараанналын, аъш-чем продукциязын бүдүрүп кадагалап шыгжап, сөөртүп база садып, а ол ышкаш чонга ачы-дуза көргүзүп турар үелерде хереглекчилерниң эргелерин камгалаарын хандырып турар норхаларны болгаш чурумнарны сагып турарының хыналдазын чорудар; оларның шынарлазын анализтеп база хынап көрү-биле чиг эттиң, полуфабрикаттарның болгаш белен продукцияларның хевирлерин алыр.

4. Оларның кандыг өнчүге үндезилеттинип тургустунганындан хамаарылга чокка бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның кылып турары даштыкы экономиктиг ажылдарының болгаш кредит-акша операцияларының дугайында оперативтиг болгаш отчёттуг информацияларны банкылардан болгаш өске-даа саң-хөө-кредит албан черлеринден алыр.

5. Кассаларны болгаш акша, материалдыг үнелиг чүүлдерни база документилер шыгжаар өске-даа черлерни хаар, а херек апарган таварылгаларда ол чүүлдерни камгалап арттырарын хандырар өске-даа хемчеглерни алыр.

6. Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларынга, албан кижилеринге болгаш өске-даа ажылдакчыларга, хууда болгаш өске-даа ажыл-чорудулганы база ажылгыр-тывынгыр ажылды кылып турар кижилерге Хоойлуну үреп болбас дугайында албан ёзузунуң сагындырыын кылыр болгаш ол дугайын прокурорга дыңнадып чедирер.

7. Чорудуп турар хемчеглерге кииришпирери-биле специалистерни хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар чалап алыр.

8. Хыналда чоруткан кижи көрүлде кылганының, хураашкын болгаш хаашкын кылганының чогуур актызын тургускаш, ооң бир хоолгазын ону тывыксканының дугайында ат салган бижик ёзугаар өнчү ээзинге азы ооң төлээлекчизинге тыпсыр.

II. Иштики херектер болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажылдакчылары хемчеглерни боттандырып чорударда алдынган медээлерниң чажыдын илеретпес талазы-биле доктааттынган чурумнарны сагыырып хандырар хүлээлгелиг.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың январь 26.

Саботаж — ажылдаан кижи кылдыр көстүп алгаш, ажылды өжегээр, кара сагыштыы-биле сандарадыры азы үзери, кандыг-бир ажыл-херектиң бүдеринге, боттанырынга удур бүдүү үүлгедиг кылыры.

Партийжи информация

ДУРЖУЛГА СОЛУШКАН

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл райкому партия эге организацияларының секретарьларының семинарын «Тиилелге» совхозка эрттирген. СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, партияның XXIII республика конференциязының шиитпирлерин күүседир талазы-биле партия эге организацияларының сорулгаларын илеткелчилер чугаалап берген. Ылаңгыя партияның ат-алдарын көдүрериниң, СЭКП-ниң чаа Уставының, партияның иштики ажылын экижидериниң, идеология ажылын чаартырының, рынок экономиказынче шилчииириниң дугайында чугаа семинарга кол черни ээлээн. Бо талазы-биле илеткелдерни РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң харысалгалыг ажылдакчызы В. Ш. Сат, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл райкомунуң секретары А. Ш. Түлүш, партияның район организациязының контроль комиссиязының даргазы К. Д. Монгуш, партия райкомунуң харысалгалыг организатору К. С. Донгак болгаш өскелер-даа кылган.

Совхозтуң сүт-бараан фермазында партия эге организациязының ажыл-чорудулгазы-биле семинарның киржикчилери таныышкан. Ында партия эге организациязының секретары Кунзенмаа Соян партия организациязының, коммунистерниң ажыл-чорудулгазын келген аалчыларга чугаалап берген.

Партия эге организацияларының секретарьлары ажылының арга-дуржулгазын солчуп, партийжи организастыг, идеологтуг ажылды эде тургузарда, чаартырда чүнү кылырының талазы-биле боттарының бодалдарын, саналдарын чугаалааннар. Шамбалыг, Сукпак ортумак школаларда партия организацияларының секретарьлары Экер-оол Куулар, Ирина Ондар, «Х Улуг хурал» совхозта партком секретары Петр Бады-Назын болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан.

Партия райкомунуң бирги секретары Б. С. Шыырап семинарның түңнелинде чүве чугаалаан, айтырыгларга харылаан.

СОЛУУШКУН ДООЗУЛГАН

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Чарлыын ёзугаар бистиң чуртувуска 50 болгаш 100 рубль үнелиг тудуш акшаларның солуушкуну бо хүннерде болуп эрткен. Ол ажыл бистиң республикага база доозулган.

— Сөөлгү ажылды субботада, январь 26-да доостувус, ынчан чүгле пенсионерлерниң акшазын солуп берген бис — деп, ССРЭ-ниң Күрүне банкызының Тыва республика эргелелиниң начальниги В. А. Бадулин чугаалады. — Ниитизи-биле Тыва АССР-ге чеди миллион ажыг рубльди солууру-биле хүлээп алган. Бо ажылды улуг билиништин-биле кылып турган бис, чүге дээрге ырак черде малчыннар, аңчылар болгаш өске-даа чедерп берге черлерде ишчилерже кичээнгей салдынган. Оларның акшаларын солуп бээр ажылче республиканың чазаа кичээнгей салып, вертолеттарны чоруткулаан, улус депутаттары база ажылдап турган.

— Бо каш хонукта аалынга орбаан, ырак черге чораан, азы черниң ыраандан төлээлер келбээн малчыннар бар болза, олар канчаарыл? — деп Владимир Алексеевичиден айтырдывыс.

— Ындыгларже онза кичээнгей салдынар. Оларның «озалдаан» акшазын солуп бээр дугайында тус черниң Советтери шиитпирлээр. Шынап-ла, кым «өске» акшалыг катап келгени, чогум кымның, шынап-ла, озалдааны оларга билдингир болгай. Ырак чер чорааннар келге-ле үш хонук дургузунда акшазын солуур ужурлуг.

ЧУРУКТАРДА: республиканың ырак булуңнарының бирээзи «Тере-Хөл» совхозтуң ишчилеринге вертолёттуг аалчылар барып, оларның «аптараларында» акшазын солууру-биле хүлээп ап турган үези.

СЕССИЯГА СОҢГААН

Улус депутаттарының Тожу район Совединиң ээлчег чок алдыгы сессиязы Тоора-Хем суурга воскресеньеде эрткен. Аңаа район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазын соңгаан. Ол албан-дужаалга кирери-биле үш кижи кандидатуразын киирген. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде моон мурнунда Чоон-Хемчик районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазынга ажылдап турган Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгар хөй үнну алгаш, Тожу райкүүскомунуң даргазынга соңгуткан.

Районнуң иштики херектер килдизиниң начальниинге Байлак Салчакович Байырны сессияның киржикчилери бадылаан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты Ш. Д. Ооржак сессияның ажылынга киришкен.

(Бистиң корр.).

Идеология ажылының практиказындан

ЧАА ЭГЕЛЭЭШКИННЕР

Амгы үеде партия организацияларының сагыш салыр бир кол ажылы — чон ортузунга масса-политиктиг ажылды күштелдирери, экономиктиг болгаш политиктиг өөредилгелерин ажытлап турары, чонның билиг-лерге-жилин бедидери. Бо талазы-биле ажылды «Барлык» совхозта (партком секретары К. С. Монгуш) эки-ле чаарты тургузуп, ажылчын чон ортузунга идеологтуг ажылдың чаа арга-хевирлерин ажыглап эгелээн. Совхозтуң коммунистери ажыл-агыйның амгы-амгы адырларында ажылдап турар. Совхозтуң дөрт салбырында ажылдап турар ишчилер ортузунга масса-политиктиг ажылды хүн бүрү организастап чорудары берге. Ону өөренип көргеш, ай санында идеологтуг планнаашкын хуралдарын эрттирерин партком дугурушкан. Идеологтуг планнаашкын хуралынга школалар директорларындан, кол пропагандистерден аңгыда, идеология талазы-биле активчилер киржир. Аңаа суурларда идеология ажылының байдалын анализтеп чугаалажыр, чүнү кылырын сүмележир. Чоокта чаа болган идеологтуг планнаашкын хуралынга Барлык кодаа Совединиң даргазы Д. Б. Сааяның дыңнадыын сайгарып чугаалашкан. Ол совхоз төвүнде политиктиг өөредилгениң пропагандизи. Бодунуң харыылап турары политиктиг өөредилгеден аңгыда ол Культура бажыңында болуп турар масса-политиктиг ажылдарны, херээжен чөвүлелиниң кылып чорудуп турар ажылын тодаргай чугаалаан. Январьда болур планёрка хуралынга совхозта профэвилел комитединиң даргазы М. Д. Монгуштуң ажылчы чонуң хандырылгазының болгаш камгалалының байдалының кандыг болуп турарының дыңнадыының дыңнаарын дугурушкан.

Партия комитединиң база бир кичээнгей салган айтырыы — политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге. Ылангыя ажылчы чон ортузунга экономиканың үндезиннерин өөредир ажылды бо ажыл-агыйда чедимчелиг шиитпирлеп турар. Бо талазы-биле совхозта хөй чылдарда пропагандистеп турар, совхозтуң кол экономизи Алдын-оол Ангыр-оолович Ооржактың арга-дуржулгазы улуг. Ол экономиканы, ылангыя рынок экономиказын өөренир курстуң программазын ажылдап кылгаш, специалистер ортузунга, фермаларга, хойжу бригадаларга өөредир графикти тургускаш, ол ёзугаар өөредилгени доктаамал эрттирип турар. Сүт-бараан фермазынга, хойжу бригада төвүнге Алдын-оол Ангыр-оолович үргүлчү чедип, экономикага хамаарышкан билиглер-биле ажылчы чонну таныштырып чоруп турар.

Аксы-Барлыкта, Бижиктиг-Хаяда политиктиг өөредилгелерниң пропагандистери Ш. С. Сат, С. Б. Ооржак ажылчы чон ортузунга пропагандисчи, партийжи даалгаларын багай эвес күүседип турарлар.

Чонның чурттап турар черинин аайы-биле, ылангыя агитквартиралар дамчыштыр солун утка-шынарлыг ажылдар суурларда база катап чоруп эгелээн. Бо ажылды партия комитеди база холга алган. Совхозта хостаткан даргалыг херээженнер чөвүлели (даргазы Л. Д. Наксыл-оол) херээженнер ортузунга кижизидилге ажылдарын, оларның өөредилгезин чедиишкинниг организастап эгелээн.

«Барлык» совхозтуң парткомунуң идеологтуг ажылының дуржулгазын чоокта чаа районнуң чамдык партия организацияларының секретарьлары, пропагандистери таныжып көрген.

Монгуш ХОЮГ-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

АМГЫ НЕГЕЛДЕЛЕРГЕ ДҮҮШТҮР

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң, партияның XXIII республика болгаш XIII район конференцияларының шиитпирлери партияны чаартырынга, оон организакчы политиктиг болгаш идеологтуг ажылын күштелдиреринге, партия организацияларының 1991 чылда ажыл-чорудулгаларының программаларын ажылдап кылырынга эки үндезинни тургускан.

Съездилерниң, конференцияларның материалдарында партия эге организациязы бүрүзү тургустунуп келген байдалдарга дүүштүр бодунуң ажыл-чорудулгазының пландарын ажылдап кылып, чүгула айтырыгларны шиитпирлээринге салдарны чедирген турар ужурлуг деп бижээн. Бо хүннерде коммунистерниң ажылының кол сорулгазы — чон-биле партияның харылзаазын быжыглаары, оларның ортузунга күш-ажылдың болгаш хөй-ниитиниң сагылга-чурумун быжыглаары, социал-экономиктиг хөгжүлдеде, культурада кризистиг болуушкуннарны ажып эртериниң хемчеглерин ажылдап кылыры болгаш кол политиктиг сорулга — улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эрге-чагыргазын долузу-биле деткииринге дузалажыры.

СЭКП-ниң чаа Уставынга дүүштүр партия ажылының стилин болгаш методун үениң негелдезин барымдаалап сайзырангайжыдар сорулганы салып, совхозта беш цех партия организациялары болгаш партия комитеди 1991 чылда ажыл-чорудулгаларының программаларын бадылаан. Оларны тургузуп, ону сайгарып чугаалажып турар үеде хөй-ле хуралдаар, узун илеткелдер дыңнап, ууаг доктаалдар хүлээп ап, хөй шуугаар байдалдардан уштунуп, тодаргай практиктиг ажыл-херектерже бүгү күштү мөөңнээрин шиитпирлээн. Партия эге организацияларының эргелериниң улгатканын барымдаалааш, эге организациялар хуралдарын кварталда бир удаа эртер кылдыр шиитпирлээн болгаш чугаалажыр хүн айтырыгларын боттары тодаратканнар. Совхозтуң бүгү коммунистериниң хуралдарын кварталда бир удаа, партия комитединиң хуралдарын айда бир удаа эртер кылдыр эвээжеткен, аңаа чугаалажыр айтырыгларны бүгү коммунистер хуралынга сайгарып чугаалашкаш шиитпирлээн.

Партия кежигүннериниң даалгаларын моон соңгаар кижи бүрүзүнге тус-тузунда эвес, бөлүктеп бээр. Эргежок чүгула комиссияларны партия эге организацияларынга тургускаш, ол комиссияларның ажыл-чорудулгазын дамчыштыр коммунистер ажылдаар кылдыр тургускан. Чижээлээрге, он тос кежигүннүг МТМ-де партия эге организациязында дараазында үш комиссия ажылдап турар: механизаторларның социал негелделериниң талазы-биле; күш-ажылдың организациязы, машина-техниканың ажыглалы, кадагалалының талазы-биле; кижизидилге, корум-чурум, чонның чаагай чаңчылдарын эгидер, нептередир талазы-биле. Бо комиссиялар аайы-биле коммунистер даалгаларын алганнар. Партийжи даалгаларны тодарадып алырындан аңгыда, оларның күүселдезинге контрольду тургузар, бергедеп турар айтырыгларга дузалажып, шиитпирлээриниң аргаларын анализтээр сорулга-биле хуралдарга комиссияларның отчеттарын дыңнаарын чурумчуткан.

Ажыл-чорудулганың программазын чугаалажып тура, улус депутаттарының Советтериниң ажылынга бүгү талалыг идигни бээрин онзагайлап, өске хөй-ниити организациялары-биле бир демниг ажылдаарының хемчеглерин алган.

Бүгү кижилерни чаагай чаңчылдарга кижизидер, корум-чурумну быжыглаар, ажылчын кижилерниң социал негелделеринге дыңнангыр болурунуң айтырыглары бирги черде турар. 1991 чылда ажыл-агыйга айда бир катап идеология планеркаларын эрттирериниң, ийи катап политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгелерни организастаарының, профэвилел, комсомол, херээженнер болгаш хоочуннар чөвүлелдери төрелдер комитеди-биле кады клубка чонның дыштаныгазын эрттирериниң талазы-биле партия комитеди чүнү кылырының хемчеглери ажылдап кылдынган.

Мария ООРЖАК.
«Тээли» совхозта партия комитединиң секретары.

Партийжи-организастыг болгаш идеология килдизиниң почтазындан.

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

ЧЕР ШИМЧЕП ТУРАР АПАРГАН БЕ?

Үнүп кээп турар янзы-бүрү политиктиг, экономиктиг, социал утка-шынар сиңирген чугааларга хамаарыштыр философия талазы-биле тайылбырлыг угаазыладды албайп турар бис. «Тыва нация, оон дылы, чаңчылдары, онзагай важмычаңы» дээн чергелиг айтырыгларга эртемге үндезилеттинген чугааны аныяктар-биле, кодээниң чону-биле кылбайн турган. Ону кым организастап кылганыл? Рескомнуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңындан кандыг дуза турганыл? Делегейде арыг нация бар бе? Кым борта харыы бергенил? Улуг, биче нация өске нацияларның деткимчези чокта хөгжүп шыдавас деп шынны кайы эртемден чоннга чугаалап бергенил?

Идеология ажылының чон ортузунда четпес чоруп турганының түңнелинде, национал айтырыг чидиглениг турар. Ам ону чүгле аныяктарга, кем-херек үүлгедиишкиннинге шамнап турар-дыр бис. Үжен-дөртен чылдарда төрүттүнген бистиң салгалдың кижилерни социализмниң сталинчи арга-биле хөгжүдүп орган кижилерге чүдүүрүнче кичээнгей салгаш, национал айтырыгны херекке албайн барганывыс-ол боор. Угаан-бодалдың делегей көрүүшкүнүнде, идеологтуг политиканың чоруп орган эрги оруунда, углааныышкыннарның адырларында буступ дужуушкуннер үезинде чурттап турар бис. Бөгүнгү болуушкуннарны марксчи философияның үндезининге, кижилерниң үзел-бодалынга даянып тайылбырлаары хлеб-биле, агаар-биле дөмей херек.

Чүге дээрге бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин ажыглаарының, бүдүрген харылзааларының болгаш бараан саарарының, рынок экономиказының капиталистиг үе-чадазын чурттап эрткен болгаш техниктиг, коммерсант талантывысты сайзырадыр арга биске тур баззы. Чаа бүдүрүлге фабрика тудуп эгелээш-ле, тускай эртемниг технологтарны, инженерлерни бээр уттуп белеткевейн, белен кадрлар чалап чаңчыккан бис. Бир талазында ол эки. Ынчалза-даа тус черниң кадрларын белеткеп алырында багай чүве чок. Аныяктарны ажылга белеткээринче сагыш салбайн турган бис. Чүгле Тес-Хем районда бедин сезен чылдан бээр үш чүс ажыг школа дооскаппар үлетпүр бүдүрүлгелеринге ажылдаар техниктиг билиг алыр арга чок болуп турар. Өске черлерни алырга база ындыг. Кадрларны эртемге үндезилеп план ёзугаар белеткээри чогумчалыг.

РКП-ниң Тыва рескомунуң идеология комиссиязының кичээнгейинге

Тываның бойдус болгаш дириг мал курлавырлары эвээжеп орар. Чеден чылдарның эгезинде «Чодураа» совхоз 28 муң, «Кызыгаар» база ол хире шээр малдыг, хөй чылгылыг, төвелиг турган. Бо хүннерде Тес уунуң Улуг-Агарның кыштаг-хонаштары ээнзиреэн. Амгы үеде ол ийи совхозта каттышкаш, 26 муң хире мал арткан. Моон чылдагааны база анализтээр болза эки.

Хрущевчу эрге-чагыргазының хуу ажыл-агыйны узуткааныының түңнелинде, мал өстүрерин чоп уткан. Магазинден садып алырдан өске азыраныр чүвези чок. Өг-бүле бүрүзү саап ижер инектиг, малдыг болза, сүттү, саржагны, эътти боду хандыртынар турар ийик. Амгы рынок байдалының үезинде ол деткимче болур турган.

Аныяктар чурум чок деп-ле алгыржып турар бис. Ажылга киирбеске, олар кылыр чүве тыппайн, кем-херек үүлгедип турар. Амыдыраар аргазын бир янзы дилеп эгелеп турары ында. Херек кырында оларга кандыг дуза чедирипкен бис. Ажылдаар черлер тып берген бис бе? Солун, сеткүүлде аныяктарга хамаарышкан чүүлдерни олар номчуп турар бе? Колдуунда чок. Самагалдай суурнуң аныяктары эрткен чылын кончуг эки кыйгырыгны хүлээп алды. Ону чүгле тыва солуннарга парлаан. Орус дылдыг номчукчуларга ону чүге чедирбезил? Кыйгырыг кыйгырыг болуп арткан. Ону комсомол конференциязынга-даа мыттаваан.

Авалар ог-бүлени эки тудар, уругларын улусчу чаңчылдарга үндезилеп кижизидер херекке улуун киириштирип келген. Ада-иe кандыг-даа чединмес берге үелерде он ажыг-даа ажылдыг төлүн төлептиг кылдыр кижизидип чораан. Улусчу педагогиканың, чаңчылдарның салдарын үнелеп көрбейн барганындан ниитизи-биле кижизидилге ажылы кошкаан деп турарында ужур бар. Хуу малдыг турда уруглар мал ажылынга чайтаап өөренип бээр турган. Национал хевивисти, чемивисти уттуп алган бис. Ине, чүскүүтү, өшкү саар идиштерни, орап-таңдызынга чүдүп чалбарыыр, уругтарын бойдуска ынак кылдыр кижизидип чорааны тос-карактыг каас-чараш оргуүштерин кылып билир хамааңчок, ол чүү дээрзин билбес апарган бис.

Коллективизация деп алгаш, коллективтиг кижизидилгени негеп, цивилизация деп алгаш, национал культураны, чаңчылдарны, дылды чүгула деп көрбейн, харын-даа эргиниң артыышкыны деп, интернационализмниң идеяларын мурнадып идип үндүрүп турган бис. Амыдыралдың европейжи овур-хевирин дегээп чорук турган болгай. А боттарывыстың национал хевивис, онзагай талавыс көргүзеринден сестир турдувус.

Бөгүн садиктиң кижизидикчи башкызынга үжен ажыг уругларны хүлээдип каар. Тускай эртеми чок башкылар хөй. Олар чаштарга кандыг билиишкин бээрил? Өске сайзыраңгай чурттарда бир кижизидикчи башкы беш-алды уруглар-биле ажылдап турар. Материалдыг баазаны чугаалаан-даа ажыы чок, кижизидилгениң шынары база эки болуру чугаажок. Уругларның аажы-чаңын ала-иези үш харга чедир бажыңынга кижизидип турар хевирлээр болза эки. Өг-бүле кижизидилгезиниң ужур-уткязын көдүрер үе келген. Л. Н. Толстой кижиниң чуртталгазының баштайгы үш чылы арткан чүс чылдарга дөмейжир деп чугаалаан болгай. Ынчангаш кижизидилгениң кайда аскап турарын билип алыры черле артык эвес.

Шуруп-Кара КОЧАГА.

ТҮҢНЕЛДЕРДЕН ҮНДҮРЗЕ

Артем Борбак-оол бодунуң материалын сеткилиниң ханызындан бижээн-дир. Мен оон бодалдалынга бүрүнү-биле каттыжып турар мен. В. И. Ленинниң тургузуп кааны Коммунистиг партияны шүгүмчүлексээр кижилер тыптып турар. Ындыгларга шиитпирлиг харыыны үезинде бээр болза эки. Үш-үдүрүм шүгүмчүлекчилерге чүге хөннүм чогул дээр болза, харыым мындыг: он сес харлымдан эгелээш, В. И. Ленинниң чырык, улуг өөредиин мага-бодумнуң ханы-дамырынга сиңирип, Коммунистиг партияның хүрээлениинге киргеш, ол идеяларының шынныынга бүзүредим. Вежен алды чыл дургузунда коммунист деп атты эдилеп келген мен, ам-даа өлгүжемге чедир Ленинниң партиязының херээ дээш демисежир мен.

«Демократтыг Россия» солунга ленинизмге удурланган материалдарны парлап турду. Төөгүнүң болгаш бистиң үениң боттут болуушкуннарын хажыдып, хөй-ниитини төөредип турары шын эвес. Ол демагогтарның ындыг хөделиишкиннерин политика талазы-биле шыңгыы анализтеп, түңнелдерин үндүрер болза эки.

Партияның хоочуннары, бүгү коммунистер ленинизмниң кыйгырыының адаа-биле дидим басыпшаан, харын ол демагогтарга удур туржур ужурлуг бис. Коммунизмге удурланып турарларның кол сорулгазы болза, чуртту сандарадыры, националдар аразында найыралды бузары, партияның башкарыкчы ролюн кудуладыры.

РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң бирги секретары И. К. Полозков бодунуң илеткелинге партияның ажылын үндезини-биле чаартып, оон ат-алдарын көдүрүп, демагогтардан партияны карак огу дег камгалаар дугайында кончуг шын чугаалаан. Сарыыл чок чүлчүрүүшкуннарны бистиң республикада база чок деп болбас. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының байырлалынга удурланып турарлар бар. Черле ынчаш, ылангыя аныяктар ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирбес болза, янзы-бүрү агымнарның салдарынче олар кире берип болур.

Алексей БИЧИЖИК.

СӨЗҮНГЕ ЭЭ БОЛУР

Амгы ажык-чарлыг чорукту ажытлап алгаш партияның Октябрь революциязының, Төрээн чурттувустуң эртип келген төөгүлүг оруун ол-бо деп, хөй национал Совет күрүнениң чеден ажыг чылдарда шыгаттынган ангы-ангы найыралдың баксырадырын оралдашкан хөөннерлиг чамдык кижилерниң солуннарга бижээн чүүлдерин катап-катап номчуурга-даа, кижи сагыжынга кирбес боор чүве-дир. Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннары Артём Борбак-оолдуң «Оттүнүүшкен ожээнниг үннер», Аваа Монгуштуң «Шүгүмчүлээр мурнунда билип алыр» деп материалдарын «Шын» солундан номчааш, оларга каттышпас аргам чок болду.

1917 чылда Россияга тиилээн Октябрьның социалистиг Улуг революциязы бистиң улуг, делгем Төрээн чуртувуска, оон янзы-бүрү аймак-сөөк улустарынга чыргалдыг аас-кежиин тургузуп берген. Хөй национальдыг, эвилелдешкен он беш республика, автономнуг хөй-хөй республикалар, автономнуг областар, национал округтар тургустунгуланган, чер-черниң хире-шаа-биле бурунгаар базымны кылганынга кандыг-даа маргылдаа турбас. Оон тодаргай чижээнге, бистиң Тыва республикавысты-даа ап болур. Кыска хуусаада тыва черниң, оон арат-чонунуң канчаар чаартына бергенинге, сайзырааныңга канчап чоргаарланмас боор.

Чурт иштинде амгы берге байдалдың буруу дээ партияда, чамдык удуртукчуларда деп, тодаргай атсын адап, парлалгада-даа бижип турары канчап-даа шынга дүүшпес. Ол дээрге националдар аразында хамаарылганы баксырадыр дээн оралдажыышкын-дыр деп бодаар мен.

Ада-чурттуң Улуг дайынының аар-берге чылдарында шериг албаны эрттирип, совет нелерниң өстүрүп, кижизидип кааны оолдары — орустар, казактар, узбектер, тывалар дээш оон-даа өске нацияның төлээлери чүс-чүс оолдар Ыраккы Чөөн чүкке кады турдувус. Ынчан нация ылгажыр деп бак бралыг чоруктуң демдээ-даа чок чүве. Найырал турда күш турар деп чүвеге ынчап ылап бүзүрээн мен.

Эрткен үениң частырыгларын Совет Эвилелинге Сталин, Хрущев, Брежнев, Тывага — Тока кылган деп-ле өттүнүүшкен ожээнниг үннер эдип, чамдыкта мырыңай кижи аксынга эптешпес ныгыл-хопту чогаадып турарын кайгаар-дыр мен. Чаңгыс талалаан бадай хөөннер эки чүвеге черле чедирбес. Ынчангаш мээң хууда саналым, бодалым мындыг: хөй национальдыг Совет күрүнениң нациялар аразында эп-найыралын бүгү хемчег-биле быжыглаар, бистиң улуг чуртувустуң аңы-дужма найыралын бузар дээш калчаалыы-биле хөделип турар чарылдырыкчы хөөннерге хоойлу ёзугаар шыңгыы хемчегни онаар апаар.

Алексей ТУГАРЖАП.
Улуг-Хем район.

АРЫН-НҮҮР

Эрткен чылдың декабрь 28-те «Шын» солунга үнген «Хоннум хомурерди» деп материалга хамаарыштыр совхозтуң администрациязы болгаш профкому мындыг янзылыг харыыны берикседивис.

Ажыл-агый 1990 чылда чүс торүүр хойга онаапты 93 хураганны ал, хой бүрүзүнден 3,3 килограмм дүктү кыргып, республикага бирги черже үнгени билдингир болгай. Совхозтуң мурнакчы малчыннары Дукур-Кара Монгуш 100 хойдан 115, Акай-оол Мортуй-оол 111, Татьяна Баавыл 110, Николай Күжүгет 103, Петр Ооржак 104 хураганны тус-тузунда ажаап доруктургаш, шаңнал-макталга четкеннер.

Шалыпчыларының оду-руундан Татьяна Баавыл ам-даа душпээн. Ындыг турбуже, Татьяна Иргитовнаның «Шынче» сеткил-хөөнүн илередип бижээн чагаазын кичээнгейлиг номчуп таныштывыс. 1990 чылдың түңнелин үндүрген совхоз хойжуларының хуралынга Т. Баавыл эвээш орулга алганы дээш чугааны көдүрген-дир. Ам оон чыл иштинде үндүрген чарыгдалдарын көре каaптаалыңар. Чемгерилге хонуктары 207813, кижи шагы 5453, мал чеминиң единицазы 804 болган. Шалын төлевири 6743 рубль 35 көпеек. Мал чеминге 12545 рубль 91 көпеек, кол херекселдериниң эленчизинге 1536 рубль, үүрмек септелгеге 257 рубль 22 көпеек, автомашина хөлезининге 1372 рубль 87 көпеек, электроэнергияга 22 рубль 51 көпеек, малдың ижер суунга 877 рубль 60 көпеек, тракторлар хөлезининге 2259 рубль 46 көпеек, одаар хомурге 244 рубль 33 көпеек, ажылчын хепке 29 рубль 59 көпеек чарыгдаттынган. Чыл дургузунда чарыгдалдарның ниити түңү 26376 рубль 50 көпеек.

Т. Баавыл 1990 чылда 28545 рубльдиң продукциязын санажылга ортээ ёзугаар бүдүрген. Ук бүдүрген продукцияны аңгылай көөрге 440 хураган дээш 7452 рубль 66 көпеек, ол-ла хураганнарның үзүлде үезинде 8338 килограмм деңзизи дээш 10005 рубль, 1373,5 килограмм дүктүң ортээ 11027 рубль 74 көпеек, складка дужааган эът дээш 59 рубль санаан. Санажылга ортектери: бир баш хураган дээш 16 рубль 71 көпеек, хураганның үзүлде үезинде деңзизи дээш бир центнерде 120 рубль, центнер дүктүң ортээ 800 рубль. 28545 рубль түңнүг бүдүрген продукциязындан аңаа чарыгдаан 26376 рубль 50 көпеекти казып каaптарга, малчынның алыр орулгазы 2163 рубль 50 көпеек болур-дур. Оон кырынга пландан ажыр алган продукциязы дээш 297 рубльди немей санаан. База ол ышкаш 100 хойдан 41 хураганны артыкка алганы дээш керээ ёзугаар 25 хуузун азы 10 хураганны совхоз дирекциязының дужаалын ёзугаар берген. Маңаа бир чүгула айтып каар чүүл болза, совхоз малчыннары арендага ажылдаар керээзин чарып тургаш, хуузунда тудуп турар малынга чарыгдап, чиртип турар чеминиң ортээн акша-шалыызындан тыртпас кылдыр дугуруп каш, ниитиниң малынга аппарган чемни бодунуң хуузунда малдарынга ажыглаарын чөпшээреп каан. Ынчал кээрде мал чеминиң ортээ малчынның ниити чарыгдалында чоруп турар. Татьяна Баавыл бодунуң хуузунда малынга ниитизи-биле 3008 рубльдиң мал чемин чарыгдаан.

Совхозта аренда керээзи-биле ажыл эки чоруп турар деп бүзүредип болур бис. 100-тен 93 хураганны алганы аңаа бадыткал ышкажыл.

Т. И. Баавылдың коданында амгы үеде ниитиниң малынга четчир санныг мал чеми дүжүртүнген. Бо хүннерде курут деспилер хемирип турар мал чок. Кыштаглаашкынның эгелээниинден бээр бо хүнге чедир Баавылдың коданында 12 тонна сула, 10 тонна саван, 43 тонна сиген, 2,4 тонна будук-бүрүнү сөөртүп чедирген. Мынча хөй мал чеми-биле хандырып турдала, коданның ээлери мал чеминиң камналгазынче сагыш салбайн турар. Чижээ, хураганнарга белеткээн кыштагга дүшкен 2,4 тонна будук-бүрүнү ийи хүн иштинде улуг хойларга каап берипкен.

Солунда үнген чагаада пресстеп каан хыыртымышты, хараган ышкаш кадыг сигенни хой чивес деп каандыр. Херек кырында Баавылдың коданынга бо чылын-даа, эки чылын-даа ындыг сиген дүжүртүнмээн. Хыыргыышты О-Шынаада белеткеп турар болгаш ону фермада бода малга ажыглап турар бис.

Тудуг-суур сайзырадырынга үнүп турар акшаны малчыннарның ап турар орулгазындан үндүрбейн турары шуптувуска билдингир. Аңаа үндүрер акша херекти тускай көрдүнген фондуда деп чүвени Т. Баавыл билбейн турар-дыр.

Черни хуу кижилерге арендага бээрин, машина-техниканы садар дугайында 1990 чылдың декабрьда РСФСР-ниң ээлчег чок съездизинге шиитпир хүлээп алган боордан башка оон мурнунда ындыг шиитпир турбаан болгай. Малчыннарны машина-техника парыгындан аңгылаар дугайында бижип турар-дыр. Ол дээрге бо хүнге чедир Тывада ам-даа шенеп көрбээн дуржулга-дыр. Ону амдызында кончуг нарын айтырыг деп көрүп турар бис.

Т. Баавылды бистиң-даа, чазактың-даа талазындан шаңнап-мактап шаг болган бис. Күш-ажылдың алдар орденинин III чергезинин эдилекчизи. Машина-балгат садынар дээрге: 1 «Москвичини», 2 «Жигулини» чөпшээредивис. Сөөлгү дилээн ёзугаар «УАЗ-469» автомашинаны база садып алды. Кызылда 10 муң рубль-биле уругларынга бажың садып берген хирезинде, мээ районнуң төвүнге бажың бериңер деп партия райкомунга, райкүүскомга, совхоз директорунга негелде база тургузуп турган. Ол дилегни хандырбаан бис.

«Тиилелге» совхозтуң директору, РСФСР-ниң Компартиязының реском кежигүнү Т. С. ЛИ.
«Тиилелге» совхозтуң кол экономизи К. И. ЧАМЬЯН.

Бир чагаага сайгарылга

РЕДАКЦИЯДАН: Татьяна Баавылдың чагаазы солунга парлаттынган соонда чаа үнген чылдың баштайгы неделязында «Тиилелге» совхозтуң төлээлери редакцияга кээп, таарзынмаан хөөнүн илередип, хомудал бижиктер эккеп, изи мырыңай «соовастаан». Баштай директор биле кол экономистиң ат салган чагаазын Т. Ли боду эккелген. Даараазында хүн профком даргазы М. Амарда чорааш барган. Эң сөөлгү келген «элчи» корреспондент Д. Салчактың адынга директор, партком, профком даргаларының адын салгап хомудал бижикти персоналдыг пенсионер Баян-Доо Ондарның Т. Баавылды сурган шүгүмчүлээн чагаазы-биле кады редакторнуң столунуң кырынга чада салып берген. Совхоз удуртулгазының хомудалында: «...чаа арга-биле ажылдап турарывысты, чедиишкиннеривисти карарты көргүзер дээш кызыткан» Д. Салчакка тортаал көргүзүп, шыңгыы хемчег алырын негээн.

Аренда — нарын херек. Арендатор кижи совхоз-биле чарып алган керээзиниң негелделерин күүседип шыдавайн барза, өреленип-даа болур. Бо талазы-биле ажыл «Тиилелге» совхозта дээре байдалда тургустунганын өскелерге үлегер кылдыр «Шынның» арнынга удаа-дараа чырыдып келген. Ол дугайын хөмүрертн бактаар сорулга хойжу Татьяна Баавылдың-даа, корреспондент Даңзы Салчактың-даа бодал-сагыжында турбаан.

Харыыда бердинген шын сан-чурагайларының артында күш-ажылдың кижизи — бедүүн ажылчын, ак сеткилдиг арендатор малчын туруп турар. Оон сагышсыралы, дүвүрели, бодалдары, күзелдери.

Т. Баавылдың «Шынга» парлаттынган материалы-биле бистиң корреспондентивис Даңзы Салчак холбаалыг. Ол аңаа чоруп тургаш, кажаа-хораа иштин бакылап, «хараган дег кадыг сиген чии», «десин хемирип турар» боос хойларны-даа көрген. Ынчалза-даа шаг-үениң кызыызы-биле өске малчыннар-биле чугаалажып четтикпээни шын ыйнаар. Корреспондент биле хойжунуң аразында болган чугааны солунга үндүреринге малчын сонуургалып илередип чөпшээрелин-даа берген. Харын-даа хойжу боду журналистер-биле ужуражып, Кызыл кирерине белеткенип турарын дыңнаткан. Малчынның хомудалдыг сөстерин Кызылдан келген эмчи угбазы «Шынның» база бир ажылдакчызы дыңнап орган.

Ажыы-биле чугаалаарга, ат-сураа алгып суразкан, ажыл-херээ макталга төлептиг Татьяна Баавылга корреспондентиниң бүзүревейн баарының кандыг-даа бадыдаазы турбаан. Оон адым бүгү Тывага билдингир. СЭКП-ниң XIX конференциязының делегады болуп, найысылал Москвага төлээлеп-даа чорду. «Тиилелге» совхозунга 19 харлыг аныяк уруг төрээн Бай-Тайгазындан комсомолчу путёвка-биле ажылдаар чедип келгеш, ийи он чылдың иштинде чүс-чүс хураганны өстүрүп, совхозтуң экономиказын быжыглаарынга улуг үлүүн киирип, чаагай нети арттырып, күш-ажылдың депшилгелиг чаа аргаларын шиңгээдиринче сагыш салбышаан. Орден-хавыялыг бо малчынның амыдырал, ажыл-херээнге мурнакчы дуржулгазынга тураскааткан тускай плакаттарны үндүрүп, очерк, чурумалдарны бижип, интервьюларны ап турдувус.

Татьяна Баавылга бүзүреп болурунуң чамдык чижектери бо-дур. Арендатор малчынның үүле-херээнге хамаарыштыр солун арнынга бодалдарын илередири — оон хуузунда эргези-дир. Ону кым-даа кызыы-кыйып шыдавас болгай. Бир-тээ, малчынның материалы солунга чырыттынган болганда, ону малчыннар ортузунга бүгү талазы-биле сайгарып көргеш, редакцияже чорудар турган-дыр. Ам база-ла тапташкын үезинде эрги чаңчылывыс хевээр. Директорнуң ат салган харыызы-биле үстүнден куду ат-сураглыг арендатор малчынның солун дамчыштыр буруузун ининир кылдыр ыйыдыышкыныы эгезинде кылган. «Бо хүннерде чедер, четпестеривисти база сайгарып көрдүвүс, онзагай түңнел үндүрбедивис» — деп, сөстер-биле төнген сөөлгү келген харыыла харын Т. Баавылдың чагаазынга сайгарылганы бүдүрүүлгү хаа чугаалашкан хире. Ынчалза-даа малчынның амгы хүннерде байдалының рынок экономиказынче шилчилге үезинде кандыг сорулгалар салдынып турарының дугайында ёзулуг ажыл-херекчи чугаа болбайн барганың харыыларындан эскердивис. Үе чүгле бот-боттарын «белдырлаткырын» эвес, а четкижерин негеп келген. Рынок харылзааларының үезинде чүгле демниг хөделир херек.

Татьяна Баавылдың талакчылары машина-техника парыгын малчыннардан аңгылап, ону боттарының холунга алыр дугайында чүгула айтырыгны көдүрүп турар. Ону «Тывага ам-даа шенеп көрбээн» дээш чежеге дээр манап кээр бис?

Совхозтан келген харыыда Т. Баавылдың чиңезинде турар бар-ла бүгү эт-херекселин, мал-магалын чыскаай бижээш, аңаа адаарганы-даа билдинмес, ону буруудадып турарының чылдагааны-даа тывылбас чижектер киирген. Эки чурттаар дизе, эки ажылдаар апаар. Ак сеткилдиг ажылы-биле бажын ажыр байый-даа берген дижик, ынча черле багай чүү боор! Кымдап-даа былаай, хунаап албаан, карак ажыттап турбаан-дыр.

Бир эвес корреспондент Д. Салчак хойжу Баавылга идегээш, «хүнү-биле тарай кылаштажы бээр», «сюн-тоглаа, концерттиң херээ чүл» дээн ышкаш чамдык чүүлдерни хөлүп арттыр «суглук чонка» сула салыпкан болза, ол сөстер дээрлен дужуп, черден үнүп келбээни билдингир. Малчынның чугаазының кол утказы ол шакта, ол минуталарда ылап-ла ындыг турганын корреспондент эскерген. Т. Баавыл боду безин моон соңгаар хой кадарарындан холу салдына берген орарын кандгелеңген аайы-биле чажырбайн чугаалап орган.

Корреспондент Д. Салчактың буруузу алдар-аттыг, макталдыг дээн малчынывыстың ажылып-хорадап турган үезинде аксындан үнген сөстериниң утказын ол-ла хевээр чырыкче үндүрүпкени болур-дур. Ол дээш харыысалганы аңаа хүлээдип, совхоз удуртукчуларының хомудал дилээн хандырып, чогуур хемчегни онаа-ган.

Т. Баавылдың ажылында четпестерин харыда толаргай ёзыткал. Малчын бодунуң кужу-биле четчир санныг сиген-ширбиишин белеткеп албаан. Мал чемин камналга чокка чарыгдап турар. Ажыл-ижиниң утланышкынында, аажы-чаңында меңээргенир хөөннүң демдектери көскү. Бо талазы-биле Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны редакцияже совхоз төлээзин дамчыштыр чоруткан чагаазында мынчаар бижээн: «Хойжулар эрте чазаглап, чайлаглап көжүп чоруй баарга, Т. Баавылдың кыштаанга чыдарын бүгү малчыннар кайгаар боор чүве-дир. Кижилерни бажын суйбап, шаңнап-мактап көдүрерге, бажы дескинип, дам бар-ла чыдар чүве бе деп бодалынга кирер-дир».

Амыдырал амыдырал-ла болгай. Ам база катап Татьяна Баавылдың аалынга, совхозтуң ажыл-ишчилеринге солун ажылдакчылары ылап-ла аалдап чеде бээри билдингир. Арыг шынны чажырып шыдавас бис. Аңаа хамаарыштыр арын-нүүр чугаалап үнүп кээр. Чүге дээрге шуптувус арын-нүүрге чагыстыг чоруур бис. Ынчаптааш арын-нүүр дээрге, дорту-биле чугаалаарга, амыдыралчын шынчы удуртукчузу болбушаан, бистиң ажыл-херектеривиске дүүштүр боттаныпп турар. Арыг арын-нүүр хоп-мегелен-даа, нутуулен-даа, дамчыыр чугаадан-даа корттас. Эң дээди шииткел — арын-нүүрнүң шииткели болур.

Репортерлар бөлүү

ТЕЛ. 3-34-39

Кыштагларда, коданнарда

«Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазының девискээринде бо кыжын хар кылын чагганының соонда хат хадааш, хөртүктеп каапкан.

Хойнуң даваннары тастап турар. Ындыг малды одарже үндүрерге-даа барбас. Ынчангаш кажаага аңгылап алгаш аңгы азыраар апаар. Дамчаан биле Миңчир Соңамнар ынчаар ужурга таварышканнар. Оларга мал эмнелгезиниң ажылдакчылары кээп дузалашкан. Ооң түңнелинде хойларның даваннары экирип турар. Кажааларда аңгылаан хойларын ногаан сиген, чарба-биле чемгерип келген.

Аңгы үеде оларның хайгааралында ниитизи-биле 896 хой бар. Бо чылын дуржулгалыг малчыннар 100 хойдан 95 хураган алыр кылдыр совхоз-биле дугуружуп, керээ чарган.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

• • •

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Чодураалыг-Сайырда хой массалыг хураганнап эгелээн.

Төрүүр 2680 хойдан 930 оолдапкан, толу менди. Арбай-оол Ооржак, Шолбан-оол Ооржак, Александр Ооржак, Өктек-оол Моңгуш оларның коданнарында 120-ден 160 чедир хураганнар немешкен. Эрткен чылын ол өг-бүлелер 100 хойдан 97-ден 100 чедир хураганнарны доруктурган турганнар. Ам бо чылын база оон дора эвес көргүзүглүг болур дээш чүткүлдүг ажылдап турар. Сакманчылар Бораш Ооржак, Өнермаа Моңгуш, Дыржымаа Ооржак, Допуккыс Ооржак олар 120-143 хураганнарны түс-түзүнда ыдып тудуп турарлар.

Бригаданың коданнарында мал чеми, дус четчир. Сүт сөөртүр автомашинаның чолаачызы Севээн Сарыглар сугну доктаамал чедирип келген.

Николай ООРЖАК.
Үлетчик.

• • •

Таңдыда, «Коммунизмниң херели» совхозтуң хойжулары Кончуй-оол, Дүктүг-кыс Оюннарның кыштаа Кызыл-Хая деп черде турар.

Бо чылдың кыштаглаашкынынга олар хынамчалыг белеткенип, чайгы үеде боттарының күжү-биле кескен 10 тонна сигенни кыштаанда чедирип алганнар. Оон аңгыда чаш хураганнарга бээр комбикорм, эки шынарлыг сиген болгаш дус база четчир.

Республиканың «Чүсчү малчын-звено» клувунуң кежигүннери Кончуй-оол Чамьянович, Дүктүг-кыс Доңмааевна Оюннар эрткен чылын багай эвес түңнелдерлиг болган. Чүс хойдан 111 хураганны, бир башка онаажып 2.2 килограмм дүктү кыргып ап, 18959 рубльдиң продукциязын бүдүрген.

Семен ОЮН.

(Репортерлар бөлүү бодунуң бо булуңунда авторлар чагааларын ажыглаан).

«АРГАЗЫН ТЫВА БЕРГЕН БИС»

Ук бүдүрүлгениң удуртукчузу Людмила Максимовна Другоченко-биле ужурашкаш, ажылчынчы чугааны кылдывыс.

— Үш чыл бурунгаар бо бүдүрүлгениң ажылы шуут саадараан турган. Партия хоорай комитеди мени директорладып, коммунист Людмила Ховалыговна Дартан-оолду мастерледип чоруткан. Баштайгы үеде үнү чок улус-биле чугаалажып билбес, ажылдаарывыс берге турду. Чоорту аргазын тыва берген бис. Кол-ла чүве оларга ажылды долу хемчээл-биле бээр, шалыгын шын, тодаргай санап бээри негеттиннер чорду. Дааранықчыларның машиналары эргижирээн турду. Чоорту чаа машиналар-биле солуп, оларны ол машиналар-биле ажылдаарын Людмила Ховалыговна кончуг сагыш човангыры-биле өөреткен. Коллектив девискээр аайы-биле чурт үлетпүр каттыжыышкынының болгаш профэвилел комитединиң шилчиир кызыл тугун 1989 чылда чаалап алгаш, мынчага чедир салбайн турар. Чарышка сөөлгү ийи чылда үргүлчү 1-2 дугаар черден үнмейн келген.

Тускайжыткан бо бүдүрүлге эрткен чылда 640 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер турган, 656 муң рубль кылдыр боттандырган. Бүдүрүлге эрткен чылын планын ажыр 2 муң рубль орулгалыг болган.

— Орулга кайыын кээп турар ирги, Людмила Максимовна? — деп айтырдым.

— Мурнунда чылдарда маңаа бышкан постерниң артынчызын бокче октап турган хире, а бис оларны ажыглаарын боттандырып турар бис. Ам артынчылар-биле бичии уругларның бажынга кедер аржыылдарын, думчук аржыылын, ногаа сыптарын баглаар боошкуннарны, тыва далган урар хапчыгаштарны кылып турар. Ынчангаш бисте камналга дээш демисел шыгыы чоруп турар. Орулгалыг ажылдаарының кол үндезини — материалдарны камналгалыг ажыглаары, кижи бүрүзү эдилээн машиналарын шын эдилеп, аар-саар септелгезин дааранықчылар боттары кылып алырынче чаңчыктырып турар бис — деп, Людмила Максимовна чугаалады.

— Ооң ыңай кижилерниң ажылга мергежили бедип, үрей кылыышкын кылыр чоруктар колдуунда чок апарган. Дааранықчыларның ажылга харысалгазы бедип, мурнунда чылдарда дег чурум үрээр, ажыл шагы үзер чоруктар читкен. Кандыг-бир дааранықчы чедир кылбайн барган нормазын ажыл шагының соонда азы даараазында хүнге чедир кылып алыр чаңчылдыг — деп, мастер Людмила Ховалыговна Дартан-оол директорнуң чугаазынга немеп кагды.

Ол ышкаш кижилерниң шалыңы өскен. 1989 чылда бир ажылчын айда ортумаа-биле 200 рубль ап турган болза, ам 230-240 рубль чедир ажылдап ап турар. Черле ынчаш үнү чок инвалид кижилерни хей черге хомудап болбас дээрзин кончуг эки билир бис. Бистиң мастеривис Людмила Ховалыговна кижилер-биле ажылдап билир, ынчангаш ажылчыннар ону хүндүлээр.

Бо 18 хире дааранықчыларның иштинден кымнар эки ажылдап, бодунуң херээниң мастерлери болу бергенил? — деп Людмила Ховалыговнага айтырыг салдым.

— Бистиң дааранықчыларывыс шупту багай эвес ажылдап турар. Ынчалза-даа Августина Ховалыгны, Любовь Доржуну, Надежда Павлованы, Мария Ооржакты чоргаарал-биле адап турар бис. Оларның кылган продукциязы шынарлыг, садып алыкчылар күзелдии-биле алыр боор чорду.

— Силерниң коллективтиң бүдүрген продукциязы кайнаар барып турарыл?

— Күрүнениң хеп баазазынга дужаап турар бис. Бааза районнарже, Кызылче үлептерге, магазиннерге кииргиптер. Сөөлгү үеде биске дааараан чүүлдерни садып алыкчылар дүргей садып алгаш баар. Ону бис оон-даа хөйнү кылыр дээривиске, Иваново областа пөс фабриказы биске материалдарны эвээшти бээр-дир. Чамдыкта дүрүг постер кээрге, чазарга, баштайгызы эки, ортаа үези брак болур таварылгалар бер болгулаар-дыр. Ону хомудаарга, оон чүү-даа үнмес, бүтпес болур-дур — деп хомудаан сеткилин илеретти.

Бо тускайжыткан бүдүрүлгениң ажылдаар, чурттаар бажыңын тудар дээнден бээр үр үе эртнен. Ажылчыннар тар ниити общежитиеде чурттап турар. Үнү чок ажылчыннарның бүдүрүлгези республиканың уруглар фондузунче эвээш-биче-даа бол, үлүүн киириштирип, шилчиир кызыл туг-биле кады шаңнаткан акшазындан 300 рубльди дүлей уруглар школа-интернадынче шилчидип берген.

Кым-оол ХЕРТЕК.

Кызыл хоорайның Рабочаяда № 194 улуг-делгем бажыңга ажыл-шагының үезинде чеде бээримге, шудургу иш хайныккан. Даараныр машиналарның дааш-шимээни кулак уюк. Ол дээрге чурт үлетпүрүнүң девискээр аайы-биле каттыжыышкынының тускайлаттынган бүдүрүлге чери-дир. Ында республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан келген үнү чок херээжен кижилер ажылдап турар. Олар чоңга ажыктыг үүлени бүдүрүп, ак чоорганнар, хөвеннг чоорганнар, сыртык хаптары даарап турар.

Ажылчыннарның сонуургалын бедидер талазы-биле кандыг хемчеглер ап турарын директордан база сонуургап айтырдым.

Ол столунда бичежек блокнот уштуп экелгеш чугаалап эгеледи:

— Чамдык чүүлдер кылдынып-ла турар чүве бо. Эрткен чылын бүдүрүлгениң социал-культура хөреңгизи-биле 23 кижи Ташкент хоорайже экскурсиялап чордувус. Дааранықчылар ол дээш дыка өөрүүр боор чорду. Бодувустуң киирип алган орулгавыс-биле эът комбинады-биле дугуржуп тургаш, кижи бүрүзүнге элээн эътти Октябрь байырлалын тавартыр садып бердивис. Ажылдаар чериниске чем кылып чиир черни тускайлаан бис. Ында чем хайындырар плитаны, соодукчуну дээш өске-даа херекселди тургускан бис.

ЧУРУКТА: даарапыр цехте.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ИЕЛЕРНИ «ИЕНИҢ АЛДАРЫ» ОРДЕННЕР-БИЛЕ БОЛГАШ «ИЕНИҢ МЕДАЛЫ» МЕДАЛЬДАР-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмү-нээзиниден шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Хертек Раиса Ивановна — районнуң чоннуң амыдырал-хандырылгазы бүдүрүлге эргелелиниң техажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Моңгуш Наталья Конгар-ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң санитаркази.

Саая Чечен Хертековна — Тээли ортумак школазының башкызы.

Салчак Любовь Матпаковна — «Тээли» совхозтуң саанчызы.

Хавакчап Галина Бичеңевна — «Кызыл-Даг» совхозтуң ветфельдшери.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Куулар Зоя Артыш-ооловна — «Тыва» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Куулар Алдын-кыс Сарыг-ооловна — бажың ээзи, Хорум-Даг суур.

Сарыглар Галина Биче-ооловна — тараа хүлээп алыр пунктунуң ажылчыны.

Ховалыг Эмма Доругооловна — «Искра» совхозтуң ажылчыны.

МӨҢГҮН-ТАЙГА РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Саая Надежда Дугаржаповна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Хертек Светлана Доржуевна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Моңгуш Зоя Шагдыровна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Иргит Канчыл Шойовна — «Мөген-Бүрен» совхозтуң ажылчыны.

Моңгуш Любовь Шыдыраевна — бажың ээзи, Мугур-Аксы суур.

Хертек Галина Сопаковна — ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны.

БИЙ-ХЕМ РАЙОНДАН

Сес уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң алдары» орденниң II чергези-биле

Чапылаа Татьяна Түлүшевна — районнуң ИХК-ның ведомстводан дашкаар камгалал салбырының контролёру.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Моңгуш Евдокия Маадыр-ооловна — «Саян» совхозтуң саанчызы.

Ховалыг Зоя Даңчат-ооловна — Культура бажыңының техажылчыны, Аржаан суур.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Ойдуп Светлана Доңгаковна — «Өөк» ажылчын кооперациязының хлеб быжырыкчызы.

Ховалыг Ирина Доспановна — «Өөк» совхозтуң саанчызы.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Чеди уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң алдары» орденниң III чергези-биле

Моңгуш Лидия Маадыевна — бажың ээзи, Ак-Даш суур.

Моңгуш Светлана Шыдыраевна — «Сүт-Хөл» совхозтуң саанчызы.

Ховалыг Валентина Алдын-ооловна — ясли-садиктиң повары, Кара-Чыраа суур.

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Куулар Надежда Ойдуповна — районнуң харылзаа белдирииниң Алдан-Маадыр салбырының эргелекчизи.

Моңгуш Галина Саңчай-ооловна — ясли-садиктиң ажылчыны, Кара-Чыраа суур.

Ондар Зинаида Балдайгановна — Карл Маркс аттыг совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иелерни «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Моңгуш Татьяна Карам-ооловна — эмчи пунктузунуң санитаркази, Кара-Чыраа суур.

Ондар Тамара Бызытпаевна — «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчыны.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

Алды уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың I чергези-биле

Сегбе Зоя Чоодуевна — «Нарын» совхозтуң ажылчыны.

Беш уругну божаан болгаш кижизиткен иени «Иениң медалы» медальдың II чергези-биле

Шожулчаа Мөнге Лаг-буужаповна — ясли-садиктиң няньязы, Нарын суур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың декабрь 29.

ЧАА ЧЫЛ БҮДҮҮЗҮНҮҢ «ЧЫМЫЖЫ»

● ДӨРТ ТЕЛЕВИЗОР
● ӨЛҮРҮП ЧИПКЕН ХАВАНЫ...
ИНЕК АПАРГАН...

Чаа чыл бүдүүзүнде Шагаан-Арыгга «чажыт чүүлдер» база болгулаан. Райпо даргазы Николай Черепановка Япониядан бүдүрген өңнүг дөрт телевизор келгенин билдириг берген. Ол дээрге декабрь 27-ниң дүъш соолунда чүве-дир.

Дарга телефонунуң тудазын көдүргеш, райкүүскомче ол дугайын дыңнадырга, белеткел конторазын дамчыштыр садыптарын айыткан иргин.

Ол чажытты биле тыртып кааш, район Совединиң даргазының оралакчызы Валентина Павловна Бухтуева сагыжы достүнмейнне барган. Каракталында өөрүшкү чайнап, хоорай Совединиң даргазы Киреевче телефоннаан:

— Сергей Федорович, даштыкы, өңнүг телевизорлар келген-дир. Биреэзин бодунга, өскезин меңээ кылдыр садып алыылы. Аргажорган чок эвес.

— Четтирдим. Даарта хамык чүве белен болур. Чаа чыл таварыштыр белек деп чүве ол-дур — деп, оозу хей-аът кирип чугаалаан.

Бухтуева кудумчута үнечүгүрүп кээрге, таныры Полина Блинова бо уткуй чоруп орган.

— Полина Амосовна, силерниң адыңарга япон телевизор садып алыйн, чөпшээрежип көр.

— Садыптар малдыг эвес мен. Чаңгыс хаванымны соп каапкан мен. Эъчок апарбас бе? — деп, демгизи чигзинген.

— О-о, ол-даа белен. Шупту чүве бүде бээр. Көргей-ле сен — деп, дарга кынчыктырбаан.

Хоорай Совединиң даргазы С. Ф. Киреев «Блинова бодунуң инээн садып турар» деп шынзылганы кыла шаап алгаш, белеткел конторазының эргелекчизи Эрес-оол Мөнге-Назынович Ховалыгга чеде берген. Хөй чугаа-даа болбаан. Үе-шандаа чарыгдаваан. Э. М.-Н. Ховалыг «Блинованың инээ кадык» деп шынзылганы боду барып мал эмчизинден бижидип экелген. Ол инектиң эъди склад тавараш, столоваяга кирген деп фактура база тыптып келген. Өңнүг телевизор садып аар дугайында керээ долдуртунган. Шупту саазыннар Блинованың адынга долдуртунган. Даштындан көөрге, шуптузу шын. Чартык сек безин частынмаан. Арыг-ла.

А хоорай Совединиң даргазы С. Ф. Киреев бодунуң адынга керээни декабрь 28-те чарган. Дужаалтар дээрге, чүзү-даа чок. Чайын аңныыр черинден керээ чаргаш, бир сыын аткаш, столоваяга дужааганын саттып келгеш, фактура хоолгазын бижинде тыртып алган. Изиг чайын, июнь 25-те садыг шугумунче киргеш, чиртине берген сыын эъди декабрь 28-те чардынган керээге кире берген.

Белеткел конторазының ажылдакчызы Сыгыр-оол Кыргысович Билинмаа япон телевизорлар келгенин билип кааш, төрели Михаил Дартай-оолдуң адынга керээ чаргаш, сада шаап алган.

Милиция ажылдакчызы Владимир Түлүшович Мартын-оол телевизорлар келгенин душ бооп билип кааш, белеткел конторазының эргелекчизи Э. М.-Н. Ховалыгга эгиш-тыныш-биле халып четкен. Чайын-на телевизор дээш инек эъди дужааганын сагындырган. Эрес-оол Мөнге-Назынович Мартын-оолду дыңнаар безин хөөнү чок болган. Кызыл өңнүг фактуразын көргүзүп, чептеп, чапиып шаг-ла болган.

Ховар бараннар садарының корум-чуруму райпода, белеткел конторазында тургустунмаан. Ээлчег дугайында чугаалаан-даа херээ чок.

— Телевизор садып аар дээш белеткел конторазы-биле керээ чаргаш, чыл ажа бердивис. Амдыгаа чедир сураг. Конторага өөм ээзи-биле каш-даа четкен бис. «Келбээн» дээрден башка өске харыы дыңнавадывыс. Ол дөрт телевизорнуң келгенин дыңнаан болзувусса, ыяап-ла чедер турган бис — деп, районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязының ажылдакчызы Зоя Моңгуш хомудап чугаалады.

Чаа чыл бүдүүзүнде Шагаан-Арыгга эргежок чугула бараннар садып алыр талоннарны садыг ажылдакчыларының холуп каапканы кайгамчык. Декабрь айда мандариннерни чигир талонунга садар дээн чарлалдар тыптып келген. Чигир баазада келбээнин барымдаалааш, ону ынчаар садыглаар дижи берген.

Бүзүрээчел садып алыкчылар чигир садып алыр талоннарын макарон кылгларынга чарыгдап каапкан. Декабрьның ийиги чартында магазиннерге чигир кээп келген. Ам ону саржаг талонунга садар апарган. А саржагны чүнүң талону-биле садып алырыл?..

Ховар бараннар үлелгезин хажылар чорук садып алыкчыларның ортузунга шыжыгылышкынны болдуруп турары чугаажок. Эрге-чагырга, албан черлериниң садыг ажылдакчыларының ээ-харысалга чогун ажылап, чамдык кижилер боттарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, кандыгдаа ховар бараннарны ээлчег чокка садып ап турары — ССРЭ Президентизиниң айтышкынын хажыдып турары. Ону болдурбас дээш райкүүскомнуң иштики херектер килдизи, КАК салбырының ажылдакчылары боттуг хемчеглерни ап, демге хөделип, чамдык кем-херек үүлгедикчилерин туткан таварылгалар база бар.

Чоокта чаа Грузияже чорудар деп турган ийи контейнер тывылганын «Шын» солунга дыңнаткан. Ук контейнерлерниң ээзинге удур кеземче херээн база оттурган. Ол удавас доостур, а үстүнде чугаалаганывыс өске кижилер ады тудуп, телевизорлар садып апкан эштерниң хереэ чүү болур ирги?

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

БИР ШИИТПИРНИ ТЫВАР ДЭЭН

Кызылдың мурнуу талазында микрорайон бар. Баштайгы тос каът бажыңнар аңаа костүп келген. Чанындан көөрге, чараш-даа, сүрлүг-даа болдур ийин. Ол хирезинде ол микрорайоннуң чурттакчыларындан хөй хомудалдар кээп турар. Бөгүн чүгле айтырыгга — Лопсанчап Ооржак аттыг кудумчунуң 37/3 дугаар бажыңының 1-ги квартиразында чурттап олурар Лопсаңнарның хомудалынга доктаап көрейн. Ол квартираның херээжен ээзи — Светлана Москаловна үш бичии уруун эдертип алгаш, редакцияга чораан. Ооң хомудал чугаазындан билдингени мындыг. Олар ол бажыңче 1989 чылдың декабрь 27-де көжүп кирген. Кышкы үеде бажың соок. Соок хүннерде — доңар, каттаңгылар ведин албас болза, аңаа олурар удуур арга чок апаар. Даштыгаа соок «чымчай» бээрге, мун-не чугээр, чылып келир. Ол бажыңга чордум, кирдим, көрдүм. Өрээл бүрүзүнүң азыгларында дошталган хыраалай берген черлер бар. Панель хаалаларның азыглары ол-ол, оон улаштыр шыгый берген. Көстүп кончуг. Светлана биле Василийниң бирги каътта кожаларынга база чордум. Ийиги квартирада Андрей биле Нина Хурбелер чурттап турар. Оларның кайызы-даа чок болган. Бичии уруг туткан аныяк кыстың чугаазы-биле алырга, квартира ооң мурнунда соок турган. Ам чылыг: кижи доңар хире эвес.

А аңаа бодаарга дөртку квартираның эр ээзи М. И. Кенден байдалды эки билир кижи-дир деп чүвени ооң чугаазындан эскерип ордум. Чүл дээрге, ол өг-бүлези-биле хоорайның чуртталга коммунал ажыл-агыйы-биле кезээлиг ажылдап турар. Мартов Иргитович тудуг талазы-биле тускай эртемниг. Тудугга мастерлеп, нормирован-даа турган. Ол мынча дээр болду:

— Бистиң бо подъездиде соок квартиралар чүгле бистиң эвес болдур ийин. Чамдык квартираларның ээлери база хомудап турар. Мында кол-ла чылдагаан — панель хаалаларның шынарының багайы, оон ыңай тудугжулар хаалаларның азыгларын эки чыпшыр, тудуштур каинап кылбааны. Өскээр чугаалаарга, чуртталга объектизин дүрген ажыглалга киирер дээш-ле аңаа-ла хол дашты-биле кылганы деп бодаар мен. Оон ыңай даштыыртан подъездиже кирер үш эжикти алыыл. Бажыңны ажыглалга киирипкен соонда-ла ол эжиктер «элең-теңдии» апарган болдур эвеспе. Эки быжыглап, тура-хөөнүг кылбааның түңнели ындыг болган. Чамдык квартираларга кире бээрге, панель хаалаларның чамдык черлери достелип үнүп келген боор-дур, ооң кедерезе, бир-бир черге ол-шык тыптып кээр-дир. Ол база-ла оларның шынары багайын илередип турары ол ышкажыл.

Квартиралар соок-тур, а чурттакчылар... Олар аңаа-ла орбааннар. Оларның четпээн чери чок: хоорүскүскомнуң, дөрт дугаар бажың участогу, адактың соонда ол бажыңны тудуп кылган «Кызыл үлетпүртудуг». Ол черлерге айтырыгны тургускан, хомудалын илереткен. Бо коллективтерниң төлээлекчилери ол квартираларга ылаңгыя Лопсаңнарга чаңгыс эвес удаа четкен, көрген.

— Мен ол квартирага дөрт удаа чордум. Ында байдалды билир мен — деп, келген хереэм ужуруң чугаалай бээримге, «Кызыл үлетпүртудуг» эргелелиниң начальниги П. И. Чербаков чугаалааш, ону улам тодарадып кагды. Ээлери турла ийи катап барган бис. Дараазында барганывыста оолдары турар чораан. Соок квартиралар чүгле ол бажыңда эвес, а ооң дужунда кооператив бажыңында база бар. Хемчеглерни ап турар бис. Чижээ, ол 1-ги квартираның даштыкы хана адаан, подвал талазын чылыглаан бис. Ынчалза-даа байдал өскерилбээн. Квартира соок хевээр арткан. Ам чылыдылга салыр бодап турар бис. Ону кала канчаар кылырының эптиин, ажыктыын коор апаар.

Павел Ивановичиниң чугаазын маңаа үзе киргеш, бажың септелгезинге хамаарыштыр бодумнуң чамдык хууда бодалдарым илередийн. Үстүнде бижээн мен Лопсаңнарның өг-бүлези бажыңны соок дээш барбаан, четпээн, кирбээн кабинеди чок деп. Чүге ындыг байдалга таваржы бергеннерил? Аңаа харыы мындыг: чурттакчыларның дилээнге, негелдезинге, хомудалынга ол ажылды кылыр, күүседир, боттандырар ужурлуг организацияларның — бажыңнар участоктарының, хоорайның хөй адырлыг чуртталга-коммунал ажыл-агыйы бүдүрүлгезиниң, тудуг эргелелдериниң, «Водоканал» эргелелиниң, (бо коллективтер ол айтырыгларны шиитпирлээрин комплекстиг чорудуп турар) адактың соонда хоорүскомнуң (үстүнде организацияларның ажылын контрольдаар органының) чамдык удуртукчуларының дыңнангыр эвези, тоомча чогу, олутнай, шүшпен, чылыш чок чоруу. Бодунуң харыылаар участогунга ажылды шынарлыг, эки кылып шыдавайн турары шак ындыг күзенчиг эвес чүүлдерге чедирип турар. Оон уламындан чурттакчыларның чада аайы-биле хомудал билдириишкиннер бижип, дилег кылып, кабинеттер кезип, аңаа айтырыглар тургуза бээриниң чылдагааннары ында. Кижи бодаарга, ол квартираның соок байдалын чаңгыс-ла организация — «Кызыл үлетпүртудуг» эргелели шиитпирлеп каар турган чүве-дир. Ынчалза-даа ол коллектив ону ийи чыл улаштыр чадажып турар. Ооң кадында аңаа хоорүскомнуң бажың эргелелиниң төлээлери чораан. Олар боттарының талазындан ол квартираның чурттакчыларынга боттуг дуза чедирбээн. Ында кылыр ажыл оларга хамаарышпас боорга, ындыг апаары чөп болбайн. Бо таварылгада олар өске, ону кылыр ужурлуг организацияга барыңар деп сүмелээрден башка чүнү кылыптар деп. Ол-ла-дыр. Ынчангаш бажың ээлери квартиразынга кандыг-ла-бир үрелиишкин болу берген таварылгада ону чогум кайы организация кылырын ыяк билип алгаш, чүгле оон шынгыы негелде кылыр болза эки. Ынчан боттарының-даа, удуртукчуларның-даа үнелиг үе-шагынга хөй артык «чарыгдалдар» үндүрбес апаарлар.

Панель хаалаларның шынары багай дээрзинге хамаарышкан М. И. Кенденниң бодалынга эргелел начальниги каттышкан. Ооң шынарын ам эвес, а бажың тудар комбинатка ону бүдүрүп турда, ооң составын канчаар кылып турарын көрген, хынаан болза эки дээрзин Павел Иванович чугаалап орду. А кажан бажың белен апарганда хаалалар аразынга салыр резина сыскындының уштарын чедир салбайн берган, азы чая салдына бергенде, өске таварылгада, хаалалар азыгларын эки тудуштурбайн барганда, чаъс соонда аңаа дамды суу чыылгаш, ол-шык тывылдырыптарга, кышкы үеде ындыг черлер дошталыр, азы хыраалай бээрин ол база тайылбырлаан чүве. Ындыг чылдагааннар-биле тыптып кээр чүүлдерни, ылаңгыя тос каът бажыңнарның аңгы сериялары бистиң республиканың агаар-бойдузунга таарышпазын ол чугаалааш, дилег кылган квартира ээлеринге чоокку үеде дуза чедирерин аазап арткан.

— Чайгы үеде кандыгыл, Павел Иванович, силерге хомудалдар хөй кирер бе? — деп адак соонда аңаа ындыг айтырыг салдым.

— Чок. Шуут чок болурдур — деп, ол харыылады.

Мээң ол бодалым чурттакчыларның нүүрүнге артсын. Ол-ла бүгү ажылдарны чайгы чылыг үеде кылдырып албайн, кыш кээрге-ле девидеп, дүвүреп турган хереэ бар бе? «Чайын — шанаан, кыжын — тергең септе» деп үлегер домакты оларга сагындырып орарым ол.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр).

АЖЫГЛАЗА КАНДЫГЫЛ?

Тыва Арат Республиказы турда, Улуг-Хем районнуң Демир-Суг сумузунга 7 арбан араттар чурттап турдувус. Ынчаарда аңаа 4 буга бар чүве. Оларның шуптузун кускун-хаак түүрек тудуп алгаш, хол-биле каскаш, суун бадырып чораан бис.

Буга суу бады кээрге, шупту улус доран оочурлап ап, ээлчег манап черин суггарып эгелээр турду. 120 өреге ай иштинде дүн-хүн дивейн ажылдап тургаш, чинге-тараа, кызыл-тас, сула харыыр черин дөгере суггарып алыр турган. Ооң соонда черлик меде кезер черин база суггарып каар турган. Күзүн аңаа алыр чинге-тарааның бир гадан ийи тонна чедип турду.

Ында тос түс гектар хире чер бар. Ол хирезинде ону ажыглавас-тыр. «Эйлиг-Хем» совхоз Демир-Сугга бригада туткаш, ол черлерни тараа, сиген тарыыр кылдыр ажыглаза деп саналдыг мен.

Моңгуш БЕГЗИ.

КУЛЬТУРА

БОТ-АКШАЛАНЫЫШКЫНЧЕ КИРЗЕ-ДАА...

Даарта культура ажылдакчыларының район хуралы болур деп турда, Тээлиге чеде бергеш, ат-сураглыг «Саян» ансамблиниң чамдык артистери-биле ужуражы бердим. Барбаан, четпээн чери-даа чок, бараалгаваан чону-даа чок «Саян» ансамбли Моолга, Болгарияга, Румынияга, Кубага, Японияга, Индияга, Совет Эвилелиниң хөй-хөй хоорайларынга, социалистиг чурттарга тыва уран чүүлдүң бедик хөгжүлдезин бараалгаткан. Бай-Тайга районга олар бо чылын бир-ле дугаар аалдап келген. Ынчалза-даа артистер Тээлиге, Кызыл-Дагга концерттерин чонга бараалгадып шыдаваан. Чүге дээрге ол черниң культура бажыңнарының одалга системалары үрелген. Шуйнуң культура одаа соок болган. Ооң кадында аалчылар бажыңынче кел чыткан бир артист ургунуң бөргүн... база үстта сога берген. Бо бүгү культура ажылынга дорт хамааржыр болгаш, үстүнде клубтарда ажыл түр соксаан деп чүве билдингир. Кыштың соогунда аалдап келген «Саян» ансамблиниң артистерин чон-биле ужураштырар арга чок болганынга культура ажылдакчылары хомудап турдулар.

Эртенинде Тээлиниң Культура бажыңы ажылын түр соксатканындан культура ажылдакчылары хуралын райкүүскомунуң улуг залынга эрттирер ужурга таварышкан. Хамаарда эрткен беш чылда культура бажыңнарының, библиотекаларның, кино четкилериниң ажыл-чорудулгаларының түңнелдерин көргүскен сан-чурагайларны чараштыр бижээш аскылаан. Ол ышкаш мурнакчы культура ажылдакчыларынга турас-каатткан хана-солунда баштактаныышкыннарны шүлүктеп кылганы солун. Ырак-узак черлерден келген кижилер чемненир буфет ажылдап турар. Ол база кижилерге таарымчалыг байдалды тургускан.

Районнуң культура ажылдакчыларының хуралын Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазы Наксыл-оол Ооржак ажыткаш, 1990 чылда районга культура ажылының канчаар боттаныпкелгенин, моон соңгаарты сорулгалар дугайында чугаалап бээрин-биле райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Чечек Салчаковна Монгушка берген. Илеткелинге ол районда культура ажылында чединмээннер бар-даа болза, четпестерниң барын, шинтпирлээр айтырыгларның ам-даа хөйүн сеткилиниң ханызындан чугаалап берген. РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары Чечекмаа Саая, республиканың улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң директору Анатолий Комбу олар илеткелге хамаарыштыр чүве чугаалааннар.

Чоннуң культура деңнелиниң бедээни-биле кижилерниң угаан-медерелинге уран чүүлдүң салдары күштелип турарын шуптувус көрүп турар-дыр бис. Ынчангаш ниитилел амыдыралынга ооң идепкейлиг киржилгезиниң аргалары база өзүп турар. Ол ышкаш чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле культура-массалыг, политиктиг ажылды бүгү талалыг сайзырангайжыдар талазы-биле районнуң культура ажылдакчылары боттут ажылдарны, хемчеглерни алган. Ооң түңнелинде чер-черде культура бажыңнарында, клубтарда бот-тывынгыр уран чүүлдүң коллективтери, ырының, хөгжүмнүң, сыгыт-хөөмейниң ансамбльдери, улусчу шии көргүзүглери, янзы-бүрү бөлгүмнер тургустунгулаан.

Ажыл шагы төнген. Кодээ чурттакчылар, ылангыя аныяктар дыштанылгазын, хостуг шагын каяа эрттирерил? Кайда-ла дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, беш чылдың маадырлары, чарыштың тиилекчилери-биле ужуражылгалар, бызыг найыралга, интернационализмге, күш-ажылга, тайбыңга тураскааткан тематиктиг кежээлер, номчулга конференциялары, солун диспуттар, дискотекалар, оюн-тоглаалар, ханы утка-шынарлыг, байлак программалыг концерттер доктаамал болуп турар болдур, ында чоннуң дыштанылгазы, хостуг үези эки болур. Ындыг культура одагларынга Бай-Тал, Кара-Хөл кодээ культура бажыңнарын хамаарыштырып болур.

Кажан бүгү чурт эде тургустунуп, үениң чаартылгазы-биле ажылдап турда, төпчүттүнген библиотекалар кижизидилгениң өзулут төптери апарган дээрзин районнуң төпчүткен библиотеказының директору, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Тамара Хертек ук хуралга чугаалааш, ынчалза-даа материалдыг баазаның четпезин, ном фондузунуң ажыглалының чавызын, чаа номнарның ховар келирин, кадрлар талазы-биле айтырыгларның шинтпирлеттинмейн келгениң, бажың-балгаттың кызы, тар апар чыдарын, сан-хөө талазы-биле чегейин шүгүмчүлеп демдеглээн. Ол ышкаш районнуң кино четкизи эрткен чылын ниитизи-биле планын 86 хуу күүсеткен. Ооң-биле кады видеофильмнер көргүзүү план күүселдезинге улуг шаптыкты таварыштырып келген. Бистиң үеге таарышпас, өлүм-чидим, кем-херек үүлгедир, самыын-садар чорук кылыр, чаңгыс сос-биле чутаалаарга, совет ниитилелге, аныяктар, бичии чаштар кижизидилгезинге багай салдарлыг видеофильмнерни хоруур айтырыг база шыңгызы-биле тургустунган.

Уран чүүлге сеткил-сагыжындан бердинген, уран талантылыг, культура ажылын бедик деңнелге тургузар дээш ажылдап чоруур культура ажылдакчылары, бот-тывынгыр артистер районда чылдың-на өзүп турары өөрүнчүг. Ол ышкаш бодунче ус-шеверлерни, бот-тывынгыр композиторларны, кодээ шүлүкчүлерни хаара тудкан «Мөңгүлек» каттыжыышкыны эки ажылдыг. Шүлүкчү Сарыг-оол Салчак удурткан бо каттыжыышкын «Кара-Хөл» совхозка болгаш Мөңгүн-Тайга районга аалдап барып чораан. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, улусчу театрның режиссёру Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң, сураглыг бот-тывынгыр композитор, шүлүкчү Борис Чамбыт, РСФСР-ниң КП Бай-Тайга райкомунуң ийиги секретары Чечекмаа Саая, шүлүкчүлер Сарыг-оол Салчак, Чимис Адыг-оол, партком секретары Светлана Самбый-оол, башкы Сайлыкмаа Комбу, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери Киров Хупан, Көгел Саая, Сергей Кочаа, Владимир Салчак болгаш өске-даа уран талантылыг кижилеринге бай-тайгажылар чоргаарланыр. Олар культура ажылын сайзырадыр дээш суртаал ажылын вептередип чоруп турар.

Культура ажылдакчыларының хуралынга санал берген кижилер чамдык чугула айтырыгларны шинтпирээринче районнуң удуртукчуларын, Культура министерниң оралакчызы Маадыр-оол Аракчаа чүнү бодап турар ирги? Шынап-ла, культура айтырыгларын бедик деңнелге тургузар дизе, акша-төгерик айтырыы ылап-ла тургустунуп келир ышкажыл. Ону район Советтерни, райкүүском, партия, профэвилел райкомнары республиканың удуртукчу даргаларынга чедир тургузары күзенчиг. Бо айтырыг чүгле Бай-Тайга районнуң культура ажылдакчыларының эвес, а республиканың бүгү культура ажылдакчыларын бөгүн дүвүредип турар. Черле ынчаш кажан септелге чоруп турда, культура черлерин адактың соонда септээр, одаар чүүлдер сөөртүп эгелээнде база сөөлүн көөр, культура айтырыын ийиги чергениң айтырыы кылдыр көөр чоруктан дарый чайлаарын, сан-хөө айтырыын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чедир шинтпирлээрин хуралга санал берген «Тээли» совхозтуң профком даргазы Д. Х. Хирбаа, Бай-Тал Культура бажыңының директору В. Шоогал, Шуйда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Ч. Хертек, төпчүткен библиотеканың директору Т. Хертек, Тээли кодээ Советтиң даргазы С. Допул, АКБ удуртукчузу Б. Чамбыт, «Мөңгүлек» каттыжыышкының удуртукчузу С. Салчак болгаш өскелерден-даа чугааларынга илереткеннер.

Ол — ийиги чергениң айтырыы эвес

...ствозун кыйгырган. Чурттуң рынок экономиказынче шилчээни-биле чамдык ажыл-агый удуртукчулары сан-хөө талазы-биле дузазын соксаткан. Культура бажыңнары бот-акшаландырыышкынче кирзе-даа, хөй акша-төгериктиг эвес, септелгени, эт-херекселдерни, хөгжүм, идик-хеп аймаан чүнүң-биле садып алырыл? Маңаа кол рольду чер-черде совхозтар дирекциялары ойнаар ужурлуг. Кижилерниң сагыш-сеткил культуразы чавыс турда, эде тургустунуушкунну бистиң чуртка тургузары берге айтырыг болур.

Амгы үеде Культура бажыңнарының одалга системалары үрелип эгелээн, олар каш чыл улаштыр септеттинмээн. Ооң-биле кады чамдык культура одаглары капитал септелге эртпээн. Чаа культура бажыңнарын тударын чугула сорулга болуп артпышаан. Бо айтырыгларны харылаар культура...

Районнуң культура ажылдакчылары ажыл-чорудулгаларында четпестерни айтыпышкан, бо чылын кылыр чорудар ажылдарынга хамаарыштыр тускай доктаалды хүлээп алган.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Телевидение ТВ

ЯНВАРЬ 31

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлеринден. 9.15 Мультфильм. 9.30 Дилеп чоруптувус. 10.00 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады С. Лукин (домра) ойнаар. 10.15 Уруглар шагы. 11.15 «Муслим Магомаевтиң бажыңынга Марио Ланца-билениң кежээ». 12.00 Медээлер. 12.15—13.15 «Чаш назынывыстың булуттары». Телефильм. 14.30 «Объектив». 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 16.15 Барымдаалыг фильм. 16.30 Уругларга фильм. «Хар кадынның чажыды». 1-ги сериязы. 17.40 Шүлүк чогаалының минуталары. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Айыылдыг назы-хар». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ медээлеринден. 22.00 «Эфирде хөгжүм». 00.00 Капри биле «Фермер-90» фольк-хөгжүмнүң фестивалы. 01.45—03.05 «Каттырынчыг ынакшаан эр, азы сер Джон Фальстафтың үүлгедиглери». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Сугнуң ажыглалы, ооң камгалалы. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.55 Испан дыл. 2-ги чылы 10.25; 11.35 Биология. 8 класс. Хоорай бойдузу. 10.50 Бүгүдеге педагогика. 12.00 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 «Маримба Понес» (Япония) уруглар ансамблиниң концерти. 14.10 «Датонуң сылдызы». Телефильм. 14.40 Хөгжүм телеабонементизи. «Виртуозтар». 15.25—15.45 «Милицияның бир хүнү». Телефильм. (Ашхабад). 17.15 «Кадр, доктаа».

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Азия төвү». 18.55 Медээлер. 19.00 Уран-чечен программаларның чогаадыкчы каттыжыышкыннарының видеоканалы.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.20 Уран-чечен программаларның чогаадыкчы каттыжыышкыннарының видеоканалы.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.25 — 00.30 «Агриппина Ваганова». Фильм-концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Ритмиг гимнастика. 18.45 «Веотикаль». Телефильм. 19.35 Ф. Кеасиловский ырлаар. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.20—21.00 Д. Шостакович. Концерт.

ФЕВРАЛЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.20 «Айыылдыг назы-хар». Уран-чечен фильм. 11.05 Концерт. 11.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» 12.00 Медээлер. 12.15—14.00 «Эфирде хөгжүм». 15.00 «1991 — Моцарттың чылы». 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 16.15 «Бистиң өөнүүвүс Ромен Роллан». 16.35 Уругларга фильм. «Хар кадынның чажыды». 2-ги сериязы. 17.45 Бистиң садывыс. 18.15 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 18.30 Медээлер. 18.45 «Резидентиниң частыраы». Уран-чечен фильм. 1-2 кезээ. 21.00 — «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45 «Марк Твен удур». Уран-чечен телефильм. 01.50-02.45 Фильм-концерт. «Даштар ырлар үе».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми 2 класс. Харда истер 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.55 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.25; 11.40 Теоту. 8 класс. 17 чүс чылдың орус культуразы. 10.55 «20 чүс чылдың танчуузиле социал философия». 12.10 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.25 Россияның барымдаалыг фильмнер экраны. 14.55 — 15.25 Концерт. 16.40 «Даартагы хүнге медээ». Телефильм. 17.00 Бүгүдеге спорт. 17.15 Концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер. 18.45 Медээлер. 18.50 «Тыва ТВ чалап тур». Аныяктар видеоканалы. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.55 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.10 «Поездиниң ады «Россия». Телефильм 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.45 — 01.05 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

ФЕВРАЛЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 7.00 Мультфильм. 7.15 Бүгүдеге спорт. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Медээлер. 9.15 «Кыз Бурак». Фильм-концерт. 9.40 Мультфильмнер. 10.10 «Сос». 11.55 «Хостуг хат». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 14.00 «Чер кырының хевири». Эртем-тайылбырлыг фильм. 4-кү сериязы. 15.00 Медээлер. 15.15 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 15.45 «Чадалар». 17.00 Тоолдар, ужуралдар оранында. «Алдын өдүрек». Уран-чечен фильм. (Польша). 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Буурул баштыг «рок-н-ролл». Барымдаалыг хөгжүмнүг фильм. 19.40 «ТФ» студия. «Уралдың вальсы». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «ТФ» студия. Студия конкурузу. 00.25 «Танцы, танцы, танцы». 00.55 «Алдын мина». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 0.2 — 03.25 А. Барыкин биле «Карнавал» бөлүктүң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 9.00 «Орус чугаа». 9.30 Молдовада болуп турар нарын болуушкуннар дугайында. 10.00 «Кайгамчык чараш Дрезден». 10.40 Бүгүдеге педагогика. 11.40 ТВ TV дугайында. 12.40 РСФСР-ниң улустуң артизи Л. Власенко (фортепиано) ойнаар. 14.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 17.30 «Кадар он бир». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.45 А. Цгарели — «Хапума». Фильм-шии. 02.05 — 03.00 «Джаз». 1 Бүгү-россия конкурузу.

ФЕВРАЛЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.50 «Кодээден дамчыдылга». 13.50 «Өнчү чок кыс». Уран-чечен фильм. 15.15 Медээлер. 15.30 «Кадыкшыл». 16.00 Мультфильмнер. 16.30 «Дээвир». Фильм-шии. 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур». Мультсериал». 19.00 Мультфильм. 19.35 «Бурганның халавы». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Аркадий Арканов өөнүктери-биле». 00.05 «Бодунга бодуң дузала». 00.50 Хөгжүмнүг лифт. 01.50 «Алдын мина». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 03.00—03.30 «Чаа чыл детективи». Хореографтыг баштак.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00. Эртенги гимнастика 8.15 «Экранда 01 албан чери». 8.40 Хол бомбуу. ССРЭ чемпионады. Херээженнер. ЦСКА—«Уралочка». 9.30 Д. Верди «Травиата». Шии. 11.25 «Азияның үнү». 12.55 Мультфильмнер. 13.20 Бичии концерт. 13.30 «Кадар он бир». 17.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА—«Динамо» (Москва). 19.15 «Планета». 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Россияның парламент медээчизи. 20.45 «Мастер, Маргарита база испан дылдан хостуг очулга». Телефильм. 20.55 Коллаж. 21.00 «Үе». 21.45 Авторжу телевидение. Хостуг ужудуушкун». «Көңгүс чаа». 23.45 Борис Штоколовтуң концерти. 00.20—01.10 «Америк дуэль». Хөгжүмнүг программа.

Тоолзуг Тожуда

АНЫЯКТАР АССОЦИАЦИЯЗЫ

«Май 1» совхозтуң төвү Ий суурда 16-дан 35 хар чедир дөрт чүс ажыг аныяктар бар. А ажыл-агыйның адырларында ажылчын холдар артык боор, ол айтырыг ылангыя кышкы үеде улам нарыдап кээр. Ооң уламындан аныяктар аразында ажыл чок, аңаа-ла базып турарлар көвүдээн, кем-херек үүлгедир чоруктар саны база өзүп орар.

Ол бүгүнү өөренип көргеш, суурга аныяктар ассоциациязын тургузар деп шиитпирлээн. Аныяктарны каттыштырган чаа организацияның тургузукчу хуралы чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа ассоциацияның уставын, оон ажылын удуртур президиумунуң составын бадылаан. Президиуму даргазынга совхозтуң кол агроному, аныяк специалист Сергей Ичин-Норбу соңгуткан.

Чаа организацияның сорулгалары янзы-бүрү — иви болгаш аң бышкактарындан, кештеринден идик, хеп даараар, хой дүгүнден хеп аргыыр, организацияларга, хууда кижилерге ыяш белеткээр, культурлуг дыштанылга, спорт углаңыышкыныг бөлгүмнер тургузар дээш оон-даа өске. Ооң кежигүннериниң ажыл-чорудулгазы совхоз бүдүрүлгезинге, өске-даа организацияларга ажыл, өөредилге биле дамчырлажыыр болур.

ЧАА ШКОЛА

Чүс дөртен олуттуг чаа школа Адыр-Кежиг суурда ажыттынган. Ол алды өөредилге кабинеттерлиг болгаш спорт залдыг. Суурнуң дөртен чыл бурунгаар туттунган эрги школазы өөреникчилерге шагда-ла тар апарган. Ынчангаш чаа школа суурнуң чурттакчыларынга тудугжуларның эки белээ болган.

Школаның тудуун 1989 чылда районнуң көжүп чоруур механизастаттынган колоннасы эгелээш, тудуг материалдарынга бергедээшкиннер турза-даа, ындыг кыска үе дургузунда доосканнары ол.

(Бистиң корр.).

ШАГАА

Сүмелер

(Эгези № 15 «Шында»).

БАЙЫРЛАЛ ХҮНҮНДЕ

1 бөлүк. Даштыгаа.

Эртенгиниң 10 шак үезинде суур чоогу тейде азы стадионда ийи чагыда херген чалама. Оон баарында (хүн үнер чүкте) саң одагжыгаш болгаш база саң салыр. Йөрээл-чалбарыглар чугаалаар, чажыг чажар (ирей, эне) кижилер белен турар. Улуг назылыг ирей саңны кыпсыр, аъш-чем, артыш-шаанак салып, бүгү өзулалды сагып күүсээр. Оларның чалбарыг йөрээли чижек-биле мындыг:

Башкарыкчы ирей:

Айым чаазы, хүнүм эртези!
Эрги чылды үдеп,
Чаа чылды уткуп тур мен.
Эжен саңым салып алган,
Эки чемим дээжизин өргүп,
Ак чалама азып алган,
Аъжым-чемим делгеп алган,
Чаа чылымга өргүп.
Чамбы-дипке чалбарып тур мен — дээш, ол-бо чүкче чалбарыыр.
Чыл бажы келди,
Чылан кежи түледи.
Эртип турар эрги чыл —
Эртинелиг Аът чылым
Эргий маңнап эрте берди.
Хоюг дүгүп сагланнады
Хову, шөлдер кезиң оъттаан,
Коңгуралыг кудуруктуг,
Хоиду болган чаяалгалыг
Хой чыл, хайыракан,
Коданымда мооорлап келдиң,
Курай, курай — деп йөрээп каарга, чыылган чон «курай, курай» деп катаптап чалбарыырга, чажыг чажар кижи (ол улуг эне-даа боор болур).

Эне:

— Айы, хүнү чайгаар бүткен
Алдын-сарыг өртемчейим!
Мурнуу чүкче углай көрген
Мукулчак суур тайгаларым,
Барыын чүкче углай көрген
Бажы бедик тайгаларым! — дээш, тос-карак-биле ак сүдүн өргүп чажып тура,
Улуг чуртумга чаа-дайып турбазын,
Улус чонум амыр-тайбың чурттазын!
Албаты чонга аарыг, хай турбазын,
Азыраан малга хамчык аарыг турбазын.
Өршээ, өршээ! — дээрге, чыылганнар: «Ындыг-ла болзун, чоп чедишсин, йөрээл доктаазын!» — деп деткиир.

Ирей: (Саң одаандан тускай савага көстү ап, ынаар артыш каап, улусту долгандыр артыжап-даа болур).

— Уткуп турар чаа чылым
Уттундурбас кежиктиг.
Уттуймас буянныг болзун!
Эки чүве албек-ле болзун.
Багай чүве чайлап-ла турзун.
Аъш-чем албек болзун.
Арбай, тараа чаагай болзун.
Үрезин хүнезин албек болзун.
Үнуш-дүжүт чаагай болзун.
Хайыралыг чуртумну
Катчы-хөг эргизин!
Хайыралыг чонум
Каас-шиник чурттазын.
Курай, курай!

Эне:

— Ужур ындыг, чаңчыл
ындыг,
Улуг, биче чолужуксун.
Ак кадаан, суй-белээн
Алчып-берижип солушсуннар.
Сунган холу хүндү болзун,
Суй-белээ мөңге болзун! — деп чарлаарга, шупту чолукшуп, чаагай күзээшкиннер кылып, белек-селээн солчур. Оон аңгыда эң улуг назылыг кижиден «хар дилеп ап», оон-биле чолукшуп, оон чаагай күзээшкин ап, ол хоочун ирейге (энеге) чүс хар харлаарын күзеп, белек-селек-даа берип болур. (Маңаа партия, совет, профэвилел органнары, херээженнер чөвүлелдери, «Сарыг-шажын» болгаш «Мемориал» ниитилелдер, оларның чер-черлерде салбырлары назыдап кыраанынарга онза кичээнгейни салып, Кызылда кырганнар бажыңынга, караа көзүлбестер ниитилелинге барып, тускай белек-сөөнүг, оюн-концерттиг чедери дыка-ла күзенчиг).

Эне улаштыр

— Көк дээрим, өртемчейим,
Көктүг, шыктыг оран-таңдым!
Булуттуг дээрден чаңнык
дүшпезин,
Будуктуг ыяштан өрт
үнмезин.
Чаъстыг булуттан чайык
болбазын,
Чарт ыяштан чаштанчы
үнмезин!
Чаа-дайын, өрт халап
болбазын, өршээ! —
деп чалбарыыр.

Ирей:

— Ак чаламам, аккыр харым,
Аъттаныпкан чылым,
байырлыг!
Ак харың акпаалакта,
Андаштанып, кактанып аайи,
Эрги харың эрээлекте,
Эдээм силгип, кактанып аайи,
Торгу-маңнык дег болзун
дээш,
Довураам кактап, силгинип
аайи!
Чаа чалараан, чаш Хой
чылым
Чаагай чолдан хайырла,
Чалыы салгал
Чаагай оруун эдерер болзун,
Курай, курай! — деп алгаарга, чыылган хөй чон ак харга андаштанып, кактанып, ол-ла ынчаар дагдан, тейден чуңгулап хөглеп ойнаар.

Шагааның бирги кезээ ындыг чижектиг доостур.

II КЕЗЭЭ.

Шагаа чеминче чалаашкын

Байырлалдың бирги кезээн черге-даа суурга-даа эрттирип турда, аъш-чем буфеттери албан турар. Олар тыва чемнерни удур белеткеп садып турар тускай өглер-даа болуп болур. Маңаа совхозтар, кооперативтер Шагаа комиссиязы-биле дугуржулга езугаар боттары өглерни, майгыннарны тикпишаан, аъш-чемин кылып сатпышаан, чонга бараан болур болза, кайы-даа талага ажыктыы билдингир. Маңаа күзелдиг кижи бүрүзүн бодунуң аъш-чемин экеп садарын организастаар. Шагаа чемин садып организастаарын эртенден кежээге чедир кылза чогуур. А өске бараан аймаан дүъш соонда (Шагааның ниити чурумун үрээзин-биле) организастаза эки болгу дег.

III КЕЗЭЭ.

Национал тыва оюннар

Даштыгаа баг кагарын, ча адарын, тевектээрин, чуңгулаарын организастаар. Ол ышкаш бода малдың хендирбезин сый шаачар, шээр малдың сыырган ушта тыртчыр, моюн сөөгүн оора долгаары, ээги, чилиглиг сөөктерни чара долгаары чаңчыл апаар кылдыр шенеп көрзе ажырбас хире. Оюнну улам массалыг болдурар дизе, тевек тевериинге командалар гайы-биле (организациялар аайы-биле) үстүп ап, тускай белеткээн ажык шөлге, хөй көрүкчүлерниң мурнунга эрттирер болза, ынчан бо оюн көрүштүг-даа, моорейлиг-даа болур. Ол-ла шактарда тускай тиккен өглерге азы культура бажыңнарынга шыдырааның (хол, бута, ыт шыдыраазы), кажыктың (адып, чарыштырып, шапшылгалап, шиичип, бодалажып, хожулажып, дүжүрүп, тарады тургуза хап) янзы-бүрү аргаларын ойнап, өске бир өгге «аржыыл хакчып», «чиннп чажыржып», «ок чүгүртүп» даа ойнап болур.

Бо оюннарның чамдызынга Шагаа байырының шагда мурнунда-ла тускай конкурстарны эрттиргилээр болза, ол бала-ла белеткел ажылдарын чиңгелири чугаажок.

II БӨЛҮК

Шагаа кежээлерин организастаары

Кежээлерни клубтарга, школаларга, уруглар садтарынга хүндүскү, кежээки шактарда эрттирер. Бажың-балгаттың иштин чаагай чыт кирир артыжап каап турар. Залдарда азы фойеде үлегер домактарны, ыры состерин бижээш азып каар. Ол ышкаш «Танаа-Херел», «Боралдай» дээн ышкаш тоол сюжеттиг чуруктарны азып делгээр.

Кежээниң эгезинде хөглүг, аяныг музыка ойнап турар. Маңаа национал чаагай чаңчылдар кирген, чамдык сагылгаларны, өзулалдарны көргүскен улуг эвес концертти азы көргүзүглүг сценаларны организастап болур.

Кежээни бо сүмелерниң автору Ч. Чүлдүмнүң сөзүнге Р. Кенденбильдиң бижээни «Шагаа» деп ырдан азы Шагаа дугайында өске-даа ырыдан эгелеп болур. Ооң соонда ыраажылар күүседип турда, кожумаан залда чон кады ырлап-даа болур. Ол состерни сценаның артыкы кожегезинге улгаттыр бижээш азып каар. Ол Шагааның девизи болур.

Чарлыг болбас ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дег камнаал.
Салгалдарга дамчыдаал.

Бо состер кежээниң (Шагааның) девизи болуп, ук байырлалдың уткаазын тодарадып турар болганда, азып ап, ырлажып-даа турза ажырбас болгу дег.

Ыр соонда Хой чылды (хойну) онзалап демдеглээн викторина-даа эрттирип болур. Бо болгаш оон ыңайгы оюннарны Ак-Сал ирей болгаш Даңгына башкарып чорудар.

Башкарыкчы Ак-Сал ирей:

— Чаа, ажы-төлүм! Хоювус дугайында чүнү билир бис, хоорежип көрээлинерем! Алдың Даңгына кызым, алдың ээзи сенден эгелээзе чүл? — деп дилээр.

Даңгына: — Бистиң ада-өгбелеривис хой кежи тоннарны шагның 4 үезинде солуп, кедип чорааннар. Ол тоннарның аттарын адаарам, оон аңгыда улуг кижиниң тонунга чеже неш кирерил, чугаалаар?

(Харыы: негей тон, сеckирге тон, ой тон, хураган кежи тон болур ужурлуг).

Ак-Сал ирей: — Чаа уругларым, кужур хойнуң кадаплыг эгизин чиээн кижи кайда боор. Хой дөгерген кежээ чүнү-чүнү канчаар сагыыр бис, кым чугаалап каптарыл?

(Маңаа ол кежээ албан дүлер эъттерден эгелээш, сайгырак чиири, шиш чалаары, баар, чавана согажалаары, өглерге, хойну өлүрген кижиге чүнү салырыдан бээр санаар ужурлуг).

Даңгына: — «Кадарарда хоюм чараш» дижип ырлажыр болгай бис. Кандыг-кандыг уксаалыг хойлар барыл, адаңарам. Тывада (районда, совхозта) чеже баш хой барыл? Тывада (район, совхозта) эң тергиин хойжу кымыл?

Ак-Сал ирей: — О-ой, уругларым! Шаг бажы кадыраан, рынок деп чүве бээр моон ыйыдып кел чор! Хойлуг-ла чоруувусса, белен-селен кайын тоор бис. Че, бир кил эъттиң, бир кил дуктуң, бир литр сүттүң өртек-үнезин чежеп чугаалаптыңарам? Рынокка бастырбас дизе, кужур хойнум мага-бодундан октаар чүве чок-ла боор: дора дизе дүгүлдүт ыйызындан эгелээш, дүкүнүң каразынга чедир садып-саарган. Ишти-хырнының чиниң безин саваң боол хуулар чүве дивежикпе. Тоол шагда Оскус-оол маадыр безин канчап хойнун куу чарнып эъттиг кылдыр хуулдуруптар ийик — деп баштактаныр.

Даңгына: — Ойт, Ак-Сал ирей, Чаа чылдың салым-чолу кандыг боорун чарындан көрүп берген болзуңарза? — дээш, согүрүп дилээр.

Ак-Сал ирей тура:

— Чарындан эвес, мерген бодалдарның, кайгамчыктыг хайгааралдарның судур номунда чүнү номнаан эвес, оон көрээлинер — дээш, хойнундан ак аалыда ораап каан ном ужулгаш: — О-о, бо чыл болза, демир халаптың, кыс сүлделиг, аксымаар өңнүг, келир кыжы сооксумаар, улуг харлыг боор болур. орай часты оштап чыдар чыл-дыр. Ынчалза-даа кижилер сорук-сүзүктүг эртер, мал сүрүүнге онза хынамчалыг, одар-белчиирден, оът-сигенден эки белеткелдиг болур болза, хүр-чаагай эртер чыл-дыр! Өршээ авыразын, бак-ла чүве ыңай турзун, эки чүве бээр турзун! — деп йөрээп каар.

Даңгына: — Ындыг-ла болзуңам, чоп четчир, йөрээл доктаар болзун, кырган-ачай! Ыңчаарга шаанда Шагаа үезинде кадарчы кижээ хүнезиниңге немей кош кыры эштеп бээр ужуру чүл, чугаалап берем?

Ак-Сал: — О-о, чүү-даа чүве ужурлуг — дээш, кош-кыры дугайында тоолчургу чугаа чугаалап бээр.

Даңгына: — Тывызының аайлыг эвес, кырган-ачай, тывызыктан сала каавыдам?

Ак-Сал: — Ынчангай-ла!
Хан-Дээр дег сыңныг,
хартыга дег чалгыныг,
Кадырга дег чакпалыг,
хаван дег азыглыг,
Үстен-чардан бүткен үүжезин хойлаан, чүл ол?

Харыы: Хендирбе соогу дээр ужурлуг. Тыпканда, кезек бүрүзүн ол, бо деп айтып туруп тайылбырлаар.

Ооң соонда Даңгына хойну дайгырарынга, хозар хойну хураган алзырынга, алиның таптыг «тоотпалаарынга» конкурс чарлап, түңнелип үндүрер.

Эң сөөлүнде хойну ыдыктаарын Ак-Сал ирей көргүзер. ооң биле Чаа чылды база ыдыктааны ол болур.

Ак-Сал ирей:

— Хоюг дүгүн саглаңнады,
Кодан суурун чиприледи
Хоюм чылы, моорлап келдиң!
Азыраан мал аалга сыңмас,
Анай-хенче хөне сыңмас,
Өктерелдиг чылым бол,
Кара суундан хайырла,
Кадар оъдундан хайырла,
Чалатан-чардан хайырла,
Чаагай кыштан хайырла,
Курай-курай! — деп, чалбарып, артыжын кыпсып, улусту долгандыр айдызаар.

Ооң сөстериниң соон дарый сценага хор туруптар болгаш бүгү улус-биле кады «Шагаа ыры» ырлаар. Ол үеле сценага танцы-сам диммиреп, «Дешкилешкен хенчелер», «Деэнгбейлер» суг дээн ышкаш, баш удур чогаадып алган танцыларны катай-хаара күүседип тейдүрер болза, улам хөглүг, көрүштүг болуру чугаажок.

Чап ЧҮЛДҮМ.

Тес-Хем районнуң «Чодурга» совхозунуң парткому болгаш дирекциязы күш-ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер

Шимит Серенович
СЕРЕНИН

ургулчүлелдиг үр аарааның соонда мөчээнин дыңнатпышаан, ооң чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

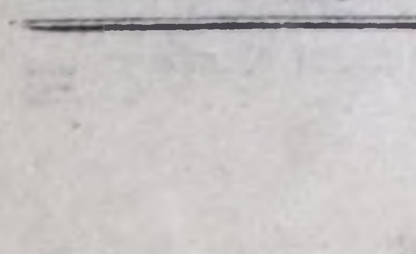

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34; ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партия, ниитилел-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун кедбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Кемчээли 2 парлалга арназы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 45.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл январь 30 среда

№ 18 (14518)

Садар өртээ 10 коп. (Чагыдар өртээ 6 коп.).

Партийжи ИНФОРМАЦИЯ

АЖЫЛДЫ ЧААРТЫРЫ-БИЛЕ

Партияның районнар болгаш хоорай организацияларының контроль комиссияларының даргаларының семинары болуп эрткен.

Контроль комиссияларының ажылының кол угланыышкыннарының дугайында РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика организациязының контроль комиссиязының даргазы Д. К.-Х. Ооржак илеткел кылгаш, контроль комиссияларының сорулгаларынга доктааган.

Амгы үе-чадада партияның идеология ажылының айтырыглары деп темага илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң секретары Д. Л. Тиимей кылган. Идеология ажылын эде тургузар, националдар аразында харылзааларны экижидер, кемчерек үүлгедир чорукка удур демиселди күштелдирер талазы-биле партия организацияларының кызза чогуур ажылдарын ол чугаалаан.

Республиканың партия организациязын чаартырының оруктарының талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң килдис эргелекчизи Б. С. Нурзат таныштырган. Ылангыя партия организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартырда, эде тургузарда чүнү кылырын чугаалаан.

СЭКП-ниң чаа Уставының, республиканың партия организациязының бюджединиң, партияның кежигүн дадывырының, хүлээп алган шиитпирлериниң күүселдезин хынаарының хевирлериниң болгаш арга-методтарының, партияның контроль комиссияларының апелляцияларны (дилеглерни), коммунистерниң хууда херектерин көөр талазы-биле ажылының дугайында болгаш өске-даа темаларга илеткелдерни семинарның киржикчилери дыңнаан. Үстүнде темаларга илеткелдерни РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң харысалгалыг ажылдакчылары Б. П. Свинцов, В. И. Глущенков, К. С. Ондур, В. Ш. Сат, партияның республика организациязының контроль комиссиязының харысалгалыг ажылдакчызы С. Ш. Баян болгаш өскелер-даа кылган.

Сан-хөө болгаш үндүрүг политиказының, ону республикага боттандырарының, рынок экономиказынче шилчип турар үеде партия организацияларының ажылының хевирлериниң, аргаларының, кадрлар белеткелиниң дугайында илеткелдерни чыылганнар база дыңнаан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин-биле семинарның киржикчилери ужурашкан. Партияның районнар болгаш хоорай организацияларының контроль комиссияларының даргаларының хой санныг айтырыгларынга ол харылаан.

Семинарның киржикчилери ажылының арга-дуржулгазын солушканнар.

ЧУГААЛАЖЫП БЕСЕДАЛАЖЫР

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорkомунуң бюрозу «Партияның хоорай комитединге кадрлар айтырыгларын көөрүнүң чуруумунуң дугайында» доктаалды хүлээп алган. Советтерниң, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның, өөредилге черлериниң удуртукчуларынга кандидаттар депшидерде партия организацияларын болгаш партбөлүктерни даамчыштыр партияның хоорай комитеди демократтыг үндезинге бодунуң саналын киирерин ында айыткан. Хоорайның бүдүрүлгелериниң, өөредилге черлериниң, хой-ниити организацияларының удуртукчуларын томуйлаан азы соңгаан соонда коммунист удуртукчу л а р-биле партия хооркомунуң бюро кежигүннери, секретарьлары чугаалажып, беседалажыр. Кадрларның харысалгазын бедидеринче угланган өске-даа чүүлдерни ук доктаалда айыткан. Ук хемчеглерни боттандырып эгелей берген.

(Бистиң корр.).

Бүдүрүлге болгаш социал айтырыглар

ИВИЖИЛЕРДЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты Ш. Д. Ооржак эрткен неделяда Тожу районнуң ажыл-агыйларын кезип, күш-ажылчы коллективтер-биле, соңгукчулар-биле ужуражып, районнуң ырак-узак тайгаларында ивижилер болгаш малчыннар-биле беседалажып, оларның ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжкан.

Январының чиккылама соогунда Кызылдан үнген вертолёт Тожу районнуң төвүнде аэропортка үр болбаанда хонуптары билекле, районнуң чүък машиназы уткуй келгеш, ивижи малчыннарга чедирер далганны болгаш өске-даа аъш-чем барааннарын чүдүре берди. Ол хүн Тожунуң девискээринге агаар-бойдустуң байдалы дыка эки болду: хөмүр одавайн турар, агаарның арыы тергиин, кыштың кончуг соок үезидаа болза, мында хүнүң бүдүү чылдып турары хөй чок.

Долдур аъш-чем чүдүрген «МИ-8» аары кончуг көдүрүлгеш, «Тоора-Хем» совхозтуң Адыр-Кежигде ивижилериниң турлаанче дорт-ла углапты. Тожунуң девискээри черле ындыг — кайнаар-даа көөрге, долгандыр сырый кара шивилер болгаш пөштер, дыттар, ишкээр черлерде ак-ак хадыңнар бүргээн калбак эзимнер. Улуг-биче хөлдерниң кевейин кижи санап-даа четтикпес. Чораан вертолёдувус ол эзимнерниң кырыбиле шоолуг ээс бедикке ужуп чорда, черде чораан аңнарны болгаш тайгада ыяш белеткээн кижилерни бо-ла көрүп болур чорду. Чамдык черлерниң ыяжын оттулгарынга болгаш тудугга ажыглаары-биле кезип аппарган-даа болза, ооң орнунда улаштыр опурткулаан аңыяк ыяштар тодазы-биле кестүп чорду.

Дөртен минута хире ужуткан соонда, вертолёт бир чиңге хемниң бажынга келгенде, элээн оргу черде маңнажып чоруур ивилерни көрүп кагдывыс. Ырак эвесте, шала бедик черде дыттар аразында кылын хар кырын шуглай берген бичежек бажың база көстүп келди.

— Ивижи Александр Далайбаның кадарган ивилериниң турлаа-дыр бо — деп, бригадир Михаил Товуу вертолёт хонуп турда, алгыра аарак тайылбырлады. — Бистиң бригадавыста беш коданның бирээзи-дир.

Ийи чаагы кызыл долбаннарлыг, кеткен хевиниң кырындан дуран азынган, калбак курунда шевергини кончуг кылдыр хыннап каан аячы бижектиг аныяк оол кара ыдының соондан бисти уткуй дораан маңнап чедип келди. Кончуг эрес эр-дир дээрзи карактарындан-на илдең.

— Улуг кадарчым суур кирген. Амдызында чаасккаан тур мен деп, ивижи Владимир Севек арай эгени аарак чугаалады.

Ук коданда «Тоора-Хем» совхозтуң 180 баш ивизи кыштаглап турар болду. Оларның 70-и дорт айдан эгелеп аңайлаар. Ивилериниң деңгел байдалы багай эвес. Ол черге чоокка чедир иви тургуспаан болгаш чаат амдызында четчир.

— Сээң чурттап орар черингни көөр дээш келдивис, Володя. Бажыңыңче бисти киирер сен бе? — деп, Шериг-оол Дизижикович баштактаны аарак чугаалады.

Хүн талазында улуг эвес соңгажыгаш кылып каан бажыңчыгашче ээзи бисти чалады. Эжик аксында тургускан чуга демир суугунуң оду соой берген. Бажыңчыгаштың иштн тар болганындан ивижилер аңаа хонуп, бичии чем кылып ижеринден аңгыда, оон өске чүнүдаа кылыр арга чок. Бистиң четкен үевисте ол ивижилерниң аъш-чеми шагда-ла үзүлген, шайы чок болду. Шай ернунга бир-ле өът хайындырып ижип турар болдулар. Далган чок.

— Чемден арткан чүве бодур — дээш бажыңчыгаштың ээзи целлофан хап дүвүнде азарганчыг чигир артыы көргүстү. О[illegible]-ла.

Районнуң ырак тайгаларында берге байдалдарда дүн-хүн чок ажылдап турар ивижилерге аъш-чемни айда чаңгыс чедирер. Чамдыкта чүгле ийи катап эргиир аргалыг. Ырак черлерге чүгле вертолёт чедер. Ынчангаш Адыр-Кежигде бо ивижилер вертолёттуң келирин манап, каш хүн улаштыр аъш-чем, шай болгаш таакпы чок ажылдап, чурттап турганнары ол болду.

Ивижилерниң чурттап орар оран-савазы дыка багай. Оларның удуп турар орун-дөжээнде дүктен кылган чылыг чоорганнар, кылын матрацтар чок. Малды араатан аңнардан камгалап, хойзуптар хире боо-мөңгү чок.

Бо удаада аңаа чораан садыгжы Биченей Кызыл-оол ийи шоодай далганны, 5 килограмм хире үстү, күн чемин, элээн каш банка компотту, таакпыны болгаш серенгини ол ивижилерге сатты. Олар ам ооң-биле 15-20 хонук иштинде амыдырап, бараан сөөрткен вертолёттуң дараазында кээрин манаар апаарлар.

Оон үнгеш, он беш минута хире ужуткаш, Бешкер деп черде ивижилерге четтивис. Шаараш ыяштар бүргээн делгем алаңның ортузунда үш безерек майгын, чартызын целлофан плёнка-биле шып каан чадыр тур.

— Улуг кадарчывыс Борис Лузу чоокта чаа эмнелгеде чыдып алган. Моон мурнунда ыяш чадырга чурттап турган, ам харын бо майгыннарда кирип алганывыс ол-дур — деп, ында ажылдап турар малчыннар Анатолий Бараан, Василий Чогумба олар чугааладылар.

Ол коданда 186 баш чары (эр иви), а чанында Красный Колдуң кадарганы бир кодан төрүүр иви бар болду. Ол ивижилерниң чиир чеминден далган, бичии үс арткан болду. Шай чок. Оларның удуп, дыштанып турар майгынында база-ла чылыг чоорганнар, ажылдаарда кедер түскай идик-хеп чок. Чаңгыс каът, чуга соок майгынның кыдыында бичии суугу салып алган, оозу от салып каарга чылыыр дээрден башка, дүнеки үелерде аңаа хонары ажык дээр адаанга чыттанындан шоолут ылгалбас.

Ивижилер чаңгыс черге доктаап турумчуурга, ол черлерде бөрүлер ивилерге дыш бербес болганындан, көжер ужурга бо-ла таварлып турарлар. Бажың тудуп алыр дээрге ону көжүрер аргазы чок.

Мындыг берге байдалдарда чурттап, ажылдап турар ивижилерниң шалың төлевири база эвээш. Совхоз чыл санында иви мыйызын кескен дораан азы картын карттааш кургаткаш, ону күрүнеге дужаап, эвээш эвес орулганы ап келген. Чижеглээрге, картын ап кааскал иви мыйызының бир килограммда ортумак өртээ 325 рубль болуп турар. А ивижилер ооң чүгле 4-ле (!) хуузун ап турар азы 12 хире акша болуп турар. Бодап көрүңер даан. Продукция үндүрген дээш ооң өртээниң дөрт-ле хуузун төлеп турар бүдүрүлге кайда-даа чок болгай. Дөрту-биле чугаалаарга, ивижилерниң күжүн совхоз барык халаска ажыглап турар-дыр. Бо кодан эрткен чылын 130 килограмм мыйысты ол хевээр дужааган. Ооң бирээзиниң ортумак өртээ 500 хире доллар. Ооң соонда кескен 99 кг мыйыс вертолёт келбейн барган ужурундан 2-3 хонукта чыткаш, үрелген.

Ынчангаш сес айда, мыйыс кезер үеде, ол ивижилер вертолётту график ёзугаар чорударын дыка-ла дилеңдилер. Эш Ш. Д. Ооржак, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн олар-биле беседалажып, чугаалажып турган, ивижилер Тывага мыйыс болбаазырадыр улуг эвес бүдүрүлгени ажыдарының, оларның акша-шалыйын шын төлеп бээрин болгаш иви турлагларынга улуг эвес бажыңчыгаштарны тударын база ырак тайгаларда коданнарның малчыннарын боо-биле хандырарын, ылангыя социал байдалдарны экижидерин дилеп турдулар.

Шивиттиг-Хайдың болгаш ооң ындында Баш-Хемниң бажында ивижилерниң беш кодан бар. Ында ажылдап, чурттап турар кижилерниң амыдырал байдалы өске черде ивижилерден шоолут ылгалбас. Ында хар дыка кылын кылдыр чагган. Малчыннар Кызыл-оол Бараан, Владимир Даржаа, Точка Лопсан-Базыр болгаш оон-даа өскелерниң ажылдап турары эки. Эрткен чылда олар чаш мал төлүн өстүрер болгаш продукция алыр талазы-биле багай эвес көргүзүглүг болганнар.

Эштер Ш. Д. Ооржак, В. О. Оюн олар ол хүн «Тоора-Хемниң» бүгү ивижилеринге четкеш, оларның ажыл, амыдыралы-биле таныжып, ужуражып чораaш, моон соңгаар иви малды өстүрүп көвүдедириниң, ооң продуктулуг чоруун бедидериниң, ылангыя ында ажылдап, чурттап турар кижилерниң амыдырал байдалдарын экижитпес болза, Тожуга иви мал моон соңгаар улам эвээжээр дээрзиниң дугайында тодаргай түңнелди үндүргеннер. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, республиканың Агроүлетпүр эвилели ук районга болгаш өске-даа черлерде ивижилерниң амыдыралчуртталгазын экижидер сорулга-биле түскай доктаал хүлээп алыр дээрзиниң дугайында малчыннарга дыңнаткан.

Виктор КАРА-САЛ. «Шынның» корр.

ОДАКЧЫЛАР

Кызыл хоорайның топ электри станциязының одалга цегиниң өрээлдеринге кире бээрге, шыргай ээзим иштн дег, шала караңгы кылдыр көзүлдү. Одалга участогунуң ажылчыннарының ажыл-ижин таныштывыс. Хөмүр-даштың хоюг бургураажының чыды мында билдинип турар. Дерилгелер кырында база хоюг хөмүрлер чаттыла берген. Одалганың күчүлүг дерилгелериниң ажылдап турары билдинер.

Бир дугаар участоктуң монтажниктериниң ажыл-ижи ынчангаш эрес-шудургу-дур, харысалгазы база улуг. Кыжын соок үелерде мында улуг суугуларга бир муң тонна ажыг хөмүр-даш ыды одаар. Ол дугайып улуг мастер, Кызыл хоорай Совединиң улус депутаты Виктор Алексеевич Ензак чугаалады.

Бо кыжын участокта хөмүр-даш дамчыдар бир дерилге хенертен үрели берген. Тос-тостуң кончуг соогунда ону солуур чаа дерилгени кым каныын тывар боор. Виктор Алексеевичиниң удуртулгазы-биле септекчилер үрелиишкинни эде кылып кирипкен... Ара соксаан одалга черн катап ажылдап эгелээн. Кызылдың кудумчуларынче, кварталдарынче изиг суг дамчып эгелээн.

— Эрес-шалып, ёзулуг мадырлыг ажыл-ыш деп чүве бо-дур — деп улуг мастер ажылчыннарга өөрүшкүзүн илергейлеп, чугаалап турган.

ЧУРУКТА: одалгаже хөмүр-даш бээр участоктуң ажылчыннары Светлана Чебаторёва, Галина Катенева, Мария Тогачикова.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң хуралы

Нефтижилерниң таваржып турар нарын, берге байдалындан, газ үлетпүрүнүң ажылдакчыларының улам бергедээшкининден үнеринниң аргазын бээр ужурлуг боттуг хемчеглерни ажылдап кылырының шыңгыы хуусааларын ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң январь 28-те хуралынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев доктаалып тодараткан, ону ол боду башкарып эрттирген.

Хуралдың киржикчилери — Премьер-министр В. С. Павлов, ооң оралакчылары, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев, эвилелдиң болгаш республикаларның улус депутаттары, министерстволарның болгаш ведомстволарның, концерннерниң удуртукчулары, нефть база газ тывыжының эң улуг бүдүрүлге каттыжыышкыннарының чиңгине директорлары, эртемденнер — нефть болгаш газ үлетпүрүнүң ажылын быжыглап, экижидериниң талазы-биле хемчеглериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

Ажыы-биле дорт болган чугааның үезинде улус ажыл-агыйының ол кол адырларында эң улуг четпестерни илередип, нефть тывыжының хемчээлиниң эвээжээриниң болгаш газ тывыжының темпизиниң осжумнааның чылдагааннарын тодараткан.

Санал бергеннер нефтини улам долузу-биле казып тыварының, ону улам хандыр болбаазырадырының, а ол ышкаш нефтини база газты камнаарының ниити-национал программазын тургузарының ажылы-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээрини чугулазын айтып турганнар. Шинчилел ажылдарын дүрген чорударының, ССРЭ-ниң энергия программазын белеткеп кылырын дүргедедириниң, экология айтырыгларын шиитпирлээриниң чугулазын демдеглээн.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев хуралды түңнээш, нефть болгаш газ үлетпүрүн хогжүдери ниити Эвилел ужур-дузалыг болганда, ол сорулганы бүгү чурттуң күжү-биле шиитпирлээр апаарын чугаалаан. ССРЭ-ниң Президентизи нефть-газ комплекизиниң бүгү айтырыгларын ийи бөлүкке чаргаш, оларны шиитпирлеп, күүседириниң хуусааларын айыткан.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязын 1991 чылдың февраль 4-те Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 28.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БЕШКИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бешки сессиязы РСФСР-ниң КП-ниң Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 1991 чылдың февраль 4-те, 10 шакта ажыттынар.

• • •

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кичээнгейинге

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бешки сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүткелин 1991 чылдың февраль 2-де 10 шактан 20 шакка чедир Советтер бажыңының № 107 өрээлинге (телефон 2-55-42), 1991 чылдың февраль 4-те 8 шактан эгелеп РСФСР-ниң КП-ниң Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга (телефон 3-34-46) чорудар.

• • •

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдарының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдары 1991 чылдың февраль 3-те эртенгиниң 10 шакта Советтер бажыңынга болур.

Дуун — СЕС РАЙОНДАН

«Шынның» редакциязынга бо чылдың эгезинден 510 чагаа келген. Республиканың шупту районнарындан хой-ниити корреспондентилер амыдыралда болуушкуннарның дугайын, сеткилсагыжын хөлзеткен бодалдарын илередип, редакцияже аңгы-аңгы темаларлыг чагааларны бижип турарлар. Редакция оларга өөрүп четтиргенин илередип турар.

Чүгле дүүн бежен 45 чагаа келген. Республиканың сес районундан, ол ышкаш Кызыл хоорайдан авторлар материалдарын бисче чорутканнар. Москвадан бир чагаа келген.

Келген чагааларының аразындан солун мындыг бир чагаа бар болган. Ону Барыын-Хемчиктиң бир школазындан аныяк башкы бижээн, боду даштыкы дыл башкызы. Келир чайын Америкага барып, чайгы дыштанылга үезинде школачы уруглар-биле пионер вожатыйлап ажылдаар дугайында бистиң солунга үнген чарлалды номчааш, ол аныяк башкы аңаа барып ажылдаар күзелин илереткен чорду. Чарлалга киирген бүгү-ле негелделерге ооң харыылары дүгжүп турар болган. Аңаа чедиишкинни күзедивис.

САЙГАРЫП, ЧУГААЛАШКАН

Январь 26-да № 16 «Шын» солунга «Судалдыг холу-биле тудуп, сугдут караа-биле көрзе...» деп Шагаан-Арыгның «Культура бажыңының» директору Николай Таңзының Улуг-Хем районда культура ажылынга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг чагаазы үнген. Ында көдүрүлген айтырыгларны, шиитпирлээр ужурлуг сорулгаларны Улуг-Хем районнуң культура ажылдакчыларының чыыжынга чугаалажып көрген.

Ол хуралга районнуң культура ажылдакчылары даарта канчаар ажылдаарыл, бот-акшаландырыышкы и ч е кирип болур бе, сан-хөө талазы-биле дузаны кым көргүзерил, четпестерни ларый чайладырынга район удуртулгазының киржилгезин болгаш өске-даа чугула айтырыгларны райкүүкомунуң культура килдизиниң эргелекчизи Виктор Доңгур-оол илеткелинге онзалап айыткан. Ол ышкаш санал берген кижилер районда культура ажылында чединишкиннер бар-даа болза, шиитпирлээр айтырыгларның амдаа хөйүн демдеглээн.

Районнуң культура ажылдакчылары чугаалашкан айтырыг талазы-биле түскай доктаалды хүлээп алган.

Ол хуралга Тыва АССР-ниң культура министри Чылгычы Ондар киришкен болгаш чүве чугаалаан.

ЛЕНИНГРАДТА

Бүгү-российаның Дулак лер ниитилелиниң Тыва салбырының өөредилге бүдүрүлге черниден 20 ажыг кижи хоорайның амыдырал хандырылга үлетпүр черлериниң чарыжынга тиилекчи болуп шылгараaш, бөгүн Маадыр-хоорай Ленинградта чеде берген.

Мурнакчыларны ук бүдүрүлгениң директору Людмила Друточенко, башкы Алефтина Базыр-Тараа баштап чоруур. Дзараньыгацегиниң уран шевергери, эки ажылдыг мурнакчылар Августина Ховалыг, Надежда Дукар, Людмила Бышкак, Мария Ооржак болгаш өскелер-даа Ленинград хоорайның тураскаалдыг болгаш төөгүлүг черлерин сонуургап көөрлер.

Хоорайның амыдырал хандырылга черлериниң чарыжынга тиилекчи болганындан шупту халас путёвкалар-биле шаңнаткан мурнакчылар 5 хонук дургузунда Ленинград хоорайның дааранылга фабрикаларынга барып, оларның рынок экономиказынче шилчилге үезинде ажыл-чорудулгазы-биле база таныжарлар.

КАРАА ЧЫРААН

Кызылдың № 2 божудулга бажыңынга иайысылалдың бодундан база районнардан хой-хой авалар божуп турарын билир бис. Чаа чылдың эгезинден бээр ында 147 уруг төрүттүнген.

Чүгле эрткен дүне бежен тос не аас-кежиктиг божуп ап, караа чыраанар. Тостуң аразында колдуу Кызылдан, соп аңгыда районнардан келген авалар база бар. Божууру элээн нарын байдалга таваржы берген бир иени буянныг холдуг эмчилеривис кезип турган, бүгүле чүүлдер эки болуп кылдыр дузазын чедиргеннер. Ол иени-даа, урузунун-даа чагыы эки.

Чаңгыс дүне тос кижи төрүттүнген! Дужуткур-ле дүн аа. Тос өг-бүлеге амыдыралдың өөрүшкүзү — бичии уруг кестүп келген ышкажыл. Тос кижиниң сеткил-сон, чүгле чаңгызы — кым болган дивес силер бе.

ДЫҢНАДЫГ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдалары дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 24, 54 чүүлдеринге үндезилээш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Ленинград соңгулда участогунуң комиссиязынга бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң күш-ажылчы коллективтериниден депшиттирген төлээлерниң талазы-биле хуралдарның материалдарын чугаалажып көргеш, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң президиуму Ленинград участок соңгулда комиссиязын дараазында составтыг тургузарын шиитпирлээн:

Земляная Надежда Арсентьевна — Тываның электри четкилериниң инженери.

Костелецкий Анатолий Федорович — шериг кезээнде шериг албанныг.

Константинова Анна Дмитриевна — Кызыл хоорайның халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң санитарказы.

Люндуп Кырлыг-Кара Самчай-оолович — республиканың эмнелгезиниң эндокринология кабинединде эмчи сестразы.

Назаров Николай Дмитриевич — шериг кезээнде шериг албанныг.

Набокина Ирина Станиславовна — гидрометеорология талазы-биле Тыва төвүнүң метеоролог-техниги.

Озерная Тамара Андреевна — Кызылдың халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эмчи сестразы.

Петрова Наталья Викторовна — Кызылдың № 2 ортумак школазының башкызы.

Решето Галина Сидоровна — Кызылдың ТЭС тудуг эргелелиниң техниги.

Чодуй Ирина Маратовна — Кызылдың башкы училищезиниң башкызы.

Чаш-оолова Любовь Маспын-ооловна — Кызылдың кедээ ажыл-агыйы техникумунуң профэвилел комитединиң даргазы.

• • •

Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле соңгулда комиссиязы «Тыва АССР-ниң чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 53 чүүлүнге дүүштүр № 6 соңгулда округунуң талазы-биле катап соңгулданы 1991 чылдың февраль 24-те эрттирер дугайында шиитпир хүлээп алган.

Улус депутаттарының кандидаттарын депшидери бо чылдың январь 31-де доостур.

Соңгулда комиссиязы.

ӨСТҮРЕРИ ЧЕРЛЕ АЖЫКТЫГ

1990 чылдың декабрь 19-та «Шын» солунга зоотехник Кегел Саспыкович Иргиттиң «Черлик медени тарыыр» деп чүүлүн номчааш, ында кодурүп турар айтырыгларны амгы үениң чугула сорулгаларының бирээзи деп деткивишаан, мал ажылгыйылыг республика болганывыста, бистиң девискээривисте үнүп турар чаагай оът-сигенниң бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш мал чемин хойну белеткеп алырының үези келген деп бодаар мен.

Шынап-ла, бистиң республиканың агрономнары, механизаторлары тараа болгаш мал чеми культураларының улуг өртектиг үрезиннерин черже чажып кааш, дээрже көрнүп: «Бурган оршээ, чаъстан-на хайырлап көр» деп олурарывыста болгай. «Мал чеми» программавыс саазын кырынга артып, муң-муң баш мал өлүп хорап. Саян ындындан сабаң ыраккы О. Шынаа, Ак-Чыраа девискээринден кыштың чыккылама соогунда хыыргыыш белеткээр ужурга таваржып турар. Тываның агаар-бойдузунга, хөрзүнүнге таарышкан, чайгаар өзүп турар оът-сигенниң шын шинчилеп, ону улам өстүрер, өрттүң, сугнуң, хаттың айыылындан камгалаар, ылш-дажын аштап, суггарар, хөрзүннү немелде чемишчидилгелер-биле чемгерер ажылды багай чорудуп турарывысты шүгүмчүлекчи өзу-биле миннип, мал чеми дээш удуртукчу, специалист, малчын кижи бүрүзүнүң харысалгазын бедидер талазы-биле тускай хоойлу, шиитпирин хүлээп ап, хөй чугаа-сооттан тодаргай ажыл-херекче шилчиир үе келген.

Черлик сарыг меде совхозтарның суггаттыг черлеринден ажаап ап турар тарымал медеден шөлү-даа, дүжүдү-даа хөй дээрзин хөөрем чокка чугаалап болур. Ооң чижээнге Тес-Хем районнуң Сайгын ховузунда, Белдир-Арыгның, Тестиң шынааларында, Ү.Шынааның Сарыг-Тал ховузунда, Ак-Эрииктиң Доозуннуг бугазының шөлдеринде, рапстың чечектелгени дег, черниң ону сарыг торгу чадып кааны-биле дөмей, черлик медениң өзүп турарын кижи магадаар.

Черлик медени өстүрер, ону чогуур үезинде ажаап алыр талазы-биле сөөлгү чылдарда чамдык ажылдарны бистиң ажыл-агыйларывыс кылып келгенин айтыр бодап тур мен. «Чодураа» совхозтуң хоочун механизатору Кызыл-оол Чыргалга баштаткан беш кижи составтыг механизастаттынган звенозу Ужарлыг хемниң чоогунда Сайгын ховузунуң хараганнарын, дажын аштап, араттарның арык-бугаларын септеп, ол хемниң суун чазын түлүктеп кээрин ажыглап, тараа болгаш черлик меде үнер шөлдерин дүнхүн чокка суггарып турар. Ооң аңгыда меде үнер черлерин үлдүрертип, немелде минералдыг чемишчидилгелерни ажыглап келгенниң түңнелинде 150 гектар ажыг черлик меде үнер шөлүнден 300 тоннаны, нииити шөлден 900-1100 тонна сигенни белеткеп ап турар.

Черлик медениң дүжүдү бир гектардан 20 центнер чедип турда, тарымалының дүжүдү чүгле 12 центнер болуп турар. Черлик медени чылдың-на кезер, чазын малга чиртир болза ооң дүжүдү улам эвээжээр. Кызыл-оол Моңгун-оолович ол үнүштүң үрезинин алыры-биле тускай шөлдү арттырып турар. Ынчалза-даа медениң үрезини быжып баанда, Сайгын ховузунда үнген чаагай сула, рапсты Самагалдай, Белдир-Арыг суурларының инектери база «Чодураа» совхозтуң малчыннарының кидии • түлүк

Удуртукчуга сөс

күскү дүжүт ажаап алыышкынының үезинде кара туразы-биле кээп хонуп алырындан хөй малынга саспа бастырып, чиртип турар. Бо талазы-биле ажылды Самагалдай, Чыргаланды кодээ Советтери чылдың-на чугаалажып турза-даа, тодаргай шиитпирлээн түңнели чок болуп турар. Ооң аңгыда, ол шөлдүң ортузунда малчыннарның ийи кыштаан өскээр кожурбес болза, чазын үнүп орган сарыг медени, сиген кезер шөлүн малга чиртип каaптар. Ынчангаш ол тараа, меде үнер шөлдү долгандыр кажаалаар талазы-биле хемчеглерни ап чорудары совхозтуң удуртукчуларындан негеттинип турар.

Өске бир чижек. 1989 чылда Хөл-Өөжү хемниң суу улуг болганындан, «Таңды сыны» совхозтуң удуртукчулары Сарыг-Талдың шөлүн суггарары-биле чоңну эки организастаанындан 200 тонна ажыг черлик медениң дүжүдүн ажаап алгаш, чамы чаш анайларга бергенин малчыннар деткип турар. Бир эвес Сарыг-Талдың шөлдеринге черлик медени немей тарааш, эки суггарар болза, оон 500-600 тонна эки шынарлыг меде сигенин белеткеп алырының аргазы бар.

Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң кол агроному турган, амгы үеде АҮК-түң кол агроному Кызыл-оол Дүктүг-оолович Ооржак мал чеми культураларын өстүрер талазы-биле чамдык шенелделерни кылып чорутканын кысказы-биле демдеглекседим. 1986 чылда Тестиң унунда Чиңге-Хараган деп черден черлик медениң үрезинин комбайн-биле ажаап алгаш, Хүрең-Дугайның суггаттыг системазынга 70 гектар черге тарааш, оон 180 тонна меде сигенин белеткеп алган. Бир гектарның дүжүдү 25 центнер чедип турган. «Таңды сыны» совхозтуң девискээри Арысканныг-Хемге 150 гектар шөлге рапсты тарааш, чаала чечектелип орда сиген кылдыр кескеш, 210 тоннаны пресстээш, кыжын хойга бээрге, кайгамчык хоолулуг мал чеми болуп үнелеткен. Агрономнарның чугаазы-биле алырга, рапсты чүгле сенажтаар, а сиген кылдыр ажааттынмас дижирлер болгай. 1986 чылда Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң Көжээ-Өдээ деп черге 50 гектарга часкы көк-тараа үрезинин садып алгаш тарааш, 70 тоннаны ажаап алгаш үрезинге арттырып, чыл санында тарыза-тарыза, 1990 чылда 130 гектардан 400 тонна часкы көк-тарааны ажаап алган. Бир гектардан алдынган дүжүдү 30 центнер ажып турар. Моон алгаш көөрге, чер ажылының технологтары — агрономнарның мергежилинден, оларның кызымаккай күш-ажылындан үнүш-дүжүттүң хөй болуру хамааржыр.

«Кызыгаар» совхозтуң Доозуннуг бугазының шөлдеринге медени чыл санында немей тарып турбааны ындан, ында колдуунда черлик меде, бок үнүш хөй үнүп турар апарган. Совхозтуң удуртукчулары, специалистери моон мурнунда бир тонна медениң өртээ 12—16 муң рубль турда, өртек улуг дээш албайн турган. Ам 40 муң рубль чедип турда чүну канчаар? Кол сорулга — черлик медениң үрезинин чыггаш, ону хөйнү тарыыры чугула.

Тарымал болгаш черлик медени чыл санында немей тарып, агротехниканың чурумун шын сагып, эки суггарар, чемишчидер болза, ол шөлден 2000 тонна сигенни, 3000 тонна сенаж, силосту белеткеп алырының курлавыры бар. Доозуннуг бугазының шөлүн долгандыр кажаалаваанындан, совхозтуң болгаш чоннуң хууда малы аңаа оъттап чайлаар. Дүжүт ажаап алыышкынының үезинде малчыннар чүгле хүнүн бодап, тарылга шөлдериниң ортузунга хонуп алгаш, малын ынаар кииирип тер. Буга унунда үнген эки дүжүттүг медени хол кадыыры-биле кезип ажаап алыр, чазын, чайын чер суггарып турар малчыннар-даа чок болур. А кыжын мал чеми эккелиннер дээр кижилер көвүдей бээр.

Амгы үеде рынок экономиказынче шилчип, чер реформазын чорударының хоойлузун хүлээп ап турда, совхоз бүрүзү чериниң ревизиязын шын кылып алырындан бүгү чүве хамааржыр. Тараа, мал чеми культураларын арендаторларга таарыштыр бижыглаар. Мал чеминге сула, тарымал тоорук, рапсты, часкы көк-тараа, меде база черлик медени хөйнү тарып өстүрериниче кол кичээнгейни угландырып турар бис. Черлик медениң үрезинин комбайн-биле ажаап алыры биске кончуг таарымчалыг. Ону өстүрериниң дуржулга шөлдерин тускайлап, ооң үрезинин чыыр талазы-биле чон ортузунга конкурсту чарлап, акша төлевириниң норма-чижектерин совхозтар чөвүлелдеринге тургузарын, малчыннарга, арат ажыл-агыйларга черлик меделиг черлерни тускайлап бергеш, суггарып, долгандыр кажаалаар, оон хөй сигенни ажаап алыр дээш шаңнал деткимчени кылырының хемчеглерин ажылдап кылыр бис. Бистиң кол сорулгавыс хөй, эки шынарлыг мал чеминиң баазазын тургузары болур.

Шулуун-Баадыр СЕРЭЭДАР.
Тес-Хемде АҮК-түң даргазы.

АДАЛЫШКЫЛАР

«Тээли» совхозтуң хойжузу Мукулай Маадыр-оолович Салчак ниитиниң малын 40 чыл дургузунда кадарып келген. Эрткен чылын малчыннар Наадымын таварыштыр аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты тывыскан. Хоочунnуң назын-хары улгаткан, ам 62 харлыг. Өг-бүлезиниң херээжен ээзинден шагда чарылган-даа болза, хөй урут-дарыы-биле мал-маганын эмгележип кадарбышаан. Көргүзүглери эки.

Амгы үеде М. Салчактың ажы-төлү барык шуптузу өг-бүле тудуп, аңгы-аңгы мергежилдиг болуп ажылдап чоруурлар. Хеймер кызы Алена сески классты доосkaш, адазынга дузалакчылаарын шиитпирлээн. Кедизинде барып ол адазының кадарган кодаңын хүлээп алыры-биле белеткенип турар. Чажындан тура-ла мал аразынга өскен кыстың эрес-кежээзин кожа-хелбээ чурттап чоруур чону мактаар.

Алена ам адазы-биле Эдер-Куй дагларының эдээ Адыг-Баштыг-Тей деп черде кыштап турар. Оларның девискээринде хар кылын. Соок база дыңзып турар. Ынчалза-даа алыс-ла кыштаглаашкынга чылдың-на хынамчалыг белеткенип алыр болгаш, адалышкыларның кадарган мал-маганының нииити байдалы эки. Күзүн белеткеп алганы 20 тонна сигенни шоолуг-ла чарыгдаваан. Камнап турар. Коданында 272 хоюнуң 112-зи оолдапкан. Ийистер-даа бар. Кажаалары кургаг, чылыг.

Өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар адалышкылар хөй бүрүзүнден хураганны, бирээзинге оңаштыр 2 килограмм дүктү кыргып алырын хүлээнгеннер.

ЧУРУКТА: Алена Салчак ийис хураганнары-биле.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ДЕҢГЕ ӨССҮН

Район төвүнден үнгеш, ооң мурнуу талазында чаттылган Эдер-Куй ховузунуң оңгул-чиңгил оруу-биле чоруп олур бис. Кады чораан эжим — «Тээли» совхозтуң кол зоотехниги Иван Моңгуш ам баар дээн аалывыстың ээлериниң дугайын агитбригаданың чечекнери ыры чогаадып алган, ырлажып чорууруң дыңнатты. Шынап-ла, Болат Донааевна биле Карим Хертекович Чүдүктер макталдыг улус. Эң ылаңгыя эрткен 1990 чыл дыка-ла «дүжүткүр» болган: 100 хойдан 105 хураганы доруктурган, бир хойдан-на 2 килограмм дүктү кыргаан. Коданында нииити малының баш саны 99 хуу камгалап алган. Шак мындыг чедиишкиниин дээш совхозундан аът-биле шаңнаткан. Ооң аңгыда республиканың малчыннар Наадымын боол турда, чиик автомашинаны сонур чокка садып алырының талонун-биле шаңнаткаш, ону садып апкан. 1989 чылда чүс хойдан 90 хураганы дужаагаш, дүктү планнаанындан 61 килограммны хөйнү кыргаан. Аренда керээзи-биле 4 чыл ажылдап турар. Бо чылын ол хүүсаазы доостур.

Сураглыг малчыннарның ажыл-ижиниң дугайында дөгүү тайылбыр ындыг болду. Удавайнда оларның кыштаанга чедип келдивис. Өг-бүлениң херээжен ээзи сакманчылары-биле кады төрээн хойларын демдектеп, чаш хураганнарны эмзирип, оон кажаалааарывынче оларны кииирип, чай-чашпар чок ажылдаан тур. Барганывыс хүнге чедир оларның 248 хоюндан 166-зы оолдапкан. Хураганнары шупту менди. Элээн дорута бергеннери дужунда асмылап каан чымчак сигенни чип дайнангаан чамдыктары дешпилечкен турдар. Кажааның нииити чылык, чылыг болгаш кургаг. А кадарын боду хойларын олаңче үндүрүп тур. Аал чоогунда [illegible] ап алгап черинде оларын кадарып турар улус болду. Карим Хертекович инчеектерни көвүдеди ап алды. Хөй массалыг төрүп турда ынчанмайн канчаар. Малчын кижи кандыгыл дээрзин коданы боду-ла сөглеп бээр болгай.

Кыш, шынап-ла, малчынга шылгалда. Ынчангаш аңаа хынамчалыг белеткенири чугула дээрзин бо кадарчылар ыяк билир, ынчалдыр ажылдап-даа чоруур. Эрткен күзүн 22 тонна сигенни, 15 тонна көк-суланы кезип алганнар. Чыланныг-Бажы деп черге хоюн чайлаглаткан. Күзүн тараа хоорзунунга турнуктур семиртип алган. Ынчангаш төрээн, төрүвээн-даа хойлары өкүүр, ындыг болганда семис, тодуг.

Кыштың соонда час кээр, ол өзулуг-ла берге үе. Ынчангаш малга чемни таарыштыр берип турар улус болду. Арып-дора бээрин манавас, үезинде-ле немей чемгерер, оон башка алдырбайн баар. Хөй чем база үнер апаар. Арын бар чыдырда-ла оларны эскерер, удур чемгерер. Боларның аргазы ындыг улус-тур.

Совхозу-биле аразында чарган керээзин сонуургадым. Кажаазының, олурар бажыңының элендизи дээш база аъдының холезинин төлээр. А септелгезин, мал чеми салып бээр эт-херекселдерин шуптузун боттары кылып алыр. Машина-балгат ажыглаарын эвээжеткен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, орулгалыг ажылдаарының аргазын тыва берген. Керээниң негелдези өзугаар совхоз ийи чылда 73 хураганы өг-бүле бодунуп малы кылдыр алган. Ол-да үениң дургузунда теңчү түңнел өзугаар 8795 рубльди оларга сапап берген. Шаңнаткан аъдының шынзылгазын база көрдүм.

Ийе, совхозунуң мал-маганын шак ынчалдыр өстүрүп, ат-алдарлыг ажылдап чоруурлар-дыр. А хууда дужаал ажыл-агыйы — кандыг янзылыгыл? Рынок үезинде ол дээрге база эң чугула айтырыг. Чүгле эрткен чылын ангор өшкүлериниң 120 килограмм дүгүн, хөй саржагны, 750 килограмм деңзилиг улуг шарыны совхозунга саткаңнар.

— Кешкүн малчын кижи өг чокка чурттап шыдавас болгай. Ынчангаш хуувусте хөөвүстүң дүгүн өг кидизи, аңаа эңчек, ширтек-даа кылыры-биле арттырып алдывыс. Бо чылын кыргыыры-биле немеп тургаш, чайын дүк кагар, салыр бис — деп, малчыннар чугаалап олурдулар. Шын-дыр. Күрүнезинге (совхозунга) садар, бодуу эт-херексел кылырынга-даа четчир кылдыр малды азыраар, оон продукциязын алыр-ла болгай. Чеди чүзүн малдыг болган херээ чүл. Малды ындаар кижилер азыраар. Чалгаалар ынчап шыдавастар.

Бажыңның ниитинде эт-херекселдерни, арыг-силиин база магадап олурдум. Хоорайда суурларда бажыңнардан канчап-даа дудавас-тыр. Шалазында чадыглардыг. Радиоприемник, телевизор ажылдап турар.

Будуктуг ыяшка куш чыглыр, буяныг өгге чон чыглыр дижир бис. Алызындан биче сеткилдиг, эптиг-ээлдек, чугааныр, аъш-чемниг бо өг-бүледен чон үзүлбес. Боларның уруг-дарыы база хөй. Ирина биле Светланазы ийи амгы совхозта хойжулар. Хол изин бут изи чаңдыр баспас. Александразы — дээди эртемниг мал эмчизи. Максим биле Артем чолаачы, механизатор мергежилдиг. Сайын-Белээ шеригде, а Саянаазы Улан-Үдэ хоорайда өөренип турар.

Районунда ат-сураглыг, малга 33 чыл стажтыг бо өг-бүлениң ниити байдалы мындыг-ла улус чорду.

Александр ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Карим биле Болат Чүдүктер.
Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

Саналдар, бодалдар

ӨГ-БҮЛЕ МАЛДЫГ БОЛУУЛУҢАР

Ажыы-биле чугаалаарга, ак сүт ижип өзүп келген мен. Ам-даа бо-ла улуг бодум сүт чок, хойтпаам чок болза олуруп шыдавас мен ийин. Ынчангаш өг-бүлем мал-маганныг, сүдүн саап ижип, эъдин чип чор бис.

Шаанда, шынап-ла, мал-маганныг, бай чораан бис. Ол дугайында В. Тамдын-оолдуң «Шыңга» бижээни «База катап чылгы дугайында» деп материалын номчуп көрээлиңер даан. 1940 чылда 70 муң хире тывалар 144690 чылгылыг турган-дыр бис, ам 200 муң ажыг бис, а чылгывыс 30 муң хире. Ынча малывыс канчап барганы ол? Ооң херээ, ажык-дузазы чок апарганы ол бе? А чамдык районнарда теве читкен. Бистиң Сүт-Хөлде теве төнген-дир. Сарлыкты база тодуп алыр частывыс. Ооң сүдү инектииниден эвээш-даа болза, үскүр. Шээр малды база-ла сагбастаан бис. Эрткен чылын харын Ийме школазының үстүкү класстарының өөреникчилери совхозтан өшкү алгаш, ону саап, саржаг дужаагаы эки-дир.

Инектиг кижи тодуг, хойлуг кижи каас дижир болгай. Бо дээрге шаандан тура тыптып келген чугаа-дыр. Рынок үезинче шилчээн бис. Магазиннеривисте кандыг-дыр? Мурнунда ышкаш шилип турган садып алыр аъш-чемнивис ам чок. Ынчангаш боттарывыс аъш-чем кылдынып, амыдыраар апаар бис. Ындыг арга бар. Ол чүл дээрге мал азыраар. Чүгле сүттен безин чеже хире янзы-бүрү болгаш амданныг чемни кылып ап чоржук бис. Малчыннар ол чаңын салбаан. Мен бодаарымга, тыва чемнерни кылырының аргаларын айыткан номдан үндүрер болза эки. Чаңчылдар ышкажыл. Сүт дээрге эм-дир. Хайындырган сүттү аартап олурарга кайы хире чаагай ийик! А сүттен каан шайны кандыг дээр боор. Ристи, чиңге-тарааны хайындыргаш, ону сүттен алгаш ижерге дыка-ла чаагай. Чыжырганы аякка чуургаш, ооң кырынче хайындырган сүт куткаш ижерге, чигир чокта-ла чигирзиг.

Сүттен хойтпак кылыр болгай. Ол база магалыг чем. Ону хайындырарга божа болур. Сүттен кылыр чем аймаа хөй: быштак, баскан быштак, шойген быштак, курут, чыжыргана холаан чигирлээн курут, ааржы, ээжегей... Сүттен эң-не үнелиг чем — саржагны алыр. Өреме, хайындырган өреме, машинага тырткан өреме. Былгаан өремени хайындырарга, оон саржаг, чөкпек үнер. Чөкпек база янзы-бүрү болур ышкажыгай. Аңаа үргене, чодураа, далган, бес-даа холуур. Курут болза чылдың кандыг-даа үезинде ажыглаар чем. Эң ылаңгыя чер чоруур кижилерге кончуг эки хүнезин ол.

Ааржы болза шаандагы тываларның чайын чиир кол чеми чораан. Тавакка ону салгаш, үстүнге өреме каап бээр. Ээжегейни база ындыг. Быштакты базып база алыр. Ону өремелеп чиир. Чаа быштакты база ындыг. Соктаан тарааны, далганны өремелеп чиирге кайы хире ийик?

Ынчангаш мээң саналым чүл дээрге, малы чок өг-бүлелер кодээге турбазын, малдан өстүрүп көрээлиңер. Кодээ черлериниң магазиннеринге сүт оочурлап турарга ыянчыг ышкажыл. Кургаг сүт чок, садыгда сүт кирбес деп-ле турарывыска, шынап-ла, ыянчыг-дыр. Бир эвес деңдески малдыг болзувусса, кожазының инээн оорлавас-ла болгу дег. Малды кашты, чеженн-даа азыразын деп чөпшээреп кагды ышкажыл. Черле ынчаш оорланырынга чедир ядарап, чурттап чораан херээ чүл? Малчын Тываның оглу мал оорлаар кылдыр чаңчыгарга, нацияның ат-алдарынга-даа дендии багай ышкажыл.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

ХУРАГАННАР КӨВҮДЭЭН

Хөй оолдаашкынынга ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыннары багай эвес белеткенген. Ынчангаш малдың төлү менди алдынып турар. Ажыл-агыйда 16 муң хире төрүүр хөй бар, оларның 4 муңу ажыы хураганнапкан, чаш төлү менди алдынган.

Саая Назын-оолдуң бригадирлээни № 2 хойжу бригадада эң-не хөй мал оолдаан, ында 1583 төрүүр хөй бар, оларның 40 ажыг хуузу оолдапкан, төлү менди доругуп турар. Хойжулар Успун Кегел, Каң-оол Айчы-оол, Петр Довукай болгаш өскелер-даа баштай төрүттүнген хураганнарны менди доруктуруп, эки көргүзүглерни чедип алган.

Хойжу бригадаларда 38 сакманчыны бижыглаан. Олардан Успун Хеймер, Каң-оол Саяна, Каң-оол Рада, Кара-оол Юлия болгаш өскелер-даа 50-ден өрү хураганнарны менди доруктуруп, оңаашкан ажылынга кызымаан көргүзүп турарлар.

Эрес-оол ХОМУШКУ.
Совхозтуң кол зоотехниги.
Мөңгүн-Тайга район.

Специалистиң сүмези

КАНЧААР ЭМНЭЭРИЛ?

Бистиң республикада дыка хөй чаш мал халдавыр чок аарыглардан хоран турар. Оларның бирээзи — өкпеге дегдириишкин. Ону болдурбазынга мал эмчизи, зоотехник, малчыннар боттары кол рольду ойнаар. Өкпеге дегдириишкин колдуунда шын эвес ажаалда-хайгааралдан, малдың багай деңгилдезинден, чемгерилгезинден тыптып келир.

Чаш малдың турар чери кезээде кургаг, чылыг, чырык болур ужурлуг. Кажааны ай санында газоанализатор, психрометр-биле өлчээшиниин хынап, чогуур негелдезинге тургузаар.

Республиканың совхозтарында ындыг хыналдаларны чорутпайн турарын эскерер бис. Мал ажылының специалистери ол ажылды хүн бүрү кичээнгейге алыр хүлээлгелиг. Малдың кажаа-хораазы чылыг эвес, хирлиг, дезинфекция кылбаанындан, малдың төрээн соонда соңгузун черге арттырып турарындан, янзы-бүрү микробтар өзүп үнүп турар. Чижээ, пневмокок, стрептококтар, шойүндү аарыглары, өкпе аарыы илереп, чаш малдың өлүп-чидери көвүдээр. Анай-хураганның өкпе аарыы 2-5 айлыында эгелээр. Ол үеде незиниң сүдү эвээжей бээр, малдың күжү баксырап, деңгели сулап бээр. Ооң ужурунда аарыг дүргени-биле өөскүп туруп бээр.

Чаш мал өкпеге дегдиргенде, кургаг чөдүл тыптыр, думчуундан соок суг төктүр, хөрээ хирилээр. Эъдиниң изии 40,5-42 градус чедир улгадыр. Ол өйде чаш мал незин эмбес, чем чивес апаар. Шак ындыг малдың ханын алгаш шинчип көөр болза, ханының гемоглобинозу, эритроцид, лейкоциди 11-14 муң эвээжей бээр. Ханының кислотнозу 0,193 катап улгадыр, белок 4,1 катап эвээжээр. Малдың магабодунга камгалаашыр шыдал-күжү төңгениинден, аңаа өй шаанда дуза чедирбес болза, ол өлүр. Ону өлген соонда чазып көөрге өкпениң ийи талазы ковүктелчек, ирииниг суг-биле долган, бичии-бичии ириинер ол-бо талага артып каар.

Ынчаар аараан чаш малды антибиотиктер, сульфанилоамид препараттар-биле эмнээр. Ол үеде аэрозолдуг эмнээшкинни база кылыр. Ону чорударда САГ-3 деп генераторну ажыглаар. САГ-3 генератор-биле малга эм чаштырарының мындыг аргазы аажок таарымчалыг: чаштырарда чүгле 1-3 минута, оон 15-20 минута болгаш катаптаар. САГ-3-түг ажыглаарда малды мунгаш кажаа иштинге тургузар.

Валентина ЧАДАМБА.
Чөөн Сибирьниң ветеринария эртем-шинчилел институдунуң биче эртем ажылдакчызы.

ӨРЕ-САМЧЫГДАЛДАРНЫ ЭГИДЕР

Барыын-Хемчиктиң совхозтарында ниитиниң малының чидириглеринге хамаарышкан айтырыгны райкүүскомнуң ээлчеглиг хуралынга чугаалашкан. Информацияны АҮК-түң кол зоотехниги Э. М. Куулар кылган.

Малдың санаашкыннарын план өзугаар чорудуп, түңнелин бригадаларның, фермаларның хуралдарынга, техниктиг чөвүлелдерге чугаалажып, чаа-чаа шиитпирлерни хүлээп ап келзе-даа, байдал чылдан чылче хевээр арткан. 1990 чылдың он бир айларының дургузунда 4 ажыл-агыйдан 1390 баш хөй, өшкү, 94 инек, 24 аът болгаш 24 хаван дудаан болганы оон ниити өртээ 110 муң 928 рубль четкен. Үстүнде сан чурагайларда янзы-бүрү чылдагааннардан өлүп хораан, эъдинге херегзээн мал кирбээн. Ынча хөй малдың чок болганын малчыннарның ээ-харысалга чогу-биле чидирген, оорга алыскан, боттары шиигээдип самчыгдаан кылдыр тайылбырлап турар. Хунаатан, бөлүү биле сүрдүрген дугайында факт-барымдаалар база чок.

Ол-ла үениң дургузунда өрелиг кижилерден 26190 рубль өртектиг 144 малды ол бодун дужааттырган. 50 муң рубльди шалыңындан тырткан. Ооң хөй кезиин мурнуку чылдарның өрези болган. «Барлык» совхоз 688 шээр малды, 29 боданы, «Шекпээр» совхоз 460 хөй, өшкүнү, 43 боданы, а эвээш малдыг «Дөн-Терезин» совхоз 26 боданы болгаш 242 шээр малды мыжынганы санаашкыннардан илерээн. Чүгле ноябрь айда чорутканы санаашкыннардан Олег Моңгуш 139, Андрей Моңгуш 88, Моңгун-оол Хомушку 86, Манчын Хертек 68, Калин-оол Сат 52 шээр малды, Өргежик Ооржак биле Алдын-кыс Саая 10-10 мыйыстыг бода малды дудаан кылдыр салдырган. Шак мындыг малчын кижилерниң аттарын ам-даа уламчылап болур.

Райкүүскомнуң иштики херектер килдизи, суд болгаш прокуратура органнары хөй өре-самчыгдалдыг кижилер-биле эптежип, ажыл-агый удуртукчуларының негелде, хомудалдарын чогуур үезинде сайгарбайн келген. Ынаар шилчиткен 31831 рубль түвиит 18 херектиң хөй кезин түңнел чок арткан. Байдал шак мындыг турда, харысалга чок, тэтчелечки чамдык кижилер амдажып, малды өстүкаа чок кылдыр үндүргеш, өрүн тургузар. Ындаар хемчеглерни албайн турар. «Шекпээр», «Барлык» «Дөн-Терезин» совхозтарда тускай шалыңныг юристерниң мал чидирген, самчыгдаан кижилер-биле демисели кончак. Аал-коданнарга ховар барып, чылыг кабинеттеринде сагзын шокарлаары-биле ойлежип келгени-биле эптежир берге.

Өре-самчыгдалдарның болуп турар чылдагааны чүдел? Мындыг айтырыг чайгаар-ла салдынып келир. Ажыл-агыйларда малдың санаашкынын эрәңгей, ховар чорудуп, үнелүүн багай кылып турарында. Бригадирлерни маңаа баштай бурудадыр апаар. Кадрлар-биле ажылда четпестер чайлаттынмаан. Ак сеткилдиг эвес, чалгаа-шүушпен кижилерни чогуур үезинде солуур, аныяк кижилерни деңнидер хемчеглерни боттандырбайн турар. Хөй өре-самчыгдалдыг кижилерни олла ажылдарында хевээр арттырып, харысалга хүлээтпейн келген.

Чидириглер чүге чедирип турарыл? Малдың баш саны кудулап, эът, сүт, дүк бүдүрер, ону күрүнеге садар пламнарын күүседип чадаш, хөй акша-херекги-биле хуузада малдыг кижилерден чылдың-на саттынар ужурга таваржыр. Рынок экономиказынче шилчииринниң амгы үе-чадазында ынчаар ажылдаары болгаш амыдырап-чурттаары болдунмас.

Ам сорулга чүл? Өре-самчыгдалдарны дарый эгидер, малдың чидириглерин моон соңгаар болдурбас дээш шиитпирлиг хемчеглерни алыры негеттинер.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЭЛБЕК СҮТ ДЭЭШ

Сүт-Хөл районда Ак-Даш, Сарыг-Булун, Ортаа-Тал, Булун-Терек, Ак-Тал сүт-бараан фермалары бо чылын катап хевүгүн эде тургустунуп эгелээн. Баян-Талада Булун-Терек, Аллан-Маадырда Ак-Даш, «Сүт-Хөлде» Ортаа-Тал фермаларының саар инектери бруцеллезтан аарыг болганы-биле оларны шуптузун эът планынга дужаапкан. Олар ның орнунга төрүүр хуна-жыннарны Саян ындындан саткылап ап, кажаа, девискээрлерин дезинфекциялап, ашкап арыглааш, эвээш-даа саныыг болза, саар инектерни өстүрүп, оларның ажылын совхозтар көрүп эгелээн. Ортаа-Тал фермазында бо кышын 165 инекти (ынсаалыг) 6 саанчыда бызыглаан. Ында ажылчыннарга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, сүт турлуаар, сава салыр, инек тарыыр өрээлдерни чаа туттап ыяш кажаааларда дерип кылгылаан. Столовая ажылдап турар. Сиген хөөндектээр, мал чеми белеткээр цехти ажыглалга киирген.

Улус депутаттарының Сүт-Хөл район Соведи. райкүүскому сүт-бараан фермаларынга кыштаглаашкынның организастыг эрттирер болгаш сүт бүдүрерин көвүдедир талазы-биле ап чорудар хемчеглерни декабрь айдан бээр планнап, ажылдап кылган. Ол бүгү дөгере боттанып чүве болза, сүт саалдазын көвүдедиринге эге базымнар кылдынган. Чижээ, Ортаа-Тал фермазында саар-сагбас инектерни чемгерериниң рационун тургускан, сүт саалдазының түңнелин он хонуктап үндүрүп турар. Саар, төрүүр инектерниң, бызааларының турар черлери чылыг, чырык, куртаг.

Ындыг-даа болза планнап кылган хемчеглерде бүтпейн турар чүүлдер хөй. Кайы-даа фермада инектерде электриниг саалда чок. Столовайлар, уруглар садиктери, чунар-бажыңнар четче эвес. Инектерни четпир санныг чем-биле, чылыг сүт-биле доктаамал хандырбайн турар.

Экинни эки дээр, Сүт-бараан фермаларының айда ийи катап арга-дуржулга солчур семинарларын АҮК (даргазы И. Ш. Моңгуш) организастап турары ажыктыг. Баштайгызы Булун-Терекке, ийи дугаары Ортаа-Талга эрткен.

Чаң-оол ОНДАР.

КЫШКЫ ҮЕДЕ

Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң шээр болгаш бода малының, чылгының, сарлыктың кыштаглаашкынның ында механизаторларның кызымак ажылындан база улуг-биле хамааржыр.

Бо кыштаглаашкынга удур совхозтуң ажыл-ишчилери 2438 тонна мал чемин белеткеп алган болза, ооң 1350 тонназын коммунист Хелтүк-оол Оржактың сиген-чи механизаторлар звенозу кылган. Ында 8 кижи бар. Механизаторлар Эртине Кыргыс, Алдай-оол Түлүш, Сайын-оол Түлүш, Николай Базыр-оол болгаш оон-даа өскелериниң ажылдап турары эки.

Мурнакчы звенонуң кежигүннери бо хүннерде ырак-ыраак коданнарда малчыннарны эргип, хой солдаашкынының үезинде чутула түүлдерни чедирип, хыыр-гынын кезилдезинде база киржип турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Кызылдың бүдүрүлгелеринде

КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ АЖЫЛЫНДАН ХАМААРЖЫР

Тываның сүт комбинады Кызылдың аъш-чем садыгларынче эвээш продукцияны үндүрүп, сайгарылга планын күүсетпейн келген. Аңаа баргаш директор Виктор Иванович Федотов-биле чугаалаштым. Ол коллективиниң ажыл-ижиниң дугайында мынчаар тайылбырлады: — Коллективте ниитизи-биле 180 кижи бар. Олар бүдүрүлгеге ажылдавышаан, тускай мергежилди чедип ап турар. Комбинатта продукция хүлээп алыр аппарат цеги, сүт савалаар цех, ээжегей болбаазырадыр, үс белеткээр, мороженое кылыр болгаш чалап сүт болбаазырадыр цехтер бар. Ажыл-агыйлардан кээп турар сүт аажок эвээш. Ынчангаштың эрткен чылдың планы база күүсеттинмээн. Совхозтарбиле чардынган керээ, 1990 чыл-биле деңнээрге, 350 тонна четпес. Чамдык ажыл-агыйлар эрткен чылдан эвээш план алган.

— Бир рубльдиң бараанныг продукциязын бүдүреринге каш акша чарыгдап тур силер, хоорайга хүнде кайы хире продукция хереглеттинип турарыл? — деп ылавылап айтырдым.

— Бир рубльдиң бараанныг продукциязын бүдүреринге план 84 көп, а херек кырында 82,05 көп. Чижек, дүүн совхозтардан чүгле 29 тонна сүт кирген. А хоорайның садыгларынга 40 тонна сүт, 3180 кг тарак (кефир), сүттен кылган 2240 кг хоюг чем (варенец), 5900 кг, өреме (сметана) болгаш 2760 кг, ээжегей (творог) херек-леттиниң турган. Херек кырында 27,5 тонна сүттү болгаш пландан оранчок эвээш сүт кылыгларын үндүрген. Продукцияның шуптузунуң узун ылгап каап, Сүт эвээш болганы-биле хүнүң-не 6 тонна кургаг сүттү хоюдуп турар.

В. И. Федотов-биле чугаавысты дыңнап олура, директорнуң садыг талазыбиле оралакчызы В. Ф. Суменкова чугаага кирипти: — Бо чылын 32 ажыл-агый-биле керээ чардынган. Эрткен чылын ажыл-агыйлардан ажыг, шынары баксыраан берген сүттү бистиң ап турган, чамдыызы мырыңай болбаазыраттынмас апаарга, дедир эгидип-даа турдувус. Ол дээш совхозтарга негелде кылып, торгаал-даа онаар ужурга таварыштывыс. Эрткен чылдың тос айларында бистиң шынар дээш совхозтар 30 муң рубльге торгаткан. Хүннүң-не сүттүң келири эвээш. Моон соңгаар мындыг байдалдарга ажылдаар болзувусса, бүгү-ле чүүлдерге хоозурап каар чыгыыдыр бис. Чамдык совхозтар «силер — биске, бис — силерге» деп принцип-биле ажылдап турар. Ынчангаш бөрге байдалдар туруп келген.

— Хандырылга, материал-техниктиг баазавыс кошкак. Цехтерде дериглер эргижирээн. Артык кезектер тывылбас. Агроүлетпүр эвилелинде «Тыва эът, сүт, аъш-чем үлетпүр» каттыжыышкынның талазындан дуза эвээш. Келир үениң перспективазын чугаалап шыдавас мен. Хүн келген тудум байдал дорайтаан. Кижилер-биле ажыл хөлчок нарын. Кажан бот-орулгаларылгага ажылдап турга, экономиктиг өөредилгелерин эрттирип турдувус. Ам бүгү чүвениң чаа ёзу-биле өөренип көөр апарган. Чаа цехтер кылырын хуумда чугула эвес деп санаар мен. Амдыызында бар дериглерге бүгү-ле продукцияны болбаазырадып болур. Ажылчыннарга таарымчалыг байдалдар бар. Кооперативтен чес бажың садып алыр бис. Ол ышкаш «Спутник» хоорайында бажың тудар девискээривис база бар. Комбинатка хамааржыр ясли-сад чок. Ясли-сад талазы-биле бергедээшкиннер амдыызында чок, — деп, чугааны В. И. Федотов түңнеп кагды.

Комбинаттың аппарат цеги — бүдүрүлгениң судалы. Хүлээп алган сүттү ишкир саваларже кудар, оон ону чогуур негелдеге дүүштүр изидер, тыртар, сооткап сеөлүнде тускай хоолайлар дамчыштыр өске цехтерже дамчыдып, савалап, болбаазырадып үндүрер. Аппарат цегиниң ажылчыннары Любовь Зинович, Валентина Минеева, слесарь-эдикчилер Анатолий Кытман, Юрий Костелецкий олар бүгү дериглерни ажылдадып турарлар. Ээлчег мастери Н. В. Барашкова ол бүгүнү көргүзүп, тайылбырлай-дыр. А сүт савалакчыларын айтырарымга кежээкиниң 16 шактан даң аткыжеге чедир ажылдаар болду.

Аппарат цегиниң дөргүнде улуг өрээл. Ында шил саваларны чурум-чыскаалдыы-биле чыып каан. Кижи ортузу ажа берген акый, ийи аныяк кижи шилдер хааржактары чыып тур. Таныжа бээримге, улуун Артына Сат аныяктарын Александр Ондар, Сергей Дугаржап дээр. Сат биле Ондар комбинатта үр болган, а Сергейн чаа-ла чыл чедип чоруур. Ооң алыс чурту Улуг-Хемниң Арыг-Бажы. Кадайы, чаш оглун суурда кыргап, аарыг иезиниң чанында каапкаш, боттанып ажылдап турар. Ооң чугаазындан алырга, ол чурттаар чер чогундан сава шыгжаар складка хонуп, уйгу чарып ап турар. Кажан кандыг-бир ажылчын келбейн барганда, ооң орнунга база ажылдап каар.

Мээң сонуургаан айтырыгларымга ооң харыызы мындыг болду: — Суурумга ажылдаар дээримге ажыл чок. Хоорайга ажылдап, чурттаарын күзей чордум. Баштай чурттаар булуң тып алыр, оон ег-бүлемни, авамны эккеп алыр бодап мен. Чурттаар чер талазы-биле айтырыгны профкомга, дирекцияга-даа тургустум. Виктор Иванович-биле Агроүлетпүр эвилелинге, Министрлер Чөвүлелинге-даа бардым. Түңнел чок. Хостуг үе каяа турар. Доктаамал ажылдап тур мен. Ажылдап алырым чүгээр. Оомну улуумче шилчидиптер-дир мен. Ийи-чангыс кинолап, чунар-бажыңнап, хоорай кирер. Оон катап мадаа чедип кээр.

Сергейниң чугаазын дыңнааш, катап база директорга кирер ужурга таварыштым. В. И. Федотовтуң баштайгы чугаазы-биле алырга, шупту чүве чедимчелиг болган. Айтырыгны дорту-биле салып, ол ажылчынның берге байдалын чугаалаарымга, ооң харыызынга чүнү-даа ыыттавады. Комбинаттың «өскүс оглун» ниити чурттаар черге тургузуп каары канчап-даа болдунмааны ол бе? Бир эвес үстүкү органнарга барып чедип турган болза, ук даргалар ажылчын кижиниң байдалын чүге өөренип көрбээнил? Кандыг-даа албанга ажылга баштай-ла кижиниң чурттаар оран-сава-биле хандырар эвес бе? Комбинаттың профэвилел комитеди айтырыгны чогуур өйүнде шиитпирлээр турган.

Комбинаттың кол корпузундан үнгеш, бир бажыңны ажылдыр турар чаа цехке чеде бердим. Ол мороженое кылыр цех-тир. Ында үш херээжен ажылчын, бир оператор болгаш цех мастери беш кижи ажылдап турар. Хүнде олар 1 тонна 800 грамм мороженоени бүдүрүп турар. Цехтиң мастериндей дериглерниң бүрүн ажылдап турарын, оон аңгыда вафлиниг стакан үндүрер автоматтың ажылдавайн турарын билип алдым.

— Бистиң мороженоевисти чүгле Кызылдың эвес, республиканың суурларынче, районнарынче садыглар же чорудуп турар бис. Ону чоп чемге ажыглап турар. Ооң составында кандыг-даа өске холуксаа чок. Бүрүнү-биле сүттен кылдынган. Шынары эки. Келир частан эгелеп, бо цехтиң баазазынга чаа продукция бүдүрүп эгелээр. Чүл дээрге чаш малга немелде чем кылдыр концентраттыг сүт үндүрер. Ону ажыл-агыйлар-биле керээ чаргаш, садып эгелей бээр бис — деп, цехтиң мастери Любовь Сергеевна Тупикова чаа соөөрүшкүлүг дыңнатты. Целлофан хаптарга савалааш, хааржактарны долдуруп турда, бирээзи ону соодукчуга аппарып тур. Любовь Сергеевна тавак долу мороженое, кат вареньези-биле мени хүндүлеп ора, ажылчын кыска таныштырды. Ында ажылчыннар үшкү разрядтыг, а оператор дөрт, шуптузу 5 чыл дургузунда ажылдап турарлар. Цехтиң комбинаттың ажылы-биле кыска таныжарга мындыг-ла-дыр. Ажыл шимчеп, бодунуң айы-биле чоруп турар. Ол дүне-даа, хүндүс-даа соксаш чылмас.

Январьның соон хүннеринде кудумчуже үнүп келиринге мунгаранчыы дег. Чактарының, арын-бажының соон ажылап турар. Мындыг үеде малды чылыг кажааларга тургузуп, долу рацион-биле чемгербес болзувусса, сава сугнас сүттү кайыын алыр ийик бис. Кыштың шылгалдазын тудуп шыдаваанывыстың херечизи бо ышкажыл. Эрткен чылдың январьның баштайгы он беш хонуунда 630 тонна сүт дужааттынган, а ам 505 тонна эккелген. Эрткен он беш хонукта комбинатка 714 тонна чалап сүттү болбаазырадып, 337 тонна сүттү, ажый берген сүт продукциязын 41 тонназы сайгарган. Үс кылырының планы күүсеттинмээн. АҮК-терниң, ажыл-агыйларның удуртукчуларындан болгаш кижи бүрүзүнден ажылга ээ-харыысалгалыг шудургу чорук негеттинер. Кышкы шылгалдага хыйнамчалыг белеткенген турган болзувусса, сагыш амыр, тодуг-догаа орбас бис бе?

Вячеслав МОҢГУШ.

ЧҮГЕ ЧЕРЛЕ ЭКИЖИВЕЗИЛ?

Мындыг турда рынокче канчап шилчиирил

Кызылда алгы заводу соолгу он ажыг чыл үениң дургузунда кирүне планын күүседип көрбээн. Чыл санында-ла улуг карылгадан уштунмастаан. Бодап-даа көөрге, чүгле ол заводтуң эвес, а республиканың Министрлер Чөвүлелиниң бедик удуртукчуларында ук коллективтиң мындыг чөгенчиг байдалынга нат-ла чаңчыгып, өлче сагыш салбастап калган хевир бар. Оон башка чыл-чылы-биле чаңгыс бүдүрүлгени өрү тыртып, сегидип албас канчап барганывыс ол, ынчаш? Эрткен чылын бүдүрүлгениң коллективи чылды карылгалыг доозар «хайлыг чаңын» салбаан: барык-ла 160 муң рубльдиң продукциязын ниити хереглелче бүдүрүп үндүрүп шыдаваан.

Бүдүрүлгеде байдал хөй чыл дургузунда өскерилге чок хевээр артып турда, ында ажылчын кижилерниң ажылдаар черлеринде экижилге болган бе база оларның дыштанылгазы, материалдыг сонуургалы, акша-шалың төлевири кандыгыл дээш чижектиг болгаш өскедаа айтырыглар ала чайгаар тургустунуп келир. Бо айтырыгларга харыы алырыбиле баштай-ла бүдүрүлгеде профэвилел комитединиң даргазы З. П. Тебенькова-биле чугаалаштым. Кандыг-даа бүдүрүлгениң орулгалыг азы карылгалыг апаары — удуртукчу кадрлар-да. Оларның чогаадыкчы, ажыл-херекчи чоруу коллективти байыдар, быжыктырар, а эренгейлээр, тоомча чок байдалы ону ядарадыр сандарадыр. Чогумна соолгу белүкке бо завод хамааржыр. Ындыг бүдүрүлгелерге удуртукчулар ылырынмас апаарын билир бис. Зоя Петровнаның чугаазы-биле алырга, соолгу он чылда аңаа дөрт директор, беш кол инженер солушкан. Ону дыңнааш «Багай-дыр, багай-дыр оо!» деп, иштимде боданмышаан, балык бажындан чыдыыр дээр тыва үлегер домакты, ол канчаарын ол ийик, ол харыыга догаашкыр сактып келдим. Кижи бодаарга, ынча удуртукчунуң адак-ла дээрге чаңгызы ажыл-херекти бээрлендирип эккелги дег. Оон огулуг чүү-даа үнмээн, байдал өскерилбээн, эрги-ле хевээр арткан.

Ындыг болганы-биле ындыг чүве ийикпе, аңаа ажылчын кадрларның ажылдан үнер-кирер чоруунуң дееңнели кудулаардан харын-даа өзүп турар. Чижээ, бир эвес бурунгу чылын ажылга хүлээп алдынган кижилерниң 75 хуузу чоруй барган болза, а эрткен чылын ол көргүзүг 100 хуу болган. Мындыг чөгенчиг байдал турда, бүдүрген продукцияның шынарының, ооң планга дүүшкек көргүзүүнүң дугайында кандыг айтырыг, кандыг негелде турар боор. Ооң чүге ындыын, кол чылдагааның ажылчыннар-биле болган чугаа илередип берген. Шыны херек, бо бүдүрүлгеде кадыкка хоралыг участоктар бар. Ындыг болганда, ол талазы-биле ажыл удуртулганың талазындан деткимче, хайгаарал улуг турар ужурлуг. Ынчанмыже байдал мында ажылчын кижиниң сагыш-сеткилинге дүүшкек эвес. Ылангыя кидис идик өөр цехке кире бээрге-ле ол билдине бээр. Ол цехке ужуражып, чугаалашканым ажылчыннарның хомудал, негелдези барык дөмей болду.

— Акша-шалың алырывыс үргүлчү озалдаар-дыр. Эрткен чылдың декабрь айның шалыңын январь 7-8-те алыр турган, 16-да алдывыс. Ажыл төлевири эвээштир: 90-даа, 100-даа рубль болур. Хөй кезиинде ындыг. А чамдыкта оон элээн көвүдей-даа бээр. Ынчангаш ындыг ыйнаан, ажылчын кадрлар маңаа ызырнып эвес. Бир, ийи дугаар шалың алган соонда чоруй баарлар-дыр. Бодум база моон чоруур бодап тур мен — деп, Александр Салчак чугаалады.

— Дериг-херекселдер эргижирээн. Ынчангаш үрелиичели аажок апарган. Аңаа херек артык кезектер чок боор-дур. Оларны селип-септеп кээрге, хол-буттаа туруптар чүве-дир. Ол хирезинде акша-шалың эвээш болур. А вентиляцияны кылдырткан чүве бо. Ынчалза-даа ам-даа эки ажылдавас хевээр ийин. Ажыл аар-дыр. Бо дугайын цех начальниктиге, мастерге чугаалаарга тоовас, херекке албас. Ажылчыннарга деткимче көргүспес улустур бо — деп, Сергей Оржак биле Леонид Лаажап хомудалын илеретти.

Өөринге белеткеп каан кидис идиктер майыктары баштай-ла Март-оол Тюлюш биле Николай Хорлуг-оолдуң холун дамчып эртер. Оларның баштайгызы бо заводка 1976 чылдан бээр ажылдаан, ам пенсиялап алган. Ынчалза-даа ажылчын кадрлар чедишпезиниң хараазы-биле Март-оол Сюмбурович ында ам-даа ажылдавышаан. «Төрээн коллективим ат-алдарын бодааш, ажылдап тур мен. Дилээн улус, ойталаарга эпчок-ла болгай. Ынчалзадаа удуртукчу даргаларымның кижиге хамаарылгазы шоолуг эвес-тир. Пенсиялап алганымда мензэ соодулга камеразы садып алыр талон бээр болганнар. Оозу ам-даа сураг ийин. А чамдык улуска дораан-на берипты боор чүве-дир» деп, ол чугаалап турду. Хоочун ажылчыныңның хомудалынга харыыны профэвилел комитеди бергей аан.

А Николай Михайлович алгы заводунга сес чыл ажылдаан. Ажыл талазы-биле олар мындыг негелде кылдылар. Оларның кайызының-даа ажылы айыыл дыг болганда, холга таарыыр резина хол хаптары херек. А олары чок. Бар-даа болза, чамдыктары аажок улуг, өскези бичии, тар — холга сыңмас. Ажылдаарга дыка эпчок. Оларын көргүстүлер: каракка чаржынчыг чорду. Ооң кадында өөринге белеткеп каан кидис идиктер майыкын кислоталыг сугга 30 минута чыттырыгаш, оон өске станокче сутары кижиге айыылдыг. Оваарымчалыг болбас болза, холун, салаалары оя чиртип ап болур. Арнынче-даа чаштай бергей. Ол цехте чырык эвээш. Бо талазы-биле айтырыгны чаңгыс эвес удаа тургускан. Түңнел чок. Цехти өл-шык, бус долган. Ажылчыннарның кадыынга ол чорук багай салдар чедирип турарын аңаа барган кижи дораан эскерип каар. Артык кезектер чок. Ынчангаш станоктарның үрелир чоруу хөй. Ылангыя Март-оол Сюмбуровичиниң станогу сүг туруп алыр болза, ам хай болганы ол. Аңаа келген майыктар чыылзачыылза мөөңнели бээр. Ооң адаанда чыткаңнары чыдый бээр, эки шынчавы чидириптер, оон бракталаар. Үрелиицкин болу берген таварылгада, дүкүү кидис идик кылырынга белеткевейн, ону аңаа ойгеш, ол кидистеринге, чонак кылырынга, чадыглар кылдыр ажыглаарынга херегзэрибиле кодоодо совхозтарга садар» дугайында ажылчын кижилерниң саналын удуртукчулар дыңнаачаңнап эрттирип турар. Мен бодаарымга, бүдүрүлгеге эвээшбиче-даа бол, орулганы ол черле кирер. Ону ынчаар практикалап көрзе чүл?

Кижилерниң ажылдаар байдалын экижидер, турасоруун кодурер. Деткимр дээш заводтуң удуртукчулары чамдык ажылдарны эрткен чылын база чорутпан. Директор В. П. Козловскийниң чугаазы-биле алырга, 10 муң рубль түңнүг чаартылга, септелге ажылын кылган болуп турар. А профэвилел комитединиң даргазы З. П. Тебенькова мынча дээн: «Эрткен чылын 11 кижиге турнечи болгаш санаторий-курорт путёвкаларын берген бис. Олар кадыын экижидип, дыштанып алгаш келгеннер. А чуртталга бажыңнары-биле хандырылга багай. Бажың оочурунда 37 кижи туруп турар. Бо чылын завод девискээринге ийи аал чурттаар бажыңны тударын көрүп турар». Бо дээрге ындыг улуг коллективке далайда дамды ышкаш чүве ышкажыл.

Заводка чеде бээримге, ажылчыннар мени шуут-ла «чип» каг часканнар. Ынчаар бижээш, ону мен хөөрепедим. Кижилерниң негелдезин чөп чордум ону кагаам-биле көрдүм, дыңнадым. Ындыг байдалдыг турган, рынок экономиказынче шилчилге дугайында аңаа чугаа кылып болур бе? Болур, ынчалза-даа берге. «Бүдүрген продукциявыс тын өртээ улгадыр деп турар-дыр, а ажыл дээш төлевир акшавыс ам-даа артар-дыр. Бо чүл, рынокче шилчилге ындыг болур чүве бе?». Бо ажылчыннарның айтырыы-дыр. Харыылаайн: чок ындыг болбас. Кижи — бүдүрүлге — садыг: ындыг ниитиргилиг турар ужурлуг. Оларның харылзаазындан ажылга чедиишкин, амыдыралга байлакшыл хамааржыр. «Бистиң продукциявыска моон өртек доктаадыр болза, ынчап бир өскерилге боор болур. Карылгадан-даа үнүп болур чыгы. Амдыызында санаашкыннарны кылып турар бис. Айтырыгны республиканың Министрлер Чөвүлелиниң деңнелинге чедир чугаалажып турар. Арендаже шилчип берип база болур бис». Бо болза экономистиң чугаазы-дыр. Рынок экономиказынче шилчилге дугайында айтырыгны бо бүдүрүлгеге бергезин, нарының директор база сагындырып, ынчалза-даа бир-ле боттуг түңнелди үндүрер бис дээрзин ол бүзүреткен.

Адак соонда, чиг эт дугайында каш сөс. Бо заводтуң кол чиг эди — дүк. Ону завод Туркменияның Мары, Казахстанның Актюбинск база Иркутск областан ап турар. А бисте чүл? Республикада дүк чок бе? Бар, четчир. Ынчалза-даа ону чыгаандан адырар, арыглаар, чуур бүдүрүлге бисте чок. Кызылдың алгы заводу республиканың эң хоочун бүдүрүлгези турбуже ооң баазазынга дүк болбаазырадыр бичежек күчүлүг бүдүрүлгени мынчага чедир чүге тудуп, кылып албаан бис? Холувус чада тудуп алгаш, үстүкү черлерден хайыра дилеп өөренип калган чаңчылывысты чажырып, ам база-ла аайнайтан кымның-даа адавайн таптаашкын чылдарынче бүгү-ле буруунү чая каап каар бис бе? Ынчап болур бис, ынчалза-даа бо удаада ынчанмаалы. Республиканың Министрлер Чөвүлелин хөй чылдар дургузунда удуртуп чораан М. К. Мендуме, В. Е. Серяков ышкаш хүндүлүг удуртукчуларывыстың кашкаш чыл ажылдыр бурунгаар эвес, а хүнүн бодап чераан частырыглары амгы эргилделиг әде тургустуушкуну үезинде дештип үнүп келгени бо-дур. Чогуур үезинде шиитпирлеттинмээн айтырыгларывыс бистиң экономикавыстың өске-даа адырларында бар болдур ийин. Ынчангаш олар амгы удуртукчуларга бергелерни ала-чайгаар-ла тургузуп турарлар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» кор.).

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

ТАНЧАП

Эрги Тываның колони турганы

Моон мурнунда бистиң Таңды-Тывазы, манчы Кыдаттың холунга чораан үезинде бир аймактың тос кожуун аттыг болза-даа, Тыва боттарынга чаңгыс бүдүн чагырга тургузуп, иштиниң херээн чаан күүседир эрге-меделди кайы шагдан бээр черле эдилеп чорбаан дээр.

Ол кожууннарның бир чамдыызын Улаастайның кыдат чанчындан шуут чагырган, бир чамдыызын Калга моолдуң ноённары албатызы кылдыр чагыргалаан болгаш түс-түс чурттуң иштинде Тыва кожуун, сумулар аразынга харылзажыр чорук чок кезек-кезек турганнар.

Кыдат, Моолдуң кайызының-даа феодал дүжүметтери Тываның араттарындан кара чаңгыс албан дадывыр алырын эргелээш, артык дарлап чагырып чораан болурдан өске, боттарының араттары-биле дөмей көрүп чораан чери шыны-биле чок болгай аан.

Ол үеде үстүкү аңгының идегеттери адаккы араттарны черле кижи деп бодавас, харын-даа малдан дора көрүп эдилеп чораан. Ылангыя шүүп үзер херектиң ужуруңда кайы турган шынын барымдаалаар чүүл чок.

Үстүкү аңгының кайы-ла эрге-ажылап камгалаарының төлээзинде калчаа ыттың тенек хоойлу-биле оларның кангаан көрген туразында узун шиидер ужурлуг, дүжүметтиң канчаан-даа шинткен херээн хөй араттан кирип хынаар херекчок сагыжын сеглээр эрге чок болгай.

Тываның кожууннар аразында араттарга холбаглашкан байларының өрээн болгаш сор-сүктүн херээн үзери-биле кожууннардан төлээ дүжүметтер хаая каттыжып чыыштаар, аңаа үстүкү аңгының херээн бүдүрер болурдан өске, адаккы аңгының билдирткен херээ болза шыны-биле бүтпес турган, ындыг байдал чаңгыс ооң тодуузу эвес кайы хөй.

Шаанда Кыдаттың дужунда Тыва феодалдарының эдилеп чораан дужаалдары болза: эң тергиинин **амбын ноён** деп турган, соң дараазында дөрт хире кожуунга **үгери-даалар** деп чазактар — бо дужаалдар кажандаа халашпас йызыгыып эдерер турган. Оларның херээн дузалаар кожуунуң **чалаң**, **мээрении**, сумунуң херээн эргелээр **чаңгы**, ооң оралакчызы **хүндү**, оларның херээн дузалаар **чалаңнар** турган.

Ол шагның араттарынга эдиледир хоралыг шаажызын демдеглээрге: **кымчы** ийикпе, **хаак-биле кагар**, **хом-биле шаагайтаар**, **ыяш-биле банзадаар**, **холун сапсылталаар**, **дыргак шазынче кулузуп кагар**, **сайга олуртур**, **чагыга азар**, **балдырын далтыыр**, **ыштаар** — бо тос чүүл каргыс шүүлдениң үстүкү аңгылар белен эдилевес турган.

Херекти шиитке соонда эдиледир ялазы: херенгибиле торгаар, кымчылаар, саактаар, дөңгүлээр, кинчилээр, холун кезер, караан дежер, өлүр эрээдээр, селеме-биле бажып алыр — бо яла шаажыларга таваржыр идегеттерниң дужаал-йызыгууру болгаш аңгызын ылгавырлап, оларның эрге туткан үстүкү аңгыдан чемзек кылып, араттың хаяын топ кайы-ла шыдал күжүн соруп чорааның хөйнүң караанга тодаргай турган.

Кыдаттың болган Моолдуң феодал дүжүметтериниң кайы-ла айыткан, дужаалын бичии-ле озалдадыр болза, кандыг-даа ужур чылдагааның барымдаалавас хемчээл чок яла торгуулду эдиледир ужурлуг. Ол ышкаш даштыкының кадыг дарлалындан иштикиниң феодалдары боттары хосталырын эргелээш, харын оларның эштери боол арат хөйнү молчүүр ээзинуң чемзэ болганнар, оозун арат хөйден экидир танышкан.

Ол үеде бүгү Тываның өреңели 12 муңдан эртпес турган. Оларның бир чылдың иштинде чаңгыс Улаастайның чанчын черинге ол бүрүзүндең үш эки кишти доктаамал бээр ужурлуг. Бир киштин өртээн бежен төгерик бодааш каттыштырарга, бир сая сес муң төгерик болур.

База Кыдат, Моолдун янзы-бүрү дужаалдыг феодалдары болгаш Тываның иштики ноян-дүжүметтериниң эдилеп херексел шүүделинге өлүк, мөңгүн, эт, мал хире чүзүн-баазын чүүлдерни кайы хөй төлеп, когарап чораан.

Мүн ол шагның өөзүнда хөй аратка хуваарга, кым кижиниң кокшул шинээзибиле дескилеп онаалтырар чүүл чок. Кара-чаңгыс өреге санынга таварыштырып, деңге дужаап хавырар ужурлуг. Аңаа чогум кандыг аңгылар артык улуг албан төлеп чорааның кымнар-даа билир.

Тыва чурттуң иштинге хуунуң Кыдаттың чилби садыгжылары фабрикага кылган торгу, шуру хире чүзүн-бүрүн кой эдилел бараан болгаш арага-дарыны кайы хөй тээп келгеш, боттарының туразы-биле өртек кыйгырып чаңгыс төгериктиң бараанны чүс төгерик чедир кончуп садар.

База кандыг-даа бараан чүүлүн мөңгүн ышкаш % өстүрүп өре-чээли тараткаш, болчаг хуусаазы эртерге %-нуң хуузун база өстүрер төлээзинде төлеп четпес өре болур, оозун албан болдуруп хавыртыр. Ылангыя сеелүнүң үезинде Тываның чаый дүжүметтери боттарының амы хуузунда херегләэң өрезин хөй араттардан албадап төледир апарган.

Ол үеде Тываның феодалдары өре-шиирениң дугайында арга чок болган төлээзинде, кыдат садыгжыларның кандыг-даа аайындан черле эртпес турган.

Чижээлээрге, шаанда амбын ноян чызаанынга, бир кыдат пүүзезиниң ээзин бараан оор алган херекке сезиглеткен каш кижиниң кокшул хөреңгизин ядыы болгаш ол бараанны алган хире херечи барымдаазы тодаргай эвес болган дээр.

Ол херектиң ээзи кыдаттан «черле бистиң пүүзени камгалаар болгаш оорнуң чоруун кезедир болзунарза, хоойлу ёзугаар оларның холдарын кескилецер, чок болза карактарын дешкилецер». «Бо херекти ынчалдыр кылбас болзунарза, Улаастайда чанчынга билдиртип, идегеттерге болушкан ноян, дүжимел силерни каттай шииттиргеш, ук түңчүнүң харылзаазын үзер мен» деп кончуп дужааган.

Ол үеде Кыдаттың садыгбиле түңчү харылзаазы үзер ёзуну дээрге, бир дүрген хуусаа доктааткаш, хамык өрезин үзе төлээр, ооң соонда кандыг-даа садыг чээли кылбас ужурлуг. Ол хуусаа иштинде хамык өрезин үзе төлеп шыдавас апаар болза, 100% немеп төлээр хоойлу турган.

Кыдаттың ол сөзү-биле түңчүнүң харылзаазын үзер дээш түс кожуунунуң төлээр өрезин түңнеп бодаарга, хөй араттарның мал хөреңгизибиле чаңгыс угда төлеп четпес болган ужуруңда, арга-чок ол кыдаттың дужаалыбиле дөрт кижиниң холдарын диириг турда кемдедип үрээш, айыылдыг човаланы эдиеткен. Бо ышкаш чүүлдер кайы хөй тургулаан.

Манчы Кыдаттың болгаш Моол феодалдарының хемчээл чок эдилеп турганы болгаш кыдат орус садыгжыларының ыят чок молчүп турган чылдагаанында, түс чурттуң ниити байдалы баксыраан, аңгылалдың аразында демисел удаа-дараа үнүп турган.

Түс чурттуң арат түменниң аразынга манчы эжелеп турганның дугайында көрбес удурланыр хөделгениниң чалгызы улам-на өзүп турган.

1911 чылда чадараткан болгаш дарлаткан Тываның улузу, Кыдат чуртунда үнген революзу болгаш Моол чуртунда үнген самыынының чылдагааны-биле, кыдаттарга удурланыр демисел үндүргеш, манчыларның дарлагдалындан адырылган. Кыдаттарның хөреңгизин болгаш садыг пүүзелерин үрээн соонда садыгжы кыдаттар чамдыы орус чурту дамчааш, чуртунче дургуннай бергеннер. Манчы кыдаттың эжелеп турганы ынчангаш доозулган. Тыва ооң соонда даштыкы Моолга кирген аттыг болган.

1907 чылда Уста турар Орустуң кызыгаар чуртунуң нояны Чакиров Тыва чуртун калбаа-биле эжелээр чорукту эгелээн. Кезек үеде-ле түс чурттуң төп черлерин орустуң көдээ суурлары бүргеткен. Ооң мурнунда-ла орустуң садыгжы молчүүр капиталы болгаш орус хөреңгитен феодалдар Тыва чурту молчүүр болгаш Моол-биле аразында солчур садыын Тываның чуртун таварты эрттирер дээш, түс чурту эжелеп алырын күзеп турган.

Хаан чазак бодунуң чуртунуң хөреңгитеп феодалдарының күзелин хандырып, Тываның чуртун колони кылып алыр дээш чалбиленип турган. 1913 чылда хаан чазактың дүжүметтери кайы-бир уран арга-биле ол үеки Тываның дүжүметтерин Орустуң хаан чазаанын албатызы болдурарын кызып турган болгаш оон соолунде Тываның чуртун Орустуң Енисей (Улуг-Хем-ниң) кожуунунга каттыштырып алган.

Ооң соолунде бир чыл эрте бергенде 1914 чылдың октябрь деп он айының 20 хүнүнде хаанның дужааганыбиле орус дүжүмет (с. 14) Григорьев деп кижини Тываның херээн эргелээр комиссар болдуруп дужаагая болгаш түс чурттуң ээзи боор туруп алган.

1917 чылда Орустуң хаанын дүжүрген болза-даа, Тыва араттарының байдалы өскерилбейн, Тыва колони хевээр боол чыдып калган. Ол шагда Милюков болгаш ооң соолунде Керенский баштап турган байларның чазаа хаан чазак-биле бир дөмей империализмниң ёзузун эдертжен деп билир.

Февральдың революзунуң соолунде чурт эжелээр ноянарының черинден эгелээш, шаанда Ак хаан хоорайы деп турган бо Кызыл хоорайга орус-тываның чыыжын чыылдырган. Ол чыышка баштай турган идегеттер кым дээр болза база-ла мурнуку үениң хаан чазактың колони эжелээр идегеттери идепкейлиг баштыңнары турган.

Ол чыыш Тыва араттарынга кандыг-даа дуза бербээн. Ооң доктаалдары эгезинден соолунге чедир биеэки-ле колони эжелээр чорукатарны хевээр доктааткан. Орус чуртунда хаанны дүжүрген болза-даа, Тываның араттары хаан чазактың дүжүметтериниң колони эжелээр бодалгазы-биле дарлагдалды арга чок хүлээп апарган. Орустуң хаан чазааның ол бодалгазы Октябрьның революзунуң чылдагааны-биле читкен.

ТӨӨГҮГЕ УЖУР-ДУЗАЛЫГ НОМ

РЕДАКЦИЯДАН. Бичезинден эгелеп өг-бүлеге кандыг кижизидилге алганы, баштайгы кижизидикчилер — ада-иениң бот-үлегери болгаш черле нийти мөзү-бүдүжү кандыгыл, уруг-дарыгның бүгү талазы-биле төлептиг хамаатызы болуп өзүп доруктары оон база кол хамааржыр. Кижизидилгеге хамаарыштыр тыва улустуң «Аът болуру кулунундан, кижи болуру чажындан» деп жерген сөзү өттүр сөглээн хапы уткалыг. Шынап-ла, уруг-дарыг кижизидилгезин нарын болгаш хөй-хөй талаларлыг...

Ынчангаш кижизидилге айтырыынче кол кичээнгей салып, ындаа чүгле ада-ие, башкылар эвес, аныяктар болгаш өске-даа кижилер идепкейлиг киржир боор дээш «Кижи болуру чажындан» деп доктаамал рубриканы «Шынның» арнында ажыттывыс. Кижизидилгеге хамаарышкан кандыг-бир айтырыгны бижип тура, ындаа быжыг бадыткал боор кылдыр амыдыралдан боттуг чижектерни ылап-ла киирерин авторларга сүмелээр-дир бис.

Ам баштай-ла «Кижи болуру чажындан» деп рубрика-биле пенсионер, хоочун башкы Д. Ш. Сатка болгаш Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны А. Х. Канчыырга состеп берээл.

ЭДЕ КИЖИЗИДЕРИ ЭҢ БЕРГЕ

Амгы үеде хоорай, суурлар кезип толап, оорланып, арагалап, чыдыг чашпан бажы тыртып, кижилер уптеп, эттеп, соп өлүрүп, күштеп чазарлап чоруур аныяктарның саны кызырылбайн турар. Бо-ла бүгү бужар үүлгедиглерни радиодан дыңнап, солуннардан номчуп, караавыс-биле көрүп турар-дыр бис. Ол талазы-биле ыракка ыттыг, ыокка шооттуг болган. Ол биске ырлаксанчыг эвес, а ыглаксанчыг. Ыядынчыг-дыр. Кем-херек үүлгедиикчилеринге удур демиселди чоруттайн турар эвес-ле болгай. А ол хирелде-ле багай үүлгедиглер соң-моон дештип кээрин болаарга, күш четпейн турар-дыр бис. Хөй-нийти организациязы-биле чатай дорт харылзаа чогуур органнар кентазмал, бир деминг хөлелбейн турарында деп бодаар мен. Ада-иелер, школа башкылары, хөй-нийти организациялары, Советтер ажылдакчылары, депутаттар, херээжейнер чөвүлелдери болгаш агитквартиралар чүнү кылза чогуурул? Аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны бижикседим.

6-7 харга чедир уруглар өг-бүлеге азы садикке кижизидилгени алыр. Ынчангаш школага элээн белеткелдиг келир ужурлуг. Биче чажында бөзүлүг кижизидилгени албаан уругларны катап эде кижизидери ток берге. Кижизидилге дээрге дыка хөй адырларлыг: мөзү-шынар кижизидилгези, эстетиктиг кижизидилге, спорт, күш-культурага, күш-ажылга, чоннуң чаагай чаңчылдарынга, уран чүүлге кижизидилге дээш, оон-даа ыңай. Ол бүгү кижизидилгени уруглар биче чажындан чеди харга чедир билген болгаш эрткен турар ужурлуг.

Амгы үениң ада-иелери дора дээрге-ле, сес классты дооскан болур. Ынчангаш уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан литератураны номчуп-даа ап болур болгаш кижизидилгеге улуг педагогикадан чамдык эки чүүлдерни ажыглап-даа турар болгай. Биче чажындан уругларны кижизидери нарын болгаш берге, харысалгалыг айтырыг. Ынчангаш бир-ле дугаарында, бодунарны бүгү талазы-биле эки шүгдүнүп, кажан, кайда-даа төлептиг чаагай үлегерни уругларыңарга көргүзериңерни оралдажып чорувар.

Чамдык ада-иелер мындыг база болгулаар: уруг-дарыы көрүп, дыңнап турда-ла арагалаар, аас-дыл үндүрер, соп кедерезе чокшур, эшооруң, даргаларны, башкыларны бактаар, чалгаа, бажыңының нийти хирлиг, аъш-чем чиген савалары столунуң кырында үш-баш чок кээргей чыткылаар. Бо бүгү байдал ону көрген, билген уругларга багай салдар чедирер. Оон-даа дора мындыг бир чижекти көргүзейн. Чоокта чаа кудумчута кижи ортузу чеде берген ада-иениң оглу (5-7 хар үези) эдертип алган аажок эзирик чордулар. Ол солдар ытлаан, ачазы тенирээн, кылаштап чадаан. Чеди хар хире оглу ачазын каккылап, теп, «Дүрген кылашта!» деп алгырып, ыглап чорду. Авазы база-ла арай боорда тендиңейнип чоруур. Көрүнер даан, оглу чаржынчыг байдалды көргеш, адазын шыдаар шаа-биле хап-соп эгелей берген... Ада-ие шак мындыг боорга, оон кандыг эки кижизидилге үкер боор?! Ол ада-иениң ат-алдары ийи оглунга үлегер чок боон артары чугаажок. Канчап билир, харын-даа олар шаа барып, ада-иезиниң изи-биле чоруурунга чадапчок.

Уругларынга эки кижизидилге боор дээр болза, ада-ие улус боттары топтуг үлегер-чижекти көргүзер херек. Культурлуг, ажылынга кызымак, арыг-силиг, өске кижилерге хамаарылгазы эки, хүндүлээчел. Школа башкылары-биле быжыг харылзаалыг. Уругларының өөредилгезин хайгаараар, олар-биле ойнап хөглээр, кады ажылдаар — хостуг шактарын черле ылап ажыктыг кылдыр эрттирер болза, кижизидилгениң түңнели чугаажок багай эвес болур. Амгы үеде кем-херек үүлгедип, хулиганнап чоруур аныяктар дээрге сөшаанда эки кижизидилге албаан болгаш, «үрелген» кижилер-дир, оларның ам эттиңери берге. Эттинзе-даа элээн кезин эки орукче кирип болур. А ындыгларның ада-иези ам багай кижизидилге дээш карактарының чаштарын төп, сеткили дүвүреп чоруурлар боор...

Ылаңгыя адалар оолдарын школага кичээлдер шагындан өске үелерде туда хайгаарал алыр болза эки. Оларның хостуг үелерин черле хилис ыттас, ону ылап-ла ажыктыг эрттирерингe чаңчыктырар. Оолду-даа, кысты-даа. Биче чажындан сула салбайн, кынчыктырбайн хайгааралга алыры чугула.

Күш-ажыл кижизидилгезинге хамаарыштыр бир өг-бүлениң дуржулгазын бижип көрейн. Олар дачалыг (чайгы турлаг), өг-бүлениң улуг-биче кежигүннери дачада бүгү ажылдарны түсүзүнде хуваажып алган. Эң биче—беш харлыг оглу дагаалар чемгерер хүлээлгелиг. Оон ыңай аңаа ногааның бир чалын онаап каан. Ону суггарып, бок сигенин аштап арыглап, аажок кызып ажылдаар. Авазы кежээки школада ажылдап турар. Ачазы ажылындан база орай келир. Ынчангаш оларның уруглары кежээки чемин ээлчежип кылып каар чаңчылдыглар. А хеймерип бичии дээш ажылдан черле хоставастаг. Ол хире-шаа-биле бир-ле чүвени кылган турар. Күш-ажылга ынак болур кылдыр кижизидери — кижизидилгениң база бир эң эки хевирлериниң бирээзи. Ынчангаш ол үстүнде көргүскеним өг-бүлениң уруглары күш-ажылды хүндүлеп билир, топтуг мөзүлүг боор өзүп доругуп орар. Ол чорук сөөлүнде барып, боттарының хууда амыдыралынга база ажыктыг болуру чугаажок.

Уругларны камналгалыг болур чорукка кижизидери ылаңгыя амгы үеде база бир эң чугула херек. Чижээ, идик-хевин-даа, өөредиринде херегләэр ном-дептерин-даа, кыдыраш-саазынын-даа камныг эдилээринге чаңчыктырар.

Чүгле мооң бо үстүнде адагылаадым эвес, кижизидилгениң өске-даа хөй адырлары, хевирлери бар болгай. Арга-дуржулга-даа солчулгазы болгай-ла, ам харын уруг-дарыг кижизидилгезиниң дугайын боттуг чижектерге даянып тургаш, ажыл-биле чугаалажып көөрлинер, эргим ада-иелер, кижизидикчилер, башкылар! Ажы-төл кижизидилгезинге чүгле ада-иелер, башкылар эвес, а бүгү чурттакчы чон, пионер отрядтары, комсомолчулар, депутаттар, күш-ажылдың хоочуннары, черле херээжейнер чөвүлелдери, агитквартиралар киржиш албан, ол харын-даа эштиг, күштүг болур. Оларның сөзүн солун арнын дамчыштыр манап олур мен.

Лукежек САТ.
РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы.

ӨГ-БҮЛЕДЕН, САДИКТЕН ЭГЕЛЭЭР

Биче чаштарны өг-бүледен болгаш садиктен эгелээш чараш, төлептиг аажы-чаңга кижизидери эң чугула деп бодалдыг мен. Мээңаа аңаа нийти ийи чижектен көргүзейн. Хоорайга, чижээ, Кызылга бичезинден эгелээш садикке өскен уруглар орус дылды багай эвес билир боор-дур. А кодээ черлерге садиктен эгелээш, онгу классты дооскуже чедир орус дылга чугаалаары-даа, бижиири-даа пат. Мээңаа орус чурттакчы чоннуң чогу салдар чедирип турар боор деп бодаар мен. Оон ыңай сөөлгү чылдарда бистиң ырак-узак кодээ черлеристе, школа, садиктерде орус башкылар барык чок. Оларның чугаазының аялгазы-даа бир янзы болгай.

50-60 чылдар үезинде кодээ школаларга эскээртеп келген орус дыл башкылары хөй турду. Ол үеде өөренип чораан 7-8 класстар дооскаңнар амгы үениң 8-10 класс дооскан чамдык өөреникчилериниң орус дылды чугаалап-даа, бижип-даа билири черле дээре, эки дээрениге бузурээр мен. Бисте садиктерде училище дооскан башкы кадрлар ажылдап турар. Олар биче чаштарга орус дылды, бөдүүн аргаларны ажыглап тургаш, эки өөредир болза, школага өөренип кирерде чиик болур.

ИХК-ның парлалга бодуунуң дыңнадып турары-биле алырга, кем-херек үүлгедир улустуң хөй нуруузу кодээде чурттап турар тыва аныяк-өскен боор-дур. Кызыл хоорайга-даа кем-херек үүлгеткен кижилер холдуунда кодээ черлерден келген аныяк солдар боор турары дыка-ла чаржынчыг-дыр. Ол чорук бистиң нийти культуравыстың кудузун көргүзүп турар.

Аажы-чаң кижизидилгезинге хамаарыштыр Тывага шажын-чүдүлге талазы-биле чамдык сагып чораан эки чүүлдерни катап өөредир болза эки деп бодалдыг мен. Чижээ, улуг кижилерни канчаар хүндүлеп чорааны, пе-бойдусту хумагалаары дээш, оон-даа өске чаагай чаңчылдарны өөредирин бичезинден эгелезе эки.

Шагда эмин эрттир хувискаалчы дурганывыстан, ол-бо черлерге тургулаан, түттүнган хевири безин чараш хүрээлерни буза шаккылап узуткап алганывыска ам кээп хомудаар-дыр бис. Ам катап тургузуп эгелээн.

Мен ынчан 20 харлыг турган мен, 50-60 чылдар үезинде Кызылдың хавак ырында хүрээни сонуурган барып көрген-даа дижик, аңаа тейлепкен-даа аныяктарны чурукка тырттыргаш, хоорайның кеңкү холдуг черинге адын бижээш, чуруун азып каар турду. Тейлээр туржук, ылаңгыя аныяктар, комсомолчулар хүрээ-хийт сонуурган бакылавас — пропаганда ындыг турган. Оон ужурундан аныяк-өскен чүдүлге билбес, оон коргар, сестир аларган. Ынчангаш чаагай чаңчылдарны кижизидилгеге ажыглавайн чораанывыстан, кем-херек үүлгедир чоруктар аныяктар ортузунда ам-даа соксавайн турар. Ада-иелер уруглар кижизидилгезин оларның биче чажындан содамчалыг эгелээри эң ажыктыг болур деп саналдарга каттыжар мен.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур, Бай-Тайга район.

Республика чемпионады

ХЕВИСЧЕ ҮНМЭЭННЕР

Хостуг хүрешке республика маргылдаазы январь айның төнчүзүнде болуру чаңчылчаан. Аңаа районнарның шыырак дээн мөгелери келир. Ыракы Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу районнарның командазының составы эвээш-даа болза чедип келгеннер. Чамдык районнарның ийи-чангыс мөгелери боттарының эки туразы-биле база келгилээн.

Нийтизи-биле чүс ажыг мөге боттарының күжүн шенешкен. Чамдык мөгелер бир дугаарында октаттырыпкаш, оон ыңай хүрежирин соксадып турганнар. Харын-даа үш дугаар хүнде безин боттарын болгаш өзүн хүндүлевес чоруктап бар болганы көрүкчүлерни хомудаткан. 48, 52, 57 кг деңзилиг бичии мөгелерниң чамдыызы Владимир Көшкендей, Шимит-Доржу Чадамба, Шолбан Кижир-оол дээн ышкаш аныяк мөгелер хүрежири биле хевисче үнмээннер. Мооң алгаш көөрге, ол аныяк мөгелер боттарын хүндүлеп билбес, культуразы куду деп чүве моон илдең.

Кажан ажыдылышкын болуп турда, республиканың хүреш федерациязының даргазы Ш. Д. Куулар мөгелерниң культурлуг болурун, корум-чурум үревезин, шыпарлыг чараш хүрежирин чагаан. Ол чугаа чамдык мөгелерге четпейн барганы көрүкчүлерниң сеткилинге хомуданчыг болган.

Маңаа кымның канчаар хүрешкенин тайылбырлап биживейн, көрүкчүлерге чемпион болган аныяк мөгелерни таныштырып көрейн. 45 кг деңзинге Буян Куулар (Барыын-Хемчик), 48 кг деңзинге Аркадий Мөңгүш (Кызыл), 52 кг деңзинге Владимир Түлүш (Кызыл), 57 кг деңзинге Толбан Самдан (Кызыл), 62 кг деңзинге Эдуард Чымба (Кызыл район), 68 кг деңзинге Роман Мөңгүш (Улуг-Хем), 74 кг деңзинге Артём Чамбал (Кызыл), 82 кг деңзинге Бежендей Кужугет (Кызыл), 90 кг деңзинге Владимир Седен-Хуурак (Кызыл) олар шүүлгеннер.

Чемпион болган мөгелерге болгаш оларның тренерлеринге өртектиг белектерни болгаш хүндүлел бижиктерни спорттуң хоочуннары, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары тывыскан.

МААДЫР ШҮҮЛГЕН

Кандыг-даа хүреш болганының соонда тыва хүреш эрттирери чаңчыл болган. Бо удаада 32 мөгени салган. Аңаа шыырак мөгелер хүрешкен. Чадаанадан Маадыр Мөңгүш, Алексей Хомушку, Алдын-оол Куулар, Виктор Кара-Сал, Таңдыдан Олег Оюн, Улуг-Хемден Артур Ензак, Кызылдан Бежендей Кужугет олар база киришкен.

Баштайгы снагда Андрей Биче-оол (Улуг-Хем) Вячеслав Санчайны (Чөөн-Хемчик) октаан. Сүт-Хөлдүң мөгези Семен Ондар Улуг-Хемниң мөгези Артур Серээдар-биле хопчута чедир хүрешкеш октаттырган. Ол снагга шыырак дээн мөгелер боттарының оңгарларын ашкылаан.

Эң-не аныяк мөге Семис-оол Ондар (Сүт-Хөл) республика чергелиг маргылдаага тиилелгежке чүткүлдүүн көргүзүп, дидим болгаш чараш хүрешкенин көрүкчүлер кайгаан. Ол ам каш чыл болза ёзулуг республика чемпиону болуру чагавас. Ол узун, шыырак. Семис-оол ийи дугаар салгында Барыын-Хемчиктиң хоочун мөгези Михаил Мөңгүштү октаан. Үшкү салгыда Маадыр Мөңгүшка вагдырган.

Дөрт мөге арткан. Маадыр Мөңгүш, Виктор Кара-Сал (кайызы-даа Чадаана), Бежендей Кужугет (Кызыл), Олег Оюн (Таңды). Кара-Сал биле Мөңгүш хүрешкен. Мөңгүш бодунуң оңгаң дөңмектээш, октап алган. Бежендей Кужугет Олег Оюнну буттааш, дужүрген.

Арткан ийи мөге Кужугет-биле Мөңгүш хүрежип шаг болган. Бот-боттарының аргаларын билчир. Кайызы-даа удур-дедир буттажып-даа турганнар. Шаңгениң эрткенин барымдаалааш, судьялар дөрт хончулаштырган. Удур-дедир дөңмектешкеш бедин чадашканнар. Тоолда чүве дег, тозан хонуук хүрежип келгени-биле дөмей, тозан секунда иштинде бедин дер үндүр түттүптар болганнар. Маадырның күжү ажып турары илдең болган. Ол эң сөөлүнде кодуруп эккелгеш, дөңмектээш Бежендейни ажып алган.

Хүреш болуп турган үеде сыгыт-хөөмейни бадырып турган. Шаңналдыг чер алган мөгелерге акша шаңналдарын болгаш хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Мөңгүш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: маргылдаа үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«КАТАП ТУРГУСТУНУУШКУН»

Москвага «Катап тургустунуушкунуң» фестивалы болган. Ону Россияның дворяннарының — ызыгууртаннарының эвилели организастаан.

Фестивальдың программазы калбак болгаш солун-даа болган. Чижээ, даштыкы чурттарның улустары-биле Найырал бажыңынга чоокта чаа тургустунган эвилелдиң конференциязы боол эрткен. Аңаа ызыгууртаннар хуралының чиңгине кежигүннери, совет болгаш даштыкы аалчылар киришкен.

Никита хаалгазының чанында Улуг Вознесенниниң хүрээзинге 1812 чылдың дайынынга өлгеп бүгү кижилер дээш бурган чудүлгези болган. А Варварка кудумчузунга «1812 чылда орус шериг» деп делгелгенин ажыткан. Аңаа дайынчылар дүрзүзүн болгаш ак көргүлчүн солдатчыгаштарны делгээн. Оларны шаг-шаандан бээр чыып, делгээрн делегейге нептерээн.

«Космос» дээр аалчылар бажыңынга концерт-биле доозулган ол фестиваль дворяннар хуралының хөй талаларын илередип көргүскен. Ол эвилелдиң кежигүннери боттарының кол сорулгазы кылдыр кадыг-дошкун истеп сүрүүшкүнге болгаш шаажылалга таварышкан аңгыта хамаарышкан төөгүлүг шынныг чорукту катап тургузары кылдыр салганнар. Олар Россияның буянныг чаагай болур чоруунга эвээш эвес чүүлдерни кылган.

ЧУРУКТА: Москва ызыгууртаннарының баштыкы А. К. Голицын князь (он талазында) болгаш фестивальдың Англиядан келген аалчызы князь Г. Л. Васильчиков.

СЭТА-ның фото-чуруу.

СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ БОЛУҢАР

Отту оваарымча чок ажыглаар чоруктуң уржуктары сөөлгү үеде ковудаан. Кызыл хоорайның Красногвардейская кудумчузунда 42 дугаар бажыңның бир дугаар квартиразының ээзи Л. П. Чепрасов эзирик таакпылап органш удуп калгаш, ошпээн сигаретазын чыткан диванынче оскунупканының түңнелинде өрт эгелээн болгаш боду база өлген.

Калинин кудумчузунуң 22 дугаар бажыңының 84-кү квартиразынга база өрт болган. Бо удаада ээзи И. С. Шарыпов диртиг арткан. Электри четкизинге суп каан электрокаминден эзирик Шарыповтуң удуп чытканы диваны өрттенип эгелээн. Дежурный караул чедип келген үеде Шарыпов медерелин оскунупкан чыткан. Дүрген эмчи дузазын көргүскеш оон амы-тынын алган.

Январь 19-та Каа-Хем кудумчузунда 2/1—64 бажыңга 1.5 база 3 харлыг Орлан биле Очурну авазы бажыңга шоочалап каапкаш, ажылдап чоруй барган. Чаштар коступ чыткан серенгини алгаш, кывыскаш, диванны өрттедипкеннер. Аас-кежик бооп, шупту чүве эки тенгеп. Кожазы М. Х. Сарыкай ыш чыдын билип кааш, өртке удур албан чериче дыңнадыпкан. Дораан чедип келген өрт ажылдакчылары солдарның амы-тынын алган.

Оттуң айыылы дыка улуг. Кичангаш кижи бүрүзү, ылаңгыя улуг кижилер от аймаан уруглар чеде бээр черге салбайн, ырадыр чажырып суп турары күзенчиг. Ол ышкаш боттары база серемчилелдиг болур болза эки.

Мария КУЗЬМИНА.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ КОЛХОЗ РЫНОГУНГА 1991 ЧЫЛДЫҢ ЯНВАРЬ 22-ДЕ ТУРГАН ӨРТЕКТЕР

Продукт хемчээли		1990 ч.	1991 ч.
Картофель	1 кг. өртээ коп.	63	75
Морковь	— « —	200	300
Свёкла	— « —	100	300
Дузаан помидор	— « —	400	400
Дузаан огурец	— « —	—	400
Инек эъди	— « —	—	1000
Хаван эъди	— « —	500	700
Ажыткыныг капуста	— « —	120	200

Статэргелелдиң начальниги Г. М. КОНЕВ.

Чарлалдар бюрозу

Бүдүрүлгелерниң, тудуг организацияларының болгаш кооперативтерниң кичээнгейинге!

«Тыва алдын» чери дараазында чүүлдерни садып турарын дыңнадып тур:

Тудуг чугайы бирги сорттуң бир тонназының өртээ 223 рубль 60 көпеек, ийиги сорттуң — 187 рубль 20 копеек, үшкү сорттуң — 164 рубль 80 көпеек.

Үүрмектеп каан (диаметри 5 болгаш 15 мм.) мрамор. Өртээн дугуржуп алыр.

Улуг хая-даш аймаа буза тепсир «Атлант» дээр бүдүмел. Бир тоннаның өртээ 1170 рубль.

1991-1992 чылдарда херегләэр чүүлдериңерниң чагыгларын айларга хуваап тургаш киирерин сагындырып тур бис.

Бистиң адресивис: 667000. Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу 11. «Тыва алдын» чери.

• • •

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

Тываның күрүне филармониязынга «С», «Д», «Е» категорияның чолаачылары, слесарь-моторист, сантехник херекглеттиниң турар.

Филармонияның адрези: Щетинкин-Кравченко кудумчузу 58. Телефон №№ 2-46-02, 2-49-40.

Конкурска киржинер

Ыры болгаш хөгжүм херекселдериниң «Аян» ансамблинге ажылдаар күзелдиг сыгыт-хөөмей күүседикчилерни шилип алырының конкурузун (чылдазын) филармония чарлаан.

Конкурс 1991 чылдың февральдың 4-5 хүннеринде Тываның күрүне филармониязының бажыңынга эртектин 10 шакта эгелээр.

Телевидение

ЯНВАРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажыл-херекчи курьер». 9.15 «Каттырып чоруур кижи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.40 «Хүрээже орук». Концерт-очерк. 11.00 Мультфильм. 11.15 «Муслим Магомаевтиң бажыңынга Марио Ланца-биле ийи кежээ». 12.00 Медээлер. 12.15—13.45 «Кинопанорама». 14.55 «Ажыл-херекчи курьер». 15.10 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 16.00 Уруглар шагы. 17.00 «Тамыдан» барымдаалыг публицистиг фильм. 2-ги фильм. 18.30 Медээлер. 18.45 Хөгжүм эртинези. Ф. Шопен—Прелюдиялар. 19.30 «Каттырып чоруур кижи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Телескоп». 23.00 «Муслим Магомаевтиң бажыңынга Марио Ланца-биле ийи кежээ». 23.45 «Фарятьевтиң хоозун сеткиништиннери». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 01.00 Садовскийлерниң артисчи династиязының дугайында телефильм. 02.10 — 03.10 Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Кайгамчык шивижигеш. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. М. Горький. «Чаш чорааным». 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Буруу шавышкып». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.15 «Камгалал бижик» деп фольклор. «Фряновскиниң коктаалары». 13.50— 15.30 А. Софронов. «Чүрекке кезиниткин». Телешин. 16.45 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Келунуң ырылары». 17.15 «Бо элдептиг шведтер». Вестерос хоорайның спортчу амыдыралының дугайында. 17.45 Россияның барымдаалыг фильмнер экраны.

КЫЗЫЛДАН

19.10 Медээлер. 19.20 «Тыва черде». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Хөгжүм телеабонементизи. «Виртуозтар». 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 «Геннадий Гладков». Фильм-концерт. 23.05 — 00.15 «Буруу шавышкып». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.10 Мультфильм. 19.40 Россияның парламент медээлери. 19.55 Коллаж. 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Кино

ЯНВАРЬ 30-де

«НАЙЫРАЛ»: «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Кошмар на улице Вязов» (АКШ, часть 4) 9.20, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «По щучьему велению» 9.00, 12.10, «Вундеркинд» 10.20, 13.30, «Достигая невозможного» 15.20, 17.30, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Берег спасения» (ССР-КНДР, 2 сериялыг), 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ангелочек» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

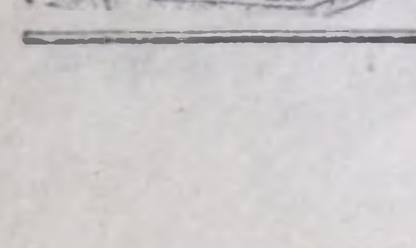

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретары — 3-34-92. ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кидиистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39. ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар—3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 46.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советтиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл январь 31 четверг

№ 19 (14519)

Садар өртээ 10 кеп.

(Чагыдар өртээ 6 кеп.).

Адын дедир эгиткен

САМАРА. (СЭТА). Ортаакы Волгада хоорайның шаандакы адын дедир эгиткен. Куйбышев хоорайны Самара, Куйбышев областы аңаа дүүштүр Самара область кылдыр эде адаар дугайында улус депутаттарының область Советтиниң сессиязының шиитпирин РСФСР-ниң Дээди Советтиниң Президиуму бадылаан.

ЧУРТТАКСАНЧЫГ-ДАА БОЛЗА, А ХАНДЫРЫЛГАЗЫ...

РСФСР-ниң улус депутаттарының эрткен Съездилеринге киржип турган, комиссияларның ажылынга киришкенин депутат анализтеп чугаалаан. Аңаа рынок харылзааларынче шилчип турар үеде экономиканы быжыглап экижидериниң программазын ажылдап кылганының болгаш ону ажылчы чоннуң хүн бүрү амыдыралынга канчаар боттандырарының эң чугула айтырыгларынга доктааган. Эрткен он-он чылдарның дургузунда Россия Федерациязы чыл бүрүде Эвилел бюджединче 72 миллиард акшаны халас кирип келген. Оон түңнелинде бо хүннерде чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелиниң талазы-биле эвилелдешкен өске республикаларның эң соонда артканын ол демдеглээн. Россияның девискээринде чурттуң эң күчүлүг дээн регионнары бо хүннерде күрүнеден дузаламчыны ап турар. Чижээлээрге, Тюменьниң нефтижилери чуртта үндүрүп турар нефть продуктуларының 60 хуузун берип-даа турар болза, күрүнеден дузаламчыны ам-даа албышаан. Ол черлерде чурттакчы чоннуң амыдырал байдалы экиживейн турарын депутат айыткан.

Россияның кара хөрзүннүг черлеринде, чамдык төп областарда болгаш Сибирьде чээрби-үжен чыл бурунгаар сайзырап турган колхозтар, бүдүн-бүдүн суурлар чоорту хоозурап, сөөлүнде барып ээн кагдынган. Шак мындыг байдалдарда Россияның ээн кагдынган черлерин канчап катап тургузарыл? Бо талазы-биле улус депутаттарының ээлчег чок Съездизинге айтырыгны дыка шыңгыы тургусканын Ш. Д. Ооржак тайылбырлап чугаалаан. Чуртту, чонну четчир аъш-чем болгаш хүн бүрүнүң чугула бараанныры-биле хандырар төлээде, Россияның кодээ суурларын катап тургузары кончуг чугула болуп турар дээрзин ол демдеглээн.

Бо айтырыг талазы-биле республикада байдал база эки эвес. Хөй-хөй ажыл-агыйларда сүт саалдазы кудулаан, фермаларда болгаш малчын коданнарда мал чеми чедишпес, малдың өлүп-хораар чоруу эвээжевейн турар. Республиканың дыка хөй ажыл-агыйлары болгаш районнар күрүнеге продукция дужаарының планның онаалдазын күүсетпээн.

Национал дар аразында харылзааларга хамаарышкан чөрүлдээлер эрткен чылдың май айдан эгелээн. Таңдының Хову-Аксы, Элегес, Балгазын, Кочетово база Каа-Хем районнуң Ильинка суурларынга болгулаан таваргаларның түңнелинде чурт иштиниң болгаш даштыкының парлалгазы чамдык шын эвес медээлерни өскүдүп тараткан. Республика даштынче өөренип чоруткан студентилерге болгаш өске-даа кижилерге ол чүүлдер дыка багай салдарны чедирген.

Мындыг чүүлдерни болдурарынга чүү идиг болганыл деп айтырыгга депутат доктааган. Мааа чуртка үр үеде тергиидеп келген ажыл-агыйның командылал-административтиг методундан аңгыда, сөөлгү үеде ылаңгыя чурттуң барыын талазында регионнарында болуп турар болуушкуннарның чамдык чалгыглары чедип келген болгаш эрткен чылдың чазынында болуп эрткен соңгулдаларның уржуу багай салдарны чедирген. Бо чорук тыва-даа, орус дылдыг-даа чоннуң аразында ийи-чаңгыс экстремисчи элементилерге, аныяктарны айыылдыг кем-херектерже күткүүр кижилерге ажыктыг болуп турар.

Тожу район — Тывада эң хөй курлавырлыг, чараш бойдустуг, чурттаксанчыг черлерниң бирээзи. Ынчалза-даа, бо ырак районнуң бөгүнгү амыдыралында бергелээшкиннер хөй. Чурттакчылыг суурларда, малчыннарда аъш-чем хандырылгазының айтырыы нарын байдалда туруп турар. Садыг-магазиннерде бар аъш-чемни хуваап садарында болгаш ону чурттакчылыг черлерге үлээринде четпестер бар. Оон түңнелинде районнуң болгаш магазиннерниң складтарында аъш-чем аймааның курлавыры удаа-дараа үзүктелип келген. Далганны чедир сөөртпейн турарындан быжырган хлеб чонга чедишпейн турар. Бо талазы-биле Ий болгаш Адыр-Кежиг суурларда байдал эки эвес.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак эрткен неделяда Тоора-Хем суурнуң чурттакчылары-биле ужуражып тура, рынок харылзааларынче шилчип турар бо берге, нарын үеде чурт иштинде болгаш республикада социал-экономиктиг база политиктиг байдалдың дугайында кыска, тода тайылбырны ол кылган.

Район төвүнүң болгаш суурларның магазиннеринде үлетпүр бараалнарын садарын контрольдавайн турар. Талон системазын ажылдап кылбаан. Оон түңнелинде бараанны кайызын-даа келген хамаатыларга чижек-норма чокка садып турар. Мааа хамаарыштыр чамдык районнарның дуржулгазын өөренип көөрүн депутат сүмелээн.

Районнуң девискээринде арга-ыяш, кат-чимис, аң-мең, балык элбек. Ынчалза-даа ону чоптуг ажыглаарының айтырыы амга чедир тодаргай шиитпирлеттинмээн. Сезоннар үезинде ооң моон келген шөлээ-чепшээрел чок кижилер аң-меңни кырып, арга-ыяшты өрттедип, бойдуска болгаш ында ажылдап, чурттап турар кижилерге улуг хораны чедирип турар. Өлүктүң күрүнеге дужаар өртээниң эвээш болган чылдагаанындан дыка хөй киш, диин, норка кежи болгаш аң эъди чиижең кижилерниң холунче кирип турар. Бо талазы-биле депутат бодунуң бодалдарын болгаш дарый кылып чорудар ужурлуг ажылдарның чугулазын демдеглээн.

Мал кыштаглаашкынында чыл-чылы-биле шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар хөй. Районнуң сүт-бараан фермаларында малга бээр сиген болгаш концентраттыг чемнер чедишпес. Эрткен чылын районнуң девискээринге чаъс-чайык хөй болган ужурундан сиген кылдынмаан деп чоптуг эвес чылдагааннар бар. Оон ужурундан малдан саап турар сүттүң хемчээли эң кудуку байдалда. Ылаңгыя «Тоора-Хем», «Май 1» совхозтарның фермаларында малдың кыштаглаашкыны нарын байдалда эртип турар. Мал ажылында кижилерниң амыдырал байдалын, чурттаар оран-савазын экижитпээн. Ий суурда пекарняның тудуу узамдыккан. Тоора-Хем суурда 800 ажыг өөрегениң чүгле 124-ү мал-маган азырап турар. Районнуң дыка хөй чурттакчылары картофельди болгаш өске-даа ногаа аймаан өстүрбейн турар.

Район республика төвүнден ырак турар ужурундан чарыгдалдар чыл санында көвүдеп турар. Ынчангаш олче күчүлүг электри шугумун киирери чугула. Өлүктү, ыяшты, кат-чимисти болбаазырадып, оон белен продукция үндүрер улуг эвес цехтерни аңаа ажыдары чугула деп ол чугаалаан.

Ш. Д. Ооржак районнуң суурларынга болгаш коллективтерге эрткен ужуражылгаларга чонну дүвүредип турар чугула айтырыгларга харыыны берген болгаш соңгукчуларның чамдык чагыгларын күүседир талазы-биле хүлээлгени алган.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: Тожу районнуң ивижилерниңге Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың чеккени кодээ ишчилерге улуг сонуургалды болгаш идегелди болдурган.

Авторнуң фотозу.

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ

ТЕЛ. 3-34-39

7 МИЛЛИОН ОРНАТТЫНГАН

ССРЭ-ниң Күрүне банкызының Тыва республика эргелелиниң дыңнадыы-биле алырга, 1961 чылдың үндүрген хевириниң 50 болгаш 100 рубль үнелиг тудуш акшаларының солуушкуну бистиң республикага өй-тап байдалга болуп эрткен. Ниитизи-биле республиканың чонундан тудуш акшаларны солударынга 7 миллион рубль хүлээп алдынган.

Амгы үеде акша солуушкунунда улус депутаттарының район болгаш хоорай Советтериниң күүскомнарында тургустунган комиссияларга чоннуң кирген дилег билдиришкиннерин сайгарып көөрү-биле холбашкан ажылдың ийиги үе-чадазы чоруп турар. Комиссияларның кирген протоколдарынга үндезилээш, республиканың банкылары база почта салбырлары акшаларны орнап берип турар.

Хамаатылар солуттунган акшазын боду-биле алырының орнунга ону ажаалга банкыларынга суктуруп ап болур. Солуушкун үезинде шыгжагже кирген акшаны негээн түңү-биле ээлеринге үндүрүп бээр. Ол ай санында бээр чижеглеп каан 500 рубльге хамаарышпас болур. Ынчангаш банк эргелели ол эптиг арганы ажыглаарын хамаатыларга сүмелеп турар. Солуттунган акшаны шыгжадырының чуруму эрги хевээр.

Улус депутаттарының район, хоорай Советтериниң күүсекчи комитеттеринде тургустунган комиссиялар акша солуушкунунуң талазы-биле ажылын ам-даа үргүлчүлээр.

(Бистиң корр.).

ССРЭ Президентизиниң чанынга Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын таарыштырып башкарар талазы-биле комитетти тургузар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Экономиктиг саботажка, оорлаашкынга, коррупция кылыр болгаш хамаатыларның амы-тынынче, кадыынче, алдар-адынче, төлептиг мөзүзүнче, эт-хөреңгизинче халдаар чоруктарга удур өске-даа кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди шиитпирлиг идепкейжидериниң чугулазының дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрткү Съездизиниң шиитпирлерин барымдаалап көргеш, ССРЭ-ниң Дээди Советтиниң «Чуртта байдал дугайында» 1990 чылдың ноябрь 13-те хүлээп алган доктаалының дөрткү пунктузунга дүүштүр доктаадырым болза:

1. ССРЭ Президентизиниң чанынга Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын таарыштырып башкарар талазы-биле комитетти тургузар.

2. ССРЭ Президентизиниң чанынга Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын таарыштырып башкарар талазы-биле комитеттиң даргазынга эш Юрий Владимирович Голикти томуйлаар.

3. Комитеттиң составының, оон сорулгаларының, эргелериниң, хүлээлгелериниң болгаш ажыл-чорудулгазының чурумунуң дугайында саналдарны киирип көөрүн эш Ю. В. Голикке дагзыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.

1991 чылдың январь 29.

Корум-чурумну хандырарынга болгаш кем-херек үүлгедиишкининге удур демиселге милицияның база ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң кезектериниң дем-биле ажылдаарының дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Хамаатыларже, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчыларынче болгаш шериг албанныгларже кем-буруулуг халдаашкыннар, а ол ышкаш хоойлу-дүрүмнүң өске-даа үрээшкиннери улам-на айыылдыг база массалыг характерлиг болуп турарын барымдаалааш, ССРЭ Конституциязының 127 (3) чүүлүнүң 1 пунктузунга үндезилеп, «Чурттуң экономиктиг болгаш ниити-лел-политиктиг амыдыралын чогумчалыг болдурар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» 1990 чылдың сентябрь 24-те ССРЭ-ниң Хоойлузунга, «Чуртта байдал дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Советтиниң 1990 чылдың ноябрь 23-те доктаалынга дүүштүр доктаадырым болза:

Кудумчуларга болгаш ниитиниң черлеринге хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң кезектери-биле милицияның демнежип ажылдаарын хандырарын, ол сорулга-биле хоорайларга болгаш чурттакчылыг черлерге каттышкан хайгыылдаашкынны, оон иштинде хөй-ниитиниң төлээлекчилери киришкен рейдилерни боттандырарын ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунга болгаш ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга дагзыр.

Айыттынган хемчеглерни организастаарда болгаш чорударда ССР Эвилелиниң болгаш республикаларның хоойлужудулга негелделерин шыңгыызы-биле үдүртүүлга болдурар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.

1991 чылдың январь 29.

ЖУРНАЛИСТЕР-БИЛЕ УЖУРАШКАН

ССРЭ-ниң Президентизиниң парлалга албанының удуртукчузу В. Н. Игнатенко январь 29-та Москвага журналистер-биле ужурашкаш, февраль айда болур дээн дээди деңнелге совет-американ ужуражылгазыны оон элээн орай хуусааже шилчиткениниң чылдагааннарының дугайын дыңнаткан. Персия мугулдурунда дайынның ужурундан АКШ-тың президентизи кол командылакчы болганда, оон Вашингтонга турар ужурлуундан дээди деңнелге ужуражылга бо чылдың бирги чартында болур апаарын ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри А. А. Бессмертныхтың АКШ-тың күрүне секретары болгаш президентизи-биле ужурашканынга хамаарыштыр чугаалааш, В. Н. Игнатенко чугаалажыышкыннарның «ССРЭ-ниң Президентизиниң айтыышкыннарын ёзугаар болганын» айыткан. «Персия мугулдурунда байдалга хамаарыштыр сагыш-сеткилдиг дүвүрээшкинниң АКШ-тың удуртулгазынга чедирип, дыңнаткан», КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң резолюцияларында айыттынган сорулгаларның хемчээлинден дайын чорудулгазының үнмезиниң чугулазын аңаа холбаштыр демдеглээн.

(СЭТА).

МАЛЫ МЕНДИ

«Ак-Чыраа» совхозтуң хойжулары Бюро биле Сарыг-кыс Базыр-оолдар чүткүлдүг улус. Экономиктиг болгаш зооветеринарлыг өөредилгеден олар черле чыда калбас. Ынчангаш малдың аарыгларын эмнээриниң бөдүүн аргаларын кончуг эки билирлер.

Өг-бүле эрткен чылын бир дугаар төрээн хоюндан эки түңнелдерлиг болуп, планныг даалгаларын ажыр күүсеткен. Амгы үеде Базыр-оолдарның кадарган малы кыштан эки ажып турар. Хой оолдап эгелээн. Мал чеми бар. Сүтну үргүлчү эккеп турар.

Бо малчыннар хой оолдаашкынынга бүгү талалыг белеткенген.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Өвүр район.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНИҢ ХУРАЛЫ

Январь 29-та ССРЭ-ниң Министрлер Кабинеди улус ажыл-агыйының үндезин адырларының ажылын быжыглап экижидериниң болгаш хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглерни чугаалажып көөрүн үргүлчүлээн. Чурттуң бүгү одалга-энергия курлавырының барык 20 хуузун хандырып турар хөмүр-даш үлетпүрүнүң бо хүннерде болгаш келир-даа үеде айтырыгларын база чугаалажып көрген. ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павловтуң даргалаанныы-биле эрткен хуралга оон оралакчылары, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, эвилелдешкен республикаларның төлээлекчилери, чурттуң хөмүр-даш үлетпүрүнүң аңгы-аңгы черлерден келген удуртукчулары олурушкан.

Хуралдың киржикчилери ол адырның амгы үеде таваржып турары берге байдалдарынче, оон канчап үнериниң, хөмүр-даш үлетпүрүнүң 90 чылдарда хөгжүлдезиниң стратегиязының айтырыгларынче улуг кичээнгейни салгаш, хөмүр-даш тывыжының амгы үеде эвээжеп турарының кол чылдагааннары бүдүрүлгени организастаарында четпестер, күш-ажылдың сагылга-чурумунуң кошкааганында боор турарын айыткан. Олар 1991 чылда хөмүр-даш бүдүрүлгелериниң хүлээп алган планнары улус ажыл-агыйының херегледдеринден эвээш боор турарын демдеглээш, ону эдериниң аргаларын сүмелеп тургаштар. Хуралдың түңнелинде адырда байдалды экижидип, быжыглаарын хандырар шиитпирни белеткээр даалганы берген.

Хуралдың киржикчилери-биле ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев ужурашкан.

(СЭТА).

КОМИССИЯ ХУРАЛЫ

Январь 29-та Москвага ССРЭ-ге референдумунуң Төп комиссиязының баштайгы хуралы болган. Аңаа Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин хевээр арттырар дугайында айтырыг талазы-биле референдумну организастаары болгаш ону эрттирери-биле холбашкан хемчеглерниң дугайын чугаалажып көрген. Ону ССРЭ-ниң Дээди Советтиниң доктаалын ёзугаар бо чылдың марттың 17-де эрттирери билдингир болгай. Ынчангаш референдумну белеткээриниң хүусааларының кысказын барымдаалааш, комиссияларны, участоктарны тургузарынче, бадылаашкынга киржирлерниң даңзыларын тургузарынче, хамаатыларның күзел-соруун шаптык чокка илереттиринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче онза кичээнгейни салырының эргежок чугулазын демдеглээн.

Республикаларның төп, округ болгаш участок комиссияларынга референдумну белеткеп, эрттирериниң айтырыгларының талазы-биле чагааларның бижимелдерин, белеткел хемчеглериниң календарьлыг планын, бадылаашкын бюллетениниң хевирин болгаш өске-даа документилерниң хевирлерин хуралга бадылаан. Херек кырында бирги чергениң бүгү айтырыгларын шуптузун шиитпирлээни референдумну эрттиреринге белеткелди чорудуп эгелээр арганы берип турар.

(СЭТА).

Кыштаглаашкынны хүр эрттирер

ЧЫГЛЫП КЕЛГЕШ, ДУГУРУШКАН

Бригадада өг-бүлелерниң шуптузунуң төлээлери хуралга келгенин бодаарга, оларның дугуржур, чугаалажыр дээн айтырыглары шынырак, кижи бүрүзүн дүвүредип чоруур чүүлдер бары илден. Шынап-ла, партком секретары, бригадир боду база зоотехник олуржуп турда, чугаалажыр чүүлдер хөй болбайн аан. Оон аңгыда магазинге чаа бараанлар база экээр дээн болган. Машина-техника барып шыдавас ырак-узак черлерде малчыннарга ол база эң чугула айтырыгның бирээзи-ле болгай.

Чүден эгелээнил? Кыштаглаашкынның чорып турарындан. Ынчанмайн канчаар, ол дээрге малчын кижиниң арга-шинээниң шылгалдазы-дыр. «Ишкин» совхозтуң Чаңгыс-Шивиде ошку бригадазы колдуунда кыштаглаашкынга эки белеткелдиг кирген. Ынчалза-даа чамдык коданнарда кажаа-хорааның эргижиреэни-ле аажок. Ылаңгыя Алдыы Курголда аныяк малчын Алексей Саттың кыштаа ындыг. Бо кыштагны эде кылырын, чаартырын дирекциядан малчыннар шуут дилээн. Оон аңгыда күш-дем чок малчын Күнзекмаа Ооржактың кыштаан эскээр көжүрерип база шиитпирлээн. Ону малчыннарның, суурда улустуң күжү-биле шефтеп кылыр болган. Эки эгелээшкин!

Бригаданың девискээри кадыр-берт болганындан чүък машиналары кыштаглараже углавас-даа. Ынчангаш илчирбелиг улуг тракторлар шыдаар. Ынчалза-даа 2-1 трактор бүгү коданнарны хандырып шыдавас.

Оон аңгыда садыг хандырылгазынга улуг хомудалдыг болдулар. Амгы үеде бараанларны хуваалда ээгаар берип турар болгай. А малчыннарда ону хуваавайн. Совхоз төвүнге магазинге кадарчылар баарга, «силерниң аңгы магазиниңер бар, оон алыр силер» дээш өскелээр. Оочурга безин тургуспас. Бо айтырыгны райпо даргазы Брат-оол Ховалыг чүү деп бодап турар ирги?

Амгы үеде кыштаглаашкынны организастыг эрттирер, мал оолдаашкынынга хыналчалыг белеткенир, ынчангаш 1991 чылда коллективтиң мурнунда сорулгаларны бүрүн күүседири-биле күженишкинниг ажылдаарын малчыннар дугурушкан. Оон-биле кады оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузарын дирекциядан, тускай эртемниглерден кадарчылар негээн.

Партком секретары Т. Чадам-оол сөс алгаш, чуртта база республикада байдалдарны малчыннарга таныштырган. Ол хүн чыглып келгеннерге янзы-бүрү бараанларны садып, изиг шайы, чигир-боовазы-биле оларны ашкарып чемгерген садыгжылар Наталья биле Борис Моңгуштарга малчыннар өөрүп четтиргенин илереткен.

Константин ОНДАР.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БЕШКИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Советтиниң чедиги чыыжының бешки сессиязы РСФСР-ниң КП-ниң Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 1991 чылдың февраль 4-те 10 шакта ажыттынар.

* * *

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кичээнгейинге

Тыва АССР-ниң Дээди Советтиниң чедиги чыыжының бешки сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүткелин 1991 чылдың февраль 2-де 10 шактан 20 шакка чедир Советтер бажыңының № 107 өрээлинге (телефон 2-55-42), 1991 чылдың февраль 4-те 8 шактан эгелеп РСФСР-ниң КП-ниң Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга (телефон 3-34-46) чорудар.

* * *

Тыва АССР-ниң Дээди Советтиниң доктаамал комиссияларының хуралдарының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Советтиниң доктаамал комиссияларының хуралдары 1991 чылдың февраль 3-те эртенгиниң 10 шакта Советтер бажыңынга болур.

СҮДҮН САГЗА

Рынок экономиказынче киргенивис-биле холбаштыр аъш-чем аймаан ниитилештир чогумчалыг шиитпирлээр дугайында ол-бо черлерден саналдар удаа-дараа кирип турарын солуннардан номчуп турар-дыр бис. Ол чоптуг-дур. Тыва чемни кылып, көвүдедири черле шын. Ындыг аргалар районнарда, совхозтарда шуптузунда бар ийин. Чижээ, бистиң Эрзин районну ап көрээли. Бисте теве, өшкү мал элээн хөй боор турар. Тевениң шаанда сагзагаш, шай сүттеп ижип чордувус. Кончуг чедишкир, хоюг сүттүг мал чүве. Тевениң ааржызы сарыг өңнүг, үскүр болгаш амданныг. Ынчангаш тевениң саар, сүдүн ажыглаар херек.

А өшкү ваажок сүткүр мал. Оларның чамдыктары сүт чок инектерден безин артык дизе частырыг чок.

Чакар СОЯН.

Эрзин район.

ДЕТКИЖЕР, ДЕМНИГ ХӨДЕЛИР

«Районда кем-херек үүлгедиишкиннин байдалы болгаш аңаа удур демиселжир талазы-биле партия организацияларының сорулгаларының дугайында» айтырыгны партия райкомунуң ээлчеглиг пленумунга чугаалашкан. Илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары С. К. Кужугет кылган.

Районнуң партия организациязы совет, ажыл-агый, эрге-хоойлу камгалаар органнарның, хөй-ниитиниң деткимчези-биле кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселдиң янзы-бүрү арга-хевирлерин ажыглап келгенин демдеглээн. Бо айтырыг райком бюрозунуң, райкүүскомнуң доктаамал контролюнда турар.

Ак-Довурак хоорайның, совхозтарның парткомнарынга, партия эге организацияларынга, район, хоорай, суур кожээ Советтериниң сессияларынга бо айтырыгны үргүлчү чугаалажып келген. Харыылап турар коллективтеринге корум-чурум болгаш хоойлу-дүрүм камгалалын экижидер талазы-биле коммунист удуртукчулардан негелдени шыңгыыраткан. Оларның чорудуг турар ажылын чурттап турар чериниң ааңы-биле чоннуң хуралдарынга дыңнап турар. Райком бюрозунуң доктаалын болгаш район Совединиң сессиязының шиитпирин ёзугаар «Корум-чурум» программаны бадылаан. Чурттакчылыг суур бүрүзүнде тургустунган профилактика бөлүктеринде райком кежигүннери, депутаттар, районнуң удуртукчу ажылдакчылары хаара туттунган. Райкүүском күш-ажыл курлавырын чок ажыглаарының 1992 чылга чедир комплекстиг программазын хүлээп ап, кадрларны белеткээр, ажылга киирер хемчеглерже кол кичээнгейни угландырган.

Иштики херектер килдизиниң техниктиг хандырылгазын экижидеринге дузаны көргүзүп, акша-хөреңгиниң фондузун тургузуп, кадрлар-биле хандырылгазын элээн экижиткен. Ол органга барып ажылдаары-биле эрткен чылын 5 коммунисти, оон иштинде райком аппаратындан 2 кижини чоруткан. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның хөреңгизи-биле 6 участок инспектору, патруль албаның 4 инспектору ажылдап турар.

Шак мындыг хемчеглерни ап турза-даа, районда кем-херек үүлгедиишкиннерин чылдан чылче өзүп турарын илеткелчи чамдык сан-чурагайлар чижектер-биле деңнеп айыткан. Кижилерниң сагыштыы-биле өлүрер чорук эрткен чылын мурнунда чылдан 19-тан 28-ке, аар кемдээшкин чедирери, күштеп чазарлаар, үптээр чоруктар ниитизи-биле 93-тен 100-ке чедир, күрүнениң өнчү-хөреңгизин оорлаары, хулиганнаашкын 2,2 катап өскен. Чаңгыс чыл дургузунда 1309 кем-херек үүлгедиишкини болган. «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык, Хөнделең салбырларында болгаш Саадак-Терек суурда, «Хемчик» совхозта, Ак-Довуракта, Кызыл-Мажалыкта байдал дыка дүвүренчиг. Аянгаты, Бичe-Тей, Дөң-Терезин суурларда чүгээртээн. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң хөй кезин байырлал хүннеринде болгулаар. Иштики херектер килдизиниң салбырларынче дүвүренчиг медээлер хүн бүрүде кирип турары чон ортузунда чорудуп турар профилактиктиг хемчеглерниң, кижизидилге ажылының дээштиг салдар чогун, нарын байдалды чавырылдырарының арга-хевирлерин ам-даа тып чадап турарын тодаргай херечилээр. Күш-ажылчы коллективтер, агитквартталдар, ажылчын суурлар арзында эң эки корум-чурум дээш чарыш эрекей хевээр. Эрге-хоойлу камгалаар органнар ажылын эде тургуспааны, олутпай-шүшпең байдалы эрткен чылын болган бүгү кем-херектерниң 61 хуузу илереттинмээнинден тодаргай көстүр. Районнуң прокурору А. К. Аракчаа, райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги А. Д. Сарыглар, улус судунуң шииткекчизи А. А. Салчак ышкаш удуртукчу коммунистер чаңгыс демниг ажылдап шыдаваан.

Аар кем-херек үүлгедиишкиннерин кол дугаарда арагалаашкындан, оон-биле демиселдиң кошкаандан, ээриртир чүүлдер кылыры көвүдээнинден, аныяктар, ажыл кылбас кижилер-биле ажылдың суларатканындан болуп лар, удуртукчу коммунистер бо ажылды чутулага көрбейн турары-биле элтежир берге.

Назы четпээннерниң кем-херек үүлгедиишкиннери эрткен чылын өскен. Ак, Эрги-Барлык кожээ Советтериниң девискээринде 2-3 катап өскен. Назы четпестер комиссиязының учедунда 127 аныяктар, оон иштинде 70 өөреникчи кирген, янзы-бүрү корум-чурум хажыдыышкыны дээш 12 кижи иштики херектер органнарынче келдирткен болгаш ээриктер сергедир черге 12 назы четпестер демдеглеткен. Кызыл-Мажалык, Шекпээр, Эрги-Барлык, Ак-Довурак № 3 школаларда, профтехучилищеде назы четпээннер-биле ажылды кошкаткан.

Ак-Довурактың спорт комплекизинде, Кызыл-Мажалыктың спорт школазында, кожээ культура бажыңнарында бодамчалыг, демниг ажылдар эвээш. Хөй кижи киржикчилиг оюннарны, маргылдааларны, ужуражылгаларны, кежээлерни, көрүлделерни ховар органзастап келгени корум-чурум үрээр болгаш кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселге дээштиг салдар

ПАРТИЯ БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙКОМУНУҢ ПЛЕНУМУНДАН

турар. Эрткен чылын ээнриктер сергедир черже 2287 кижи кирген. Наркология диспансериниң учедунда 466 кижи бар. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бүдүрүлгелеринден, Ак-Довурактың АТБ-зинден, Кызыл-Мажалыктың эът комбинадындан, АКМК-дан, үлетпүр тудуг комбинадындан, «Дөң-Терезин», «Шекпээр», «Барлык» совхозтардан эң-не хөй кижи аңаа кирген турбуже, оларның-биле эптежип, чамдыызын коллективтерге сайгарбаан, хемчег алган дугайында харыылар бердинмээн.

Кем-херекти ажыл чок кижилер үүлгедип турарын айытса чогуур. Эрткен чылын 273 кижини ажылга хаара тутса-даа, бо хүннерде ажыл чоктарның учедунда 592 кижи турар. Эрткен чылын школа дооскан 1050 аныяктардан ортумак, дээди өөредилге черлеринче чүгле 268 кижи кирген. Шеригден халашкан, херек эрттиргеш келген кижилер-биле ол сан улам көвүдээр. Бо чылын районда бүдүрүлгелер 296 ажылчынны хүлээп алыр аргалыг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажыл-биле кижилерни хандырар айтырыгны кичээнгейниң төвүнге тургузар апаар.

Кем-херек үүлгедиишкиннер-биле демисел — бүгү-ниитиниң херээ. Ону эрге-хоойлу камгалаар органнарның кырынче чая каап болбас. «Тыва даг-дүгү» комбинатта руднигиниң, чылыг төвүнүң, чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң, районнуң харылзаа белдириниң, культура килдизиниң коллективтери корум-чурум тударынга идепкейлиг кирипип келгенин демдеглээр апаар. Районнуң хереглекчилер ниитилелинде, Кызыл-Мажалыктың № 1, Ак-Довурактың № 3 школаларында, туйбү бүдүрер коллективте, районнуң төп эмнелгезинде, ажылчын хандырылга килдизинде парторганизация бербээнин илеткелчи болгаш санал бергеннер шүгүмчүлээн.

«Хемчик» совхозта партком секретары А. О. Кужугет кем-херекти болдурбазының арга-хевирлеринге доктаап, тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын нептередип, кижизидилге ажылынга ажыглаарынче кичээнгей салырын сүмелээн. АҮК-түң септелге-техниктиг бүдүрүлгезинден келген коммунист А. Х. Кара-Сал херек эрттирип чораан кижилер-биле ажылдың кошкаан, эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары коллективтерге ховар костурун, лекция, беседа кылбайн турарын шүгүмчүлээн. Районнуң улус суду аар кем-херек үүлгеткен кижилерниң херээн чиик көөр таварылгаларны чугаалап, аңаа таарзынмайн турар бодалын райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги А. Д. Сарыглар илередирге, райком кежигүннери чөпсүнген. Ак-Довуракта партком секретарының оралакчызы В. Ч. Кужугет, күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну С. С. Сүрүң, «Дөң-Терезин» совхозта бригадир Ч. Б. Ооржак кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демисежирде бот-боттарын деткижип, демниг хөделириин, чугаадан ажыл-херекче шилчиирин негээн.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң килдис эргелекчизи Б. С. Нурзат, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының даргазы Н. А. Ондар пленумнуң ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

Органзастыг айтырыгны база көрген. РСФСР-ниң Компартиязының Барыын-Хемчик райкомунуң ийиги секретарынга Ак-Довуракта профтехучилищениң директорунуң оралакчызынга ажылдап турган С. А. Борисовту соңгаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЭРГЕ-ХООЙЛУ БИЛИГЛЕРИНИҢ ХҮНҮ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалын ёзугаар бистиң республикага эрге-хоойлу билиглериниң чаңгыс аай хүнүн доктаадып тургускан. Ону айның бирги средазында эрттирерин көрген.

ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң хоойлужудулга актыларын бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң күш-ажылчы коллективтеринге, ниити билиг школаларынга болгаш өөредилге черлеринге өөренирин улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң даргалары, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары органзастаарын ук доктаал ёзугаар дагзып турар. Ук ажылга районнарның болгаш Кызылдың эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылдакчыларын, юристерни, улус ажыл-агыйында ажылдап турар специалистерни хаара тудар.

Эрге-хоойлу пропагандазы болгаш лекция ажылы дээш харысалгалыг кижилерни Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозу ИХМ, прокуратура болгаш Дээди суд-биле кады томуйлаар, хоойлулар өөренирин органзастаар талазы-биле ажылды башкарар.

Эрге-хоойлу темаларынга лекцияларның болгаш беседаларның тематиказын ажылдап кылырын база ону парлаарын республиканың «Билиг» ниитилелинге дагзып турар.

БИСЧЕ САГЫШ САЛЗЫН

Сесерлиг — «Саян» совхозтуң хой ажылдыг салбыры. Мында ийи бригадада 9377 хойну кыштаглап турар. Амгы үеде мал төрүп эгелээн. Ынчангаш кодан бүрүзүнде сиген, саван, витаминниг бүдүмелдерни, суланы, дусту бүрүнү-биле чедирген. Аңаа немей Бегреде деп черде саванны пресстээш база-ла кыштагларже сөөртүп турар. Ол эки. Ынчалза-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар эвээш эвес. Хамыктың мурнунда хойнуң продуктулуг чоруу чүге кызырлып турарыл? Совхоз бир хойдан үш килограмм дүк, оон аңгыда 100 хойдаң хураган алырының планын чедир күүсетпейн турар.

Бистиң совхозтуң директору А. Жирнов салбырже кичээнгей салбайн келген. Хойдан ажыл-агый хөй орулганы алыр адыры-дыр. Ол хиреде машина-техника-биле дузалавас-тыр. Эргижирээнинден олар үрелип турар, а артык кезектер бербес.

Мени бодаарымга, совхозтуң директору, кол специалистери-даа маңаа, бистиң салбырга келгеш, малчын кодааннарны шуптузун эргип көргеш, оон чүнү кылза экил, чеже сакманчы, чүлер херегин, хойнуң баш санын өстүрер, оон продуктулуун бедидер дизе, чүнү канчаарын дугуржуп сүмележир, малчыннарга дузалаар болза эки ийин. Бо чүтүла адыр мурнукузу ышкап, шак ынчаар уламчылап болбас. Үениң негелдези бир янзы апарды. Азы кадарчыларны шуптузун арендаже шилчидер бе? Рынок үези-ле дээрдир, чогум канчаар ажылдаар боор чүвел?

Сарыг-оол УДУМБАРА.

Социал айтырыглар
КИЛДИЗИ ☎ 3-34-57

СЕРГЕК АПААР

Кандыг-даа ажыл-агыйларның төнтеринге баар болзувусса, чунар-бажың ажылдавайн турар чер амгы үеде барык чок боор. Ындыг чер чок болза, тус черниң улуг, бичии чурттакчылары айтырыгны дораан кедүрер деп бодаар мен. Бистиң «Чодураа» совхозтуң төвүнде чунар-бажың бар. Оон ажылдаар үелери неделяның сөөлгү үш хүннеринде. Улуг, бичии чурттакчыларның чунарынга таарымчалыг хүннер ол деп доктааткан. А чоннуң чунарынга эптиг байдалды оон ажылдакчылары тургузуп келген. Ылаңгыя маңаа одакчыларның ажылын демдеглекседим. Чүге дээрге одакчылар боттарының дааңган ажылынга ак сеткилдиг ажылдавас болза, чурттакчылар канчап чунарыл? Бистиң чунар-бажыңның одакчылары Түмен-Байыр Севильбаа биле Валерий Седип-оол олар кызымак ажылдап турар улус. Кайызы-даа бо ажылга беш ажыг чыл болуп чоруур.

Чунар-бажыңның агар септелгезин база чылдың-на олар кылып алырлар. Одалга системазының ийи котёлун бир чыл бурунгаар солаан. Чунар-бажыңның кышка удур чылыглаашкынын эки чоруткан. Соңгаларын, эжиктерин ой-шаанда чылыглап ап келген. Оттулар ыяшты, хөмүр-дашты четчир кылдыр дужүрген. Кочегарларга совхоз кедер идик-хепти берип, кижи бүрүзү ай санында 12 литр сүттү ап турар. Эрткен чайын одакчыларның бирээзи Кызылда «Серебрянка» профилакторийге дыштангаш келген. Оларның берге ажылын өөренип көрүп, ажыл-агыйның дирекциязы, ында профэвилел комитеди сагыш салып турары өөрүнчүг-дүр.

Эскертинмес мергежилдиң кижилери

Бир эвес чунар-бажың чок болган болзувусса, чурттакчыларга бөдүүн арыг-шеверни сагыыры берге. Кызыг-чай чок улус эртенниң-не таваар, сеткилге кирр чунарывыс болдунмас-ла болгай. Ынчангаш чунар-бажыңга мага хандыр чунарга, артында-ла кижиниң сеткили сергек ышкаш апаар. Чунар-бажыңның ажыы чонга бо хире улуг. Бо бүгүнү улуг, бичии чурттакчылар ханы билип, оон ажылдакчыларының ажылын үнелеп бээривис ужуру-даа ол. Бо эскертинмес мергежилдиң кижилериниң чонунга кирип чоруур үлүүн бодум хуумда үнелеп, оларга моон-даа соңгаар эки ажылдаарын күзээр мен.

Одакчылар совхозунуң чонунга таарымчалыг байдалды тургузуп турар. А оларның идик-хеп солуп кедер, дыштаныр өрээли амдызында чок. Мону боттары ажылгыр ишчилер эскерип турлар боор. Амгы үеде бичии-ле четпестер дээш кымга чарбыттынарыл. Кандыг-ла-бир чогаадыкчы аргаларны тып тургаш, ындыг өрээлди олар боттары кылып алыр чадавас. Онаашкан ажылынга харысалгалыг боорга, ынчангаш идегээрим ол.

Чайның чаагай үези келир. Бо үеде хүн дурту узай бээр, одакчылар бо сезонну үени база халас эрттирбестер. Элээди ажы-төлүн эдертипкеш, хол кадыыры-биле совхозунга мал чемин белеткежип бээрлер. Олар эрткен чылын 20 тонна чайгаар үнген сигенни белеткээн. Ындыг эки ажылы дээш шаңнадып турдулар.

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем районда Белдир-Арыг суурнуң чурттакчызы.

ЫЛГАЛ ТУРБАЗЫН

Хууда бодал

Мурнунда районга чурттап турдум. Ам Кызыл хоорайга келгеш, чыл чеде бердим. Бо үелерниң иштинде кожээ биле хоорайның амыдырал хандырылгазын деңнеп орарга, дыка ылгалдыг-дыр. Чүге мындыгыл? Бо айтырыгга дараазында бодалым-биле харыылап көрейн. Кожээде чурттакчыларда бараан садыглаар талон системазы бар эвес. Хоокүйлер барааннар таварышса алыр, келбес болза, куруг орар-ла болгай. А хоорайның чурттакчылары идик, хеп-сынны, аъш-чемнерни талон-биле садыглап алыр. Бо кончуг эптиг деп санаар мен.

Эрткен чылын ховар барааннарны албан черлериниң, организацияларның база бүдүрүлгелерниң коллективтеринге чедирип садыглап турду. Бо база-ла ховар барааннарны чонга чедиштирерниң бир аргазы-ла боор деп бодап турар мен. Ынчалзажок бодум хуумда ынчаар садыглаарынга таарзынмаан мен. Чүге дээрге коллективтерге саткан ол барааннарның ассортиментизи аңгы-аңгы болган. Чижээлээрге, чамдык организацияларга тоннар, кештеп дааразан бөрттер, идиктер, а өскелеринге чоттунар аржыылдар, парфюмерия барааннары-биле кызыгаарлаттынып каар чорду. Чамдык улус талонун халас эрттирбес дээш бодунга таарышпас, улуг-даа размерлиг идиктерни, хептерни садып алыр ужурга таваржып турдулар. Ынчаар садыглап алган улус-биле чугаалажырга, өске кижилер-биле сүмележип тургаш, талону-биле бичии размерлиг хеп алгашнарга солуур аргазын көөр дижирлер болду. Оларның оозу база чөп. Ус-шевер кижи болза, боттары кызырып-даа болгай-ла. Амгы үениң рынок байдалынга кижи бүрүзү канчаар амыдырап-чурттаарының аргазын тып эгелээнивис бо деп санаар мен. Ол садып турган барааннарны кол болгаш немелде деп ийи талонга бээр турган. Чогум ындыг барааннарны садыглап турар чурумун контрольга ап келген бе ынчаш? Бодум хуумда аңаа чигзинер мен.

Чурттакчыларның амыдырал хандырылгазынга база бир берге чыл үнүп келген. Чүге ынчаар бодап тур сен деп номчукчулар айтырар чадавас. Улус ажыл-агыйының адыр бүрүзү рынокче кирген үеде амыдырал хандырылгавыс биеэги дег. Белен аъш-чемнерни, хеп-сынны элбээ-биле садып алыр хире эвес апарган. Мынчап кээрге, өг-бүле кежигүннери боттары боттарын хандыртынзын дээни ол. Аъш-чемни, хеп-сынның магазиннерден талоннар-биле хемчээлдиг садып алыр болганывыста, камгалалыг чарыгдааарынче сагыш салыры эки деп сагындырыгны берип келгензиг апаар-дыр. Харын-даа ындыг болбастыг аргазы чок. Хеп-сынга-даа камгалга херек.

Чаа чылдың эгезинде үлетпүр аъш-чемнер барааннарын садып алырының талоннарын алдым. Соодукчу кончуг хереглээн кижи мен. Ону садып алыр дээш эрткен чылдан бээр чадаштым. Чижээлээрге, эрткен чылын даараныр машиналарны, соодукчуну чүгле организациялар ааңы-биле садар деп магазинде тайылбыр-плакатта бижээн. А бо чылын ам-на садып аптар боор мен дээш магазинге баргаш, «Дайын киржикчилеринге, инвалидтерге садар» деп чарлал астынган болду. А демги алыксаан барааннарым ол-ла хевээр турар. Талон холда бар. Ажылы чай чок кижиге үргүлчү олче маңнап турар харыым бар эвес. Ам та кандыг үеде ол бараанга чедер кижи мен.

Чоннуң чугула хереглелдин ховар барааннарынга талон системазын тургускан болганда, маңаа садыглаарының социал чөптүг чоруун сагыыры — садыг шугумунуң ажылдакчыларының бир кол хажытпас ажылы-дыр. Ийнде, республиканың районнарынга база хоорай чурттакчыларында ышкаш, бүгү ховар барааннарга база аъш-чемнерге талон системазын кылып каар болза деп күзээр мен. Ажыы-биле чугаалаарга, кожээниң чурттакчыларының бүдүрген сүдүн, эъдин, а чамдыкта улуг базаар организастаанда, олар соктаан далганын, өремезин, өстүрген ногааларын безин сада бергилээр ышкажыгай. Ынчангаш ол кижи бодаарга, ылгал турбас ужурлуг.

Чаа байдал-биле ажылдап кирипкенивис-биле холбаштыр, чурттуң хоорайларынче, Кызылче-даа билиин бедидиг тур болгаш ийи-үш айлыг курстарже өөренип келгеннер аъш-чем садып алыр аргазы чок апарган. Бо айтырыгны черле удуртур черлер өөренип көөрү артык эвес хире. Хоорайдан кожээже сургакчылаан улус база ындыг байдалга таваржып турары чугаажок. Ону тус черниң удуртукчулары база бодавааже хоржок.

Амгы үеде амыдырап-чурттап турарывыстың байдалынга хамаарыштыр бодалым мындыг-дыр. Мээң бо бодалымны өске номчукчулар таныышкаш, боттарының сеткил-хөөнүн солунга дамчыштыр ажыда бээрлери чадавас. Маңаа артым.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Рынокче шилчилгелиг амгы нарын үеде кижиниң социал камгалалы бирги черге мурнады турарының ужурутказы улам улгаткан. Кандыг-даа политиканың төвүнге кижи, оон эрге-ажыктары турар чүве болганда, ол кандыг-даа социал силгиишкиннерден, чаңгыс аай эвес «дүшкүүрелдерден камгалаттынган турар ужурлуг. Ынчангаш үениң негелдези-биле «Шын» солуннуң редакциязында 1991 чылдан эгелеп социал айтырыгларның чаа килдизин ажыткан. Республиканың хоорай, суурларында чоннуң чурттап олурар байдалы, оон амыдырал деңнели, ажыл-хожулу, ажылдаар черлериниң болгаш чурттап олурар оран-савазының шынары, чер-черлерде социал хандырылганың кандыг деңнелдии килдистиң кичээнгейиниң төвүнге турар. Азы өскээр чугаалаарга, Тываның чурттакчы чонунуң бүгү категорияларының амыдырал байдалдары шинчилелге алдынар.

Ынчангаш, эргим номчукчулар, бүгү-ле айтырыгларыңар-биле социал айтырыглар килдизинге келиңер, бисче бижиңер, долгаңар. Телефонувус дугаары 3-34-57, олурар кабинеттеривис дугаары 23 болгаш 25. Силерниң бодалдарыңарны, санал, сүмелериңерни, сагыш-сеткилиңер илереткен чагааларыңарны солуннуң арыннарынга бөлүктеп үндүрер бис.

ЧУРУКТА: Чадаанада даараныкга цегиниң № 6 бригадазының бригадири Андрей Монгуш боду база алгы тоннарны даарап турар. Кара болгаш көк өңнүг пөстер-биле додарлаан тоннарны олар кылгаш, чагаан улузунга хүлээдип берип, планныг даалгазын ажыр кылып келген.

Ол бригаданың аныяктары жакеттерни, юбкаларны, хөректээштерни-даа даарап турарлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Айтырыңар— харыылап бээрэли

«Шынның» почтазы-биле редакцияның социал айтырыглар килдизинге номчукчуларның янзы-бүрү темага бижиттинген чагаалары эвээш эвес келир. Оларның арвзында ажыл-ижинде, амыдыралында чамдык маргылдаалыг айтырыгларга харыылап бээрин дилээн бижикчилерниң чагаалары бола таваржыр. Ындыг чагааларның чамдыызын хоорайның албан черлеринде юрист-консультантыларга тайылбырлаткаш, солун дамчыштыр ээлеринге харыылап берип турар бис. Бо удаада Тываның профэвилелдер чөвүлелиниң инспектору Ш. С. БАКЧАА авторлуң айтырыынга дарзазында тайылбырны берген. Ону моон адаанда парладывыс.

ШӨЛЭЭ ҮЕЗИНДЕ ТӨЛЭЭР

Ада-ием «Коммунизмниң хереи» совхозта малчыннап турар. Бодум суурда 4 айлыг опсаам азырап, дуңмаларым-биле чурттап орар мен. Декретче үнер бетинде, школа буфединге ажылдап турдум. Уруум алды айлыг апаарга, ажылдай бээр болзумза, 50 рубльди төлеп бээр бе?

Екатерина МОНГУШ.
Таңдыда Кочетов суурнуң чурттакчызы.

— Уругну 1 хар 5 ай чедир азыраары-биле ажылдап турган черинден шөлээ алган иелер (адалар, кырган-авалар, кырган-ачалар азы төрелдер) ону долузу-биле азы чамдыызын ажыглап болур. Бир эвес ол уруг 1 хар 5 ай четпээнде иези (адазы, кырган-авазы, кырган-ачазы азы төрели) ажылдай берген таварылгада, ай санында ап турар 84 рубль (1991 чылдың январь 1-ге чедир 50 рубль турган) пособиезин ажылдап үнген хүнүнден эгелеп төлевес.

КАНДЫГ ЧИИГЕЛДЕЛИГ БОЛУРУЛ?

1989 чылдың тос айда бичии оолдуг болдум. Оглумнуң адазы төлүнден ойталааны-биле бот-ие апардым. Ол үеден 1990 чылдың он бир айга чедир оглумга 20 рубль пособие ап келдим. 1990 чылдың он ийи айда 42 рубль пособие алдым. Улустан дыңнаарымга, оглумга 12 рубль дузаламчы база бээр дижир. Ол шын ирги бе? Чогум черле бот-ие кижи кандыг чиигелделерлиг болурул?

М. МААДЫ.
Кызыл хоорай.

— 1990 чылдың декабрь 1-ден эгелеп бот-иелер уругларынга ай санында 42 рубль пособиени ап эгелээн. Ону 16 хар четпээн уруг бүрүзүнге (стипендия албайн турар болза, 18 хар четпээнде) социал хандырылга органнары тыпсып төлээр.

Бир эвес өг-бүлениң бир ай иштинде ап турар орулгазын (ажыл төлевирин, пенсиязын, стипендиязын, алиментизин, дузалал ажыл-агыйын) кижи бүрүзүнге үлээрге, 75 рубльден эвээш болур болза, 12 хар четпээн уруг бүрүзүнге ай санында 12 рубль хемчээлдиг күрүне пособиезин тыпсырын көрген. Ону уругларның авазының ажылдап азы өөренип турар чери төлээр. Иези ажылдавайн азы өөренмейн турар болза, ол уругларның адазының ажылдап азы өөренип турар чери пособиени тыпсыр. А бот-ие кижи ажылдавайн азы өөренмейн турар болза, ындыг пособиени социал хандырылга органнары тыпсып төлээр.

КӨРБЭЭЧЕҢНЕП ТУРАР

Мен Хову-Аксы суурда тудугжулап чоруур мен. Чурттап турар черимниң амыдыралындан сагышка кирбес чүүлдерни редакцияже бижиир бодалдыг мен. Чижээ, Хову-Аксының столовязының даштыкы байдалы кончуг чударгай, оон артында сөөктер топ кааан. База бир чиктиг чүве: шил сава аймаа хүлээп алыр склад бар-даа болза, ынаар шил саваны хүлээп ал турары кончут багай, хүлээр-хүлээвес.

Суурда чуртталга-коммунал участогу бар хиреде-ле, мындыг четпестерни көрбээчеңнеп эртип турары кончут хомуданчыг. Олар хой-ниитиниң арыгланыр черлерин база хайгааралга албайн турар. Ынчаарга ам бо участогтуң херээ чүл? Ажыл-херээнге мындыг тоомча чок, харысалга чок болурга канчап-даа таарышпас дээрзи билдингир.

Александр ХОМУШКУ.

«КАШТАН» ӨСКЭЭР КӨШКЕН

Эрткен чылдың апрель айда Кызылдың төвүнде өөредилге-бүдүрүлге комбинадының бир онзагай өрээлинге «Каштан» деп комиссиялыг магазин ажыттынган. Оон чонга ачы-дузазы кайы хире болганыл деп айтырыгга бухгалтер Владимир Комбу мынчаар харыылады:

— Мындыг магазинниң ажыттынганы хоорайның чурттакчы чонунга дыка эптиг. Улус боттарының улуг эргилевээн ниикпе, азы таарышпайн барганы чаа-даа идик-хевин база өске-даа үүрмек барааннарны дужаапкаш, «Каштанның» ачызы-биле ону херегленген кижилерге садыптар. Кайы-даа талага кончуг эптиг.

Бо магазинге эрткен чайын үстүкү класстың өөреникчилери бүдүрүлге практиказын база эрттирген. Оон аңгыда өрээлдиң хөлезинин дээш ол комбинатка кирген орулганың 10 хуузун берип турган. Бир эвес садыгга апрель айда кирген акша 10 муң рубльге деңнежир турган болза, ноябрьда 100 муң рубль четкен. Өзүлде каракка көскү. Ынчап кээрге 10 хуу дээрге ындыг-ла эвээш эвес акша-түң дээрзи илден. Ынчалза-даа өөредилге-бүдүрүлге комбинадынга садыгның турары кымга шаптык болу бергенил?

«Каштанда» улуг өртектер өзүп орар чаштарның моральдыг мөзү-шынарынга багай салдар чедирер деп, Улус өөредилге министерствозу, Кызыл хоорkүүскому база партия хоорkому санаан болгаш, магазинниң оон ырадырын өөредилге-бүдүрүлге комбинадының директорунга сүмелээн. Демгизи, ондажигир-ле, үстүкү органнарның айтыышкыннарындан эртер харыы бар эвес, ынчангаш «Каштанның» ажылдакчыларынга херек өскүвээнде өскээр көжүп алырын саналдаан. Ындыг болганда оон кожер ужурга таварышкан «Маңырал» кинотеатрының подвал өрээлин чугаалажып алганнар.

Өске комиссиялыг магазиннерге бодаарга, «Каштанга» бараан дужаары чиик, олар артык саазыннар долдурулгазын эвээжеткен болгаш дужаакчыларга эптиг байдалдарны тургузарынче кичээнгей салып турган. Ылаңгыя бичии уруглар хептери үр чытпас, ону дораан садып аппаар. Амгы бо идик-хеп өртээ өскен болгаш харын-даа тывылбас үеде уруг-дарыгның бичиилей берген идик-хевин өскелерге саналдаарында багай чүү деп.

Надежда МОНГУШ.

САНАЛ-ОНАЛЫВЫС СОЛЧУП КӨРЭЭЛИ

АВТОРНУҢ БОДАЛЫ: кодээ, суур Советтеринге ийи эрге-чагырганың херээ чок ышкаш, ону район, республика, чурт деңнелинге чедир тургузары ажыктыг хире

Советтерниң структуразы амгы үениң байдалы-биле чедир четпес-даа болза, эде тургустунган деп болур. Президиумнар, күүсекчи комитеттер, Советтиң доктаамал комиссиялары, бөлүктер, янзы-бүрү түр комиссиялар район, суур, кодээ Советтерде бирги организастыг сессияларга тургустунган болгай. Ам оларның ажылы кандыгыл, чаа кандыг чүүлдер кестүп келгенил? Бо айтырыгга харыы бээри арай эрте ийикпе, азы Советтер, ооң күүсекчи комитеттери ам-даа эрге-чагырганы холга ап, шиитпирлиг базымны кылып шыдавайн турар. Советтерниң материал-техниктиг баазазы кошкак, акша-хөреңги талазы-биле айтырыг амга чедир шиитпирлеттинмээнинден Советтер бөгүнге чедир эрги хевээр удуртукчуларже көрнүр, олардан диленир ужурга таваржып турар, машина-техника-биле хандырылгазы багай, кандыг-бир айтырыг шиитпирлээр дигенде, чадаг маңнажыр, малчын коданнар, фермалар баар апарганда, диленир ийикпе, азы специалистер, даргалар машина-хөлгезинге ушкажыр байдалывыс хевээр арткан болгай. Советтерниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр хоойлулар мынчага чедир амыдыралда күүседтинмейн турар, хоойлулар хүлээп алыры амыдыралдан озалдап турар, ынчангаш тодаргай удуртулга болдурар документ чогуудан Советтер амыдыралында чопшээрежип болбас чамдык эрентей чүүлдер кестүп турары бо.

Мен бодум Советтер ажылынга эвээш-биче-даа бол, 10 чыл чедир ажылдап чор мен. Соңгулда кампаниязының ажылынга киржип, соң чорудулгазын көрүп, билип-даа келдим. Эрткен соңгулдалар соонда Советтерниң бөгүнгү структуразынга хамаарыштыр чугаалаар болза, арай чамдык чиг чүүлдер бар дээрзин эскерип көөр бис. Ол — мооң хуумда бодалым-дыр. Суур, кодээ Советтерниң ооң күүсекчи комитеттериниң эрге-хүлээлгезиниң талазы-биле бодалымны маңаа чугаалаксайн мен.

Бистиң Кызыл районда 9 кодээ, бир суур Соведи бар. Районну девискээр талазы-биле алыр болза, улуг. Ындак турар суурлар база бар, чүгле самолёт-биле аргыжар чер — Кунгуртуг кодээ Соведи. Ынчангаш суур, кодээ Советтериниң ажылдыынга ооң удуртулгазынга дуза чедирип чорууурга, машина-техника-даа айтырыы чамдыкта бергедей бээр, чорумал машина дозар чүүлдер тургулаар.

Кызыл район Совединиң 21-ги чыыжыныың депутаттары ам 65 кижи. Каа-Хем суур Совединиң — 30, кодээ Советтерниң — 169. Ынчап кээрге, эрткен чыыштарга деңнеей алыр болза, депутаттар саны кызырылган, соңгулда округтары девискээр талазы-биле улгаткан боор турар. Кодээ Советтерде колдуунда-ла 20 хире депутат соңгуттурган. Чамдык кодээ Советтерде доктаамал комиссиялар чок, а чүгле депутат бөлүктери болгаш түр депутат комиссиялары тургустунган. Бо чылдың июль айга чедир чүгле Советтер турган, чаңгыс-даа Совет күүсекчи комитет, президиум тургуспаан, чүгле район Совединден аңгыда. Июль—август айдан эгелеп, кодээ, суур Советтеринге күүсекчи комитет, ийи Советке президиум тургустунган, ооң даргаларынга база секретарьларынга ол-ла Советтерниң даргалары, даргаларының одалакчылары соңгуттурган. Ынчап кээрге, бир кижи ийи эрге-чагырганы холга алган орар. Удуртулганың бо хевири бир болаарга, эптиг-даа болгу дег, бирде, эпчок-даа ышкаш сагындырар.

Май айда Красноярск крайның Советтер ажылдакчыларының семинар-өөредилгези болган, аңаа Тывадан база элээн кижи өөренип чораан бис. Крайның чамдык суур, кодээ Советтеринде Советтиң хостаткан даргазы база бар, күүском даргазы база соңгуткан боор чораан. Чамдык тодаазлер-биле чугаалажып, арга-дуржулга-даа солчуп турдувус, бо хевирни таарымча чок деп санап турарлар база бар. Советтер даргаларынга ооң мурнунда ол ажылга ажылдап-даа, депутатка соңгудуп-даа чорбаан улустар соңгуттурган даа боор. Ынчап кээрге, эрге-чагырганы Советтер алыр бис, а күүсекчи комитеттер чүгле бистиң шиитпирлеривис, айтыышкыннарывыс күүседир силер дээр хөөннер база бар. Совет чүгле депутаттар-биле ажылдаар апаар. Кодээ черлерде депутаттар эвээш санныг — 15-20 кижи. Эрге-чагырга ийи таарлы бээр, кым чүнү кылыры эки-ле билдинмес чүүлдер оон үнер. Мен бодаарымга, кодээ, суур Советтерге ийи эрге чагырганың херээ чок ышкаш, ону район, республика, чурт деңнелинге чедир тургузары ажыктыг хире. Кодээ Советтиң деңнелинге болза, ол структураны эде көрүп болур. Бодап-

СОВЕТТЕР: оларның шиитпирлээр айтырыглары

даа кээрге, хостаткан Совет даргазы, ооң оралакчызы эвээш санныг депутат-биле канчаар ажылдаарыл? Улус депутаттарының Советтериниң даргаларының база президиумнар дугайында РСФСР-ниң чаа түр дүрүмүнде айыткан болза, хостаткан даргаңың база ооң оралакчызының эрге-дужаалын киирген болгай. Күүском секретарының шалыңы чаа структурада Советче кире бээр. А ажылы ол хевээр арткан. Ынчап кээрге кодээ, суур Советтеринде бухгалтерлер, шериг учёдунуң столунуң ажылдакчылары, курстраховапие агентилери дээр штаттар кодээ Советтиң бюджединде турар болгай. Чаа байдал, негелде-биле ол кижилерге кодээ Советтиң шиитпири-биле немей даалганы чүге берип болбазыл, бухгалтер — кодээ Советтиң ажылдакчызы-дыр, аңаа үндүрүг чыыр, справкалар, талоннар бээр, парлаар ажылды, шериг учёдун харылзап турар кижиге паспорт үндүрүп бижиирин, немей парлаар чүүлдерни берип болгу дег. Оларның акша-шалыңы улгатканы-биле холбаштыр, немей ажылдарны бээри черле артык эвес. Ынчап кээрге Советтиң оралакчы даргазының — күүском секретарының ажылында депутаттар, актив, чон-биле, янзы-бүрү комиссияларның ажылын удуртур арга, байдал тыптып, Советтиң организас-массалыг ажылы дээштиг апаар. Амгы байдалда ажылдап турар секретарьларның ажылы колдуу янзы-бүрү справкалар, талоннар бээр, оларны парлаары-биле кызыгаарлаттынып турарындан депутаттар, Советтиң активи-биле ажылдаар үе чедишпейн турар. База бир чылдагаан — ажылын чедир планнап албайн, күүском кежигүннерин күүскомнуң ажылынга хаара тутпайн турарында. Ынчангаш күүском кежигүннери аңаа-ла саазын кырында чорүп, чүгле ооң хуралынга киржип апаары ол. Даалга чок боор турар.

Советтиң база күүскомунуң ажылын сегидип, хүлээп алган доктаал-шиитпирлерниң күүселдезин чедип ап, ону амыдыралга боттандырып чорудар дизе, депутаттарның, күүском кежигүннериниң, активтиң идепкейлиг ажылы, шиитпирлиг күзел-сорук, кызымак ажылы эргежок чугула. Суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдези, соңгуктуларның чагыгларының күүселдези, корум-чурум айтырыы оон улуг хамаарҗыр. Чүгле чаңгыс Советче, ооң күүскомунче көрнүр, чүве бүрүзүн-не олар кылзын дээр хөөннерден уштунар болза эки. Күрүнени уштап-башкарарынга демократия калбарган бо үеде ажылга чон идепкейлиг киржир. Советтер-биле харылзаалыг ажылдаар ужурлуг. А чамдыкта чүгле шугумчулээри-биле кызыгаарланып, боттарының кылыышкыны, дуза көргүзүкени чүүлдер чок болгулаар таварылгалар тургулаар болгай.

Оон ыңай, Советтер ажылдакчыларының өөредилге курстарынга хамаарыштыр чугаалаксап турар мен. Красноярск крайның дуржулгазы-биле алырга, ында Политчырдыышкын бажыңында партия болгаш Советтер ажылдакчыларын өөредип турар түр курстар, ону харылзап турар кижилер база бар. Ынчангаш 7, 15, 20 хонуктап, Советтерниң адаккы звеноларындан эгелээш, край Совединиң ажылдакчыларынга чедир өөредип турар чорду, ол ышкаш депутаттарны база өөредип турар. А бисте база-ла Политчырыдыышкын бажыңы бар болгай, ында чүгле партия активиниң талазы-биле курстар, өөредилге-семинарлар болуп турар. Советтер ажылдакчыларын билиг бедилер курстарга колдуунда Новосибирск, Красноярск хоорайларже чоруп турар бис. Тускай эртемниг специалистерни хаара тудуп тургаш, ындыг хевирлиг курстарны чүге организастап болбазыл, аңаа теория талазы-биле өөренгеш практика кырынга бир Советке барып, ооң ажылы-биле таныжып болгай. Районнар аайы-биле эвээш-биче-даа бол, семинарны эрттирип турар-дыр бис. Чамдык чүүлдерни чедир организастап чорутпайн турарывыстан, өөредилгениң шынары деңнелинге четпейн баары — бистиң буруувус. Амгы үеде хоойлулар хөй-биле хүлээп алдынып турар апарган, ону ол талазы-биле юристер чонга чедиргир кылдыр тайылбырлаар, чугаалаар болгай. Чон ортузунга хоойлу пропагандалаар талазы-биле ажыл бисте ам-даа чошкак деп бодаар мен. Семинар эрттирер дээш юристерге баарга, ол-бо чылдагаан тывар, чайы чок болгулаар, ынчангаш семинарларга хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчылары идепкейлиг киржип, хоойлу-дүрүм талазы-биле тайылбыр ажылын чорудары черле артык эвес деп бодаар мен. Ол база оларның ажылы-дыр. **Бо айтырыглар талазы-биле өске Советтер ажылдакчыларының санал-оналын солун дамчыштыр дыңнаксадым. Бижиктер, арга-дуржулгавысты чүге солчуп болбас деп бис.**

Тамара ОНДАР.
Улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүсекчи комитединиң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

Чугула айтырыгга интервью

ИЙИ АҢГЫ. ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

Мал кыштаглаашкынын организастыг эрттирер талазы-биле Барыын-Хемчикте кандыг хемчеглерни ап турарының дугайын бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Хоюг-оол Монгуш партия райкомунуң бирги секретары С. К. Күжүгеттен сонуургаан.

— Спар-оол Кенденчапович, хамыктың мурнунда амгы байдалды допчулап таныштырып көрүңерем.

— Кандыг-даа ажылды, эң ылангыя сезоннуг ажылды эгелээрде, мурнунда ооң түңнели кандыгыл, чедер-четпези чүү болганыл деп чүүлдү сайгарып алыр болгай. Бис база ынчалдывыс. Ажыл-агыйларның удуртукчуларын, партком секретарьларын, АҮК-түң база совхозтарның зооветспециалистерин чыгган, 1990 чылдың түңнелдерин үндүрүп, амгы кыштаглаашкынга сорулгаларны дугуруштувус. Ооң соонда бодум хуумда хойжу бригадаларның барык шуптузунга барып, ниити байдалды көрдүм. Амгы үеде бисте 63892 шээр, 29 муң ажыг өске чүзүн мал кыштаглап турар. Бо хүннерде хой оолдаашкыны массалыг чоруп тур. Хураганнарының ниити саны төрээн хойларныы-биле дүгжүп турар, когарал чок.

Кыштаглаашкын партия райкомунуң, райкүүскомнуң кичээнгейинде туруп турар. Ол айтырыгны каш катап чугаалажып келдивис. Эң ылангыя сүт-бараан фермаларынга байдал берге турган. Чогуур үезинде хемчеглер алганывыстан байдал ам чүгээртээн. Кыштаглаашкынны эрттирер талазы-биле райкүүском даргазы С. Н. Ильенков баштаан район штавы ажылдап турар. Ында мал ажылының специалистери, эмнелге болгаш садыг ажылдакчылары бактаап турар. Ноябрь, декабрь айларда малчыннарже комплекстиг үнүүшкүннерни организастаан. Район төвүнүң күш-ажылчы коллективтерин фермаларга, төрүүр коданнарга, а партия райкомунуң база райкүүскомнуң харыысалгалыг ажылдакчыларын хойжу бригадаларга бижиктелээн бис.

— А ол дээрге ажылдың эгези болур ужурлуг. Чогум оларның ап турар хемчеглери чүлер ирги?

— Мында база-ла даалгаларны херекке алыр болгаш тоовас коллективтер база кестүп келген. Сүт-бараан фермаларынга бижиктеттинген, септелге-техниктиг бүдүрүлге база тудугжу ийи колоннадан өскелери боттут дуза чедирбээн. Ол ышкаш төрүүр хойлут коданнарга 23 кажааны (хураганга) тудуп бээр даалгалыг организацияларывыс база-ла ону күүсетпээн. Чүге дизе материал чок болган. Ооң орнунга өске ажылдар кылып бергилээн. АҮК-түң специалистери «Хемчик» совхозтуң кадарчызы Владимир Ооржактың коданында хураган кажаазын туткан. Райком биле райкүүскомнуң ажылдакчылары «Шекпээрниң» малчыннары Болат Монгуштуң, Кувискаал Ооржактың кыштагларынга чамдык ажылдарны кылган.

Шеф дузазының талазы-биле айтырыгны райкүүскомнуң хуралынга чугаалажыр бис. Чаш хураганнарга херек кажааларны келир чайын бижыглаттынган ол коллективтер ыяап-ла туткан турар.

— Спар-оол Кенденчапович, хойжу коданнарга чораан-дыр силер. Ынчаарга малдың чаш төлүн бүрүн алыр дээш кадарчыларның база зооветспециалистерниң даа ажылдап турары кандыг деп көрдүңер?

— Амдызында байдал черле эки-дир. Сакманчылар, дузалакчы кадарчылар-даа четчир. Мал чеми, дус, сүт-биле хандырылга ажырбас. Ынчалза-даа шупту хойжуларда байдал эки дээр болза, хөөредиг болу бээр. «Шекпээр» совхозтуң Катыглыгда, «Барлыктың» Аксы-Барлык салбырында хойжу бригадаларын деңнеп көрейн. Аксы-барлыкчыларның көргүзүү, хураган алыр талазы-биле, чылдың-на эки, а шекпээржилерде ындыг эвес. Мооң чылдагааны чүдел? Катыглыгның малчыннарында эки чүве чүл дээрге, ында аныяктар хөй, ол ышкаш малчыннарның хөй мурнузу бажыңнарлыг, коданнар электри чырыы-биле хандыртынган. Базыр-оол Ооржак, Лейтенант Серен-Доржу, Олег Ооржак, Карал-оол Ооржак оларда төрээн хойлар хөй, хураганы меңди. Ында мал эмчилери элээн кызымак ажылдап турарын кадарчылар чугаалаар чорду. А четпестери чүл? Кажаалар өл-шык, хураган кажаалары чедишпес, тускай клеткалар чок. Чамдык малчыннарның алыс харыысалгазы чуду, ажыл-агыйжы эвес, азырадыкчы хөөннүг.

Аксы-Бардыкта малчыннарның дуржулгазы улуг. Кышка чыл санында эки белеткелдиг болур улус. Чаш хураган кажааларын четчир болгаш шынарлыг, хураганнарны клеткаларда ажаап турар. Кажаалары чылыг, куруг, ишти-даштын хүн бүрүде аштап турар. Эң ылангыя Юрий Хомушку, Даншычы Содунамда байдал дыка эки-дир. Аксы-барлыкчыларның ындыг дуржулгазын районнуң өске малчыннарынга, зооветспециалистеринге таныштырар, нептередир бодап турар бис. Салбырның мурнакчы малчыны Эрес-оол Хертектиң коданында чаш хураганнар элээн өлүмнеп турар, ону мал ажылының специалистери тодарадып тур.

— Малчыннарның хандырылгазының талазы-биле байдал кандыг ирги?

— Партия райкомунуң, райкүүскомнуң бир кол-ла сагыш салып турары айтырыы ол чүве. Малчыннарны четчир аъш-чем-биле хандырар дээш хемчеглерни алган бис. Ооң түңнелинде улуг-ла хомудал чок. Автомашина үрелгени-биле Биче-Тейниң, Улуг Аянгатының малчыннарынга элээн үр үеде автомагазиннер барбаан. Садыгжылар Алексей Монгуш, Долгар-оол Хертек, Николай Чалзып харыылап турары «Хемчик», «Дең-Терезин» совхозтарның, Аксы-Барлык салбырының малчыннарынга үргүлчү барып турарын малчыннар мактаар. А кижи эмчилери чамдык коданнарга үр-ле үеде барбаан болдулар. Аксы-Барлыктың малчыннары бо чыл эгезинде солун, сеткүүлдерни албайн турганы илереди. Ону эдери-биле хемчеглерни алдывыс.

— Мал чеминиң курлавырының талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Спар-оол Кенденчапович?

— Менде ам бар медээ ёзугаар алырга, чыл эгезинде районнуң ажыл-агыйларынга 5880 тонна сиген, 7300 тонна силос, 3400 тонна сенаж, 225 тонна витаминниг сиген далганы, 460 тонна саван, 180 тонна чарба болгаш сула турган. Сиген талазы-биле ажырбас боор бис. А саваң, чарба, сула эвээжээн. Ынчангаш хемчеглерни ап тур бис. Мурнунда арга турган, а ажылды организастап шыдаваан бис.

— База бир айтырыг: сүт-бараан фермаларында байдал кандыгыл бо?

— Кыш эгезинде байдал берге турган. Шүгүмчүлеткен бис. Дарый хемчеглерни алдывыс. Байдал чүгээртээн. Сүт саалдазы чыл эгезиндеи өзүп тур. Төрээн инектер көвүдээн. Хүнде ортумаа-биле 5 тонна хире сүттү дужаап тур бис. Сүт талазы-биле контрольду база күштелдирген бис. Ынчалза-даа шупту-ла чүүл эки эвес. Чамдык бызаалар арган, саар инектерни рацион ёзугаар чемгербейн турары илерээн. Мал чемин чымчадып, болбаазырадыр цехтер четче ажылдавайн тур. Бо четпестерни чайладыр хемчеглерни ап тур бис.

Тере-Хөлдүң малчыны Алексей Арзыланның аалынга далаштыг кирген бис. Хемниң бажынче углай эжиниң ажыдар бажыңчыгашта малчын өг-бүле чурттап турар болду.

Аалдың херээжен ээзи шай хайындырар дээш суугуну одап алган. Соок сыннарга, дагларга мал кадарып чораан Алексей Арзылан черден чап-чаа чедип келгени ол.

Уургайтайның кадыр дагларынче малчын көргүлээш, хөрээн хозадып алгаш, чугаалай-дыр:

— Тере-Хөлдүң дээре ажылдыг малчыннарының олурууңче кирген бис. Чыл санында хожудаашкын чок болуп келдивис. Малдың баш санын өстүрерин эрткен чылын база мактаалдыг болдувус.

Совхозтуң төвү Кунгуртуг-биле бо аразы элээн ырак. Машиналыг үнгеш, маңаа дораан халдып кээр арга-даа турбас. Черниң черинде мал кадарган ажыл-ишчи улусче кичээнгейни салып турарын суурдан келген удуртукчулар чугаалап орлар. Бо малчыннарга чогум чүү херектиг болуп турарын олар демдеглеп ап, Арзылан Өлзейбаатның чугаазынче база кичээнгейни салдылар.

ЧУРУКТА: «Тере-Хөл» совхозтуң малчыны Алексей Арзылан.

Өхемчиң ОНДАРНЫН фотозу.

КЫЗЫГААР ЗОНАЗЫ

Чамдык эштерниң кызыгаар зоназын дүжүрер деп турарынга мен хуумда удур мен.

Кызыгаар зоназы турарга, бойдус байлаан, аң-мен, балык-байлаан, кат-чимистиң камгалаарынга база кызыгаар чурумун тударынга улуг ажык-дузалыг.

Эрзин районну ап көрээлиңер. Кызыгаар зоназы чок турда, оон-моон келген машина-балгаттыг, боо-мөңгүлүг кижилер районнуң девискээринде аң-мен, куш, балыкты кара туразында чок кылып кырып келгенинниң түңнелинде, чамдык улуг, биче аңнар ховартаан.

Тере-Хөлдүң кужун 3-4 чыл иштинде олурбес кылдыр хоруур болза эки деп саналдыг мен. Ындыг хемчегни ап чорутпас болза, арга-эзим, тайга-сын, аң, куш чок апарып, курутлап ээнзирээр деп бардым.

Ламажап КЫРГЫС.
Чадаана хоорай.

АДЫН СЫКПАС

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчыларының социалистиг чарыжынга эрткен чылдың түңнели-биле Ольга Деңгурак бирги черни алган. Ол бир инектен ортадан тыр 3672 килограмм сүттү саггаң. Ынчангаш чыл планын дыка ажыр күүсеткен. Ол ышкаш хоочун саанчы Минней Наксыловна Кыргыстың көргүзүү бир инектен 3169 килограмм болган, А Галина Оюн 3072 килограммны саггаң. Бо малчыннар республиканың «Үш-муңчулар» клувунуң кежигүнү адын сыкпааннар.

Үстүнде адаанывыс саанчылар улуг дуржулгалыг болза-даа, бир-ле чаа чүүлдү дилеп тыпкан чорууурлар. Олар 1991 чылда база-ла бедик көргүзүглүг ажылдаар сорулгалыг.

Семен ОЮН.
Таңды район.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Мурнуу Азияда хамаарышпас аныяк күрүнени бүрүн эргелиг республика кылдыр дертен ажыг чыл бурунгаар чарлаан болгаш ийи чүс чыл дургузунда үргүлчүлээн британ колониалдыг дарлалдың база эжелелдиң иштинден хосталыр дээш хөй чылдарда демиселдиң түңнелдерин бадыткап быжыглаан чурттуң Конституциязы күштүг болган.

Политиктиг болгаш экономиктиг бот-тускайлаң чорукче, республиканың хамаарышпас чоруун болгаш камгалалын быжыглаарынче чурттуң чайгылыш чок бурунгаарлаарынга эрткен ол чылдар чугула үе-чада болуп турар. Экономика, эртем болгаш культура талазы-биле Индия Республиканың чедиишкиннери маргылдаа чок. Күрүне секторун хөгжүдеринче утланган чазактың политиказы чаагай түңнелдерни үлетпүр хөгжүлдезинге берген: үлетпүр бүдүрүлге деңнелиниң талазы-биле Индия делегейниң сайзыраңгай чурттарының санынга кирген. Тайбың, найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында Совет Эвилелиниң болгаш Индия Республиканың аразынга 1917 чылда чардынган чераэниң күүселдези чурттуң экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге улуг рольду ойнаан дээрзин Индияның парлалгазы бижип турар.

Каттышкан Нацияларның Организациязының эң-не идепкейлиг кежигүннери — Совет Эвилели болгаш Индия Республика улустар аразынга тайбың дээш, ядролуг чепсекти бүрүн узуткаар, делегейниң экономиктиг чурумун чоптуг үндезинге тургузар дээш туржуп турар.

БАЙДАЛ ЭКИЖЭЭН

БЕЛГРАД, (СЭТА). Эрткен неделяның сөөлгү хүннеринде Хорватияның чурттакчылары улуг дүвүрээшкинге таваржып, дүнелерде безин удувайн келген. «Шериг эргилдезиниң» дугайында чугаа-соот ол черге тарай берген турган. Чурттуң удуртулгазы армияның командылал чери болгаш Хорватияның политиктиг ажылдакчылары-биле каш удаа чугаалажыышкыннарны кылып тургаш, тургустунуп келген байдалды чүгээртеткен.

Байдал, шынап-ла, берге боор турганы сөөлүнде тодараттынган. Хорватияның экстремистиг бөлүктери ол черниң иштики шериглерин дайынчы белен байдалга тургускан турган. Оларның кол сорулгазы болза, курлавырда турар иштики шериглерни бүрүн мобилизастап алгаш, Югославияның улустуң армиязынга удур чепсектиг хөделиишкиннерни эгелээри турган. Ол дугайын Хорватияның камгалал министри-биле кылган чажыт беседа тодаргай бадыткаан. Хорватияны удуртуп турар ХДС партияның активчилери болгаш курлавырда турар офицерлер «шериг эргилдезин» кандыг янзылыг боттандырарының аргаларын иштики шериглерге өөредип турган. Бирги ээлчегде, офицерлерниң чурттап турар бажыңнарын гранаталар-биле өрттедир, оларны өг-бүлелери-биле кады узуткап чок кылыр. Шериг кезектерин казармаларга турда узуткаар болза аки дээп чергелиг сурта ажылдарын чорудуп турган.

Улусчу армияның командылал чери ол бүгүнү барымдаалап көргеш, бүгү шериглерни белен байдалга тургускан турган. Чурттуң удуртулгазының дүрген хемчеглерни алганының түңнелинде хамааты дайын болбайн барган.

(СЭТА).

ДАЙЫН

Допчу тайылбыр

Коргунчуг сос.
Өзү кара сос.

Ону адаптарга, өлүмнүг октарлыг, шагжагар-шагжагар, кара куузумзуг самолёттар ак-көк дээрниң өңүн хайылдырып, кургаг черде чажырып каан өрү тайбың дээрже салып үндүрериңге белеткээн өзү кара ракеталар, кара шой танкылар болгаш кижилер өлүрериңге чаяап каан аар коргулчун өске-даа ок-чемзек каракка кестүп келир.

Ону адаптарга, дайын-чаа деп хайлыг чүвени көргенде, көрбээн-даа, улуг-биче кижилерниң карактарынга чаштар тектүп келир.

Ону адаптарга, ыы-сыы, үе-човуур, өрттенген, хуюктаалган бажыңнар, тудуглар, заводтар, фабрикалар кестүп келир. Кайнаар-даа көөрге, чырык өртемчей кырында кара дуң мөңгези-биле дужупкен ышкаш сагындырар. Коргунчуун!

Хүндүлүг номчукчу, чугаа чүнүң дугайында чоруп турарының дугайын эскерип каан боор сен. Ийет, дайын дугайында. Кайда? Персия мугулдуурунда. Амгы үениң дайынының дугайында. Ону улуг-биче кижилер дөгере ам билир апарган. Ол үр эвес үргүлчүлеп турар. Аңаа чаңгык-диимит эгелээнден бээр үр эвес үе арткен. Ынчалзажок кижилерниң кулаа радиода, кижилерниң караа солун, сеткүүлде. Ол халаптыг уржуктарын билип алыры күзенчээрлер. Чер кара чаңгыс. Кайда-ла чурттуң чонунуң салым-чолунга берге байдал таварышкан болдур, ону улус бүрүзү билип алыксаар болгаш харагалзаксаар. Чүге дизе, кандыг-даа, кайда-даа чурттап турар чоннуң, ооң чуртунуң салым-чолунга багай чүве таваржыр болза, аңаа кандыг-даа улус хамаарылга, тоомча чок кажан-даа артпас. Төөгүнүң оруу ындыг. Оон өскээр чоруп болбас. Караны ак базар деп чүве оон үнүп келир.

Ооң канчап болу бергенин, хүндүлүг номчукчу, кончуг эки билир болгай сен. Ынчалзажок маңаа ону база катап сагындырып каары черле артык эвес боор. Бо чылдың январь 16-да АКШ-тың болгаш ооң эвилелчилериниң чепсектиг күштери Иракче халдаан ышкажыгай. Чүге? деп айтырыг дораан-на тургустунуп келир: Аңаа харыы мындыг: Кувейт дээр биче болгаш байлак чуртту Ирак оон мурнунда эжелеп алгаш турган. Делегейге улуг дүвүрээзинни ол үндүрген. Ол дугайында чугаа КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң-ге база болган. Ооң шиитпиринде допчулап чугаалаарга мындыг турган: Кувейтке улуг агрессия кылган Ирак бо чылдың январь 15-те оон девискээриңден үнүп бээр ужурлуг. Сарыылдыг шиитпир. Ооң өйталаар, ону хүлээп албас болза, чүгле экономика талазы-биле кызагдаашкын эвес, харыңдаа аңаа салдар чедирериниң, күш дөгээриниң аргаларының делегей ниитилежилгезиниң негелделерин күүседип кириптип болур. Чайгылыш чок негелде ындыг болган. А ирак тала канчалчык? Хүлээп албаан ышкажыгай. Чүл дизе, Кувейтке хамаарыштыр кандыг-бир дужуп бериишкинге ирак парламент бодунуң ээлчээнде чаңгыс аай удур бадылаан. Саддам Хусейнниң кадыг-дошкун утланыышкынын ындыг янзылыг ук парламент деткээн. Ооң-на хамык чүве бууреан. Дайын ынчаар эгелээн.

Дайын эгелээриниң баштайгы шактарында америк самолёттар Ирактың шериг объектилерин, ылангыя ракеталар салыр үндүрер полигоннарын 15 минута болгаш-ла улаштыр-улаштыр бомбалап турган. Конгресстен чоруур деткимчени алгаш, АКШ болгаш ооң эвилелчилери Кувейтти хостаар, ирак шериглерни ол чурттан үнүп чорууурунче албадаар дээш дайын чорудулгаларын ындыг янзылыг эгелээнин номчукчу ам кончуг эки билир. Мындыг янзылыг чугаа ында болуп турар болдуушкуннарны номчукчунуң сайгарып билип алырынга дуза аар.

Маңаа хамаарыштыр Совет Эвилелиниң удуртулгазының хамаарылгазы кандыгыл? Ындыг айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Кувейтче Ирактың халдаашкынының үезинден эгелээш, КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң резолюцияларын ССРЭ-де хоойлужудулга эрге-чагыргазының дээди органының деткип турарын политиктиг сураглыг хөй-хөй удуртукчулар демдеглеп турар. Совет Эвилелиниң политиктиг утланыышкынының чайгылыш чогун ол чорук бадыткап турар.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев Персия мугулдурга дайын эгелээринге холбаштыр медеглел кылганын билир бис. Ооң утказын маңаа демдеглеп каары чугула. Ол девискээрге дайын чорудулгазының айыылын болдурбас дээш Совет мурнуңуң ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайын ол чугаалаан ышкажыгай. Тодаргайлаарга болза, бо дайын Кувейттен үнүп чорууурунуң дугайында делегей ниитилежилгезиниң Иракка кылган негелдезин ол чурттуң удуртулгазының хүлээп албааныңдан эгелээн. Дайынны болдурбас дээш болдунар-ла хемчеглерни совет удуртулга ап келген. Дайын эгелээриниң мурнунда бир шак үе артыан турда, АКШ-тың күрүне секретары Бейкерден хүлээп алдынган шиитпир дугайында медээни алгаш, ол айтырыгны тайбың арга-биле шиитпирлээриниң талазы-биле АКШ-тың президентизи Бушка кылган мен деп, Президент дыңнаткан. Ооң аңгыда, ССРЭ-ниң Иракта элчини Ирактың президентизи-биле харылзашкаш, АКШ-тың президентизинге мээң кылган кыйгырыышкынның утказын таныштыргаш, делегейге дайын өртүн өөскүтпезини утаан-сарыылдыг шиитпирни Ирактың удуртулгазы хүлээп ап, Кувейттен бодунуң шериглерин үндүрериңге белениниң дугайында медеглээриниң эргежок чугулазын медеглээн. Дайынга хамаарыштыр Совет Эвилелиниң туружу ол-дур.

Бо каш хонуктарда Багдад баш мунгаш базымнарны кылган: ала-чайгаар бүткен, агым сүт дег, нефтиниң Персия мугулдурже аксып кирипкен. Нефть чер-чери-биле калбарып барла чыдар. Ол чорук далайның америк десантызының Кувейттиң далай эриктеринге дүжер арганы бербес болгай. Нефтини чайып бадырганының бир сорулгазы ам билдине берди ышкаш. А ол чорук ук чурттуң бойдузунга кандыг хораны чедирип болгу дег-дир? А чүгле ол чуртка эвес. Кожазында чурттарга, ниитизи-биле чырык өртемчейге аар.

Дайын.
Коргунчуг сос.
Өзү кара сос.

Дайын-на болбас болза! Чырык өртемчейде амылыг чүве бүрүзүнүң күзели-ле ол.

(Допчу тайылбырны парлалганың болгаш СЭТА-ның материалдарындан Күстүгүр САТ кылган).

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

МАҢНАЙ

Октябрьның революзу болгаш Тываның эрге-шөлээ тыпканы

Тываның араттары ам бо үеде социализмни тудуп турар болгаш хөйнүң культуржун хемчээлин өрү кедүрүп, эргиниң каракгы бүдүүлүк байдалындан адырылган болгай. Тываның эрге тыпканы болза карачангыс Октябрьның улуг революзунуң ачы-хавыязы мун.

Арат түмен хөй үе эрткиже, даштыкы, иштикиниң ээзергек каргыстарынга чүүл-чүүлү-биле дарладып, адыгуузун мал ышкаш эдиледип, мун дарлаар ангының идегеттериниң эрге меделипге адыштадып, аар улуг чүктээшкин човалаңны көрүп чораан болгаш хөй үеде удаан уйгузундан бүгү делегейниң кырынга алдарлыг Октябрьның революзундан оттуруп сергеткеш, амгы үеде даштыкының шунумакай идегеттер болгаш иштикиниң феодалдарын узуткаткаш, ажылчын хөй араттар эрге-шөлээзин холунга бүрү мөзүну-биле алгаш, орээ чуртунуң бүрүн эргелиг ээзи боол ундаан.

Тыва аратка эрге-шөлээ тывыскан Октябрьның революзу болза, орустуң хаан чазаанга болгаш фабрика, заводтуң ээзи капиталистарга хөй чылдың иштинге эдин-ханын сордуруп дарлаткан пролетар үлетпүрчин ангызындан Орус чуртка өскүдүп үндүрген.

Үлетпүрчин ангы коммунистиг большевик деп улуг намның баштап удуртканы-биле болгаш ядыы арат түмени-биле кады 1917 чылдың Октябрь айның 25 хүнүнде чаа санның он бир айның 7-ниң хүнүнде феодал, капиталистарның чазаан дүжүргеш Совет деп чөвүлелдиг чазак тургусқан. Октябрьның революзу Орустуң үлетпүрчин, тараачыннарын хаан чазак болгаш феодал, капиталистарның дарлагдалындан шөлээлеткен болгаш Чөөн чүктүң дарлаткан арат түмениниң революстуг угаан болбаазыралын оттурган.

Октябрьның сөөлүнде бир каш чылда орустуң улуг хөреңгитеннери меньшевик, эсэр деп биче хөреңгитен үзелдиг намнарның кежигүннери болгаш даштыкының байлары-биле каттышкаш, ангының дайынның тайлымы-биле Совет күрүнениң херээнге боо-чемзек-биле деранилежип киришкеш, мурнуда өскүнген чазаан эгидип алыр деп бодааш, бар шаа-биле оралдашкан болза-даа, үлетпүрчин ангы ядыы тараачыннар-биле кады Бүгү Эвилелдиг большевиктерниң коммунистиг намының башталгазы-биле бүгү делегейниң империалистарының (с. 16) хүрежин базып тиилээш болгаш иштикиниң хора чедирер дайзыннарын баскан турлар.

Үлетпүрчин ажылчын тараачыннарның чазаа болур Совет чазактан **Орус чуртка турар эрги шагда, дарлаткан хөй аймактарга эрге-шөлээ тыпсырын чарлап сорулга алган.**

Аймактарны деңг эргелиг болдурар дугайында, бир аймак өскезин дарлавазы-биле үлетпүрчин ангы кезээде хүрежир сорулгалыг. Коммунистиг большевик намның улуг баштыңы болур Ленин каш он чылдың эгезинде аймактарга хүрешкен деп ангыда, **биче аймактар улуг аймактардан тускаарланыр чорукту айтып берген.**

1894 чылда эш Ленинниң бижээни болза: «Аймак үндезин ылгаар чорук-биле, бир аймак өскезин дарлаар чорук-биле эрес хүрежир херек. Кайы-даа чүктүң дарлаткан араттары болгунуң капиталис идегеттери-биле хүрежир ужурлуг». Бүгү делегейниң үлетпүрчин ангызы, чангыс пролетарның намы боор каттышкаш, бүгү делегейниң империализмы-биле эрестиг хүрежир.

1917 чылда октябрь айда үлетпүрчин ангы коммунистиг большевик намның болгаш оон баштыңы эш Ленинниң баштааны-биле Орус чуртунда аймактарны дарлаар чер-байларының болгаш капиталистарның чазаан ойтур каггаш эргезин боттары алган дараазында Советтиг (Чөвүлелдиг) чазактың таламындан **«Орус чуртунда аймактарның эрге-шөлээзин тыпкан дугайында декларация»** деп үгүулга бижиктиг үндүрүп тараткан. Биче аймактарга эрге-шөлээ тыпсырының декларациязын чорааткаш, эш Ленин-биле Сталин адып салган.

Ол декларацияның иштинде айытканы болза, эрги шагның аймак ылгаар бодалгазы болгаш Керенскийниң тур чазааның бодалгазы (с. 17) аймак ылгаар демиселди улам өскүткен болгаш аймактарның налыралын үскен; бистиң аймактарның дугайында бодалгавыс болза, Орус чуртунуң хөй аймактарының араттарынга деңг эрге болгаш бүрүн эрге тыпсыры-биле эгелеп тургузарлан ангыда, тус улус боор чарлыр (ангыланыр) эргени бээр бис деп айытқан.

1921 чылдың 9 айның 23 хүнүнде Тыва улуска ССРЭ-ниң Даштыкы херектиң комиссары эш Чичериннниң чугаалаан угуулгазы болза: «Орус чуртунуң үлетпүрчин болгаш тараачын түмени хаан чазактың дужиметтерин ойтур каггаш соонда, хаан чазактың дужиметтерин чазагга киириштирбес болган үезинде, ажылчын арат түменниң мурнундан Орус чуртунуң үлетпүрчин тараачыннарының чазаа байырлап чарлааны болза, Таңды Тыва (Урянхай) чуртун бодунуң чурту деп бодавас тур».

Ол чагаа болза, Советтиг чазаң эргиде турган Тыва чуртун молчуп турган хаан чазактың дүрүм бузуун хүлээвейн, тыва улус болза эрге шөлээлиг тус улус боор турар тур деп чарлаан.

1921 чылдың эгезинде тыва араттар Советтиг Орус чуртунуң Кызыл Шерии-биле кады болгаш тус чуртта Орус партизан деп кожууннуң суузук шериглери-биле маңы ак дээрбечи Казанцев, Бакич болгаш өскезин-даа орун чок кылдыр баскан турлар.

Тываның хөй түмен араттары каш-каш үе эрткиже даштыкы, иштикиниң ээзергек каргыстарынга чүүл бурузу-биле базыйдырып дарлаткаш, дескежири берге ажыг човаланы көрүп чораанының хараазы-биле мун үениң үндезининиң революзун хайындырып өскүүр чорукка ядыы ангының араттарындан хамыктың тергиини боор идепкейлиг хөделгеш оралдажып турган болгай.

Тываның иштинге үндезининиң революзу делгерен үгеш, тус республика боор араттың чазаан тургускаш, элдеп хөрээн чорутқан болза-даа, тус республиктың нам, чазааның айтыр баштаар херээнге эргиниң феодал байларының чергелиг идегеттер хөме олуруп баштааш, нам, чазактың хамык херээн ядыы, ортумак хөй араттарының ажык дугазындан ырадып, феодал байларының эрге ажыын камгалаан, барының оруунче хелбейтип чорутқан.

1924 чылда Тываның феодал ангызының идегеттеринден сагыш-сеткил өскүдүп үндүргеш, Тываны Моолга каттыштырар деп ук чорукту боттандырарын эгелеп оралдажып турган болгаш ылангыя Хемчиктиң башкы дугаар самыынын өскүдүп үндүргеш, нам, чазакка шуут дерзиилежип демисежип турган. Ол үеде феодал, байларның ындыг сорулганы салып турган бодалгазы болза даштыкының феодалдары-биле сүлчээлежип каттышкаш, мурнуку үеде оранның иштинге шөлээзин-биле араттарны дарлап хемдип чораанын катап эгзип, ядыы, ортумак араттарны шаандакызы-биле дөмей мойнунуң кырынга олуруп, келээде чагырып дарлаарын эремелзей турган турлар. Ол шагда феодалдардан ындыг чорукту өскүдүп турган болза-даа, араттарның күжү-биле мун хоралыг баък дайзыннарны баскаш, тус оран чуртка эрге-шөлээниң херээн маңдыдып турган. Ынчангаштың тыва улус хөй тус чылдың иштинде дарладып базындырып чораан болгаш бодунуң эрге-шөлээзин тывар дээш хүрежип турган сөөлүнде Советтиг орус чуртунуң дузалаан хамыкзы-биле чөөн чүктүң үндезин аймактарны шөлээлелип хүрежир орукка киришкен. Тыва улус даштыкының империалистары болгаш иштикиниң феодалдарының дарлагдалындан адырлыр дээш, оларның-биле удурланып демисешкен турлар.

Каш чүс чылдың эгезинде маңчы кыдат, моолдуң феодалдарынга болгаш хаан чазактың дужиметтеринге өжеледип турган Тыва чурту чүс-чүс чылдарның уйгузундан одунган.

1921 чылда Тываның иштинге үндезиниң революзу өскүп үнгеш, даштыкының ээзергек каргыстарының холундан чарылган болгаш оон бээр каш чылдың эгезинде нам, чазактың херээн баштап олурган барыынның феодал идегеттерин 1929 чылда дүжүргеш, Тываның ажылчын араттары тус чуртунуң үстүкү эргезин бүрү мөзүну-биле холунга алгаш, чигине араттың диктатуразын (кадыг чазаап) делгеретткен.

СПОРТ

СӨӨККҮР МӨГЕЛЕР

Эрткен чылын «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган, мөге база тренер Ооржак Чадамбаның сөөккүр аныяк мөгелерже тускай сагыштан салып, элээди оолдарны районнарның спорт школаларынга тыва хүрешке өөретсе дээн чүгүлүн номчааш, кончуг чүтүлдүтзүнүп, аңаа каттыжар кижи болдум. Хостуг хүрешти ап көрээлиңер. Хүрештиң бо хевиринге чиик дензилиг мөгелеривистен мастерге кандидат база мастер аттарны чедип алган хоочун-даа, аныяк-даа мөгелеривис арбын. А аар дензилерге бүгү-эвилел чергелиг маргылдааларга шаңналдыг чер чедир хүрежиптер мөгелер бисте бары-ла чок турган.

Мээн билирим чеден беш килограмм дензиге Александр Ойдуп чүс килограммга Ооржак Дапыл хүрежип турду. Бүгү-эвилел чергелиг маргылдааларга шаңналдыг чер четкен мөгелер бо чүве. Аныяк мөгелерден сезен чылдар эгезинде Валерий Хоюгбан 17 харга чедир назылыг оолдар аразынга Липецк хоорайга болган РСФСР-ның бирги чери дээш маргылдаага шаңналдыг черин алган. Ол чүс килограмм дензиге хүрешкен. База сезен чеди чылда болган «Азия тову» бүгү-эвилел маргылдаазынга чүс килограмм чедир дензиге сөөлгү чылдарда республиканың шыырак мөгелериниң бирээзинге санадып турар аныяк мөге Орлан Кызыл-оол шаңналдыг үшкү черни алган. А эң-не өөрүнчүг чүве, эрткен «Азия тову» маргылдаага чемпионнааш, чангыс чер-чурттуувус Геннадий Монгуш тозан килограмм чедир дензиге мастерниң нормазын күүсеткен. Аар дензилерге бистиң салаа базып санаттына бээр чедиишкиннеривис бо-ла-дыр.

Тыва хүрештиң бистиң республикада сайзыралы көскү апар чыдар. Оон бадыткалы кылдыр аныяк мөгеге Маадыр Монгуштуң Моолдуң шыырак мөгелери аймак Арзылаңы Ульдзийн Сумьяны, улустуң Начының Невээнни база Геннадий Монгуштуң Арзылаң Тотоғжаргалды октааның чугаалаарга-ла четчир.

Ынчангаш хөй ниитичилер-даа, тускай ажылдыг-даа тренерлер, сөөккүр оолдарже кичээнгейни улгаттырып, олар-биле эвээш эвес үени эрттирип турары күзенчиг. Республиканың кайы-ла-бир суурунга бир сөөккүр элээди оол хүрежип мөгелээр болза, аңаа адаартавайн, харын деткимче көргүзер ужурлуг бис. Канчап билир, келир үеде ол чурттуң, харын-даа делегейниң аренازынга республиканың адын камгалаар кижи болу бээри чадавас.

Ынчангаш мээң саналдаксаан чүвем, республикада эң шыырактарның санында турар мөгелер Маадыр Монгуш, Геннадий Монгуш, Владимир Монгуш, Кужугет Бежендей, Алексей Хомушку болгаш оон-даа өске перспективтиг аныяк мөгелерни, амдыгаштан тускай белектеп, бот-боттарын хүрештирип тургаш, Моол Арат Республиканың 70 чыл оюнга турасылаткан 1024 мөгениң хүрежинге ооң-ла 10 хире тыва мөгелерден хүрештирзе деп күзээдиг мен. Оон ыңай районнарның спорт школаларынга улуг, шыырак элээди оолдарны суурлардан чыггаш, хостуг-даа, тыва-даа хүрештерни билир тренерлерге бижыглап, хүреш секциязын неделяда ийи удаа эрттирип турза деп күзээдиг мен.

Хоочун мөгениң үнүнге катчып, бодумнуң хүреш дугайында бодалдарымны бижидим.

Дмитрий ДҮРБҮЙ.
Кызыл район.

КАИ ЭКРАНЫ

ЧАДАГ КИЖИ САГЫЫР УЖУРЛУГ

Кудумчуларга кылаштажып чоруур чадаг кижилер орукка бо-ла озал-ондакты болдуруп турар. Олар колдунда-ла эртер черлерден эртпейн, дорттап маңнашкаш, чорун орар транспортту мурнаарын бодааш, боттары машина-техника адаанче кире бээр таварылгалар бар.

Бичии уругларга улуг улус орукту кежериниң дүрүмүн өөредир ужурлуг. Ындыг турбуже, чамдык улуг кижилер боттары кудумчу дүрүмүн хажыдып турары хомуданчыг.

Маңаа мындыг чижектерни киирип болур. Кочетов-биле Комсомольская кудумчузунуң белдири черде чадаг кижи эртер чер бар болгай. Хамаатты С. Ш. Дажы дүрүм сагывайн, өске черден дорттап эртип чыдырда, чолаачы Н. Болат машина-биле таварышкан. Кемдээшкин алганының түңнелинде ону эмчиге чедирген. Хамаатты Назаров Кочетов кудумчузунга чорааш, кижи эртпес черден орук кежип чыткаш, «Жигули» машинага тавартыкан. 70 харлыг хирезинде ээрик чораан. Ону база эмчиге чедирер ужурга таварышкан. Е. К. Шипилина ээрик кылаштап чораш, кижи эртпес черден эртип чыдырда, «Тыва хамааты тудуг» трестиң механизация эргелелиниң автобус чолаачызы В. Н. Темокин тавартқан. Кемдээн кижини эмчиге экелген. Кемдээшкинге таварышкан кижилер шупту иен, сионерлер. Олар колдунда-ла боттарының чурттап турары болгаш садыг чоогу черлерге озал-ондакка таваржып турар. Ынчангаш улгады берген кижилерни хайгаарап, оларны камнап, орук дүрүмүн тайылбырлап бээри күзенчиг.

Озал-ондактың болу бээриниң өске чылдагааннары база бар. Чамдык кижилер үргүлчү далажып чоруур. Автомобиль ужуп чоруур «теван» эвес-ле болгай. Ол орук-биле чоруур техникадыр. Чорун олурган машинаны көре тура-ла, мурну-биле караннадып эрте бээр кижилер бар. Чолаачылар база аалы-ангы. Чамдыктары кончуг дүрген тормозун база кааптар. Чамдыктары девидээш, рулюн өскээр долгаптар. Ындыг таварылгада озал-ондак болур. Хөгжүм-шин театрының бухгалтери Л. Н. Хертек Кочетов кудумчузунга чорун олургаш, удур келген машинаны мурнай орук кеже маңнап чыткаш, боду тавартқан. Кемдээн кижини мун үрээн болган.

Орук шимчээшкининге эң-не айыылдыг чүве, чадаг ээрик кижилер болур. Олар черле дүрүм сагывас. Орукту душкан-на черинден кежерин бодаар. Красноармейская кудумчузунга В. Дубровский дээрзи ээрик чораш, эртпес черден орук эртип бар чыдырда, И. Е. Забродин УАЗ-460 деп машина-биле кырынче халды берген. Түңнелинде баш тии шимчээн болгаш өске-даа кемдээшкиннерни алган. Шак ындыг

Оваарымчалыг болуң көрүңер

эмчиге чедирген. Чылдагааны — далаш чораан болган.

Чамдык кижилер автобустан дүшкеш, дүрген-не орук кежерин бодаар. Ол үеде эртип бар чыткан транспорт чолаачызы-даа, чадаг кижи бодуу-даа бот-боттарын көрүшпейн баар. Айыыл чүгле чүнү-даа херек кырында кылып четтикпейн барган үеде тыптыр. Ындыг айыылдан коргарзы кижилер хөй.

«Большевик» совхозта чурттап турар А. Е. Ховалыг Калинин кудумчузунга автобустан дүшкеш, турган машина арты-биле орук кежер дээш үне халып кээрге, Тываның орук фондузунуң машиназын мунуп чораан чолаачы В. Н. Ваганов тавартыкан. Ховалыг кемдээшкинни алган. Ону эмчиге аккелген. Дружба кудумчузунга А. К. Пожинков ээрик чораш, (ол Каа-Хемниң хөмүр-даш разрезинде ажылдап турар) эртпес чер-биле кудумчу кежип чыдырда, УАЗ-469 деп машина таварышкан. Ону база эмчиге чедирген. Ол хары утда орук шимчээшкининиң дөрт дүрү чижектерни хөйү-биле кирип болур.

Черле элдеп чүве. Чадаг кижилер кудумчу дүрүмүн шуут сагывас. Кижилерниң эртер оруун шокар шыйыг-биле демдектеп каан хирезинде, ону көрбес. Албан-биле дорттап кежерин бодаар. Ооң түңнелинде боттары озал-ондакка таваржыр. Оларды чолаачылар база коргаар. Чамдык кижилер светофорну көре тура, маңнажып бар чыткаш, машиналарга тавартқаш, бүгү чуртталгазында бертик-мөөл кижи боор артар.

Ылангыя кышкы үеде чадаг-даа, чолаачы-даа кижиге дыка берге. Орук тайгыр болганы-биле машинаны чеже-даа тормозтаарга, таяр. Ынчангаш автобустан дүшкеш-даа кудумчу кежип тура кичээнгейлиг болбас болза хоржок. Машина ыжынга чүү-даа чүве ковулбес. Ынчангаш чүгле кичээнгейлиг чорууру күзенчиг.

Валентина КЛЯВИНА.

БУЯН-КЕЖИК БОДАРААН

Кызылдың № 2 божудулга бажыңы ажыттынгандан бээр эрткен чылдың төнчүзүнде он чыл болган. Он чыл — улуг эвес хуусаа, ынчалза-даа бо үе дургузунда чеже каш торуттунуп, аас-кежикти өг-бүлелерге шаңнаап деп бодаар силер? Бо болгаш өске-даа айтырыгларның дугайында божудулга бажыңының кол эмчизи Е. К. Норбудап айтырып чугаалаштым.

— Силерниң бо бажың дээрге буянныг чорукту база бир албан чери ышкажыл. Эрткен чылдар коллективтиң амыдыралынга чүнү-биле демдеглеттингенил? «Шынның» номчукчуларынга оон дугайын таныштырып көрүңерем, Екатерина Кыргысовна.

— Эрткен он чылда бут кырынга туруп, ажыл-херээнге чогумчалыг органистаарын кызыдып турдувус. Коммунистиг субботник аңгазы-биле кылган бо бажыңның тудуузун шынары багай болганындан эрткен чылдарда доктаамал септелге ажылы чорун турганы бистиң ажылдарывыска багай салдарлыг болган...

Ол чылдарда биске 12500 чаштар торүттүнген. Оларның 51 хуузу — оолдар, 49 хуузу — кыс уруглар. Ада-иелериниң чоргаарал он чыл бурунгаардагы бичии чаштарның баштайгылары ам үш-дөрт класс чеде берген школачылар апаргылааннар-дыр.

— Он дугаарлы чыл азы эрткен чыл силерге чүнү-биле онзагай болганыл? Чаа чылда онзагай чүл, рынок экономиказынче кирип турар чылдарның силерниң коллективтиң амыдыралынга эки талазы чүдел?

— № 2 божудулга бажыңынга, ылангыя республиканың районнарындан, кадыының байдалы элээн нарын байдалдыг иелер эң хөй келгилээр. Ынчангаш кандыг-даа таварылгалар тура бергилээр-дир. Эрткен чылда биске чангыс-даа ава хорамча болбаанынга өөрүп турар бис. Бичии чаштардан хорамча база болгулаан, ынчалза-даа бистиң талавыстан буруу эвээш. Чугаамның эгезинде демдегледим. Кадыы элээн кошкак, ынчалза-даа божуур улуг күзелдиг азы эмчи хайгааралынга доктаамал турбаан, чок болза кичээнгей кошкак болган авалар биске келгилээр. Ындыг таварылгада чамдыкта чүс хуу магадылал турбайн-даа баргылаар болгай. Ол черле күзенчиг эвес таварылга. Ол биске ээлээш-ле болдунам.

Бо хүннерден эгелеп бистиң республика эмнелгезинге хамааржыр кылып каан. Божудулга бажыңының кол эмчизи республика эмнелгезиниң кол эмчизиниң база бир оралакчызы деп санадыр апарган. Чогум дорт чагыртыр, акша-хөреңги талазы-биле хамааржыр чүве ында чок. Божудулга бажыңынга келир аваларның кадыын камгалаары экижидер херекке республика эмнелгезиниң специалистерин кии-

Бистиң интервьюзу

риштирер, ниити харыгаталганы бедидер сорулга-биле Кадык камгалал министерствозу ынчаар таарыштыр тургускан. Гинекологтарның харылавазы аарыгларның уржуундан кадыы багай, божуур иелер хөй болуп турары чажыт эвес-ле болгай.

Бо чылдың февральдан бригада кереэзи-биле ажылдаарынга белеткенип турар бис. Божудулга бажыңынга дээди эртемниг эмчи саны база ковудээр, ортумак эмчи персоналы база. Акша шалыйывыс шагда-ла өскен. Чүгле эки ажылдаарывыс арткан.

Эрткен он чылда бистиң коллективке эки ажылы-биле эш-өөрүнүң мактап чедип алган, уруглар садыгының эргелекчизи Б. Савыр, акушеркалар Г. Абрамова, З. Ооржак, Л. Куклина дээш өске-даа ажылдакчыларга чоргаарланыр бис. Оларның сагыш човангыр, кызымак чоруундан ис-чашка кичээнгей улуг.

— Амыдыралдың өөрушкүлүг хензиг чаштар торуттүнүп, өг-бүлелерге өөрушкүнү шаңнап турар-дыр. Ынчанмыже амыдырал дээрге хөй талалыг болгай. Гинеколог, кол эмчи кижи силерни кандыг айтырыглар дүвүредип турарыл?

— Янзы-бүрү социал чугула айтырыгларның чылдагааны-биле ниителиништиниң албан үскеш, үрүг дужүртүр аваар балык база бар. Аша наркоман, алкоголик, 16 хар четпээннер, назы хары улгатканнар, ажы-төлү хөй улус дээш өске-даа. Шак мындыг таварылгада үрүг дужүртүрүнүң хуусаазы эрте бергенде божулаар. Бо таварылгалар черле кадыкка хоралыг, эмчилер бистерге-даа берге болуру чугаажок.

Назы-хары улгадыксай берген улус аргалыг-ла болза хөй божувас болза эки. Аваның болунун-даа, чаштың-даа кадыы 66 таварылгада кошкак болур. Ылангыя социал талазы-биле чогумча чок өг-бүлелиглер ону бодаза эки.

Ылангыя тыва херээжен улус кыс уруглары-биле чоок харылзаалыг болурун күзээр мен. Кыс кижиниң чажыттарын билип, аваа ой шаанга дузалаза эки. Улуг улус чазып чорда, бичии кыс кижи амыдыралынга эттинмес частырыгны-даа кылывыдып чадавас.

— Черле аваларга, ылангыя дуңун божуур аныяк иелерге, чүнү күзээр силер, Екатерина Кыргысовна?

— Эң-не кол күзээр чүүлүм. Аргалыг-ла болза чаш ажы-төл долу өг-бүлелерден төруттүнери күзенчиг. Ажы-төлдерниң боттарының эки ээзеринге, кижизиттинеринге, аваларның боттарынга-даа ол таарымчалыг деп билип турар мен. Кымның кайчаар божууру кижи бүрүзүнүң бодунуң-на херээ ыйнаан. Ону кым-даа хоруувас.

Кадык чаагай, долу ажылгыр, кежээ өг-бүлелерден ада-иелерден төрүттүнген уруглар, шынап-ла, амыдыралдың сорушкуузу болбайн канчаар. Тыва» чүгле төрүүрүн бодаар, ажы-төлүн эки азырап өстүрерин херекке албастарны база чок деп болбас. Оваарымча чок, частырыг кылганында иштелип саатталгаш, кара бичезинден кадыын бүгү назыда үреп ап турар дыка аныяк авалар база тургулаар чүве. 14-15 харлыында урут дужурткеш, назынында ажы-төл чок артарының оруунга болун оваартынып, эмчилерниң, ада-иезиниң, башкыларының арга-сүмезин, чагыг сөзүн дыңнап чорза, кижи черле ажырбас. Кыс кижиниң ат-алдарын ыпкынмас болза кончуг эки.

Зоуймаа ДИРЧИН беседалашкан.

Телевидение

ЯНВАРЬ 31

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 НХМ медээлеринден. 9.15 Мульт-фильм. 9.30 Дилеп чорувус. 10.00 Бүгү россия конкурузунуң лауреады С. Лукин (домра) ойнаар. 10.15 Уруглар шагы. 11.15 «Муслим Магомаевтиң бажыңынга. Марио Ланца-биле ийи кежээ». 12.00 Медээлер. 12.15—13.15 «Чаш назының бүдүттары». Телефильм. 14.30 «Объектив». 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 16.15 Барымдаалыг фильм. 16.30 Уругларга фильм. «Хар кадыныш чажыды». 1-ги сериязы. 17.40 Шүлүк чогаалының минуталары. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 Барымдаалыг фильм. 19.15 «Айыылдыг назы-хар». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.45 НХМ медээлеринден. 22.00 «Эфирде хөгжүм». 00.00 Кантри биле «Фермер-90» фольк-хөгжүмнүң фестивалы. 01.45—03.05 «Каттырыныг шиижилээн эр, азы сэр Джон Фальстафтың үүлгедиглери». Уран-чечен телефильм.

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Суғнуң ажыглалы, оон камгалалы. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.55 Испан дыл. 2-ги чылы 10.25; 11.35 Биология. 8 класс. Хоорай бойдузу. 10.50 Бүгүдеге педагогика. 12.00 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 «Маримба Понес» (Япония) уруглар ансамблиниң концерти. 14.10 «Датонуң сылдызы». Телефильм. 14.40 Хөгжүм телеабонементизи. «Виртуозтар». 15.25—15.45 «Милицияның бир хүнү». Телефильм. (Ашхабад). 17.15 «Кадр, доктаа».

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Азия тову». 18.55 Медээлер. 19.00 Уран-чечен программаларның чогаадыкчы каттыжыышкыннарының видеоканалы.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удувар чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.20 Уран-чечен программаларның чогаадыкчы каттыжыышкыннарының видеоканалы.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ның Дээди Советиниң сессиязында. 22.15 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.25 — 00.30 «Агриппина Ваганова». Фильм-концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Ритмиг гимнастика. 18.45 «Вертикаль». Телефильм. 19.35 Ф. Достоевский ырлаар. 20.00 «Тамчыктыг удувар чаштар!». 20.20—21.00 Д. Шостакович. Концерт.

КИНО

ЯНВАРЬ 31-де

«НАЙЫРАЛ»: «Сети любви» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Кошмар на улице Вязов» (АКШ, часть 4) 9.20, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Потрясающие приключения мушкетёров» 9.00, 12.20. «Приключения рыжего Майка» 10.40. «Достигая невозможного» 14.20, 16.30, 18.40, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Гибель японского консула» 13.30, 17.10. «Обреченный на одиночество» (Япония) 15.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ангелочек» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Бермудский треугольник» 17.30, 19.30 шактарда.

Бүдүрүлгелерниң, тудуг организацияларының болгаш кооперативтерниң кичээнгейинге!

«Тыва алдын» чери дараазында чүүлдерни садып турарын дыңнадып тур:

Тудуг чугайы: бирги сорттуң бир тоннаның өртээ 220 рубль 60 копеек, ийиги сорттуң — 187 рубль 20 копеек, үшкү сорттуң — 164 рубль 80 копеек.

Үүрмектеп кааң (диаметри 5 болгаш 15 мм.) мрамор. Өртээн дугуржуп алыр.

Улуг хая-даш аймаа бузатепсир «Атлант» дээр бүдүмел. Бир тоннаның өртээ 1170 рубль.

1991-1992 чылдарда херектээр чүүлдериңерниң чагыгларын, айдарга хуваап турган киирерин сагындырып тур бис.

Бистиң адрезивис: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 11. «Тыва алдын» чери.

---

* * *

АЖЫЛЧЫ ЧАЛАП ТУР

Тываның күрүне филармониязынга «С», «Д», «Е» категорияның чолаачылары, слесарь-моторист, сантехник херектеттинип турар.

Филармонияның адрези: Щетинкин, Кравченко кудумчузу, 58. Телефоннары 2-46-02, 2-49-40.

Конкурска киржиңер

Ыры болгаш хөгжүм херекселдериниң «Аян» ансамблинге ажылдаар күзелдиг сыгыт-хөөмей күүседикчилериниң ниитиниң шилилгезин (чыылдазын) филармония чарлаан.

Конкурс 1991 чылдың февральдың 4-5 хүннеринде Тываның күрүне филармониязының бажыңынга эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

ДИСКУССИЯ КЛУВУ

РСФСР-ның Компартиязының Өвүр райкомунуң чанында дискуссия клуву октябрь айдан эгелеп ажылдап турар. Оон кичээли айда бир катап эртер. Ында район төвүнүң организациялар болгаш бүдүрүлгелер удуртукчулары, партия, профэвилел органнарының активчилери хаара туттунган.

Аңаа хөөлдүлар телевидениезин чугаалашкан. Кижи бүрүзү бодунуң сагыш-сеткилин илеретткен.

Клубтуң киржикчилери черин хуу өнчү кылдыр садарын таарымча чок деп көрген болгаш ол айтырыгны чонга чедир тайылбырлаары дугурушканнар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

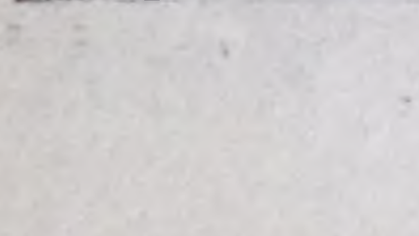

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-3? ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харысалгалыг секретары — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-93, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-30-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03. ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ чыдыруукчулер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-11.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажаы. Тиражы 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 47.